

T. C.
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XLVII

Sa. 185

Ocak 1983

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 8 4

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU

YANLIŞ - DOĞRU CETVELİ

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
98	17	Sürüdülmekte	Sürdürülmekte
100	D. N. 18	συνυῆκη	συνθῆκη

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI: Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa Kuvvetleri Tarafından Saruhan, Aydın ve İzmir'in İşgaline Dair Vesikalar ...	1
ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL: Şumnu'da Türk Hattatları ve Eserleri (5 resimle birlikte)	31
ÇAĞATAY, NEŞET: Mevlânânın Yazı Dili Niçin Farsça'dır	37
KUYGUSUZ, İSMAİL: Ilgaz (Olgassys) dan İki Yazıt ve Kimiatene (16 resim ve 1 harita ile birlikte)	47
——— : İngilizce Özeti	63
SERTKAYA, YRD. DOÇ. DR. OSMAN F.: <i>Köl Tigin'in</i> Ölümünün 1250. Yıl Dönümü Dolayısı İle <i>Mogolistan Halk Cumhuriyeti</i> 'ndeki Köktürk Harfli Metinler Üzerinde Yapılan Arkeolojik ve Filolojik Çalışmalara Toplu Bir Bakış	67
BUNİYATOV, Z. M.: Ortaçağları Araştıran Türk Tarihçilerinin Yeni Eserleri	87
DELİLBAŞI, DOÇ. DR. MELEK: Ortaçağ'da Türk Hükümdarları Tarafından Batılara Ahidnelerle Verilen İmtiyazlara Genel bir Bakış	95
KÖHBACH, DR. MARKUS: Das Kloster Von Mavromolos Am Bosphorus. Materialien Zur Geschichte, Eines Griechischen Klosters In Osmanischer Zeit	105
GUBOĞLU, MİHAİL: Fâtih'in Ştefan Çel Mare üzerine İki Boğdan Seferi (1474 - 1476) (2 resim ve 5 levha ile birlikte)	139
ÖNSOY, DOÇ. RİFAT: Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi) (4 resimle birlikte)	195
SÜSLÜ, YRD. DOÇ. DR. AZMİ: Rapports Diplomatiques Ottomano - Français, 1798 - 1807	237
——— : Osmanlı - Fransız Diplomatik İlişkileri, 1798 - 1807	259
POTSKHVERİYA, BORIS: Mustafa Kemal Atatürk'ün 100. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla 1981 Yılında SSC Birliği'nde Yapılan Bilimsel Faaliyetler	281
KURAT, PROF. DR. YULUĞ TEKİN: Kahire Konferansı tutanakları (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri	295

Konferanslar :

MORI, PROF. MASAO: Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri	339
--	-----

Çeviriler :**Sayfa**

LEWIS, BERNARD (Çeviren: YAZICI, MİNE): Osmanlı İmparatorluğu ve Sonu	353
SPREMİÇ, MOMČILO (Çeviren: ŞAKİROĞLU, YRD. DOÇ. DR. MAHMUT H.): XV. Yüzyılda Venedik Cumhuriyeti'nin Şarkta Ödediği Haraçlar ...	363

Bibliyografya :

ŞAKİROĞLU, YRD. DOÇ. MAHMUT H.: Salvatore Bono, <i>Storiografia e fonti sulla Libia</i> (1510-1911)	391
———— : Bernard Lewis, <i>The Muslim Discovery of Europe</i>	395
———— : Marco Tangheroni, <i>Aspetti del commercio dei cereali nei paesi della Corona d'Aragona, 1. La Sardegna</i>	397
———— : Giuseppe Meloni, <i>L'Italia medievale nella Cronaca di Pietro IV d'Aragona</i>	397
———— : Nigâr Anafarta, <i>Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) arasındaki münasebetlerle ilgili tarihi belgeler. Historical documents Concerning relations between the Ottoman Empire and Lehistan (Poland)</i>	399
UĞUR, DOÇ. DR. AHMET : Landu, M. Jacob, <i>Pan - Turkism in Turkey A Study of Irredentism</i>	403
ARIKAN, DR. ZEKİ: Turcica, <i>Revue d'Etudes Turques</i>	407
SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN : Fuat Sezgin, <i>Geschichte des Arabischen Schrifttums</i>	453
KARADENİZ, ŞADAN: Kitaplardan Haber	455

Haberler :

Türk Tarih Kurumu Olağanüstü Genel Kurul Toplantısı	461
---	-----

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI: Documents Concernant la Conquête de Saruhan, Aydın et İzmir par les Troupes de Mehmet Pacha, le Gouverneur de l'Égypte (en turc).....	1
ÜNVER, A. SÜHEYL: Les Calligraphes Turcs à Şumnu et Leurs Oeuvres (en turc avec 5 figl).	31
ÇAĞATAY, NEŞET: Pourquoi Mevlâna Ecrivait-Il en Langue Perse? (en turc)	37
KAYGUSUZ, İSMAİL: Deux Inscriptions de Ilgaz (Olgassys) et de Kimiatene (en turc avec 16 fig. et 1 carte)	47
——— : Résumé en Anglais	63
SERTKAYA, OSMAN F. Aperçu Général des Travaux Philologiques et Archéologiques sur les Textes en Alphabet Köktürk Menés à la <i>Republique Populaire de Mongolie</i> à l'occasion de la 1250 ^{ème} année du décès de <i>Köl Tigin</i> (en turc)	67
BUNİYATOV, Z. M: Les Oeuvres Récentes des Historiens Turcs sur le Moyen - Age (en turc)	87
DELİLBAŞI, MELEK: Aperçu Général sur les Concessions Données aux Pays de l'Occident par les Souverains Turcs au Moyen - Age (en turc) ...	95
KÖHBACH, MARKUS: Das Kloster von Mavromolos Am Bosporus. Materialien zur Geschichte eines Griechischen Klosters in Osmanischer Zeit (en allemand)	105
GUBOĞLU, MİHAİL: Deux Expéditions de Fatih sur Ştefan Çel Mare à Bogdan (en turc avec 2 fig. et 5 pl.)	139
ÖNSOY, RİFAT: Les Premières Expositions Internationales auxquelles l'Empire Ottoman a participé et Sergi-i Umumî-i Osmani (exposition 1863 d'İstanbul) (en turc avec 4 fig).	195
SÜSLÜ, AZMİ: Rapports Diplomatiques Ottomano - Français, 1798-1807 (en français)	237
——— : Traduction en turc	259
POTSKHVERIYA, BORIS: Les Activités Scientifiques en URSS en 1981 à l'Occasion de la Centième Anniversaire d'Atatürk (en turc)	281
KURAT, YULUĞ TEKİN: Procès - Verbal de la Conférence du Caire (Dec. 4-7) 1943) et les Efforts pour Pousser la Turquie à la Guerre (en turc).	295

Conférences :**Page**

MORI, MASAO: Les Activités des Sogdiens en Asie Centrale	339
--	-----

Traductions :

LEWIS, BERNARD: (traduit par YAZICI, MINE) L'Empire Ottoman et sa Fin	353
SPREMIĆ, MOMČILO: (traduit par ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.) Les Tributs Payés par la République de Venise à l'Orient	363

Bibliographie :

ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: Salvatore Bono, <i>Storiografia e fonti occidentali sulla Libia</i> (1510-1911)	391
——— : Bernard Lewis, <i>The Muslim Discovery of Europe</i>	395
——— : Marco Tangheroni, <i>Aspetti del commercio dei cereali nei paesi della Corona d'Aragona I. La Sardegna</i>	397
——— : Guissepe Meloni, <i>L'Italia Mediavale nella Cronaca di Pietro IV d'Aragona</i>	397
——— : Nigar Anafarta, <i>Documents Historiques Relatifs aux Relations entre l'Empire Ottoman et le Lehistan (Pologne) Historical Documents Concerning Relations Between the Ottoman Empire and Lehistan (Poland)</i> ..	399
UĞUR, AHMET: Landau, M. Jacob, <i>Pan - Turkism in Turkey. A Study of Irredentism</i>	403
ARIKAN, ZEKİ: Turcica, <i>Revue d'Etudes Turques</i>	407
SAYILI, AYDIN: Fuat Sezgin, <i>Geschichte des Arabischen Schrifttums</i>	453
KARADENİZ, ŞADAN: Informations sur les Livres	455

Information :

Réunion Extraordinaire de l'Assemblée Générale de la Société d'Histoire Turque	461
---	-----

B E L L E T E N

Cilt : XLVII

Ocak 1983

Sayı : 185

MISIR VALİSİ MEHMED ALİ PAŞA KUVVETLERİ
TARAFINDAN SARUHAN, AYDIN VE İZMİR'İN
İŞGÂLINE DAİR VESİKALAR *

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

Tarihlerde görüldüğü üzere Napoleon Bonaparte tarafından 1213 (1789)da Mısır'ın işgâli esnasında burasını geri almak için kara ordusundan başka deniz yoluyla sevk edilen kuvvetler arasında Kavala'dan da buranın çorbacı yani yeniçeri bölük kumandanı Hüseyin Ağa'nın oğlu Halil kumandasıyla bir miktar kuvvet yollanmıştı, bunlar arasında Hüseyin Ağa'nın yeğeni Mehmed Ali de vardı ¹. Mısır'ın kurtuluşundan sonra Arnavutluk'tan v.b. taraflardan giden başı bozuk kuvvetlerle beraber Mehmed Ali de Kavala'ya dönmeyerek yanındaki bir kısım gönüllü ile beraber Mısır'da kalmıştı. Zeki ve faal ve aynı zamanda haris olan bu kimse durumu kendisinin yükselmesi için uygun görerek türlü entrikalarla Mısır'a tayin edilen valileri buradan atlatarak nihayet 1220 Rebiü'l-evvel (1805 Haziran)de vezirlikle Mısır valiliğine tayin edildi.

Mehmet Ali Paşa, evvelâ Mısır'da valilere tegallüb ve tahakküm eden kölemenleri imha ile oraya iyice yerleşti ². Sonra Hicaz taraflarını istilâ ile Mekke ve Medine'yi işgâl etmiş olan Vehâbileri mağlub ederek bu havalıyı kurtardı ve bu suretle büyük şöhret kazandı sonra Cezayir ve Tunus

* Bu makale merhumun ölümünden sonra İsmet Parmaksızoğlu tarafından tahkik edilerek yayıma hazırlanmıştır.

¹ Kavala'dan Mısır'a gidecek başıbozuk askerine Kavala âyanı Hüseyin Ağa'nın oğlu Halil Ağa serçeşme olmuş, Mehmed Ali de amcazâdesi Halil Ağa ile beraber gitmişti. Halil Ağa Mısır'ın havasıyla imtiyaz edemediğinden Kavala'ya dönmüş olduğundan başıbozuk askerinin serçeşmeliğini Mehmed Ali Ağa deruhde etmişti.

² Mehmed Ali Paşa, oğlu Dursun Paşa kumandasında Vehhâbiler üzerine kuvvet sevk ettiği gün, alay seyri için bütün kölemenleri kal'aya celbederek ansızın hepsini orada öldürttü. (1226 Sefer/1811 Mart)

tarafkarını da - Fransızlara dayanarak - nüfuzu altına almak istediye de, muvaffak olamadı. Osmanlı Devletinin muhtelif gailelerinden istifade ederek kuvvetlendi, bunun bu faaliyeti hükûmetin dikkatinden kaçmamakta ise de, diğer isyanlarla meşgul olduğundan buna karşı ses çıkarılmayarak yeni bir gaile çıkarılmasından çekiniliyordu. Otuz seneye yakın durmadan çalışarak Fransızların da yardımlarıyla talimli asker ve donanma meydana getirdi, Suriye'yi de nüfuzu altına almak istiyordu.

Bu sıralarda Osmanlı Devleti, Cezayir gailesi, Tepedelenli Ali Paşa ve Mora isyanları ve daha sonra Yeniçeri ocağının kaldırılması, onun ardından da 1829'daki Rus Savaşı, İşkodralı Mustafa Paşa isyanı ve Şam vak'ası gibi birbirini izleyen yıpratıcı olaylarla uğraştığından, yukarıda da söylediğimiz gibi Mehmed Ali Paşa'nın davranışlarına karşı göz yumuyordu. Bilhassa Mora isyanında Mehmed Ali Paşa'nın talimli kuvvetlerinin muvaffak olmaları hükûmetin gözünü açmış ve İşkodralı isyanında parmağı olduğu bilindiği halde bilmemezlikten gelinmişti³.

Mehmed Ali Paşa, göz diktiği Suriye'yi elde etmek istedi; Akkâ valisi Cezzar Ahmed Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa ile aralarının açılmasını bir araç sayarak böylelikle emelini gerçekleştirmek için hem kara ve hem denizden hazırlık yapıyordu. Onun bu hazırlığını Şam Valisi eski Sadr-ı âzam Mehmed Emin Rauf Paşa 1247 (1831 M.) de hükûmete bildirmişti. Nihayet Mehmed Ali, oğlu İbrahim Paşa kumandasında olarak otuz bin asker ve denizden de on beş parça gemi göndererek 3 Cemaziyü'l-âhir 1247 (9 Kasım 1831)de Akkâ'yı muhasara etmişti. Mehmed Ali Paşa, hükûmet tarafından kendisine mülâyim surette yapılan nasihatleri ve ara bulmak için olan tavassutları dinlemeyerek maksadını fiile koymuştu. Bunun üzerine Mehmed Ali asî ilân edilerek hakkında fetvâ da verilmişti.

Bu tarihte Osmanlı ordusu henüz iyi yetişmemiş ve şöyle böyle talim görmüş olanları da Rusya savaşında kısmen şehit olduklarından Mehmed Ali'ye karşı çıkarılan kuvvetlerin çoğu talimsiz ve hattâ subayları bile savaş tekniklerini bilmediklerinden savaş sonucunun Osmanlı kuvvetlerinin aleyhine olacağı seziliyordu. Buna karşılık Mehmed Ali Paşa, Fransa'dan getirttiği ve Mısırlılar tarafından Süleyman Paşa denilen Sev (Seves) in denetimi altında düzenli, talimli ve manevra kabiliyetine sahip bir ordu vücuda getirdiğinden bu sayede Osmanlı kuvvetlerine galebe edeceğine kani' olmuştu. Mehmed Ali üzerine Serdar tayin edilen Ağa Hüseyin

³ Mısır meselesinin ikinci safhasında da Mehmed Ali'nin Arnavutluk'ta fesad çıkarmak ve İşkodralı Mustafa Paşa'ya para göndererek isyanı umumileştirmek istediğine dair vesikalar da vardır. Hatt-ı hümayun vesikaları No. 22007 ve 21474.

Paşa'nın Haleb civarında bozulması ve daha sonra Sadr-ı âzam Reşid Mehmed Paşa'nın Konya muharebesinde (Aralık 1832) esir düşmesi üzerine Padişah ve Devlet ricali telâşa düşmüşlerdi. Bu durum sebebiyle İngiltere ile Fransa hükûmetleri Devletler muvazenesinin bozulmasına meydan vermemek için Bâb-ı âliye aracılık teklifinde bulunarak pazarlığa giriştikleri sırada ⁴ Boğazlara hâkim olmak emelini izleyen Rusya hükûmeti bu hali, emelinin gerçekleşmesine vesile ad ederek pazarlıksız olarak Mehmed Ali'nin tecavüzünü defetmeği teklif eylediğinden Sultan II. Mahmud bu teklifi derhal kabul etmiş ve Rusların Karadeniz donanmasından bir miktariyle bir Rus kuvveti de İstanbul'a gelmişti. (30 Ramazan 1248/20 Şubat 1833)

Konya'daki başarısından sonra Mısır ordusu kuzeye doğru ilerleyerek 2 Şubat 1833 de Kütahya'ya kadar gelmiş ve burada iken iki tarafa yapılan yazışma teşebbüsleri sırasında Amedci Mustafa Reşid Bey evvelâ Tophane Müşiri Halil Rifat Paşa ile Mısır'a gidip Mehmed Ali Paşa ile görüşmüş ve sonra Halil Rifat Paşa Kahire'de kalarak Reşid Bey, Mehmed Ali'nin teklifleri ile İstanbul'a dönmüş ve oradan da Kütahya'da bulunan Mısır ordusu kumandanı İbrahim Paşa'nın yanına gönderilmişti ⁵.

İbrahim Paşa'nın Manisa'ya Mütessellim Tayini

İbrahim Paşa üç aydan ziyade Kütahya'da kalmış ve bu müddet içinde sancaklardaki Osmanlı hükûmeti mütessellimlerini kovarak oralara kendisi tarafından mütessellimler tayin eylemiş ve bu arada Saruhan (Manisa) Aydın (Güzelhisar) ve İzmir'e de birer mütessellim tayin etmiştir.

İbrahim Paşa evvelâ 14 Ramazan 1248 (4 Şubat 1833)de Abdi Paşa zâde Ali Bey isminde birini eline bir tayin buyrulduzu verip Manisa'ya

⁴ Sultan Mahmud, Konya muharebesinden evvel, Avrupa'nın yardımını temin eylemek için 1832 de Namık Paşa'yı Viyana ve Paris yoluyla Londra'ya göndermişti. Fransa, Mehmed Ali taraftarı olduğundan Osmanlı hükûmeti daha ziyade İngiltere'den bir müzaheret beklemekte idi.

⁵ Mustafa Reşit Bey'le beraber Fransa maslahatgüzarı Varen de Kütahya'ya İbrahim Paşa'nın yanına gitmiştir. Reşid Bey vapurla Mudanya'ya gelip 10 Zil-kâde 1248 (31 Mart 1833)de Bursa'ya geçmiştir. Reşid Bey'in ayağında çıban olduğundan ve bunun fevkalade ızdırabından dolayı inib binmeğe kudreti olmadığı için bir kaç saat Bursa'da kalarak yarasını tedavi ettirmiş ve aynı zamanda vaziyetini beyan ile mutaddan bir gün sonra Kütahya'ya geleceğini bir tatar ile İbrahim Paşa'ya bildirerek o gece yarısı tahtirevanla hareket edip 12 Zil-kade Cuma günü Kütahya'ya varmıştır. Hüdavendigâr valisi Hacı Ali Paşa'nın Sadaret kethüdasına arızası bir numara ile makalenin sonundaki vesikalar arasındadır.

gönderdi ve Saruhan sancağının Mısır'a ilhakını ilân eyleyerek oradaki Osmanlı hükûmetinin müteselliminin kovulmasını emreyledi⁶.

Mısır mütesellimi Abdi Paşa zâde Ali Bey Manisa'ya gelince orada bulunan Osmanlı Hükûmetinin mütesellimi Kara Osman zâde Hacı Mehmed Ağa⁷ şehirden kaçarak Kırkağaç kasabasının güneyindeki Baba köyünde bulunan konağına gelmiş ve bir arıza ile durumu sadaret kethüdasına bildirmiştir⁸.

⁶ İbrahim Paşa'nın 14 Ramazan 1244 tarihli olarak Saruhan sancağına göndermiş olduğu mütesellim buyruğudur:

Şerâyi-i şîâr-i Saruhan (Manisa) sancağının havi olduğu kazaların kuzat ve nuvabı efendiler zide-fazlulhum ve mefâhiri'l-amâsıl ve'l-akran dairemiz mu'teberanından olub bu defa liva-i mezbure tarafımızdan mütesellim nasb ve tayin olunan Abdi Paşa zâde saadetlû Ali Bey zide kadruhu ve kıdvetü'l-emasıl ve'l-akran vücuh-i memleket ve müteayyinan-ı vilâyet vesair iş erleri zide kadruhum inha olunur ki bizim Mısır'dan huruc ile şimdiye kadar Devlet-i Osmaniye ile muharebe ve mukabelelerimiz cümle ümmet-i Muhammedin giriftar olduğu mezalimden kurtularak bister-i istirahatte gunude olmaları kaziye-i hayriyesine mebni olduğundan cenab-ı Rabbi'l-âlemin tayin-i hayriyemize göre fevz ve nusret tarafımıza ihsan buyurarak Allah'ı el-hamdü ve'l-minne ekser eyalât ve elviye zir-i destimize geçmiş ve ekseri dahi kâffe-i fukara ve agniya adaletten maada muamelemiz olmadığını öğrenerek iklim-i Mısır'a muzaf ve mülhak olmuş bi-meşiyeti'l-lah-i tealâ el-yevm asakir-i külliye ve mühimmat-ı kaviye ile Kütahya'ya gelinmiş ve akibet-endişeler dahi gerden beste-i itaât ve be-hasbe'l-icab liva-i mezbure dahi tarafımızdan bir mütesellim nasbı lâzım gelmiş olmağla işte ağa-yi mumâileyh mütesellim nasb ve tayin olunmuş olduğu malûmunuz oldukta sabık müteselliminiz bulunan adamı içinizden tard ve teb'id ile bundan böyle livanızda ağa-yi mumâ-ileyhi mütesellim bilüb kâffe-i rey-i sevabiyle amel ve hareket ve mugayirinden ziyade hazer ve mücanebet eyliyesiz. Sen ki, mütesellim-i mumâ-ileyhsin sen dahi vedia-i Cenab-ı Kibriya olan fukara ve reayaya mezalim ve ta'addiden her veçhile himayet ve iktisab-i nisab-ı emn ü istirahatlerine say' ve gayret ve bu veçhile cümle ile hüsn-i imtizaç ve muaşeret birle her bir umuru şer-i şerif-i münife tatbik ederek icra-yi levazım-i memuriyet ve diyanet ve lâzımü'l-inha olan umur ve hususâtı peyderpey tarafımıza arz ve ifadeye mübaderet eylemeniz babında divan-ı Ser'asker-i Mısır'dan ve merhale-i Kütahya'dan işbu buyruğumuz isdar ve yedine itâen ba's ve tisyar olunmuştur. Bi-mennihi tealâ vusulünde gerektir ki ber-mucib-i buyruldu amel ve hareket ve hilâfından hazer ve mücanebet eyliyesiz deyu. fî 14 N. (Ramazan) sene 48 (1248). Hatt-ı hümayun vesikaları No. A 20379.

⁷ Makalenin sonundaki bir numaralı Hacı Ali Paşa'nın tahriratında buna Küçük Mehmed Ağa denildiği gibi, babasının adının da Halil olduğu durumu tasvir yollu hükûmete gönderdiği arızasında görüldüyor.

⁸ Kara Osman oğlu Hacı Mehmed Ağa'nın Sadaret kethüdasına göndermiş olduğu tahriratın sureti:

Devletlû, İnayetlû, Atufetlû, Merhametlû, Veliyyü'n-niam kesirü'l-mecd ve'l-kerem sultanım Hazretleri; Devlet ü ikbâl-i ebed-peyvend ü ebbühet ve iclâl-i âlem-pesend ile sağ ve var olsun. Arz-ı hal-i kullarıdır ki, Mısırlı İbrahim'in tecavüzî harekete ictisar ile güyâ zahiresizlikten dolayı Kütahya'ya kadar gelüb orada ikamet edeceğini der bar-ı devlet-karara yazmış ise de, mefsetet demek olduğuna ve bu cihetle be-her hal vesair zemin ve zaman ile

Mısır seraskeri İbrahim Paşa'nın Kara Osman oğlu Hacı Mehmed'in diri veya ölü olarak mutlak surette elde edilmesini buyurması üzerine⁹ Saruhan mütesillimi Ali Bey, kethüdası olan Şeyh oğlu Halim beyi üç, dört yüz kadar Mısır askeri ve deli kuvvetiyle Yaya köyüne göndermiştir. Halim Bey, Kara Osman oğlunun harem dairesini basarak kendisini yakalayıp Dayı zâde Süleyman Ağa ve Tüfekçi İbişi Hacı Ali ile beraber Manisa'ya götürmüştür. (7 Zi'l-kade 1248/1 Nisan 1833 Pazar)¹⁰.

Bu durum İstanbul'da sadaret kethüdasına bildirilmiş, olanlardan Karasi (Balıkesir) mütesellimi Şerif Mehmed Ağa¹¹ Kara Osman oğlunun tedbirsizliğinden dolayı bu halin vukua geldiğini ve bu hadisenin kendi

Aydın ve Saruhan, Manisa sancaklarını dahi ifsad ile ele almak isteyeceğine mebni mumâ-ileyh tarafından böyle âdem ve kâğıt geldiği halde kıyam ve def'iyle zir-i irade-i çâkerânemizde kâin mahaller ahalisinin fesede tarafına temayülden vikayetleri hususuna itina ve dikkat olunmak iradesini şâmil bu defa şeref-riz-i sudur olan fermannâme-i sâmi-i veliyyü'n naimleri taraf-ı çâkerâneme vürud etmiş ve mumâ-ileyhin vaki' olan iş'arı üzere Kütahya'ya gelüb etraf ve eknafda bulunan kâffe-i elviyelere tarafından birer mütesellim nasb ve tayin etmiş mara'z-zikr Manisa sancaklarına dahi başka başka mütesellimler tayin ve memur cylemiş ve bir taraftan hiç bir muhalefet vuku' bulmayarak dahi çaresine teşebbüs olunmamış olduğundan bu defa Saruhan sancağına dahi Abdi Paşa zâde Ali Bey namında birini tayin ederek sancak derununa duhulü lede'l-istişmam bi'z-zarure Manisa'dan hareket ile Yaya karyesinde kâin fakirhaneme gelinmiş olduğu bi-mennihi taalâ muhat-i ilm-arâ-yi veliyyü'n-naimleri buyruldukta bu babda ve herhalde emr ü fermân hazret-i men lehu'l-emrindir.

Hatt-ı hümayun vesikalari numara C 20379

⁹ Bir numaralı vesikaya bakınız.

¹⁰ Kara Osman oğlu'nun yakalandığına dair aynı günkü tarihiyle Soma voyvodası Hacı Bilâl Ağa'nın Hüdavendigâr valisi Hacı Ali Paşa'ya göndermiş olduğu tahrirat sureti:

Devletlü, İnayetlü, Atıfetlü, mezid merhametlü Veliyyü'n-niam, Kesirü'l-kerem Efendim Sultanım Hazretleri,

Arz-ı hâl abd-i kadim ve bende-i müstedimleridir ki, hâlen Manisa'da mütesellim olan İbrahim Paşa'nın adamları İzmir tarafına asker göndereceğim diyerek Şeyh zâde Halim Bey'i reis ve maiyetinde üçyüz nefer miktarı Arab askeriyle Deli askeri tertibi ile işbu yevm-i Pazar ale's-sabah Yaya karyesine gönderüb Kara Osman zâde Hacı Mehmed Ağa'nın konağını ihata ederek kendüsünü ve tüfenkçibaşısı ve dayı oğlunu birlikte tutub götürmüşler ise de Manisa tarafına mi götürdüler yoksasgayri yeremi götürdüler pek de malûm değil. Lâkin merkurumların celbolunduğu Yaya karyesinden tahkik-i bendegânem olarak cenab-ı veliyyü'n-niam efendime ifade olunmak için arz-ı hâl-i bende-gânem tahririne cesaret kıldındı. Bakî emr ü fermân... 11 Zi'l-kade 1248. Hatt-ı Hümayun vesikalari numara 20094 D.

El-hac Bilâl

Voyvoda-i Soma hâlâ

¹¹ Şerif Mehmed Ağa (Paşa) Bigadiç hanedanından olup 1270 H, 1854 M.de beylerbeği rütbesiyle paşa olmuştur. Sultan Abdülâziz'in damadı olan Çavdar oğlu Mehmed Şerif Paşa'nın büyük babasıdır.

muhitinde de şâyi olmasının halkın şımarmasını mucib olacağından dolayı hayret içinde kaldığını arz eylemiştir ¹².

İbrahim Paşa'nın Aydın'a Mütesellim Tayini

Mısır ordusu seraskeri, aynı zamanda merkezi Güzelhisar olan Aydın sancağına da Süleyman Bey isminde Konyalı bir mütesellim tayin ederek göndermiştir. Güzelhisar'da Osmanlı hükûmetinin Aydın mütesellimi olan Kara Osman zâde Eyüb Ağa, İbrahim Paşa'nın müteselliminin gelmesi üzerine Aydın'dan kaçarak evvelâ Yaya köyüne gelip orada Manisa'dan kaçmış olan mütesellim Hacı Mehmed Ağa ile buluşmuştu. Eyüp ağa Yaya köyünde ziyade kalmayarak Mihalıç kasabasına gelip durumu 9 Zî'l-kade 1248 tarihli arıza ile hükûmete bildirerek İstanbul'a gelmesi için müsaade istemiştir ¹³. Bundan üç gün sonra da Hacı Mehmed Ağa Yaya köyünde yakalanmıştır.

¹² Balıkesir mütesellimi Şerif Mehmed Ağa'nın Kara Osman oğlunun yakalandığına dair Divân-ı hümayun hâcegânından Bab-ı ser'askeride İsmail İsmet Efendi'ye gönderdiği 11 Zî'l-kade tarihli mektubu:

Veliyyü'n-niamâ, Devletlû, İnayetlû Efendim Hazretleri;

İşbu Pazar günü Manisa'ya İbrahim Paşa tarafından mütesellim nasb olunan Ali Bey, dört yüz kadar süvari ile kethüdası Şeyh oğlu Halim Bey'i Yaya karyesine gönderüb Osman zâde Hacı Mehmed Ağa haremde bulunub merhum Şeyh oğlu haremî basub mumâ-ileyh Hacı Mehmed Ağa'yı çıkarub Dayı zâde Süleyman Ağa'yı ve tüfenkcibaşı Hacı Ali Ağa'yı Manisa'ya göndermişlerdir. İşte keyfiyet bu veçhile olduğu malûm-âlileri buyrulmak için icâleten hâkipây-i devletlerine tatar çıkarıldı efendim. II Zî'l-hicce 1248. Şerif Mehmed (mühür) Hatt-ı hümayun vesikaları 20094 A.

Şerif Mehmed Ağa aynı tarihle Sadaret kethüdasına gönderdiği tahriratta da "Osman zâdenin mahzâ tedbirsizliğinden vuku'a gelen uygunsuzluk cihetiyle bu havali ahalisinin dahi şımaracaklarından" bahsetmektedir. Aynı tasnif No. 20094 E.

¹³ Kara Osman zâde Eyüb Ağa tarafından ser'askere gönderilen 9 Zî'l-kade 1248 (2 Mart 1833) tarihli tahrirat:

Maruz-i kullarıdır ki,

Hasbe'l-icâb bundan akdemce Yaya karyesine gelinüb Saruhan mütesellimi Mehmed Ağa kullarıyla birlikte olarak karye-i mezkûrede ikamet ve bazı hususatın tanzim ve tertibinde her ne kadar kusur-i âcizânemiz olmadı ise de mukteza-yi vakt ve hâl muvaffak olunamayub farıza-i ubudiyetimiz olduğu üzere hizmet-i daavât-ı hayriye-i şahanede kıyam üzere iken mütesellim-i mumâ-ileyh kullarının hizmetinde bulunan Dayı oğlu Süleyman Ağa kullarını mütesellim-i mumâ-ileyh güyâ Kütahya tarafına göndermiş ve İbrahim Paşa tarafından bazı hususatın tesviyesine amel etmiş deyu bilâ mucib beyne'n-nâs havadis olmuş. Ma'hâzâ merhum Hacı Süleyman Ağa'yı mütesellim-i mumâ-ileyh İzmir'den Mansurî oğlu dedikleri hâin-i devletin vâki' olan nâhemvare hareket ve havadisini tahkik etmek dâyesiyle İzmir'e göndermiş olduğu malûm-i kemterânem ise de işin havadis ve tevatürüne nazaran belki sem-i mülûkâneye vâsıl olur ise ma'az-Allahî teâlâ mes'ul ve muâteb olurum ihafe ve mülâhazaları tefekkür kılınıb bu cihetle karye-i mezkûrede bir saat dahi tevakkufum câiz görülmeyerek gider, zir-i cenah-ı

İbrahim Paşa'nın Aydın mütesellimi tayin eylemiş olduğu Süleyman Bey, Konya mütesellimliğinde bulunarak kapucubaşı rütbesinde bir zat olup Muhsin Paşa'nın oğludur. İbrahim Paşa Konya'ya girince ona intisab ederek Aydın mütesellimliğine tayin edilmişti¹⁴.

İbrahim Paşa'nın İzmir'e Mütesellim Tayini

İbrahim Paşa, Manisa ile Aydın'ı Mısır idaresine bağladıktan sonra İzmir'e de bir mütesellim tayin eylemiştir. Bu mütesellim diğer iki mütesellim gibi memleket haricinden gelmiş olmayıp İzmir'in yerli halkından ve eşraftan Mansurî zâde Mehmed Emin Efendi idi. Manisa ile Aydın'ın Mısır idaresi altına girmesinden sonra İzmirîlilerin Mısır idaresini istemeleri üzerine ve de devamlı müracaatlar sonunda buraya da istendiği üzere Mansurî zâde tayin edilmiştir. Bu tarihte İzmir'in idaresi İhtisab nazırı Tahir Beyin elinde idi. Mansurî zâde, İzmir idaresini Tahir Bey'den zorla alarak işe başlamış ise de, İzmir'de bulunan İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya konsoloslukları bu oldu bittiği tanımayarak durumu protesto etmişler ve Osmanlı hükûmetinin mümessili Tahir Beyin meşru' mümessil

şehinşahide bulunmak hakk-ı abidânemde nimet-i uzmadır deyüb ve mine'l-kadim Devlet-i aliyye-i ebediyü'd-devarının kulu ve kölesi olmaklığima mağruren karye-i mezkûreden hareket ve Mihalic'e doğru gelinmiş ise de, Der-aliyye'ye varmamız mücerred ruhsat ve irade-i seniyyeye menut olduğu cihetle bi-mennihi ve keremihi teâla keyfiyet-i hal-i çâkerânem muhat-ı ilm-i âli-i hıdivileri buyruldukta bu babda ve herhalde emr ü fermân men lehül-emrindir.

9 Zîl-kade sene 48

Bende

Eyüb bin Mehmed (mühür)

Hatt-ı hümayûn vesikaları numara 20094 B.

Eyüb Ağa verilen müsaade üzerine İstanbul'a gelmiş İbrahim Paşa'nın avdetinden sonra Saruhan mütesellimliğine tayin olunub hareketinden evvel Padişah tarafından huzura kabul olunmuştur.

¹⁴ Bu hususta Sadaretten Mabeyn başkitaletine gönderilen tezkerede şöyle deniliyor:

Mısırlı tarafından Süleyman Bey nâm şaki Aydın tarafına gelmekte idüğü mukaddemce Aydın mütesellimi Eyüb Ağa bendeleri tarafından iş'ar olunmuş ve malûm-i âli-i şâhâne buyrulmuş olup bu def'a dahi Saruhan mütesellimi Hacı Mehmed Ağa canibinden gelüb leffen takdim olunan arizadan malûm-i (ariza sureti Manisa'nın işgâli münabesetiyle gönderilmiştir) devletleri buyurulacağı veçhile Ali Bey nâmında dahi bir şahıs Saruhan'a gelmekte idüğü münfehim olmuş ise de sâye-i kerâmet-vâye-i hazret-i mülûkânede an karib bu makulelerle mefsedetleri ber taraf olacağı ve herkes mürtekeb oldukları isâetin mücazatını görecekları iltaf-ı ilahiyeden mes'ul idüğü malûm-i vâlâları buyruldukta irade efendimindir. Bu husustaki irade-i seniyyede aynı temenni tekrar edilerek takdim edilen evrakın iade edildiği bildirilmiştir. Hatt-ı hümayûn vesikaları numara 20379.

olduğunu söyleyerek konsoloslukların bandıralarını indirdiklerinden mesele siyasi bir şekil almış ve bütün hadiseler Tahir Bey tarafından İstanbul'a bildirilmiştir.

İzmir İşgalinin Protesto Edilmesi

İzmir hadisesini Osmanlı arşivindeki belgelere göre anlatmadan önce bu meseleye dair M. Auriant'ın *Révue d'Histoire Diplomatique* 1922. 36-N. 1. 96-103. yazdığı makalenin bir bölümünü açıklamakta fayda vardır.

"Konya hadiselerinden sonra iki tarafın anlaşması için murahhasların ve kuryelerin ve müzakerecilerin gidiş ve gelişi, General Muravieff (Rus elçisi) ile Halil Paşa'nın (Tophane Müşiri) iki sefaret arasında İbrahim, müdebbir bir general sıfatıyla hep ilerliyor, Konya'dan ilk önce Eskişehir'e (Afyon Karahisar olacak) ve oradan da Kütahya'ya geliyor ve Kütahya'da karargâhını kuruyordu.

İbrahim Paşa buradan sağa sola kuvvetler sevkıyla zaptedilmiş yerleri takviye ettiriyor ve istilâ ettiği sahalarda Bâb-ı âlinin tayin ettiği paşalarını, beylerini ve mütesellimlerini azl ile yerlerine kendi adamlarını gönderiyordu. Böylece bütün Suriye, Küçük Asya'nın mühimce bir parçası Erzurum'a kadar onun fiili işgâli altında bulunuyordu. Muhasematın tekrar başlaması - ki İbrahim Paşa şüphe etmiyordu - ve Mısır ordusunun tam bir zaferi halinde bu işgâller tam manasiyle bir ilhaka tahvil olunacaktı.

Bunun içindir ki, gâvur İzmir'ini de¹⁵ bu ülkelere ilâve etmeği tâ o zamandan arzu etmeğe başladı. 1833 Ocak ayında (Ramazan 1248) İyonya beldesinin bütün yolları üzerine dağılmış olan askerleri her tarafta Osmanlı makamları tarafından tayin edilmiş olan memurları koğmak işiyle meşgul oluyorlardı. İbrahim, Manisa ve Aydın sancaklarına Mısırlı (Mısır'a tâbi' olan) valiler tayin etmiş bulunuyordu; fakat İzmir cihetinde önceden bir takım tedbirler almağı daha uzak görüşlülük saydı. Gerçekte İbrahim Paşa, İzmir'de ehemmiyetli bir Avrupalı kolonisinin ikamet ettiğini biliyor ve Türk valisi mukavemete teşebbüs ettiği takdirde, Avrupalıların can ve mallarını bir tehlikeyle karşı karşıya bırakmak suretiyle devletlerin kırıngınlığına sebep olmak istemiyordu; bunun için bir olay çıkışında kendisine çekilme hattı hazırlamak ve bu suretle sorumluluktan kurtulmak için İzmir'in en nüfuzlu eşrafından biri olan Emin Efendi (Mansurî zâde Mehmed Emin Efendi) kendisine cazib tekliflerde bulunmuştur.

¹⁵ İzmir'in üstündeki kal'adaki şehir müslüman İzmir'i ve evvelce Latinlerin ellerinde bulunup sonradan Aydın Oğlu Umur Bey'in, Timur'un ve en son Çelebi Mehmed'in eline geçen sahil İzmir'ine de gâvur İzmir'i denilirdi.

Manisa mütesellimi, İzmir valisi Tahir Paşa'ya (Tahir Bey çok sonra paşa olmuştur) memuriyetini terketmesini emretti, bu emir Mısır ordusuna mensub bir yürüyüş kit'asına istinad ettiğinden Tahir Paşa, hiç mukavemet göstermedi ve şehirden çekildi ve 19 Şubat 1833 (29 Ramazan 1248) de Emin Efendi onun yerine geçti; İbrahim Paşa mirinin lağvını ilân etmek tedbirinde bulunduğundan dolayı bu tebeddül Türk ahali tarafından memnuniyetle karşılandı.”

Bu olaylardan Bâb-ı âli haberdar olur olmaz¹⁶ kendisi bizzat işin tamirini istemekten âciz bulunduğundan, gizli ve kapalı siyasetine sadık kalarak Fransız elçisi Vis Amiral (Baron Roussin) e şikâyet etti ve İbrahim'in yaptığı hükûmet darbesinin Rus filosunun geriye gönderilmesi işini geriye bıraktıracakını tebarüz ettirdi¹⁷.

¹⁶ İzmir'in, İbrahim Paşa'ya geçtiği haberi 24 Şubat 1831 (4 Şevval 1248)de İstanbul'da duyulmuştu. İzmir İhtisab nazırı Tahir Bey hadiseyi Şevval ayının başında yazmış ve 4 Şevval'de hükûmete ulaşmıştır.

¹⁷ Konya mağlubiyetinden evvel Osmanlı hükûmetinin Avrupa'ya müracaatında işi gevşek tutan devletler, Padişahın Ruslardan yardım isteyerek donanma ve asker gelmesinden dolayı telâşa düşmüşler ve Rus donanmasının avdeti için hükûmeti ikna'ya çalışmaya başlamışlardı. İş halledilmek üzere iken İzmir'in işgali Rus asker ve donanmasının bir müddet daha kalmasına sebep olmuştur. İşte Bab-ı âlinin İzmir işğalının Rus filosunun geri gönderilmesi işini geriye bıraktıracakı dediği bundan dolayıdır. Nitekim Rus amirali, İbrahim Paşa kuvvetleri Gülek boğazının gerisine çekilmedikçe avdet etmeyeceğini bildirmiştir.

Bu defa İzmir'e taraf-ı diğerden müdahale vukuunu bu tarafta olan düvel-i mütehabbe süferası işittikleri gibi Devlet-i aliyye'ye hakiki ve samimi derkâr olan safvetleri iktizasınca taraf-ı âhardan mütesellim nasbını bir veçhile kabul etmeyerek derhal İzmir'de mevcut konsoloshanelerinin bayraklarını tenzil ile tâ ki İzmir'in emr-i idaresi kemakân Devlet-i aliyye hükûmetine avdet etmedikçe bayraklarını talik etmemek üzere bu tarafta mukim Rusya, ve İngiltere ve Fransa ve Nemçe devletleri elçileri bi'l-ittihad İngiltere devleti sefaret başkâtibini Kütahya'ya irsâl ile İzmir'e taarruzdan bi'l-külliyel el çekmek ve ısrar etmesi lâzım gelir ise hanumanları hakkında pek vahim olacağını bildirmek üzere tahrirat-ı mahsusa tısyar etmişlerdir. Hatt-ı humâyun vesikaları No. 20384 B. M. Auriant'ın makalesinde yalnız Fransız ve İngiliz elçilerinin İzmir'in işgaline müştereken müdahale ettikleri görülüyor. İhtimâl diğer devlet elçileri de sonradan bu karara iştirâk etmişlerdir.

Sadaret Mabeyn başkâtibetine gönderilen tezkerede elkabdan sonra;

Dünkü gün Fransız tercümanı Labiyer hizmet-i riyasete (Reisü'l-küttab dairesine) vürüd ile bu defa Kütahya'ya gönderilmiş olan İngiltere tercümanı Küçük Pissani ile Fransa elçisinin İbrahim'e yazdığı mektubun me'alinde “siz bu def'a buyruldu ile Emin Efendi nâmında birini İzmir'e mütesellim ederek ol tarafta bulunan Devlet-i aliyye memurunu merkez-i hükûmetten çıkarmışsın. Fransa devleti bu hususu kat'iyyen üzerine alarak bitirmiş olmakla senin bu hareketin nasıl harekettir. Fransa ve İngiltere devletlerinin yükünü üzerine alub yani anlar tarafından olacak şiddet-i mes'uliyet yükünün altına giriyorsun. Mektubum vüsulünde İzmir'e gönderdiğin buyruldu ve adamını alub İzmir'i kemakân Devlet-i aliyye hükûmetine iade cyleyesin ve illâ İskenderiye'de taş taş üstünde kalmaz ve ağacın kökü yerinden koptuğu gibi dal

Baron Roussin hemen Tarabya'ya gidip İngiliz elçisi Mösyö Maundeville ile görüşmeği arzu etti. Her iki elçi İzmir'deki konsolosluklarına yeni valiyi tanımamaları hususunda emir vermeği kararlaştırdılar; buna işaret olarak konsoloslar konsoloshane bayrağını indireceklerdi. Aynı zamanda sefirler, kuvvetin böyle bir sû-i isti'mâline karşı protesto etmek İzmir'in tahliyesi ve eski valisinin vazifesine iadesini talep etmek için İbrahim Paşa'ya yazdılar ve konsolosluklar da bayraklarını indirdiler.

Bu iki mektubun beherinin üslubu ve hattâ ilk kelimelerinin her biri Fransa'nın ve İngiltere'nin hislerini oldukça doğru olarak in'ikâs ettiriyordu. Mösyö Maundeville şöyle başlıyordu; General (mütebakisi de buna göre idi). Baron Raussin ise (pek muhteşem zat-ı âli-kader) diye başlıyordu. Mektubunun üslubu o kadar yumuşak idi ki, mektubu adeta istemeyerek yazdığı zannını uyandırıyor.

İngiliz sefareti baş tercümanı Alexandre Pissani¹⁸ bu iki mesajı İbrahim Paşa'ya götürmeğe memur edildi ve 4 Mart 1833'de Kütahya'ya geldi... İbrahim Paşa karargâh olarak vali konağını seçmişti..... Pissani İbrahim Paşa'ya sefirlerin mektuplarını takdim etti; Maundeville'in mektubunun karşısında Türkçe tercümesi bulunuyordu.

İbrahim Paşa, bu mektuba göz gezdirdikten sonra:

- Bu rapor hiç bir esasa dayanmıyor, bunu herhalde Bâb-ı âli uydurmuştur, ben İzmir'e kıtaat göndermediğim gibi kimsenin de göndermesine müsaade etmedim¹⁹ ve şehir ahalisinin, benim tarafımdan kendilerini isyana sevk edecek bir vesika göstermiyeceğinden eminim.

Ma'mafih nihayetle müdahalesini bir dereceye kadar meşru' kılacak şu tafsîlâtı veriyordu:

- Bundan bir müddet evvel İzmir ahalisi bana bir arzuhal ile müracaat etti. Himayemi, şehirlerine de teşmil edip yeni bir vali tayin etmemi rica ettiler; şimdiye kadar tarafımdan cevapsız bırakılan bu birinci arzuhal, bir ikincisi takib etti, bunda İzmirli yeni bir vali intihab ettiklerini ve intihab edilen zatın Emin Efendi (Mansurî zâde) olduğunu bildirerek tasdik

ve budağı durmaz. İşte böylece bilüb ana göre hareket eylesin deyu yazmış olduğunu ve Allah vere idi şu Rusya sefayını kalkub gidüb kil u kal ber-taraf olaydı." dediğini söylemiş ve bu takrir üzerine Sultan Mahmud mahzuziyetini beyan etmiştir. Hatt-ı hümayun vesikaları No. 20590.

¹⁸ Bab-ı âli vesikasında buna Küçük Pissani denilmektedir.

¹⁹ İzmir İhtisab nâzırı Tahir Bey'in Şevval iptidâsı tarihiyle hükûmete gönderdiği tahriratta İbrahim Paşa kuvvetleri arasında bir askeri kıt'a geldiğine dair bir kayıt yoktur. Aynı zatın diğer tahriratlarında işin Manisa'dan idare edildiği anlaşıyor.

etmemi rica ediyorlardı; Fakat bu ikinci istidaya da cevap vermedim ve şikâyet olunan hadiseden bildiklerim bundan ibarettir, diye sözlerini tamamlamıştı.

Pissani, konsolosların raporlarına nazaran rejim değişmesine Abbas Paşa'nın gönderdiği bir askerî kıt'anın iştirâk ettiğini söyleyince İbrahim Paşa, orduya mensub Abbas Paşa'nın kendi yeğeni olduğunu ve onun da Adana'da bulunub Mısır'a gönderilen erzakın sevkine nezaret ettiğini ve Abbas Paşa'nın bu işe karışmadığına emin olduğunu söyleyerek ilâve etti.

- Fakat bu işe karışmak aklımdan geçebilecek olan yeğâne adam, vazifesini bana medyun olan ve İzmir'den pek uzak olmayan Manisa beyi olabilir; fakat ben kendisinden pek az evvel raporlar aldım ki bunlar da böyle bir hadiseyi zikretmemektedir. Kendisine İzmir'de bulunması melhuz askerini geri çekmesi ve vazifesine aykırı faaliyette bulunmaması için kat'î emirler vereceğim.

İşte bu nokta, İbrahim'in bir ihtilâf vukuunda kullanmak istediği ric'at hattı idi ²⁰. İbrahim, lüzumundan fazla gayretli bir ma'dûnunu takbih ediyor ve onun hareketini tanımıyor; İzmir'in işgâli hakkında yaptığı değişiklik bir itirafı güçlûkle saklamakta ve aşağıdaki mülâhaza bunu teyid etmektedir.

Bu mütalaâdan sonra baş kumandan alay ederek şöyle devam etti:

- Bütün bu zamanlar zarfında Tahir Paşa ne yapıyor? Bir avuç müstevliyi püskürtmek için neden bir kuvvet toplamıyor? Eğer Tahir Paşa halk kitlesine karşı koymak zaruretinde idi ise bu da benim hadiseye karışmadığını göstermez mi? Dün İzmirliğin arzu hallerine müsbet cevap vermeğe hakkım olmadığı gibi, bugün onların işlerine karışmağa hakkım yoktu. Eğer bana her taraftan, hattâ Trabzon'dan yağmur gibi yağan ve yardım ve himayemi isteyen bütün istidacıların arzularını is'af etmem lâzım gelse idi kuvvetini padişah'tan alan bir tek mütesellim, bir tek paşa tutunamazdı.

Fakat ben bu istidalara bir nazar bile atmıyorum. Zira geri dönersem Bâb-ı âlinin o zavallılardan almaktan geri durmayacağı intikamı düşünüyorum. Bunlar fena halde istismar olunmakta ve alınlarının teriyle kazandıkları son paralarına kadar ellerinden alınmaktadır. Bunlar bizzat müşahede edilir ki, aralarında bulunduğum müddetce pazarlarından parası te'diye olunmamış bir tek yumurta alınmamış ve hattâ hayvanlarımızın otu

²⁰ İbrahim Paşa'nın beyanatı, işin tertib edilmiş olduğunu işrâb etmektedir. Konsoloslar, Manisa mütesellimi Abdi Paşa zâdeyi Abbas Paşa diye yanlış bildirmişler ve fakat İbrahim Paşa bunu anlayarak te'vile kalkmıştır.

bile carî fiat üzerinden alınmamaktadır. Otoritemi nerede tesis ettimse keyfî rûsum ilga olunmuştur ve ahalinin mal ve hayatına riayet hususunda verdiğim emirlere itaat etmeyenlerin hali yamandır... Fakat İzmir'e gelelim:

- Bu şehrin askeri bakımdan bana ne gibi bir faidesi olabilir? Şimdi üç grub halinde Eskişehir'e kadar yayılan ordumun cenahlarında ve gerisinde bulunan mevkileri emniyet altına almadım mı? Ve bunu yapmakla harp kaidelerine uygun hareket etmiş oldum; ancak bu yerlere benim olan valiler tayin ettim. Son olarak İbrahim Paşa şöyle demiştir:

- Artık şimdiki vaziyetten bıktım ve biraz istirahat muhtacım, Bâb-ı âli bu meseleyi (anlaşma işini) elinden geldiği kadar çabuk neticelendirsin. Bana gelince: Babamın emirlerini sabırsızlıkla bekliyorum, hareket hattımı bu emirlere göre tayin edeceğim: O bana ilerle derse ilerleyeceğim, geri dön derse döneceğim; şimdi artık bana gına getiren İzmir hadisesinden bahsetmeyelim.

İbrahim Paşa Fransız ve İngiliz sefirlerinin murahhasına verdiği sözü tuttu. İzmir'e gönderdiği askeri hemen geri çekmesi için Manisa mümessiline emir verdi. Mısır Başkumandanının hizmetinde kendisini lekelemiş olanlar, Osmanlının intikamından korkarak bir gün evvel onun mevkiini muhafaza etmesine muarız olmalarına rağmen (Tahir Bey'in) avdetine hâhişli göründüler²¹. Konsoloslar bayrakları tekrar çektiler ve Emin Efendi Mısırlıların çekilmesi esnasında onlarla beraber gittiğinden keyfiyet Fransız elçisi tarafından hükûmete bildirildi.

Arşiv vesikalarından anlaşıldığına göre her ihtimale karşı İngiliz ve Fransız donanmasından bazıları İzmir sularına gelmişlerdi²².

M. Auriant'ın yazısından sonra İzmir'in ne suretle Mısır'ın nüfuzu altına girip nasıl tahliye edildiğine dair Başvekâlet arşivindeki vesikalara göre, hadiseyi kaydedelim; Evvelâ şunu söyleyeyim ki, Fransızca mukavele-

²¹ Tahir Bey, idare elinden alındıktan sonra kendi yazdığına göre şehirden çıkmamış ve işin hallinden sonra eski vazifesine devam etmiştir.

²² Tahir Bey (Paşa) Anadolu lu bir zaman gümrükçüler yanında bulunmuş Tüfekhane imalât memuru, Matbah emini ve diğer vazifelerden sonra İzmir İhtisab nâzırı olub bu vazifede iken İzmir hadisesi zuhur etmiştir. Daha sonra İstanbul'da Emtea gümrük emini ve Sultan Mecid'in cülusunda Valde Sultan kethüdâsı, Ticaret nâzırı ve ilâveten Hazine-i hassa nâzırı, ikinci defa Gümrük Emini olub 1261 H, 1845 M. de diğer vazifeler üzerinde kalarak Ticaret nâzırlığından çekilmiş 1262 H, 1846'da Bâlâ rütbesi verilerek Gümrükden çekilüb Darphane nâzırlığına tayin edilmiştir. 1263 H, 1847'de vezir olan Tahir Paşa 1266 Rebi ü'l-evvel (29 Ocak 1850)de vefat etmiştir. Ölümüne kadar Valde Sultan kethüdâlığı üzerinde kalmıştır. Meşhur İhtisab nâzırı Hüseyin Bey'in babasıdır. Şinasi Altundağ'ın Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı adlı eserinden S. 176.

de İzmir valisi denilen Tahir Bey henüz o tarihte Paşa olmayıp İzmir'de İhtisab nâzırı ve hükûmetin mümessili olarak bulunmakta idi ²³.

Saruhan ile Aydın'ın Mısır'ın nüfuzu altına girmesinden sonra İzmir'i de elde etmek isteyen İbrahim Paşa el altından kendisine celbettiği bazı eşhas vasıtasıyla İzmir'i de nüfuzu altına almak teşebbüsünde bulundu ve kendisine bu hususta müracaat edenlerin arzularını kabul etti. İbrahim Paşa'yı İzmir'i işgâle teşvik edenlerin başında ora eşrafından Mansurî zâde Mehmed Emin Efendi bulunmakta idi. Mehmed Emin Efendi, evvelce Hasan Paşa maiyetinde bulunmuş olup o sırada Kütahya'da İbrahim Paşa yanında olan Vahid isminde tanıdığı bir şahıs ile muhabere ederek İzmir idaresinin kendisine verilmesi hakkında onun tavassutunu rica etmişti ²⁴. Bunu müteakib 1248 Ramazanının sonuncu günü akşama yakın Manisa mütesellimi Abdi Paşa zâde Ali Bey tarafından Mansurî zâde Mehmed Emin Efendi'nin konağına bir mektupla bir adam gelip bir ilâm ve bir mahzarla İbrahim Paşa'ya müracaat edilmesini tavsiye eyledi ²⁵.

Bunun üzerine Mansurî zâde İzmir kadısını konağına davet ederek görüşmüş ve sonra şehrin ileri gelenlerini celb ile dört saat kadar müzakereden sonra Mısır idaresine geçmeği kararlaştırub bir ilâm ve mahzar tertib eylemişlerdir. Bundan sonra Mansurî zâde maiyetine bir kaç silâhlı alarak İzmir eşrafiyle birlikte Tahir Bey'in yanına gelip Manisa mütesellimi tarafından yapılan tavsiye üzerine İzmir idaresinin Mansurî zâde'ye verildiğini söylemişlerdi.

Bu teklife karşı Tahir Bey, verilen kararın doğru olmadığını ve nihayetinin nedamet olacağını ve böyle bir şey hâdis olursa vücut ve ahali ile müttefikan cevap verilmesi hakkında emirnâme'yi göstermiş ve yapılan

²³ Tahir Beyin, Sadaret kethüdasına gönderdiği 13 Şevval tarihli tahrirat sureti 4 numara ile vesikalar arasındadır.

²⁴ Tahir Bey'in yazdığına göre; Ramazanın sonuncu günü ki Şubat ayının yirmisidir. Şinasi Altundağ Ayn. esr. S. 176 Davud Berakât'tan naklen bu hadise'yi 19 Şubat olarak kaydetmiştir. Bizdeki rû'yet-i hilâl dolayısıyla Arabî aylarda böyle tehalüfler olduğundan bazen tarihler Milâdî ile tetabuk etmemektedir. Kâmil Paşa. Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Osmaniye adlı eserinde III. 141. İzmir vak'asının şöyle olduğunu; "Mehmed Ağa isminde bir serseri İbrahim Paşa'nın vekili süsüyle ve dört nefer refikiyle İzmir'e gelüb Mısır valisi namına hükûmeti zabt ve memurları tard eylediğini" yazıyor. Bu Mehmed Ağanın, Mansurî zâde Mehmed Emin Efendi olması hatıra geldiği gibi, bu gelenlerin Saruhan mütesellimi Ali Bey'in adamları olması da muhtemeldir: Fakat gelen şahsın memurları tard ettiği kaydı birinci rivayeti te'yid eder mahiyettedir.

²⁵ Tahir Bey'in, sarrafı Hoca Karabet vasıtasıyla hükûmete göndermiş olduğu Şevval İptidası (21 Şubat 1833) tarihli tahrirat sureti üç numara ile vesikalar arasındadır.

ilâm ile mahzarı görmek istemiş ise de, göstermeyip verdikleri karardan dönmeyeceklerini söylemeleri üzerine;

- Bizler kararı verip size bildirmeğe geldik diyerek avdet ve kaleme aldıkları ilâm ile mahzarı Kütahya'ya yollamışlar ve Mansuri zâde mütesellim olarak işe başlamıştır.

Mansuri zâde, ahaliyi kendi yaptığına inandırmak için Yenikale tarafından gemiler ve karadan asker geliyor diye istikbâl için Foça tarafına adam göndermek suretiyle ahaliyi heyecana düşürmüş ve Tahir Bey'in gelenlere karşı mukabele edemeyiz demesine karşı da:

- Sizinle muharebeye çıkacak beldemizde elli kişi bulunmaz, iş fesada varır, bu sözleriniz vâhidir, Aydın ve Saruhan'da mütesellim kalmadı, işte Aydın ve Saruhan mütesellimleri ol vakit gittiler siz de sairleri gibi hemen buradan gidin, diye tehdit etmiş ise de, Tahir Bey devlet memuru olduğunu söyleyerek bir tarafa gitmeyeceğini beyan etmiş ve aynı zamanda Asakir-i mansurenin silâhlarını almak isteyen Mansuri zâdenin bu hareketine mani' olmuş ve konağına çekilerek hadiseleri muhtelif vasıtalarla İstanbul'a bildirmeğe başlamıştır. Tahir Bey'in tahriratında kaydettiğine göre Mansuri zâdenin Mısırlı tarafından mütesellim olmasını müteakib Tahir Bey, İzmir'deki konsolosların tercümanlarını davet ederek onlara devlet tarafından burada müstakil memurum, devletten emir almadıkça bir adım ayrılmam diyerek tercümanlar vasıtasıyla konsoloslara haber göndermiş ve onlar da Tahir Bey'in mütalâasını doğru bulmuşlardır.

Tahir Bey İzmir hadisesini İstanbul'a yazarak birisini Nemçe konsolosluğu kuryesi ve diğer suretini bir adamı vasıtasıyla İstanbul'a bildirmek istemiş ise de, Nemçe kuryesinin yoldan döndürülmesi ve adamının da Manisa'da tevkifi ve bir takrib kurtularak İzmir'e kaçması üzerine tahriratlar kara yoluyla İstanbul'a gönderilmemiştir... Bunun üzerine Tahir Bey, Şevval ayının birinci günü tarihiyle iki ve Şevvalin beşinci ve dokuzuncu günü tarihleriyle ve deniz vasıtası ile tahriratlar göndererek durumdan hükûmeti haberdar etmiştir²⁶.

Mansuri zâde Emin Efendi zorla idareyi eline aldıktan sonra 4 Şevval 1248 (24 Şubat 1833)de rüsumat, ihtisab ve onun teferruatından olan yerleri ve yaş meyve gümrüğünü, İzmir voyvodalığı ve tevâbiî mukataalarını zorla işgâl ve bundan başka Frenk gümrüğü ile mukataât hazinesinden idare edilen Birunâbâd, Urla, Karaburun, Şaphane, Enfiye ve Tütün gümrüğü, İzmir memlehası, Side, Buca ve Pınarbaşı mukataalarını zabtederek memur ve mültezimlerini koğmuştur.

²⁶ Bu hususta Tahir Bey'in 13 Şevval 1248 tarihli olarak Sadaret kethüdasına göndermiş olduğu dört numaralı vesika makalenin sonundadır.

Bu hareketler yapılırken, Mısır idaresini kabul etmiş olan İzmir eşrafı, işin aksi tarafını da düşünerek veya hükûmetin Mehmed Ali ile anlaşmak istediğini duyarak İstanbul'a da başvurmağı ihmâl etmeyip oraya da ilâm ve mahzar yollamışlar ve bunun tarihini İzmir'in Mısır idaresine girdiği Şevval ibtidası olarak göstermişler ve ilâm ve mahzarlarla neden böyle geç geldiği sualine karşı da gönderdikleri adama Bergama'dan ve yollardan geçemediğim için geciktim demesini söylemişlerdir. İlâm ve mahzar 13 Şevval veya bir gün evvel yazılmış ise de, yukarıda söylediğimiz gibi tarihi Şevval başı (21 Şubat 1833) olarak gösterilmiştir²⁷.

Mansurî zâdenin İzmir'den çıkarmak istemesine rağmen Tahir Bey çıkmamış ve hükûmete bir tahrirat göndererek Mansurî zâdenin ahvalini ve memleket vücuhunun korkularından şaşkınlıklarını ve bu hali yatıştırmak üzere bir fermân gönderilmesini istemiş ve hükûmet de Mansurî zâdeyi iğfal ve tatmin yollu bir emr-i samî (Sadr-ı âzaman tahrirâtı) yollamıştır²⁸. Hükûmet, İzmir'in Mısır idaresi altına geçtiğini haber alır almaz şaşırmış, evvelâ İstanbul'daki Fransız ve İngiliz elçilerine durumu bildirmiş, bu elçilere Rus ve Avusturya elçileri de iltihak ederek işgâli protesto ile İzmir

²⁷ Sadaret kethüdası tarafından 16 Şevvalde (8 Mart 1833) Tahir beye gönderilen mektub:

İzmir'in idaresi Mısırlı tarafından Mansurî zâde Mehmed Emin tarafına ne suretle ihale olunmuş ve bu bâbda merkumun ve İzmir hâkiminin isâetleri tahakkuk etmiş olduğu ifadesini hâvi varid olan şukkanızın iktiza eden cevabı tahrir ve tesyir olunmuş ve merkumanın harekât-ı vakı'aları âzîm kabahat ve mes'uliyet ve itabı taraflarına davet olduğundan icra-yi iktizası lâzimededen bulunmuş ise de, şimdilik te'hiriyle sırasıyla icra olunacak mevaddan ve zikrolunan cevabımızın icab edenlere iraei iktiza-yi maslahattan olmakla mukteza-yi rû'yetiniz üzerine şimdiki halde gerek merkumlar ve gerek emsalleri hakkında üslûb-i hakimane ile muamele ve mucib-i temin olmak için diğer vesikaları irae ederek maslahat-ı memurênize fütur vermeyüb kemâ fi'l-evvel sebat ve metanet izhariyle tesviye-i mesalih-i memurelerinize ikdam ve mübaderet eylemeniz için mahremâne şukka. Hatt-ı hümayun vesikaları 20384 C. Bu mahremâne mektubun içinde hükûmet Mansurî zâdeyi Mısır'a tabi' olmamış ve tatlik edilen mütesellimliği kabul etmemiş gibi davranarak anı iğfal için bir kısmını aşağıya naklettiğimiz tahriratı yollamış ve aynı zamanda dört devletin (İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya) İzmir işgâlini protesto ederek konsoloshanelerin bayraklarını indirmeleri için emir verüb İbrahim Paşa'nın tayin ettiği mütesellimi kabul eylemedikleri bildirilmiştir. Mansurî zâde hakkındaki tahriratın bir kısmı:

İzmir'in emr ü idaresi Kütahya tarafından İzmirli Mansurî zâde Emin Efendiye ihale olunmuş ise de, mumâ-ileyh kabul etmemiş idüğü elyevm İzmir'de ikamet ve umur-i lâzime rû'yet olunmakta ve bi'l-cümle reâya ve düvel-i mütehabbe teb'ası câniblerinden tarafınıza hoşnudluk izhar kılınmakta olduğu ifadesi havi vârid olan tahriratınız me'al ve mezayası malûmumuz olmuş ve tahrirat-ı vârideniz manzur-i hazret-i şâhâne buyrulmuştur...

Hatt-ı hümayun Vesikaları numara 20384 B.

²⁸ Hatt-ı hümayun vesikaları numara 20384 ve 20590 B

konsolosluklarına konsoloshane bayraklarını indirmelerini yazdıkları gibi, bu hadise dolayısıyla Kütahya'ya İbrahim Paşa nezdinde İngiliz sefaretı tercümanı Küçük Pissani'yi göndermişlerdir²⁹.

İbrahim Paşa Kütahya'ya gelen Pissani ile görüşüb İzmir'den çekilmeyi kabul ettiğinden konsoloslar, dairelerine tekrar bayraklarını çekmişler, bu durum üzerine İzmir'in idaresi tekrar İhtisab nâzırı Tahir Bey'e geçtiğinden İzmir'de duramayan Mansurî zâde Mehmed Emin Efendi³⁰, Manisa'ya İbrahim Paşa'nın müteselliminin yanına kaçmış ve keyfiyet 19 Şevval 1248 (11 Mart 1833) tarihli tahriratla Tahir Bey tarafından Sadaret kethüdasına bildirilerek halkı tatmin için bir fermân gönderilmesi arzedilmiştir. Tahir Bey'in İstanbul'a yollamış olduğu tahrirat sureti aynen şöyledir³¹.

Maruz-i kullarıdır ki;

Firarı Mansurî oğlu keyfiyatının evvel ve âhiri mukaddemce bi-d-defaat bahren ve dört gün mukaddem birer suretle berren baas ve takdim kılınan maruzat-ı çâkerânemden bi'l-etraf malûm-i veliyy-i naimileri buyrulmuş olacağı vechile saye-i tûbâ-vâye-i hazret-i cihanbanide zabt ve rabt-i memleket ve himayet ve siyanet-i fukara hususlarının kemâ fi' l-evvel icrasıyla bilcümle ehali-i fukara ve reâya beliye-i malûme-i mezkûrenin indifaından ibraz-ı şadûmanî ve meserret birle müdebbir memurlarım, kullarına ve merkumun tard eylediği sair mültezimleri mahallerine ik'âd ve rûyet-i mesalih-i seniyyede sarf-i nakdine-i gayret olunmakta idigüne ve bu cihetle İzmir'de mukim bi'l-cümle düvel-i mütehabbe konsoloslarının dahi izhar-ı mahzuziyetlerine mebnî zıll-i zalil-i cenab-ı memâlikperverîde konsolos mumaileyhimden müdebbirleri ve devletleri beylik sefineleriyle

²⁹ Hatt-ı hümayun vesikaları numara 20089 C

³⁰ Mansurî zâde Mehmed Emin Efendi, Netayicü'l-vuku'at isimli tarihin müellifi olub Maarif ve Evkaf Nazırlıklarında bulunarak 1307 H., 1890 M. de vefat eden Mustafa Nuri Paşa'nın babasıdır.

³¹ "... Mukaddem ve muahhar hâkipây-i sâmilerine bi'd-defaât arz ve iş'ar kılındığı vechile Manisa'da olan (yani Mansurî zâde) yevmen fe-yevmen günâ gün fesad ihdas ederek ahali-i İzmir'i ihafeye ilka birle rahat ve huzuru külliyyen meslub eylediği aşikâr ve cihetle te'min-i ahali maddeleri dahi müteassir olduğu bedihi ise de... bugün Manisa'ya şu kadar asker girüb, bu kadarı girmek üzere yolda ve Mansurî oğlu mütesellim olub, külliyetli askerle İzmir'e gelmektedir deyu Manisa'dan Mansurî oğlu hanesine vesair taallukatı tarafına pey der-pey ihbardan farig olmadıkları cihetle bu taraflarda havadisat tekevvünü cümleyi bi-huzur ve her bir umura sekte irasıyle meslûbü'ş-şuûr ederek bu canib ihtilâlden hâlî olmadığı malûm-i ilm-i sâmi-i mün'imâneleri buyrulmak için arz ve iş'ara icтира kılındığı... 27 Zi'l-hicce 1248. Hatt-ı hümayun vesikaları 20047 D.

İzmir limanına gelmiş olan amiral ve ofisîyalarıyla (İzmir hadisesi dolayısıyla İngiliz ve Fransız donanmasından bazıları limana gelmişlerdi) beraber nezd-i çâkerîye gelerek firari-i merkumun derkâr olan taarruz ve kıl ü kâlin indifai hususundan vuku'a gelen mahzuziyetlerini nezd-i bendegânemde dahi ifade ve takrir ve tarafeynden merasim-i dostkârîye riayet ke'l-evvel bi'l-icra avdet etmiş olmalarıyla... bi-lutf-i taâlâ ol veçhile İzmir'de vâkî' olan vuku'at ber- taraf olarak bi'l-cümle ahali kulları devam-ı ömrü ikbal-i hazret-i şehinşâhî ed'iye-i hayriyesiyle meşgul... ve Manisa İzmir'e civar ve Mansurî oğlu dahi firaren ol tarafda bulunmuş olduğundan herkese kesb-i emniyet için civar-i İzmir'de iktizası veçhile atlu ve piyade bir az asker geşt ü güzâr ettirilmekte ve asakir-i mansure-i şahâne dahi kışlada talim ve teâlûmleriyle ikamet ettirilmekte olduğu derkâr ise de medine-i İzmir kesret-i nüfusu cami' sevad-ı âzâm olduğundan te'min-i ibâd ve te'yid-i mevad zımnında icab ve iktizası veçhile vesaya-yı lâzimeyi münderiç bir kıt'a emr-i âlinin şeref-i tasdir ve sür'at-i tesyiri menut-i emr ve irade-i aliyye idüğü muhat-ı ilm veliyy-i naimîleri buyruldukta emrû ferman hazret-i men lehül-emrindir. 19 Şevval 1248.

(Abdühu es-Seyyid Mehmed Tahir) mühür³²

İzmir'de Mısır idaresi on sekiz gün sürmüştür. Mansurî zâde Mehmed Emin Efendi³³ kaçtıktan sonra Manisa'dan İzmir'e haberler göndermek

³² Aydın nâib, müfti ve âyânının göndermiş oldukları mektup sureti beş numara ile makalenin sonundaki vesikalar arasındadır.

³³ Tahir Bey tarafından sadaret kethüdasına gönderilen tahrirattan:

Maruz-i bendeleridir,

Leffen takdim kılınan Güzelhisar nâibi ve müfti ve âyânının şukkaları me'alinden malûm buyrulacağı üzere Aydın'da olan Süleyman Bey her ne suretle ise firarı vaki' olub hareket günü olan yevm-i haliden bir gün akdem Kütahya'ya beş yük hazine çıkarmış ve ol gece adamı geldiği gibi birbirini müteakib hazine-i mezkûrenin iâdesine tatarlar göndermiş ve sabaha kadar etrafta bulunan adamlarını ve çayır ve sair yerlerde olan hayvan ve katarlarını her ne ise acele toplayub hazinesinin vürudunda sarraflarını celb ve hazine-i mezkûreyi cümle müvacehesinde teslim ve Kütahya'ya azimetini yalnız nâib-i mumâ-ileyhe hafice tefhim ederek derhal esb-süvar ve suretâ Manisa'ya gitmek üzere izhar ve ikdam ile Tire kapusundan huruc ve bir saat mahalden Nazilli yoluna atf-ı zimam eylediği ecilden verâsından gönderdikleri adamlar altı saat ilerde nüzûl esnasında Yıkık mezar nâm mahalde erişüb ve bir miktar hayvanlarını çayırлатub tekrar esb-süvar ve Saray köyüne doğru aşmış olduklarını haber vermişlerdir. Hatt-ı hümayun vesikaları 20047 C.

Aydın'da kendisine müracaat eden kadı, müfti ve âyâna cevap olarak Tahir Bey bir mütesellim tayin oluncaya kadar işgüzar birisinin mütesellim vekâletine tayinini bildirmişti. Hatt-ı hümayun vesikaları 20047 B. Aydın kadı, müfti ve âyânının müşterek tahriratları makalenin sonunda vesikalar arasındadır.

suretiyle tahrikâta devam etmiş³⁴ ve bu hal 1248 Zî'l-hicce sonları (1833 Mayıs başları)nda Kütahya anlaşmasına ve İbrahim Paşa'nın Mayıs ortalarında Kütahya'dan çekildiği tarihe kadar devam etmiştir.

Yukarıda görüldüğü üzere İbrahim Paşa tarafından Aydın (Güzelhisar) mütesellimliğine sabık Konya mütesellimi olup Mısırlı hizmetine girmiş olan Kapucubaşı rütbeli Süleyman Bey tayin edilip gönderilmiştir. Süleyman Bey, Aydın'da 1248 Zî'l-hiccesinin yirmi dördüncü Pazartesi gününe kadar kalmış ve Salı gecesi Süleyman Bey'i Kütahya'ya davet için bir adamı hemen hazırlatarak ertesi Salı günü hareket etmiştir. Süleyman Bey giderken atına bineceği sırada kadıya Kütahya'ya davet edildiğini söyleyerek sabahleyin alaturka saat yedide hareket ettiğinden bu hal Aydın kadı, müftü ve âyanı tarafından aynı günde yâni 25 Zî'l-hicce 1248 (15 Mayıs 1833) tarihli müşterek bir tahriratla İzmir İhtisab nâzırı Tahir Bey'e bildirilerek³⁵ mütesellimliğe vekâlet suretiyle bir münasibinin tayini

³⁴ Sadrâzam'ın Mabeyn'e arizasından:

"Süleyman Bey'in Kütahya tarafına gittiğine dair İzmir İhtisab nâzırı Tahir Bey Efendi bendelerinin tevarüd eden şukkalarından mumâ-ileyh Aydın Sancağının idaresini istifsar etmiş ise de, malûm-i vâlâları buyrulduğu üzere Aydın sancağı muhassıllığı saâdetlû Yakub Paşa hazretleri uhdesine ihale buyrulmuş... İbrahim Paşa'nın şu bir kaç gün zarfında Kütahya'dan avdeti haberi vürudunda Der-saâdet'te bulunan mütesellimin bendeleri mahallerine izâm olunacağına ve şu kadar ki, müşârû'n-ileyhin bu'd-i mesafede bulunması cihetiyle Aydın'a muvasalatı bir az vakte muhtaç olup Saruhan mütesellimi Eyüb Ağa bendelerinin Aydın'da ilişki bulunmasına binaen biraderi müşârû'n-ileyhin vüruduna kadar Aydın sancağı mütesellimliğinin dahi vekâleten mumâ-ileyh Eyüb Ağa'ya ihalesi münasib olacağı ve kendisinin dahi marziyeti olduğunu müşârû'n-ileyhin Kapukethüdası Hasib Efendi bendeleri ifade eylemiş olmakla bu bâbda her ne veçhile emr ü irade buyrulur ise..." bu takrir üzerine mucibince muamele yapılmasına müsaade olunduğunu Mabeyn-i hümayun başkâtibi bildirmiştir. Hatt-ı hümayun vesikaları numara 20047. Yakub Paşa 1248 senesi içinde Preveze muhafızlığı varidatiyle idare edemediğinden dolayı başka bir mahalle naklini; bu olamadığı takdirde Preveze ve Narda mukata'alarıyla sairlerinin Yanya'dan alınarak uhdesine verilmesini rica eylemiş olduğundan Mısır işinin birinci safhası hal edilince yukarıda görüldüğü üzere muhassıllıkla Aydın'a naklolunmuştur. Hatt-ı hümayun vesikaları 22125 G.

³⁵ Süleyman Bey'in sadarete istidasından:

Mısır orduşu gaile-i nâ-geh zuhurunun medine-i Konya'ya vürudu hasebiyle bermukteza-yı sâik-i takdir mümteniyü't-tagyir Çâkeri ordu-yi mezkure ser'askeri devletlû İbrahim Paşa hazretlerinin emir ve tayini ile Aydın tarafına sevk ve tesyir ederek mine'l-kadîm müstagrak-ı a'tâf ve ihsan-ı seniyeden dür ve mehur olduğuna mahzun ve mağmum olarak iki, üç mah mikdarı arâm ve ikamet ve hâl-i zecret-iştimal-i bendegânem neye müncer olur deyu herdem ve saat ser be-zânû-yi hayret üzere iken müşârû'n-ileyh hazretleri hakkında igbirar-ı şâhaneye kalem-i afv ü safh-i husrevâne olarak gaile-i mezkûre ber-taraf olduğu ecilden, kulları bulunduğum mahalden fekk-i râbîta-i hareket eylemiş ise de, Konya'dan hîn-i ihracımdan ile'l-ân çend mahtır evlad ve iyâlim kulları sefil ve sergerdan ve çâker-i ihsan-dîdeleri şikeste ve

istenmiştir. Bunun üzerine, Tahir Bey 29 Zi'l-hicce (19 Mayıs) da İstanbul'a bildirmekle beraber³⁶ Aydın Sancağı mütesellimliğinin kendisine verilmesini rica etmiş ise de³⁷, Aydın Sancağına muhassallık ile Preveze sancağı muhafızı Kara Osman zâde vezir Yakub Paşa tayin olunarak onun gelmesine kadar da sabık Aydın mütesellimi olan ve bu sırada Saruhan mütesellimliği verilen biraderi Eyüb Ağa vekâleten Aydın muhassılı olmuştur³⁸.

İbrahim Paşa kuvvetlerinin çekilmesinden sonra Süleyman Bey memleketi olan Konya'da kalarak efendi değiştirmek suretiyle olan ihaneti neticesinin ne olacağını anladığından, Muharrem 1249 (Mayıs 1833) tarihli istida nâme ile o sırada Hüdavendigâr Sancağı mutasarrıflığından Konya valiliğine tayin olunan Hacı Ali Paşa'ya dehalet edib ve yine Hacı Ali Paşa vasıtasıyla sadarete bir istida takdim ile affı hakkında müracaat eylemiştir³⁹. Bunun üzerine yeni Konya Valisi 7 Muharrem 1249 (27 Mayıs 1833) tarihli arizasiyle bu gibi muhalefet edenlerin teminleri hakkında evvelce irade-i seniye sadır olmasından dolayı bu suretle kendisine istimalet verilmesini ve Süleyman Bey'in evvelce mütessellimlikte bulunmasına mebni yine âyanlıkta kullanılmasının muvafık olup olmayacağını soruşturmuştur⁴⁰. Mısır kuvvetlerine iltihak veya yardım edenlerin afları hakkındaki irade-i seniye mucibince Süleyman Bey'in de af edilmesini fakat kendisinin âyanlıkta istihdamı uygun olmayacağından, hanesinde oturarak işi ve gücüyle meşgul olması hakkında irade çıkmıştır⁴¹.

perişan olarak evvel ve ahir veliyy-i ni'met efendimden gayrı bir melce' ve penâhım olmadığı bedihi ve zahir olmağın merahim-i aliyyelerinden niyaz ve istirham-ı çâkerânem bu ki hasbe'z-zarûr ser-züde-i zuhur olan kusur-i bendegânem dâmen-i afv birle mestur buyrulması...

Hatt-ı hümayun vesikaları 20606 H.

³⁶ Hatt-ı hümayun vesikaları 20606 İ ve 20606 F.

³⁷ Hatt-ı hümayun vesikaları 20606.

³⁸ Başvekâlet arşivi. Hatt-ı hümayun vesikaları No. 20094.

³⁹ Hacı Ali Paşa'nın Fransız beyzâdesi dediği Fransa maslahatgüzarı Varen'dir.

⁴⁰ Mehmed Ali ile anlaşmak istenildiği zaman o Suriye ile Adana'yı istemiş ve ısrar etmiş, bu kabul edilmediği takdirde kuvvetlerini ileriye sevk için oğlu İbrahim Paşa'ya emir vermişti. Fî'l-hakika İbrahim Paşa bu suretle Nisan başında ileriye hareket edeceği esnada Âmedi Reşid Bey'in Fransa maslahatgüzarının gelmekte olduklarını haber alması üzerine beklemiş ve nihayet Kütahya anlaşması yapılmıştır.

⁴¹ Soma Voyvodası ile Karası Voyvodası Şerif Mehmed Ağa'nın tahriratları not olarak makale arasında gösterilmiştir.

Mukaveleye Ait Vesikalardan Bazıları

I. Vesika

Hüdavendigâr Sancağı mutasarrıfı Hacı Ali Paşa tarafından 13 Zîl-kade 1248 (3 Nisan 1833) tarihli olarak Sadaret kethüdasına gönderilen tahrirat sureti ⁴².

Âmedi-i divan-ı humâyûn necabetlû Reşid Beyefendi (Sadr-âzâm olan Mustafa Reşid Paşa) bendeleri mukteza-yı memuriyetleri üzere Kütahya'ya müteâzimen mah-i Zîl-kadeti'sh' şerifenin otuzuncu Pazartesi günü Mudanya'dan mahruse-i Brusa'ya vürud idüb birkaç saat mürurunda Françe devleti beyzâdesi dahi gelmiş ise de ⁴³ Mir-i mumâileyh (Reşid Bey) bendelerinin ayağında iki çıbanı ve rükûbe adimü'l-iktidar derecede ıztırabı olduğuna ve bu cihetle ol gün nâ-çâr çent saat teneffüsleri icab-ı halden idüğine binaen Dersaâdetten memuren hareketleri ve bi'l-iztirar seyr-i âdiden bir gün sonra Kütahya'ya varacakları hikâyesini havi derhal şukka tahrir ve muhsusen tatar ile Kütahya'ya baâs ve tisyâr ederek kendüleri dahi mehmâ-emken timar ve müdavâte mübaderet ve akşamdan sonra yani nısfü'l-leylede taraf-ı âciziden ihzar olunan tahturevana râkiben bi'l-müsarea sevk-i matayâ-yi azimet idüb hattâ dördüncü Cuma günü varılmak üzere tertib-i merahil kılınarak iade eyleyecekleri mahalden avdet etmek tenbihiyle savb-i senaveriden münasib hizmetciler dahi terfik ve isâl olunmuş ve asakir-i Mısıriyyenin daima tecessüs-i harekât ve müşvarından hali olmamak vacibe-i zimmet-i sıdk ve ubudiyetim olarak nefsi-i Kütahya ve civarı havalisinde casuslarımız eksik olmadığına mebnî bu defa Kütahya'dan vürud eden casusun vaki' olan ifadatına nazaran yadigâr-ı merhum mukaddemce bir takım hasta ve bî-derman askerini Konya'ya doğru giru göndermiş ve bu günlerde Karahisar tarafından sekiz yüz nefer miktarı suvarisiyle sekiz adet top Kütahya'ya celbetmiş ve Küçük İbrahim'in geleceğinden bahs ile askeri için vücut ve ahaliden sekiz yüz konak tertibini dahi kuraya verilmeyüb nefsi-i şehirde tertib ve tanzimini bil-müvacehe hitab ve iltimas eylediğinden maada civar-ı şehirde Musalla dedikleri mahalle ahali ve cümle askerini cem ve ihzar ederek Mısır'dan gelen kâğıdı kıraat ve mealinde zabitan-ı asakire hitab suretiyle:

-Ey oğlum göreyim sizi şimdiden sonra kavgamız Rusyalu ile olduğundan ziyade metanet ve gayretinizi isterim diyerek ⁴⁴ şu vadide bir takım hezeyan eylemiş ve bundan başka Kara Osman zâdelerden küçük

⁴² Hatt-ı humâyûn vesikaları No. 20884 F.

⁴³ Hatt-ı humâyûn vesikaları No. 20884 G.

⁴⁴ Hatt-ı humâyûn vesikaları No. 20089 G.

Mehmed Ağa'nın (Saruhan mütesellimi) hayyen veya meyyiten derdest olunmasını Saruhan'da olan adamlarına yazmış olduğunu casus-i merkum takrir ve ihbar etmiş ise de, zann-i âcizâneme göre ol veçhile melei'n-nâsda bir takım ilân-ı hezeyana mübadereti, maslahatına revaç vermek garaz-ı fasidiyle mücerred etrafa öyle bir şâyia ibrazından ibaret idüğü melhuz ve Soma voyvodası kullarından bu defa senâverîye varid olub işbu kâime-i musaddakaya leffen takdim kılınan kâğıdında mumâ-ileyh Mehmed Ağa kendü hanesinde iken bir takım asakir-i Mısıriye gelüb ağa-yı mumâ-ileyh ile bir iki refiklerini ahz eyledikleri muharrer olduğundan⁴⁵ mücerred ihtar için iş'ar-ı mes'muât-ı âciziye tecasür kılınmış idüğü bi-mennihi teâlâ malûm-i sâmilere buyruldukta herhalde emr ü ferman efendimizindir. 13 Zi'l-kade 1248

(Es-seyyid El-hac Ali)
Mühür

II. Vesika

20884/F İzmir hadisesi hakkında Tahir Bey'in Sadaret kethüdasına göndermiş olduğu 1 Şevval 1248 (21 Şubat 1833) tarihli tahrirat sureti⁴⁶. Maruz-i kullarıdır ki,

Malûm-i veliyy-i naimîleri buyrulmuş olacağı veçhile mah-i Ramazan-ı Şerifin yirmi beşinde Aydın ve Saruhan Sancaklarına Kütahya canibinden mütesellimler tayin kılınub Saruhan mütesellimi Hacı Mehmed Ağa Yaya köyüne gitmiş ve Aydın mütesellimi Hacı Eyüb Ağa bendeleri dahi Aydın'dan Manisa'ya gelmiş oldukları halde mah-i mübarekenin sekizinci günü akşama karib İzmir vücuhundan Mansurî zâde Emin Efendi'nin konağına ba-mektub bir âdem nüzul eyledikte mumâ-ileyh dahi derhal hakim-i belde bulunanı celb ile istişare ederek emel-i meramlarını beyinlerinde karar ve keyfiyet istihbar olundukta taraf-ı çâkeriye gelmeleri için bi'd-defeat adamlar gönderildikte adem-i ısga ile vücuh-i ahaliyi oraya celb ve dört saat kadar da anlar ile hem meclis olarak hatm-i kelâm ile karardâde ve evvel-i emirde kemal-i hâheş ile hâkim-i belde ilâm ve bir mahzar dahi tertib ve temhir eylediklerinden sonra vücuh-i ahali ile ma'en canib-i çâkeriye gelinüb İzmir'in emir ve idaresi Mansurî zâdeye havale olunduğunu ve husus-i mezbure dair vesâyâ Manisa'ya gelmiş olan Abdi Paşa zâde tarafından inhâ olunduğunun ve mucibince icra ederek hemen

⁴⁵ Hatt-ı hümayun vesikaları No. 20047 A.

⁴⁶ Hatt-ı hümayun vesikaları No. 22345 D.

istihzar eyledikleri ilâm ve mahzarlarını isra ve çâkerlerine cevap vermeğe geldiklerini hakim-i mumâ-ileyh agazeye ibtidar ile ifade eylemiş oldukda abd-i mütehasısları dahi Devlet-i aliyyenin azad kabul etmez kulu olub şurada taraf-ı saltanat-ı seniyyeden memur bulunmuşum ve bi'd-defeât haber gönderildikte buraya gelmeniz lâzım gelür idi. Bu ifade-i nâ-seza ve bi'l-vücuha emir ve irade-i aliyyeye münafi olmağla bu hususun evvel ve ahirini güzelce mülâhaza edin def'aten böyle cevap verilmek uymaz. Emir ve ferman-ı aliyyenin icrasına behemehal mecbur olub ve farize-i zimmetimdir. Sizler de cümleten ittifak ve ittihadı riayet eylemeniz vacibedendir ve bu ifa kılınmışken ve husus-i mezbure dair vesaya-yı aliyye kendüllerine dahi irae kılınmışken ve vesaya-yı seniyye gûş-i hûşlarına şifahen dahi söylenmiş iken mumâ-ileyh hakim ve Mansurî zâdenin kemal-i habaset ve hıyanetlerinden vücuha-i ahaliyi dahi tahrik ile kelâm-ı evvellerinden nükûl etmeyerek bizler kararı virüb size cevap vermeğe geldik ve en'va-ı makalat serdile ilâm ve mahzarı müheyya eyledik şimdi göreceksiniz deyu kıyam ve hareketlerin yine ibram ve ikdam ile ik'ad ittirilüb niyet-i fasidelerinin indifâına çabalandıkda müfid ve müsmir olmayarak kezalik red ve muhalefetle cevap verilmiş ve gelen mektub ve gidecek ilâm ve mahzarın görülmesi defaatle matlub olundukda mücerred muma'ileyhimanın ve denaetlerinde merkûz olan daiye-i fesadlarından nâşi bi'l-iztırar gösterilmeyerek ve memleketin fesada varacağını dermeyan ile beyan ederek nezd-i âbidanemden avdet ve gelen adamı ilâm ve mahzarla çıkarmış oldukları ve saye-i hümvâyeye-i hazret-i cihanbanide abd-i keminelerinden cümle ahali ve reâya ve müste'menan hoşnud ve razi olduklarından ve muma'ileyhima meram-ı hıyanetlerini tekid eylemek için Yenikale haricine gemiler geldi havadisini memlekete işae ve istikbale adamlar irsaliyle cümle ahali-i beldeyi enva'-ı ihafe ve telaşe düşürerek ve gemilerin dahi aslı olmayarak ve mumâ-ileyhima vücuha ve ahaliyi berminval-i muharrer tahrikleri kemal-i habaset ve kemal-i tama'-ı hamlarından nâşi şu aralık bir akça kapub devlet-i aliyye'ye hıyanetinden ibaret olarak mumâ-ileyh Mansurî zâde olveğhile muhafaza-i belde dâyesiyle voyvodalığın rü'yetine bed' ve şüru' eylemiş ve taşralardan ihtisab kalktığını beyan ve ifade ve inha idüb yine cevabını vereceklerini söylemişler ise de ve ihtisabe ve gümrüğe müteallik mevad olmayarak böyle ihtilâlden durgunluk derkâr ise de çâker-i kemineleri saye-i inayet vâye-i şahanede memurlarını kaldırmayarak umur-i bendegide fütur getirilmeyecek ahali ve vücuha celb ile bu canibte ke'l-evvel ikamet ve ifa-yı memuriyete sarf-ı makderet etmekte olduğum ve keyfiyet akdemce arz ü inha ile İzmir'den azimet etmiş olan Nemçe postasıyla gönderilmiş ise de

post-i mezkûrun Akhisar merhalesinden İzmir'e iadesi ve dünkü gün ihrac olunmuş olan İzmir postasının dahi küşad olmak ifadeleri vuku'una mebni işbu arıza-i bendegânemin arz ve inha ve bahren israye ictisar olunduğu ve hakikat-i keyfiyet berveçh-i muharrer olub vücuh-i ahalinin böyle tahriki mumâ-ileyhimanın tînet-i zatiyelerinde merkûz olan daiye-i mefsetet ve kemal-i habasetlerinde neş'et eylemiş olduğu muhat-i ilm-i âlileri buyuruldukta bu babda ne vechile emr ü irade-i seniye müteallik buyurulur ise ol babda emr ü fermân hazret-i men lehül-emrindir.

Abdûhu

Es-Seyyid Mehmet Tahir⁴⁷

III. Vesika

İzmir hadisesine dair Tahir Bey'in Sadaret kethüdasına gönderdiği 21 Şubat 1833 tarihli tahrirat sureti⁴⁸.

Maruz-i kullarıdır ki,

Diğer arıza-i bendegânemde arz ve inha olunduğu üzere sâye-i merahimvâye-i hazret-i şâhanede memuriyet bendegânemde aslâ fütur getirilmeyerek kemâ fi'l-evvel kıyam ve hareket üzere olduğumuz ve ahali ve reaya ve bi'l-cümle düvel-i mütehabbe konsolosları tercümanlarını taraf-ı çâkeriye göndermekte ve cemi-i müste'menden birisi Mansurî oğlu tarafına gitmeyüb taraf-ı bendegâneme gelüb ve gitmekte olduklarından ve cümlelerin kullarından hoşnudiyetleri hâkim ve Mansurî oğlu ve vücuh-i sâirenin ragmine malumları idüğine mebni ahali-i vücuhu nezd-i çâkeriye celb ile madde-i mezkûrun uygunsuz olub ve encam-ı kârı mucib nedametiniz olur deyu ifade ederek sıkıştırıldıkda temhir eyledikleri mahzarın kimileri kemal-i havflarından ve kimileri dahi ne olduğunu bilmediklerinden ve ekser mühürler dahi sahte olarak yaptıklarından neş'et eylediğine nâdim olarak canib-i çâkeriden afv-i iltimas ve istirham etmiş ve keyfiyet hakim ve Mansurî oğluna mün'akis olarak anlar da havfa tâbi, olub bir elde bulunsun dâyesiyle hakim ile ma'an zemin ü zamana sahte mühürlerle mahzar tertib ve mucibince ber-ilâm ederek mahfiyyen Dersaâdete gönderdikleri istihbar olunmuş zikrolunan inhanın Dersaâdete takdimi sahih ise san'at ve sahte ve sırf yalan olub ancak bu kadar makalin

⁴⁷ Tahir Bey, Aydın müteselliminin ne suretle oradan ayrıldığını gerek bu habere ve gerek diğer haberlere istinaden 29 Zî'l-hiccede hükûmete bildirmiş olub, gönderdiği tahrirat sureti bi'l-münasebe makalenin notları arasında gösterilmiştir.

⁴⁸ Hatt-ı hümayun vesikaları No. 20606 D.

bile vücud bulması mücerred mumâ-ileyhimanın kemal-i hiyanetlerinden ve mesalih-i seniye'nin mucib-i tatiliyle şu aralık akçe kapmak tama' ve irtikâblarından olduğu ve hakikat-i keyfiyet cümle'nin malûmu olduğu vechile diğer arıza-i çâkeride arz ve iş'ar olduğu vechile olarak abd-i kemineleri memuriyet-i abîdanemde asla ve kat'a fütur getirmeyerek kemâ fi's-sâbık icra-yı memuriyete nasb-i nefsi-i ikdam ve ihtimam üzere olduğum ihtariyle ber-vech-i muharrer vaki' olmuş inhaları var ise v'Allahil-azim san'at ve elde bulunsun deyû zemin ü zamandan ibaret ve mumâ-ileyhimanın habaset ve hiyanetlerinden evvel ve ahir neş'et eylemiş olmağla havale-i sem' ve itibar buyurulmak gayr-i câiz olduğu muhat-ı ilm-i devletleri buyuruldukta emir ve ferman hazret-i men lehül-emrindir. Şevval 1248⁴⁹.

Abdühu es-Seyyid Mehmed Tahir

IV. Vesika

13 Şevval 1248 tarihli olarak İzmir İhtisab Nâzırı Tahir Bey'in Sadaret kethüdasına arizası⁵⁰

Maruz-i kullarıdır ki,

Mukaddemce bi'd-defaat arz ve inha olunarak malûm-i veliyyi naimîleri buyurulduğu cihetle Mısırlı İbrahim tarafından Manisa'ya gelmiş olan Abdi Paşa oğlunun İzmir vücuhundan Mansurî oğlu hainine zuhur eden vesayasiyle olduğu, evvel-i emirde İzmir nâibini konağına celb ile müzakere ve badehu vücuh-i memleketi dahi celb ve iğfal ederek hemen orada karar-ı mefsedetlerini ilâm ve mahzar tertib ve der-akab Mansurî oğlu habisi bir takım kişiyi silâhlendirilerek vücuhu bi'l-istishab taraf-ı çâkeriye gelüb ne suretle cevab-ı kat'i verdikleri ve çâkerleri de Devlet-i aliyye tarafından bu canibde memurum böyle şey olmaz bunu eyüce mülâhaza idiniz de öyle cevab veriniz nihayeti nedamettir. Böyle bir şey zuhur ider ise vücuh-i ahali ile bi'l-ittifak cevab verilmesi hakkında şeref-sünuh buyurulan emr-i irade-i seniyye-i şahaneyi münderic şeref-resan olan emir-nâme-i sâmi tekrar kendülerine irade birle elbette çıkar muharebe ederiz. Devlet-i aliyyeye böyle hiyanet etmek olmaz. Gelen kâğıdı ve tertib ettikleri ilâm ve mahzarları görülmek üzere hezar ikdam ile mütalebe olunmuş iken bir vechile göstermedikleri ve Mansurî oğlu hainine ve anın iğfaliyle vücuh-i

⁴⁹ Şubat 1833

⁵⁰ Hatt-ı hümayun vesikaları No. 22245 E.

memlekete söz geçirmenin yolu bulunmayarak işte Yenikaleden gemiler ve karadan asakir geliyor deyu ahali-i beldeyi ihafe ile telaş-ı azîmeye düşürdükleri ve Mansurî oğlu habisi sizinle muharebeye çıkacak beldemizden elli kişi bulunmaz şimdi fesade vardır bu sözleriniz vâhidir hemen siz sâirleri gibi buradan gidin deyü bagyâne vaki' olan cevabiyle taraf-ı bendegiden hareket ve derhal ilâm ve mahzarlarını gelen adama adam terfîk ederek Kütahya'ya gönderdikleri keyfiyatı def'aten arz ve inha olunarak Nemçe tarafından giden kurul ile gönderilmiş ise de kurul-i merkumu esnayı râhdan İzmir'e avdet ve badehû berren gönderilen adamımız Manisa'da tevkîf ve bir takrib firaren İzmir'e gelmiş bu veçhile berren maruzat takdimi mümkün olamadığı ecilden Şevval-i mükerrermin guresi günü iki kıt'a arize-i bendegânem mahfiyyen bahren piyade ile ve şehri-i mezburun beşinci gecesi yine piyade ile ve dokuzuncu gecesi kezalik yine piyade ile bervehç-i hafî maruzat-ı bendegânem bahren baas ve isra kılınub inşallahü'r-rahman vüsuliyle keyfiyet-i vâkıa malûm-i devletleri buyurulmuş olacağı derkâr ise de deniz hali şayet muhalif hava ile gecikür deyü mukaddem vâkı' olan arz ü inha-yi çâkeranemin tafsilen tekrar iş'arına icbar olunmuş ber-minval-i muharrer mukaddemce maruzat-ı bendegânemde arz ve iş'ar kılınmış ise de muahharen tahkik-i âcizâneme göre canibeynden birtarafî kendülere selâmlık ittihaziyle canib-i hilafa tebâiyet ile tertib ve irsal etmiş oldukları ilâm ve mahzardan başka kemal-i hüvel ü hud'alarından nâşî tarafeyni derdest zımnında maruz-i sadakatte taraf-ı saltanat-ı seniyeyle ilâm ve mahzar ederek ve tarihlerini Şevval guresinden vaz ile gönderdikleri adama dahi Bergama ve filân⁵¹ yerlerden geçemedim ve gelemedim deyu şifâhen söylemek üzere bi't-târif abd-i keminelerinden hafî olarak zikrolunan ilâm ve mahzarı suret-i mezkûr ile göndermiş olduklarını bazıları dahi haber vermiş ma'hazâ vaki olan inhaları sırf yalan ve zemin ü zamana ve sonradan kuvve-i kahire-i hazret-i cihânbanîyi bi't-teemül ca-i selâmet umniyesiyle kabahatleri setrden ibaret olarak hakikat-i keyfiyet ber-veçh-i muharrer mukaddemce defaatle takdim olunan maruzat-ı bendegânemle işbu arz ve inha-yı çâkeranem üzere olduğu ve keyfiyet cem'i ahalinin malûmları ve bi'l-husus bu tarafta mukim cümle düvel-i mütehabbe konsoloslarının dahi rânâ malûmları olmağla tahkikine dahi inayet-i aliyyenin şayan buyurulması ve şu aralık bir akçe kapup savuşmak fikr-i fasidesiyle Mansurî oğlu hainin bunca emval ve mukataatı fuzulî zaptetmiş ve Mısır'a firarı ihtiyar eylemiş olduğu bedidar ve geçen gün arz ve iş'ar kılındığı üzere gasb ve garat

⁵¹ Akhisar olması gerekmektedir.

etmekte olduğu bu kadar emval-i mirîyenin sonra malından tazminine vefası hıyez-i imkânda olmayacağı bedihî ve aşikâr olup şimdiden iktizasının icrasına bakılmak farizadan idüğü ve hain-i merkumun Birunabad'a voyvoda nasb eylediğini mübeyyin vermiş olduğu güya buyrulduğunun bir kıt'a suretiyle rüsumat-ı ihtisabiye ve gümrük ahzına dair vermekte olduğu tezkerelerinin mührü malûm-i âli buyrulmak için bir kıt'ası akdemce takdim olunan maruzat-ı çâkeriye leffen takdim kılınmış olduğundan, manzur-i âli buyrulmuş olduğu ve malûm-i veliyyü'n-niamîleri buyrulduğu üzere Aydın ve Manisa'ya akdemce Mısırlılar gelmiş ve taraflarından İzmir'de olan Mansurî oğlu zatında merkûz habaset ve hıyaneti icra ile günde bin türlü mel'aneti zuhur etmiş ve Manisa'dan dahi merkuma gelüb gidenler eksik olmadığından ve Aydın ve Manisa demek İzmir'in kapısı olarak yolları sed ve bend etmeleri cihetle İzmir dahi mahsur bulunmuş olduğundan, mütesellimi sairelerin tard ve fırarlarını ibram ederek enva'ı ihafe ile tardiyet-i bendegânemi iltizam etmiş ise de çâker-i keminelere saltanat-ı seniyyenin azad kabul etmez kul ve kölesi ve niam-i inayet ve ihsan-i hazret-i padişahî ile müstağrak olmuş bir abd-i âciz isem de ihafe-i vâkıalarına ve olduğum konaktan bi'd-defeat çıkın deyu ibrama adem-i isga ve avn-i inayet-i Hakla zıll-i zalil-i hazret-i memalikperveride kemâ fi'l-evvel olduğum yerden kalkmayarak ve asakir-i şâhâne ellerinden dahi eslihalarını verdirmeyerek ikamet ve Aydın ve Manisa'da olan Mısırlıların hâli ve Mansurî oğlu habisinin ahvali ve vücuh-i memleketin havfa tebaiyetle televvünleri derkâr olduğu halde icab ve iktisasi veçhile icra olunmak üzere bir kıt'a fermân-ı âli şerefîz-i vürud eylediği surette şu habis-i merkumun hakkından gelineceği eltâf-ı ilâhiyeden me'mul idüğü muhat-ı ilm-i devletleri buyuruldukta emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir 13 Şevval 248

Mehmed Tahir

Takdim olunan maruzat-ı bendegânemde beyan olunduğu üzere Mansurî oğlu habisinin mukaddema müteveffa Hasan Paşa yanında Vahid namında bir bildiği Kütahya'da olup anınla mukaddem muhabere ve mükâtebe ederek İzmir'in kendisine ihale olunmasını rica etmiş ve bu fesad-ı mel'anete evvela kendisi çabalamış olduğu sahihen istihbar olunmuş ve berveçh-i muharrer Manisa'ya gelenin vesayisiyle adem zuhurunda ahali-i memleketi en'va-ı ihafe ile telâşa düşürerek çâkerleri dayanub cevab vermiş ve elbette muharebeye çıkar uğur-i meyamen fevr-i hazret-i padişâhîde canım fedadır deyu kat'iyen söylemiş iken habis-i merkuma söz te'sir itmeyüb ve iğfâl ve ihafesi cihetiyle vücuh-i memleketi dahi en'va-ı güft ü güya ibtidar ettirerek şu gelen kâğıtla derhal tertib ve temhir eyledikleri ilâm

ve mahzarın bile taraf-ı çâkerime gösterilmesi hıyez-i imkânda olamamış ve saye-i merahim-vâye-i hazret-i şâhânede ahali-i belde-i islâm ve reâya ve gerek müste'menan çâker-i keminelere hoşnud oldukları derkâr ve maslahat-i fasidesine günden birgüne revac vermek umniyesiyle gemiler geliyor deyu Foça'ya istikbâle adam göndermek ve bir taraftan Manisa'dan adamlar celb ve ekâzib ilân etmek misillü tefevvühât ile herkesi telâşa düşürmekte ve bir taraftan dahi bir mahalde mütesellim ve voyvoda kalmadı işte Aydın ve Saruhan mütesellimleri dahi olvakit gittiler sen de kalk git deyu çâkerlerine en'va-ı hakaret ve bu tarafta olan asakir-i mansure taburunun eslihalarını almak sevdasına düşerek türlü türlü hezeyan etmekte ise de abd-i keminelere devlet-i aliyyenin bendesiyim yerimden hatve-i vahide hareket etmem ve asakir-i şâhanenin eslihalarını verdirmem deyu cevaplar yine düvel-i mütehabbe konsoloslarının cümle tercümanlarını celb ederek taraf-ı saltanat-ı seniyyeden burada zabıt ve müstakil memurum, devletimden emir almadıkça bir hatve hareket etmem Mansurî oğlu'nun hareketi bagıyâne ve zorbalıktır deyu cevap ile konsüllerine haber gönderilmiş ve anlar dahi ifade-i çâkeraneyi tasdik etmiş ve vücuhi dahi celb ile şu kadar ibrâm ile söylenmiş ve vesaya-yı devlet-i aliyye size gösterilmişken müfid ve müsmir olmayarak nâsezâ cevap vermenizin nihayeti mes'uliyet-i azîmeyi davet kabilinden olduğu aşîkârdır deyu sıkıştırılmış ve Şevvalü'l-mükerrem dördüncü gününde hâin-i merkum Mansurî oğlu rüsumat, ihtisab ve müteferriatı olan mahalleri ve gümrük-i meyve-i ter ve voyvodalık-ı İzmir ve tevabiâtı mukataatını bagıyâne füzulî cebren ve kahren zabt ve rabtından başka efrenc gümrüğü ve yine mukataat hazinesinden mazbut Birunabad ve Urla ve Karaburun'a ve Şaphane ve Enfiye ve gümrük-i duhana ve memleha-ı İzmir ve Seydi ve Buca ve Pınarbaşı mukataatlarının keزالik zabtıyla kâffe-i memur ve mültezimlerini tard ve tarafına celbettiği kesana ik'âd ve hasılâtlarını ahz ve garat eylemekte ve vücuhi belde dahi mukaddemce vâki' olan ibrâm ve ifade-i çâkerânem üzere hareket etmeyüb hâin-i merkumun efaline uğrayub nihayeti haklarında, fenaya muntac olacağını derk ve cezm eylediklerinden vukua gelen nedametlerinin beyaniyle afvı istirhamında oldukları sâlifü'z-zikr defeatle takdim olunan Mısır ordusu karargâhından Aydın mütesellimine tayin edilen Süleyman Bey'in, Kütahya'ya avdeti hakkında İbrahim Paşa tarafından verilen emir üzerine anın Aydın'dan ayrılmasını müteakib Aydın (Güzelhisar) nâib, müfti ve âyânı taraflarından İzmir İhtisab nâzırı Tahir Bey'e gönderilen 25 Zî'l-hicce 1248 (15 Mayıs 1833) tarihli tahrirat sureti⁵².

⁵² Hatt-ı hümayun vesikaları No. 22345 A.

Devletlû, İnayetlû, Atufetlû, Vefiyyü'l-himem, Seniyyü's-şiyem efendim hazretleri,

İşbu mah-ı Zi'l-hiccetü's-şerifenin yirmi dördüncü Salı gecesi Aydın sancağı mütesellimi olan Süleyman Bey'in Kütahya canibinden kendisinin bir âdemi zuhur idüb ferdası yol tedarikine mübaşeret eyledikte taraf-ı âcizanelerimizden teveccüh ve azimetiniz ne tarafadır ve müşârün-ileyh İbrahim Paşa tarafından ne veçhile irade olunmuş? deyu istintakımızda memuriyetimiz Manisa canibinedir deyu şifahen ifade etmiş ise de, Salı günü saat yedi sularında ata binmezden mukaddem faziletlü Hakim efendi senaverlerine lisanen ifadesinde Devlet-i aliyye ile rütbetlü devletlü İbrahim Paşa hazretleri müsalehaya karar vermişler, bizi de müşârün-ileyh Kütahya'ya matlub etmiş memuriyetimiz ol tarafadır deyu cevap eylemiş ise de, gelen tahriratı göstermeyüb yevm-i mezkurda hemen binüb murg-i heva pervaz hempa olmayacak derecelerde seyr-i-seri ile livâ-i mezbur hududundan on iki saat miktarında çıkub sancağ-ı mezbur ve medine-i Güzelhisar (Aydın) hâli kalub cümle vücuh-i vilayet ve ahâlî ve fukara ser be-zânû-yi hayret ve bu veçhile in-şâ'Allah ve mennihi tealâ devlet-i aliyye ile vakîâ müsalehaya karar verildiği malûm-i devletleri oldu mu, yoksa bir lâf ü güzaf mı? lûtf ve inayet buyrub bu hususun veçh-i sıhhatini iş'ara himmetleri ve böyle sancak halî kalub Süleyman Bey'in böyle firar yollu gittiği derya-yi merhametkarara arz-ı mahzar takdim olunmak iktiza eder mi? Ne veçhile hareket eyliyelim ve sancak böyle halî olur mu? Yoksa yalnızca taraf-ı devletinizden der-i adalet-karara bildirmek lâzım gelir mi? Ve'l-hasıl ne veçhile muvafık irade-i âlileri olur ise taraf-ı devletinize isâl olunan adamımızı lûtfen ve keremen meks ü ikamet ettirmeyüb bir ahbar sârre ile bâ-keremnâme iadeleri müsted'â-yi âcizanelerimizdir efendim⁵³.

fi 25 Z. (Zi'l-hicce) sene 1248

Bende

Ayân-i Güzelhisar

Es-seyid Ahmed

Ed-dâî müfti-i Güzelhisar

Es-seyid Mehmed

Ed- daî Nâib-i Güzelhisar

Es-seyid Hafız Mehmed

Lütfullah

⁵³ Aynı vesika

Bunlardan müfti ile ayânın mühürleri basılmıştır. Ayân Ahmed Ağanın mührü (Hasbiy' Allah ve kefa abduhu Es-seyid Ahmed) kişesidir. Güzelhisar nâibi Mehmed Lûtf'ullah Efendi ihtimal ki bu Aydın işgâlinde veya Aydın mütesellimi Süleyman Bey'e fazla temellükünden dolayı İbrahim Paşa'nın avdetini müteakib Ankara'ya sürgün edilmiş ve affı hakkında Sivas valisi sabık sadrâzâm Reşid Paşa tarafından 19 Şevval 1249 (18 Ocak 1835) tarihli bir tahrirat ile sadrâzâma müracaat edilmiştir⁵⁴.

⁵⁴ Aynı vesika

ŞUMNU'DA TÜRK HATTATLARI VE ESERLERİ ¹

Ord. Prof. Dr. A. SÜHEYL ÜNVER

Şumnu ve havalisi Romeli'nde büyük ve yerli Türk halkı en çok olan bir ilimiz. Kültürümüz noktasından da bütün incelikleriyle bugün de ele alınmağa lâyık bir yer... Şehir ve varoşları, yakın ve uzak ilçeleri noktasından da önemli. Sonra Şumnu tarihimiz boyunca sıhhi ve idari teşkilâtı dolayısıyla askeri bir merkez... Kâmil Kepecioğlu'nun incelemelerine göre çok zengin vesikalara mâlik bulunuyoruz.

Sonra şehrin camileri, mescidleri, tekyeleri, bir kültür merkezimiz olan kütüphanesi; bilhassa üzerlerinde, birer birer eserleriyle birlikte durduğumuz hattatları, müzehhipleri, mücellidleri ve bunların çarşıları çok geniş bir teşkilâta sahip ²..

Romeli'nde adâletimiz sayesinde altı buçuk asırlık kültürel hayatımızda oraları ne kadar benimsediğimiz ve ihmâl etmediğimiz arşiv kayıtlarında en ufak ayrıntılarına kadar yer almıştır. Bunlar her zaman aradığımız nisbette bulunur. Rumeli'nde medeniyetimizin izleri hâlâ vardır. Âdetlerimiz, sosyal çalışmalarımız tıbbî ve mistik folklorumuz çok zengindir.

Bugün vesikalarımız bize çok önemli bilgiler veriyor. Fakat bu raporumuz esasları şimdiye kadar, zamanımızda da olduğu gibi hiç ele alınmamış. Osmanlı-Türk imparatorluğunun İslâm dininin kitabı olan Kur'an ihtiyaçlarını Şumnu dikkate değer bir teşkilâtla temin etmesi noktasından yalnız bunun üzerinde durabileceğiz ³. Diğer hususlarını yazımıza almıyacağız ⁴.

¹ Ankara'da Türk Tarih Kurumu'nda 13-18 Ağustos 1979 da "Quatrième Congrès internationale des études du sud-est Européen" de tebliğ edilmiştir.

² Bütün bunlar için İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesinde Dr. Süheyl Ünver Türk Kültür Tarihi Arşivinde Şumnu dosyasına her zaman başvurulabilir. Bu arada Romeli'nde bıraktığımız eserlerimiz üzerine Kâmil Kepecioğlu defterlerini incelemek lâzımdır.

³ İmparatorluğumuzun Kur'an ihtiyacı yalnız Şumnu değil Erzurum, Safranbolu, Amasya, Afyon, Edirne, Isparta, Tokat, Larende, Kastamonu, Bolu ve şüphesiz en fazla İstanbul'da yüzlerce hattatın yazdıkları şaheserlerle karşılanmaktaydı. Ama bunlar arasında Şumnu en önemli yeri alır. Matbaanın memleketimize bundan 250 yıl önce gelmesinden beri de Kur'an-ı Kerim yazmaları yanında Tab'ları menedilmiştir. Bunun tarihi 11'i asra ulaşmaktadır.

⁴ 1286 (1869) tarihli Tuna Vilayeti sâlnâmesi'ne göre (I.Ü.K) Şumnu civarıyla bir sancağıdır ve mutasarrıflıktır. Hududu içinde 40 büyük câmi ve mescit, 5 büyük hamam, 34 koltuk meyhane, 2 Koşuşlu karakol, 1 telgrafhane, 1 hastahane, 1 memleket meydan saati, 6

Şehir mahalleleri ve köylerin isimleri üzerinde de durduk. Bunların Romeli'ye âit çok zengin bilgileri içine alan Baş vekâlet Arşivi'mizde bütün teşkilâtıyla ayrıntılı mevcut olması, bu kaynakları herhâlde böyle perakende çalışmalarımız gün ışığına ulaştıracaktır. Evliya Çelebi'nin Şumnu'su da şehirde bilhassa hattat olan ince zevk sahibi Halil Şerif Paşa camii ve imaret teşkilatı, kütüphanesi âdeta asırlar boyu kültür tarihimizi zenginleştirmektedir. Bunlarla şahsi dostum Bulgar müsteşriklerinden aziz "Boris Nedkof" bilhassa ilgilenmiş ve kitaplığında bulunan türkçe, arapça, farsça yazma kitaplarımızı itina göstererek Sofya'daki Kültür Merkezi'ne nakledildiklerini ve üzerlerinde çalışıldığını, hükümetimizin davetlisi olarak Türkiyemizi ziyaretlerindeki devamlı temasımızda kendilerinden öğrenmiştim. Aramızdan ayrılmasından çok üzgünüz. Haturasını bu kadarcık olarak taziz etmeği bir borç sayarım. Keza Şumnu'lu üstad Osman Kesioğlu'ndan ve eşsiz Diyanet İşleri Başkanımız Tevfik Gerçeker de, bizzat resmini çıkardığı bir Şumnu Kur'an-ı Kerimini bize tanıttı. Kendisine teşekkür ederiz.

Şumnu Hattatlığı

Şumnu güzel yazı ekolünün iki devresi vardır. XIX. asırdan önce Kur'an-ı Kerim istinsahında ve bunları Osmanlı İmparatorluğunun yakın ve uzak illerine sipariş üzerine gönderilen mükemmel tezhibli ve nefis ciltli nüshaların hattatları ve bunların kronolojisi yalnız yazdıkları eserlerden tesbit olunabilir. Fakat bunların hiçbiri toplu olarak bir yerde tesbit olunamadığından dünya yüzünde şark ve garbda dağılanların, Şumnu'da yazılanların gösterilebilmesi bizim için mümkün olamamıştır.

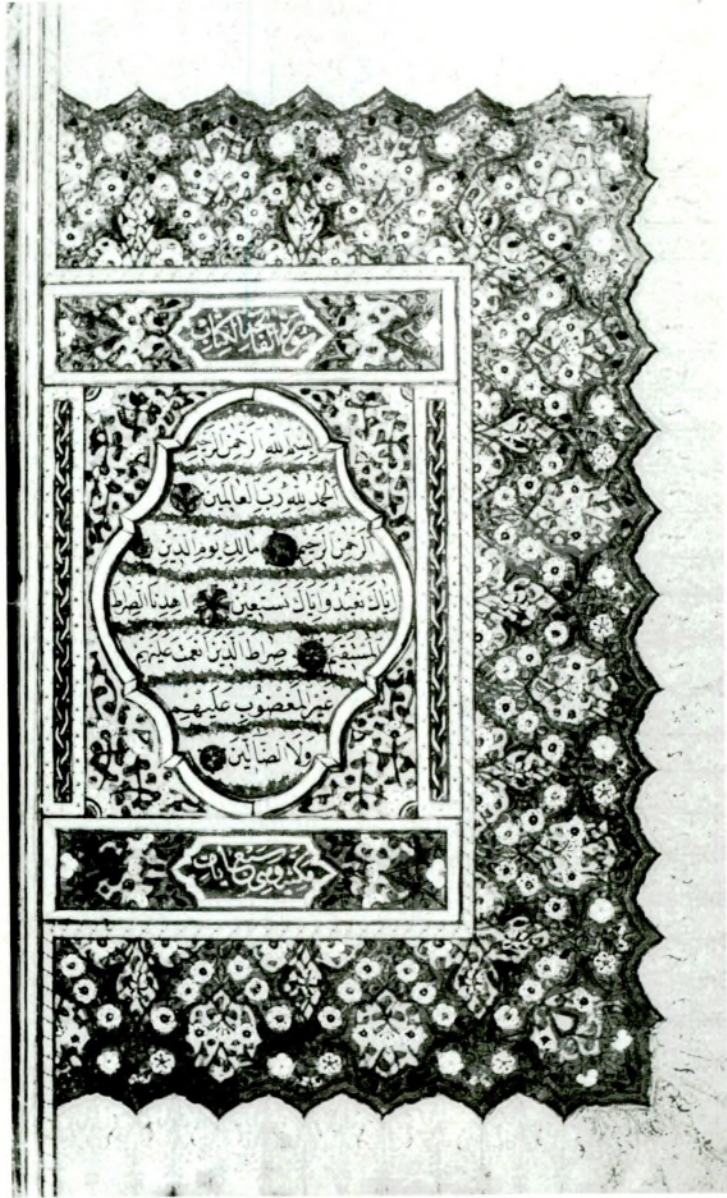
Bir de Adli Sultan Mahmud'un Rumeli'ye, ilk Rus istilâsı tahribatını teftiş ve halkın maneviyatını düzeltme maksadıyla seyahati sırasında (sene 1808 - 1839) uğradığı Şumnu'da, kendi de hattat olduğundan burada Kur'an yazarların gayretini görmüş, halkın ve hattatların isteği üzerine İstanbul'daki birinci sınıf hattatlardan İbrahim Şevki'yi gönderdikten sonra yazılarda beklenen üstünlük temin edilmiştir. Bu devre eserlerinden mümkün olabilenleri son yarım asırlık araştırmamızda görebilmişizdir.

Yalnız bu devre bile beklenenin üstünde çok zengindir. Ancak bundan bir özet takdim edebileceğiz.

medresesiyle imaret, 22 mektep, 6 kilise havra ve manastır ve türbeleriyle 10 tekke... Kâmil Kepecioğluna göre yalnız Şumnu'da 27 cami, 9 tekke ve zâviye, 2 şehir hamamı, 5 den fazla tarihi kitâbeleriyle çeşme, köprü, 1 taşhan ve sayılamıyacak derecede çok vakıf tesisler bu arada yer almaktadır.

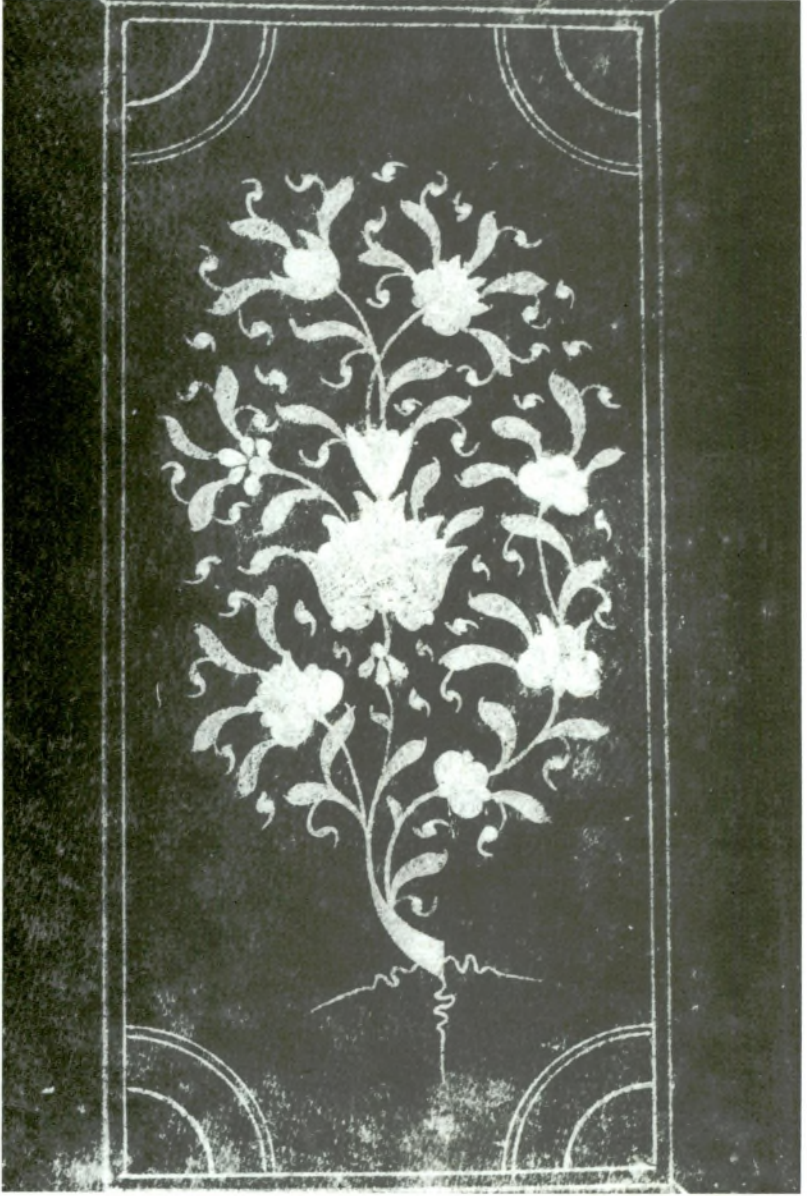
1 — Şumnu'da Halil Şerif Paşa Câmii, Külliyesi ve Kütüphanesi (O. F. Sağlam K.)

2 — Şumnu'nun nefis yazıda değerli üstadlarından Hasan Aşiki neshi ile, Şumnu Tezhib ekolu usulunce süslü Kur'an baş sahifesi (1254-1838).

3 — Yine Hattat Osman Şevki talebesinden Hasan Aşiki
diğer bir Kur'anında imzası (1254-1838)

4—Şumnu'nun yerel ve nefis tezhibi ile kabiçi altınlı bir buket, aynı Kur'anda

İbrahim Şevki bir ara Silistre'de epi hattat yetiştirmiştir. Ancak Şumnu' faaliyeti hakkında bir yerde kayıtlı bilgi elde edemedik. 1210 - 1233 (1795 - 1818) tarihleri arasında yazdığı mükemmel eserlerini görebildik.

İbrahim Şevki Efendinin öğrencilerinden Süleyman Vehbi de epi hattat yetiştirmiştir. Öğrencilerini eserlerin ketebe'lerinden öğreniyoruz.

Bu iki üstadın yazı şivelerinde bir keskinlik vardır. Ancak yazdıklarından Kur'an'ların haricinde, celi levhalarından görmek mümkün olmadı.

Bunlardan gördüklerimizin hattatlarından şöyle bir liste takdim edebiliriz.

— Ahmed Refik. Şumnulu. Sene 1267-1268 (1851-1852). Kur'an. 1266 (1850) tarihli bir diğerini gördük. Ahmed Zarifi talebesindendir.

— Ahmed Zarifi. Topçu Ahmed Şükrü öğrencisi. Ahmed Refik, Şumnulu Şaban ve yine oralı Ahmed Fuad'ı yetiştirmiştir. Bunların birer Kur'an'ı vardır. Tarihleri 1283 (1866) ve 1292 (1875)..

— Hafız Osman Nazifi, 1276 (1859). Üstadı Ömer Vehbidir.

— Hafız osman Âsım. 1291 (1874). Üstadı Hacı Hafız Ahmed Nazifi'dir.

Mehmed Nuri (Şumnulu) 1261 (1845). Üstadı Hüseyin Vehbi. Mehmed Nuri'nin birkaç Kur'an'ını daha görebildik. Bir de "Delâil"i görüldü. 1262 (1846) tarihli diğer bir Kur'an'da 1256 (1840) tarihli bir Kur'an'ına 1967 de Ankara'da 3000 Tl istediler. 1274 (1857) tarihli bir Kur'an'ını Üstad Tefvik Gerçeker görmüşler, bildirdiler.

— Abdurrahman. Şumnulu. Bir eserini gören hatırlıyor.

— Hafız Mustafa Şevki. 1262 (1846). Hocası Mehmed Said Tab'i dir. 1270 (1854) tarihli diğer birini de gördük. Bir ara İstanbul'a gelerek Kadiasker Mustafa İzzet Efendi'den feyz almıştır. Şumnu tezhibli bir En'am nüshasını gördük.

Köse İmam. Bir eserini Baha Ersin görmüş.

— Topçu Ahmed Şükrü. Üstadı Şaban Reşad. 1273 (1856) tarihli Kur'an'ı var.

— Hasan Âşıkî. Şumnulu. Üstadı Osman Şevki.. 1254 (1838) tarihli çok temiz Kur'an'ı ve 1256 (1840) tarihli Mevlid'i görülmüştür.

— Hüseyin Vassaf. Şumnulu. Ahmed Şükrü talebesinden. Çok sayıda Kur'an-ı Kerim yazmıştır. 100 tanedir.

— Hacı Hüseyin Hamdi. Şumnulu. Üstadı, Hattat İsmail Zühdü. 1248 (1832) tarihli Kur'an'ı görüldü.

— Osman Nuri, Şumnulu. 1296 (1879) da hayatta. Üstadı Hüseyin Hilmi.

— Ali Osman Hilmi. 1271 (1854) tarihli büyük kıt'ada Kur'an'ından başka epey yazıları var.

— İbrahim Namık. Üstadı Mustafa Rıfat. Küçük kıt'ada 1277 (1860) tarihli Kur'an'ı görüldü.

— Hafız Mehmed Hıfzı, Şumnulu. Bir Kur'an'ı görüldü. Üstadı Hacı Hüseyin Hamdi.

— İbrahim Edhem, Şumnulu. Dayısı Mehmed Şerif'den yazı öğrenmiş. 25 Kur'an yazmıştır. Çok yaşamıştır.

— İsmail Şevki. Üstadı Süleyman Vehbi. 1263 (1847) tarihli bir Kur'an'ını Tokat'ta gördüm.

— Salih Nâilî. Hafız. Ali Ulvi'nin öğrencisi. 1273 (1856) tarihli bir Kur'an'ı İstanbul Üniversite Kütüphanesi A. 6647 de.

— Hasan Rıza. Üstadı Hacı Mehmed Şevki. 1275 (1858) tarihli Kur'an'ı Nâfiz Paşa Ktp. N. 15 de.

— Mehmed Nureddin. 1241 (1825) tarihli Kur'an'ı Topkapı Sarayı Hazine K. N. 3 de.. Şumnu sakinlerinden..

— Mehmed Ali Ulvi. İsmail Şevki'nin talebesinden. 1238 (1822) tarihli Kur'an'ı Nâfiz Paşa N. 6 da..

— Hafız Ali Hamdi. 1255 (1839) tarihli 50. Kur'an'ı.. Mehmed isimli Bir tezhibçinin 1262 (1846) tarihli eseridir.

— Hasan Âşki. 1254 (1838) tarihli bir "Delâil"'i görüldü. Üstadı Hafız Osman Şevki.

— Hüseyin Hâmid (Hafız). 1276 (1859) tarihli 37. Kur'an'ı. üstadı Terlikçi Mehmed Said Tab'i'dir.

— İsmail Besim. 1275 (1858) tarihli Kur'an. Hafız Ahmed Nazîfî talebesinden. 1277 (1860) da ufak boyda Hizbül-Bahri'ye ait bir eseri görüldü.

— Hafız Osman Raşid, 1246 (1830) tarihli Kur'an'ı var. Süleyman Vehbi öğrencisi.

— Ahmed Fuad. 1292 (1875) tarihli Kur'an'ı, Üniversite Kütüphanesi A. 6591

— Şaban Şumnuludur. Yazı hocası Ahmed Zarîfî'dir. Ufak bir Kur'an'ını gördük.

— Hafız Ahmed Nâib. Silistrelidir. Şumnulu Abdurrahman Tevfik öğrencilerindendir. 1261 (1845) tarihli Kur'an'ını gördük.

— Hasan Aman. 1260 (1844) tarihli Kur'an'ı var. Üstadı Hüseyin Vehbi'dir.

Şumnu Tezhibi ve Ciltçiliği

Yazı ve süsleme san'atımız üzerine, bulundukları ve yaşadıkları Şumnu'da bir ekol yaratan ve en azından iki asır bunu yaşatan, kısmen isimlerini öğrenemediğimiz sanatkârlar kendi olgun usulleriyle dikkate, değer eserler vermişlerdir. Bunların yaptıklarına "Şumnu işi" derler. Ciltlerinde bile zilbahar tarzını benimsemişlerdir.

Bunu tarif güçtür. Bunları bulundukları yerde görmeğe dikkat olunursa bunun vereceği alışkanlıkla ayırabilmek mümkündür. Şumnu işlerini biz hattatların Şumnu'lu veya Şumnu'da bulunmaları kaydını koymalarından bulabiliyoruz.

Bunların en mühimlerini hususî ellerde ve birkaçını müze ve kütüphanelerimizde bulabildik. Bunlardan sanatkârlarının, bilhassa sahifelerinin altın cetvellerini titizlikle hazırlayan cetvelkeş denen ince çalışan ustaların mahâretlerini bilhassa belirtmek lâzımdır.

Tezhipçilerinde bilhassa tarihi klasik yoldan ziyade garbın rökoko süslemelerinin yapıla yapıla bize mahsus karma örnekler esastır; lâkin bunlar çok çeşitli ve değişiktir. İşin ince sanat tarafı da buradadır.

Bu çeşit Kur'anları ve süslemeleri çok gören koleksiyon sahiplerinden Baha Ersin Şumnu işleri ve değerlerini iyi bilenlerdendi. Eskiden normal fiyatlarla bulunabilirse satın alınabilen bu eserler tahminin üstünde yükselmiştir.

Şumnu'da bu sanatkârların bulundukları çarşıda pek çok sayıda dükkânları varmış. 60 kadar tahmin ediliyor. Hattatlar Kur'anları evlerinde, köşelerinde itina ile yazarlar ve buradaki sanatkârlar, bunları idare edenlerce taksim olunmuş. Burada bir günde muhtelif hattatlar tam bir buçuk Kur'an yani 900 sahife kadar yazarlar ve bunları cetvelciler ve tezhibçilere ve sonra ciltçilerine verirlermiş.

Bunlar hazırlanınca cetvelleri tezhib ve rıktaları zarurî işaretleriyle tamamlanınca ciltletilir ve bunlar, buna memur birisiyle katır sırtına yüklenerek pazarlama yeri olan İstanbul'a getirilir. Vezir Hanı'nda bunları bekleyenlere tevdi edilir, yapılan sipayriş üzerine getirilen bu Kur'anların bedelleri ödenir.

Buna karşılık Şumnu'da bulunmıyacak yeni istenenler için lâzım gelen, âharlı yahut daha ucuz olsun, kendilerinin temin edecekleri Kur'an kâğıtları, kalemler, cetveller, sâir âletler dediğimiz avadanlıklar, siyah is mürekkepleri, kırmızı mürekkepler, çeşitli kâğıtlar, cilt için deriler ve sâire satın alınarak götürülür; bu yeni malzemeyle bu işler yürütülür. Yalnız buradan cilt derisi götürmezler; zira Şumnu'da bunun âlâsı çıkar.

Ne yazık ki bütün bunlar her işimizde olduğu gibi şifahi olarak yürütölmüş, elimize yazılı bir defter veya not geçmemiştir. Bazı Kur'an-ı kerimlerdeki fiyat farkları yazan ve imzasını atan hattata göre değişir. Meselâ: Ahmed yazısıyla olan 120 kuruş ise Mehmed Efendinin büyükçe olanı 150 kuruşa gidiyor.

Yeni siparişler için bunlardan örnek sayfeler ve ayrıca tezhiplerine örnekler gösterilmiş ki bunlardan kitapçı Râif Bey'den elde edebildiğimiz bir kaç örneği misal olarak gösterebiliriz.

Yine teessürle bildiririz ki biraz da olgun sanatkârlarının itinalarından ve elden ele süslenmesi dolaşmış olanlarınkinde olduğu gibi tezhipçilerinin isimlerini bilemiyoruz. Bunların çoğu kolektif çalışmışlardır. İstanbul'da da böyle olmasından anlıyoruz.

Şumnu'da hattatlar ve mücellidler çarşısında çalışan 1255 (1839)de Ali Hamdi yazısıyla Kur'an'ı tezhib eden Mehmed isimli bir sanatkârın ismini verebiliyoruz.

MEVLÂNÂ'NIN YAZI DİLİ NİÇİN FARŞÇA'DIR

NEŞET ÇAĞATAY

Mevlânâ Celaleddin Rûmî özbeöz Türk olduğu halde, yurdumuzda ve yabancılar arasında onun, mesnevi'deki ve divan-ı kebir'deki şiirlerini, mecalis-i seb'a, fih-i mâfih ve mektubattaki nesir yazılarını niçin türkçe yazmadığı konusu tartışılıp durmuştur.

Mevlânâ'nın Konya'da medresede verdiği dersler de farsça idi. O bu dersleri, sokaktan gelen kişilere değil, farsça bilen, felsefede, tasavvufta ve islâmî bilimlerde yetenekleri olan elit bir topluluğa veriyordu. Zaten bir kişi farsça bilse de, o bilimlerde behresi yoksa o dersleri anlıyamazdı. Onları anlayabilmek için temel gerekti. Bu derslerin farsça verildiğini, bunlardan bir kısmını oluşturan farsça "fih-i mafih" adlı eserinden de anlıyoruz.

Celaleddin Rûmî, şiir halindeki ve nesir halindeki bütün eserlerinde bir hayli türkçe sözcük kullanmış ve bir miktar da türkçe şiir yazmıştır ama on onbeş beyti geçmeyen bu türkçe şiirler, mesnevînin yirmi yedi bin beşyüz beytine ve divanın otuz beş bini aşkın beytine kıyasla hiç denecek kadar azdır.

Kendisi Türk ve anadili türkçe olan bir kişinin başka dillerde yazdığı eserlerde anadilinden sözcüklerin, terimlerin yer alması kadar doğal bir şey olamaz. Bu onun türklüğünün özelliği ve simgesidir. Bunlara ve

Bigâne megîrid mera zin kûyem-- Der kûy-u şuma Hane-i hod
micuyem

Düşman neyem her çend ki düşmen rûyem--Aslem Türkest egerçi
hindû gûyem

dörtlüğünde Türk olduğunu en açık bir biçimde söylemesine rağmen, eserlerinin farsça olması nedeniyle kendisini İran asıllı sayanlar epey çoktur.

Mevlânâ, eserlerini neden türkçe yazmadı da farsça yazdı? Bu konuya girmeden önce, onun doğup büyüdüğü çevre ve çocukluğu üzerinde biraz durmak istiyorum.

Bilindiği gibi Ahmed Eflâkî, Mevlânâ'nın doğumunu, "Menakıb ül-Ârifin" adlı farsça eserinde ayıyla günüyle H. 6 Rebiyülevvel 604 (M. 30 Eylül 1207) olarak yazar. Yine bu esere göre Mevlânâ ve babası Bahaeddin veled 1212 yılında, oturmakta oldukları Belh şehrinden çıkmışlardır. Bu göçün nedeni olarak da Harezmşahlar Sultanlığı şehirlerinden Herat'ta ya

da bu devletin yeni başkenti Urgenç'de ¹ dersler vermekte olan şâfiî bilgini Râzî (Fahreddin Ebu Abdullah Muhammed Râzî: 1149-1209) ile aralarının açılmasını gösterir.

Helmut Ritter'in de dediği gibi ² biz de bu söylentinin doğru olmadığını sanıyoruz; Çünkü Fahreddin Razi, Bahaeddin Veled'in Belh'ten ayrılışından üç yıl önce ölmüş bulunuyordu. Ayrıca Râzî'nin Belh şehrine geldiğine dair kaynaklarda hiç bir kayıt yoktur.

Sultan Veled, İbtidaname adlı eserinde sadece, dedesi Bahaeddin Veled'in Belh halkına darıldığını ve ülkeyi bu yüzden terk ettiğini bildiriyor. Sultan Veled ayrıca, Belh'in Moğollar tarafından alındığı haberi ulaştığı zaman, dedesinin yolda olduğunu söylüyor. Moğollar, Belh'i 1218 yılında aldığına göre Mevlânâ ile babasının Belh'den 1218 veya 1217 yılında ayrılmış olmaları gerekir.

Bize göre Bahaeddin Veled'in çoluğuyla çocuğuyla bu yolculuğa çıkışı, Moğol vahşeti korkusundandır. Çünkü Moğol hükümdarı Cengiz'in (kendisine Temuçin de denir: 1155 - 1227), Harezmsahlar hükümdarı Kutbeddin Mehmed'le (saltanatı: 1200-1220) ³ arası o sırada cyice açılmıştı. Öte yandan Kutbüddin Mehmed, ne Nâsır'ı, ne de onun halifeliğini tanımayıp, Alaelmülk Tirmizi adında birini kendisine halife (dinî lider) atamıştır. Bunun üzerine Abbâsî halifesi Nâsır Lidinillah da (Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Mustazî; hilafeti: 1180-1225. Yaşamı: 1155-1225) Cengiz'i, Harezmsahlar Devleti topraklarına saldırmaya kışkırttı.

Bütün bunlar ve Moğollar'ın doğuda kanlı baskınlar yaparak batıya doğru yürümeye başlamaları, Harezmsahlar ülkesinin yakında kanlı bir savaş bölgesi haline geleceğini gösteriyordu.

Bahaeddin Veled herhalde bu durumları, bilimsel çalışmaları ve yaşamı için tehlikeli gördüğünden göç etmeye karar vermiştir.

İranlı büyük bilgin değerli dostum rahmetli Bediüzzaman Firuzanfer de "Mevlânâ Celaleddin Muhammed meşhur be-Mevlevî" adlı eserinde Bahaeddin Veled'in, Moğol korkusundan Belh'ten çıktığını söyler.

O'nun bu göç sırasında, yolunun üzerinde bulunan Nişapur'a uğradığı, ünlü İran şairi Feridüddin Attar'la (1119?-1193?) görüştükleri, Eflakî'nin verdiği doğum yılı doğru ise o sırada beş altı yaşlarında olması gereken

¹ Bu şehirden önce Harezmîlerin başkenti Kât şehri idi.

² Bak. Helmut Ritter, "Mevlânâ Celaleddin Rûmî ve etrafındakiler", Türkiye Mecmuası, Cilt: VII-VIII, sayfa 270 vd.

³ Kutbüddin Mehmed, Moğol saldırısından kaçarak Hazer Denizinin güneyindeki Absükün adındaki küçük bir adada 1228 yılında ölmüştür.

Celaledin'e iltifatlarda bulunduğu, hatta "Esrarname" adlı eserini ona hediye ettiği de söylenir⁴. Bu ziyaret sırasında Attar, Bahaeddin Veled'e" umarım ki yakın bir gelecekte oğlun âlemde gönüllere ateş verecek, onları yakacak" demiş. Mevlânâ, Attar'ın Esrarnamesini hep yanında saklamış, bu kitaptaki bazı öyküleri, daha sonra yazdığı Mesnevi'sine almış.

Oysa ki Devletşah'ın (Devletşah Alaüddeve Bahtışah Gazi Semerkandî: 1431-1495²) Tezkiret üş-Şuara'sına göre Feridüddin Attar 1119 yılında doğup 1193 yılında ölmüştür. Buna göre Bahaeddin Veled'in batıya göç etmesi Attar'ın ölümünden ondokuz yıl sonra olmak gerekir.

Anadolu'da orta çağın uzunca bir bölümünde XIV. y. yılın sonlarına dek yaşamış olan Türk büyüklerinin yaşam öyküleri genellikle İranlı ve arap yazarlar tarafından kaleme alınmıştır. Onlar da bunları yazarken objektif ve titiz davranmadıklarından bu biyografilerde büyük yanlışlıklar ve eksiklikler göze çarpar.

Anadolu Türkleri arasında tezkire ve biyografi yazarları oldukça geç yetiştiğinden bu bölgede yetişen şair, edebiyatçı ve tarihçilerimizin hayatlarının doğru ve bilimsel olarak tesbiti güç olmuştur. Örneğin, onüçüncü yüzyıl Anadolusunun sosyo-politik, ekonomik ve düşün hayatında çok önemli bir rol oynamış bulunan Ahi Evren, Hacı Bektaş Veli, Nasrüddin Hoca, Tapduk Emre, Yunus Emre gibi Türk büyüklerinin yaşam öyküleri hakkındaki bilgiler yeni yeni gerçeğe yaklaşık olarak tesbit edilmeye başlanmıştır. İranlı şair Feridüddin Attar'ın doğum ve ölüm yılları için de değişik rakamlar verilmektedir; Kendisinin, yukarıda dediğimiz gibi 1119-1193 yılları arasında yaşadığı yazılmakta ise de 1234 yılında öldüğü üzerinde yeni bir görüş de vardır.

Bu durum, Mevlânâ Celaleddin Rûmî için de öyledir. Mevlânâ'nın hayatından söz eden "Menakıb ül-Ârifin" adlı farşça eserin sahibi yerli yazarımız Şemseddin Ahmed Eflâkî (1291-1360), Mevlânâ'nın ölümünden on sekiz yıl sonra doğmuştur. Bu nedenle onun Celaleddin Rûmî hakkında verdiği bilgiler, başkalarından alınmadır, yanlış olabilir netekim de yanlıştır; çünkü Mevlânâ, kendi eseri olan Fih i mafih'te, 1212 yılında, Harezmsah hükümdarı Kutbüddin Mehmed'in, Semerkand'ı alışı sırasındaki bir olaya tanık olduğunu söylemektedir. Öte yandan yine Mevlânâ, Şems-i Tebrizî ile buluşmasından söz ederken "altmış yaşında yakaladin beni" diyor. Şems'in Konya'ya gelişini yani Mevlânâ'ya raslayışını ayı ile günü ile ve saati ile kesin olarak biliyoruz.

⁴ Bu söylentiye M. Fuad Köprülü de "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" adlı eserine almıştır. Bak. Üçüncü baskı. 1976, Ankara, sayfa 217 vd.

Sayın Mehmet Önder “Gönüller sultanı Mevlânâ” adlı eserinde bunları ayrıntıları ile bildirir. Büyük mutasavvıf şairimizin doğum yılı ve yaşamının ilk sıraları üzerine rahmetli Abdülbaki Gölpınarlı da geniş bir makale yazmıştır.

Şems-i Tebrizî, Konya’ya 1244 yılında gelmiş ve Mevlânâ’ya bir akşam üzeri, İplikçi Medresesi’nden bineği ile evine dönerken raslamıştır⁵. Mevlânâ kendi ifadesi ile o sırada altmış yaşlarında olduğuna Şems de onunla 1244 de buluştuğuna göre Mevlânâ, Belh’de 1186 yılında doğmuş olur⁶.

Burada benim asıl amacım, Mevlânâ’nın doğum, ölüm yıllarını tesbit etmek değildir. Bu konuyu, biraz önce kendilerinden söz ettiğim iki değerli bilginimiz ve H. Ritter uzun uzun inceleyip sağlam sonuçlara varmışlardır.

Ben, onun doğum yılı, çocukluğunun geçtiği çevrelerden hareketle Mevlânâ’nın şiir ve nesir halindeki eserlerini türkçe yazmayışının nedenlerine değinmek istiyorum.

Celaeddin Rûmî’nin eserlerini farsça yazmasının iki önemli nedeni vardır: Birincisi, o bölge şehirlerindeki şairler, düz yazı yazan edebiyatçılar, felsefeciler ve mutasavvifler gibi bilim adamları arasında, medreselerde farsça yaygındı. Oralardaki dersler genellikle farsça yapılıyor, eserler farsça yazılıyor hatta devletlerin resmî yazışmalarında farsça kullanılıyordu. Bilindiği gibi bu gelenek, Anadolu Selçukluları veziri Karamanoğlu Mehmet Bey’in 1277 yılında türkçeyi resmî dil ilân edişine kadar Anadolu Selçukluları’nda da sürmüştür.

Yukarıdaki ip uçlarına dayanarak Mevlânâ’nın 1186 da doğduğu kabul edilebileceğine göre o, babasıyla Belh şehriden göç ettiğinde yirmi beş otuz yaşlarında bulunuyordu. Bu yaşa kadar okuyup yazdığı belki de şiir söylediği bir edebî dili bırakıp türkçe yazamazdı; çünkü o zamana kadar bütün yazı sanatlarını, kalıpları, mazmunları ve vezinleri farsçada öğrenmişti.

⁵ Şems bu ilk gelişinden iki yıl kadar sonra Şam’a dönmüştü. Mevlânâ, büyük oğlu Sultan Veled’i, onu buldurmaya yolladı. Sultan Veled de kendisini bulup 8 Mayıs 1247 günü Konya’ya getirdi. Onun bu gelişinde Celaeddin Rûmî’nin evlatlığı Kimya adlı bir kızla evlendi; fakat bu kız, oldukça kısa bir süre sonra öldü. Şems’in 5 aralık 1247 günü içlerinde Mevlânâ’nın ortanca oğlu Alaeddin’in de bulunduğu yedi kişi tarafından öldürölüp bir kuyuya atıldığı, bir süre sonra oradan çıkarılıp gömüldüğü söylenir.

⁶ 1244 ün altmış yıl öncesi 1186 ederse de, Mevlânâ’nın söylediği altmış yaş, o zaman kullanılan hicri takvime göre hesaplandığından ve 33 hicri yıl 32 milâdî yıla eşit bulunduğundan bu altmış yıl yaklaşık olarak 58 yıl eder böylece de: 1244-58 = 1186 bulunur.

İkinci neden, yine o, yirmi beş otuz yaşlarına kadar ailesi içinde ve bütün Harezmi bölgesinde, Belh'de konuştuğu türkçe Harezmi bölgesinde, Belh'te konuştuğu türkçe harezmi lehçesi ile idi ki bu lehçeye "hâkaniye türkçesi, Kâşgar veya doğu türkçesi denir"⁷. Mevlânâ'nın gelip aralarında yerleştiği Anadolu Selçuklularının lehçesi ise türkmençe yani oğuzca idi. Bu lehçeye batı türkçesi veya Kıpçakca da denir.

Bu iki büyük türk lehçesi yani hakaniye türkçesi ile oğuzca arasında yapı ve vurgu bakımlarından, daha XI. y. yılda bile kesin ve büyük bir takım ayrılıklar olduğu, Mahmud Kâşgarî'nin, üzerinde iki yıl çalışarak 1074 de bitirdiği "Divan-ı lûgat it-Türk'ünden anlaşılıyor. Yani Mevlânâ Anadolu'ya geldiğinde eserlerini türkçe yazsaydı, doğup büyüdüğü ailesinin ve Harezmi bölgesi halkının konuştuğu hâkaniye lehçesiyle (doğu lehçesiyle) yazacaktı. Bu lehçe ise Anadolu'da konuşulan oğuz lehçesinden (batı lehçesinden) farklı olduğundan, yeni geldiği bu bölge halkı onu rahatça anlayamayacaktı.

Şimdi burada bu iki lehçenin arasındaki farkı göstermek için doğu ve batı türkçelerinde yazılmış şiirlerden örnekler vermek istiyorum.

Bilindiği gibi, Türkistan ve Harezmi bölgeleri şehirlerinde, eğitim görmüş kişiler arasında farşçanın egemen olmasına karşın Anadolu'da olduğu gibi doğudaki Türk halkı da öztürkçe konuşuyor, aralarından, edebî ürünlerin bütün türlerinde hatta, ilâhiyat, felsefe ve tasavvuf alanlarında şiirler yazan, büyük kütelleri arkasından sürükleyen, Arap ve Moğol saldırılarında olduğu gibi halkın millî şuurunu, gururunu ayakta tutan, hakim Süleyman Ata'lar, Ahmet Yesevî'ler gibi bir çok güçlü şairler yetişmiş bulunuyordu.

Şimdi önce hakaniye yani doğu lehçesinde şiir yazmış ve Celaleddin Rûmî'nin doğumundan yirmi yıl önce ölmüş bulunan Ahmet Yesevî'nin (ölümü: 1166) divanından (Divan-ı hikmet) beş beyt verelim:

Riyazetni katığ tartıb kanlar yutub
Min defter-i sâni sözdin açtım mana
Kul Hâca Ahmed men defter-i sâni ayıtm
İki âlem işretların meyga saydım
Min defter i sâni ayıtm kani kulak
Kan-yaş töküb yığlamaslar misl-i bulak
Tâze tâze Hikmet'larım sâni defter
İsiz sözüm nâdânlarğa kılur ebter

⁷ Bak. M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, 3. baskı, sayfa 130.

Min defter-i sâni aydın sizka yâdigâr
Ervâhimdin medet tılab okung zinhâr

Bir de Mevlânâ'dan, yine hakaniye türkçesinden bir kaç beyt alalım.
Yukarıda da dediğimiz gibi Mevlânâ çok az türkçe şiir söylemiştir.

Onun bazı beytleri ve rubâileri de farsça türkçe karışıktır.

Önce farsça-türkçe karışık rubâilerden birer örnek verdikten sonra bir kaç da türkçe beytini verelim.

Mevlânâ, mesnevîde ve divanında farsça dizeler içinde pek çok türkçe sözcükler kullanmıştır. Bunlar: amaç, armağan, ayaz (soğuk), aş, baba, bey, çarık, çavuş, damgaçı, götürü, gerek, gerdek, hakan, kak (kuru meyve), kışlak, yaylak, koç, konuk, korukçu (korucu), sürme, sancak, Tanrı, tuzluk, tutmaç, töre, yasa, tamu (cehennem), uçmak (cennet), yağı (düşman), yurd... gibi.

Türkçe karışık farsça beytler:

Goftem korukçu geşte-i ışk amma yurtu dil
Yaylak-ı sultan çün büved kışlak-ı çobanist in (Divandan)

Çü nûşidem zi tutmaceş fûrû kûbid çün sirem
Çü tuzluk ru turş kerdem kezan şirin buridestem (Divandan)

An yeki Turki bedo goftem in benem
Men nemihâhem ineb hâhem üzüm (Mesneviden)

Mahest nemidanem hurşid ruhat yane
Bu ayrılık oduna nice cigerim yane (Divandan)

Türkçe şiirlerinden:

Kiçinen oğlanhey bize gelgil--Dağdan dağdan hey bize gelgil
Ay bigi sensin gün bigi sensin--Bimeze gelme bameze gelgil
(Divandan)

Yüzün ey yârı ruhanî virir ısı bigi canı
Senin eylügön kani eger men müttehem başem (Divandan)

Şimdi, 1226 yılında Karaman'da doğmuş ve 1312 yılında Konya'da ölmüş olan, Mevlânâ'nın büyük oğlu Sultan Veled'in türkçe şiirlerinden bir kaç örnek verelim. Bu beytler onun ibtidaname adlı eserinden alınmıştır:

Kim sini ol ulu Haka degüre--Korkulu köprüden genez geçüre.
 Sıdk ile dut kati anun eteğin-- Kim sini ilte ol çalaba değin.
 Dikeni var bırak, gülef algıl,--Kamusını kogıl bana gelgil.
 Ol yola ben eyü kılavuzvan--Sen binüm südümiş kim ağuzvan.
 Gözlerün ben açam ki gey göresen,--Değmelerden neçe neçe sora sen.

Ne ki vardur cihanda bildüreven--Sini Hakdan tamam tolduravan.

Görüldüğü gibi Sultan Veled Anadolu'da doğduğu halde, beş altı yaşına kadar dedesi Bahaeddin Veled'le babasından, dedesinin ölümünden sonra da babasından dinlediği hakaniye lehçesiyle şiir söylemiştir.

Şimdi de, oğuz türkçesi ile batı türkçesi arasındaki farkı göstermek üzere Mevlânâ'nın ve oğullarının çağdaşı olan XIII. y. yıl Anadolusunun güçlü halk şairi Yunus Emre'den (1238-1320) bir kaç örnek vermek istiyoruz:

Ben yürürem yana yana aşk boyadı beni kana
 Ne âkilem ne divane gel gör beni aşk neyledi
 Geh eserem yeller gibi geh tozaram yollar gibi
 Geh akaram seller gibi gel gör beni aşk neyledi
 Miskin Yunus biçareyem başdan ayağa yâreyem
 Dost elinden âvareyem gel gör beni aşk neyledi.

*

* *

İlim ilim bilmektir ilim kendin bilmekdir
 Sen kendini bilmezsin ya nice okumakdır
 Okumakdan mani ne kişi Hakkı bilmekdir
 Çün okudun bilmezsin ha bir kuru emekdir
 Yunus Emre der hoca gerekse var bin hacca
 Hepisinden eyuca bir gönüle girmekdir.

Sonuç olarak şunları söylemek isterim. Gördüğümüz gibi Mevlânâ'nın düşünce ve bilim yönlerinden büyük bir mistik, dinî ve edebî alanlarda çok yetenekli oluşu bir yana, divan edebiyatı dediğimiz, çoğunlukla saraylarda gelişmiş bir türün temsilcisidir. Öte yandan Anadolu'da kendisinin çağdaşı Tapduk Emre'ler, Yunus Emre'ler gibi halk edebiyatı temsilcileri ve Hacı Bektaş'lar Ahi Evren'ler gibi türkçe yazan kişiler de vardı. Bunlar, tasavvufî, didaktik ve lirik şiirleriyle, telkinleri ve yolgöstericilikleriyle, 1243 Köseadağ yenilgisinden sonra Moğol boyunduruğu altına düşen Anadolu Türkünün çöken maneviyatını, sarsılan milli duygularını ve kültür düzeyini yüceltiyor, onların diline, müziğine folkloruna ve sosyo-ekonomik yaşantılarına yön veriyorlardı.

Bu iki edebiyat türü temsilcilerinin yanyana bulunması, eserler vermesi Türksitan'da ve Harezmi bölgesinde de aynıdır. Fârâbîler (Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzlug: 870-950), Beyrûnîler (Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed: 973-1048), Gazzalîler (Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. el-Gazzalî: 1058-1111) gibi Türk bilginleri de farsça, kısmen de arapça eserler yazmışlardır. Ama Bahaeddin Veled'in çağdaşları Ahmed Yesevî, bunun talebesi Bakırgan lakabıyla anılan Hakim Süleyman Ata'lar da halk edebiyatı türünde türkçe eserler yazmış kişilerdir. Bununla birlikte, farsça yazan türklerle türkçe yazan türklerin hepsi evlerinde ve sokakta kuşkusuz türkçe konuşuyorlardı. Bugün bile Şiraz bölgesindeki Kaşkâîler ve Tebriz, Hoy bölgesindeki âzeriler arasında durum böyledir; yani eserlerini farsça yazarlar ama evlerinde, sokakta ve çarşıda türkçe konuşurlar.

Mevlânâ'nın, mesnevîdeki ve divan-ı kebirdeki şiirleri, mecalis-i seb'a, fih-i mafih ve mektubattaki nesir yazıları hep farsça idi. Netekim fih-i mafih, Mevlânâ'nın medresede verdiği derslerin, büyük oğlu Sultan Veled tarafından not tutularak toplanmasından meydana gelmiştir⁸. Esasen bu dersleri, sokaktan gelen sade vatandaşlara değil, farsça bilen, felsefede, tasavvuf ve islâmî bilimlerde behresi olan elit bir zümreye veriyordu.

Bahaeddin Veled, Belh'ten göç ettikten sonra arkasından, düşünce, görüş ve anlayış birliği içinde bulundukları farsça yazıp okuyan bir çok Türk büyüğü Anadolu'ya gelmişti. Bunlar, Bahaeddin Veled'in öğrencisi ve Mevlânâ'nın hocası Tirmizî'li Seyyid Burhaneddin Muhakkik (ölümü: 1240), Evhadüddin Ebu Hâmid Kirmânî (1168-1238), Mevlânâ'nın kayın pederi Hoca Şerafeddin Semerkandî, hatta Şems-i Tebrizî (Konya'da ölümü: 1247) bu zincirin birer halkasıdır. Yani hem Türkistan ve Harezmi bölgesindeki hem de Anadolu'daki Türkler arasında hep iki tür edebiyat temsilcileri mevcut olmuştur. Bunlar: medreselerde düzenli dersler gören, farsça, arapça öğrenen, alanlarında büyük üne erişen bilginlerle, tekke ve zaviyelerde buluşup fikir, sanat ve bilgi alış-verişinde bulunan, halk arasında dolaşan halk edebiyatı temsilcileridir.

Doğuda Türkistanda ve Harezmi bölgesinde fars dilinin ve edebiyatının türkler arasında güçlü etkisi, buralarda Türk dilinin ve edebiyatının gelişmesinin zararına ve bir çok Türk bilgininin, şairinin ve sanatkarının İran asıllı sayılmasına neden olmuştur ama belki de arap, fars ve Türk kültüründen yararlanarak yüzyılın tasavvuf ve kültür hayatına damgasını

⁸ Fih-i mafih adlı eser, Prof. Dr. Meliha Ambarcıoğlu tarafından türkçeye çevrilip 1954 yılında M. Eğitim Bakanlığınca bastırılmıştır.

vurmuş olan Mevlânâ'nın özellikle tasavvufta zirveye çıkması da bu karma kültürün etkisi sayesinde olmuştur.

Sözlerimizi özetliyecek olursak, yukarıdan beri açıkladığımız gibi Mevlânâ, ayrı bir edebiyat türünde ve çevresinde yetişmiş olduğundan türkçe yazamazdı. Yazsaydı bile, doğup büyüdüğü bölgenin lehcesiyle yani doğu lehçesiyle yazacaktı ki o lehcedeki yazıları, batı lehcesiyle konuşan Anadolu halkı aynı zevk ve heyecanla anlıyamıyacaktı.

Öte yandan Mevlânâ, geniş, yaygın ve tanınmış bir edebiyat dili olan farsça yazmış olması sayesinde onun yüce mistiklik şöhreti yüzyıllar arasından geçerek günümüze kadar aynı güçle gelmiştir.

Mevlânâ'nın milliyeti hakkında kim ne derse desin, kendinin de söylediği gibi özbeöz Türktür. Öyle olmasaydı Anadolu'ya, soydaşlarının arasına gelmezdi. Çünkü asıl iranlılar, dokuzuncu yüzyıldan yani Türklerin İrana yerleşmelerinden sonra Türklere karşı kin beslemişlerdir. Büyük Türk hükümdarı Mahmud Gaznevî'nin sarayında himaye gören Firdevsî'nin (934-1020) Şehname adlı eserinde, yine Türk hükümdarı Salgurlulardan Ebu Bekr b. Sa'd b. Zengi'nin sarayında himaye gören Sa'dî'nin Gülistan adlı eserinde Türk aleyhdarı ifadelerle maalesef sık sık raslanır.

ILGAZ (OLGASSYS)DAN İKİ YAZIT VE KİMİATENE

İSMAİL KAYGUSUZ

Türk Tarih Kurumu'nun parasal desteğiyle 1979 yılında Çankırı iline bağlı Ilgaz ilçesinde gerçekleştirdiğimiz araştırma ve inceleme gezisinde iki önemli yazıt saptamış bulunuyoruz. Bunlardan biri Stoa Binaları Yazıtı diğeri ise Hera Tapınağı Onarım Yazıtı Parçalarıdır. 4-5 yüzyıllık bir çağ farkıyla yazılmış bulunan bu iki yazıtın verileri ve keramik buluntuları, bu yerin 9-10 asırlık bir yerleşmeye sahne olduğunu bize göstermektedir. Gerek bu verilere ve gerekse bazı yazarların tanımlamalarına dayanarak bu antik alanla ilgili görüşlerimizi, yazıtları inceledikten sonra açıklamak istiyoruz.

1) STOA BİNALARI YAZITI

Lev. I Res. 1, 2

Ilgaz'a bağlı ve ilçenin kuzeydoğusuna düşen, Ilgaz dağlarının güneyindeki Demirciler yaylasının eteklerinde kurulmuş Kurmalar köyündedir (Harita 1). Köyün kuzeybatısındaki yamaçta çok büyük bir alan kaplayan ören yerinden çıkarılmış. Tam üç yanı aşılması güç Ilgaz silsilesinin sarp tepeleriyle çevrili bir boğazın içindeki köyün açık arazisini oluşturan bu yamaçtaki antik alanda bulunmuş stoa ve diğer bazı kent yapılarıyla ilgili bu çok önemli yazıtın yarısının kırılmış ve kayıp olması büyük talihsizliktir.

10 yılı aşkın bir zamandan beri köy ilkokulu bahçesinde korunmakta olan yazıt ince bir sütun (columella) biçimindedir. Üst tarafındaki kurşun saplama deliği duruyorsa da altı kırıktır ve kireçtaşından kesilmiş. Yüks. 0,50 m. Çap. 0,35 m. Harf yüks. 0,02 m.'dir. Karakteristik ΑΑΘΚΡΜΣΩΩ harfleri İ. Ö. 3. 2. yüzyıl özellikleri taşımaktadır¹.

¹ Aynı kalligrafik özellik gösteren harfler için bkz. Z. Taşlıkloğlu, Trakya'da Epigrafya Araştırmaları II. İstanbul - 1971, s. 227. Res. 164, Karş. L. Robert, Hellenica X, s. 284, Planche XXXIX. Yine bkz. G. E. Bean, Side Kitabeleri (Inscriptions of Side), Ankara - 1965, Yzt. No. 100: İ. Ö. 2. yüzyıl ve Benjamin D. Meritt, Greek Inscriptions, HESPERIA XXXVI (1967), s. 97, Yzt. No. 281: İ. Ö. 220.

Ἀγαθ[ῆ] τύχη

vac.

τοῖς μεγάλοις

Θεοῖς τὰς στοὰς

ἐκ θεμελίω[ν] σὺν

5) παντὶ τῷ τῶν σ[το]-

ῶν κόσ[μ]ῳ κ[αὶ] τὸ οἶ-

κημα τὸ[πα]ρακεί-

μενον τ[αῖ]ς στο-

αῖς καὶ τὰ ἐκατέ-

10) ρωθεν τοῦ οἰκήμ-

ατος μαγειρεῖ-

α καὶ τὰ ἄλλα τοῦ

[οἰκήματο] ς ΟΥ

Çevirisi: İyi talihle!

Büyük Tanrılara;

temelden itibaren tüm yapısal süslemeleriyle bu stoları, stoalara bitişik olan oikema ((Genelev) y1, oikemanın heriki tarafındaki yemekhaneleri ve (yine oikemaya ait?) diğer yapıları...

2.3. str. τοῖς μεγάλοις Θεοῖς (Büyük Tanrılar için): Yazıtta "Büyük Tanrılar"ın hangi tanrılar olduğuna dair bir ipucu yoktur, isimleri zikredilmemiş. Oysa bazı yazıtlarda isimleri verildiği gibi; bazılarında da simgeleyici süsleme veya kabartmalarıyla onları tanıma olanağı vardır. Hemen belirtilmesi gereken şey oī Μεγάλοι Θεοί kavramının sadece çok tanınmakta olan evrensel bazı tanrılar için kullanılmadığıdır. Her kent toplumu veya kişiler istedikleri tanrıları "Büyük" olarak nitelemektedir. Örneğin Messenae'da bulunmuş İ. Ö. 92-91 yıllarına ait bir decretum'da "...τοῖς δὲ μεγάλοις Θεοῖς Δάμαλιν (Διετῆ) σὺν (Ἑρμαν Κριόν) Ἀπόλλωνι, Κορπον, Ἀγναί, Οἶν κ.τ.λ.²" belirtilen evrensel Apollon'la birlikte yerel tanrıların oluşturduğu grup oī Μεγάλοι Θεοίdur. Buna karşın İ. S. 3. yüzyıla ait bir

² Inscriptiones Graecae (IG) Vil. V, Fasc. I, Yzt. No. 1390; str. 34, 68.

yazıtta “Apollonios oğlu Pasikrates, babasıyla birlikte Büyük Tanrılara (Αυρ. Πασικράτη [ς]/Ἀπολλωνίου σὺν [τῷ]/πατρὶ αὐτοῦ Θεοῖς / Μεγάλους...)” bir sunak adayıp, bu tanrıları kabartmalarla simgelemiştir. Baba oğul biri at üzerinde, diğeri yaya olarak ellerinde mızraklarıyla hazır bekleyen Dioskoroslar (Δίοσκοροι = Δίοσκουροι, ol Lat. Gemini)1 ailelerinin koruyucu Büyük Tanrıları olarak seçmişler³. Fakat Side’de bulunmuş bir yazıtta⁴ rahibinin adı verilen Büyük Tanrıların (...Στησίων Παίονος... ἱερεὺς Θεῶν Μεγάλων διὰ βίου...) kendi isimleri belirtilmemiş. G. Bean, bu tanrıların İris ile Serapis (...Εἰσιδος καὶ Σαράπιδος) olabileceğini, 128 No.lu yazıtta böyle bir ibarenin geçmesi dolayısıyla imada bulunuyor. Biz de aynı yöntemi izleyerek, yazıtımızdaki “Büyük Tanrılar”dan birinin, bundan sonra işleyeceğimiz ve aynı yerde bulunmuş İ. S. 2.3. yüzyıllara ait bir yazıtta geçen ...Μεγάλῃ Ἡρᾷ sözcüklerinden Tanrıça Hera olduğunu düşünebiliriz.

3.6. str. “τὰς στοὰς / ἐκ θεμελίων σὺν / παντὶ τῷ τῶν σ[τό]ων κόσμῳ (Temelden itibaren tüm yapısal süslemeleriyle bu stoaları...)”:

Στοά, ἤ, ἡ veya στοιά, ἡ (ἵστημι : dikmek, kurmak, ayağa kaldırmak.. fiilinden; Lat. Porticus), Sütunlu - direkli yapı, revak” anlamındadır. Gerek sosyal gereksinimleri karşılayarak ve gerekse güzelleştirici katkısıyla antik çağın kent yaşamında büyük rolü olan yapılardır. Stoa yapıları öz olarak Eski Yunanlıların açık hava koşulları, yani yakıcı güneş, yağmur ve fırtınadan kendilerini korumak zorunlğundan doğmuştur. Giderek anıtsal binaları, tapınakları ziyaret edenleri kötü hava koşullarından koruma görevini sürdürürken belli biçimler kazanmıştır⁵.

Kutsal alanların özelliklerini oluşturan ve aynı zamanda agoralar gibi genele ait yerlerin diğeri bir yapı tipi olan, halkı kötü hava koşullarından koruyan stoalar, düz biçimden L tipine geçilip, sonra da U tipinde planlanarak en görkemli görünüşler kazanmışlardır⁶.

³ MAMA (Monumenta Asia Minoris Antiqua) IV, s. 83; Yzt. No. 228.

⁴ G. E. Bean, Side Kitabeleri (Inscriptions of Side), Yzt. No, 100, 128.

⁵ Bkz. Sir Banister Fletcher A History of Architecture on the Comparative Method, London-1950, s. 124 v.d.

⁶ A. W. Lawrence Greek Architecture, London-1967, s. 265.

İşte yazıtımız, tüm dekorları ve süslemeleriyle temelden itibaren kurulup ya da onarılıp büyük tanrılara sunulan bu tür yapılara aittir. Ayrıca stoalar içindeki diğer bazı kent yapıları (oikema, popina (aşevi) v.s.)nın da adak yazıtıdır. Elbetteki bu görkemli yapıların çevrelediği bir agora, meclis binaları, tapınaklar v.s. de gözden ırak tutulmamalıdır yazıtın bulunduğu alanda.

Antik çağda bir kentin stoa binaları, oranın baş servetinin büyük bölümünü oluştururdu, yani kentin varlığını gösteren en önemli yapıları. Dahası kentin bozulan parasal durumuna, borç karşılığı rehin bırakılarak katkıda bulunabilirdi. Stoaların çok büyük onarımları kentin varlıklı ailelerinin işiydi, onlara onur vermekteydi. Özellikle İmparatorluk Çağında doğu Akdeniz çevresindeki çeşitli bölgelerde birçok stoaların onarım gördüğünü bildiren çok sayıda yazıtlar kalmıştır. Bunlarda yeni stoa binalarının yapılışından çok onarımları gösteren “κατασκευάζω, ἐπισκευάζω, ἀνοικοδόμω, ἀποκαθίστημι, σκουτῶ, στεγάζω” fiillerinin kullanıldığı görülmektedir. Olasıdır ki İ. Ö. 1. yüzyılda varolan büyük güçlükler, birçok stoaların çok ciddi onarımlara ihtiyaç gösterecek durumlara düşmelerine neden olmuştu⁷.

Bu bilgiler ve yazıtımızın kalligrafik özelliği, Büyük Tanrılara sunulan bu stoa binalarının İ. Ö. 1. yüzyıldan öncesine ait olduğunu, dolayısıyla onarımın söz konusu olmaması gerektiğini düşündürüyor. Gerçekten Küçük Asia'nın bu çağdaki sıkıntılarının başlıca nedeni olan Mithridates Savaşları (İ. Ö. 88-64) nın dışında tutup, onarımdan çok, büyük olasıyla yeni yapılmış bir Stoa Yapıları Kompleksi olarak görmek belki daha tutarlı olabilir. Çünkü İ. Ö. 1. yüzyılda Küçük Asia kentleri Sulla (138-78)'nin zorla topladığı vergilere para yetiştirmek için, her türlü halk binaları talan edilmiş ya da rehin bırakılmış⁸ Demek ki bu yapılar yapıldığında, yazıtın bulunduğu yerleşim alanı ekonomik yönden üstün seviyede ve Olgassys (Il-gaz)'ün eteklerinde en güçlü dönemini yaşamaktaydı.

Stoa onarımlarının temelden itibaren yapılmış (...ἐν τῇ στοᾷ τῇ ὁ πατήρ / αὐτῶν ἐκ θεμελίων ἐπεσκεύ / ασεν...⁹) olması genelde

⁷ J. J. Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa*, Oxford-1976, s. 16-17.

⁸ Appianus, *Bellum Mithridatum* 2, 63: ed. R. Schneider - S. Uhlig, Leipzig-1878/1910.

⁹ W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum* (GIG) II, 3. Basım 1960, s. 666; Yzt. No. 900.

mümkünse de biz, bazı kişilerin kendi öz servetleriyle stoa ve başka yapılar yaptırıp, tanrılara adadıkları (Πε[ρικλῆς] Ἀγαθοκλέους/γ[υμνα]σιαρχήσας ἐκ τῶν/ιδίων ἀνέθηκεν τὴν στοὰν καὶ τὴν εἴσοδον καὶ τὰς θύρας Ερμῆ...¹⁰ [Ἡρακλ]εῖ Παλαίμονι καὶ τῇ/πόλει Μελάντιχος Αρί/-[σ]τωνος τὸν ναὸν καὶ τὴν/στοὰν καὶ τὰ λοιπὰ πάντα/ἐκ τῶν ιδίων ἀνέκηκε [εν]...¹¹ yazıtlara da benzetebiliriz. Şu halde bu kent yapılarını belki “Filan oğlu filan, temelden itibaren tüm yapısal süsleriyle birlikte büyük tanrılara onarıp sunmuş veya kendi olanaklarıyla yeni yaptırmış (τοῖς Μεγάλους Θεοῖς ... ἐκ θεμελίων σὺν παντὶ τῷ τῶν... κόσμῳ ... ἐπεσκεύασεν ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος ἢ ἐκ τῶν ιδίων ἀνέθηκεν...))” olabilir. Ancak ne varki yazıtın son kısmının kırık oluşu yüzünden gerçekliği kuşku götürmektedir. Ama herşeye rağmen bu stoa ve diğer yapıların yeni dikilmiş değil de onarım görmüş olması kesinlikle ileri sürülse bile, İ. Ö. 3.2. yüzyıllardan daha sonraya tarihlenmese gerektir.

6.7.8. str. lar.. τὸ οἶ/κημα [τὸ πα] ρακείμενον τ[οῖς] στο/αῖς(Stoalara bitişik - yanyana bulunan oikema binası..):

οἰκέω-ῶ (oturmak, yerleşmek, iskân etmek) fiilinden çıkmış olan οἶκημα, ατος, τό, “Oturulan yer (Pindaros, Od. 2,16); oda, ambar, kiler, depo, bina-ev (Hdt. II, 148); yatak odası (Hdt. I, 9,10); tapınak Hdt. VIII, 144); hapishane (Thuk. 47, 3-48,1) ve Demosth. XXV, 65)” gibi anlamlarının dışında kullanılmaktadır. Bu yazıtta sözcüğün diğer iki anlamından birinin kullanıldığını tartışmak istiyoruz. Yani “Bu stoayı ve içindeki tüm dükkânları Halikarnassoslu Proteus oğlu Leonidas yaptırdı... (Λεωνίδας Πρωτέου Ἀλικαρνασσεὺς τὴν στοὰν καὶ τὰ οἰκέματα τὰ ἐν στοαῖς πάντα ἀνέθηκεν...¹²)” diye açıklanan Leonidas Stoası yazıtı ve Uluborlu’da bulunmuş olan, Artemon’un Olympiakhos oğlu Apollonios’un “mezar anıtı çevresindeki stoaları (τὰς στοὰς τὰς περὶ τὸν μνημεῖον)” yeniden onardığı ve “bahçeler, dükkânlar ve işyerleri (τοὺς κήπους καὶ τὰ οἰκήματα καὶ ἐργαστήρια)” yaptırdığını belirten yazıttaki¹³ gibi ἀποθηκῆ, ἢ (dükkân, mağaza) karşılığında kullanılmış olabilir. Ancak ne varki yazıtı-

¹⁰ W. Dittenberger, IG (Inscriptionum Graecae) I. Yzt. No. 2235.

¹¹ W. Dittenberger, CIG (Corpus Inscriptionum Graecarum) I, Yzt. No. 1892.

¹² Y. Bequignon, Études Thessaliennes, BCH (Bulletin de Correspondance Hellenique) Paris-1935, s. 514-519.

mızda da bu anlama gelebilmesi için stoalarla yanyana uzanan, yani onlara bitişik bir dükkân değil birçok dükkânlar belirtilmesi gerekirdi. Bu nedenle değişik işlevi olan bir işyeri olarak almak gerekecek bu Oikema binasını.

Biz bu yapının Polluks'un "Ticarethane işleviyle hareket eden meyhane - eğlence yeri ve fahişelerin sanatlarını sürdürdükleri evlere Porneia veya Oikema deniliyordu (τοῦ ὁ ἐμπορίου μέρη καπητηλεῖα πορνεία ἀ καὶ οἰκηματα ἄν. τις εἴποι...¹⁴)" tanımlamasına dayanarak "Genelev" olabileceğini düşünüyoruz. Yine antik yazarların bazılarında οἶκημα'nın πορνείον, τό ve ἐργαστήριον sözcüklerinin yanısıra kullanıldığını (Demoth. LIX, 67; Alkiphron III, 27) biliyoruz. Herodotos'da ise iki Mısır kralının değişik amaçlarla kızlarını geneleve gönderdikleri (τὴν θυγατέρα τὴν ἑωυτοῦ κατίσαι...σάντα ἐπ'οικήματος... Hdt. II, 122 ve II, 126) uzun uzun anlatılır. Hitit ve Asur'larda Kutsal Fahişeler (ἐρόδουλαι, αἱ)in bir rahibeler sınıfı oluşturdıkları ve kült görevleri olduğu bilinmektedir. Bunlar "küçük yaşta Tanrı Asur'un kucağına yerleştirilmiş kızlardı¹⁵". Yunan dünyasında ise Tanrıça Aphrodite ile bu kutsallığın sürdüğü ve aynı Tanrıçanın sanatı olarak yaygınlaştığı bilinir. Abydos (Naraburnu)'daki Ἀφροδίτη Πόρνη (Fahişe Aphrodite) tapınağının bu görevde bulunduğu; Korinthos ve Komana'daki tanınmış genelevlerde fahişeler onun adına kutsallık görünümü altında bu mesleği sürdürmüşlerdir¹⁶. Gerçekte ise vücutlarını satarak yaşayan bu kadınlar, yani fahişeler (ἐταιραί-πορναί, αἱ), genelev sahibi patronlar (πορνοβισκοί, οἱ) a para kazandırmış ve onlar için bir sömürü aracı olmuşlardır. Yukarıda açıklandığı gibi birçok yerlerde οἶκημα adı altında "Genelev'in bir işyeri (ἐργαστήριον, τό) gibi tanımlanması ve hatta bu isimle çağrılması (Platon, Kharmidas 163 B: ἐπ'ἐργαστήριου; Demosth. LIX 22,49: ἐργαζέσθαι τῷ σώματι = (vücuduyla iş yapmak) bu düşüncemizi desteklese gerektir. Üstelik Strabon (XII, 559), Pontus Komanasını anlatırken, çok ilginç şeyler söylemekte ve epeyce bu konuda aydın-

¹³ MAMA IV (1933), s. 65; Yzt. No. 171.

¹⁴ Bkz. Pollux Archaeologus IX, ed. Hemsterhuis; Yorum için karş. Y. Bequignon, ayn. makale, BCH (1935) s. 515.

¹⁵ M. Darga, Eski Anadolu'da Kadın, İstanbul-1976, s. 10: Lamassi'nin kocası Pusekene'ye Mektubu..

¹⁶ W. Kroll, RE (Real Encyclopaedie der Klassischen Altertumswissenschaft) Band XVII-2, s. 2117 ve K. Schneider, RE VII-2, s. 1339-1356.

latıcı olmaktadır. Komana'da "çoğunluğu rahibe olan ve vücutlarını çalıştırarak geçim sağlayan - yaşayan kadınlar bol bulunur (...καὶ πλῆθος γυμναστικῶν τῶν ἐργαζομένων ἀπὸ τοῦ σώματος ὧν αἱ πλείους εἴσιν ἑραὶ)" diye yazmaktadır diğer bilgilerin yanısıra.

Ayrıca yazıtımızdan anlaşıldığına göre Oikema'nın her iki tarafında aşevleri - yemekhaneler (τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ οἰκήματος μαγειρεία) yapılarak, müşterilerin aç kalmamaları ve rahat ettirilmeleri sağlanmıştı. Μαγειρεύω (yemek pişirmek, aşçılık yapmak) fiilinden çıkan μαγειρεῖον, τό (Lat. popina), δεινιπτήριον, τό (yemek odası)dan farklı olarak "yemek pişirilip satılan aşevi, lokanta veya bir kuruma ait yemekhane anlamındadır. Şu halde oikema, stoalar arasındaki aşevleri ve diğer (tamamlayıcı) yapılar (τὰ ἄλλα τοῦ [οἰκήματος]ς ΟΥ) ile tecimsel (ticarî) bir bütünlük içinde görev yapan bir antik kent halk yapısıdır.

Bu yazıt yarısının kırık olmasına karşın, açıklamaya çalıştığımız içeriğiyle bile Kurmalar köyü çevresinde bir Hellenistik kentin varlığını kanıtlayan bir belge olarak karşımıza çıkmaktadır.

2) HERA TAPINAĞI ONARIMLARIYLA İLGİLİ YAZIT PARÇALARI

Aynı antik alandan çıkarılmış ve köy ilkokulunda korunmaktadır. Mermerden kesilmiş, silmeli ve profilli ancak sadece üst köşe profili ile üst tabandaki kurşun saplama deliği bozulmamış durumdadır. Bu prizmatik mermer parçasının birbirine komşu iki yüzünde, az bir zaman farkıyla yazılmış iki yazıt görülmekteyse de her ikisinin de ancak dörtte birinden daha azı kalmıştır.

Bu iki yazıt parçasının içerik bakımından benzerlik göstermesi, bizi ikisini birarada incelemeye yöneltti. Böylelikle soldan sağa doğru 1. ve 2. yüzdeki yazıtların harf özellikleri gözlemlenecek ve benzer sözcükleri karşılaştırmak daha kolay olacaktır. Ölçüleri: Yüks. 0,30 (0,40) m. Genş. 0,47 (0,52) m. Dern. 0,50 (0,52) m. dir. Harf yükseklikleri ise 0,03-0,04 (0,035) m. arasında değişmektedir, hafif apiceslidir.

1. Yüz

Lev. II Res. 3

[καρ]ίδει τῇ[ς]

[π]ύλης τῇς

τοῦ ναοῦ κ[αὶ]
 ταχ' εἶσθαι ο[.]
 [.η]γοι μετ[α]
 [-----]

Çevirisi: Dikkatle bakınız!

Tapınağın giriş kapısını
 (veya kapı kanadını) da
larla birlikte O...-
 NE liler süratle kurmayı....

2. Yüz

Lev. II Res. 4

[Θεῷ M]εγάλη Ἡρα
 [τὰ]θυρώματα [τοῦ]
 ναοῦ ταχὰ δ'E[...4]
 καὶ τὸ Γ[α. 7-8]
 [-----]

Çevirisi: Büyük Tanrıça Hera için;
 tapınağın thyromaları (kapı
 yerleri, pencere, tablo v. s.)
 ve...sının derhal onarılması....

2. Yüzdeki yazıtın daha eski olduğunu kabul ederek, her ikisini de İ. S. 2. yüzyılın başlarından 3. yüzyılın başlarına değin geçen bir yüzyıllık devre içine sokmak düşüncesini benimsiyoruz¹⁷. Yazıt parçalarının içeriğiyle ilgili kesin yargıya varmak mümkün olmakla birlikte, aynı tapınağın ayrı bölümlerinin onarımı, yenileştirilmesine ilişkin olduğu kesindir. Bu tapınak bir Heraion (Ἡραῖον, τό) olmalıdır. Çünkü taşın 2. yüzündeki yazıtın ilk satırı sonunda Ἡρα yı okuyabiliyoruz ve muhtemel kırık sayısına dayanarak satırı "[Θεῷ M]εγάλη" Ἡρα (Büyük Tanrıça' Hera'ya ya da Hera için)" biçiminde tamamlamak mümkün olabiliyor. Böylece daha önce

¹⁷ Kullanılan harflerin benzerleri için bkz. G. E. Bean - T. Mitford, journeys in Rough Cilicia in 1962 and 1963, Wien-1965, s. 41, 42; Yzt. No. 44 ve 46 (İ. S. 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir). 1. yüzdeki yazıtın harfleri için karşı. MAMA IV. s. 78; Yzt. No. 212 ve Yzt. No. 164 ve 166 (2. yüzyılın sonu 3. yüzyılın başları) Ayrıca bkz. Z. Taşlıklioğlu, Trakya'da Epigrafiya Araştırmaları II, s. 124.

incelediğimiz ve İ. Ö. 3.2. yüzyıla tarihlenebilen yazıtta geçen “Büyük Tanrılar için (τοῖς Μεγάλοις Θεοῖς)” ithaf geleneğinin halâ sürdüğünü ve yerleşmenin Büyük Tanrılarından birinin Hera olduğunu anlamış oluyoruz.

Grek Mythologiasında Tanrılar Kraliçesi olarak bilinen Hera, Kronos ile Rhea’nın kızı; Zeus’in kızkardeşi ve karısıdır. Kısır ve acımasızlığı ile ün yapmış ve savaş tanrısı Ares’in annesi olarak bilinen Hera öfkeli bir tanrıçadır. Ölümlülerin evlilik törenlerinde bulunur ve evlilik yatağında karı kocanın yardımcısıdır. Bu yönüyle bir cinsellik tanrıçası olan Aphrodite’nin görev alanını üstlenmektedir. Kaldığı zaten onun Hera Aphrodite (“Ἥρα Ἀφροδίτη”) epitheton (sıfat)u bilinmektedir¹⁸. İ. Ö. 3.2 yüzyıllarda bu yerleşim yerinin stoaları arasında bir Genelev (oikema – οἶκημα = πορνείον, τό)in bulunuşu, Ahprodite kültünün varlığını ve muhtemelen Pontus Komanasının etkilerini açıkladığı gibi; bu tapınağın da Hera Aphrodite’ye ait olabileceğini düşündürebilir. Ama daha önemlisi bazı bölgelerde tanrıça Hera, kentin büyümesi ve gelişmesi ile ilgili olarak Şehir Tanrıçası tapıncı görmüş ve heykelleri dikilmiştir. Buna Argos ve Samos’daki Hera kültleri örnek verilebilir¹⁹.

1. yüzdeki yazıtın ilk satırını tamamlamayı denemek kesin bir sonuca götürmemekle birlikte παροράω (dikkat etmek, bakmak, işaret vermek, çevreyi gözlemek...) fiilinin 2. Aoristumu παρεῖδον un Emir kipi [παρ]ίδει olarak görmek istiyoruz. Ancak eğer böyle ise “dikkat edilmesi, gözlenmesi veya yakından bakılması” istenilen iş, bir eylem olmalıdır. Çünkü fiili izleyen Dişil Articulus’tan da yararlanıp, 2. satırdaki ilk harf izini Üpsilon (Y) bacağı parçası kabul ederek [π]ύλης e tamamladık. “Şehir veya kale kapısı, genel giriş kapısı” anlamlarındaki bu sözcük “Ev kapıları yani θύραι, αἱ (Sophokles, Oidipos Tau. 1244; δωμάτων πύλαι) veya giriş kapısı ve çift kanatlı kapılardan her kanadı (Hdt. III, 156: ἐτέρην πύλην παρακλίνας ...)” yerine de kullanılabilirdi. Genetivus (in Hali) Halindeki sözcük ἡ πύλη ἡ τοῦ ναοῦ (Tapınağın giriş kapısı) tertibinde - diğer yazılışı ἡ τοῦ ναοῦ πύλη biçimindedir. - kullanılır

¹⁸ Bkz. N. G. L. Hammond - H. H. Scullard, The Oxford Classical Dictionary, Oxford-1970, s. 497-8.

¹⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. L. R. Farnell, The Cults of The Greek States (1897), s. 196 v.d.

miş ve ταχύ (süratle, hızla, derhal,) Zarfıyla güçlendirilmiş εἶσθαι (iḥmi = bir şey üzerine kurmak, yerleştirmek... fiilinin Orta Çatı Geçmiş Zaman Mastarı) fiilinin Tümleci durumundadır. Demek ki burada onarılıp yerine yerleştirilen tapınağın kapısıdır.

2. yüzde ise tapınağın başka kısımları yapılmış ve tanrıça Hera'ya sunulduğunun yazıldığı anlaşılıyor. Bu bize 1. yüzdeki yazıttan daha önce yazıldığını gösterdiği gibi, aynı zamanda tapınağın tanımını getirdiğinden önemini de vurguluyor. İkinci satırın başındaki küçük eğri çizgiyi Theta (Θ)nın parçası olduğundan hareket edersek [τὰ] θυρώματα τοῦ/ναοῦ ibaresi ortaya çıkar. θύρωμα, ατος, ὁ sözcüğü, θυρώ-ω (kapı yapmak, kapı kurmak, donatmak...) fiilinden gelmekte ve binaları, özellikle giriş kısımlarını ilgilendirmektedir. Sözcük genel olarak üç anlamda kullanılmaktadır.: 1) Kapı girişi Örtme, sundurma, oda, 2) kapı (θύρα yerine), alt ve üst eşikleri ve tüm çerçevesi - kasasıyla kapı veya pencere 3) panel, levha, tahta tablo, dekor... Herodotos (Hdt. II, 169) hem "kapı" hem de kapıların içine açıldığı "mezar odası (ἐν δὲ τοῖσι θυρώμασι ἡ θήκη ἐστί.)" yerine kullanmış. Thukydides, tarihinin bir yerinde (III, 68) "Thebai'lılar, yenmiş oldukları Plateialıların tüm binalarını yıkarak onlardan çıkan malzemeler ve yıkık evlerin çatı ve kapıları (καὶ ὀροφoῖς καὶ θυρώμασι) temelden itibaren bir Heraion ve ek olarak da çevresi odalar ve dükkânlarla çevrili bir han yapmışlardır. ἐκ θεμελίων ὠκοδομήσαν πρὸς τῷ Ἡραίῳ ... καταγώγιον πανταχῇ κύκλῳ οἰκήματα)" diye anlatılmaktadır. Ayrıca bu tapınağı yapanlar" demir ve bakır yatak yerleri hazırlayarak Hera'ya sunmuşlardır (χαλκός καὶ σίδηρον κλίνας κατασκεύασαντες, ἀνέθησαν τῇ Ἡρᾷ)²⁰. Bu ifadelerden anlaşılıyor ki bir Heraion, çevresindeki amaçlarla yapılmış, kullanıma açık yapılarla kompleks bir kurumdur. Yine ayrıca Thyromalar tapınağa ulaşan ilk geçidin kapıları ve pencereleri (τὰ θυρώματα ... πρῶτον οὔσης εἰς τὸν ἱερόν εἰσόδου²¹) olabilir. Bazan yazıtlarda büyük bir Thyromanın yapımı veya dışındaki duvarın onarımından (ἐκ τοῦ/[μεγάλου] θυρώματος τὸν τοιχῶ[ν] ἀνε [λεῖν]... τὸ μέγα θύρωμα ἐνοικ [οδομῆ]σαι ...²²) söz edilmektedir.

²⁰ Konuyla ilgili yorum için bkz. A. W. Gomme, A Historical Commentary on Thukydides, Vol. II, Oxford-1956, s. 357-358.

²¹ W. Dittenberger, SIG II, Yzt. No. 756₁₀.

²² Yazıtın tamamı için bkz. W. Dittenberger, SIG I, Tzt. No. 24720.

Bizim yazıtımızda da thyromalar tapınak yapısının kısımlarını oluşturmakta ve ona ait bulunmaktadır. Ve büyük olasıyla “kapı yerleri veya pencereler”i ifade etmektedir. 3. satırdaki son harf izlerini Delta (Δ) ve Epsilon (Ε) kabul edersek, 4 veya 5 harflik kırık yeri “süratle diktiler (ταχά δ' ἐ [στήσαν]) süratle inşa ettiler, kurdular (ταχά δ' ἐ [στάθη] veya δ' ἐ [δεμε]) veya süratle yaptılar” ifadelerden birine tümleyebiliriz. 4. satırdaki harf izlerinden anlaşıldığına göre thyromalar dışında tapınağın bir başka bölümü veya ona bir ek yapı daha kurduğunu, “καί” Bağlacından sonra gelen Cinsiz Articulus τὸ Γ[-]u izleyen kırık kısım düşündürebilir.

Her iki yüzdeki yazıtın da çok azı kalması nedeniyle yeterli bir çözüme, daha doğrusu kesin sonuca varmak olanaksızdır. Bu önemli yazıt parçalarının, Stoa binaları yazıtının verilerine ek olarak getirdikleri, Hellenistik yerleşmenin Roma çağında da yüksek düzeyini koruduğunu göstermesidir. Bu arada taşın 1. yüzündeki son satırda görülen bazı harf ve harf izlerinin, 4. satırın sonundaki Omikron (Ο)la başlayan bir toponymikon (yer adı) oluşturduğunu düşünmek denenebilir: ο/[. . η]νοι μετ[ά . .]. (...larla birlikte Filan yerliler...).

3) YAZITLARIN KİMİATENE İÇİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Tarihini İ. Ö. 3. yüzyıla değin indirebildiğimiz Stao binaları yazıtı ile İ. S. 2. yüzyıl içerisinde hazırlanmış olan “Büyük Hera” tapınağı ek yapılarının onarımlarıyla ilgili yazıt parçalarının aynı antik alanda bulunması, insanı ister istemez sürekli bir yerleşme karşısında bulunduğunu düşündürüyor. Hele bu alanda Arkhaik Çağ keramiğine rastlayışımız; bol miktarda Hellenistik, Terra Sigillata ve Roma keramiklerinin görülmesi (Lev. III Res. 5, 6, 7) de buna katılırsa kesintisiz 9 yüz veya bin yıllık bir yerleşme elbette kendisinden uzun uzun sözetirmek ister. Ayrıca bu veriler ilk kez ortaya konuyorsa kendiliğinden yorumlara açık demektir.

Yazıt incelenirken belirtildiği gibi stoa binaları, antik kentlerin başlıca servetinin en büyük bölümünü oluştururdu; yani şehrin zenginliğini gösteren en önemli yapıları. Ne kadar görkemli olursa kenti o kadar varlıklı gösteren, halkın çeşitli gereksinimlerini karşılayan stoa binalarına sahip olan bu yerleşim yeri; oikema (Ge-

nelev, aşkevi) ve iki yanındaki lokantalar ve diğer tamamlayıcı yapılar ve İ. S. 2. yüzyılda birkaç onarım görmüş Heraion'uyla bir kent olabileceği kanısını uyandırıyor.

Antik yerleşim alanı Ilgaz ilçesinin 13 km. kuzeydoğusuna düşmektedir. Kastamonu asfaltının izlediği, Devrez (Amnias)'in bir kolu olan Gökçay ve Demirciler Yaylasından inen derenin kesiştiği yerden itibaren başlayarak Kurmalar ve Yuvademirciler köylerinin batısı ve Satılar köyünün kuzeyindeki tüm yamacı kaplamaktadır. Bu çevre Ilgaz dağlarının en yüksek tepesi olan Hacettepesinin ilk basamağı gibi görünen ve küçük bir gölün bulunduğu Demirciler Yaylasının eteklerini oluşturmaktadır. Güneydoğu tarafında sarp kayalar ve orman, doğusunda ise yüksek, oldukça sivri bir tepe bulunmakta. Çok geniş bir yamacı ve üç-dört sırtı kapsayan ve yazıtların çıkarılmış olduğu antik alan, tüm Gökçay vadisi ve Ilgaz-Cendere, giderek Devrez vadisine egemen durumdadır (Lev. IV, V Res. 8, 9, 10, 11, 12) Ancak Kurmalar köyünün arazisi içerisindeki bu antik yerleşimin genişliğine karşın, ayakta kalmış herhangi bir yapı yoktur. Arkhaik çağdan Roma imparatorluk (belki Bizans?) devirlerine kadar 9-10 yüzyıllık sürekli yerleşmeye sahne olmuş bu yer; Hellenistik dönemde yapılmış ve kentin büyük tanrılarına adanmış stoa binaları, oikema ve popinayı bünyesinde toplayan bir agorayı ve Hera tapınağını bir sır gibi derinliklerinde saklamaktadır. Alabildiğine geniş olan alanın büyük bir kısmı tarım arazisi, bir kısmı çam ormanıdır.

Biz burasının, Strabon'un "Olgassys dağlık arazisinin eteklerinde kurulmuş, sağlam bir kale olan Kimiata'nın içinde bulunduğu Kimiatene (ἦν δὲ τις Κιμιατηνὴ ἐν ἧ τὰ Κιμίατα φρούριον ἐρυμνὸν ὑποκείμενον τῇ τοῦ Ὀλγάσσους ὀρεϊνῇ Strab. XII, 562-41) diye tanımladığı Hyparkhia (= Eyalet alt bölünmesi, il, vilâyet²³) nın merkezi, belki Kimiata olabileceğini düşünüyoruz.

İ. Ö. 302-1 yıllarında Kimiata'yı hareket üssü olarak kullanan Kurucu Mithridates, Pontus devletinin temelini burada atmış (ᾧ χρησάμενος ὁρμητηρίῳ Μίθριδατης ὁ κτίστης προσαγορευθεὶς κατέστη τοῦ Πόντου κύριος... Strab. XII, 562-41) ve İ. Ö. 281 e doğru güçlü bir krallık olarak ortaya çıkmıştı. Kimiata, yine Strabon'un anlatığına göre Mithridates Ktistes'in torunlarından olan Mithridates

²³ W. W. Tarn, Hellenistic Civilisation, New York-1974, s. 131-132.

Eupator, yani Mithridates VI (İ. Ö. 120-63) ya kadar önemini korumuştur (καὶ οἱ ἀπ' αὐτοῦ τὴν διοόχην ἐφύλαξαν μέχρι τοῦ Εὐπάτορος...). Bir ara Gangra (Çankırı) prensi Morzeos'un eline geçtiğini (İ. Ö. 180 de) biliyoruz. Ancak Pontus kralı Pharnakes (İ. Ö. 185-169) tarafından aynı yıllarda şiddetle cezalandırıldı, tüm hazinesini topladığı Gangra kalesini ele geçirdi. Morzeos, Roma baskısıyla Pharnakes'in barışa zorlanması sayesinde İ. Ö. 179 yılında kurtulabildi²⁴.

Büyük olasıyla Kimiata, 24 yıllık Mithridates savaşları (İ. Ö. 88-64) boyunca da önemini korumuştur stratejik uygunluğu dolaşısıyla. Bu savaşlara son veren Romalı Konsul Pompeius (İ. Ö. 67-63), Roma senatosundan çıkartabildiği Lex Pompeia (Pompeius Yasası) ile Bithynia - Pontus Çifte Eyaletini kurdu. Ancak bu bölgenin Senatosunun göndereceği bir yıllık valilerle yönetilemeyeceği güçlüğü anlamış ve yerel yönetimi, yerli otoritelere teslim etmek fakat eğer böyle biri yoksa yaratmak gerektiği yargısına varmıştır²⁵. Pontus ve Paphlagonialıların işlerinde serbest kalmaları gerektiği Roma Cumhuriyeti Senatosu tarafından kabul edilince Pompeius, bölgenin eyalet düzenlemesini gerçekleştirdi. Başkenti Gangra (Çankırı) olan bir krallık veya prenslik kurarak eski Gangra prensi Pylaimenes (İ. Ö. 122-88)'in torunlarından Attalos'a verdi (İ. Ö. 64). Yine Pontus krallığı kuruluş yöntemi üzerinden sağlamlaştırdığı bu prensliği, Strabon (XII, 562-41)'da adları geçen Potamia, Timonitis, Marmolitis, Sanisene, Gaizatorigos ve KİMİATENE gibi hyparkhia (ὑπαρχία, ἡ) lara böldü²⁶.

Biz bu araştırmamızı işte bu hykparhia'ya yöneltmiş bulunuyoruz. Ancak yazıtlarımızdan ilki Pompeius düzenlemesinden çok öncesine aittir. Stoa, oikema ve diğer yapıların kurulduğu ve kanımızca kentin en üst düzeyde olduğu devre, Mithridates III (İ. Ö. 220-180)'ün uzun saltanat dönemi içine girebilir. Ya da Hellenizme geniş sevgi ve hayranlık besleyen Delos'daki Apollon tapınağına bağışlarda bulunmuş; Atina gymnasionunun yapılışında parasal katkısı olmuş ve bu sayede onlardan Euergetes (Εὐεργέτης = iyilik

²⁴ Bkz. D. Magie, Roman Rule in Asia Minor I, Princeton-1950, s. 196-7.

²⁵ Bkz. A. H. M. Jones, The Cities of the Eastern Roman Provinces, London-1971, s. 157.

²⁶ Bkz. A. H. M. Jones, The Cities of the Eastern Roman Provinces, s. 162.

yapan, hayırsever) unvanını alan Mithridates V (İ. Ö. 150-120)²⁷ zamanında yaptırılmış veya yenileştirilmiştir bu yapılar.

R. Kipert²⁸ ve Leonhard²⁹ tarafından Kimiata geçici olarak, Ilgaz ilçesinin güneydoğusundaki Devrez (Amnias) vadisinin Cendere köyüne bakan yamacında gösterilir. D. Magie de Cendere köyü arazisini de kaplamak üzere, aynı görüşü adı geçen yazarlardan alıntılar vererek benimsemektedir³⁰. Bu görüşe karşın, A. H. M. Jones'in "The Cities of Eastern Roman Provinces (Doğu Roma Eyaletlerindeki Kentler)" isimli yapıtının gözden geçirilmiş ve yeni eklentiler yapılmış 1971 baskısındaki VI. Bölüm sayfa 418 de bulunan Notlar (Notes on Bithynia in Pontus)ın 4. maddesinde "Zeus Kimistenos" adak yazıtına³¹ atfen Kimiatene hyparkhia'sının, dolayısıyla Kimiata'nın Eskipazar (Hadrianopolis) çevresinde olduğu David Wilson tarafından ileri sürülmektedir³². Bu iddia kesinlikle yanlıştır. Çünkü Kimistene (Κιμιστηνή) ayrı bir yerleşim birimidir. Sigma (Σ) harfini yanlış yazılmış gibi görüp, Kimiatene ile eşleştirmek çok hatalı bir davranış ve tutarsız bir peşin yargı! Burada tarafımızdan bulunan 14 ve daha önce görülüp yayınlanmış 3 adet yazıt okunarak yorumlanmış; İ. S. 2. 3. yüzyıllar da en yüksek düzeyini yaşayan Kimistene'nin Halk ve Yaşlılar Meclisleri (ὁ δῆμος καὶ οἱ γεραιοὶ τῶν Κιμιστηνῶν) ne sahip olduğu (büyük olasıyla Şehir

²⁷ D. Magie, Roman Rule in Asia Minor I, gös. yer, Karş. Şemsettin Güntalay, Yakın Şark IV, 2, s. 290 v.d.

²⁸ H. Kiepert, Formae Orbis Antiquae (FOA) - Karte von Kleiasien VIII, Berlin-1911, Text p. 14 B.

²⁹ R. Leonhard, Die Paphlagonie Reisen und Forschungen im Nördlichen Kleinasien, Berlin-1915, s. 384.

³⁰ D. Magie, Roman Rule in Asia Minor I, s. 186; II, s. 1086, dpnt. 34.

³¹ Tarafımızdan görülmüş olan "İyi talihle! Ben Proklos oğlu Albos (bunu) Zeus Kimistenos'a sunmuş bulunuyorum (Ἀγαθῇ τύχῃ/Δ [ι] K [ι] μιστηνῶν/" Ἀλβος Προκλῶ/ἀνέθηκα)" anlamındaki yazıt için bkz. E. Legrand, Inscriptions de Paphlagonie, BCH XXIV (1897) s. 98; Yzt. No. 12. Ayrıca Zeus Kimistenos için bkz. RE, Band XI, 1 s. 397.

³² 1587 yılında yayınlanmış Isaac Casaubon'un Strabon textinde (562, 40-41) geçen Kinistene (Κινιστηνή)'nin aynı yüzyıllarda yanlışlığı anlaşıp Kimiatene (Κιματηνή) ismi kabul edilmiştir (Bilgi için bkz. Georje Long, M. A. Dictionary of Greek and Roman Geography, ed. William Smith, Vol. I, London-1856, s. 623). Eğer Mr. Davit Wilson iddiasını buradan temellendirseydi bir dereceye değin bağışlanabilirdi. Kaldı ki terkedilmiş olan sözcüğün de Κιμιστηνή ye benzerliği bir rastlantıdan ötede anlam taşımamaktadır.

Meclisi = ἡ βούλη de vardı!); bir phyle (φυλή = kabile)si ve bir köyü (κώμη, ἡ)nün isimleri saptanmış ve yazıtlar değerlendirilirken görülmüştür ki bu yerleşim biriminde, yani Kimistene'de Roma, Halikarnassos (Bodrum), Amastris (Amasra) ve Dalmatia kıyılarından gelen insanlar yaşamıştır³³. Böylelikle Kimistene'nin bir başka yerleşim birimi, büyük olasıyla Roma eyalet kentlerinden biri (?) olduğunu incelemiş olduğumuz yazıtlar göstermektedir. Kaldı ki Eski-pazar ile Ilgaz arasında kuşuçuğu 100-120 km. uzaklık bulunmaktadır.

Birinci görüş Strabon'un tanımlamalarına dayanılarak ileri sürülmüştür. Gösterilen yer Çankırı - Ilgaz - Tosya yollarının kesiştiği üçyol ağzındadır. Ilgaz'ın İnköy ve Cendere köylerinin arazisi içindedir. Devrez'in güneyinde kayalık yüksekçe bir tepedir. Tepenin doğu yamacında çok sayıda el yapısı mağaralar; kaya mezarları, değişik yapıda kaya kiliseleri (?) ve işlevini tam saptayamadığımız oyuklar bulunmaktadır (Lev. VI, VII Res. 13, 14, 15, 16) Burası Büyük olasıyla Olgassys kutsal alanlarından biri olmalıdır; yani Strabon'un sözünü ettiği" yüksek Olgassys dağlarının her tarafında bulunan kaya tapınakları (Strab. XII, 562-40: ἔστιν δὲ ὁ Ὀλγάσσος ὅρος σφόδρα ὑψηλὸν καὶ δύσβατον καὶ ἰσρα τοῦ ὅρου τούτου πανταχοῦ...)"nın herhalde sonraki çağlarda işlev değiştirerek günümüze dek gelen kalıntılarıdır. Burasının gerçekten Kimiata olduğunu gösterecek açık kanıt yoktur, kesinlik bir yana. Ancak Davit Wilson'ın önerisi kadar da tutarsız değil. Buna karşın Cendere'de henüz açılmamış bir höyüğün varlığı ile İnköy'deki tepeyi akropolis gibi görüp (Lev. VII. Res. 13), Kimiata'yı lokalize etmek de kesin olamaz. Oysa Cendere köyüne 10 km. uzaklıktaki Kurmalar antik alanının, keramik buluntuları³⁴ ve yukarıda incelediğimiz stoa yapıları yazıtı ve Heraion onarım yazıtlarından iki parça sayesinde

³³ Kimistene (Κιμιστηνή) yazıtları ve topografisi hakkında geniş bilgi için bkz. İ. Kaygusuz, Gangra (Çankırı) Çevresinde Yeni Bulunmuş Grekçe Yazıtların Filolojik Değerlendirilmesi ve Bölgenin Eski Çağ Tarih ve Kültürüne katkıları Yönünden İncelenmesi, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul-1980, s. 67-89 ve 151-156.

³⁴ Kurmalar Köyü Antik alanında bulduğumuz keramik parçalarını inceleyip tarihlemek ve düşünceleriyle çalışmamıza katkıda bulunmak inceliğini gösteren sayın hocam Prof. Dr. Aşkıdıl Akarca'ya ve bölgenin Eski Çağ Tarihiyle ilgili bilgi ve görüşlerinden, önerilerinden yararlandığım çok değerli hocam Prof. Dr. Afif Erzen'e teşekkürü zevkli bir görev sayarım.

bin yıla yakın kesintisiz yerleşmeye sahne olduğu anlaşılmaktadır. Stoalar, oikema, popinalar ve hatta Hera tapınağı bir agoranın varlığını ve dolayısıyla bir kenti belirleyen kanıtlar olarak ileri sürülebilir. Doğruluğundan daha az kuşku duyulur.

Öyle anlaşıyor ki Mithridates Ktistes (İ. Ö. 336-266) Kios (Gemlik)'da babasının uğradığı acı son dan Antigonos (İ. Ö. 382-302)'un oğlu, arkadaşı Demetrios'un yardımıyla kurtularak, gelip bu bölgeye sığındığında basit bir köy yerleşmesiyle karşılaşmamıştı. İ. Ö. 302-1 de krallığın temellerini atarken, hazır ve uygun bir yerleşim birimini kendisine hareket üssü olarak seçmiş ve krallığına merkez yapmış oluyordu³⁵. İşte biz bu merkezin Kurmalar köyünün topraklarında; yüksek Ilgaz dağlarının eteklerini oluşturan Demirciler yaylasının çıkılması güç, uçurumlu tepeleri arasında olması gerektiğini öneriyoruz.

³⁵ Bkz. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World I*, Oxford-1953, s. 577.

— SUMMARY —

TWO INSCRIPTIONS FROM ILGAZ
(O L G A S S Y S), AND KIMIATENE

These inscriptions were found at the village of Kurmalar in the district of Ilgaz at the province Çankırı (ancient Gangra).

1) A Dedication To the Great Gods of Stoa Buildings and Oikema etc.

Limestone; the bottom part of this cilindric inscription which has 12 lines is broken. H. 0,50 m. Diamet. 0,35 m. The height of letters: 0,02 m. Some characteristic letters: ΑΑΘΚΜΣΩΩ These are suggestive of the late third century or the beginning of the second century B. C.

- Ἀγαθ [ῆ] τύχη
νασ
τοῖς μεγάλοις
Θεοῖς τὰς στοάς
ἐκ θεμελίω [ν] σὺν
- 5) παντὶ τῷ τῶν σ[το]-
ῶν κόσ [μ]ψ κ[αὶ] τὸ οἰ-
κημα τὸ [πα] ρακεῖ-
μενον τ[αῖ] ς στο-
αῖς καὶ τὰ ἑκατέ-
- 10) ρωθεν τοῦ οἰκήμ-
ατος μαγειρεῖ-
α καὶ τὰ ἄλλα τοῦ
- [οἰκήματο] ς ΟΥ
[.....]
-

L. 2-3: τοῖς μεγάλοις/Θεοῖς (to the Great Gods): Probably, One of the Great Gods can be the Goddess Hera, the sister and wife of Zeus "[Θεῶ Μ]εγάλῃ "Ηρᾷ" in the another inscription found in the same place, can be taken to support this view; we will deal with this inscription further below.

L. 3-6 τὰς στοὰς/ἐκ θεμελίω[ν]σύν/παντὶ τῷ τῶν σ[το]ῶν κόσ[μ]ῳ

These Stoa Buildings with all the stoic decorations from the foundation):

The Stoas are the most important buildings of the Agora, that is market places of ancient cities. The stoas, according to J. J. Coulton, show the the wealth and the magnificance of an ancient city. At the same time these enourmous buildings could be taken the pledge to pay the depts of cities to anothers. We think that this inscriptions must indicate a new construction and not a repairing phase of the same building. Because, the repairing inscriptions, to J. J. Coulton again, have been generally written after the first century B. C. in which there were the most troublous years of Asia Minor.

L. 6-8 καὶ τὸ οἷ/κημα τὸ πα ρακεί/μενον τ [αἷ] ς στο/αῖς

(and a brothel lying beside the Stoas...):

οἷκημα, τό means generally "shop, store, room and sometimes temple" But we think that its meaning in this inscripion is πορνεῖον, τό-the brothel as has been mentioned by Herodotos (II 122, 126) and Demosthenes (LIX, 67). The Oikema with the little restaurants (μαγειρεῖα, τὰ) on both sides of it, should be a complex foundation for the visitors.

2) Two Inscriptions Fragments of Repairs of the Additional Sections of Heraion.

Ibidem. Marble. The inscriptions on these fragments have been written on the subsequence faces of the prismatic stone, but most of it is broken. Dimentions: M. 0,30 (0,40) m. W. 0,47 (0,52) m. Th. 0,50 (0,52) m. Letters regular from 0,03 m. to 0,04 m. high.

1. Face

[παρ]ίδει τῇ[ς]
[π]ύλης τῇς
τοῦ ναοῦ κ[αί]
ταχ'εἴσθαι Ο[.]
[.μ]νοὶ μετ[ὰ]

2. Face

[Θεῶ M]εγάλη "Ηρα
[τὰ] θυρώματα [τοῦ]
ναοῦ τάχα ο'Ε[...4]
καὶ τὸ Γ[κα. 7-8]
[-----]

[-----] (See addendum for the new transcriptions)

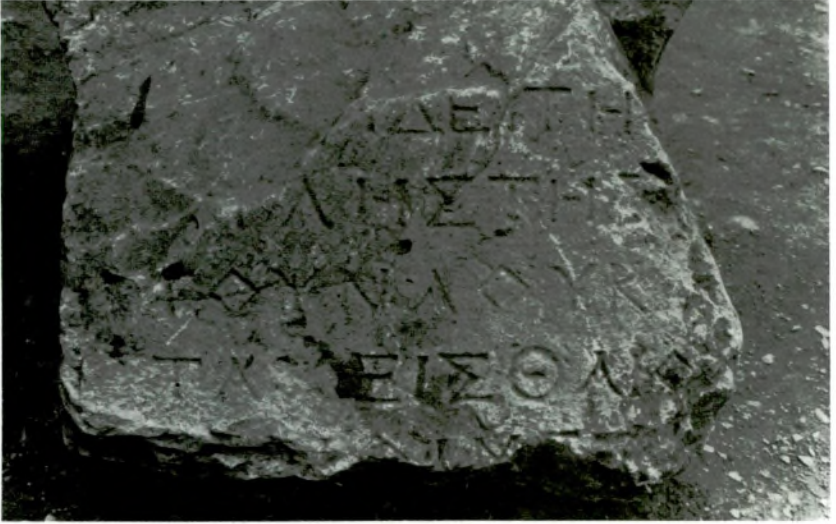
The fragment on the second face of the stone is earlier than the one on the first face. Date: The second half of the second century and the first half of the third.

Res. 1
Stoa binaları yazıtı (İ.Ö. 3-2. yy.)

Res. 2
Aynı yazıtın alt yarısı

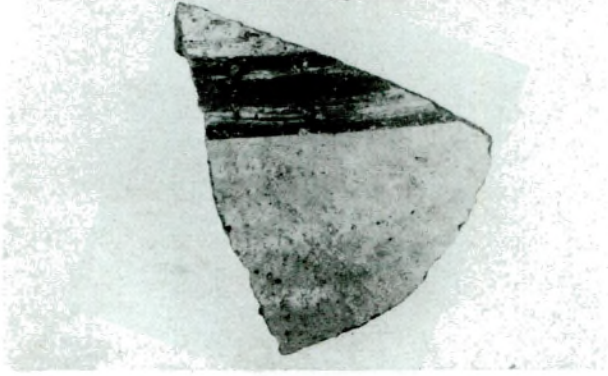
Res. 3

Hera tapınağı onarımlarıyla ilgili yazıt parçası, 1. Yüz (İ.S. 3. yy. ın başları)

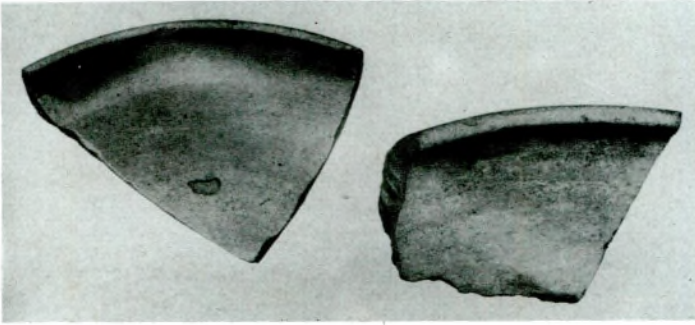
Res. 4

Hera tapınağı onarımlarıyla ilgili yazıt parçası, 2. Yüz (İ.S. 2. yy.)

Res. 5

Kurmalar köyü antik alanında bulunmuş bir Arkhaik Çağ keramigi (İ.Ö. 7-6. yy.)

Res. 6

Aynı alandan Hellenistik Çağ keramikleri (İ.Ö. 3. yy.)

Res. 7

Terra Sigillata ve Roma keramikleri (İ.Ö. 1. yy'ın sonları, İ.S. 1-2. yy.)

Res. 8

Kurmalar köyü antik alanından bir görünüm

Res. 9

Antik alan ve alanın bulunduğu boğazdan görünüm

Res. 10
Antik alandan Kurmalar köyünün görünüşü

Res. 11
Heraion onarımına ilişkin yazıt parçalarıyla aynı yerden çıkarılmış
kireçtaşı mimari parça

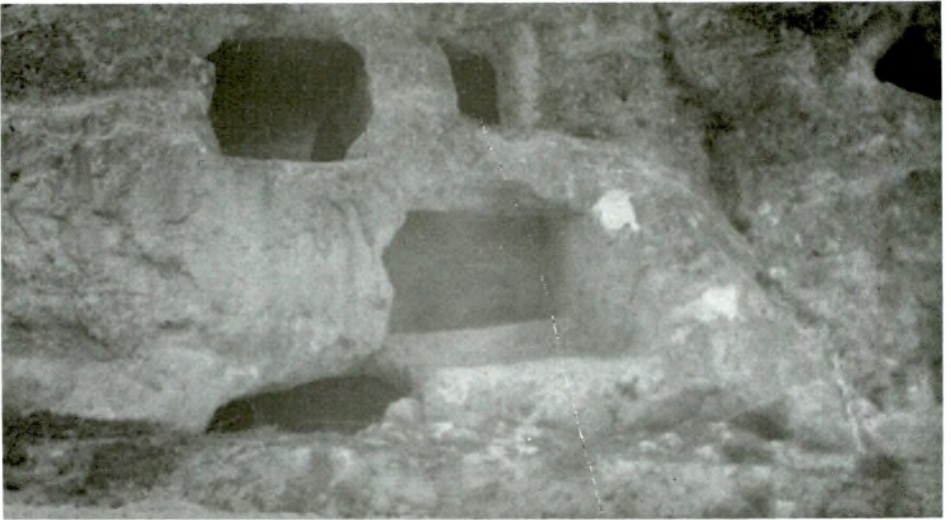

Res. 12
Antik alanın güney ucunda bulunan Satılar köyü

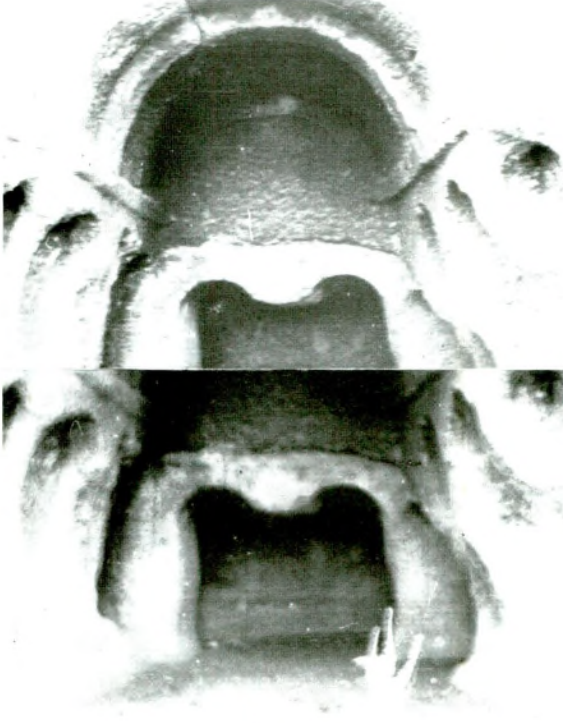
Res. 13

Kiepert, Leonhard ve Magie tarafından Kimiata olarak tanımlanan İnköy (Cendere) tepesinin doğu yamacındaki mağaralar (Olgassy Kutsal alanlarından ?)

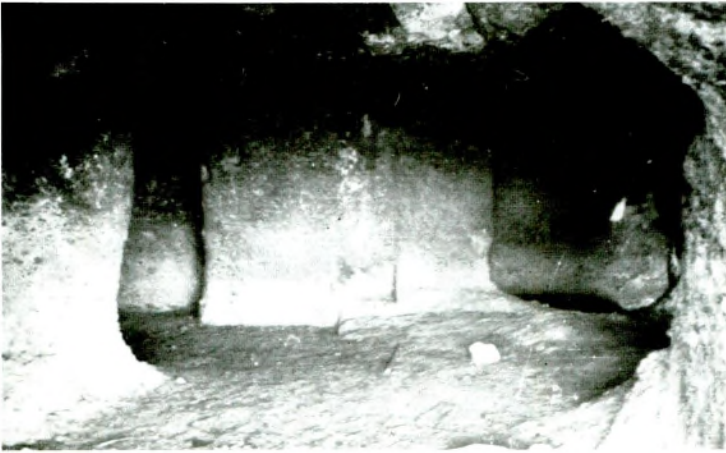
Res. 14

Aynı alandan üç katlı bir mağaranın önden görünüşü

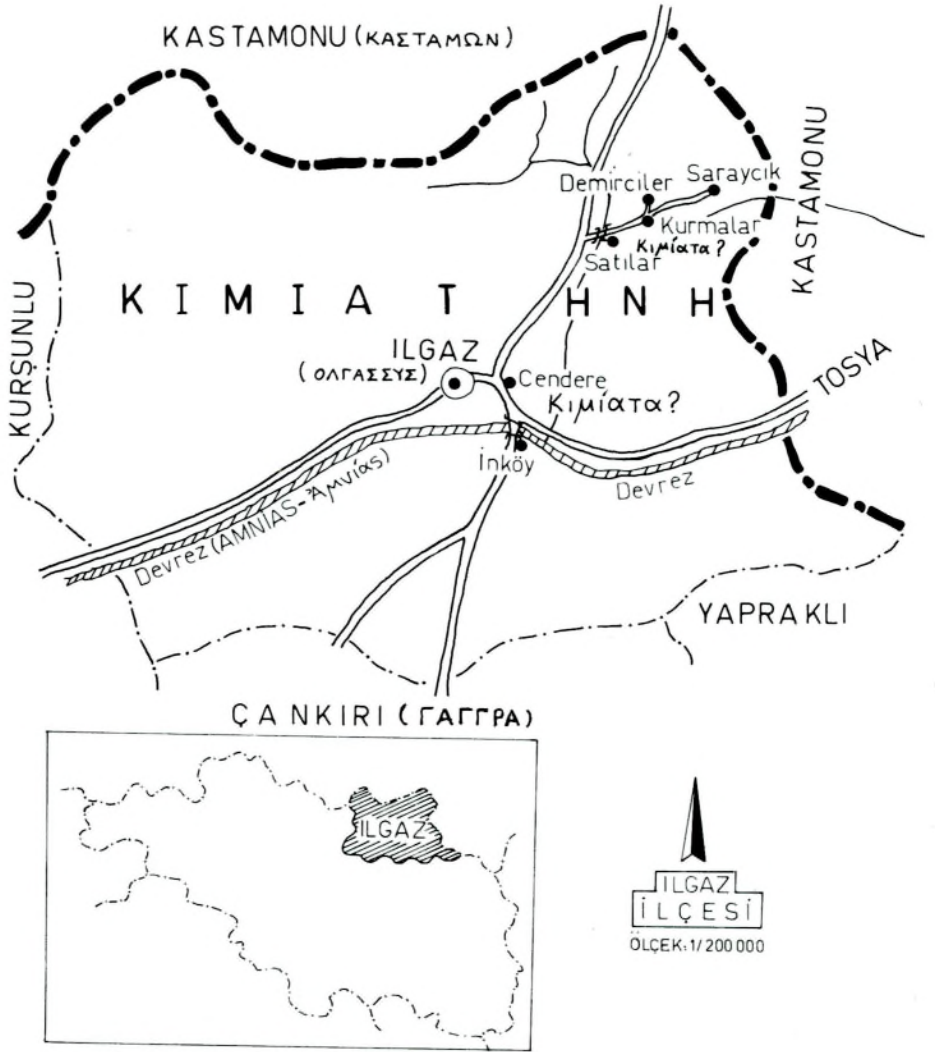
Res. 15

İnköy tepesinin doğu yamacındaki kaya kilisesi (?) nin cepheden görünüşü

Res. 16

Bir kaç gözlü mağaralardan birinin içten görünüşü

2. fragment indicates that "the doors and windows or the doorways of the temple ([τᾶ] θυρώματα [τοῦ]/ναοῦ)" had been repaired or rebuilt and dedicated to the Great Hera, the Goddess of this settlement.

1. fragment also indicates that "the gate of temple had been quickly established (τῆ[ς]/[π]ύλη[ς] τῆς/τοῦ ναοῦ καὶ [αἱ]/ταχ' ἐῖσθαι...)" by O.. ENOI with together.... Somebodies (Ο[.]/[.η]νοὶ μετ[ᾶ]) after 30-40 years of rebuilding the thryromata of the same temple.

3) Interpretation of These Inscriptions and Some Remarks Concerning Kimiatene.

The data from inscriptions lead us to some new deductions concerning the site. The first inscription concerned the buildings of Stoa, the Oikema (the brothel) and the Mageireia (the little restaurants) is very important, as indicates the existence of public buildings in ancient cities. This indicates the existence of a Hellenistic City on this area. We see that the additional parts of a Heraion has been repaired in the same site after five centuries, and continued. Then, we have explored some Archaic ceramics and numerous Hellenistic potteries and Terra Sigillata - Roman ceramics there. All these inscriptions and ceramics, must indicate a continuity of the settlement of a thousand year between the 7th and 6th. centuries B. C. and the 2nd. and 3rd.

We want to identify this area, the enviroments of village of Kurmalar, as the central of Kimiatene Hyparchia, probably Kimiata, the garnison of Mithridates Ktistes in the Strabonis Geographica (XXII, 562-41). We prefer to see as one of the sacred places in which there are many temples, which Strabon (XII, 562-40) mentions his book; the hill on İnköy at the village of Cendere in south Devrez (Anmias) stream, has been localised Kimiata by Kiepert, Leonard and latter D. Magie. Meanwhile, D. Wilson sees Kimistene, as Kimiatene in A. H. M. Jones' book (The Cities of Eastern Roman Provinces). This is entirely wrong, because, Kimistene is a different Roman settlement in the enviroments of the town of Eskipazar (ancient Hadrianopolis). We have found 14 new inscriptions there and commented on the doctorate thesis. Also Eskipazar is at a distance of about 100-120 km. from the town of Ilgaz (ancient Olgassys).

ADDENDUM
İSMAİL KAYGUSUZ

Hera tapınağı onarım yazıtlarından kalan iki parçanın tamamlama ve çevirisini, aşağıdaki şekilde değiştirip düzeltiyoruz:

Ön yüz (2. yüz)
[Θεῶ M]εγάλη "Hρα
[τῶ]θυρώματα τοῦ
ναοῦ τὰ χάλκ[εα]
4) καὶ τὸ π[ρόθυρον]

Çevirisi: Tanrıça yüce Hera için, tapınağın bronz kapılarını
ve ön kapıyı——
Sol yan yüz (1. yüz)

[...]ἰΔΕΙ τῆ[ς]
[π]ύλης τῆς
4) τοῦ ναοῦ κα-
ταχεῖσθαι ο[.]
[...]νοι μετ[ᾶ]

Çevirisi: —— tapınağın ana kapısı (veya bir kanadını)nın
döküm yapılması —— O...noi (O...lılar)—— den
sonra (veya——ile birlikte——)——

İlk yazılan ön yüzdeki yazıtta kapıların (veya pencerelerin) bronzdan olduğu anlaşılmaktadır. Böyle olunca, sol yandaki yazıtta geçen fiili; “dökümünü almak, dökümlemek, kalıp çıkarmak vb.” anlamlarına gelen καταχεῖσθαι olarak görmek uygun düşmektedir. Ayrıca bu kısmın 1. ve 2. satırını, [Θεῶ Mεγάλη] / [“Hρα]ἰ δεῖ... biçiminde tamamlanması olasıdır.

**KÖL TİĞİN'İN ÖLÜMÜNÜN 1250. YIL
DÖNÜMÜ DOLAYISI İLE MOGOLİSTAN
HALK CUMHURİYETİ'NDEKİ KÖKTÜRK
HARFLİ METİNLER ÜZERİNDE YAPILAN
ARKEOLOJİK VE FİLOLOJİK ÇALIŞMALARA
TOPLU BİR BAKIŞ**

Yrd. Doç. Dr. OSMAN F. SERTKAYA

İ. Ü. Edebiyat Fakültesi

Türkiye'nin Cumhuriyetten sonraki ilk türkologları olan Zeki Velidi Togan, Reşid Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, Abdülkadir İnan, Saadet Çağatay, Tahsin Banguoğlu ... vs ve onları takip eden nesil, türkçenin ilk yazılı metinlerinin yazılmış olduğu eski türkçe (Köktürkçe ve Uygur türkçesi) devresi için, bu güne kadar, umumiyetle batı ve kısmen de sovyet neşriyatından faydalanmıştır.

Bu gün ise, Mogolistan ve Japonya'da yapılan türkoloji araştırmalarının, batı ve sovyet neşriyatı yanında, ayrı bir gurup hâlini aldığı görülmektedir. Hattâ, eski türkçenin ilk devresi olan Köktürk metinleri için Mogol neşriyatının, eski türkçenin ikinci devresi olan Uygur türkçesi metinleri için de Japon neşriyatının takip edilmesinin bir zaruret, bir mecburiyet hâlini aldığı söylenebilir. Bu iki devre ile ilgilenen araştırmacıların eserleri, diğer yayınlar yanında Mogol ve Japon yayınlarından da faydalandıkları miktarda mükemmeliyete erişecektir.

Japonya'da Uygur türkçesi üzerinde yapılan çalışmaları bir başka makalede incelemek üzere, bu makalemizde, Köktürk harfli metinler üzerinde, Mogolistan Halk Cumhuriyeti'nde yapılan araştırmaları ve yayınları tanıtmaya çalışacağım.

Köktürkler'in, altıncı asrın ikinci yarısından sekizinci asrın ikinci yarısına kadar, iki asır devam eden imparatorlukları süresinde bulundukları ana yurtlarının kuzeyi, hâlen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, bu ana yurdun güneyi ise, hâlen Mogolistan Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunmaktadır.

Köktürlere ait metinlerin bulunmasından ve okunmasından bu güne kadar yapılan belli başlı araştırmalar neticesinde, irili - ufaklı olmak üzere, bir çok "Köktürk harfli" metin tespit ve bunlardan 250'den fazlası da neşr edilmiş olup, bu 250 metinden 40 kadarı, hâlen, "Mogolistan Halk Cumhuriyeti" sınırları içerisinde bulunmaktadır.

Bu âbideler üzerinde bu güne kadar bir çok neşriyat yapılmıştır. Bu neşriyat, seyahat notları, arkeolojik kazı ve araştırma raporları, âbidenin transkripsiyonu ve bu günkü dile tercümesi, sözlüğü, tarihi değerinin belirtilmesi, Türk dil ve kültür tarihi içerisindeki yeri vs gibi, âbideyi tanıtan ve çeşitli açılardan işleyen makalelerdir.

Araştırma raporları için bk. E. Tryjarski, "O stanie zachowania zabytków starotureckich w Mongolii i potrzebie ich ochrony (Sprawozdanie z podróży do Mongolii)", *Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN*, 1962, 5 (27), s. 125-145. Bu raporun İngilizcesi için bk. "The Present State of Preservation of Old Turkic Relics in Mongolia and the Need for their Conservation [Mogolistan'daki eski Türk âbidelerinin şimdiki durumu ve onları koruma ihtiyacı]", *UAjb*, XXXVIII (1966), s. 158-173 (27 levha ile).

Arkeolojik araştırma ve incelemeler için bk. N. Ser - Odjav, "Arheologičeskie issledovaniya v Mongol'skoy Narodnoy Respublike [Mogolistan Halk Cumhuriyetinde arkeolojik incelemeler]", *Mongolskiy Arheologičeskiy Sbornik*, Moskova 1962, s. 5-10; K. V. Vyatkina, "Arheologičeskie pamyatniki v Mongolskoy Narodnoy Respublike [Mogolistan Halk Cumhuriyetinde arkeolojik âbideler]", *Sovetskaya Etnografiya*, 1959/1, s. 93-106; N. Ser-Odjav, ("BNMAU dah' türegiyn arheologiyn tühayt dursgal [Mogolistan Halk Cumhuriyetindeki eski Türkçe arkeolojik âbideler]", *Studia Archaeologica*, Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reupublicae Populi Mongolici, Tomus IV, Fasc. 8., Ulaanbaatar 1965; B. Rinçen, "Mongol nutag dah' hadnı biçees [Mogolistan'daki taştan âbideler]", *Gerelt Höşöniy Žüyl*, U. B. 1968, s. 37-76; Edward Tryjarski, "Die heutige Mongolei und ihre alten Denkmäler", *UAjb*, XXXVI (1966), s. 154-158. Türkçesi için bk. "Bugünkü Mogolistan ve eski âbideleri", *Türk Kültürü*, XV/176, 1977, s. 511 (53)-516 (58); "Turks in Distant Asia [Uzak Asya ve Türkler]", *The Illustrated London News*, 6.VII.

1968, s. 34-35 (5 resim ile); "Orkun Türklerinin âbidelerine dâir düşünceler = Some Remarks on the Monuments of the Orkhon Turks", *Türk Kültürü El Kitabı*, Cilt II, Kısım I, İstanbul 1972, s. 29-43; "On the Archaeological Traces of Old Turks in Mongolia", *East and West*, New Series, 21/1-2, Rome, 1971, s. 121-135 (26 levha ile). Türkçesi için bk. "Eski Türklerin Mogolistandaki arkeolojik eserleri üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVI/1-2 (1977-1978), s. 151-184; "Novie issledovaniya po drevnetyurkskim pamyatnikam v Mongolii i metodologiya izdaniya runičeskih nadpisey [Mogolistandaki eski Türk âbideleri üzerine yeni araştırmalar ve Köktürk harfli yazıtların yayım metodu]", *Olon ulsın Mongolç erdemtniy II ih ħural [İkinci Milletlerarası Mongolistler Kongresi]*, Cilt II, Ulaanbaatar 1973, s. 170-175; Rusçası için bk. "Eşçe raz o metodike izdaniya runičeskih nadpisey [Tekrar Köktürk harfli yazıtların yayım metodu üzerine]", *Turcologica, K semidesyatiletiju akademika A. N. Kononova*, Leningrad 1976, s. 325-333; D. M. Nasilov, "Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti (Orĥono - Eniseyskie i drevneuygurskie) v otečestvennih tyurkologičeskih issledovaniyah poslednih let (obzor lingvističeskih publikatsii 1969-1974 gg.) [Son yılların yerli türko-loji araştırmalarının listesinde eski Türk (Orhon - Yenisey ve eski-uygur) yazı âbideleri (1969-1974 yılları arasındaki lengüvistik yayınları gözden geçirme)]", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1976/1, s. 82-101 ... vs.

D. D. Vasil'ev, "Pamyatniki Tyurkskoy Runičesкой Pis'mennosti Aziatskogo Arealı, I [Asya çevresindeki Köktürk harfli Türk âbideleri]", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1976/1, s. 71-81; "II", *aynı yer*, 1978/5, s. 92-95'deki listelerinde, bir numaralı metin Köl Tigin âbidesi olmak üzere Mogolistandaki 33 Köktürk harfli metni sıralamaktadır. Bugün bu listeye bazı yeni metinleri de ilâve edebiliriz.

Bu metinler üzerinde yapılan münferit çalışmalara geçmeden önce metinleri toplu olarak ele alan eserlerden bahsetmek yerinde olur.

Âbidelerden toplu halde bahseden eserlerden ilki Emhetgey Rinçen'in hazırlamış olduğu albümdür. *LES DESSIGNS PICTOGRAPHIQUES ET LES INSCRIPTIONS SUR LES ROCHERS ET SUR LES STELES EN MONGOLIE* [Mogolistandaki kayalar üzerinde ve dikili taşlar üzerindeki piktografik resimler ve yazılar]

başlıklı albüm, 1968 yılında Mogolistan'ın başkenti olan Ulan - Bator'da yayınlanmıştır. (CORPUS SCRIPTORUM MONGOLO-RUM, INSTITUTI LINGUAE ET LITTERARUM ACADEMIAE SCIENTIARUM REIPUBLICAE POPULI MONGOLICI, Tomus XVI, Fasciculus I, Ulaanbaatar, 1968, XVI + 78 s).

500 tirajlı bu albüm, bir çok yeni âbide metnini ihtiva etmesine rağmen maalesef çok kötü olan baskısı yüzünden kendisinden faydalanmayı çok güçleştirmektedir. Albümün önsözü, Mogolca, Rusça ve Fransızca olmak üzere üç dilde yazılmıştır. Önsöz'den sonra N. Ser - Odjav'ın "Mogolistan Halk Cumhuriyetindeki Türk âbidelerinin tetkiki" başlıklı yazısı da Mogolca, Rusça ve İngilizce olmak üzere üç dilde yazılmıştır.

Albümün ilk bölümü (s. 1-18), bu âbideler üzerindeki motifler kabartmalar, âbideler yanında bulunan baba ve balbal'ların resimlerini ihtiva etmektedir. Bu bölüm daha ziyade sanat tarihçisi için değerlidir.

Filologları ilgilendiren ikinci bölümde (s. 19-77) ise Köktürk ve Uygur harfli âbidelerin fotoğrafları yer almaktadır. Albümde yer alan metinler aşağıda kendi bahislerinde belirtilecektir. (Aşağıda verilecek bibliyografik kaynaklarda, bu eser, nâşirinin adı olan *Rinçen* kısaltması ile geçecektir).

Diğer ana kaynaklar içerisinde N. Ser-Odjav'ın iki eseri önde gelmektedir. İlki *Ertñiy Türeguud*/VI-VIII *Züün* [*Eski Türkler*/VI-VIII. *asırlar*], Ulaanbaatar-1970 başlığını, ikincisi ise *Mongolın Ertñiy Tüüh*, (*Arheologiyn Nayruulal*) [*Mogolistan'ın Eski Tarihi* (*Arkeolojik Araştırmalar*)], BNMAU-ın *Şinleñ Uhaamı Akademii Tuuhıyn Hureelen*, Ulaanbaatar 1977 başlığını taşımaktadır.

Bilhassa ikinci eserin "Orhun Türk kültürünün problemleri" başlıklı 112-144. sahifeleriyle "Uygurlar ve Kitanlar" başlıklı 145-154. sahifeleri, yeni arkeolojik bulguların ışığında bir çok resim ve kroki ile de tevsik edilerek işlenmiştir. Mogol dili ile kaleme alınan bu iki kaynağın yukarıda zikredilen yabancı dillerde yazılmış diğer araştırmalarla birlikte, ilgili araştırma enstitüleri mensupları tarafından Türk okuyucusuna kazandırılmasının lüzumuna da burada işaret etmeliyiz.

Bu konuda son çıkan eser, Eleonora A. Novgorodova'nın *Alte Kunst der Mongolei* [*Mogolistan'ın Eski Sanatı*] (Leipzig 1980, 280 s. iki harita ve bir çok renkli resim) adlı kitabıdır.

Novgorodova'nın baskı tekniği bakımından da mükemmel olan bu eserinde, eski Türk âbidelerine ve kültürüne ait çok değerli bilgiler verilmiş ve bu bilgiler, bir çoğu ilk defa neşredilen renkli resimlerle tevsik edilmiştir.

Bu kitaptaki bilgilerden bir kısmı, E. A. Novgorodova'nın "Pamyatniki izobrazitel'nogo iskusstva drevnetyurkskogo vremeni na territorii MHP" (*Tyurkologičeskiy Sbornik 1977*, Moskova 1981, s. 203-218) adlı makalesinde tekrar edilmektedir.

Mogolistandaki Köktürk harfli eserlerin 10-12 tanesi bu güne kadar Hüseyin Namık Orkun, Ahmet Caferoğlu, Muharrem Ergin, Talât Tekin, Bahaeddin Ögel ... vd'nin yaptıkları yayınlarından tanınmaktadır.

Aşağıda verilen listede metinler 6 guruba ayrılmıştır.

1. grup Köktürk devrine ait (745 tarihinden önceki) metinlerdir.
2. grup Uygur devrine ait (745-840 tarihleri arası) metinlerdir.
3. grup Kırgız devrine ait (840 tarihinden sonraki) metinlerdir.
4. grup tarihi tespit edilemeyen metinlerdir.
5. grup yalnız isimleri bilinen (henüz neşirleri yapılmamış) metinlerdir.

6. grup hangi âbideye ait olduğu tesbit edilemeyen yayınlardır.

Bu 6 gruptan sonra Köktürk "harfleri", Köktürk "damgaları" ve Köktürk "kaya resimleri" üzerinde yapılan çalışmalar gelmektedir.

Aşağıda verilen listede:

a) Abidelerin sıralanmasında kronoloji esas alınmış ve sıralama Romen rakamları ile yapılmıştır.

b) *M* harfi "Mogolistandaki Köktürk harfli âbide" karşılığı kullanılmış olup, kendisinden sonra gelen rakamla birlikte Vasil'ev'in listesindeki sırayı göstermektedir.

c) Önce âbidenin milletlerarası adı, espase olarak, verilmiştir.

ç) Daha sonra âbidenin ithaf edildiği kişinin adı, *italik* olarak, verilmiştir.

d) () içerisinde âbidelerin bazılarının tesbit edilebilen enlem ve boylam daireleri belirtilmiştir.

e) Türk nâşirlerin daha önceki yayınlarının yerleri belirtilmiştir.

f) Abide üzerinde yapılan belli başlı son yayınlar zikredilmiştir.

I. Köktürk devrine ait (745 tarihinden önceki) metinler:

I - M 12 - Çoyren (veya) Çoyrın. ($46^{\circ}1/2$ K - 109° D).
Metin: Köktürk harfli 6 satır. Takriben 687-692 yılları arasında yazılmıştır?

Krş. *H. N. O.*, II, s. 164-168.

— *Rinçen*, s. 39.

— S. G. Klyastorniy, "Runičeskaya nadpis' iz Vostočnogo Gobi [Gobi çölündeki Köktürk harfli yazıt]", *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 249-258. Bu neşrin tanıtması için bk. M. Mori, *The Toyo Gakuho*, 57/1-2, Jan. 1976, s. 217-222.

II - M 4 - Ongin. (46° K - 102° D).

Metin: Köktürk harfli 19 (12 + 7) satır. Takriben 719-720 yılları civarında dikmiştir.

— Bk. *H. N. O.*, I, s. 127-132; *H. N. O.*, III, s. 216-217;

— Hidemi Onogawa, "Ongin hibun yakuchū [Ongin âbidesinin tercümesi ve açıklaması]" = (A Translation into Japanese of the Ongin Inscription with an Introduction, Annotation and a Vocabulary", *Asiatic Studies in Honour Tôru Haneda on the Occasion of his Sixtieth Birthday May 15. MCMXLII*, Kyoto 1950, s. 431-451; G. Clauson, "The Ongin Inscription [Ongin âbidesi]", *JRAS*, 1957, s. 177-192; G. Aydarov, "O yazıke pamyatnika Kutlug - Kagana (VIII v.) [Kutlug Kağan âbidesinin dili üzerine (VIII. asır)]", *Izvestiya Akademii Nauk Kazahskoy SSR*, 1963/6, s. 81-88; A. A. Radjabov, "Ob Onginskom pamyatnike [Ongin âbidesi hakkında]", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1970/2, s. 33-43.

Abidenin yeniden tarihlendirilmesi için bk.

— Louis Bazin, *Les Calendriers Turcs Anciens et Medievaux [Eskiçağlarda ve Ortaçağlarda Türklerin Takvimleri]*, Lille 1974, s. 187-198.

Ongin külliyesinde yapılan araştırmalar sonucunda âbidenin eksik olan diğer parçaları da bulunmuştur. Bu parçaların resmi ve tanıtılması için bk.

— *Rinçen*, s. 44.

— E. Tryjarski, "Zur neueren Geschichte des Ongin-Denkmal [Ongin âbidelerinin yeni tarihi üzerine]", *Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker*, Protokollband der XII. Tagung der PIAC 1969 in Berlin, Berlin 1974, s. 629-630 (bir levha ile).

III – M 6 – Ihe - Höşötü (veya) Ihe - Huşotu (veya) Küli - Çur (veya) Küli - Çor. *Köl-İç-Çor* bengü'sü. (47° K – 104° 1/2 D).

Metin: Köktürk harfli 29 satır. Köl-İç-Çor için takriben 723-725 yılları civarında *Bantir* (?) adlı birisi tarafından diktirilmiştir.

— Bk. *H. N. O.*, I, s. 135-151.

Bu âbidenin son neşri için bk.

— Sir Gerard Clauson - Edward Tryjarski, "The Inscription at Ikhe Khushotu [Ihe - Huşotu'daki âbide]", *Rocznik Orientalistyczny*, XXXIV/1, Warszawa 1971, s. 7-31. (6 resim ve bir levha ile).

Abidenin yeniden tarihlendirilmesi için bk.

— L. Bazin, *Les Calendriers Turcs* ..., s. 199-203.

Abidedeki bazı ibârelerin yeniden izahı için bk.

— J. R. Hamilton, "OPLA-/YOPLA-, UF-/YUF- et autres formes semblables en turc ancien [OPLA-/YOPLA-, UF-/YUF- ve eski Türkçede onlara benzer şekiller]", *Acta Orient. Hung.*, XXVIII/1, 1974, 111-117. Bu makaleyi krş. Osman F. Sertkaya, "Göktürk tarihinin meseleleri: *Köl Tigin* ve *Köl-İç-Çor* kitabelerinde geçen *Oplayu tegmek* deyimi üzerine", *Journal Of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları*'nda basılmaktadır.

IV – M 9 – Ihe - Ashete. *Tekeş Köl Todun inisi Altun Tamğan Tarğan* bengü'sü. (47° 1/2 K – 103° D).

Metin: Köktürk harfli 10 satır. 723 tarihinde ölen sahibi için 724 tarihinde dikilmiştir.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 121-127.

— *Rinçen*, s. 41-42.

Abidenin yeniden tarihlendirilmesi için bk.

— L. Bazin, *Les Calendriers Turcs* ..., s. 204-211.

V – M 1 – Orhon, I. *Köl Tigin benggü taşı*. (47° 1/2 K – 103° D)

Metin: Köktürk harfli 71 satır. (27 Şubat 731'de ölüp, 1 Kasım 731'de yog töreni yapılan *Köl Tigin* için ağabeyi *Bilge Kagan* tarafından 21 Ağustos 732 tarihinde diktirilmiştir).

Bk. *H. N. O.*, I, s. 18-84; ve 86-95; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İst. 1970.

— *Rinçen*, s. 53-57. Çince yüzü için bk. s. 58-59.

Lumır Jısl başkanlığında 1958 yılında Köl Tigin külliyesinde yapılan kazılar sonucunda, Köl Tigin âbidesinin bazı küçük parçaları toprak altından çıkarılmıştır. Bu parçalar için bk.

— *Rinçen*, s. 40.

— B. Bazılhan, "Kyulteginiy hoşööniniy melhiy çuluumı türeg biçees [Köl Tigin âbidesinin kaplumbağa taşı üzerindeki Türkçe yazıt]", *BNMAU, ŞUA-ıyn Hel Zohiolın Hurelzen, Hel Zohiol, tsuvral*, Tomus VI, Fasc. 11, Ulaanbaatar 1969, s. 253-255. Bu makaleyi krş.

— Joseph Matuz, "Trois fragments inconnus de l'Orkhon, [Orhun'dan bilinmeyen üç parça]", *Turcica*, Revue d'Etudes Turques, IV, (1972), s. 15-24.

VI – M 33 – *Költigin* külliyesi (—)

Metin: Köktürk harfli (??) satır).

Bk. D. D. Vasil'ev, s. 77 no 33.

VII – M 3 – Orhon II. *Türk Bilge Kağan benggü taşı*.

(47° 1/2 K – 103° D).

Metin: Köktürk harfli 79 satır. (25 Kasım 734'de ölüp 22 Haziran 735'de yog töreni yapılan *Türk Bilge Kagan* için *Yol(l)uğ Tigin* tarafından 735 (?) yılında diktirilmiştir.

Bk. *H. N. O.*, I, s. 18-84 ve 86-95; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.

— *Rinçen*, s. 60 ve 62-68, Çince yüzü için bk. s. 61. Abidenin ilâve metni için bk. s. 69.

VIII – M 2 – *Tonyukuk* bengu'sü. (47° 1/2 K – 103° D).

Metin: İki ayrı taşa olmak üzere Köktürk harfli 62 satır. Takriben Köl Tigin ile Bilge Kagan âbidesinin arasında (732-734 ?) dikilmiştir.

Bk. *H. N. O.*, I, s. 99-124; *H. N. O.*, III, s. 222-234; René Giraud, *L'Inscription de Bañ Tsokto*, [*Bañ Tsokto'daki âbide*], Paris 1961; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.

Tonyukuk âbidesi ile ilgili ilâve metin için bk.

— Rinçen, s. 40.

— N. Ser Odjav, “Şine oldson türeg biçeesiyn tuhay [Yeni bulunmuş bir Türkçe yazıt hakkında]”, *Studia Archeologica*, Institutii Historiae Comiteti Scientiarum et Educationis Altae Reipublicae Populici, Mongolici, Tomus I, Fasc. 7, Ulaanbaatar, 1960, s. 1-4.

— N. Ser - Odjav, *Mongolın Ertniy Tüüh* (*Archeologiyn Nayruulal*), Ulaanbaatar, 1977, s. 143.

Abidenin bir yüzünün çok net resmi için bk.

— Peter Zieme, “Neue Funde zur Geschichte der Türken in der Mongolei [Mogolistanda Türklerin tarihi üzerine yeni bulgular]”, *Das Altertum*, 18, 1972, s. 255-258.

IX – M 13 – Nalayha. Ulan - Bator kiremit yazıtı. (47° 1/2 K – 107° D).

Metin: Köktürk harfli 4 satır. 730 civarına tekabül ettiği tahmin edilmektedir. (Turistlere satılmak üzere sonradan yapılmış sahte bir yazıttır).

Bk. *H. N. O.*, II, s. 161-162.

X – M 10 – İhe - Hanuin - Nur. (48° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 6 satır. 730 civarı veya sonrasında yazıldığı tahmin edilmektedir.

Bk. *H. N. O.*, s. 103.

— S. G. Klyastorniy, “Hram, izvayanie i stela v drevnetyurkskiy tekstah (K interpretatsii İhe - Hanın - norkoy nadpisi)”, *Tyurkologičeskiy Sbornik* 1974, M. 1978, s. 238-255.

XI – M 15 – Hangiday. (—).

Metin: Köktürk harfli 4 satır.

— Rinçen, s. 37.

— B. Bazılhan, “Hangidayn hadnı türeg biçees (Hangidayskaya naskal’naya drevnetyurkskaya nadpis’)

[Hangiday dagında kaya üzerinde bulunmuş bir eski Türkçe yazıt]”, *Şinleñ Uhaam Akademiyn Medee*, 1968/4, s. 96-97.

— S. G. Klyastorniy, “Naskal’nie runičeskie nadpisi Mongolii (Mogolistandan köktürk harfli kaya yazıtları)”, *Tyurkologičeskiy Sbornik* 1975, M. 1978, s. 156.

2. Uygur devrine ait (745-840 tarihleri arası) metinler:

XII – M 29 – Taryat (veya) Terek (veya) Terhin - gol “Terhin Su” (veya) Çagan - nur “Beyaz Göl” âbidesi. (—).

Metin: Köktürk harfli 29 satır.

— M. Şinehüü, “*Tariatın orhon biçgiyn şine dursgal = Noviy pamyatnik orhonskoy pis’mennosti Taryata [Taryat’tan Orhun yazısının yeni âbideleri]*”, *Studia Archaeologica*, Institutii Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolii, Tomus VI, Fasc. 1, Ulaanbaatar, 1975, 220 s.

Taryat kitâbesinin M. Şinehüü tarafından yapılan ikinci neşri ile, son kazılarda bulunan *Tes* kitâbesi ile ilgili 21 satırlık ve *Karabalgasun* kitâbesi ile ilgili 12 satırlık yeni iki kitâbenin ilk neşri için bk.

— M. Şinehüü, “Orhon - Selengiyn runi biçgiyn şine dursgal = Novie pamyatniki orhono - selengiyskoy runičes-koy pis’mennosti [Orhun (ve) Selenga’dan köktürk harfli yeni kitâbeler]”, *Studia Archaeologica [Arheologiyın Sudlal]*, Institutii Historiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolii, Tomus VIII, Fasc. 1, Ulaanbaatar 1980, 83 s.

— S. G. Klyastorniy, “Terhinskaya nadpis’ (predvaritel’naya publikatsiya)”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1980/3, s. 82-95.

- XIII – M 7 – Şine - Usu (veya) Bayan - Çor (veya) Mo-yun - Çor. *Tengride bolmuş, il itmiş, Bilge Kağan* bengü'sü. (48° 1/2 K – 102° D).

Metin: Köktürk harfli 51 satır. 740'lardan 759-760'a kadarki hadiseleri ihtiva eder.

Bk. *H. N. O.*, I, s. 163-186.

Bu âbide ve yeniden tarihlendirilmesi için bk.

— L. Bazin, *Les Calendriers Turcs ...*, s. 277-284.

- XIV – M 11 – Tayhur külliyesi (veya) Hoytu - Tamir âbideleri.

– Hoytu - Tamir, I. (47° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 6 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 108.

– Hoytu - Tamir, II. (47° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 7 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 109.

– Hoytu - Tamir, III. (47° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 8 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 110.

– Hoytu - Tamir, IV. (47° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 111.

– Hoytu - Tamir, V. (47° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 4 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 111.

– Hoytu - Tamir, VI. (47° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 2 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 112.

– Hoytu - Tamir, VII. (47° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 4 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 112.

– Hoytu - Tamir, VIII. (47° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 113.

– Hoytu - Tamir, IX. (47° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 2 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 114.

– Hoytu - Tamir, X. (47° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 4 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 115.

Bu 10 metin 753-756 yılları arasında ve civarında yazılmıştır. Metinlerin tarihlendirilmeleri için bk. L. Bazin, *Les Calendriers Turcs* ..., s. 262-276.

— D. D. Vasil'ev, "Граfiçeskie osobennosti pamyatnikov Hoyto - Tamira [Hoyto Tamir âbidesinin yazı özellikleri]", *Voprosy Vostochnogo Literaturovedeniya i tekstologii*, M. 1975, s. 100-109.

— *Rinçen*, s. 34-36.

— P. Aalto, G. J. Ramstedt, J. G. Granö, "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", [Mogolistan'daki eski Türk âbideleri üzerine materyaller]", *JFSOu*, LX/7, Helsinki 1958, s. 3-91.

— H. Perlee, "Tayhîr çuluu", *Studia Archeologica*, Ulaanbaatar 1960, Tomus I, Fasc. 4, s. 1-26.

XV – M 5 – Orhon III, Kara Balgasun. (*Bu Tengriken tengride kut bulmuş, alp, bilge, Tengri Uyğur Kağan'ın bitigi*), (47° 1/2 K – 102° D)

Metin: Köktürk harfli 6 satır.

Bk. *H. N. O.*, I, s. 85; *H. N. O.*, II, s. 31-54.

XVI – M 14– Gurbaljin. (47° K – 103° D).

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 163.

— *Rinçen*, s. 37.

— B. Bazılhan, "Gürvaljin uulın türeg biçees (Drevnetyurkskaya nadpis' na gore Gürvaljin) [Gürvaljin dağında bulunmuş eski türkçe bir yazıt]", *Sinjeleş Uhaanı Akademiyın Medee*, 1969/4, s. 14-15.

— S. G. Klyastorniy, "Naskal'nie runičeskie nadpisi Mongolii (Mogolistandan köktürk harfli kaya yazıtları)", *Tyurkologičeskiy Sbornik* 1975, M. 1978, s. 155.

XVII – M 20 – Somon - Tes âbidesi (—)

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

— *Rinçen*, s. 40 (c).

— M. Şinehüü, “Tesyin ertniy türeg biçeesiyg dahin nyagtalsan ni (Novoe issledovanie drevnetyurkskoy nadpisi na Reke Tes) ([Tes nehrindeki eski türkçe yazıt üzerine yeni araştırmalar]”, *Studia Archaeologica*, Institutii Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus VII, Fasc. 9, Ulaanbaatar-1977, s. 113-120.

— S. G. Klyaçtorniy, “Naskal’nie runičeskie nadpisi Mongolii (Mogolistandan köktürk harfli kaya yazıtları)”, *Tyurkologičeskiy Sbornik* 1975, M. 1978, s. 151-158 (s. 152-155).

XVIII – M 22 – Somon - Sevrey âbidesi (—).

Metin: Köktürk harfli 7, Sogt harfli 7 satır.

— *Rinçen*, s. 42 (c-ç).

— S. G. Klyaçtorniy-V. A. Livşiç, “Une Inscription inédite Turque et Sogdienne: La Stèle de Sevrey (Gobi Méridional) [Sogtça ve Türkçe neşrolmamış bir yazıt: Sevrey’deki dikili taş (Güney Gobi)]”, *Journal Asiatique*, 259 (1971), s. 11-20.

Ruşçası için bk.

— S. G. Klyaçtorniy, -V. A. Livşiç, “Sevreyskiy Kamen’ [Sevrey’deki dikili taş]”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1971/3, s. 106-112.

Japoncası için bk.

— S. G. Klyaçtorniy - V. A. Livşiç, “Sevrejkij kamen”, *The Toyo Gakuho (Reports of the Oriental Society)*, Vol. 55, No. 4 (March 1973), s. 109-120.

3. Kırgız devrine ait (840 tarihinden sonraki) eserler:

XIX – M 8 – Suci. *Kırgız oğlu, Kutluğ Bağa Tarğan Öge Buyrukı, Kutluğ Yargan* bengü’sü. (48° 1/2 K – 105° D)

Metin: Köktürk harfli 11 satır.

Bk. *H. N. O.*, I, s. 155-159.

— A. Zuev, “Kirgizskaya nadpis’ iz Sudji [Sudji’deki Kirgiz yazıtı]”, *Sovetskoe Vostokovedenie*, 1958/2, s. 133-135.

— S. G. Klyastorniy, “İstoriko-kul’turnoe znaçenie Sudjiyskoy nadpisi [Suci yazıtının tarihi - kültürel mânâsı]”, *Problemy Vostokovedeniya*, 1959/5, s. 162-169.

— Ugo Marazzi, “Alcuni problemi relativi alla diffusione del manicheismo presso i Turchi nei secoli VIII-IX”, *Annali dell’ Istituto Orientale di Napoli*, 39 (N. S. XXIX)/2, Napoli 1979, s. 239-252.

4. Tarihi tespit edilemeyen eserler:

XX – M 16 – Aru-ğan. (—).

Metin: Köktürk harfli 3 satır. (*Rinçen*’de 5 satır!)

— *Rinçen*, s. 37.

— Edward Tryjarski, “L’inscription turque runiforme d’Arkhanen en Mongolie [Mogolistanda Arkhanen’deki köktürk harfli türkçe yazıt]”, *UĖb*, XXXVI/3-4 (1965), s. 423-428.

XXI – M 17 – Bayşin - Udzur (veya) Tsagan - Tolgoy (‘Ak-baş’ dağı) yazıtı, I. (—)

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

— *Rinçen*, s. 38.

— M. Şinehüü, “Darivin ertniy türeg biçees [Dariv’deki eski Türkçe yazıtlar]”, *Studia Archaeologica*, [Mongolin *Ertniy TuuĖ-coëlin zarım asuudal*], Tomus V, Fasc. 10, Ulaanbaar-1972, s. 135-147.

XXII – M 18 – Dariv - Somon, II, (veya) Tsagan - Tolgoy (‘Ak-baş’ dağı) yazıtı, II. (—)

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

M 18 – Dariv - Somon, III (veya) Tsagan - Tolgoy (‘Ak-baş’ dağı) yazıtı, III. (—)

Metin: Köktürk harfli 3 satır.

— *Rinçen*, s. 38-39.

— M. Şinehüü, “Darivin ertniy ...”, s. 135-147.

XXIII - M 19 - Kutlug yazılı mühür (—)

Metin: Köktürk harfli bir mühür (bir kelime)

— *Rinçen*, s. 40 (b).

— B. Bazılhan, "Ertniy türeg biçeestey mutrın temdeg (Peçet's Orhonskoy nadpisyu [Orhun yazısı ile bir mühür]", *Şinjeleŭ Uŭaanı Akademiyın Medee*, 1964/1, s. 74-75.

— Z. H. Lubsangbaldan (Z. H. Luvsanbaldan), "Öçüü-hen türeg biçees (Nebol'saya tyurkskaya nadpis) [Küçük bir (eski) türkçe yazıt]", *Şinjeleŭ Uŭaanı Akademiyın Medee*, 1962/4, s. 68.

XXIV - M 23 - Öbör - Döröldji yazıtı (—)

Metin: Köktürk harfli 1 satır. (Bu yazıt hâlen kayıptır).

— *Rinçen*, s. 43 (a).

— B. Bazılhan, "Öbör Döröldjiyn türeg biçees (Drevnetyurkskie nadpisi v Öbör Dörölje) [Öbör Dörölji'deki eski türkçe yazıtlar]", *Şinjeleŭ Uŭaanı Akademiyın Medee*, 1969/1, s. 28-29.

XXV - M 24 - Hentey, I. (—)

Metin: Köktürk harfli 2 satır.

— *Rinçen*, s. 43 (b).

— K. K. Vyatkina, "Kenteyskaya runičeskaya nadpis' [Kentey'deki köktürkçe yazıt]", *Filologiya i Istoriya Mongolskiŭ Narodov, Pamyati Akademika Borisa Yakovleviça Vladimirova*, M. 1958, s. 217-218.

— Fen Tszya - ŧen, "Runičeskaya nadpis' iz vostočnoy Mongolii [Doğu Mogolistan'daki köktürkçe yazıt]", *Sovetskaya Etnografiya*, 1959/1, s. 3-6.

— M. Şinehüü, "Tsenhermandalın ertniy türeg biçeesiyg daŭın unŧsan ni (Provtornoe ŧtenie drevnetyurkskoy nadpisi iz tsenhermandala) [Tsenhermandalın'daki yazıtı yeniden okuyuş]", *Studia Archaeologica, Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici*, Tomus VII, Fasc. 8, Ulaanbaatar 1977, s. 97-112.

— S. G. Klyastorniy, "Naskal'nie runičeskie nadpisi Mongolii (Mogolistandan köktürk harfli kaya yazıtları)",

Tyurkologičeskiy Sbornik 1975, M. 1978, s. 151-158. (s. 156-158).

— D. D. Vasil'ev, "Tyurkskaya runičeskaya nadpis' Hentey I [Köktürk harfli Hentey I yazıtı]", *Sovetskaya Etnografiya*, 1978/3, s. 149-151.

XXVI – M 26 – Aru - Bogdo yazıtı (—)

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

— *Rinçen*, s. 43 (c).

— A. N. Bernştam, "Novie drevnetyurkskie i kitayskie epigrafičeskie nađodki [Eski türkçe ve Çince yeni epigrafik bulgular]", *Epigrafika Vostoka*, XII (1958), s. 67-70 (S. 68-69).

— V. M. Nadelyaev, "Drevnetyurkskaya nad'pis iz Hobd - somona MHP [Mogolistan Halk Cumhuriyeti Hobd - Somon'dan eski türkçe yazıt], *Materialy Po İstorii Sibiri, Drevnyaya Sibiri*, Vip. 4, *Bronzovyy i jelezny vek Sibiri*, Novosibirsk 1974, s. 163-166.

XXVII – M 27 – Çingiz taşı (—)

Metin: Köktürk harfli 4 satır. (Rinçen tarafından yapılan sahte bir yazıt'tır).

— *Rinçen*, s. 43.

— A. Lubsangdendeb, "Şine er oldson neg türeg biçee-siyn tuhay (Ob odnoy novonaydennoy tyurkskoy nadpisi) [Yeni bulunmuş bir Türkçe yazıt hakkında], *Şinleñ Uhaanı Hureelengiyn Hevlel*, Ulaanbaatur 1956, s. 1-7.

— B. Rintchen, "La Mention du Nom de Cinggis Qagan en écriture des turcs d'Orkhon [Orhon Türklerinin yazısında Cengiz Kagan'ın bahsi]", *XXIV International Orientalisten - Kongres Arbeitsplan und Mitgliederverzeichniss*, München 1957, s. 42.

— G. I. Constantin, "A late Kök - Turkish runic inscription on a semi - precious stone, found in Mongolia [Mogolistanda bulunmuş değersiz bir mücevher üzerinde geç devirden köktürk harfli bir yazıt]", *Archiv Orientalni*, 27/3, Prag 1959, s. 424-437.

— S. G. Klyaçtornıy, “K voprosu o podlinnosti drevnetyurkskoy nadpisi s imenem Çingiz ħana”, *Problemy Vostokovedeniya*, 1960/1, s. 173-175.

— A. Lubsangdendüp, “Über eine in der Mongolei neu entdeckte türkische Runeninschrift aus dem 13. Jh. [Mogolistan'da yeni bulunmuş ve Köktürk harfleri ile yazılmış, 13. Asırdan kalan yeni bir yazıt üzerine]”, *UAĴb*, 32 (1960), s. 122-123.

— G. Aydarov, “Şingis Ħanning atına baylanıstı eskertkiş turalı (O pamyatnike svyazannom s inemem Çingis-ħana)”, *Kazakistan Epigrafikası - Epigrafika Kazahstana*, 1, Almatı/Alma - Ata (1971), s. 156-160.

XXVIII – M 28 – Köktürk harfli Para. (—)

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

— S. G. Klyaçtornıy, “Moneta s runičeskoy nadpisıyu iz Mongolii [Mogolistan'dan Köktürk harfli bir para]”, *Tyurkologičeskiy Sbornik* 1972, M. 1973, s. 334-338.

XXIX – M 30 – Beger yazıtları. (—)

Metin: 3 veya 4 ayrı yazıtta 4 veya 5 satır.

— M. Şineĥüü, “Begeriyn ertniy türeg biçees (Beger'deki eski türkçe yazıtlar)”, *Şinleĥ Uħaamı Akademıyn Medee*, 1971/1, s. 37-40.

XXX – M 31 – Kutuk - Ula yazıtı (—)

Metin: Köktürk harfli 4 satır.

— Dietmar Lauer, “Archäologische Beobachtungen aus dem Bajan - Chongor - Aimak der Mongolischen Volksrepublik, Felszeichnungen und Inschriften, (Mit 40 Abdildungen und dem Umschlagbild)”, *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*, 13, Heft 1, Berlin 1972, s. 1-37.

— E. Tryjarski - J. R. Hamilton, “L'inscription Turque runiforme de Khutuk - Ula”, *Journal Asiatique*, 263/1-2, 1975, s. 171-182.

— M. Şineĥüü, “Ħutug Uulın ertniy türeg biçees (Drevnetyurkskaya nadpis' iz Ħutuk - Ula) [Ħutuk - Ula'daki eski türkçe yazıt]”, *Şinleĥ Uħaamı Akademıyn Medee*, 1976/4, s. 36-44.

- XXXI – M 32 – Yamanı - Us ('Kötü - Su') yazıtı. (—)
Metin: Köktürk harfli 2 satır.
— E. A. Novgorodova - E. R. Tenişev tarafından bas-
kırıya hazırlanmaktadır.
5. Yalnız isimleri bilinen (henüz neşirleri yapılmamış) me-
tinler:
- XXXII – M 21 – Ulankum âbidesi. (—)
Metin: Köktürk harfli 4 satır.
— *Rinçen*, s. 41 (a-b).
- XXXIII – M 25 – Hentey, II. (—)
Metin: Köktürk harfli 1 satır.
— *Rinçen*, s. 43 (c).
6. Hangi âbideye ait olduğu tespit edilemeyen yayınlar:
- XXXIV – M. Şinehüü, "Şine biçees oldloo [yeni bir yazıt bulundu]",
Studia Archaeologica, Ulaanbaatar 1974, Tomus X, Fasc. 12.
7. Köktürk "harfleri", Köktürk "damgaları" ve Köktürk
"kaya resimleri" üzerinde yapılan çalışmalar:
- Köktürk harfleri ile yazılı metinlerde bulunan damgalar
da ayrı bir araştırma konusudur. Köktürk harflerinin
menşeinin eski Türk damgaları olduğu görüşünün bugün
için bu konudaki en kuvvetli ihtimal olması, eski Türk
harfleri ile damgaları üzerindeki çalışmaların ehemmi-
yetini daha da artırmaktadır.
- Mogol asıllı araştırmacılar Köktürk harfli taşlardaki eski
Türk damgaları için değerli araştırmalar yapmışlardır.
Bu araştırmaların belli başlıları şunlardır:
1. Ts. Dorjsuren, "Gov' - Altayn Tsagaan golin hadnı zurag
tamga [Gobi - Altay'da Tsagaan gol'daki kaya işaret-
leri]", *Studia Archaeologica* [Ertniyn Sudlal - Ugsaatnı züyn
buteel], Tomus II, Fasc. 2, Ulaanbaatar - 1963, s. 16-26.
2. E. İ. Ubryatova - B. Bazılhan, "Ertniy türeg biçees sud-
lasan düngees [Eski türkçe yazıtların araştırılması so-
nuçlarından]", *Şinjeļ Uhaanı Akademiyn Medee*, 1963/4,
s. 71-76.

3. B. Bazılhan, "Ertniy türeg tamga bühıy çağt", *Şınjleḡ Uḡaanı Akademiyn Medee*, 1966/4, s. 74-75.
4. D. Dorj, "Hadnı negen sug zurgıyn tuḡay daḡın öḡüüleḡ ni [Tekrar kaya işâretleri üzerine]", *Studia Historica [Tüüḡiyn Sudlal]*, Tomus VIII, Fasc. 3, Ulaan - baatur 1969, s. 35-43.
5. Ts. Damdinsuren, "Arḡeologiyn şınjilgeeḡeer oldson ḡun-nuḡiyn biḡḡiyn dursḡal [Hun yazısının arkeolojik araştırmalar sırasında bulunan bir âbidesi]", *Studia Archaeologica*, Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus V, Fasc. 8, Ulaanbaatar-1972, s. 99-111. (Bilhassa bu makalede Köktürk harflerinin büyük bir bölümünün damgalarla ilgisi olduğu tespit edilmektedir).
6. H. Perlee, "Dornod mongolın ertniy biḡḡ üsḡiyn dursḡalın züyl (Arḡeologiyn temdeḡlees) [Doḡu Mogolistan'dan eski yazılar âbidesi (Arkeolojik müşahadelerden)]", *Şınjleḡ Uḡaan Am'dral*, Ulaanbaatar - 1974, s. 71-74.
7. M. Şineḡüü, "Orḡon - Yeniseyn biḡḡ mongolın malın tamgatay holbogdoḡ ni (Vzaymostvyazi orḡono - eniseyskoy pis'mennosti i mongolskiḡ Tamg dlya skola) [Orhon - Yenisey yazısının Mogol hayvan damgaları ile ilgisi]", *Studia Archaeologica*, [*Mongolın Etnografiyn Asuudal = Studia Ethnographica Mongolica*], Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolii, Tomus V. Fasc. 8, Ulaanbaatar 1977, s. 59-72.

(11.8.1981)

ORTAÇAĞLARI ARAŞTIRAN TÜRK TARİHÇİLERİNİN YENİ ESERLERİ *

Z. M. BUNİYATOV

Türk Tarih Kurumu'nun 8. kongresi (Ekim 1976) memlekette en eski bu meşhur bilimsel teşkilatın elli yıllık faaliyetini sonuçladı. Kemal Atatürk tarafından kurulan ve kendisinin önerdiği programa dayanarak çalışmalarına başlayan Kurum Türkiye'de tarih biliminin gelişiminde büyük rol oynamıştır ve kendi üyelerinin eserleriyle dünya şarkiyatına önemli katkıda bulunmuştur.

Kurum'un bilimsel faaliyeti üstüne Genel Müdür Uluğ İğdemir'in yayımladığı hesap raporu Türk halkları ve tüm doğu halklarının tarihi üstüne birçok sorunlar, kaynaklar ve belgelerin yayımlanması, kitaplıkların ve arşivlerin işi, Kurum'un uluslararası ilişkileri üstüne monografi araştırmalar hakkında bilgi vermektedir¹. İlginç şurasıdır ki, yabancı bilginlerin Türkçeye çevrilen eserleri listesinde (topyekûn 143) 47 eser Sovyet bilginlerine ilişkindir. Bartold'un hemen hemen tüm eserleri, Yakubofski, Gordlefski, Kraçkofski, Okladnikof, Bernştam, Denike, Gryaznof, Melioranski, Kiselyof ve başkalarının birçok eserleri çevrilmiştir.

Doğu memleketlerinin ortaçağ tarihi sorunları Türk tarihçilerinin eserlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Maalesef, bu eserler Sovyet tarihçilerine hemen hiç malum değildir, bunun içindir ki, bunlardan bazıları üzerinde mufassalan durmak gerektir.

Ortaçağları araştıran Türk tarihçilerinin araştırma faaliyeti genellikle iki yönde sürdürülmektedir. Ortaçağ yazılı kaynaklarının çevrilmesi yönünde (Arap, Fars, Ermeni, Suriye ve Mogol dillerinden) ve metin ve kaynaklar faksimillerinin basılması yönünde (Arap, Fars ve Eski Türk). Genel Türk problemlerine, hilafete, Selçuklulara, Osmanlılara, her türlü Türk hanedanı veya devletlerine, keza şimdi Türkiye Cumhuriyeti terkinde veya sınırlarında bulunan topraklarda vuku bulan hareketlere münasebeti olan kaynaklar araştırmalara alınmıştır.

* Narodi Azii i Afriki, No. 3, Moskova 1978, S. 201-206

¹ Uluğ İğdemir, Cumhuriyetin 50. yılında Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973

Doktor Bahriye Üçok² kendisinin “İslamdan dönenler ve yalancı peygamberler” adlı monografisinde hicretin ilk on yılında İslam aleyhtarı hareketleri araştırmaktadır. Muhammed ve vaizleri aleyhinde bulunan ve Müslüman geleneklerinde yalancı peygamberler adı verilen Esvetel-Ansi, Tüleyha ibn Huveylid, Müseylima ve karısı Sacahın (Ümm Sadir) faaliyetini araştıran B. Üçok onların İslama karşı savaş doktrinleri ve ani değişiklikleri mufassalan aydınlatıyor, bu savaşın sosyal ve siyasal köklerini meydana çıkarıyor. *Ridde’ye* hicri 7-11. yıllarda İslamdan kaçınma hareketlerine ve bunu doğuran nedenlere ayrıca önem verilmektedir. Eser müellifi *Ridde’nin* meydana gelişinin ve yalancı peygamberlerin gösterdikleri faaliyetin İslamın Arabistan yarımadası aşiretleri arasında yayılmasını bir süre durdurduğu sonucuna varıyor.

Fakat B. Üçok’un bilimsel araştırmalarının bellibaşlı yönünü doğunun ünlü kadınlarının hayatı ve faaliyetinin öğrenilmesi teşkil eder. Onun “İslam devletlerinde kadın hükümdarlar” adlı monografisi hiç kuşkusuz ilgi çekmektedir. Kendisine göre, bu eser “mücadeleden yılmayan, cesur ve kabiliyetli kadınların hayat hikayelerinden bahseder”. Kadının devleti yönetmesi olayının çok sayıda ve eski örnekleri olduğunu gösteren müellif buna misal olarak Seba melikesi Belkis, yahudi çaricesi Atalya, Mısır çaricesi Kleopatra, Tedmur kraliçesi Zenobiya’nın adlarını anıyor ve şimdi de birçok Avrupa memleketlerinde kadınların hükümdar olduklarını belirtiyor. Kitapta İslam âleminin birçok kadın hükümdarlarının faaliyetini mufassalan araştırılıyor. Bunlar arasında Delhi Sultanı Raziyye (1235-1240), Memlükler hanedanı kurucusu Mısır Sultanı Şecer-üd-Dürr (1250), Kerman’da Kutluk devletinde Kutluk Türkân-hatun (1257-1282) ve Safvet üd-din padişah-hatun (1292-1295), Fars’ta Salgurlu atabeyliğinde Ebiş-hatun (1263-1287), Küçük Luristan’da Hurşitoğulları devletinde Devlet-hatun (1310-1317), İlhanlı imparatorluğunda Sultan Satibey-hatun (1338-1339), Celayirli devletinde Döndü hatun (1411-1419), Maldiv adaları sultanlığında sultan Hatice (1347-1380) sultan Meryem (1380-1383), sultan Fatma-Dayin (1383-1388), Kasım hanlığında Sultan Fatma-Bike (1677-1681), Sumatra’da Açe sultanlığında Safiyet üd-din Tac-ül-Alam-şah (1641-1675), Nakiyet üd-din Nur-alam-şah (1675-1678), Zekiyet üd-din İnayetşah (1678-1688) ve Ziyet üd-din Kemal-şah (1688-1699) vardır.

² Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doçentidir. Türkiye’nin orta ve yüksek okullarında İlahiyatı tekrar tedris etmek yeltenişlerinin aktif aleyhtarıdır. Cumhurbaşkanının talimatı üstüne Senato üyeleri arasına alınmıştır.

B. Üçok'un Türk Tarih Kurumu'nun "Belleten"inde çıkan "İslam devletlerinde bazı naibeler" adlı büyük makalesi İslam âleminde kadınların yeri üstüne yapılan araştırmaların devamıdır. Burada müellifin iddia ettiği gibi, birçok Avrupa bilginleri Müslüman kadının sosyal ve şahsi hayattaki rolünü doğrudan değerlendirmiyorlar ve onların yalnız kendi kocalarının karısı olduklarını ve haremhanelere kapandıklarını sanıyorlar. Aynı zamanda B. Üçok Sasaniler devletinde kadının hukuki durumunu araştıran ve kadınların geniş haklardan yararlanmalarının bu devletin sükutu için neden olduğunu körükörüne ileri süren K. Bartoleme'yı haklı olarak serzeniş etmektedir.

B. Üçok'un yazdığı gibi, ortaçağlarda kadın, medresede fıkıh ve hadisleri tedris etmiş, şair, müzikçi, hükümdarların veziri ve danışmanı olmuştur. İslamda mezhep kurucularından biri olan imam Abu Hanife (8. yüzyıl) kadının ordu kadısı olarak hizmet etmesine müsaade etmişti. Ünlü tarihçiler ez-Zahabi (13. yüzyıl) ve Abu-l Fida (14. yüzyıl) hadis alanındaki bilimlerini resmi medrese diplomaları bulunan kadın öğretmenlere borçludurlar. Es-Suyuti ve İbn Tagriberdin'in bilgisine göre, Abbasiler halifesi Muktedir'in hükümdarlığı sırasında (908-932) devlet şikâyet divanını Sumeyl adlı kadın yönetmiştir. Bu kadın Cuma günleri şikayetçileri kabul ediyor, halife adına hükümler çıkarıyor ve emirleri imzalıyormuş.

En yüksek devlet görevlerini işgal eden ünlü kadınlardan söz eden B. Üçok birçokları arasında Korduba halifesi II. Hakam'ın (961-976) karısı ve birinci danışmanı Sabiha'yı (Subh) ve az yaşlı halife II. Hişam'ın (976-1009) naibi ve Mısır halifesi Hakim'in (996-1021) kızkardeşi ve oğlu ez-Zahir'in hükümdarlığının ilk dört yılında (1021-1025) naibe olan ve bazı bilgiye göre El-Hakim'e karşı, kendisinin ölümü ile sonuçlanan komploju hazırlayan Mısır halifesinin kızkardeşi Sitt (Sayida) el-Mülûkü, Rey'in küçük yaşlı hakimi Buveyhi Mecd-ed-Devle'nin (997-1029) annesi ve naibi olan, Sultan Mahmut Gaznevî'nin Rey'i ele geçirmek çabalarına başarıyla karşı koyan Sayida hatunu gösteriyor.

Ortaçağları öğrenen Türk tarihçilerinin araştırmalarında Bizans ve kendisiyle sınırdaş memleketlerin, özellikle de Küçük Asya sınırlarındaki vilayetlerin siyasal, sosyal ve ekonomik problemlerine, haç yürüyüşleri devrine büyük önem verilmektedir. İstanbul Üniversitesinin Profesörü F. Işıltan tarafından yönetilen Ortaçağ Tarihi Kürsüsünde Avrupalı müelliflerin bu sorunlar üstüne eserleri çevrilmektedir. Geçenlerde F. Işıltan E. Honigman'ın Türkçeye çevirdiği "Bizans devletinin doğu sınırları" adlı

araştırma eserini bastırdı. Şimdi yine F. Işıltan Bizans tarihini araştıran Rus bilgini A. A. Vasilyev'in "Bizans ve araplar" adlı monografisini çevirmektedir.

Işın Demirkent'in "Urfa Haçlı kontluğu tarihi (1098-1118)" adlı monografisi kendi öğretmeni F. Işıltan'ın "Urfa bölgesi.tarihi. Başlangıçtan h. 210-m. 850 kadar" adlı araştırmasını devam ettirmektedir. I. Demirkent'in eserinde Urfa kontluğunun 1098-1100 yıllarında kont I. Balduin tarafından işgal edildiği zamandan kont II. Balduin'in hükümdarlığına dek (1110-1118) Urfa kontluğunun siyasal ve askeri tarihinin manzarası canlandırılmaktadır.

Profesör F. Işıltan'ın başka bir öğrencisi-kürsü doçenti-Erdoğan Merçil "Fars Atabeyleri, Salgurlular" adını taşıyan ve Büyük Selçuklular devleti çöktükten sonra en önemli devletlerden birisine ayrılan araştırma eserini bastırmıştır. Bu eser şimdilik Atabeyler devletleri tarihi hakkında ilk monografidir³. Eser müellifi Ortaçağ Arap ve Fars kaynaklarını mufassalan incelemiştir, hem de bunlardan bazıları-bir tek nüsha olarak Türkiye'nin İstanbul (genellikle Topkapı Sarayı), Konya ve başka şehirlerinde mahfuz bulunan kaynaklar-ilk kez olarak gösteriliyor. Fars Atabeyleri devletlerinin teşekkülü anına dek Selçuklular devletinin sosyal, ekonomik ve siyasal durumunu inceden inceye niteleyen müellif çeşitli Selçuk soylarının bu vilayeti ele geçirmek için yaptıkları savaşı, Salgurlular kabilelerinin meydana gelişini ve öteki 24 Türk aşireti arasındaki yerini mufassalan aydınlatmaktadır. Atabeyler Sa'd ibn Zengi ve oğlu Abu Bekr devrinde devletin gelişimini tasvir ede müellif, Farsın, Azerbaycan Atabeyleri devleti ve Harezmle dış siyasi ilişkilerini ve Moğol işgaline dek durumunu inceliyor. Daha sonra devletin yönetim sistemi derinden inceleniyor, kuruculuk, bilim ve kültür gelişimi niteleniyor. Asıl Fars devletinde Atabeylerin hükümdarlığı zamanı Saadi, Mevd-i Hamgar, Şems-ed Din Muhammet er-Razi, Kamal-ed-Din Isfahani, Humam Tebrizi gibi şairler, Vassaf, Beyzavi, Kutb-ed-Din Şirazi gibi tarihçiler yetişmiştir.

Geçenlerde E. Merçil nasihatname veya mektup dizisinden çok ilginç Ortaçağ anıtlarından birisinin Farsça metnini ve Türkçe tercümesini bastırdı. Bu türlü iki eser Rusçaya çevrilerek bir aralık Sovyetler Birliğinde bastırılmıştır⁴. Bu türlü eserler yaşlıların (bermutat sultan veya vezirlerin)

³ Bu yazı müellifinin "Azerbaycan Atabeyleri devleti. Ildenizler" adlı monografisi henüz basılmıştır. M. C. Yusufov'un "Mosul Atabeyleri devleti. Zengiler" adlı tezi savunulmak için hazırlanıyor.

⁴ Nizam-el-Mülk. Siyaset-name. II. yüzyıl veziri Nizam-el-Mülk'ün hükümdarlığı hakkında kitaptır. Tercüme, önsöz ve notlar B. N. Zahoder. 1949. Kabus-name. Tercüme, önsöz ve notları E. E. Bertels. M. 1953.

veliahtlara neleri bilmek, kendilerini çeviren hakimler ve tebaalarla nasıl davranmak, devleti nasıl yönetmek gerektiği üstüne tavsiye ve nasihatlar vermektedir.

E. Merçil Gaznevi devleti kurucusu sultan Sebuktegin'in (977-997) kendi oğlu, sonralar meşhur sultan Mahmud'a (998-1030) tavsiyeler kitabı bulunan "Pend-nameyi" bastırmıştır. "Pend-name" Muhammet ibn Ali es-Şabankarain'in (öl. 1358) "Mecma el-ansap" adlı eserinin iki elyazısına, İstanbul'daki (Süleymaniye, Yeni Cami N 909) ve Paris'teki "Milli kitaplık" tenkidi metnine dayanarak çevrilmiştir. E. Merçil Gazneviler ve Selçuklular tarihi üstüne birçok yazılar da bastırmıştır. Kendisi Türkler tarihi üstüne yazıların Avrupa dillerinden Türkçeye çevrilmesi ile de meşhurdur.

F. Işıltan'ın başka bir öğrencisi-kürsü doçenti-Hakkı Dursun Yıldız'ın "İslamiyet ve Türkler" monografisi de ilginçtir. Müellifin önsözde belirttiği gibi, İslamın kabul edilmesi Türklerin dini, tefekkürü ve hayat tarzını kökünden değiştirerek halk olarak şuuruna dokunmadı, Türklerin Abbasi-ler halifelerinin yanında hizmet etmeleri halifelüğün siyasal hayatında köklü değişikliklere sebebiyet verdi ve Türkler efendiliğinin tam bir devrini meydana getirdi⁵.

7-8. yüzyıllarda Arapların Türklerle ilk temaslarını inceleyen müellif Azerbaycan'da, Maveraünnehr Arap futuhatları seyrini mufassalan açıklıyor. Türklerin Arap halifelerinin yanında hizmete geçmelerini ve onların hilafetin tüm hayat yönlerine gittikçe artan etkisini tasvir ediyor. Müellif askeri sorunlara Türk müfrezelerinin Arap-Bizans harplerine iştirakine, hilafet aleyhtarı kıyamlar ve halk toplulukları hareketlerinin bastırılmasında Türk güçlerinin rolüne büyük önem veriyor. Müellif hilafetin parçalanması ve arazisinde bağımsız mülkiyetlerin meydana gelmesi seyrinde Türklerin rolü üzerinde, keza Türklerin önceleri geleneksel olarak Arapların yaptıkları önemli yönetim görevlerini ele geçirmeleri üzerinde duruyor.

Bilindiği gibi, ortaçağ müelliflerinin ender elyazısı eserlerini kendi emrinde bulunduran Türkiye'nin çok sayıda kitap mahzenlerinin ekserisinde hâlâ kataloglar yoktur, bu yüzden bu kaynağın herbir basımı uzmanlar için bir keşif demektir.

⁵ Bak. Z. M. Buniatov. Abbasiler hilafetinde Türk hükümdarlığının başlangıcı (830-870) "Azerbaycan Bilimler Akademisi haberleri" Tarih, felsefe ve hukuk dizisi. 1969. No. 1 s. 51-58.

Ankara Üniversitesi Profesörü Ali Sevim 11-13. yüzyıllarda hilafet, Gazneviler, Selçuklular, Karahaniler ve Harezmşahlar tarihi üstüne Arap ve Fars kaynaklarını bastırmakla meşhurdur.

Ali Sevim 1968'de 13. yüzyılın meşhur havadiscisi Sibte-ibn el-Cavzi adı ile tanınan Şems-ed-Din Abu-l Muzaffer Yusuf'un (1186-1257) "Mir'ât üz-zaman" (zamanın aynası) başlıklı koskoca tarihi eserinin basılmayan kısmını yayımlamıştır. Bu eser 1056-1086 yılları arasındaki devirde birçok olayları-Sultan Togrul ve Alparslan'ın hükümdarlığı, Selçukluların, Bizans'a yürüyüşü, Malazgird civarında savaş ve İmparator Roman Diogen'in esir alınması, Selçukluların Suriye ve Filistin'i işgal etmesi, Abbasiler hilafetinin Selçuk veliahtları ile karşılıklı ilişkileri, Selçuklu veliahtlarının iç harpleri-ve başka olayları kapsamaktadır. Metin yayımlanırken A. Sevim üç İstanbul ve bir Paris listesinden yararlanmıştır.

1972'de A. Sevim-Selçuklular tarihi üstüne yeni bir önemli kaynak-Konya saltanatının yüksek rütbeli memuru Sadr Abu Bekr İbn Zeki el-Konavi tarafından 1279 yılı Şubat'ında hazırlanan "Ravzat el küttap ve hadikat el-albab" adlı Farsça eserini yayımlamıştır.

Konya sultanlığının Moğol hücumu arifesinde ve bu hücum devrindeki tarihi üstüne bugüne dek mevcut çok az bilgiyi büyük bir düzeyde genişleten bu eser Sadr Abu Bekr'in kendi dostları ve akrabasına, saltanatın devlet adamlarına yazdığı 52 şahsi mektubunun mecmuu demektir. Mektuplarda müellifin Cimri isyanı ve Konya saltanatı başkentinin durumu üstüne mülahazaları, kıyamcılar tarafından öldürülen Selçuk emirlerinin listesi, Afyonkarahisar emirliği hakkında bilgi, adlarına başka kaynaklarda rastlanmayan devlet adamları ve erkân hakkında bilgi vardır. Şehir hayatı, şehir yönetiminin teşkili, çeşitli halk tabakalarının maişeti, başkent kültür hayatı hakkında bilgi ayrıca önemli ve ilginçtir. Yayımlanan metinlerin yorumları da vardır.

İstanbul Üniversitesi Türk ve Müslüman güzel sanatları kürsüsü Profesörü Oktay Aslanapa'nın iki ciltlik "Türk güzel sanatları" adlı büyük monografisi Türk halkları güzel sanat anıtlarını meydana çıkarmak ve öğrenmek, bunların birçok yıllar için araştırılması ve aranması alanındaki büyük işlerin sonucudur. İlk cilt kadim zamanlardan Moğol istilasına dek Türk halklarının mimarisi, heykeltraşlığı ve tasviri sanatını kapsıyor. Burada Hunlar, Gök-türkler, Uygurlar, Karahani, Harezmşah, Gaznevi ve Selçuklu devletlerinin, Hindistan'daki Türk emirliklerinin, Mosul ve Azerbaycan Atabeyleri devletlerinin, Tuluniler ve Mısır memlûklerinin mimarlık ve güzel sanatları yansıtılmaktadır.

İkinci cilt'te 13-14. yüzyıllarda Anadolu Selçuk emirliğinde, Konya sultanlığında, Danişmendi, İlhani, Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu ve birçok başka yerli hanedanlarda meydana getirilen mimarlık ve güzel sanat eserleri incelenmektedir.

Kemal Erarslan'ın manzum "Oguz-nameyi" yorumla bastırması hiç şüphesiz, Türkolog-edebiyatçılar için çok ilginç olacaktır. Destanın bu şekli Uzunköprü şehri sakini Seyit Ali'nin şahsi kitaplığındaki elyazıları arasında bulunmuş ve eserin metnini incelemeyerek yalnız meydana gelişini göstermekle yetinen N. Orkun tarafından yayımlanmıştır. K. Erarslan metin muhteviyatını, ritmini, dili ve yazısının özelliklerini inceliyor, çağdaş Türk diline tercümesini veriyor, bilimsel yorumda bulunuyor.

Ortaçağları araştıran Türk tarihçilerinin eserleriyle tanışlık son yıllarda keşfedilen ilkel kaynaklara dayanan ve çağdaş araştırmalardan yararlanan daha ciddi tarihi eserlerin meydana geldiğini göstermektedir.

Şimdi ortaçağları araştıran Türk tarihçilerinin araştırmaları erken ve klasik ortaçağ devrini kapsamaktadır. Son ortaçağ (Osmanlı devri) problemlerinin tasarlanması araştırma bilginleri neslinin değişmesi yüzünden şimdi durgunluk yaşamaktadır. Bundan başka Türk bilginlerinin fikrinde, Rus dilini bilen uzmanların olmayışı Türkiye'nin Osmanlı devri problemlerinin tasarlanması için büyük rahatsızlıklar meydana getirmektedir. Türk tarihçileri Sovyet meslektaşlarının işlerini ya işitiyor, yahut da Avrupa bilginlerinin açıkladıkları parçalardan biliyorlar.

ORTAÇAĞ'DA TÜRK HÜKÜMDARLARI TARAFINDAN BATILILARA AHİDNAMELERLE VERİLEN İMTİYAZLARA GENEL BİR BAKIŞ *

Doç. Dr. MELEK DELİLBAŞI

Anadolu Selçuklu Devleti Hükümdarları tarafından ilk defa XIII. yüzyılda Hristiyan Devletlere ahidnâmeler verilmeye başlanmıştır.

Ahidnâmeler (kapitülasyonlar), bugünkü antlaşmalardan farklı olarak, yabancılara imtiyaz tanıyan belgelerdir. Ahidnâmeler, diğer Müslüman Devletlerde olduğu gibi Türkler tarafından da Fıkıh'a göre düzenlenmiştir. İslâm Hukukuna göre, dünyadaki ülkeler ikiye ayrılmaktadır: Birincisi; darü'l-harb yani İslam egemenliğinde olmayan ülkeler. İkincisi; darü'l-islâm, İslâm egemenliği altında bulunan ülkelerdir. Darü'l-harp de bulunan Müslüman olmayanlar "harbî" yani savaş durumunda sayılırlardı. Müslüman olmayanların kanun himayesine alınmaları ve ahidnâme elde etmeleri için "amân" istemeleri gerekiyordu. Âmân dileyerek İslâm ülkesine giren yabancıların canları ve malları hukuken kanun himayesine alınmakta ve kendilerine de "müste'min" adı verilmekteydi. İslâm hükümdarları tarafından ahidnâmeler, tek taraflı ve şahısları adına verilmekte ve sadece saltanatları boyunca geçerli olduğundan, halefleri tarafından da yenilenmeleri gerekmekteydi ¹.

Batılı Devletler ile Müslümanlar arasındaki ticaret, özellikle XI. yüzyılın sonunda başlayan Haçlı seferleri nedeniyle gelişmiştir. Eski çağlardan beri önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Anadolu'nun, Türkiye Selçuklu Sultanları tarafından güvenliğinin sağlanmasıyla da, bu ticarete oynamış olduğu rol daha da artmıştır. Anadolu Selçuklu Sultanları Antalya (1207) ve Sinop (1214) gibi önemli limanların fethinden sonra, deniz aşırı ülkelerle ticarî ilişkilerini geliştirmeye ve Hristiyanlara ahidnâmeler vermeye başlamışlardır. Ahidnâmeler verilmesinde başlıca amaç, uluslararası ticareti teşvik etmek ve siyasal dostluklar sağlamak olmuştur.

* Bu makalenin özeti, X. Türk Tarih Kongresinde (1981, Ankara) bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Ahidnâmelerin karakteri ve içeriği hakkında ayrıntılı bilgi için Bk. H. İnalcık, İmtiyazat, E.I., Leiden, 1971.

Anadolu Selçuklularının ilk ahidnâmeleri Venediklilere ve Kıbrıs Krallığına vermiş oldukları bilinmektedir². I. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Antalya'nın fethinden sonra başlayan bu ticarî ilişkilerden, imtiyaz tanıyan belgelerin en eskisi, I. İzzeddin Keykâvus'dan Kıbrıs Kralı'na gönderilmiş olan mektuptur. "Mütekâbiliyet" ilkesine göre düzenlenen, yani, hükümleri karşılıklı olarak taahhüt altına alınan bu ahidnâme ile Kıbrıs'lı tüccarlara tanınan imtiyazlar şunlardır: Kıbrıs kralının tebaası, Sultan'ın egemenliği altındaki ülkelere serbestçe ve korkusuzca girebilecekler, sadece alışlagelmiş gümrük vergisini ödeyeceklerdir. Burada belirtilmemiş olmakla birlikte diğer ahidnâmelerden öğrendiğimize göre, gümrük vergisi malların değeri üzerinden %2 oranında alınmaktadır ve bu miktar Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar değişmeyecektir³. Tüccarların canları ve malları güvenlik içinde olacak, gemilerinin kazaya uğraması durumunda, içinde bulunanlar, eşyaları ile birlikte Kral'ın tebaası oldukları kanıtlandıktan sonra geri gönderileceklerdir. Tüccarlar, Sultan'ın egemenliği altındaki bir yerde ölürlerse, yine Kral tebaası oldukları tesbit edildiği takdirde eşyalarının geri verileceği taahhüt edilmektedir. Böylece Ortaçağ'da geçerli olan "hasara uğrayan gemilerin kâhntıları ile içinde bulunanların o sahile egemen hükümdara ait olması" kuralının kaldırılmış olduğu anlaşıyor. Öte yandan Ortaçağ'da Kuzey Afrika Arap emirleri tarafından verilen ahidnâmelere baktığımızda, bu kuralın, onlar tarafından da kaldırıldığı görülmektedir⁴. Bu ahitnâme ile Ortaçağ'da çok yaygın olan korsanlığa karşı da bazı önlemler getirilmiştir: korsan gemilerinin karşı tarafa zarar verdikten sonra yakalanmaları halinde, gemilerin içinde bulunanlarla birlikte, zarara uğrayan tarafa geri gönderilmesi taahhüt edilmektedir. Ortaçağ'da hemen her ahidnâmede korsanlıkla ilgili hükümlerin bulunmasından, alınan önlemlerin başarıya ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

² Sultan İzzeddin Keykâvus ile Kıbrıs Kralı Hugues arasında 1214-1216 yıllarında gönderilmiş olan mektupları önce, Sp. Lampros, *Ἡ Ἑλληνικὴ ὥς'Επίσημος γλώσσα τῶν Σουλτάνων*, NE 5 (1908) 45-52'de yayınlanmış, daha sonra O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara, 1958, s. 139-143'de Türkçe çevirileriyle birlikte değerlendirerek yayınlanmıştır.

³ Fatih Sultan Mehmed gümrük miktarını %2'den %4'e, hükümdarlığının sonunda ise %5'e çıkarmıştır. Bk. H. İnalcık, *İmtiyazat*, EI.

⁴ Kuzey Afrika Arap Emirlerinin Hristiyanlara verdikleri Ahidnâmeler için Bk. Mas Latrie, *Traité de paix et de commerce et documents divers*, Paris, 1866. İlgili bölümleri Türkçeye çeviren Fatih Yücel'e teşekkür etmeyi borç bilirim.

Kıbrıs Krallığı'nın ve Venediklilerin I. Keyhüsrev zamanında almış oldukları imtiyazları gösteren belgeler henüz ele geçmemiştir. Ancak, Alâaddin Keykubad'ın tahta çıkışından kısa bir süre sonra Venedik ile 8 Mart 1220'de yapmış olduğu antlaşma⁵, Anadolu Selçukluları dönemindeki imtiyazlar hakkında geniş bilgi vermektedir. Bu antlaşmaya göre, Venedik'li tüccarlara Türk topraklarında ticaret serbestisi, kendileri ve malları için güvenceler verilmekte, gemilerine de bir tehlikeye uğradıkları takdirde sığınma hakkı tanınmaktadır. Bu hükümler karşılıklı olarak taahhüt altına alınmıştır. Ayrıca, ahidnâmede gümrük vergisi %2 olarak belirlenirken, değerli taş, inci, altın, gümüş ve buğday üzerinden gümrük istenmemekte, serbestce ithali konusunda izin verilmektedir. Genellikle ihracı yasak olan değerli madenlerin, taşların hatta gemi ithalinin vergiden muaf tutulması ile ilgili maddelere, çağdaşı olan Arap emirlerine ait ahidnâmelerde de rastlanmaktadır⁶. Bir başka hükümle de Venediklilere, tek yanlı bir ayrıcalık olarak, Türkiye'de mahkeme kurma hakkı tanınmıştır. Buna göre; Venediklilerden seçilecek mahkeme üyeleri, Türkiye'de ticaret yapan Lâtinler arasında bir anlaşmazlık olursa davaya bakacaklar, ancak hırsızlık ve cinayet davaları Sultan'ın mahkemelerine bırakılacaktır. Ortaçağ'da "Kanunların Kişiselliği" -kişinin her yerde kendi hükümdarının kanununa tâbi olması-sistemi geçerli olduğundan, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı dönemlerinde de Konsolosların, kendi yurttaşlarının davalarını görmeleri doğal sayılmıştı. Burada Venediklilere sağlanan avantaj, konsolosları bulunmayan diğer Lâtinlerin de davalarına bakmalarıydı. Ahidnâmede bulunan, Venedik topraklarında Sultan'ın adamlarından birine zarar verildiği takdirde, bu zararın tazmin edilmesi maddesi Türklere tanınan tek taraflı bir ayrıcalık gibi görünüyorsa da, Anadolu Selçuklu hükümdarlarının, yağma ya da tecavüze uğrayan tüccarların mallarını tazmin ettikleri bilinmektedir⁷.

Anadolu Selçuklu Devletine ait şimdilik başka bir ahidnâme metni bulunmamaktadır.

Beylikler dönemine gelince; Orta Anadolu'da kurulmuş olan Karamanoğulları Beyliğinden İbrahim Bey, Osmanlılara karşı Venedik Cumhuriyeti ile Şubat 1453'de bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre; Venedikli tacirlere vergi ödemededen serbest ticaret yapma, kaza hakkına

⁵ O. Turan, aynı eser, s. 143-146'da antlaşmanın Türkçe çevirisi ile birlikte geniş bir tahlilini yapmıştır.

⁶ Mas Latrie, aynı eser, s. 107. Ayrıca, Selçuklularda para siyaseti için Bk. O. Turan, aynı eser, 129-131.

⁷ O. Turan, aynı eser, s. 126-129.

sahip bir konsolos bulundurma, alışverişlerde kendi ölçülerini kullanma ve bir de Han açma izni verilmiştir⁸.

Kıbrıs Kralı II. Ioannes Lusignan'ın 7 Eylül 1450 tarihinde Alâiye Bey'i Lütfi Bey'e göndermiş olduğu bir mektuptan, her iki ülke tüccarının karşılıklı olarak serbestce ticaret yapabileceklerini, can ve mal güvenlikleri sağlandıktan başka, uğranılacak zararlar için de tazminat verileceğinin garanti edildiğini öğrenmekteyiz⁹.

Batı Anadolu'da kurulmuş olan Menteşe-Oğullarının ticarî ilişkileri daha çok Venedik'e bağlı Girit Dukalığı ile olmuştur¹⁰. Girit aracılığı ile Batı'ya şap, safran, susam, bal, balmumu, üzüm, buğday, kereste, meşe mazısı, arpa, pirinç, halı, at, tutsaklar ihraç edilmekte; Batı'dan ise Anadolu'ya kumaş, amber, sabun, kalay, kurşun ithal edilmekteydi¹¹.

Menteşe-Oğlu Orhan Bey tarafından 1331 yılında Girit Dukası Marino Morisini'ye verilen ahidnâme ile Venedik tebaalı tüccarlara ilk defa imtiyazlar tanınıyor ve bu antlaşmalar, 1337'de İbrahim Bey, 1359'da Musa Bey, 1375'de Ahmet Bey tarafından yenileniyordu. Bu ahidnâmeler üzerinde E. Zachariadou tarafından sürüdülmekte olan çalışmalar tam olarak yayınlandığı zaman bu konudaki bilgilerimiz daha da genişleyecektir¹². Menteşe Bey'i olan İlyas Bey'in, 1403 yılında Girit Dukası ile yapmış olduğu antlaşma¹³, Venediklilere verilen imtiyazlar hakkında ayrıntılı bilgi vermekte olup, Ortaçağ Ticaret tarihi ve hukuku için önemli maddeleri içermektedir. İlyas Bey, bu ahidnâmeyi, devam eden korsanlık hareketleri yüzünden, 1407 ve 1414 yıllarında yenilemiştir.

Menteşe Bey'i tarafından verilen imtiyazlar özetlenecek olursa, Anadolu Selçukluları döneminde tüccarlara sağlanan can ve mal güvenliği ve dokunulmazlığı ile ilgili hükümler aynen tanındıktan başka, Venedik

⁸ Heyd, *Histoire du Commerce du Levant* II, s. 356-357; Ş. Tekindağ, *Karamanlılar*, İA.

⁹ Metin için Bk. Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi*, Vienne, 1865, C. III, s. 284-285.

¹⁰ Aydın ve Menteşe Beylerinin Venedik ile ticaret ilişkileri için Bk. Thiriet, F., *Les relations entre la Crète et les émirats turcs d'Asie Mineure au XIVe siècle*. (vers 1348-1360). *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines*, Beograd, 1964, II, s. 213-221; E. Zachariadou, *Sept traités inédits entre Venise et les émirats d'Aydın et de Menteşe (1331-1407)*, Studi Preottomani e Ottomani, Napoli, 1976, s. 229-240.

¹¹ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. E.Z. Karal, Ankara, 1975, C. I, s. 608.

¹² E. Zachariadou, aynı makale, s. 232-237.

¹³ Antlaşma metni; Martin-Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, *Acta et Diplomata*, II, Venetiis, 1899. s. 293-296'da yayımlanmıştır. Türkçe Çev. B. Güçer, T.T.K. (Basılmamış eser). Ahidnâmeler hakkında daha geniş bilgi için Bk. M. Delilbaşı, *Türk Hükümdarlarına Ait Yunanca Ahidnâmeler ve Nâmeler*, (Basılmamış Doçentlik Tezi, 1980).

ülkelerine zarar veren Türk gemilerine yardım edilmeyeceği ve Türk gemilerinin Girit ve Venedik ülkelerine zarar vermeyeceklerine dair 500 florinlik bir depozito yatacakları kabul edilmiştir. Venedik gemileri Türk sularında zarar görürlerse, Venedikli oldukları kanıtlandıktan sonra, zararları tazmin edilecek, hatta başka bir emir tarafından verilecek olan zararların da tazmin edileceği taahhüt altına alınmıştır. Venedikliler Türk gemilerini (korsan gemileri olmalıdır) esir edecek olurlarsa, gemilerle birlikte içindeki insanlar geri gönderilecek, ganimetler ise Venediklilerin olacaktır.

Diğer bir madde ile, Venedik gemilerinin Türk limanlarından kendi paralarıyla su ve yiyecek sağlamaları kabul edilirken, aynı yardımın yapılabilmesi için, Grek ve Latin gemilerinden Venedik ülkelerine zarar vermeyeceklerine dair teminat istenmektedir. Gümrük resmi ve karadan transit ücreti %2 olarak belirlenirken satılmayan malların geri götürülmesi halinde, gümrük muafiyeti kabul edilmiştir. Bu kural XII. yüzyıldan itibaren diğer İslâm ahidnâmeleri için de geçerli olmuştur¹⁴. Ayrıca, yine kişilere tanınan güvence gereği olarak suçlulara yüklenen bireysel sorumlulukla-bir Hristiyanın işlediği suçdan dolayı diğerinin ceza görmemesi-İlgili bir hükmün ilk defa, bu ahidnâme ile kabul edildiğini görüyoruz. Borçlular ve kölelerle ilgili hükümlere göre, iki taraftan birinin borçlusu kaçacak olursa, borçlu hakkında adli soruşturma yapılması ve borcunu ödeyinceye kadar ceza evinde tutulması; şayet bir köle kaçmış ise çaldığı eşyalar ile birlikte sahibine geri gönderilmesi ve köleyi saklayanın 12 florin para cezası ödemesi de kabul ediliyordu. Ahidnâmede ayrıca, ithal ve ihraç edilen bir kısım mal ile bunların fiyatları da belirlenmektedir. Ölçek başına buğdaya 2 akçe, arpa ve sebzelere 1 akçe; at için 3 akçe; bir öküz ya da eşeğe 2 akçe; bir kadın ya da erkek tutsağa 10 akçe ödenecekti. Ayrıca, Venedikli tüccarların getirdikleri şarap, sabun, balmumu, deri, şap, için giriş ve çıkışta gümrük resmi ödenmeyecektir. Yalnız şarap için fiçı başına 50 akçe alınacaktır. Bu hükümlerden başka, Venedikli tüccarlara, ilk ahidnâmelerden¹⁵ itibaren depo ve ev inşası için toprak sahibi olma hakkı ile bir konsolos bulundurma ve bir kilise inşa etme müsaadesi yenileniyordu. Diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi yabancılar da kendi dinlerinde ibadet etmekte serbest olacaklar ve Ortaçağ Türkiye'sinin en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Balat'da, Müslümanlara karşı kendi haklarını koruyacak bir de konsolos bulundurabileceklerdi¹⁶.

¹⁴ Mas Latrie, aynı eser, s. 100-101.

¹⁵ E. Zachariadou, aynı makale, s. 231-232.

¹⁶ Konsolos'un yetkileri için Bk. Mas Latrie, aynı eser, s. 86-89; H. İnalcık, İmtiyazat, E.I.

Ortaçağ'da önemli bir ihracat-ithalat limanı olarak bilinen Ayasuluğ'a (Alto-Luogo) sahip olan Aydın-Oğullarının, Batı ile ticaret antlaşmalarının ilki, Umur Bey ile Girit Dukası Giovanni Sanudo arasında 1337 yılında yapılmıştır¹⁷. Bu ahidnâme ile Venedikli tüccarlar, ticaret serbestisi ile birlikte, Menteşe Elinde olduğu gibi, arazi sahibi olma hakkını ve bir de kilise inşa etme müsaadesini elde edeceklerdi. Ayrıca bir de konsolos bulundurmaya hak kazanıyorlardı.

Aydın-Oğullarından Hızır Bey'e ait iki ahidnâme bulunmaktadır. Metninde tarih ve âkit devletin adı bulunmayan antlaşmalardan ilki¹⁸ 1346-1347 yıllarında imzalanmıştır. Âkit taraf büyük bir ihtimalle 1346 yılında Sakız'ı ele geçiren Sakız Cenevizlileridir. Maddeleri karşılıklı olarak taahhüt edilen antlaşmaya göre, âkit tarafa serbest ticaret hakkı ile can ve mal güvencesi verilmekte, ele geçen gemilerdeki insanların ve mallarının ve zararların tazmini garanti edilmektedir. Ayrıca Hızır Bey, karşı taraftan yıllık vergi alacak ve herhangi bir saldırı karşısında da yardım gönderecektir.

Hızır Bey-Ceneviz ittifakı, daha sonra, 1351 yılında Ceneviz-Venedik savaşı patlak verdiği zaman da devam etmiştir¹⁹.

Hızır Bey, kardeşi Umur Bey'in şehit düşmesinden sonra, Ağustos 1348'de, Papalık, Venedik, Kıbrıs ve Rodos gemilerinden oluşan Haçlı ittifakı ile çok ağır şartlarda bir antlaşma imzalamak zorunda kalmıştır. Türk gemilerinin silahsızlandırılarak geriye çekilmesi, Haçlı ittifakının gümrük vergilerinden muaf tutulması gibi hükümleri içeren antlaşma maddelerinin pek yerine getirilmediği P. Lemerle tarafından da belirtilmiştir²⁰. Ahidnâmede ayrıca, Venediklilere, Umur Bey tarafından da kabul edilmiş olan, bir kilise inşa etme ve Konsolos bulundurma imtiyazları yenilenmekteydi. Bu tarihten itibaren Venediklilerin Ayasuluğ'da bir konsolos bulundurdıkları Heyd'in belirttiği gibi diğer kaynaklar

¹⁷ E. Zachariadou, aynı makale, s. 236.

¹⁸ Metni Sp. Lampros'dan sonra (Neos Ellinomnimon, 15 (1921) 357-366) yorumlayarak yayımlayan E. Zachariadou, *Μία Έλληνογλώσση συνθήκη τοῦ Ηήδερ 'Αϊδινόγλου*, BZ 55 (1962) 254-265. Antlaşmanın ikinci indiksiyonda yani, 1346-1347 yıllarında yapılmış olduğunu kanıtladıktan başka, Rodos Şövalyeleri ya da Sakız Cenevizlileri ile imzalanmış olabileceğini ileri sürmüştür. Antlaşmanın Sakız Cenevizlileri ile imzalanmış olabileceği ihtimali bizce daha fazladır. Bk. M. Delilbaşı, *Türk Hükümdarlarına ait Yunanca Ahidnâmeler ve Nâmeler* (Basılmamış Doçentlik Tezi).

¹⁹ Thiriet, aynı makale, s. 218.

²⁰ P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident Recherches sur "La Geste d'Umur Pacha"*, Paris, 1957. s. 234-235.

tarafından da doğrulanmaktadır²¹. Ayrıca, bir Türk ile Hristiyan arasında görülecek davanın, ilk defa bu antlaşma ile hükme bağlanmış olduğunu görmekteyiz. Dava, bir konsolos ve bir Türk yetkili tarafından, ya da sadece konsolos tarafından incelenecek ve verilecek karar, Türk Beyi tarafından onaylanacaktı. Borçlular ve kölelerle ilgili maddelerde bir değişiklik olmayıp, sadece bir kölenin fiyatı 15 florine çıkmıştır²².

1351'de Ceneviz-Venedik savaşı patlak verdiğinde, Hızır Bey, daha önce Ceneviz ile yapmış olduğu antlaşma nedeniyle Cenevizlileri desteklemiş ve limanlarına serbestce girip çıkma iznini vermiştir. 1351 yılında Venedik ile başlayan görüşmeler, 1353 yılında sonuçlandığından Girit ile uzun zamandır kesilmiş olan ticarî ilişkiler yeniden başlamıştı²³. Venedik ile iyi münasebet kurulmasına rağmen, Aydın Emirleri Venedik paralarını takliden para basturmaya ve korsanlık faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bunun üzerine, 1 Ekim 1371 yılında Aydın Emiri İsa Bey tarafından, eski imtiyazları yenileyen bir ahidnâme verilmiştir²⁴.

Anadolu Selçukluları ve Beylikleri döneminde verilen ahidnâmelerin çoğu müteakabiliyet esasına göre düzenlenmiştir. Bu nedenle, Türk tebaası olan tüccarların da, başta Kıbrıs, Girit, Sakız adaları olmak üzere Venedik ve Ceneviz'e ait olan ülkelerde ticaret yaptıkları ortaya çıkmaktadır. Konsolos bulundurma imtiyazının sadece âkit devletlere tanınmış olmasından Türk tebaası olan tüccarların bu yerlerde yerleşip koloniler kurmamış oldukları da anlaşılmaktadır.

Aydın ve Menteşe Beyleri tarafından Batılı tüccarlara tanınan imtiyazlar, bu bölgenin 1389/1390'da Sultan I. Bayezid tarafından fethinden sonra, Osmanlılar tarafından da tanınmıştır. Sultan Bayezid, 21 Mart 1390 tarihli bir ahidnâme ile Venediklilerin Venedik, Girit, Ağrıboz, Modon ve Koron'dan Osmanlı topraklarına hiç çekinmeden gelebileceklerini ve ticaret yapabileceklerini garanti ediyordu²⁵.

Cenevizliler ise, Orhan Gazi'den itibaren ticarî imtiyazlar almışlardır. I. Murat tarafından 1387'de kabul edilen ve aynen onaylanan bu antlaşma

²¹ Heyd, aynı eser, C.I, s. 606.

²² Antlaşma metni için Bk. Mas Latrie, Commerce et Expéditions Militaires de la France et de Venise, 1879, Paris, s. 112-120;

²³ E. Zachariadou, Sept traités, s. 237.

²⁴ Martin-Thomas, Dipl. Ven. Levan. II, s. 161.

²⁵ Antlaşma metni; Martin-Thomas, Dip. Ven. Levan. II, s. 222-223; Ayrıca, Orta Çağ'da Venedik'in Doğu siyaseti için Bk. Max Silberschmidt, Venedik Menbalarına Nazaran Türk İmparatorluğunun Zuhuru Zamanında Şark Meselesi, Çev. Köprülüzade Ahmet Cemal, İstanbul, 1930, s. 56-65.

ile, Cenevizli tüccarlar, Osmanlı ülkesinde gümrük resmi ödeyerek serbestce oturma ve ticaret yapma müsaadesi kazanıyorlar, hububat fiyatlarında diğer tüccarlara tanınmış olan indirim Cenevizlilere de tanınıyordu. Bunun karşılığında Osmanlı tüccarlarının Beyoğlu (Pera)'na serbestce girip çıkmaları güvence altına alınıyordu ²⁶.

Fetret devrinde şehzadeler arasındaki mücadele sırasında, Süleyman Çelebi'nin 1403 yılında, Bizans İmparatoru, Rodos Şövalyeleri, Venedik, Cenova ve Sırp Despotu ile imzaladığı bir antlaşmayla Hristiyanlara geniş imtiyazlar tanınmıştır ²⁷. Venedik Cumhuriyetinin ise, 1406 yılında, Süleyman Çelebi ile ayrı bir ticaret antlaşması imzaladığı, Musa Çelebi'nin bu antlaşmayı teyit eden 1411 tarihli ahidnâmesinden ²⁸ anlaşılmaktadır. Bu ahidnâme ile, Venedikli tüccarlara, serbest ticaret güvencesinden başka, kaçak borçlu ve kölelerin karşılıklı olarak geri verilmesi de taahhüt ediliyordu. Venediklilere verilen bu imtiyazlar, diğer Osmanlı Sultanları tarafından da yenilenmiştir. Antlaşma hükümlerinin karşılıklı olarak taahhüt edilmiş olduğu, I. Mehmed'in 1419 tarihinde vermiş olduğu ahidnâmede belirtilmiştir ²⁹. Ortaçağ'da bu ahidnâmeden sonra yapılan antlaşmalarda mütekabiliyet esasına göre tanzim edilmişlerdir. Venediklilere verilmiş olan imtiyazlar, Sultan II. Murad tarafından 4 Eylül 1430'da; Sultan II. Mehmed tarafından da 23 Şubat 1446'da verilmiş olan birer ahidname ile yenilenmiştir ³⁰.

Bu dönem ahidnâmelerinde, daha çok Boğazlardan geçiş müsaadesi ile özellikle Türkiye'den buğday ihracının önem kazandığı görülmektedir. Tüccarlara tanınan imtiyazlar olarak ticaret serbestisi güvencesi, suçlular için bireysel sorumluluk, çalınan mülk ve eşyaların geri verilmesi ile zararların tazmini taahhüt edilmektedir. Kaçak tutsaklarla ilgili hükümlerde de bunların geri verilmesi istenmekte, ancak sığındıkları ülkede din değiştirdikleri takdirde kalabilecekleri belirtilmektedir. Anadolu Selçukluları ve Beylikleri dönemindeki ahidnâmelerdeki, tüccarlara tanınan geniş hak

²⁶ H. İnalcık, *İmtiyazat*, EI; İ.H. Uzunçarlışı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1961. I, s. 232.

²⁷ Antlaşma metni için Bk. G.T. Dennis, 1403 Tarihli Bizans-Türk Antlaşması, Çev. M. Delilbaşı, D.T.C. Fak. Derg. XXIX/1-4 (1971-1978) 153, 166.

²⁸ Martin Thomas, *Dip. Ven. Levan. II*, s. 302-304.

²⁹ Martin-Thomas, *Dipl. Ven. Levan. II*, s. 318-319; Ayrıca Bk. Ş. Turan, *Venedik'te Türk Ticaret Merkezi*, *Belleten XXXII/126* (1968) 249.

³⁰ II. Murad'ın ahidnâmesi, Martin-Thomas, aynı eser, II, s. 343-345'de yayınlanmıştır. II. Mehmed'in ahidnâmesi için Bk. Babinger-Dölger, *Mehmed's II. frühester Staatsvertrag* (1446), *OCP XV* (1949) 225-258.

ve güvencelerle ilgili hükümlere bu dönem ahidnâmelerinde rastlanmamaktadır.

Böylece, XIII. yüzyıldan başlayarak Fatih'e kadar Batılılara verilen imtiyazları özetlemeye çalıştık. XVI. yüzyıldan itibaren başta Fransa ve İngiltere olmak üzere, diğer yabancı devletler de Osmanlı Sultanlarından ahidnâmeler almışlardır. Önceleri bir imtiyaz olarak verilen bu kapitülasyonlar, sonraları kesin bir şekil alarak İmparatorluk üzerinde yabancı devletlerin siyasal ve ekonomik denetimine yol açmış ve ancak 24 Temmuz 1923'de Lozan Antlaşmasıyla kaldırılmıştır.

Üzerinde durduğumuz Ortaçağ ahidnâmelerinin bir özelliği de, büyük bir kısmının Yunanca yazılmış olmasıdır. Dolayısıyla, Ortaçağ'da Türk Hükümdarlarının Bizans ve Lâtin Devletlerle yaptıkları yazışmalarda Yunanca'yı diplomatik dil olarak kullandıkları anlaşılmaktadır³¹.

³¹ Yunanca'nın Türk Diplomatîğinde kullanımı ve Ortaçağ Ahidnâmeleri için Bk. M. Delilbaşı, Türk Hükümdarlarına ait Yunanca Ahidnâmeler ve Nâmeler (Basılmamış Doçentlik Tezi, 1980)

DAS KLOSTER VON MAVROMOLOS AM BOSPORUS. MATERIALIEN ZUR GESCHICHTE EINES GRIECHISCHEN KLOSTERS IN OSMANISCHER ZEIT

Dr. MARKUS KÖHBACH

Der 29. Mai 1453 markiert das Ende einer Epoche griechischer Geschichte. An diesem Tag fiel Konstantinopel in die Hand Osmanen, und wenn man von geringfügigen Resten byzantinischer Gebiete absieht, die zu diesem Zeitpunkt noch unabhängig waren und erst in den folgenden Jahren von den Osmanen erobert wurden, kann man verallgemeinernd sagen, daß der Fall Konstantinopels, das Ende des Byzantinischen Reiches, den Abschluß der Unterwerfung des kleinasiatischen und Balkangriechentums unter die türkische Herrschaft bildet.

Damit begann für die Griechen jene fast 400 Jahre währende Periode der *Τουρκοκρατία*, die Zeit der Fremdherrschaft unter Herren anderer Sprache, Religion und Kulturtradition. Zweifellos war diese Periode drückend, doch bot das von den Osmanen praktizierte *millet*-System einen gesetzlich definierten Spielraum, innerhalb dessen das Griechentum Religion, Sprache, Kulturtradition etc. weiterhin pflegen konnte und sich so seine "nationale" Identität bewahrte. Repräsentanten der einzelnen *millets*, die dem Staat gegenüber verantwortlich waren, waren die geistlichen Häupter, sodaß dem Klerus in dieser Periode nicht nur eine tragende Rolle in Religion und Kultur, sondern auch im politischen Leben zukam¹.

Wenn auch im ersten Furor der Eroberung – ob in Konstantinopel oder anderswo – zahlreiche Kirchen und Klöster zerstört

¹ Eine umfassende, leider vielfach einseitig polemische Darstellung der Aspekte der *Dimma*, d. h. der rechtlichen Bestimmungen des Islams über den Status der Nichtmuslime, sowie der speziellen osmanischen Praxis enthält das Buch von Karl Binswanger, *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts*. Mit einer Neudefinition des Begriffes "*Dimma*". München, 1977 (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, 23).

und in Brand gesteckt oder auch zu Moscheen oder profanen Zwecken umgewidmet wurden², blieben doch Kirchen und Klöster in beträchtlicher Anzahl bestehen, die als Zentren des Gemeindelebens, als Pflegestätten der Tradition ihre wichtige Funktion erfüllten.

² Die griechischen Historiker der Zeit der Eroberung (ἄλωσις) liefern sehr unpräzise Angaben, wie weit die Kirchen und Klöster von der Einnahme durch die Osmanen betroffen wurden, vgl. Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, translated from the Greek by Charles T. Riggs, Princeton, 1954, pp. 73-74 (Part I, §§ 244-246). Aus den Angaben von Doukas wissen wir, daß neben der Hagia Sophia, die in eine Moschee umgewandelt wurde, die Kirche der Hl. Theodosia, nahe dem nach ihr benannten Tor in den Stadtmauern am Goldenen Horn, das Kloster des Hl. Johannes Prodromos in Petra und das Erlöserkloster von Chora Opfer der Eroberung wurden. Im Laufe der folgenden Jahre, als Mehmed II. Anstalten traf, eine Residenz anzulegen, wurden nach dem Bericht von Doukas für die Neubauten Ziegel verwüsteter Klöster und Kirchen verwendet, das Pantokratorkloster wurde zu profanen Zwecken als Werkstätte umgewidmet, das Kloster von Mangana von türkischen Derwischen belegt, andere Klöster von türkischen Neuansiedlern bewohnt, s. Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*. An annotated translation of "Historia Turco-Byzantina" 1341-1462 by Harry J. Margouliass, Detroit, 1975, pp. 225-228 (XXXIX, 15-23); 243-244 (XLII, 13).

Nach Mehmed Ziyâ, *İstanbul ve Boğaziçi*, Istanbul, 1336 H., Bd. 1, pp. 204-205, ließ Sultan Mehmed II. die Hälfte der Kultgebäude in Moscheen umwandeln, die andere Hälfte beließ er den Christen; er beziffert die Zahl der umgewidmeten Kirchen mit 42. Selim I. versuchte 1518 und sein Nachfolger Süleyman I. 1537, die bestehenden Kirchen zu schließen oder in Moscheen umzuwandeln, vgl. Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*. Cambridge, 1965, pp. 200-201; K. Binswanger, op. cit., pp. 70-78. Der Fortbestand einer erheblichen Anzahl von Kirchen im Südwesten der Stadt führte in späterer Zeit bei den Osmanen zu der Annahme, ein Teil der osmanischen Belagerungstruppen wäre gewaltsam in die Stadt eingedrungen (*anveten*), ein anderer Teil hätte eine Kapitulation mit den Byzantinern abgeschlossen (*sulhan*). Im Bereich von Aksaray hätten sich beide Heeresgruppen vereinigt. Auf Grund der Kapitulation wären die Kirchen und Klöster etwa südlich der Linie Edirne Kapısı - Aksaray, im Bereich von Sulu Manastır (das byzantinische Peribleptoskloster)/Samatya (Psamathia) unangetastet geblieben, vgl. Selâhattin Tansel, *Osmanlı kaynaklarına göre Fatih Sultan Mehmed'in siyasi ve askerî faaliyeti*. Ankara, 1953, pp. 95-96 (nach Muştafâ Cenâbî, gest. 1590/91 und Ahmed Hasib Mü'min-zâde, gest. 1753); ein einschlägiges Fetva des Şeyhülislam Ebûs-sü'ûd Efendi (gest. 1574), das auf diese Problematik Bezug nimmt, findet sich bei S. Tansel, op. cit., pp. 95-96; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi fetvaları ışığında 16. asır Türk hayatı*. Istanbul, 1972, Nr. 456, p. 104; K. Binswanger, op. cit., pp. 76-77.

Am Beginn des 18. Jhs. waren von den griechischen Kirchen, die bereits vor 1453 bestanden hatten, nur noch 3 vorhanden, s. S. Runciman, op. cit., p. 201.

In manchen Fällen erlebten solche Stätten erst in osmanischer Zeit ihre wahre Hochblüte. Ein solcher Fall eines Klosters, dessen byzantinische Vergangenheit im Dunkel liegt, und das nach Niedergang und Verfall schließlich im 17. Jh., begünstigt durch glückliche Umstände, eine kurze, intensive Hochblüte erlebte, um schließlich am Beginn des 18. Jhs. als Opfer behördlichen Übereifers und gezielter Intrige zu fallen, dessen Andenken aber noch weiter nachlebt bis in unser Jahrhundert, soll hier vorgestellt werden: die Geschichte des Klosters von Mavromolos. Ziel der vorliegenden Arbeit ist es, die verstreuten Angaben und Belege zur Geschichte von Mavromolos aus Chroniken, Dokumenten, Reiseberichten etc., soweit sie publiziert vorliegen oder wenigstens durch Angaben in der Sekundärliteratur nutzbar sind, zu sammeln, zusammenzustellen und zu diskutieren, um daraus in Konturen das Schicksal dieses Klosters, speziell in der Zeit der osmanischen Herrschaft zu rekonstruieren.

Der Ursprung des Klosters, nämlich die Person des Stifters und der Zeitpunkt der Gründung, liegen im Dunkeln, da weder die byzantinischen Chroniken, noch die bis jetzt bearbeiteten und publizierten Dokumente aus byzantinischer Zeit einen Hinweis darauf liefern.

Etliche Autoren des 19. und 20. Jhs., die sich in ihren Publikationen auf das Kloster von Mavromolos beziehen, haben versucht, verschiedene in byzantinischen Quellen genannte Klöster mit Mavromolos zu identifizieren. So wird Mavromolos mit einer Gründung der Kaiserin Eudokia, Gattin von Konstantin X. Doukas (1059-1067) und Romanos IV. Diogenes (1067-1071), gleichgesetzt. Eudokia stiftete ein Kloster an der Meerenge, in das sie schließlich verwiesen wurde³. Man sieht in Mavromolos auch den Nachfolger des Frau-

³ Die Kaiserin Eudokia wurde 1071 nach der Niederlage und Gefangenschaft ihres Gatten Romanos IV. Diogenes in der Schlacht von Mantzikert von ihrem Sohn, Kaiser Michael VII. Doukas Parapinakes (1071-1078), in ein von ihr gegründetes Kloster an den Meerengen verwiesen, vgl. Michael Psellos, *Chronographie ou Historie d'un siècle de Byzance* (976-1077). Texte établi et traduit par Émile Renauld. Tome II, Paris, 1928, p. 166, XXX: ... ὑπερεξεληθεῖν μὲν τῆς Πόλεως, οἰκῆσαι δὲ ὑπὲρ αὐτῇ πρὸ τῆς θαλάττης τεμένισμα τῇ Θεοτόκῳ ἰδρύσατο; Michael Attaleiates, Immanuel Bekker edidit, Bonn, 1853 (CSHB), p. 169: τὴν δὲ δέσποιναν καὶ μητέρα τοῦτου καθαιροῦσι μετὰ σφοδρᾶς τῆς ἐπιφορᾶς, εἰτα καὶ πλοῖω παραδόντες ὑπερόριον τίθεντα κατὰ τὸν ἔων πορθμὸν, ὃν Στενὸν οἱ πολῖται

enklosters von Nematarea, das für die Regierungszeit des Kaisers Alexios III. Angelos (1195-1203) belegt ist und das nach den Angaben des Historikers Niketas Choneiates an der Mündung des Bosphorus zum Schwarzen Meer lag⁴.

Auch ein Kloster des Archistrategos Michael, eine Gründung des Kaisers Manouel I. Komnenos (1143-1180), wurde auf Mavromolos bezogen⁵. In diesem Fall handelt es sich wohl um das berühmte Michaelskloster von Kataskepe⁶.

Alle diese Versuche, den Ursprung dieses Klosters durch Identifikation mit quellenmäßig belegten Konventen aufzuhellen, müssen hypothetisch bleiben, da die Angaben über den Standort dieser Klöster in den Belegen so vage sind, daß sich oft nicht einmal mit Sicherheit entscheiden läßt, ob sie am europäischen oder asiatischen Ufer des Bosphorus lagen.

σύσταντι φρονιτηρίῳ καὶ λεγομένῳ Πιπερούδη, μεταμοφοῦσαν ἐπαποδείξαντες καὶ κεκαρμένην τὰς τρίχας, καὶ τῷ τάγματι τῶν μοναζουσῶν καταζεύξαντες; Johannes Zonaras, *Epitomae Historiarum*, Theodor Büttner-Wobst edidit, Bd. III, Bonn, 1897, p. 704, XVII, 15: τὴν βασιλίссαν Εὐδοκίαν εἰς τὴν παρ' αὐτῆς δομηθεῖσαν μονὴν κατὰ τὸν ἐν τῇ Προποντίδι πορθμὸν περιορίζουσι. Für die Gleichsetzung erklären sich der Erzbischof vom Sinai und spätere ökumenische Patriarch von Konstantinopel Konstantios in seinem Werk *Κωνσταντινιάς παλαιὰ τε νεώτερα ἤτοι περιγραφή Κωνσταντινουπόλεως*, Venezia, 1820, p. 135, Skarlatos D. Byzantios - Soterias Kalliadēs, *Ἡ Κωνσταντινούπολις*, Bd. 2, Athen, 1862, p. 177, sowie der Metropolit von Sardes Germanos [Athanasiaides] in seinem Stichwort Μαῦρος Μῶλος in der *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια* (= M. E. E.), Bd. 16, Athen, 1931, p. 975.

⁴ Im Kloster von Nematarea wurde Kaiserin Euphrosyne, die Gattin des Kaisers Alexios III., 1197 unter dem Verdacht des Ehebruchs interniert, vgl. Nicetae Choniatae *Historia*, recensuit Ioannes Aloisius von Dieten, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, Bd. XI/1, Berlin - New York, 1975, p. 488, 19-20: κατὰ τινὰ γυναικείαν μονὴν ἀπάγεται περὶ ποῦ τὸ τοῦ Πόντου στόμα δεδομημένην καὶ τῆς Νηματαρέας ὠνομασμένην. S. D. Byzantios, op. cit., Bd. 2, p. 177, stellt auch diese Möglichkeit zur Diskussion. Manouel I. Gedeon, *Ἐκκλησίαι βυζαντινῆς ἑξακριβοῦμένηι* (κυρίως ἡ Θεοτόκος τοῦ Κύρου), Konstantinopel, 1900, p. 114, zieht die Gleichsetzung von Nematarea mit Mavromolos jener mit der Gründung Eudokias, Piperoudi, vor.

⁵ Diese Möglichkeit neben anderen bringt S. D. Byzantios, op. cit., Bd. 2, p. 177.

⁶ Über das Kloster von Kataskepe, eine Gründung Kaiser Manuels I. Komnenos (1143-1180), s. R. Janin, *La géographie de l'Empire byzantin. 1ère partie: La siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique. Tome III: Les églises*

Mavromlos (griech. Μαῦρος Μῶλος oder Μόλος), zwischen Rumelikavağı und Büyük Liman am europäischen Ufer des Bosporus, hatte als Ort eine bis in die Antike reichende Tradition⁷. Der Name Mavromolos scheint erst in spätbyzantinischer Zeit aufgekommen zu sein und bezieht sich auf die konkreten Ortsverhältnisse. Die Byzantiner hatten hier, nördlich des heutigen Rumelikavağı eine Festung errichtet, die durch eine Mauer mit dem Ufer des Bosporus in Verbindung stand, wo eine Mole ins Wasser hineinführte. Über die Geschichte dieses Bauwerks ist nichts bekannt, von der Festung

et les monastères. 2ème édition, Paris, 1969, p. 342 (mit Verweisen auf die Primärquellen und Angabe der Sekundärliteratur). Während S. D. Byzantios, op. cit., Bd. 2, p. 203, dieses Bauwerk bei Karipçe lokalisieren möchte, setzt es Janin südlich von Rumelikavağı bei Yenimahalle an. Er äußert die Vermutung, daß dieses Kloster vielleicht schon in der Zeit der Herrschaft der Lateiner fiel und die Trümmer des Bauwerks von den Osmanen zum Bau der Festung von Rumelihisarı verwendet wurden. Aus Doukas, op. cit., p. 197, XXXIV, 8, wissen wir, daß für den Bau die Säulen einer Kirche des Erzengels Michael verwendet wurden, was zu schweren Unstimmigkeiten mit den Griechen führte. Es dürfte sich in diesem Fall wohl aber um die Michaelskirche ἐν τῷ Ἀνάπλῳ handeln, vgl. R. Janin, op. cit., pp. 338-340; ders. Les sanctuaires byzantins de Saint Michael (Constantinople et banlieue), in: Échos d'Orient 33.1934.28-52, besonders pp. 37-40. In der zuletzt genannten Arbeit äußert Janin die Vermutung, diese Kirche wäre bereits Ende des 14. Jhs. zerstört gewesen, sodaß die Ruinen den Osmanen willkommenes Baumaterial lieferten. Die Kirche wird am Kap von Akıntı Burnu, zwischen Arnavutköy und Bebek angesetzt. Das Michaelion von Anaplous wurde auch ὁ Ἀσώματος genannt (Ἀσώματοι – Körperlose – nennt die griechische Kirche die Erzengel, vgl. Ὁρθόδοξη καὶ Ἡθική Ἐγκυκλοπαίδεια [= Θ. H. E.], Bd. 3, Athen, 1963, col. 435, s. v.). Darauf bezieht sich S. Runciman, op. cit., p. 65: ... just beyond the village then called Asomaton and now called Bebek ..., ebenso F. Babinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstümer einer Zeitenwende. München, 1953, pp. 80-81: Namentlich die Kirche des Heiligen Michael, die sich an der Stelle des Schlosses [von Rumelihisarı] erhoben hatte, lieferte Steine und Säulen. Im Gegensatz dazu vermutet Marcell Restle, Istanbul, Bursa, Edirne, Iznik. Stuttgart, 1976, p. 58, im Zusammenhang mit Rumelikavağı: ... Michael en to anaplo, Michaelion könnte hier gestanden haben.

⁷ Über die antiken Traditionen dieses Bereichs vgl. Petrus Gyllius, De Bosporo Thracico libri III. Lugduni, 1561, speziell Caput XIX, Templum Phrygiae Deae Matris, p. 151; Josef von Hammer, Constantinopolis und der Bosporus, örtlich und geschichtlich beschrieben von ..., Pesth, 1822, Bd. 2, Nr. XLIV. Rumilikawak, pp. 262-267; İslâm Ansiklopedisi, Bd. 2, Istanbul, 1942, p. 682, col. a, s. v. Boğaziçi.

selbst haben sich bloß unbedeutende Mauerreste erhalten⁸, angenommen die Verbindungsmauer und die Mole, die dem Platz den Namen gaben⁹. Die türkische Bezeichnung Karataş – Schwarzer

⁸ Hammer, op. cit., p. 264, nennt diese Festung τῶν Ἀσωμάτων und setzt sie mit dem Kloster von Kataskepe in Beziehung. Allerdings ist m. E. Hammer bei der Interpretation einer Stelle des Historikers Georgios Sphrantzes, der als einzige Quelle eine solche Festung erwähnt, ein Irrtum unterlaufen. Die Stelle lautet nach Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401-1477*. Vasile Grecu ed. Bucureşti, 1966, p. 86, XXXIII, 1: ... βούλεται ὁ ἀμνηρᾶς ἐλθεῖν εἰς τὸ Στενὸν περὶ τὸν Ἀσωμάτων κτῆσαι κάστρον. Hammer interpretiert τὸ Στενόν, wörtlich: Enge, Engpaß, die bei den Byzantinern übliche Bezeichnung des Bosphorus, als Ortsnamen Stenia (Sosthenion), türkisch İstinye. Wo die von Sphrantzes erwähnte Festung wirklich lag, ist nicht zu entscheiden, Hammers Identifikationsversuch überholt. Tatsächlich finden sich nördlich von Rumelikavağı die spärlichen Reste einer byzantinischen Festung, die mit ihrem Gegenstück am asiatischen Ufer den Sperrriegel des Bosphorus bildete, da hier die Meerenge mit einer Kette abgeschlossen werden konnte. Da sich die asiatische Festung im 14. Jh. im Besitz der Genuesen befand, wurden beide Festungen früher irrig als genuesische Bauten angesehen, vgl. Helmut von Moltke, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839. Berlin, 1893, p. 86. Während die asiatische Festung den Namen Yoros/Yeros oder Ceneviz (nach den Genuesen) Kalesi führt, finden wir für das europäische Kastell den Namen Πολίχνιον, vgl. Patriarch Konstantios, *Κωνσταντινιάς*, p. 135, und M. E. E., Bd. 20, Athen, 1932, p. 461, s. v., aus späterer Zeit den Namen İmros oder İmroz Kalesi, vgl. *İstanbul Ansiklopedisi*, Bd. 5, Istanbul, 1961, op. 2850, s. v. Boğaziçi eski kale ve tabyaları; Karl Baedeker, *Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel, Zypern*. 2. Auflage, Leipzig, 1914, p. 235; C. Frh. von der Goltz, *Karte der Umgegend von Constantinopel* (1:100.000). Über die Architektur des Bauwerkes vgl. Sidney Toy, *The castles of the Bosphorus*, in: *Archaeologia or Miscellaneous tracts relating to antiquity*, Vol. 80, Oxford, 1930, pp. 215-228, besonders 226-227. Toy datiert den Bau in die Zeit Kaiser Manuels I. Komnenos, um ca. 1150, und bringt ihn wie bereits Hammer, loc. cit., mit dem Kloster von Kataskepe in Beziehung, er nennt ihn ... castle of the Incorporeal Saints. Seiner Ansicht nach war die Festung ca. seit 1350 in der Hand der Genuesen und wurde 1452 von den Osmanen erobert und zerstört. Tatsächlich war aber die Anlage bereits am Beginn des 15. Jhs. verfallen, s. *Narrative of the embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the court of Timour at Samarcand A. D. 1403-1406*. Translated by Clements R. Markham, London, 1859, p. 50: ... two castles on hills near the sea, the one being called "El guinol de la Grecia", ... The Grecian tower is ruined and deserted, ... Eine architektonische Aufnahme findet sich noch bei Albert Gabriel, *Chateaux turcs du Bosphore*. Paris, 1943 (*L'Institut français d'archéologie de Stamboul*, VI), p. 81, *Le vieux chateau d'Europe* (mit Skizze Fig. 41).

⁹ Über diese Mauern, die die Festungsanlagen mit dem Ufer verbanden, s. S. Toy, op. cit., p. 226: ... walls were carried down from each of them to the

Stein – entspricht fast wörtlich dem griechischen Namen. Ob dieser Name eine Lehnübersetzung von Mavromolos darstellt, oder auf Grund der örtlichen Verhältnisse sich als naheliegend ergab, ist nicht zu entscheiden.

Der erste exakte Quellenbeleg für das Kloster von Mavromolos stammt aus einem Chrysobull der Kaiser Johannes V. Palaiologos und Matthaios Kantakouzenos vom September 1356, in dem auf Bitten der Mönche des Muttergottesklosters von Vatopedi (Βατοπέδιον)¹⁰ am Berg Athos die Besitzungen dieses Klosters bestätigt werden. In der Aufzählung erscheint auch das Muttergotteskloster von Mavros Molos mit seinem Besitz als Eigentum von Vatopedi¹¹.

Für die nächsten 200 Jahre lassen sich aus den publizierten Materialien keine Quellenbelege ausfindig machen, doch möchte ich die Vermutung äußern, daß die osmanische Eroberung des Gebiets am Bosphorus, insbesondere des europäischen Ufers und letztlich von Konstantinopel selbst das Kloster seiner Besitzungen und Einnahmequellen beraubte und so seinen Niedergang verursachte, der erst im 17. Jh. eine bedeutsame Wende erfuhr.

Aus der 2. Hälfte des 16. Jhs. besitzen wir in einigen europäischen Reiseberichten detaillierte Angaben über die Orte und Bauten am Bosphorus, und verschiedentlich wurden solche Belege auf Mavromolos bezogen. Diese Berichte sollen hier kurz referiert werden,

Bosphorus; H. von Moltke, op. cit., p. 86: ... die Trümmer zweier genuesischer (!) Kastele. Sie standen durch lange Mauern mit den Ufern des Bosphorus ... in Verbindung; Hermann Barth, Konstantinopel. Leipzig und Berlin, 1901, pp. 128-129: Mauern laufen gerade den Berg hinunter bis ans Gestade und verbinden die Hochburgen, Spuren eines Molo ins Meer sind auf europäischer Seite vorhanden, drüben war ein ähnlicher Damm (cf. den Namen Mavromolo), ... Das europäische Bergschloß ist nur in den Ruinen der Verbindungsmauer und des Dammes sichtbar; Edwin A. Grosvenor, Constantinople, Vol. 1, London, 1895, p. 190: ... a powerful castle, with a thick, high wall, descending from it to the shore. Thence a mole of adequate proportions was prolonged part way across the strait ...; Semavi Eyice, Bizans devrinde Boğaziçi. Istanbul, 1976 (Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2236), p. 42.

¹⁰ Über das Athoskloster Vatopedi s. Θ. Η. Ε., Bd. 3, Athen, 1963, col. 762-764, s. v. Βατοπέδιου, Μονή.

¹¹ Ein deutsches Regest dieser Urkunde findet sich bei Franz Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453. 5. Teil (Schluß): Regesten von 1341-1453. München-Berlin, 1965, pp. 44-45.

um im Anschluß daran zu prüfen, welche Kriterien für und welche gegen eine Identifikation sprechen.

Der Franzose Pierre Gilles (latinisiert Petrus Gyllius)¹², der sich um die Mitte des 16. Jhs. in Istanbul aufhielt und sowohl die Altertümer Konstantinopels, als auch den Bosphorus unter dem Blickwinkel antiquarisch - humanistischer Gelehrsamkeit eingehend beschrieb, berichtet in seinem Buch über den thrakischen Bosphorus im Kapitel über den Tempel der phrygischen Göttin¹³, daß sich seiner Ansicht nach der Tempel an jener Stätte befunden hätte, wo er eine Kirche des Hl. Nikolaus und eine der Muttergottes sah. Im folgenden Kapitel über den Fluß Chrysorrhoeas¹⁴ beschreibt er eine Kirche der Muttergottes in einem Taleinschnitt, 1600 Schritte von der Küste, von einem Kastanienhain umgeben, der diesem Heiligtum auch den Beinamen *Castaniota* gegeben hat. Bei der Kirche entspringt ein heiliger Quell, der auch in der stärksten Sommerhitze nicht versiegt und ein Flößchen speist, das Gilles mit dem antiken Chrysorrhoeas gleichsetzt.

Etwa ein Vierteljahrhundert später verzeichnet der Württemberger Theologe Stephan Gerlach d. Ä., der als Legationsprädikant des kaiserlichen protestantischen Gesandten David von Ungnad¹⁵ in Istanbul weilte, unter dem 15. August 1577 in seinem Tagebuche,

¹² Pierre Gilles, 1490-1555, zu seiner Biographie und seinen Werken s. Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours. MM Firmin Didot Frères ed. Tome 20, Paris, 1857, col. 542-544, s. v. Gilles, Pierre. Neben seinem bereits in Anm. 7 zitierten Buch über den Bosphorus verdient sein Werk über die Altertümer Konstantinopels Interesse: De topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri IV. Lugduni, 1561.

¹³ Petrus Gyllius, De Bosporo Thracico libri III. Lugduni, 1561, p. 151, Caput XIX, Templum Phrygiae Deae Matris: Itaque illius templum mihi fuisse videtur in his locis, ubi hodie duae aedes sacrae sunt, altera diui Nicolai, altera diuae Mariae.

¹⁴ P. Gyllius, op. cit., p. 152, Caput XX. De Chrysorrhoea fluuiio: A valle cingente fani collem amplius mille sexcentorum passuum ora maritima processum facit ad vallem, in qua summa est aedicula Mariae virginis, quam vocant Castaniotam a sylua castaneorum circumuigentium, in qua est fons sacer, perennem etiam summa aestate riuum emittens per vallem angustam, iuxta ripas maxima ex parte intercessam. Hic riuus ille est, de quo Dionysius, postquam commemoravit fanum deae Phrygiae, sic ait: post haec Chrysorrhoeas fluuius ...

¹⁵ David Ungnad, Freiherr von Sonnegk und Preyburg, überbrachte 1572 und 1573 als Präsentgesandter die Ehrengeschenke, d. h. den Tribut der Habs-

daß das auf diesen Tag fallende Fest Mariae Himmelfahrt von den Griechen an drei Orten besonders gefeiert wurde, und nennt darunter auch eine Örtlichkeit *Castania* in der Nähe des Schwarzen Meeres, die sich besonderen Pilgerzuströms erfreute¹⁶.

Fast genau zehn Jahre später, am 9. Juli 1587, unternahm der Königsberger Reinhold Lubenau, der als Apotheker im Dienste des kaiserlichen Gesandten Dr. Bartholomäus Petzen¹⁷ stand, zusammen mit einigen Kameraden eine Bosphorusfahrt. Er erwähnt eine Kirche *Nostra donna de Castanea*, nach Rumelihisarı gelegen, herabgekommen und bloß von zwei Mönchen besetzt; im weiteren nennt er etwa gegenüber von Anadolukavağı ein Stift der Hl. Maria, das nach seinen Worten Ruine gewesen zu sein scheint, und dahinter den großen Turm einer Kirche des Hl. Nikolaus¹⁸.

burger, und weilte 1574-1578 als Gesandter in Istanbul, vgl. Bertold Spuler, Die Europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). 3. Teil, in: Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Jahrgang 1935, Heft 3-4, p. 326 (die Daten sind zu korrigieren); C. v. Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, 54. Teil, Wien, 1886, pp. 180-181, s. v. Weißenwolf, Nr. 6, David (I.) Ungnad. David Ungnad, ein engagierter Protestant, wurde auf Empfehlung von Philipp Melanchthon sogar zum Rektor der Universität Wittenberg ernannt. Stephan Gerlach d. Ä. (1546-1612) begleitete Ungnad 1573 als Reiseprediger nach Istanbul und blieb während der Dauer von Ungnads Gesandtschaft bis zur Rückreise 1578 als Legationsprädikant in dessen Diensten. Er hat seine Erlebnisse und Eindrücke aus dieser Zeit in seinem Tagebuch ausführlich festgehalten.

¹⁶ Stephan Gerlachs deß Aeltern Tage=Buch/Der von zween Glorwuerdigsten Roemischen Kaeysern/Maximiliano und Rudolpho, Beyderseits den Andern dieses Nahmens/Hochstseeliger Gedaehtnuß/An die Ottomanische Pforte zu Constantinopel Abgefertigten /.../ gluecklichst vollbrachter Gesandtschaft. Franckfurth am Mayn, 1674, p. 373, col. b: [15. August 1577] Heut haben die Griechen das Fest Mariae Himmelfahrt an drey Orten gehalten. 1. Auff der Insel Chalze in dem Kloster Παναγίας zu der allerheiligsten (Mutter Gottes). 2. nicht weit von dem Dorff St. Stephan. 3. draussen bey dem Schwartzten Meer/ in einem Ort Castania/ von vielen Castanienbaeumen also genennet/ da wohl 10.000 Griechische Manns= und Weibspersonen hinaußgegangen.

¹⁷ Über Leben und Wirken des Dr. Bartholomäus Petzen (auch Pezzen, Petz, Betz, Becz, Petsch), gest. 1605, s. Allgemeine deutsche Biographie, 53. Band: Nachträge bis 1899: Paulitschke - Schets, Leipzig, 1907, pp. 41-47, s. v. Pezzen; B. Spuler, op. cit., p. 328.

¹⁸ Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. Herausgegeben von W. Sahn. II. Teil, 1. Lieferung (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr., VI), Königsberg i. Pr., 1915, 3. Buch, 76. Capitel, pp. 5-6: Besser hinaus

Zur selben Zeit hielt sich der Pfälzer Michael Heberer aus Bretten in Istanbul auf, der als Protestant vergeblich die Hilfe des erzkatholischen Dr. Petzen erhoffend, schließlich durch die Hilfe des französischen Gesandten Jacques Savary de L'Ancosme¹⁹ Befreiung vom Joch der türkischen Sklaverei und in der Botschaft der Franzosen Asyl fand. Ähnlich wie Lubenau beteiligte er sich im März 1588 an einem Bootsausflug nach dem Bosphorus. Er beschreibt ein Mönchskloster, *Nostra Donna de Castanea*, das von zwei Mönchen besetzt war, dessen Kirche offen stand und einige alte Bücher enthielt. Nach Heberers Angaben kann man dieses Kloster hinter Rume-likavağı auf einer bewaldeten Anhöhe in der Nähe des Bosphorusufers lokalisieren²⁰.

steht eine Kirche Nostra donna de Castanea genandt. Es wahren zwei Munchen drein, die Kirche stehet stets offen; ... Kegen diesem Castel [Yoros Kalesi am asiatischen Ufer] uber zur lincken Handt, auf einem hohen Berge, ist ein schönes, groses Stift gelegen gewesen, Beatae Mariae genandt, und seindt die großen Stuck Mauren noch zu sehen. Hinter dem Stift zwischen den Bergen sieht man einen grosen, holtzernen Thurm, zu S. Nicolao genandt.

¹⁹ Über diese schillernde Persönlichkeit s. M. Le Comte de Saint Priest, *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie et sur le commerce des Français dans le Levant*, Paris, 1877, pp. 199-200, Jacques Savari, Seigneur de Lancosme.

²⁰ Michael Heberer von Bretten, *Aegyptiaca Servitus: Wahrhaft Beschreibung einer Dreyjaehrigen Dienstbarkeit/ So zu Alexandrien in Egypten ihren Anfang/ und zu Constantinopel ihr Endschaft genommen*. Heydelberg, 1610, 3. Buch, 7. Capitel, pp. 374-375: Das Gebew uff dem Gebuerg oben am Wald/ ist ein Griechisch Muenchskloster. Wir seind hinauff gestiegen/ solches zu besichtigen/ Aber es ist ein arm werck/ Die Kirch stehet allzeit offen/ Ligen ein par Griechischer alter Buecher darinnen/ Auff dem Schopfen nechst darbey wohnen zween Muench/ die zu diesem Closter geschworen/ der eine kam zu uns herauß/ redet ein wenig Italienisch/ dann er kondte weder recht Griechisch noch Lateinisch/ Der sagt uns den namen des Closters/ Nostra Donna de Castanea, zu unser Frawen auff dem Kestenberg.

Heberer lokalisiert diese Kirche bzw. dieses Kloster nach zwei zerstörten Festungen, die mit ihren Mauern und Befestigungsanlagen bis an den Bosphorus reichten. Zwischen pp. 372-373 befindet sich ein Stich mit einer Darstellung des Bosphorus. Hinter Neocastrum, i. e. Rumelihisarı, ist auf einer Anhöhe die Ruine einer Festung dargestellt. Es handelt sich dabei um die Überreste der byzantinischen Burg nördlich von Rumelikavağı, vgl. Anm. 8. Zwischen dieser Anhöhe und der nächsten Erhebung, auf der das Kloster liegt, zu dem ein gewundener Pfad hinaufführt, ist ein schmaler Taleinschnitt eingezeichnet. Bei aller schematischen Vereinfachung scheint das Bild der Örtlichkeit doch den tatsächlichen Verhältnissen zu entsprechen.

Im Jahre 1593 reisten die Russen Trifon Korobejnikov und Michail Ogarkov ins Heilige Land²¹. Ihre Reise führte sie über Konstantinopel, wo sie Kirchen und Klöster besuchten und Priester und Mönche mit Almosen, die sie vom Zaren Fëdor Ivanovič (1584-1598) mitbekommen hatten, beteiligten²². Trifon Korobejnikov hat diese Reise beschrieben und eine Art Rechenschaftsbericht hinterlassen, in dem er die einzelnen von ihm besuchten Stätten nennt und den ausgegebenen Betrag verzeichnet. Er nennt ein Kloster der Muttergottes und eines des Hl. Nikolaus in einer Einöde Mavromola, 15 türkische Meilen von Konstantinopel entfernt. Der Abt des Muttergottesklosters Ioasaph erhält ebenso wie sein Amtsbruder Gerasios vom St. Nikolauskloster 3 Goldstücke, die 7 Mönche der beiden Klöster je 2 Goldstücke²³.

Aus dieser Zusammenstellung verschiedener Nachrichten ergibt sich die Frage: sind das Kloster von Mavromolos und die Marienkirche der Castaniota/Castania/Nostra Donna de Castanea identisch? Skarlatos Byzantios hat die Existenz eines eigenen Heiligtums einer Theotokos Kastaneotissa angenommen und einen türkischen Gewässernamen Kestane Suyu ("Kastanien - Wasser") mit dem antiken Chrysorrhoeas gleichgesetzt²⁴. Der Armenier Sargis Sarraf Hovhannesean (1750-1805) aus Balat, der eine Topographie von Istanbul und Umgebung verfaßte, berichtet, daß es im Tal von Sari-

²¹ Über Trifon Korobejnikov s. Brokgauz - Efron, *Ėnciklopedičeskij slovar'*. Tom XVI. S. - Peterburg, 1895, pp. 307-308, s. v.; A. N. Pypina, *Istorija russkoj literatury*, Tom II, S. - Peterburg, 1898, pp. 228-233.

²² Der Rechenschaftsbericht *Otčet Trifona Korobejnikova v rozdannoju carskoj milostyni*, in: *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik*, Tom 9, Vypusk 27, S. - Peterburg, 1889, pp. 84-103.

²³ *Otčet Trifona Korobejnikova ...*, pp. 86-87: ... v monastyr' Prečistye Bogorodicy da v monastyr' Nikolj Čjudotvorca, čto v pustyne slovet Mavromola, ot Carja Goroda 15 mil' turkskich, veleno dat' po rospisi gosudarevy milostiny 60 zolotych i v te monastyri dano gosudarevy milostiny prečistenskomu igumenu Iasafu da nikolskomu igumenu Gervasiju po 3 zolotych da oboich monastyrej 7 starcom 14 zolotych - po 2 zolotych starcu, i vsego 20 zolotych.

²⁴ S. D. Byzantios, *op. cit.*, Bd. II, p. 177. Die Gleichsetzung von Chrysorrhoeas mit Kestane Suyu ist allerdings sehr zweifelhaft; während das Kestane Suyu im Tal von Sariyer fließt, setzt man den antiken Fluß Chrysorrhoeas in dem Bachbett an, das nach den Ruinen der byzantinischen Festung nördlich von Rumelikavağı zum Bosphorus führt, vgl. *İslâm Ansiklopedisi*, Bd. 2, Istanbul, 1942, p. 682, col. a, s. v. Boğaziçi.

yer früher drei Klöster gegeben hätte. Die drei Bäche in diesem Tal, Kestanesuyu, Fındıksuyu und Gümüşüyü wären die Hagiasmata dieser Klöster gewesen²⁵.

Germanos Athanasiades, Metropolit von Sardes, hat mit Bezug auf Gerlach und Gyllius, gegen Byzantios, den er zitiert, die Identität beider Heiligtümer postuliert²⁶, auch andere Autoren vertreten diesen Standpunkt²⁷. Allerdings erscheint diese Gleichung nicht zwingend. Für die Gleichsetzung spricht das Faktum, daß die Quellen nie die Namen Mavromolos und Castaniota gemeinsam anführen, sondern stets nur der beiden. In beiden Fällen handelt es sich um Marienheiligtümer, die am 15. August ihr Patrozinium feierten.

Die Sichtung der Quellen und ihr Vergleich ergibt auch manche Widersprüche und Unklarheiten: nach Korobejnikov gewinnen wir den Eindruck, daß das Muttergotteskloster von Mavromolos und das des Hl. Nikolaus nahe beieinander lagen. Auch Gyllius und Lubenau nennen ein Heiligtum der Muttergottes und des Hl. Nikolaus, unterscheiden aber diese Marienkirche von der Castaniota. Die Ortsangaben in den Quellen sind widersprüchlich: Gyllius nennt zuerst die Kirchen der Muttergottes und des Hl. Nikolaus, danach das Heiligtum der Castaniota. Lubenau erwähnt die Kirche *Nostra donna de Castanea* im Anschluß an die Beschreibung von Rumelihisarı, das er Caradenis, Caracula oder Genehischer²⁸.

²⁵ Das Werk Sarraf Hovhanneseans ist in einer Handschrift der Bibliothek Nubarian, Paris, überliefert und wurde von Hrand D. Andreasyan bei seiner türkischen Übersetzung des *İnciçe*an benutzt, um einzelne Angaben zu ergänzen, s. P. Ç. İnciyan, XVIII. asırda İstanbul. Tercüme ve notlar Hrand D. Andreasyan. 2. Aufl., İstanbul, 1976 (İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü yayımları, 43). Die Angaben über Sarıyer aus Sarraf Hovhannesean finden sich auf p. 120.

²⁶ In: M. E. E., Bd. 16, Athen, 1931, p. 795, s. v. Μαῦρος Μῶλος.

²⁷ Cf. V. A. Mystakides, Παναγία ἡ Μαυρομολίτισσα ἐν τῷ ἄνω Βοσπόρῳ, in: *Νέος Ποιμὴν* 5.1.1923. 11-16, besonders pp. 12-13; Gennadios [Mazaraki Arabatzoglou], Metropolit von Helioupolis, *Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ρεύματος* ('Αρχαῖοι Κωγί'), İstanbul, 1949, pp. 67-68; S. Eyice, op. cit., pp. 43-44.

²⁸ Caradenis ist türkisch Karadeniz - das Schwarze Meer, Caracula türk. Kara kule - schwarzer Turm, Genehischer türk. Yenihisar - neues Schloß (der Hrsg. W. Sahm hat op. cit., p. 3, Anm. 2 Genehischer irrig als "Genuesisches" erklärt).

nennt. Allerdings sind seine Worte: "Besser hinaus stehet eine Kirche ...²⁹" so vage, daß eine exakte Lokalisierung nicht möglich ist. Wesentlich genauer sind seine weiteren Angaben über den Standort des zweiten Marienheiligtums. Nach der Beschreibung der Festung Jeros³⁰ nennt er zur Linken, d. h. am europäischen Ufer des Bosporus, ein Stift der Muttergottes, das er als Ruine bezeichnet, und einen Turm des Hl. Nikolaus³¹. Heberer dagegen berichtet nach der Beschreibung von Rumelihisari von zwei alten, stark verfallenen Festungen an beiden Ufern, deren Mauern bis ans Meer reichten, wo früher die Meerenge abgesperrt wurde³². Danach beschreibt er die Kirche der Nostra Donna de Castanea³³.

Lubenaus Angabe über den ruinösen Zustand des Marienstifts beim Turm des Hl. Nikolaus entspricht durchaus dem Zustand von Mavromolos am Beginn des 17. Jhs., wie wir noch sehen werden. Andererseits gibt seine und Heberers Schilderung der Kirche der Nostra Donna de Castanea, sowohl was den Bau selbst, als auch die Anzahl der Mönche betrifft, ein gutes Bild eines herabgekommenen Klosters, das ebenso den Verhältnissen des Klosters von Mavromolos entspricht. Die Zahl von bloß zwei Mönchen, die Lubenau und Heberer angeben, paßt zur Nachricht Korobejnikovs, der im Jahre 1593, 6 Jahre nach Lubenau, 5 Jahre nach Heberer Istanbul besucht und als Gesamtzahl der Insassen des Muttergottesklosters von Mavromolos und des Nikolausklosters 7 angibt.

Aus der 2. Hälfte des 19. Jhs. besitzen wir einen Bericht über die Nachforschungen und Grabungen russischer Archäologen im Bereich von Mavromolos, der uns folgende Angaben liefert³⁴: vom Ufer des Bosporus führt der Weg durch ein bewaldetes Tal, in dessen

²⁹ Cf. das volle Textzitat Anm. 18.

³⁰ Lubenau nennt die Festung Chisar oder Jeros, das alte Schloß, ..., s. Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau, Teil II/1, p. 6.

³¹ Cf. das volle Textzitat Anm. 18.

³² M. Heberer von Bretten, *Aegyptiaca Servitus*, 3. Buch, 7. Capitel, p. 374: Bald hernacher fanden wir uff beiden seiten alte zerstoerte Schloesser/ die mit ihren Mawren bis an das Meer herunder gereicht hatten/ ...

³³ Cf. das volle Textzitat Anm. 20.

³⁴ A. L[ebedev], *Pustynja Mavromolo. Iz archeologičeskich poiskov v okrestnostjach Konstantinopolja*. In: *Moskovskija Eparchal'nyja Vedemosti*, God II, No. 26, Moskva, 1870, pp. 6-7.

Sohle ein schmales Bachbett liegt, auf eine Anhöhe, wo die Klosterruinen liegen. Die Quelle des Flusses bzw. Baches entspringt im Klosterbereich, wo sie auch die noch erkennbaren Zisternen füllt. Das Plateau, auf dem sich die Reste der Bauten finden, wird ringsum von hohen Bäumen umschlossen. Ein Vergleich dieser Beschreibung mit den von Gyllius und Heberer gegebenen Einzelheiten erweist in einigen wesentlichen Punkten die Übereinstimmung der historischen Berichte mit dem Lokalausgesehen und archäologischen Befund, woraus sich die Gleichsetzung Castaniota = Mavromolos ableiten ließe.

Ein abschließender Überblick zeigt uns, daß Analyse und Vergleich der Quellen keinen zwingenden Beweis für oder gegen die Gleichsetzung liefern, doch überwiegen eher die Argumente dafür. Vor allem ist die Tatsache auffällig, daß keine Quelle beide Namen nennt, und daß sich die Bezeichnung Castaniota/Castania/Nostra Donna de Castanea nur in europäischen Reiseberichten der 2. Hälfte des 16. Jhs. findet. Da Lubenau und Heberer den Namen des Heiligtums in Italienisch anführen, ergibt sich die Frage, ob er in dieser Form vielleicht vorwiegend unter der italienischsprachigen levantinischen Bevölkerung lateinischen Bekenntnisses gängig war. Solange es nicht gelingt, weitere Belege beizubringen, die eine eindeutige Klärung dieser Fragen erlauben, muß eine Gleichsetzung, wie sie mehrere Autoren vorgenommen haben³⁵, hypothetisch bleiben, wenn auch verschiedene einleuchtende Gründe dafür sprechen, wie dargelegt wurde.

Am Beginn des 17. Jhs. finden wir Mavromolos in der Reisebeschreibung des Julien Bordier, eines Angehörigen der französischen Gesandtschaft unter Jean Gontaut, Baron de Salignac³⁶, der von 1604-1612 in Istanbul weilte. Bordier erzählt im 5. Buch seiner Aufzeichnungen von einer Überfahrt nach Asien von Yeniköy aus. Die Überfahrt über den Bosporus wurde durch widrige Winde verzögert, man ruderte währenddessen nach Mavromolos. Bordier, der das Kloster Nostre - Dame de Maure Maulle nennt, bezeichnet die

³⁵ Cf. oben Anm. 26 und 27.

³⁶ Über ihn s. B. Spuler, op. cit., p. 354 (dort wird der Vorname François angegeben).

Örtlichkeit als hoch und einsam, er erwähnt auch das große Ansehen, das das Kloster allenthalben genießt³⁷.

Ein Jahrhundert später, am Beginn des 18. Jhs. hat der osmanische Reichshistoriker Mehmed Râşid in seiner Chronik anlässlich der Aufhebung und Zerstörung des Klosters diesem ein ganzes Kapitel gewidmet³⁸, in dem er die Geschichte des Klosters im 17. Jh. berichtet:

Ursprünglich bestand der Konvent nur aus zwei Mönchszellen. Im Jahre 1026 H./beg. 9.1.1617 pachtete ein Mönch Isaias für die Summe von 500 Akçe jährlich Wald und Ackerland aus dem Besitz der Stiftung (*vaqf*) der Moschee Sultan Bayezids. Von Isaias ging die Einsiedelei an einen Mönch Dionysios³⁹, von diesem an einen Kyriako über. Dieser ließ eine der beiden Mönchszellen renovieren und baute zum Schutz und als Vorratslager einen Turm daran. Außerdem ließ er mit Zustimmung des Verwalters der Stiftung ein neues zweigeschossiges Gebäude mit Mönchszellen errichten und legte eine Mühle, eine Fischfangvorrichtung⁴⁰, Magazine, Wein- und Obstgärten an. Gegen eine Vorauszahlung von 5000 Akçe und eine

³⁷ Relation d'un voyage en Orient par Julien Bordier, écuyer de Jean Gontaut, Baron de Salignac, ambassadeur à Constantinople (1604-1612). Livre V^e. Chrysanthos [Philippides], Metropolit von Trapezunt, ed. In: 'Ἀρχαίων Πόντου 6.1934.86-158 (nach dem Manuskript der Bibliothèque Nationale, Paris, Fonds ancien St Germain français 18076). Die zitierte Passage findet sich auf p. 90, Yegni-Cué.

³⁸ Mehmed Râşid, Târîh, 2. Ausgabe, Bd. 4, Istanbul, s. a., pp. 182-183, Hedm ü taḥrîb-i manastır-ı Mağramoloz bâ-fermân-ı 'âlî. Eine deutsche Übersetzung dieses Berichts gibt J. v. Hammer, op. cit., Bd. 2, pp. 265-266, eine griechische A. K. Hypselantes, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσην (1453-1789). Konstantinopel, 1870, pp. 292-293.

³⁹ Während die Formen Isayi und Kiryaqo bei Mehmed Râşid, loc. cit., eindeutig als Ἰσαίας und Κυριακό(ς) zu erkennen sind, bietet die Schreibung des Namens DY'NWS Probleme. Hammer liest einfach dem Schriftbild gemäß Dijanus, was kaum sinnvoll erscheint, Hypselantes dagegen Διονύσιος. Ich habe diese Lesung vorgezogen.

⁴⁰ Im Text talyan, moderntürk. meist dalyan. Dieses Wort vermutlich griechischen Ursprungs (<*τ' ἁλιάνειον?) bezeichnet eine Vorrichtung zum Fischfang, die aus einem an Pfählen befestigten großen Staaknetz besteht mit einem Beobachtungsposten auf einem dieser Pfähle. Zur Etymologie und älteren Quellenbelegen s. Henry and Renée Kahane - Andreas Tietze, The Lingua Franca in the Levant, Urbana, 1958, Nr. 729, ἁλιάνειον, pp. 477-481.

Erhöhung der Pacht auf 150 Akçe monatlich wurde ihm gestattet, passenden Grund in der Umgebung als Ackerland zu roden. Ihm schlossen sich zehn Mönche an und bildeten einen Konvent. Nach seinem Tod erhielten die Mönche seinen Anteil und weiteres Land gegen 200 Akçe jährlich, der gesamte in der Nutzung des Klosters befindliche Boden der Stiftung wurde im Jahre 1086 H./beg. 28.3.1675 mit Einverständnis des Stiftungsverwalters den Mönchen zediert. Schließlich wurde die Klosterkirche wegen Baufälligkeit abgebrochen und 1102 H./beg. 5.10.1690 aus Spendengeldern eine große, prächtige Kirche neu errichtet. Die von Mehmed Râşid berichteten Einzelheiten über das Ende des Klosters sollen später referiert werden.

Erstaunlich an diesem Bericht ist, welche Aufmerksamkeit der osmanische Historiker der Geschichte von Mavromolos widmet, und welche Details er überliefert. Einige seiner Angaben werden durch eine Patriarchenurkunde aus dem Jahre 1635 untermauert⁴¹: Nachdem das Kloster, das am Beginn des 17. Jhs. als *πατριαρχική καὶ σταυροπηγιακή μονή* erscheint, geraume Zeit verfallen und verlassen gestanden hatte, hatte es ein Mönch Kyrillos aus eigenen Mitteln und Spendengeldern wieder instandsetzen lassen.

Dieser Mönch wandte sich an den ökumenischen Patriarchen mit der Bitte, das Kloster dem Athoskloster Vatopedi als Metochie zu unterstellen, also jener Lavra, die wir bereits 1356 im Besitz von Mavromolos sehen. Diesem Ersuchen entsprechend fertigte der Patriarch Kyrillos II⁴² 1635 eine Urkunde aus, in der diese Einzelheiten festgehalten sind. Er bestätigte die Übertragung von Mavromolos unter die Hoheit von Vatopedi, nachdem eine Synode das Ansuchen genehmigt hatte. Dem Konvent des Muttergottesklosters von Vatopedi wurde eingeschärft, sich um die Renovierung der Gebäude von Mavromolos zu kümmern, Mavromolos selbst braucht dem Patriarchat bloß 5 Silberstücke jährlich als symbolische Abgabe zu entrichten. Bei allen liturgischen Handlungen soll der Name

⁴¹ Diese Urkunde wurde von Germanos [Athanasiaides], Metropolit von Sardes, veröffentlicht in dem Aufsatz 'Η μονή τοῦ Μάβρου Μόλου, in: 'Ορθοδοξία 13.10.1938.292-299 (die zitierte Urkunde pp. 296-298).

⁴² Kyrillos II. Kontares, es handelt sich um seine zweite Amtsperiode als Patriarch von der 1. Dekade März 1635 - Mitte Juni 1636.

des Patriarchen genannt werden. Wir erfahren auch, daß das Kloster der Mariae Himmelfahrt (κοίμησις τῆς Θεοτόκου) geweiht war. Nach einem Vergleich dieser Urkunde mit der Erzählung Mehmed Râşids würde ich nicht anstehen, in Râşids rührigem Mönch Kyriako den Erneuerer Kyrillos zu sehen, der sich um den Bestand des Klosters so verdient machte.

Aus unbekanntem Grund verlangte Kyrillos zwei Jahre später die Unterstellung von Mavromolos unter das Athoskloster Iviron. Wir besitzen eine Urkunde des Patriarchen Kyrillos I⁴³ vom Juni 1637, in der diesem Wunsche stattgegeben wird⁴⁴. Auch dieses Dokument betont die Leistungen des Mönchs Kyrillos für die Wiederherstellung des Konvents von Mavromolos.

In einer Urkunde des Patriarchats von Konstantinopel an den russischen Zaren Michail Fëdorovič Romanov (1613-1645) aus dem Jahre 1644 findet sich unter den Unterzeichneten auch der Abt des Muttergottesklosters von Mavromolos, Arsenios⁴⁵.

Als florierendes Heiligtum begegnet uns Mavromolos um die Mitte des 17. Jhs. in der Reisebeschreibung Pauls von Aleppo⁴⁶. Dieser reiste im Gefolge des Patriarchen von Antiochien, Makarios, nach Rußland. Während ihres Aufenthalts in Istanbul besuchten sie am 14. Dezember 1651 das Kloster von Mavromolos. Paul von Aleppo nennt die Örtlichkeit *Qara Dāš* (türk. Karataş), das Kloster *niyāh*

⁴³ Kyrillos I. Loukaris, der vom 5.3.1637-20.6.1638 seine sechste Amtsperiode bekleidete.

⁴⁴ Die Urkunde ist publiziert bei Germanos, Metropolit von Sardes, op. cit., pp. 298-299.

⁴⁵ Diese Angabe stammt von A. Lebedev, op. cit., p. 6, col. 2 (unten). Allerdings ist Lebedev ein Irrtum unterlaufen, er nennt als Aussteller dieser Urkunde den Patriarchen Theophanes. Unter den ökumenischen Patriarchen gibt es nur einen namens Theophanes, der im Jahre 1657 kurzzeitig diese Würde bekleidet. Wenn das angegebene Ausstellungsjahr 1644 stimmt, muß der Aussteller Parthenios I. (1.7.1639-8.9.1644) oder Parthenios II. (8.9.1644-16.11.1646) sein.

⁴⁶ Über Person und Werk Pauls von Aleppo s. G. Graf, Geschichte der christlichen arabischen Literatur. 3. Bd.: Die Schriftsteller von der Mitte des 15. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. Melchiten, Maroniten. Città del Vaticano, 1949, Nr. 22, pp. 110-113. Die Beschreibung von Mavromolos findet sich in: Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche. Texte arabe et traduction française par Basile Radu. Patrologia Orientalis, R. Graffin-F. Nau ed., Tome 22, Paris, 1930, pp. 114-115.

as-sayyida ("Tod der Herrin", i. e. *κοίμησις*) oder *Mafrūmūlus*, was er richtig mir *aṣ-ṣaḥra as-saudā* ("Schwarzer Stein") erklärt. Er gibt die Zahl der Mönche mit 40 an und erwähnt die große, alte Klosterkirche. Außerhalb der Kirche befindet sich ein *āḡiyāzma* (ἀγιῶμα), ein heiliger Quell, dem man Heilkraft zuschreibt. An der Kirchenmauer, über dem Hagiasma, befindet sich ein Bild der *Bandānāsā* (παντάνασσα), das von den Kranken als wundertätig verehrt wird. Im Innern der Kirche gibt es ein weiteres Hagiasma. Soweit die Schilderung Pauls von Aleppo, die uns zeigt, wie Mavromolos zu dieser Zeit blühte.

Bedauerlicherweise fehlt in der geographischen und Reiseliteratur der Osmanen, etwa bei Mehmed 'Âṣiq, vor allen aber bei Pauls Zeitgenossen Kâtib Çelebi und Evliyâ Çelebi, jeder Hinweis auf das Kloster von Mavromolos. Ein Vergleich von Kirchenbeschreibungen bei P. v. A. und E. Ç. liefert oft interessante Ergebnisse, vor allem gestatten die präzisen Schilderungen des christlichen Arabers P. v. A. in vielen Fällen, Dunkelheiten seines muslimischen Zeitgenossen E. Ç. aufzuhellen, Hyperbeln zu reduzieren und Realität von Phantastik zu trennen⁴⁷. Leider ist dies im vorliegenden Fall nicht möglich, da ich außer Mehmed Râşid keine weitere osmanische Quelle zu Mavromolos feststellen konnte.

1669 bereiste der Brite Thomas Smith die Türkei. Er besuchte auch das Kloster von Mavromolos, wo er vom Abt Makarios freundlich aufgenommen und über die Schicksale des Klosters eingehend informiert wurde. Smith berichtet⁴⁸:

⁴⁷ Zu diesem Problemkreis vgl. meinen Aufsatz: Die Beschreibung der Kathedralen von Iaşi, Kaschau und Wien bei Evliyâ Çelebi. Klischee und Wirklichkeit, Südost - Forschungen 38, 1979, besonders p. 219.

⁴⁸ Thomas Smith, *An account of the Greek Church, as to its Doctrines and Rites of Worship, with Several Historical Remarks interspersed. relating thereunto.* London, 1679, pp. 103-106. Die von Smith referierte Erzählung würde implizieren, daß Mavromolos am Beginn des 17. Jhs. verlassen und verfallen war. Der Mönch aus Büyükdere, der zum Neubegründer wurde, könnte der oben genannte Kyrillos sein, soweit deckt sich diese Erzählung mit den Angaben der Patriarchatsurkunde von 1635 und Mehmed Râşids. Da nach dem Bericht von Trifon Koro-bejnikov 1593 noch einige Mönche im Kloster waren, und Mehmed Râşid als Zeitpunkt für die neuerliche Niederlassung von Mönchen das Jahr 1617 nennt, müßte die Verödung des Klosters in diesen Zeitraum fallen. Wieweit das von M. Râşid für die Neubesetzung angeführte Datum 1617 stimmt, ist vorderhand

Vor etwa 50-60 Jahren, also zu Beginn des 17. Jhs., hätte ein Mönch aus Büyükdere auf einer Wanderung ein von Büschen verdecktes Hagiasma gefunden, an dem sich ein Bild der Muttergottes befand. Daraus hätte er geschlossen, es müßte sich um eine frühere christliche Kultstätte handeln, über die in der griechischen Bevölkerung noch eine vage Tradition umlief. Mit großen Kosten und Aufwendungen wurde das Kloster neu errichtet, wobei der Grund von der Stiftung der Moschee Sultan Bayezids gepachtet wurde. Die jährliche Pachtsumme betrug 30 Silberstücke. Dem Bostancıbaşı, dessen Jurisdiktion das Kloster unterstellt war, lieferte das Kloster jährlich 10 Okka Wachskerzen und Schafe. Einmal im Jahr pflegte der Patriarch das Kloster zu visitieren und dort die Messe zu feiern. Dafür erhielt er eine einmalige Ehrengabe von 500 Akçe. Smith beziffert die Zahl der Mönche mit über 35, darunter 7 geweihte Priester. Ein besonderes Glücksjahr war nach der Erzählung des Abtes Makarios das Jahr 1661 oder 1662. Sultan Mehmed IV. (1648-1687), der wegen seiner Jagdleidenschaft von osmanischen Historikern *avcı* – der Jäger – genannt wird, kam auf einer Jagd in die Nähe des Klosters von Mavromolos, wo er erschöpft an einer Quelle rastete. Die Mönche, die davon erfuhren, berieten, ob sie dem Sultan ihre Aufwartung machen sollten, und schickten schließlich einen ihrer Mitbrüder mit einem Käse und einem Korb Kirschen zum Sultan. Dieser labte sich an den dargebotenen Gaben, dann rief er den Mönch, der demütig abseits stand, zu sich und forderte ihn auf, Muslim zu werden, er würde ihn hoch befördern. Der Mönch verharrete mit zu Boden gesenktem Blick in stummer Demutsgeste. Der Sultan erkannte daraus seine Ablehnung, und ohne Verstimmung befahl er ihm, die Augen zu heben, beschrieb mit der Hand einen Halbkreis und schenkte das so bezeichnete Land dem Kloster. Der Mönch wurde mit einem Geschenk von 30 Goldstücken entlassen.

Diese Geschichte wird auch von George Wheler, der 1675, also nur sechs Jahre nach Smith, in Istanbul weilte, mit geringfügig-

nicht zu entscheiden; allerdings scheint er für seine Darstellung offizielle Akten und Materialien benutzt zu haben (er war offizieller Reichsgeschichtsschreiber), was sich aus den zahlreichen Details ergibt, die teilweise durch andere Quellen bestätigt und untermauert werden. Auf die historische Episode mit Sultan Mehmed IV. bezügliche osmanische Quellenbelege lassen sich nicht beibringen.

gen Abweichungen in seiner Reisebeschreibung mitgeteilt⁴⁹. Nach Wheler befreite der Sultan das Kloster von der Kopfsteuer (*harac*), die einzige Tributleistung bestand aus der Lieferung von Kirschen für die großherrliche Tafel.

Aus demselben Zeitraum besitzen wir den Bericht des französischen Gesandten an der Hohen Pforte, Charles Marie François Olier, Marquis de Nointel et d'Angervilliers⁵⁰, über einen Besuch im Kloster von Mavromolos. Nointel, ein überzeugter Katholik und Befürworter einer Union zwischen der lateinischen und griechischen Kirche, nützte jede Gelegenheit, um Kirchen und Klöster aufzusuchen und dort mit Priestern und Mönchen theologische Dispute zu führen. Das zentrale Thema vieler dieser Unterredungen bildeten die Sakramente, besonders die Probleme von Transsubstantiation und Realpräsenz bei der Eucharistie. Neben diesen persönlichen Gesprächen führte er auch eine umfangreiche Korrespondenz mit griechischen Klerikern und Theologen⁵¹.

Am 1. September 1671 besuchte der Marquis de Nointel die Abtei von Mavromolos. Er berichtet von seinem Besuch folgende Einzelheiten⁵²: er erklärt den griechischen Namen, dessen türkische Entsprechung Karataş führt er ebenfalls an. Das Kloster liegt am europäischen Ufer des Bosporus, hinter zwei Festungen, auf halber Höhe, der Weg führt durch einen Taleinschnitt und ist für Wagen passierbar. Das Kloster beherbergt 45 Mönche, die unter der Leitung eines Abtes nach der Regel des Hl. Antonius leben. Sie leben absolut fleischlos und halten am Montag, Mittwoch und Freitag strenge Fasten. Die Klosterkirche ist klein und mit vielen Ikonen und silbernen Lampen ausgeschmückt. In der Umgebung des Klosters

⁴⁹ George Wheler, *Voyage de Dalmatie, de Grece, et du Levant*. Tome 1, Amsterdam, 1689, pp. 176-177. Wheler nennt das Kloster Mauronides: ... une eglise Grecque sur le haut des montagnes, qu'on appelle Mauronides, sur la Côte de Thrace.

⁵⁰ Über das Wirken dieses Mannes als französischer Gesandter an der Hohen Pforte 1670-1679 s. Albert Vandal, *L'Odyssée d'un ambassadeur. Les voyages du Marquis de Nointel (1670-1680)*. Paris, 1900.

⁵¹ Vgl. A. Vandal, op. cit., p. 70.

⁵² Der Bericht des Marquis de Nointel über seinen Besuch in Mavromolos findet sich bei P. Nicole-A. Arnauld-E. Renaudot, *Perpétuité de la foi de l'Église catholique sur l'eucharistie*, J. Migne ed., Tome 2, Paris, 1842, livre VIII, chapitre IV, col. 1129-1131.

sieht Nointel eine Mühle und einen Meierhof⁵³. Auch er berichtet, ähnlich wie Smith und Wheler, daß der Sultan ca. sieben Jahre vorher, also um 1664, in das Gebiet des Klosters kam und sich dort nach der Lebensweise der Mönche erkundigte. Der Sultan soll den Mönchen 500 Goldstücke verehrt und ihnen ein Stück Land, frei von Abgaben, überlassen haben. Das Kloster genießt besonderen Schutz durch die Behörden. Nach dem es früher mehrfach zu Trunkenheitsexzessen und Räubereien durch die Türken gekommen war, ist ihnen nunmehr verboten, das Kloster aufzusuchen, besonders während der Novene des Mariae Himmelfahrtsfestes, des Hochfestes des Klosters, zu welchem Zeitpunkt die meisten Besucher zum Kloster kommen. Aus diesem Grund zahlen die Mönche dem Bostancıbaşı, dem die Jurisdiktion über die Umgebung der Hauptstadt und die Meerengen obliegt, jährlich eine bestimmte Summe, um sich den Schutz der osmanischen Behörden zu sichern.

Neben diesen interessanten Fakten schildert Nointel ausführlich seine Unterhaltung mit dem Abt Makarios über Fragen der Eucharistie. Wir besitzen ein Schriftstück vom 14. Oktober 1671, in dem die wesentlichen Ansichten der griechischen Kirche zu diesem Punkt dargelegt werden. Dieses Schriftstück trägt die Unterschrift des Abtes Makarios und mehrerer Mönche von Mavromolos und enthält am Ende eine Bestätigung in Französisch vom 26. Oktober 1671 durch den Marquis de Nointel⁵⁴.

Vom September 1672 ist eine Patriarchatsurkunde erhalten, die sich mit Mavromolos befaßt. Der Patriarch Dionysios IV. Mouselimes⁵⁵ bezeichnet darin das Kloster als patriarchalisch, also losgelöst aus einem Klosterverband, wie noch in den 30er Jahren des

⁵³ Der Name dieser landwirtschaftlichen Besitzung begegnet auf der bereits in Anm. 8 erwähnten von der Goltz'schen Karte der Umgegend von Konstantinopel als Mavromolo Tschf. (= Mavromolo Çiftliği), die Örtlichkeit ist etwas landeinwärts zwischen dem Anlegeplatz von Mavromolos und Büyük Liman auf der Anhöhe eingezeichnet, was den Angaben Nointels entspricht.

⁵⁴ Der griechische Text mit der französischen Beglaubigung wurde veröffentlicht in: A. Papadopoulos - Kerameus, *Διάφορα ἑλληνικά γράμματα ἐκ τοῦ ἐν Περουπόλει Μουσείου τῆς α. ε. τοῦ κυρίου* Nikolas Likhatcheff. Petroupolis [= St. Petersburg], 1907, pp. 45-48. Eine französische Übersetzung dieses Schriftstücks findet sich bei Nicole - Arnauld - Renaudot, op. cit., col. 1131-1134.

⁵⁵ Patriarch Dionysios IV. Mouselimes, erste Amtsperiode vom 8.11.1671-25.7.1673.

17. Jhs. belegt ist, und um seinen Verpflichtungen als Ober- und Schutzherr nachzukommen, bestellt er eine Anzahl erprobter und bewährter Vertrauensleute des ökumenischen Patriarchats in Konstantinopel als Aufseher und Pfleger⁵⁶. Das genannte Schriftstück erwähnt die Namen Konstanti Reis, Nikola Reis, Georgaki Reis, Eleutherios Reis, Chatzi Ioannis, Georgios Detis und Chatzi Agalos⁵⁷.

Für das Jahr 1681 finden wir einen Beleg über den Abt von Mavromolos, Makarios, im Afonskij Paterik⁵⁸, einer Sammlung von Heiligenviten von Athosmönchen. Ob es sich um denselben Makarios handelt, der uns bereits in den Berichten der Briten Smith und Wheler und des Franzosen Nointel begegnet, ist nicht schlüssig zu beweisen, die Wahrscheinlichkeit besteht.

In der Vita des Hl. Damaskinos, des Sohnes eines griechischen Schneiders aus Galata, der früh verwaist nach einer stürmischen Jugend schließlich Mönch der großen Lavra am Berg Athos wurde, findet sich folgende Nachricht: Damaskinos pflegte in Istanbul herumzuwandern und vor Moscheen und Medresen den christlichen Glauben zu verkünden und mit den Ulema erbitterte Polemiken über die Wahrheit der christlichen Lehre zu führen. Dieses anstößige Treiben führte schließlich zu seiner Festnahme, und da er auch bei einem Verhör fortfuhr, seine antimuslimischen Ansichten vorzutragen, wurde er zum Tod verurteilt. Die Hinrichtung fand am 13. November 1681 vor dem Sitz des Patriarchen im Fener

⁵⁶ Diese Urkunde wurde zweimal publiziert: Manouel I. Gedeon, op. cit., pp. 115-117; Germanos, Metropolit von Sardes, 'Η μὲν τοῦ Μάρου Μόλου, in: 'Ορθόδοξια 6.66, 1931, 372-373.

⁵⁷ In der Zeit der osmanischen Herrschaft bütgerte sich die Gepflogenheit ein, in Analogie zum muslimischen Mekkapilger (arab. ḥāǧǧ/hāǧǧī) die christlichen Jerusalempilger, die sich zum Gedächtnis an die Taufe Christi einer Taufzeremonie am Jordan unterzogen, ebenso zu titulieren. Diese christlichen ḥāǧǧīs, die sich wie die muslimischen Mekkapilger großen Ansehens bei ihren Glaubensgenossen erfreuten, führten den Titel als Namensbestandteil, zahlreiche moderne Familiennamen in den Balkanländern sind aus der Verbindung dieses Titels mit einem nomen proprium entstanden, s. M. E. E., Bd. 24, Athen, 1934, s. v. χατζῆς.

⁵⁸ Das Afonskij Paterik ist eine Zusammenstellung der Viten von Heiligen, darunter etlicher Mönche aus Klöstern am Heiligen Berg, die aus Materialien der Athosklöster kompiliert wurde. Die erste Ausgabe erschien Moskva, 1858. Über das Werk s. Afonskij Paterik ili žiznopisanie svjatyh na Svjatoj Afonskoj Gore prosijavšich. 6. Aufl., Bd. 1, Moskva, 1889, pp. III-IX.

statt, um der griechischen Geistlichkeit ein abschreckendes Beispiel zu geben. Bei der Enthauptung des Mönchs Damaskinos wurde ein Türflügel eines Ladens mit seinem Blut bespritzt. Der Abt Makarios von Mavromolos, der sich unter den Augenzeugen des schrecklichen Schauspiels befand, erwarb diesen Türflügel und brachte ihn als heilige Reliquie in sein Kloster ⁵⁹.

Eine Beschreibung des Klosters aus etwa dieser Zeit gibt der armenische Literat Eremya Çelebi Kômürcüyan (Eremia Çelēbi K'ēōmiwrčean) in seinem Werk *Stampōlay patmutiwn* – Geschichte Istanbuls ⁶⁰. Dieses Werk, 1661 begonnen und nach mehreren Unterbrechungen schließlich 1684 vollendet, schildert in 8 Abschnitten oder Kapiteln in insgesamt 2053 Halbversen eine Wanderung durch Istanbul und seine Umgebung, voll mit historischen, kulturkundlichen und topographischen Einzelheiten.

Der 8. Abschnitt umfaßt das Gebiet am Goldenen Horn, Galata und die Orte am europäischen Ufer des Bosporus bis zum Schwarzen Meer. Eremya berichtet ⁶¹: das Kloster ist der Panaghia geweiht und feiert am Fest Mariae Himmelfahrt sein Patrozinium. Der Klosterbereich ist von Baumpflanzungen, Gärten und Wiesen umgeben. Von Ostern bis zum Fest der Kreuzerhöhung (14. September) ⁶² erfreut sich das Kloster regen Pilgerzustroms. Die Mönche pflegen die Besucher in eigenen Gästezimmern mit Brot, Schafkäse, Yoghurt, eingelegtem Gemüse und Ayran zu bewirten, besondere Gäste erhalten Wein mit verschiedenen Imbissen (*meze*) kredenzt. Eremya erwähnt Wasser am Eingang, womit sich die Pilger Gesicht und Hände waschen, es handelt sich dabei um das Hagiasma, das bereits Paul von Aleppo beschrieben hat.

⁵⁹ S. Afonskij Paterik, 6. Aufl., Bd. 2, Moskva, 1889, p. 373. Zur Vita des Hl. Damaskinos vgl. K. Ch. Doukaki, *Μέγας Συναξαρίστης*, 3. Aufl., Bd. 3, Athen, 1952, pp. 359-363.

⁶⁰ Der armenische Text wurde von V. T'orkomean in 3 Bden., Wien, 1913-1938, ediert. Für vorliegende Arbeit wurde die türkische Übersetzung von Hand D. Andreasyan benützt: Eremya Çelebi Kômürcüyan, *İstanbul Tarihi. XVII. asırda İstanbul*, İstanbul, 1952 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 506).

⁶¹ In der türkischen Übersetzung pp. 48-49, dazu Anm. 98, pp. 282.

⁶² In der türkischen Übersetzung *Haç yortusu* - Kreuzfest. Die orientalischen Kirchen feiern das Fest der Kreuzauffindung und der Kreuzerhöhung am 14. September, während die lateinische Kirche ersteres auf den 6. Mai verlegt hat.

Gegen Ende des 17. Jhs. wurde, wie Mehmed Râşid berichtet⁶³, die alte Klosterkirche abgerissen und durch einen großen Neubau ersetzt. Die Mittel dazu wurden teilweise durch Spenden aufgebracht. In einem Bittzirkular vom 25. März 1693 ruft der Abt Makarios zu Almosen und finanzieller Hilfe auf, um die Malereien des Klosters zu erneuern und die heiligen Ikonen zu restaurieren⁶⁴.

Das Kloster scheint damals den Gipfel äußerer Pracht und Ansehens bei den Gläubigen erreicht zu haben. Der Panaghia Theotokos Mavromolitissa wurden sogar Wunder zugeschrieben. Dimitrie Cantemir, der über 20 Jahre in Istanbul lebte, schildert uns in seiner Geschichte des Osmanischen Reiches einen solchen Fall. Nach Cantemir⁶⁵ verfiel ein gewisser Joseph, Fähnrich des spanischen Befehlshabers von Garabusa⁶⁶, Aloysius⁶⁷, der die in venezianischem Besitz befindliche Festung durch Verrat den Osmanen in die Hände spielte, in eine schwere Krankheit, sodaß die Ärzte ihn bereits auf-

⁶³ Vgl. Tārīḥ-i Râşid, Bd. 4, p. 183. Nach M. Rs. Angaben wurde die Kirche wegen Einsturzgefahr (ol mesken ḥarāba müşrif oldı) im Jahre 1102/ beg. 5. Okt. 1690 abgerissen und durch einen großartigen Neubau ersetzt, der durch Spenden finanziert wurde (yerine tevsi' u terfi' vechi üzre milel-i muhtelif-i naşārādan kenise istiḥdās olunmaq içün cem' etdükleri māl ile müceddeden bir bī'a-ı 'aẓime binā ve iḥdās etdüklerinden sonra ...).

⁶⁴ Dieses ἐγκύκλιον ζητείας beschreibt V. A. Mystakides, op. cit., p. 11.

⁶⁵ Dimitrie Cantemir, Geschichte des Osmanischen Reiches nach seinem Anwachsen und Abnehmen, Hamburg, 1745, 4. Buch, 3. Hauptstück, pp. 630-631, Anm. 10. Cantemir nennt das Kloster Mauromolas.

⁶⁶ Im Jahre 1669 mußte die Republik Venedig die Insel Kreta an das Osmanische Reich abtreten. Den Venezianern wurde in Artikel 2 des Friedensvertrages der Besitz der drei Forts Suda, Spinalonga und Garabusa zugestanden, vgl. Tārīḥ-i Râşid, Bd. 1, p. 240: Suda ve Isparlönqa ve Ğarabiye palanqaları kemā kân Venedik keferesi elinde qala. Garabusa, griech. Grabousa, ist eine Insel an der Nordwestspitze Kretas. Im Jahre 1103/beg. 24. September 1691 fiel Garabusa durch verräterische Kapitulation der Besatzung an die Osmanen, vgl. Tārīḥ-i Râşid, Bd. 2, p. 182: teslim-i qal'a-ı Qarapusa be-cānib-i devlet-i 'aliye ez taraf-ı qapudan-ı qal'a. J. v. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, Bd. 6, Pesth, 1830, pp. 573-574, Anm. d, gibt als Datum der Übergabe den 5. Dezember 1691.

⁶⁷ Der Kommandant von Garabusa hieß Luca della Rocca. Die Handschrift H. O. 180 der Wiener Nationalbibliothek, eine Sammlung von Staatsschreiben (münşe'āt-ı dīvān-ı hümāyūn), enthält ein Privileg für Luca della Rocca (Luqa dela Roqa) und einen Francesco Barocchi (?) zur Aufstellung eines fränkischen Freicorps in osmanischen Diensten und ein Privileg für ihren Dolmetsch, den Juden Ḥaḫşalom (Abşalom), fol. 35v-37v.

gaben. In diesem Zustand besuchte ihn der Abt von Mavromolos und forderte ihn auf, der lateinischen Kirche abzuschwören, sich zur rechten Lehre der griechischen Kirche zu bekennen und seine Zuflucht bei der Muttergottes von Mavrolomos zu suchen. Der Kranke willigte ein, ließ sich nach Mavromolos bringen, wo die Mönche 24 Stunden für seine Genesung beteten, worauf er seine Heilung fand. Zum Dank schwor er der lateinischen Kirche öffentlich ab und bekannte sich zur griechischen Orthodoxie. Diese Erzählung, eine richtige Wunderlegende, zeugt vom Ansehen und der Popularität, die Mavromolos zu dieser Zeit unter den Griechen besaß.

Am Beginn des 18. Jhs. erwähnt der russische Gesandte in Istanbul, Pëtr Andreevič Tolstoj⁶⁸, in einem Schreiben an den Zaren vom 24. Februar 1706 das Kloster von Mavromolos. Er beschreibt die Einfahrt in den Bosphorus, die Leuchttürme an den beiden Ufern und setzt hinzu: "Dort gibt es ein Kloster der allerseligsten Gottesmutter auf einem hohen Berg, Mavromolos⁶⁹".

Die Blüte von Mavromolos war allerdings von kurzer Dauer und fand ein jähes Ende. Der aufwendige Neubau der Kirche und die abgabefreie Nutzung des umliegenden Landes, das, wie oben erwähnt, zum *vaqf* der Moschee Sultan Bayezids gehörte, rief schließlich die muslimischen Behörden auf den Plan. Der damalige Großvezir, Dâmâd Şehid 'Ali Paşa^{69a}, der Şeyhülislam⁷⁰ als oberster

⁶⁸ P. A. Tolstoj (1645-30.1./7.2.1729) war 1702-1714 russischer Gesandter an der Hohen Pforte, s. Bertold Spuler, Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739), in: Zeitschrift für Geschichte Osteuropas 1.3.1936, p. 436; Bol'saja Sovetskaja Ėnciklopedija, 3. Aufl., Bd. 26, Moskva, 1977, p. 55, s. v.

⁶⁹ A. L[ebedev], op. cit., p. 6, col. 3: pri vchode v Černoe More, po obeim storonam stojat bašni s fonarjami, dlja osveščeniya vchode v girlo po nočam. Est' tam monastyr' Presvatyja Bogorodicy, na vysokoj gore, Mavromolos.

^{69a} Dâmâd 'Ali Pascha, Schwiegersohn (dâmâd) des Sultans Ahmed III. (1703-1730) und Großvezir 27. April 1713-5. August 1716. Er war einer der Führer der Kriegspartei, die den letzten türkisch-venezianischen Krieg 1714 durchsetzte. Er fiel bei Peterwardein im Kampf gegen ein kaiserliches Heer unter Prinz Eugen von Savoyen, s. EI², Bd. 1, s. v. 'Ali Pasha, Dâmâd. Nach Edwin A. Grosvenor, Constantinople, Bd. 1, London, 1895, p. 193, betrachteten die Christen das unglückliche Ende des Großvezirs als Strafe für seine Bedrückung des Christentums.

⁷⁰ Die Würde des Şeyhülislâm bekleidete vom 27. Juni 1715-3. Dezember 1716 Menteş-zâde 'Abdürrahîm Efendi, s. Müstaqîm - zâde Süleymân Sa'deddîn Efendi, Devhatü'l-meşâyih, [Istanbul], s. a., pp. 84-85.

Aufseher der frommen Stiftungen, der Inspektor (*müfettiş*) der Stiftungen und der Vertreter (*vekil*) des Verwalters der Stiftung Sultan Bayezids nahmen sich der Sache an und ließen eine Untersuchung durchführen. Man gelangte zu dem Ergebnis, daß zwar den Mönchen früher weitreichende Freiheiten und Nutzungsrechte zugestanden worden waren, diese aber nach dem kinderlosen Ableben der privilegierten Mönche verfallen waren. Die weitere Nutzung von vaqf-Ländereien und die Errichtung von neuen Gebäuden darauf durch ihre Nachfolger entbehrte der rechtlichen Grundlage und stand im Widerspruch zum Scheriat, dem religiösen Recht der Muslime. Durch Rechtsentscheid (*fetva*) wurde festgesetzt, die Gebäude abzureißen; allfälliger Gewinn an Geld sollte dem Fiskus zufallen, das Land selbst der Stiftung restituiert werden. Auf dieser Grundlage erließ der Großvezir am 3. Safar 1128/28. Januar 1716 den Befehl zum Abbruch des Klosters. Soweit die Angaben des osmanischen Reichshistorikers Mehmed Râşid, der uns die Schicksale von Mavromolos bemerkenswert genau und, wie der Vergleich mit anderen Quellen zeigt, richtig überliefert hat⁷¹.

Der erste Dragoman und Kanzler der Gesandtschaft der Republik der Vereinigten Niederlande, Willem Theyls, berichtet in seinen Aufzeichnungen ebenfalls vom Ende des Klosters Mavromolos⁷². Nach Theyls, der den Abbruch auf Anfang Februar 1716 datiert, war ein ehrgeiziger Mönch, der vergeblich nach der Würde des Abtes strebte, schuld am Untergang. Besagter Mönch wäre Muslim geworden und hätte durch seine Ränke und Intrigen den Untergang des Klosters, dessen große Popularität von den Behörden ohnehin scheel angesehen wurde, befördert. Auf Befehl des Großvezirs hätte man die Dächer abgerissen, um so die Gebäude dem Verfall preiszugeben. Wieweit Theyls wirklich genaue Informationen

⁷¹ Die erhaltenen griechischen Urkunden und die Angaben Nointels zeigen in wesentlichen Zügen Übereinstimmung mit Mehmed Râşid, wodurch die Zuverlässigkeit seiner Angaben erhärtet wird.

⁷² Willem Theyls, Gedenk-Schriften, betreffende het leeven van Karel XII. Koning van Sweeden; geduurende zijn verblijf in het Ottomanische gebied. Mitsgaaders een naauwkeurig verhaal der troubelen van tyd to tyd voorgevallen, tusschen zijn Cz: Majesteit van Groot Rusland, en de Ottomannische Porta, etc. etc. Waar op volgd een anstandig verhaal van den laatsten oorlog tusschen den Grootten Heer, den Roomsden Keiser, en de Republycq van Venetien, Leiden, 1721, p. 334.

besaß oder bloß umlaufende Gerüchte verzeichnet, läßt sich nicht entscheiden, er zeigt sich sonst immer sehr gut informiert. Aus Mehmed Râşids Darstellung sehen wir, daß der Fall unter Einhaltung rechtlicher Formen abgewickelt wurde, doch besteht durchaus die Möglichkeit, daß dem Eifer der Behörden nachgeholfen wurde.

Vielleicht war einer der Gründe für die Aufhebung und Zerstörung des Klosters dessen schlechter Ruf bei den Türken. In der Beschreibung Eremya Çelebis lesen wir, daß die Besucher des Klosters mit Wein bewirtet wurden, und aus dem Bericht des Marquis de Nointel erfahren wir, daß den Türken der Besuch von Mavromolos verboten wurde, weil es zu Trunkenheitsexzessen kam. Zweifellos bildete das abgelegene Kloster, das ja Weingärten besaß, das willkommene Refugium für weintrinkende Muslime, besonders dann, wenn das religiöse Verbot des Weingenusses von den Behörden besonders streng überwacht wurde, wie es im Laufe des 17. Jhs. mehrfach der Fall war⁷³. Dadurch scheint Mavromolos bei den strenggläubigen Muslimen in Verruf gekommen zu sein, wie sich aus einigen Belegen schließen läßt.

Der Mevlevi - Derwisch Mehmed, gest. 1127/1715, der unter dem Dichternamen Fennî⁷⁴ ein *Boğaziçi sâhîlnâmesi*, eine poetische Beschreibung der Orte an beiden Ufern des Bosporus schrieb, sagt bei der Erwähnung von Mavromolos (türk. Karataş⁷⁵):

⁷³ Diese verschärfte Praxis des rituellen Weinverbots war zumeist mit der Schließung der Weinschenken und der Aufhebung jener Behörde, der Kontrolle und Besteuerung des Weinhandels oblag (*emânet-i hamr*), verbunden. Im 17. Jh. wurden solche Maßnahmen 1613, 1634, 1670 und 1689 angeordnet, allerdings nur für kurze Dauer, da der Finanzbedarf des Staates auch die Abgaben aus dem Weinumsatz benötigte.

⁷⁴ Über ihn s. Tezkire-i Sâlim, Istanbul, 1315 H., pp. 546-548.

⁷⁵ Die Wiedergabe erfolgt nach dem Abdruck in der Istanbul Ansiklopedisi, Bd. 5, Istanbul, 1961, pp. 2861-62, s. v. Boğaziçi, mit einigen kleineren Abänderungen.

Oldı rindana dümen suyu ile vâki kay⁷⁶.

Karataş altına⁷⁷ mı gitti aceb zevrak-ı⁷⁸ mey⁷⁹.

Der britische Reisende Richard Pococke erzählt, das Kloster von Mavromolos wäre zerstört worden, weil es für Seeleute und andere Leute der unteren Schichten ein Ort der Ausschweifung war⁸⁰.

Der 1212/1797-98 verstorbene Dichter 'Izzet Efendi, der ähnlich wie der oben angeführte Fennî ein *Boğaziçi sâhîlnâmesi* oder *iskele-nâmesi* verfaßte, sagt darin⁸¹:

Kara-taş altına girsin dileriz düşmen-i din

Gece gündüz çekeler nar-ı cehennemde azap⁸².

⁷⁶ In İstanbul Ansiklopedisi, loc. cit., steht an dieser Stelle key. Da dieses Wort (pers. 1. wann; 2. großer König etc.) hier sinnlos erscheint, habe ich aus dem Zusammenhang in kay (arab. qay' - Erbrechen) verändert.

⁷⁷ Karataş altı - die untere Seite von Karataş, unterhalb von Karataş - wird das Bosphorusufer zwischen Rumelikavağı und Büyük Liman bezeichnet, also die Küstenpartie von Karataş (= Mavromolos), vgl. M. E. E., Bd. 7, Athen, 1929, p. 573 (dort Καρατάς 'Αλτί).

⁷⁸ In İstanbul Ansiklopedisi, loc. cit., zevraki mey. Da das k von zevrak velar ist, ist das i der Izafet - Verbindung als i zu lesen.

⁷⁹ Auf Deutsch etwa:

Die Libertiner befiel durch den Sog das Erbrechen,

Sobald wohl das Schiff des Weiness nach Karataş altı fuhr.

Zu Karataş altı vgl. oben Anm. 77. Die *rindan* - Freigeister, Libertiner, jene, die sich über die Gebote des Islam, speziell das Verbot des Weingenusses hinwegsetzen - scheinen also Stammgäste der Klostertaverne gewesen zu sein.

⁸⁰ Richard Pococke, A Description of the East and Some other Countries, London, 1745, Vol. II, Part II: Observations on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, and some other Parts of Europe, Book the IIIrd, Chapter II: Of Galata, Pera, the aequeducts, and some other places near Constantinople, p. 138: The bay of Boiyucdery was called Sinus Saronicus from an altar there to Saron of Megara; the point of this bay to the north was called Amilton and Tripition by the Greeks. The convent of Mavro - Molo higher up was destroyed, because it was a place of debauchery for sailors and other inferior people.

⁸¹ Zitiert nach Semavi Eyice, Bizans devrinde Boğaziçi, İstanbul, 1976, p. 45 (nach Anm. 101 wurde dieses Gedicht von Cavid Baysun 1950 in der Zeitschrift Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, Nr. 103, veröffentlicht).

⁸² Auf Deutsch etwa:

Wir wünschen, daß die Feinde der [wahren] Religion nach Karataş altı kommen mögen,

Tag und Nacht mögen sie im Höllenfeuer Strafe erleiden.

Vielleicht bedeutet hier Karataş altı das Wasser bzw. den Strudel, wo die Reste der alten Mole ins Wasser reichen, d. h. die Feinde des Islam mögen dort untergehen.

Diese Belege zeigen, daß Mavromolos unter den Muslimen einen üblen Ruf hatte, und so war es den strenggläubigen Muslimen in führenden Staatsämtern sicher willkommen, gegen das Kloster einschreiten zu können.

Die heilige Ikone über dem Hagiasma, das Bild der Theotokos Mavromolitissa, wurde gerettet und nach Mega Rheuma, türk. Arnavutköy, in die Kirche τῶν Ἀσωμάτων bzw. τῶν Ταξιαρχῶν gebracht, wo sie noch heute von den gläubigen Griechen verehrt wird. Das Andenken von Mavromolos blieb bei den Griechen und auch europäischen Reisenden lebendig, wie die folgenden Belege zeigen.

Der griechische Autor Kaisarios Dapontes⁸³ verfaßte 1768 eine Ἀπαρίθμησις τῶν ὀνομαστῶν ναῶν καὶ μονῶν τῆς Παναγίας, worin er die der Panaghia, der allerheiligsten Jungfrau Maria geweihten Kirchen und Klöster in Rumelien und Anatolien in Form eines poetischen Katalogs beschreibt. Er nennt darin auch das Kloster von Mavromolos, das zu seiner Zeit bereits an die 50 Jahre zerstört war, und berichtet, daß die Ikone der Panaghia Mavromolitissa in der Kirche von Arnavutköy verehrt wird⁸⁴.

Zehn Jahre später erwähnt der italienische Abbate Domenico Sestini in einem Brief vom 2. September 1778 aus Tarabya Mavromolos, einen Ort mit den Ruinen eines griechischen Klosters, das von den Türken zerstört wurde⁸⁵.

Die armenischen Autoren Sargis Sarraf Hovhannesean und P. L. Inčičean, die Ende des 18./Anfang des 19. Jhs. schrieben, berichten in ihren Werken auch über Mavromolos, das sie auch mit

⁸³ Kaisarios (ursprünglich Konstantios) Dapontes (1714-1784), war seit 1753/54 Mönch am Berg Athos, vgl. Θ. Η. Ε., Bd. 4, Athen, 1964, col. 964-965, s. v.

⁸⁴ Ediert wurde der Text der Ἀπαρίθμησις von A. Papadopoulos-Kerameus, in: Documente privitoare la storia Românilor, Eudoxiu de Hurmuzaki ed., Bd. XIII: Texte grecești, București, 1909, pp. 277-311. Auf Mavromolos beziehen sich die Verse 97-99, 103-110, 244-249. Diese Verse finden sich auch bei V. A. Mystakides, op. cit., pp. 14-15.

⁸⁵ Lettres de Monsieur l'Abbé Dominique Sestini écrites à ses amis en Toscane, pendant le cours de ses voyages en Italie, en Sicilie et en Turquie, Tome 3er, Paris, 1789, VIIe Partie, Lettre XIV: A Tarapia, sur le Bosphore de Thrace, ce 2 Sept. 1778, pp. 370-371.

dem türkischen Namen Karataş bezeichnen⁸⁶. Ihre Angaben, die sich fast wörtlich decken, beruhen auf Mehmed Râşid, İnçicean zitiert auch Gyllius⁸⁷. Sarraf Hovhannesean gibt abweichend von den anderen Quellen als Datum der Zerstörung den 27. Januar 1717 an⁸⁸.

In den Kirchenbüchern von Arnavutköy finden wir am Ende des 18. und während des 19. Jhs. zahlreiche Eintragungen über die Ikone der Mavromolitissa. Das Gnadenbild, das nach wie vor in hohem Ansehen stand, wurde mit Schenkungen, Stiftungen und Legaten bedacht, fromme Wohltäter stifteten Öl für Lampen, Kerzen, Ampeln und Leuchter, ließen die Silberbeschläge der Ikone erneuern etc. Es konstituierte sich auch eine Bruderschaft der Mavromolitissa, die seit 1834 nachweisbar ist⁸⁹.

Diese Vereinigung widmete sich der Pflege des Gnadenbildes und der Organisation und Durchführung der großen Festprozession, die am Tag der Novene des Hochfestes, am 23. August, begangen wurde. Das Bild wurde von Arnavutköy mit einem Boot bis Yenimahalle gebracht, gefolgt von Kähnen, kleinen Dampfbooten etc. Von Yenimahalle wurde die Ikone in festlicher Prozession bis zu den Klosterruinen getragen, wo von den Geistlichen die Liturgie ge-

⁸⁶ Der Mechitarist P. L. İnçicean (1758-1833) hat Istanbul und den Bosphorus in zwei seiner Werke beschrieben. Im 5. Band seiner 11bändigen *Geographie* (armenisch Venedig, 1804, türkische Übersetzung des auf Istanbul bezüglichen Teils von Hrand D. Andreasyan, s. Anm. 25) und in seinem Werk *Amaranoc Biwzantean* (armenisch Venedig, 1794; französische Übersetzung des ersten Teils von Saint Martin, *Description du Bosphore par le docteur Indjidjian*, Paris, 1813; italienische Übersetzung des zweiten Teils von P. Cherubino Aznavor, *Villeggiature de' Bizantini sul Bosforo Tracico*, Venezia, 1831). Die entsprechenden Abschnitte des Werks von Sargis Sarraf Hovhannesean wurden von Hrand D. Andreasyan seiner türkischen Übersetzung von İnçicean beigegeben. Die einschlägigen Hinweise auf Mavromolos finden sich auf p. 121, in der italienischen Übersetzung von Aznavor pp. 227-228.

⁸⁷ Übersetzung Aznavor, p. 227.

⁸⁸ Nach der auszugsweisen türkischen Übersetzung des Pariser Manuskripts der Bibliothek Nubarian (die Stelle fol. 237-239) durch H. D. Andreasyan, op. cit., p. 121.

⁸⁹ Gennadios, Metropolit von Helioupolis, op. cit., pp. 73-75, bringt zahlreiche Zitate aus den Kirchenbüchern von Mega Rheuma (Arnavutköy) über solche Stiftungen und erwähnt auch die Aktivität des Ἀδελφῶν Μυρομωλίτισσας..

halten wurde⁹⁰. Durch die politische Entwicklung nach dem 1. Weltkrieg fand dieser Brauch sein Ende, doch wird jetzt noch in den griechischen Kirchen von Arnavutköy und Yeniköy am 23. August das Fest der Panaghia Mavromolitissa gefeiert⁹¹.

A. Timoni gibt in seinen "Nouvelles promenades dans le Bosphore" aus den 40er Jahren des 19. Jhs. ebenfalls eine Kurzfassung der Angaben Mehmed Râşids, im Anschluß daran erzählt er von einer Bootsfahrt nach Mavromolos⁹². Angeregt von den Erzählungen des türkischen Bootsmanns über das häufige Vorkommen menschlicher Gebeine an dieser Stelle versucht er sich selbst als Ausgräber. Er erwähnt Mauerreste von Gebäuden, eine Quelle, vielleicht das ehemalige Hagiasma, und meint, die umlaufenden Gerüchte über die Gebeine würden sich wohl auf die sterblichen Überreste der Mitglieder des Konvents beziehen.

Helmuth von Moltke berichtet in einem Brief vom 20. September 1836 aus Büyükdere von einer Örtlichkeit am Bosphorus namens Mavromolo, wo sich eine Fischerhütte befindet⁹³.

Aus dem Jahre 1870 besitzen wir den kurzen Bericht über die Untersuchungen russischer Archäologen, der bereits bei der Frage der Identifikation von Mavromolos mit dem Heiligtum der Kastenotissa herangezogen wurde⁹⁴.

⁹⁰ Nach Gennadios, op. cit., p. 75, fand diese Praxis, das Fest erst am 23. August zu feiern, nach 1675 Eingang. Über diese Prozession vgl. V. A. Mystakides, op. cit., p. 12; A. L[ebedev], op. cit., p. 7; Gennadios, op. cit., pp. 74-75; E. A. Grosvenor, op. cit., Bd. 1, pp. 193-194 (G. gibt als Datum den 4. September; die Differenz erklärt sich aus dem Zeitunterschied zwischen Gregorianischem und Julianischem Kalender).

⁹¹ Nach Gennadios, op. cit., p. 75, fand diese Prozession bis zum Jahre 1922 statt. Wie mir Herr Dr. Klaus Kreiser während seines Aufenthalts am Deutschen Archäologischen Institut in Istanbul liebenswürdigerweise mitteilte, wird das Fest der Panaghia Mavromolitissa noch heute von den orthodoxen Griechen der Kirchengemeinden von Arnavutköy und Yeniköy am 23. August gefeiert, allerdings ohne Prozession.

⁹² Alexandre Timoni, *Nouvelles promenades dans le Bosphore ou Méditations Bosphoriques*, Bd. 1, Constantinople, 1844 pp., 282-285. Timoni knüpft an seine Erzählung eine weitschweifige philosophisch - moralische Betrachtung über die vanitas mundi.

⁹³ Helmuth von Moltke, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839, Berlin, 1893, pp. 85-86: Jetzt liegt dort eine einsame Fischerhütte, Mavromolo genannt.

⁹⁴ Vgl. Anm. 34.

Nach diesen Angaben führte vom Ufer des Bosporus ein Fußweg durch ein schmales Tal eines Flößchens durch verschiedene Engstellen zu den Resten einer steinernen Stiege, die auf ein von hohen Bäumen umgebenes Plateau mündete. Hier fanden sich die Fundamente der Kirche, durch Grabungen an der Nordwestecke des Platzes wurden weitere Mauern aus weißen behauenen Steinen freigelegt. In der Südwestecke der Ruinen befand sich eine Zisterne in Verbindung mit dem Hagiasma der ehemaligen Klosterkirche. Hier wurden am Hochfest von Mavromolos brennende Kerzen von der griechischen Bevölkerung aufgestellt, wobei die Priester aus dem nahen Dorf Fanaraki⁹⁵ die Festtagsliturgie hielten und an die anwesenden Pilger Wasser aus dem Hagiasma austeilten⁹⁶. Etwas höher davon befand sich eine weitere Zisterne, ein großes steinernes Gewölbe, des stets mit Wasser gefüllt war und mit der unteren in Verbindung stand. Im Südosten des Platzes, bei den Kirchenmauern, legte man die Gruft des Klosters frei, ein großes, halbeingestürztes Gewölbe, voll mit Skeletten.

In der Umgebung der Klosterruinen waren damals noch die Spuren von Ölbaumpflanzungen, Weingärten und die Ruinen einer Mühle an der Mündung des Flößchens. Das Kloster war von zwei Seiten her zu erreichen: vom Ufer des Bosporus her durch das Flußtal zu der genannten Stiege und von der Landseite her durch einen Weg über den Berg, der das Kloster mit den nächsten Dörfern und letztlich mit der Hauptstadt verband⁹⁷.

Das Gebiet am Ufer war zum Zeitpunkt dieser archäologischen Untersuchung im Besitz eines türkischen Ağa, im Tal fanden sich einige türkische Grabmäler, eine alte Zisterne und direkt am Ufer Mauerreste, die vermutlich von der alten Anlegestelle des Klosters stammten. Dort befand sich im 19. Jh. eine Fischerhütte⁹⁸. Der

⁹⁵ Fanaraki, griech. Φαναράκι(ον), türk. Rumeli Feneri, Dorf am europäischen Ufer der Bosporusmündung. Allerdings scheint hier ein Irrtum vorzuliegen: nach der übereinstimmenden Aussage der anderen Quellen wurde die Festtagsliturgie vom Klerus aus Mega Rheuma gehalten.

⁹⁶ L[ebedev], op. cit., pp. 6/7.

⁹⁷ Diese Angaben decken sich mit den oben angeführten Einzelheiten des Berichtes des Marquis de Nointel.

⁹⁸ L[ebedev], op. cit., p. 6, col. 3: rybatij priton - Fischerspelunke.

innere Teil des Tales und der eigentliche Klosterbereich gehörten damals einem griechischen Bankier aus Istanbul namens Baltacı. In seinem Auftrag unterhielten die Fischer aus der Umgebung, vorwiegend bulgarischer Herkunft, ein ewiges Licht in den Ruinen der Klosterkirche, wozu ein kleines Gewölbe mit eiserner Tür errichtet wurde. Die Fischer hüteten auch eine kleine Ikone der Gottesmutter, die sie in den Klosterruinen aufgefunden hatten. Auf eigene Kosten hatten sie dieses Bild in Silber fassen und mit der Inschrift "Gottesmutter Mavromolitissa"⁹⁹ versehen lassen. Das authentische Gnadenbild wurde nach Lebedev's Angaben in der Kirche des Dorfes Fanaraki aufbewahrt¹⁰⁰ und von der christlichen Bevölkerung der Umgebung als wundertätig verehrt.

So lebte und lebt die Tradition dieser Kultstätte noch über die Zerstörung hinaus fort und ist heute noch bei den Griechen Istanbul lebendig. Eine Überprüfung durch den Augenschein im Gelände, um festzustellen, was von den Ruinen und Trümmern noch erhalten geblieben ist, liegt leider außerhalb der Möglichkeit, da das Gebiet an der Mündung des Schwarzen Meeres aus Sicherheitsgründen als militärisches Sperrgebiet gilt, dessen Betreten Zivilisten und Ausländern verboten ist. So bedauerlich es ist, diese kurze Darstellung nicht mit einem rezenten Befund vor Ort abrunden zu können, muß doch daran erinnert werden, daß nicht die Archäologie von Mavromolos das Ziel vorliegender Arbeit war, sondern der Versuch, aus den Quellenbelegen ein möglichst vollständiges – leider noch immer sehr fragmentarisch gebliebenes – Mosaik der Geschichte dieses Klosters, besonders unter osmanischer Herrschaft, zusammenzufügen.

Die Blüte von Mavromolos scheint in exemplarischer Weise bis heute unter den christlichen Balkanvölkern, die vormalig unter osmanischer Herrschaft standen, umlaufende, teilweise durch historische Resentiments aus der Zeit des nationalen Befreiungskampfes geprägte Ansichten von der brutalen Unterdrückung des Christentums durch die muslimischen Osmanen zu widerlegen, wie ande-

⁹⁹ Nach L[ebedev], op. cit., p. 7, col. 1: s vyčekanennuju na onom grečeskoju nadpis'ju: "Božija Mater' Mavromolissa" - wohl Θεοτόκος Μαυρομωλίτισσα..

¹⁰⁰ Hier liegt wieder ein Irrtum vor (vgl. Anm. 95). Wie mehrfach berichtet, wurde die Ikone in die Kirche von Arnavutköy übertragen.

rerseits der Untergang des Klosters solche Beurteilungen zu stützen scheint. M. E. zeigt sich am Schicksal von Mavromolos die grundsätzliche Ambivalenz, die letztlich der *Dimma*, der Behandlung der offiziell anerkannten Nichtmuslime (*zimmi*) zugrundelag: ein in vielen Fällen erstaunlich hohes Maß an "Toleranz" im rechtlich eng umgrenzten Bereich. So möchte ich, ohne einen Einzelfall zum Modell erheben zu wollen, auch das Schicksal des Klosters von Mavromolos verstehen: durch Nachsicht und Großzügigkeit muslimischer Instanzen konnte sich Mavromolos zu seiner Blüte und Prosperität aufschwingen, aber indem es dabei den ihm ursprünglich zugemessenen Bereich – nicht nur räumlich – überschritt, verursachte es teilweise selbst seinen Untergang, indem es nunmehr den zuständigen staatlichen Stellen die rechtliche Handhabe zum Eingreifen lieferte.

FÂTİH'İN ŞTEFAN ÇEL MARE ÜZERİNE İKİ BOĞDAN SEFERİ (1474 - 1476) *

MİHAİL GUBOĞLU

(Romanya).

Gerek Osmanlı ve gerek yabancı yani Romen-Avrupalı kaynaklarında Sultan II. Mehmed'in Boğdan / Moldova seferleri derin izler bırakmıştır. Bu meyanda bu iki olay hakkında Osmanlı-Türk hikâye-naratif kaynakları başta olarak çağdaş kroniklerden: Aşık Paşa - Zâde (öl. 1484)¹, Ma'âli mahlasını kullanan Mir Sayyid 'Alî bin Muzaffer at-Tosi², Karamanlı Nişancı Mehmet Paşa (öl. 1481)³, Kıvâmî (öl. 1489/1490)⁴, Tursun Bey (öl. 1499)⁵, Oruç bin Adil (öl. 1510)⁶, Sarıca Kemâl⁷ ve Anonim *Tevârîh-i*

* 1476 tarihli *Fâtih Sultan Mehmed'in Boğdan seferinin 500. yıl dönümü dolayısıyla VIII. Türk Tarih Kongresinde* (Ankara, 15 Ekim 1976) kısaca bir bildiri sunmuştum. (Bkz. M. Guboğlu: 1476/881. Tarihli *Fâtih'in Boğdan Seferi. Türk-Romen ve Ecnebi kaynakları ışığında. "Bildiri özelleri", Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara, 1976, s. 113-114*). Bu yıl (20 Nisan) Bükreş'teki "N. Iorga" tarih Enstitüsünde Ştefan Çel Mare'nin cülûs'undan (tahta çıktığından) 525 yıl başlıklı Simpozium'da *Râboieni savaşı hakkında (26 Temmuz 1476) Fâtihin iki fetihnâmesi ve bir de Hunkâr-Nâması* unvanlı bir tebliğ sundum. Bir hafta sonra (27 Nisan) *Türk tarihçiliğinde Ştefan Çel Mare* başlıklı, Romanya Devlet arşivinde diğer bir bildiri takdim ettim.

¹ *Tevârîh-i âl-i 'Osman* (neşr. Ali Bey), İstanbul-1332 H./1914 ve özellikle 'Aşık Paşa-Zâde tarihi (neşr. Fr. Giese) *Die altosmanische Chronik des 'Aşıkpasazâde*, Leipzig - 1928/1929, 32 + 252 S. ('Aşıkpasazade hakkında bkz. Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Kısaltma = GOW), Leipzig-1927, s. 35-38); *Kara Boğdan gazası* hk. s. 178-180; Romence tercüme M. Guboglu..., *Cronici turceşti ...I* (Bucureşti-1966), s. 94-97.

² *Hunkâr-Nâma* veya *Tavârîh-i âl-i 'Osmân* başlıklı Farsça yazma, İstanbul, TKSM. Ktp. Hazine 1417, 183 yk. Bkz. *TKSM. KTPH. Farsça yazmaları Kataloğu*, İstanbul-1961, s. 59, nr. 155.

³ *Osmanlı Sultanları tarihi*. Türkçe'ye çev. İbrahim Hakkı Konyalı. "Osmanlı tarihleri" I, İstanbul-1949, s. 323-366; *Kara Boğdan seferi ve savaşı* (s.358-359); (GOW, s. 24-26).

⁴ *Fetihnâme-i Sultan Mehmet*. Müellifi: Kivâmî. Hazırlayan Franz Babinger, İstanbul-1955, VIII-332 s.; *Kara Boğdan seferi* (s. 227-240).

⁵ *Târîh-i Abu'l-Fath Sultân Mehmed Hân* (neşr. 'Arif Bey, "TOEM", 1914-1916; *Fâtih'in Tarihi "Tarih-i Ebu'l Feth"*. Yazar Tursun Bey, Baskıya Hazırlayan Ahmet Tezbaşar, İstanbul (t. y.) ve özellikle Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l Feth*.-Hazırlayan Dr. Mertol Tulum "Baha Matbaası", İstanbul-1977, XXXII - 272 s. - 1; 35. *Güftâr der Gaza-i Kara-Boğdan* (s. 170-176). (GOW, s. 26-27); rom. ter. *Cronici turceşti I*, 74-75.

⁶ *Tevârîh-i âl-i 'Osman*, neşr. Franz Babinger, Hanover- 1925-1926, 126 s.; (GOW, s. 23-24); *Boğdan seferi* (s. 130 C.); rom. ter. *Cronici turceşti I*, 62-63.

⁷ İstanbul Üniv. T. Y. nr. 33; (GOW, s. 23-24); rom. ter. *Râzboieni...* (Bucureşti- 1977), s. 277, nr. 62 (fol. 118-119).

âl-i 'Osmân⁸ denilen kronik-eserleri hatırlayabiliriz. Bunlardan başka, bu iki sefer zamanında yaşamış olan İdris Bitlisi'yi (öl. 1520)⁹, Mevlâna Mehmed Neşri'yi (öl. 1520)¹⁰ ve Hadidi'yi (1523)¹¹ ve bunların da vekayinâmelerini sayabiliriz. İtalyanca yazılmasına rağmen Fâtih'in hazinedarı olan Giovanni-Maria-Angioiello'nun¹² 1476 tarihli Boğdan seferi hakkında çok değerli hatıratı çağdaş Osmanlı kronikleri arasında mühim bir yer almaktadır. Şüphesiz çocukluğunda Boğdan seferlerini işitmiş olan Ibni Kemâl yâni Kemâl Paşa-Zâde (öl. 1535)'nin¹³ değerli eserinde bazı fasıllar bu olay hakkında fazlasıyla bilgi vermektedir. XVI. y. yılın ikinci yarısında yazılmış olanlardan Lütî Paşa (öl. 1564)'nin¹⁴ ve Nişancı Mehmed Paşa'nın icmâl tarihin (1574)'de¹⁵ ufak tefek haberler varsa da bunlardan daha önemli Ruksanzâde Ahmed Feridun'nun (öl. 1583) *Münşe'ât es-Selâtin*¹⁶ unvanlı eserinde bir iki tane *Fetihnâme-i Boğdan* olabilir. Hakiki oldukları biraz

⁸ *Die altosmanischen Anonymen Chroniken: Tevârîh-i âl-i 'Osmân*, in Text und Übersetzung I. Breslau- 1922, 421 - 174 s. Türkçe metni II, Leipzig-1925, 170 s. (GOW, s. 34-42) *Cronici turcești* I, 208-214.

⁹ *Haft Bahış*, 668 yk. İstanbul, TKSM. Ktp. Farsça yazma Hazine 1655 (GOW, s. 45-49); TKSM. *Farsça Yazmaları Katalog*, Hazırlayan Fehmi Edhem Karatay, İstanbul-1961, s. 57, nr. 149.

¹⁰ *Kitâb-i Cihân-Nüma Neşri Tarihi* II. Cilt Yayınlayan Faik Reşit Unat-Dr. Mehmet A. Köymen, Türk Tarih Kurumu - Ankara, 1957, VIII - 422-843 s; *Hikâyet-i inhizâm Süleyman Bey der Gaza-yı Kara Boğdan...* saniyen (s. 828-833); rom. ter., bkz. *Râzboieni...* (1977), s. 277-282, nr. 63 (M. Guboğlu); *Cihännümâ*. Die altosmanischen Chronik des Mevlânâ Mehmed Neschrî... herausgegeben von Franz Taeschner Band I, Leipzig- 1951, 31 - 255 s.; Bd. II (1955), IX - 18 - 325 s.; rom. ter. *Cronici turcești...* I (1966), s. 127 - 129 (M. Guboğlu). (GOW., s. 38-39).

¹¹ *Tevârîh-i Âl-i 'Osmân*, İstanbul Üniv. Ktp. T. Y. nr. 1268, 263 yk.; "*Azm-i sefer-i kerdin Mehmed Han| bi vilâyet-i Kara Boğdan*" (s. 3-4) rom. ter. *Râzboieni...* (1977), s. 282-289, nr. 64 (M. Guboglu); (GOW, s. 59)

¹² Türk Tarih Kurumu'ndaki K. Neki tercümesi varsa da Dr. Ion Ursu'nun baskısını kullandım (Donado da Lezze, *Historia Turchesca* 1300-1514, București- 1909/, 1910 LX - 304 s. 8).

¹³ *Tevârîh-i Âl-i 'Osmân*, Fâtih Ktp. Yazma nr. 4504 vb.; VII. *Defter Önsöz, Indeks...* Dr. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara, 1954, 51 - 624 s. (GOW, s. 61-63); rom. ter. *Cronici turcești...* I (1977), s. 208-214; *Râzboieni...* (1977), s. 318-339, nr. 69 (M. Guboğlu). *Kara Boğdan seferleri hakkında* bkz. VII. *Defter*, s. 413-454.

¹⁴ *Tevârîh-i âl-i 'Osmân*, neşr. Ali Bey, İstanbul-1925, 456 s. (GOW., 80-81); rom. terc. *Cronici turcești...* I (1977), s. 245 (Türkçe metin s. 147: *Boğdan seferi*)

¹⁵ Küçük Nişancı, *Târîh-i Nişancı*, İstanbul-1279 H. / 1862, 2-348 s. (GOW., s. 103-105); rom. ter. *Cronici turcești...* I (1966), s. 294.

¹⁶ Gerek Ahmed Feridun ve gerek eseri hakkında bkz. GOW., s. 106-108.

şüpheli'dir. Elbet ki meşhur Sa'düddin Hoca Efendi'nin (öl. 1599)¹⁷ *Tâc-ül-Tevârih* adlı eserinde Boğdan destanı için çok değerli bir kısım vardır. Çünkü o, iki üç Osmanlı padişahının lalası yani hocası olarak, Topkapı Sarayındaki mevcut olan arşivi bol bol kullanmıştır. Mustafa 'Alî'nin de (öl. 1599) *Künh ül-ahbar*¹⁸ başlıklı kroniğinde, özellikle bazı yazmalarında Boğdan seferleri hakkında haber ve kıta'lar vardır¹⁹.

XVII. y. yılın vekâyinâmecilerinden Hasan Bey-Zâde Ahmed'in (öl. 1636)²⁰ Mehmed bin Mehmed'in (öl. 1640)²¹, Koca Hüseyin'in (öl. 1644)²², Hedemî Solakzâde'nin (öl. 1657)²³, Kâtip Çelebi (Hacı Khalifa)'nın²⁴ ve 'Abdül 'Aziz Kara Çelebi-Zâde'nin (öl. 1657)²⁵ ve aynı yüzyılın sonlarına doğru Münecimbaşı Ahmed Efendi'nin (öl. 1702)²⁶ değerli eserlerinde de bazı uzun kısa kıtalara rastlanır.

¹⁷ Birinci baskı II. Cilt, İstanbul- 1280 H. / 1863, 2-619 s.; *Boğdan destanı* (s. 321-325); rom. ter. *Cronici turcești*. I.I (1966), s. 557-562 (GOW., s. 123-126); Hoca Sadettin Efendi, *Tâc-ül-Tevârih* 3. *Fâtih Sultan Mehmet ve İkinci Bâyezid Dönemleri*. Yayınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu "Kültür Bakanlığı", İstanbul. 1979, VII-400 s.; *Boğdan Seferinin Destanı* (s. 153-158).

¹⁸ V. Cilt İstanbul, Nuru Osmaniye Ktp., Yazma nr. 3407 (GOW., s. 126-129). Eski baskısında (İstanbul 1277-1285 H.) *Boğdan seferi* eksiktir. 19 M. 'Alî'nin yazmaları hakkında bkz. F. Babinger, GOW., s. 129.

²⁰ *Târîh-i âl-i 'Osmân* İstanbul, Nuru Osmaniye Ktp., yazma nr. 3105/6; (GOW., s. 174-175 ve özellikle Ord. Prof. M. Cavid Baysun'nun *Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa*, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt X, İstanbul- 1953): rom. ter. *Râzboieni...* (1977), s. 306-317, nr. 67 (M. Guboğlu).

²¹ *Nuhbet ül-tevârih ve'l-ahbar*, İstanbul, Beyâzid Ktp., yazma nr. 2456 vb.; neşr. İstanbul. 1276 H. (1859) 24 - 75 - 251 s.; (GOW. s. 182-183) rom. ter. *Cronici turcești...* I (1966), s. 407 (türkçe metin s. 35).

²² *Bedâ'i ül-vekâ'i* Wien, Nat. Bibl., yazma nr. 864 (bkz. Flügel Kat. II s. 94); (GOW., s. 186-187); Leningrad Institut Vostokoved. Yazma C 566 Tyr. (Türk) bkz. L.V. Dmitriev... *Opisanie Türskih Rukopisey Instituta Narodov Azi I Istoria Pod. red. A.N. Kononov*, Moskva-1965, s. 180-181 no. 170; Faks. neşr. A. S. Tveritinova ve Y. A. Petrosian, Moskva-1961, 75 s. - 191 faks.; rom. terc. *Cronici turcești...* I (1966), s. 457-467; faks. II, 265 - 266 (M. Guboğlu).

²³ *Fihrist-i Şahan* yani *Solakzâde tarihi*, TKSM. Ktp. Yazma Bağdan nr. 199 (GOW., s. 203-204); *Boğdan seferi hk.* s. 254-257; neşr. İstanbul 1271 H. (1854); rom. terc. *Cronici turcești...* II (1974), s. 143-144. *Râboieni...* (1977), s. 289-302 - faks. (M. Guboğlu)

²⁴ *Takvim et-Tevârih*, neşr. "İbrahim Müteferrika" İstanbul - 1146 H. / 1733, 12 - 247 s.; *Boğdan seferi sene-i 881* (s. 109); rom. terc. *Cronici turcești...* II (1974), s. 107 (M. Guboğlu); elimde olmasa da bkz. K. Ç. *Tuhfetü'l-kibar fî esfârî'l-bihâr*, I. Müteferrika neşr. İstanbul 1141 H. / 1729. Açık yayına hazırlayan: Orhan Gökay, İstanbul-1973, XIV-404 s.

²⁵ *Ravdet ül-ebâr*, İstanbul-1248 H. / 1832, 3-637 s. (GOW., s. 204-206) *Boğdan seferi hk.* s. 387; rom. terc. *Cronici turcești...* I (1966), s. 545.

²⁶ Orijinali Arapça *Câmi' al-duvâl*, İstanbul, Nuru Osmaniye Ktp. Türkçe tercümesi *Sahâtf ül-ahbâr*, I. İstanbul - 1285 H. / 1268, 2-858 s. (GOW., s. 234-235); *Boğdan seferi hk.* s. 395-396; rom. terc. *Cronici turcești...* II (1974), s. 248-249 (M. Guboğlu).

Bu iki olayın sonraki yüzyıllarda da bazı akisleri vardır. Örneğin, XVIII. y. yılın ilk yarısında Divân kâtibi ve Hotin defterdarı olan 'Abdül-Bakî Sa'dî (öl. 1748)'nin²⁷ İdris Bitlisi'nin yukarıda anılan Farsçadan Türkçeye tercümesinden de faydalanabilir. Maalesef, bu bir taraftan orijinali gibi değil ve diğer taraftan bazı eksikleri de vardır; çünkü genel bakışla bir işlemedir ve bazı kıtaları özetleme şeklindedir. Fâtih'in Boğdan seferine (1476) Mengli Giray'la başlayarak (1466) Kırım Tatarlar'ın ne derecede katıldıkları veya katılmadıklarını ancak Seyyid Mehmed Rıza (öl. 1756)'nın *es-Seb' es-Seyyâr fî ahbâr mülûk ül-Tatar*²⁸ başlıklı değerli eserinden anlayabiliriz. Bazı çağdaş belgelere göre²⁹ Tatarlar ancak Turla³⁰ suyuna kadar gelmişlerdir. Orada biraz Boğdanlılarla dövüşmüşlerdir. Ancak Kırım, Altın Ordu Hanı Ahmed Han tarafından tehdit edildiği için geri dönmüşlerdir. Böylece Tatarlar Râzboieni savaşına katılamamışlardır. Bundan başka gerek Sadüddin'in tarihini ve gerek diğer eski kaynakları kullanmış olan Ciziyedar-Zâde Ahmed Baha'üddin'in (1741-1794) tarihî eseri³¹ konumuz için faydalıdır. Bu eser, Osmanlı ordusunun Boğdan topraklarında zorluk çektiğini iyice açıklamıştır. Daha büyük bir ölçüde, XIX- y. yılda yaşamış Hayrullah Efendi'nin (1817-1866) *Tarih-i Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmaniye*³² başlıklı değerli eserinin VIII. cildine (856-886 H. = 1451-1481 M.) Fâtih'in Boğdan seferi de tasvir olunmuştur. Konumuz hakkında Atâ (1810-1880) eserinde³³ ufak tefek haberler vardır. Tanınmış Mustafa Nuri Paşa'nın (1824-1890) *Netayic ül-Vuku'at...* başlıklı tarihinde³⁴ gerek Fâtih'in ve gerek II. Bâyezid'in Boğdan seferleri hakkında bazı kıtalar vardır. Bundan başka *Tarih-i Cevdet* (1822-1895) girişinde (I. Cilt)³⁵ Mengli

²⁷ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. GOW., s. 280-281, nr. 253

²⁸ İstanbul, Süleymaniye Ktp. Hamidiye nr. 950 ve Ragıp Paşa nr. 1016 (Bkz. GOW., s. 280-281).

²⁹ Bkz. TKSAR., İstanbul, E. nr. 6495 ve Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi...* II, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu - Ankara, 1964, s. 80, 132, not. 1 vb.

³⁰ Byzansça Tsurlon (bkz. Const, Porfirogenet, *De administrando Imperii*) daha yeni Dniestr ve romence: Nistru vs.

³¹ *Ciziyedar-zâde tarihi*, Süleymaniye Ktp., Esat Efendi Yazma no. 2403 (Bkz. Franz Babinger, GOW., s. 322)

³² Gerek Hairullah Efendi ve gerek eseri hakkında bkz. GOW., s. 360-362.

³³ *Atâ Tarihi*, İstanbul (y.y.) 7124-316 s. (I); (GOW., s. 366-367).

³⁴ Bkz. Seyyid Mustafa Efendi, *Netâ'ic ül-vukû'ât* I. Cilt, İstanbul 1294 H. / 1877, 3 - 182 s. (GOW., s. 371-372) ve özellikle Prof. Dr. Neşet Çağatay'ın yeni ve tenkitli baskısı: *Netâ'ic ül-Vukû'ât...* I. Cilt... Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1979, XVI-383 s. Boğdan hk. s. 352. Mustafa Nuri Paşa ve eseri hakkında bkz. GOW., s. 371-372.

³⁵ *Veka'i devlet-i 'aliyye* ve kısaca *Tarih*, İstanbul - 1294 H. / 1877, II-334 s. (GOW., s. 76-380); yeni baskı Dündar Günday: *Tarih-i Cevdet* I. Cilt, İstanbul - 1972, s. 352. A. Cevdet hakkında bkz. GOW., s. 376-380.

Giray'ın gerek Fâtih'le ve gerek II. Bâyezid'le ilişkileri tasvir edilirken Boğdan'ın Tuna kalelerinden Akkerman ve Kili'nin zapt olunması da anılır (1484 = 889 H.).

Hatta yüzyılımızın başlarında Osmanlı son tarihçilerinin eserlerinde bile Fâtih'in Boğdan seferleri bazı izler bırakmışlarsa da bunlar muhakkak olayın en geç akisleridir. Belki bazıları çok eski kaynaklar da kullanabilmişlerdir. Söz gelişi, Mehmed Şükrü'nün (öl. 1910) Osmanlı tarihinde³⁶, tanınmış Kâmil Paşa'nın (öl. 1913) *Tarih-i Siyâsî-i Devlet-i 'aliyye*³⁷ başlıklı eserinde ve özellikle yeni görüşlü meşhur Mehmed Murad'ın (öl. 1917) *Tarih-i Ebu'l-Faruk...*³⁸ unvanlı kitaplarda aynı olaylar için bazı parçalar vardır. Yukarda anılanların üçü de eski Osmanlı vekâyinâmelerinden ve tarihçilerinden muhakkak ilhâm almışlardır. Son Osmanlı tarihçi yâni vaka'nüvislerinden olan 'Abdurrahman Şeref'in (öl. 1925)³⁹ gerek *Tarih-i Devlet-i 'Osmaniyye* ve gerek *Zübdet ül-Kıyas* başlıklı eserleri, Fâtih devrine ancak erişir erişmez durumdadırlar vb.

Fâtih'in Boğdan seferleri yalnız otuzdan fazla Osmanlı vekâ'yinâmeci ve tarihçisinin eserlerinde değil Türkiye'nin tanınmış tarihçilerinden merhum Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın (öl. 1978)⁴⁰ *Osmanlı tarihi...*⁴¹ İsmail Hâmi Danişmend'in (öl. 1976) *Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*⁴², Dr. Tansel Selâhattin'nin *Osmanlı kaynaklarına göre Sultan Mehmet'in siyâsî ve askeri faaliyeti*⁴³ ve Prof. Dr. Halil İnalcık'ın *The Ottoman Empire: The clasical Age (1300-1600)*⁴⁴ başlıklı eserlerinde de yer almıştır.

³⁶ İstanbul (y. yok), Mehmed Şükrü hakkında bkz. GOW., s. 388-389.

³⁷ I. Cilt, İstanbul - 1325 H. (1907), Kâmil Paşa hk. bkz. GOW., s. 393-4

³⁸ *Tarih-i 'Osmâniyede siyâset ve medeniyet i'tibarile hikmet-i asliyye teharisine teşebbüs*, II. Cilt, İstanbul 1325 H. / 1909, 332 s. M. Murad ve eseri hakkında bkz. Franz Babinger, GOW., s. 391-392.

³⁹ 'Abdurrahman Şeref ve eserleri hakkında bkz. GOW., s. 404-406.

⁴⁰ *Osmanlı tarihi* II. Cild 2. Baskı... Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1964, XXVIII-756 s. *Boğdan seferleri hakkında* s. 77 - 81.

⁴¹ Merhûm Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı ve eserleri hakkında bkz. I. H. Uzunçarşılı'ya *Armağan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1976, s. VII - XLIII - 1 portre - s.1-17.

⁴² İstanbul - 1947, XIV - 534 s.; bkz. 1475=879 - *Boğdan bozgunu* (s. 331-332) ve 1476=881 H. - *Fatih'in Boğdan zaferi* (s. 335-336).

⁴³ *Osmanlı kaynaklarına göre Fatih Sultan Mehmed'in siyâsî ve askeri faaliyeti* Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1953, XIX - 356 s. bkz. IX *Fatih'in Batı Siyâseti Boğdan meselesi* (s. 223-229). *Haritalı-Resimli Muffassal Osmanlı Tarihi*, Güven Yayınevi, Şehir Matbaası İstanbul 1958 II. Cilt s. 542-546; *Boğdan meselesi ve Fatih'in Boğdan seferi*.

⁴⁴ London - 1973, XII-258 s. - 57 pl., *Boğdan seferi* (s. ...).

Bunların arasında tanınmış tarihçi Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal'ın *Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı katî mücadeleye hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu harbinin başlaması*⁴⁵ unvanlı katkısında Moldova'nın tavrı hakkında da bazı değerli haberler vardır. Örneğin, "Venedikten başka Uzun Hasan, Macar ve Leh kırılları, Boğdan voyvodası (Ştefan çel Mare) ile, Papa ve Napoli kırıllı ile de temas halindedir" (s. 269) dediğini hatırlayabiliriz. Bundan sonra ilâve olan belgelerin birisinde gerek Eflâk ve gerek Boğdan'ın da Osmanlılara karşı tavırları açıklanmaktadır (s. 284). O esnada Eflâk (Valahia) Osmanlıların egemenliğinde bulunuyordu. Bundan başka, konumuz hakkında gerek Aurel Decei'nin (1949) ve gerek Prof. H. İnalçık'ın *Boğdan* başlıklı makalelerinde⁴⁶ şu haberler gözümüze çarpar: "Kuvvetli bir siyâsî ve askeri şahsiyeti olan Ştefan cel Mare (1457-1504) ilk senelerinde vergiyi ödemekle beraber sonradan Türklere karşı harekete geçerek⁴⁷ İstiklâlini kazanmaya kalkıştı... Türkler bu hareketi tenkil için, 1475'te⁴⁸ Rumeli beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa kumandasında, bir ordu gönderdilerse de Boğdan Voyvodası Vaslui de bu orduya fena bir mağlubiyete uğramıştı... 1476'da (Fâtih) bizzat idare ettiği seferde, dağlar içinde Akdere (Valea Alba) denilen⁴⁹ mevkiye Boğdanlılar - Moldavya vekâyi'nâmesinin tâbirile - "nihâyet ezdi" ve bundan dolayı Moldavya ile etrafındaki bütün memleketlere ve senyörlüklere büyük bir keder çöktü"... Aynı zamanda Türkiye tarihçileri, Avrupa kaynaklarından ve özellikle kaynakçasından (örneğin N. Iorga vb.) yararlanarak yukarda anılan olaylar hakkında optik görüşlerini değiştirmişlerdir.

Maalesef, şimdîye kadar mevcut beş on Osmanlı Türkçe belgeleri de konumuza ait bilgi pek azdır. Bunların arasında Fâtih Sultan Mehmed'in 26/27 Temmuz 1476 (4 rebi' 881) tarihli Valea-Alba yâni "Akdere" veya Râzboieni savaşı hakkında üç tane *Fetihnamesi*⁵⁰ vardır. Merhum Necâti

⁴⁵ Belleten Cilt XXI, Sayı 82, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1957, s. 261-296.

⁴⁶ Bkz. *İslâm Ansiklopedisi...* I. Cilt (İstanbul-1950), s. 697-705

⁴⁷ Kaynaklara göre 15-16 yıl sırasıyla haracını ödemiştir. 1472-1473'ten sonra başını kaldırmıştır. Burada bir tespit gerek idi (M.G.).

⁴⁸ Diğer bir tespit: Hadım Süleyman Paşa 1474'te Eylül-Ekimde ister istemez Rumeli askeriyile Boğdan üzerine gönderilmiştir.

⁴⁹ Savaştan biraz sonra o yere *Râzboieni* denilmiştir; çünkü romence: *Râzboi* - "savaş" manasına gelir.

⁵⁰ Fetihnâmeler'in menşei hakkında bkz. Ord. Prof. M. Fuad Köprülü'nün *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Yeni baskı Prof. Dr. Orhan Köprülü "Ötügen", İstanbul-1981, IV, s. 184-185.

Lugal ve Adnan S. Erzi'nin neşrine göre bir tane de *Dâi Münşeati*⁵¹ başlıklı inşâ mektupları arasında bulunmaktadır. İkincisini "...*Kara Boğdan Fetihnâmesi*" diye tanınmış münşi Tacizâde Ca'fer Çelebi (öl. 1515)⁵² kaleme almıştır. İlk defa tarihçi-türkolog rahmetli Aurel Decei (öl. 24 Nisan 1976) tarafından buna işaret edilmişse de⁵³ hayatının sonuna kadar neşr edememiştir. Çünkü okumak ve anlayışında bazı güçlükler vardır⁵⁴. Üçüncüsü Acem-Farsça bir tumar (*tomar*) şeklinde, maaalesef başı ve sonu eksik olarak Topkapı Sarayı Arşivinde mevcut'tur (bkz. E.nr. 9 510). Yukarda anılan arşivde tertiplenmiş bir fişi varsa da özellikle tarihi bakımından mesele açıklanamamıştır. Çünkü-*Ala* 818⁵⁵ senesini-*Ala*-881⁵⁶ okunması gerektir. Ya bir "metatez graphique" (son iki rakam sivişmesi) problemi vardır veya sonradan yanlış bir şekilde yazılmıştır. Muhteva bakımından edebî bir şekilde Kara Boğdan veya Boğdan'da (= Moldova'da) teferruatla bir savaş tasvir edilmektedir Tarihî ve muhteva bakımından da, bu (818=1415.M.) I. Sultan Mehmed I Çelebi'nin Eflâk fetihnâmesi olamaz. Muhakkak Sultan Fâtih II. Mehmed'in Râzboieni savaşı hakkındadır. Bir mesele daha gözümüze çarpmaktadır. Yukarda anılan 818 (doğrusu- 881) senesi yanında Cuma' 4 rebi' üs-sânî (881) *Sinkronistik cetvellere* göre⁵⁷ Cumartesi 27 Temmuz'a (1476) raslar. Ama

⁵¹ Yukarda anılan müelliflere göre bu *Münşeati*: Ağriboz (= Euboia) fetihnâmesi (1470/875 H.), Otlukbeli fetihnâmesi (1473/878 H.), *Kara Boğdan fetihnâmesi* (M. 1476. H. 881) ve Arnavutluk seferine ait *fetihnâme* (M. 1478/H. 888) bulunabilir. Kaynak olarak S. Tansel tarafından kullanılmıştır, aynı eser, s. IV.

⁵² Bundan önce aynı Münşi tarafından 857 H. /1453 M. tarihli *Mahruse-i İstanbul fetihnâmesi* kaleme alınmıştır (Bkz. "TOEM", İstanbul-1331 H) ve özellikle bkz. Tâcizâde Tuğrai Cafer Çelebi: *Mahruse-i İstanbul fetihnâmesi*. Sadeleştiren: Şeref Kayaboğaz, İstanbul-1953 "Gün Basımevi" 31 s. Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Franz Babinger, GOW., s. 49-50, nr. 30. Bunun kardeşi hakkında bkz. *Tâci-Zâde Sa'di Çelebi Münşeati* Neşredenler: Prof. Necati Lugal - Doç. Adnan Erzi, İstanbul Matbaası, 1956, VIII-92 s.

⁵³ Yazma, İstanbul, Üniv Ktp. nr. 5723; *Tratatul de pace - Sulhnâme - încheiat între Sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare la 1479* "Revista istorică română" Vol. XV, fasc. IV (București-1945), s. 469, n.1

⁵⁴ Şimdi genç tarihçimiz Dr. Cemil Tahsin bununla direşmekte'dir. Örneğin, bu gün (15. V. 1982) Bükreş Devlet Arşivindeki sesya münâsebetiyle "*Fetih-name a sultanului Mehmed al II-lea privind campania din 1476 împotriva Moldovei*" (= Fatih Sultan Mehmed'in Boğdan Seferi hakkında 1476 tarihli fetihnâmesi.) başlıklı bir bildiri sunmuştur. Bk. Rev. arh. 3/1982, s. 252-258.

⁵⁵ 818 H. = 1415 Mart 13 - 1416 Mart 28.

⁵⁶ 881 H. = 1476 Nisan 26 - 1477 Nisan 3.

⁵⁷ Bkz. Mihail Guboglu, *Tabele sincronice. Datele hegirei și datele erei noastre*. Cu o Introducere în Cronologia musulmană, București-1955, s. 177, IV. satır; Faik Reşit Unat, *Hicri tarihleri Milâdi tarihine çevirme Kılavuzu...*, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara-1959, s. 60, IV

yerli kaynaklara göre de (*Cronica de la Bistrița*) Osmanlıların Boğdanlılarla Râzboieni savaşı Cuma günü 26 Temmuz 1476'da vukubulmuştur. Bundan başka II. Bâyezid'in fetihnâmesine göre Kili (romence: *Chilia, Kilia*) kalesi 20 Cemâziyelâhire 889 (15 Temmuz 1484), Perşembe günü feth olunmuşsa da ⁵⁸ aynı yerli kaynaklara göre Salı 14 Temmuz 1484'de teslim alınmıştır. Gerek bir tanıtımızda ⁵⁹ ve gerek yeni bir bildirimizde de ⁶⁰ bu meseleyi işaret edebilmiştik. Bir günlük fark olması sebebi eski Osmanlılar Farsî usulıyla hicrî tarihini 16 Temmuz'da değil 15 Temmuz'da (622) başlatırlardı. Meseleyi N. Beldiceanu açıklamıştır ⁶¹. Yukarda anılan Kara Boğdan seferlerine veya özellikle Râzboieni savaşına ait fetihnâmelerin bazıları uzunca (birkaç metre) ve bazıları da kısaca kronik "Chronique minore" şeklindedirler.

Fetihnâmelerden başka neşr olunmuş Türkçe (1476) tarihli belgelerden Tatar Hanı Mengli-Giray'ın ⁶² ve şirin boylarındaki aşiretlerden Eminek

⁵⁸ Bkz. Dr. Andrey Antalfy, *Două documente din biblioteca Egipteană de la Cairo despre cucerirea cetății Chilia și Cetatea Albă în 1484*, "Revista istorică" (N. Iorga) XX, 1-3 (București-1933), s. 33-42. Ağâh Sırrı Levend Hilmi'nin Mısır Kataloğuna dayanarak bu iki fetihnâme'yi Kanunî Sultan devrine ait olduklarını yanlış saymıştır (Bkz. *Münşe'ât-i, Fetih-Nâme-i Kara Boğdan - "Gazavât-Nâmeler ve Mihaloğlu Ali Beyin Gazavat-Namesi"*... Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1956, s. 50-51.) A. Antalfy'nin özel araştırmasına göre bu fetihnâmelerin birisi Farsça ve diğeri Türkçe'dir; İkisinde 1484/889 H. tarihli olarak II. Bâyezidindirler. Aynı gün: *Perşembe 20 Cemâzi II = 14/15 Temmuz 889 = 1484* bkz. İsmail Hâmi Danişemend, aynı eser, c. I, s. 383.

⁵⁹ Merhum L. Fekete'nin *Einführung in die persische Paläographie. 101 Dokumente. Aus dem Nachlass des Verfassers*, Herausgeben von G. Hazaı..., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 591 s. / 242 faks. pl. 8. tanıtımız hakkında bkz. "Revista de istorie" nr. 2, București-1981, s. 363-371 (M. Guboglu).

⁶⁰ Două "Scrisori de biruință Fath-Nâma" și o "Carte împărătească": *Hunkâr-Nâma de la Mehmed II privind bătălia de la Râzboieni* (iul. 1476)

⁶¹ Bu mesele hakkında bkz. N. Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie, dans Le Monde des Balkans* (1402-1566). *Institutions, Societe, Economie*, Londra, 1976, s. 73 (Chap. V) ve notlar; ilk defa bu makale "Revue des études roumaines", t. V-VI, Paris-1960, s. 67-77 başlıklı dergi'de basılmıştır.

⁶² (1476 Ocak-Nisan). İstanbul, TKSM. Arşivi Original E. nr. 6691/4; neşr.ed. Fevzi Kurtoglu, *İlk Kırım hanlarının mektupları*. "Belleten". Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1937, I, 3-4, s. 641-655; Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul-1940, s. 43; Cemil Tahsin, *Două documente lătărăști referitoare la campania din 1476 a Sultanului Mehmet II*. "Anuarul Institutului de istorie și arheologie-A.D. Xenopol", Iași-1968, V, s. 185-194; *Râzboieni...* (1977), s. 151-154 + faks. (M. Guboglu).

Mırza'nın ⁶³ II. Fâtih Sultan Mehmed'e hitâben mektubunu hatırlayabiliriz. İkisi de Kara Boğdan seferine aittirler.

Bizans kaynaklarından ancak çağdaş Georgios Sphrantzes'in *Memorii*-*"Hatırat"* 1401-1477 başlıklı eserinde ⁶⁴ Fâtih II. Mehmed'in Boğdan (metinde Vlahia = Moldova) seferi hakkında kısaca bir kıta vardır. Neticesi şöyledir: "... Ama Eylül'de 6 9 85 yılında (= M. 1476) Vlahia'dan (= Boğdan) fazla mağlub ne kadar muzaffer olarak dönmüştür..." ⁶⁵ diye yazmıştır. Diğer yabancı kaynaklar gibi bunda da yansızlık çok azdır. *16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi* ⁶⁶ başlıklı kronikte şu kıta gözümüze çarpar: "Son derece güzel küçük bir çocuk olan kardeşi yüzünden itibarı artan MOLDAVIA Prensi LADOS'u ⁶⁷ çağırdı... "(s. 163)... (Uzun Hasan'ı mağlup ettikten sonra)... "Ertesi yıl (1476) Türkler MOLDAVIA ve EFLAK'TA akın yaptılar. O zaman STEFANOS PAKİNOS ⁶⁸ adındaki MOLDAVIA beyi muharebe hazırlığı yaptı ve yanına birçok muharip aldı, dört sancak beyi yakaladı, birçok Türk'ü öldürdü ve otuz kadar sancak aldı" (s. 171). Bu gerçek olay Hadım Süleyman Paşa'nın tanınmış mağlubiyetidir. (10 Ocak 1475).

Fâtih Sultan II. Mehmet'in gerek Boğdan seferi ve gerek Râzboieni savaşından (26 Temmuz 1476) bahseden Romen hikâyevi-naratif kaynaklarından *Letopiseşul de la Bistrița* (Bistriçe vekâyinâmesi) ⁶⁹ ve *Analele de la Putna kronikleri* ⁷⁰ başlıklı çağdaş İslav-Romen kronikleri (XV. y. y.) sayılabilir. Bu kronikler Ştefan çel Mare'nin emriyle bazı keşişler tarafından

⁶³ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Ktp. E. 14/7366 ve E. 3179 (Arapça); neşr.ed. Fevzi Kurtoglu, aynı makale, "Belleten" I, 3-4 (1937) s. 644-646; A.N. Kurat, aynı eser, s. 103; Cemil Tahsin, aynı makale, s. 193-194; *Râzboieni...* (1977), s. 202-206, nr. 39.

⁶⁴ Georghis Phrantzes, *Chronicon* - "Kronik", Türk Tarih Kurumu'ndaki VI. Mirmiroğlu'nun bir tercümesi varsa da kullandığımız eser şudur: Gheorgios Sphrantzes, *Memorii 1401-1477*. Ediție critică de Vasile Grecu, Edit. Academia R. S. România, București-1966, XVIII + 618 s. II. Mehmed'in Vlahia-Eflâk doğrusu (*Moldavya-Boğdan*) seferi *Chronica IV*, 23, 13-18.

⁶⁵ Neşr. ed. Vasile Grecu, aynı eser, s. 589.

⁶⁶ *Giriş ve Metin* (1363-1512). Hazırlayan: Şerif Baştav, Ankara Üniv. Basımevi - 1973, VI + 207 s.

⁶⁷ Şeref Baştav, aynı eser, s. 163-165, 169

⁶⁸ Ş. Baştav, aynı eser, s. 170-171.

⁶⁹ Ioan Boğdan, *Vechile cronici moldovenești pînă la Ureche*, București - 1891, XII + 292 s.; aynı eser *Cronicle slavo-române din sec. XV-XVI* publicate de Ioan Boğdan. Ediție revăzută și completată de P.P. Panaiteșcu, București - 1959, 332 s.

⁷⁰ Yukarda anılan "Eski Romen kronikleri" (XV-XVI y. y.) I. Boğdan ve P. P. Panaiteșcu basımları.

yazılmıştır. Yansızlıkları da vardır. Çünkü Ştefan el Mare'nin mağlup olduğunu yazarlar. Bunlardan başka çağdaş kaynaklardan 8 Kasım 1496 tarihli *Inscripia de la Războieni* (Războieni'deki kitabe)⁷¹ unvanlı Ştefan el Mare'nin Türklerle savaştığı yer olan Războieni'deki kilisenin kapısı üstünde bulunan kitabe (*inscription*) çok önemlidir. Bu epigrafik kaynakta meşhur Boğdan voyvodası Ştefan el Mare kendi ifadesi veya itirafına göre Türkler tarafından mağlup edilmiştir. Yukarda anılan kaynağa göre "ezilmiş"tir. Slavca yazılmış bu epigrafik-yazıt'lık kaynaktan başka, Koca Ştefan'ın Venedikli tabib Matheud'a hitâben şöyle: "Her bir taraftan düşmanlarla çevirilmiş olduğumdan ne zamandan beri bu memleketin hâkimiyetinde bulunuyorum 36 tane savaşım oldu. Bunların arasında 34-ünde muzaffer olduğuma rağmen ikisinde mağlup oldum" diye itiraf etmiştir. Bunlar'ın birisi muhakkak Valea Albă "Akdere" Războieni'deki (26. VII. 1476) Osmanlı-Türkleri tarafından yenilmesini Büyük Ştefan tekrarlamıştır. Bu haber, romence'ye de tercüme olunmuş, yukarda anılan doktor'un Venedik Dojesine yazılmış raporunda bulunmaktadır. (bkz. Maria Holban-Maria M. Alexandrescu-Dersca, *Călătoria străini despre țările române* (Romen ülkeleri hakkında yabancı seyahatları, București-1968, s. 148-149). Gerek bu epigrafik ve gerek şu diplomatik kaynaklara rağmen bazı romen tarihileri A. Őetea (öl. 1977), M. Berza (öl. 1978) ve Manole Neagoe başta olarak Fâtih'in Boğdan zaferini ya çok çok küçültmelerdir ya da inkâr etmişlerdir. Maalesef, tarihilik milli veya şovencilikle yazılamaz. "Sine ira et studio" (Tait, *Anale*) diye ifâdeye göre yazılır.

Ancak yalnız çağdaş tarihsel kaynaklar değil, Romen Halk Edebiyatında da Războien'deki Türklerle savaş derin izler bırakmıştır. Meselâ, çok önce halk ağızında kullanılmış ve sonra XVII. y. yılın sonlarında veya XVIII. y. yılın başlarında boğdanlı vekâyinâmecî Ion Necule (öl. 1744/45) tarafından derlenmiş *O seamă de cuvinte*- "Bir takım söz"⁷² başlıklı folklor kaynağında konumuz hakkında da bazı fasıllar vardır. Birisi şöyle başlar: "Koca Ştefan, Războien'de Türklerle yaptığı savaşta mağlup olduktan

⁷¹ Bkz. neşr.ed. Melchisedec *Inscripiunea de la mănăstirea Războieni județul Neamțului*. "Analele Academiei Române", seria II, tom. II, 1884 - 1885, s. 171 - 203. (Metin, tercüme ve izahlar); N. Iorga, *Inscripii din bisericile României*, vol. I, nr. 16, s. 43-45 ve vol. II, nr. 659, s. 230, București-1905-1908 (Metin, tercüme ve izahlar); G. Balș, *Bisericile lui Ștefan el Mare*, București-1929, s. 161 (Fotokopi okunamaz) vb. bkz. *Războieni...* (1977), s. 345-347, nr. 75 (O. Guu).

⁷² Bkz. Ion Necule, *Letopiseul Țării Moldovei* Ed. Iorgu Iordan, București-1957, s. 100 (& IX) ve daha iyisi neşr. Al. Procopovici... Ciraiova-1942), S. 9-36; "O samă de curinte" (no. 1-42).

sonra Neamtz adlı kalesine sığınmak istediye de, orada bulunan annesi “kuş kendi yuvasında kaybolmaz”- diyerek müsaade etmedi (s. 107, XX & IV). Bu hikâye geleneğe dayanarak az çok çağdaş kaynaklardan sayılır. XVII. y. yılın ilk yarısında yaşamış Boğdanlı vekâyinâmecî Grigore Ureche (öl. 1647) *Letopiseşul Țării Moldovei* (Boğdan memleketinin kroniği) ⁷³ başlıklı eserinde Osmanlı-Türklerle Râzboieni savaşı hakkında bir iki yapraklık bir kıtası vardır. 1714'te yazılmış ve sonra birkaç defa neşr olunmuş tanınmış Romen âlimi meşhur Kantemiroğlu Demetrius yâni Dimitrie Cantemir'in (Kantemir: 1673-1723) *Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş ve çöküş tarihi* ⁷⁴ başlıklı eserinde Fâtih'in iki Boğdan seferi hakkında kısaca birer kıta vardır. Maalesef, Valea Albă veya Râzboieni'nin yerlerini Fâlcîu bölgesiyle karıştırmıştır. Bilindiğine göre 1711'de Baltacı Mehmed Paşa ve Deli Petro'nun Fâlcîu-Huşi civarında kendi savaşı vuku' bulmuştur.

XIX. y. yılın ikinci yarısında, Romen millî devleti kurulduktan sonra (1859) Romen tarihçileri kaynaklar toplamaya ve bunlara dayanarak makale-etüd ve eserler yazmaya büyük bir titizlikle girişmişler; Fazlasıyla faaliyet göstermişlerdi. Böylece tanınmış Romen âlimi Boğdan Petriceicu Hasdeu (1838-1907) Hoca Sadüttin Efendi'nin *Tacü't-tevârih* başlıklı İtalyanca tercümesine ⁷⁵ dayanarak *Relația turcă despre bătălia de la Valea Albă între sultanul Mahomet și Ștefan cel Mare în 1474-1476* (Sultan Mehmed ve Ștefan cel Mare arasında Ak-Dere savaşı hakkında Türk bilgisi: 1474-1476) ⁷⁶ başlıklı bir makale yazmıştır. Gerek hadım Süleyman Paşa'nın ve gerek Fâtih Sultan Mehmed'in Boğdan seferlerinin 400. yılı dolayısıyla Romen diplomatı ve tarihçisi Dr. Constantin Esarcu (öl. 1898), Venedik arşivlerindeki belgelere dayanarak bazı etüdlerle vesikalar basmıştır. Bunların arasında: *Ștefan cel Mare- Documente descoperite în arhivele Veneției...* (Büyük İstefan. Venedik arşivlerinde keşf olunan belgeler) ⁷⁷, *Documente istorice descoperite în arhivele Italiei...* (İtalyan arşivlerinde tarihsel belgelerin keşf olunması) ⁷⁸ ve *Documente din arhivele de Frari din [Venezia] (1476)*

⁷³ Neşr. ed. Constantin Giursecu, *Letopiseşul Țării Moldovei pînă la Aron Vodă...* (1595), întocmit după Grigore Ureche Vornicul..., București -1916, 304 s.; Ion D. Lăudat, Grigore Urechi (Monografie) și alte studii din Literatura română veche, Iași-1971, özel kaynakça-bibliografia s. 218-219 ve *Râzboieni...* (1977), s. 343-344, nr. 73 (O. Guşu).

⁷⁴ Romence'den Türkçe'ye çeviren: Özdemir Çobanoğlu “Kültür Bakanlığının Yayınları” 2 Ankara - 1979, s. 18.

⁷⁵ Vincio Bratutti, *Chronica dell'origine e progressioni della casa Ottomana composta da Saidino Turco*, II. kısım Madrid-1652, 4°

⁷⁶ “Arhiva istorică a României” (dergi) t.I²² (București-1865), s. 31-34.

⁷⁷ București - 1874, 104 s.

⁷⁸ București - 1878, 97 s.

Venediğin Frari arşivindeki belgeler]⁷⁹ başlıklı katkılarını hatırlayabiliriz. Bunların arasından ayrıca Latince'ye tercüme edilmiş ve Romenceye özetlenmiş Ak-Koyunlu Uzun Hasan'ın Boğdan voyvodası Ştefan çel Mare'ye hitâben bir mektubu basılmıştır: Bu mektup *Scrisoarea inedita a şahului Persiei Uzun Hasan către Ştefan cel Mare 1474, noiembr. / XI 29* (29 Kasım 1474 tarihli Acem-Persia-İran şahı Uzun Hasan'ın Ştefan çel Mare'ye yazdığı yayınlanmamış bir mektubu)⁸⁰ başlığını taşır. Tarihi biraz şüpheli olarak Bükreş Üniversitesi (Slav dili) hocalarından Petru Cançel'in *Data epistolei lui Uzun către Ştefan çel Mare şi misiunea lui Isak-Beg* (Uzun Hasan'ın Ştefan çel Mare'ye mektubu tarihi ve Ishak Bey'in heyeti)⁸¹ unvanlı makalede tarihini tespit etmiştir. 1472-1473 koymuştur. Yahudi kaynaklarına dayanarak müsteşrik Dr. Mayer Halevy de *Les guerres d'Etienne le Grand et d'Uzun Hasan contre Mahomet II, d'après la chronique de la Turquie du candiote Jlie Capsali*⁸² başlıklı makalesinde aynı meseleyle uğraşmıştır. Aynı ebraist müellifin *Le rôle d'Ishak-Beg médecin et ambassadeur de Uzun Hasan en Moldavie et dans les pays voisins*⁸³ unvanlı diğer bir makalesini hatırlayabiliriz. Maalesef, çok iyi Almanca bilmesine rağmen yukarda anılan Prof. Dr. B. S. Baykal'ın *Die Vorbereitung Uzun Hasans zum Entscheidungs Kampf gegen die Osmanen und der Beginn der Krieger*⁸⁴ başlıklı makalesinden hiç haberi olmamıştır. Bu ayrıç'tan sonra, XIX. y. yılın sonlarına doğru, gerek genç tarihçi N. Iorga'nın *Acte şi fragmente cu privire la istoria Românilor* (Romenlerin tarihine ait belge ve kitalar)⁸⁵ ve gerek ondan önce Nicolae Densuşianu (1846-1911)'nin Hurmuzaki koleksiyonundaki *Documente privitoare la istoria Românilor* (Romenlerin tarihine ait belgeler) (1199-1575)⁸⁶ başlıklı ciltlerinden birisinde Fâtih'in Boğdan seferlerine ait bazı belge ve haberler vardır. Bunların çoğu Batı Avrupa arşivlerinden toplanmıştır. Aynı zamanda ilk meşhur Romen tarihçisi A. D. Xenopol (1847-1920) *Istoria Românilor din*

⁷⁹ "Arhiva" (dergi), Iaşi, IV (1893), nr. 3-4, s. 204 vs.

⁸⁰ Venedik. Biblioteca Marciana. Latince tercüme: *Epistolae principum et...* ad Sixt IV vs.; "Columna lui Traian" (dergi) VII (Bucureşti-1876, oct.X.1876, s. 464-466 (C. Esarcu); N. Densuşianu: "Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*" vol. II, 2 (Bucureşti-1891) ve *Războieni...* (1977), s. 119-123, nr. 1 "Esarcu'dan tercüme ve metin (C. Vlad).

⁸¹ Bucureşti-1912, 40 s. (Seminarul de istoria Românilor la Universitatea din Bucureşti, *Bibliografia*, s. 3-5)

⁸² "Studia et Acta Orientalia" I (Bucarest - 1957), s. 189-198.

⁸³ Communication Présentée au XV Congrès international de la Médecin. Madrid, V. 1956, Bucureşti-1956, 19 s.

⁸⁴ Bkz. 45 not, s. 3.

⁸⁵ Bucureşti, 1895-1897, 3 vol. (Cilt), özellikle I. Cilt.

⁸⁶ Bucureşti, 1887-1897, 6 tom. (Cilt).

Dacia Traiana (Trayan Dakyasındaki Romenlerin tarihi)⁸⁷ başlıklı ilk Romen tarihi sentezinde II. Mehmed Fâtih'in Boğdan seferlerine birer uzunca bab veya kısım ayırmıştır. Bundan sonra yüzyılımız başlarında N. Iorga da *Geschichte des Rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen* (Devlet teşkilâtı çerçevesindeki Romen Ulusu'nun tarihi)⁸⁸ adlı eserinde bu meseleyi daha genişletmiş ve az çok derinleştirmiştir. Aynı tarihçi tanınmış *Geschichte des osmanischen Reiches...* (Osmanlı Devleti tarihi)⁸⁹ unvanlı eserinde bazı yeni kaynaklara göre Fâtih'in Boğdan seferlerini fazlasıyla tasvir etmiştir. Aynı zamanda Romen tarihçisi Ion Ursu (1875-1925) gerek Paris Bibliothèque Nationale'de italyanca yazmalara (Nr. 1238) ve gerek Archives des Affaires Etrangères'de suretlerine (No. 2) dayanarak çok değerli, yukarda da anılan Donado da Lezze ve Giovanni Maria Angiolello'nun *Historia turchesca* (1300-1514)... başlıklı eserini neşretmiştir⁹⁰. Yukarda da andığımız gibi Angiolello'nun Boğdan seferine katılma hatıratları ve Ruznâmesi çok değerlidir. Birkaç yıldan sonra gene Prof. Dr. Ion Ursu'nun *Ştefan cel Mare şi Turcii* (Ştefan Çel Mare ve Türkler)⁹¹ başlıklı eseri neşr olunmuştur. Yalnız bu Romen-Avrupalı tarihsel kaynaklarından değil, iyi Macarca bildiğinden Joseph Thüry'nin *Török Történitörök* (Türk tarih yazarları)⁹² başlıklı eserinden ve birkaç çağdaş Osmanlı kroniğinden ve özellikle Paris Millî Kütüphanesi'ndeki Antoine Gallant'ın Hoca Sadüttin Efendi tercümesinden faydalanmıştır.

⁸⁷ Iaşi (Yaş), 1881-1883, vol. (Cilt) II (Iassi-1889), 590 s.; *Türklerle Ştefan cel Mare'nin savaşları: Racova, Râzboieni* (s. 303-363). A. D. Xenopol, *Histoire des Roumains depuis les origines jusqu'à l'Unification des Principautés*. Avec une préface par Alfred Rambaud, Paris-1896; *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, neşr. ed. I. Vlădescu (Bucureşti-1925) vb.

⁸⁸ Band I (Gotha-1905), s. 349-350: *Hadım Süleyman Paşa'nın Boğdan seferi ve bozguna uğraması*; s. 351-355: *Fatih'in Boğdan seferi*.

⁸⁹ II. Cilt = Band (Gotha - 1909), s. 170-179 (*Fâtih'in Boğdan seferleri*). 25 Mayıs 1978-de, "N. Iorga" tarih Enstitüsünde Prof. Bekir Sıtkı Baykal *Considération sur "L'histoire de l'Empire Ottoman"* de N. Iorga Almanca bir bildiri sunmuştu. Bu münâsebetle N. Iorga'nın *Geschichte des osmanischen Reiches...* başlıklı eseri merhum Başkan Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın tavsiyesiyle Türkçe'ye tercüme olunmasını açıklamıştı (Bkz. Yorga Osmanlı Tarihi Cilt V 1774-1912, Çeviren: B. Sıtkı Baykal, Ankara- 1948, XVI + 690 s.).

⁹⁰ Bkz. Donado da Lezze - *Historia Turchesca* (1300-1514). Publicată, adnotată împreună cu o *Introducere* de Dr. Ion Ursu, Bucureşti-1909/1910, LX (Giriş-Introducere) + 304 s. 8; Fâtih'in Boğdan seferleri hakkında "Carabogdano"... s. 83-93; metin ve Romence tercümesi hk. bkz. *Călătoria străinii în ţările române*, Bucureşti-1968, s. 133-145; ve *Râzboieni...* (1977), s. 254-260, nr. 58 (C. Vlad).

⁹¹ Bucureşti-1914, 224 s. 8°; *Hadım Süleyman Paşa'nın Boğdan seferi ve Türklerin Vaslui civârındaki bozguna uğradıkları* (s. 70-91)

⁹² Cilt I-II, Budapesth- 1893-1895, 2 vol.

Sonuna ilâve olarak Türkçeden Fransızcaya tercümeyi de eklemiştir. Böylece gerek Hadım Süleyman Paşa'nın (1474-1475) ve gerek Fâtih Sultan II. Mehmed'in Boğdan seferlerine (1476) büyücek birer kısım ayırmıştır⁹³. Aynı zamanda Valea Albă yâni Râzboieni savaşını iyice tasvir etmiştir. Aynı eseri genişletip derinleştirdikten sonra *Ştefan cel Mare. Domn al Moldovei dela 12 Aprilie 1457 până la 2 iulie 1504* (Büyük İstefan. Boğdan voyvodası: 12 Nisan 1457-2 Temmuz 1504)⁹⁴ başlıklı eserini tekrar bastırmıştır. Bunda da Fâtih'in Boğdan seferleri fazlasıyla yer almıştır⁹⁵. Tarihçi Ion Ursu'dan önce, sonra Akademi başkanı olan Andrei Rădulescu (1880-1959) *Luptele lui Ştefan cel Mare cu Turcii în anii 1474-1476* (1474-1476 yıllarındaki Ştefan Çel Mare'nin Türklerle savaşları)⁹⁶ başlıklı makalesini bastırmıştır. Fazla Romen-Avrupalı kaynaklara dayanan bu araştırma baştan sona kadar gerek Hadım Süleyman Paşa'nın ve gerek II. Mehmed'in Boğdan veya Kara Boğdan seferlerine aittir.

Bunlardan başka aynı meşhur N. Iorga'nın *Histoire des Roumains et de la Romanité Orientale...*⁹⁷ başlıklı değerli tahlil ve sentezinde: *La lutte pour l'unité politique des deux pays Roumains* (V, s. 196-244) ve *Par-dessus le tombeau de Mahomet le Conquérant* (V, s. 245-284) bölümlerinde Fâtih'in Boğdan seferlerine ait değerli haberler ve orijinal görüşler eksik değildir. Daha küçük bir ölçüde olsa da aynı yılda basılmış Prof. Al. V. Boldur'un da *Istoria Basarabiei* (Bessarabia) başlıklı eserinde⁹⁸ gerek Süleyman Paşa'nın mağlubiyetini (10 Ocak 1475) ve gerek Fâtih'in şahsen idare ettiği Boğdan seferini (1476) iyice tasvir etmiştir. Netice şöyledir: "Hakkikat budur Valea-Albă (Râzboieni) savaşında dışardan hiçbir yardımı olmayan Koca Ştefan büyük bir bozguna uğramıştır ve sonra kurtulan askerleriyle ormanlık dağlara (piçinelere) gizlenmişlerdir" (s. 194). Aynı zamanda tanınmış Prof. Dr. ve son senelerinde Akademisyan Constantin Giurescu (1901-1977)'nin da *Istoria Românilor...*⁹⁹ başlıklı değerli eserinin gerek eski baskısında gerek oğlu

⁹³ Sadettin'in Fransızca tercümesini (Antoine Gallant, Bibl. Nationale kullanmıştır. Bkz. Ion Ursu, *Ştefan cel Mare şi Turcii*, Bucureşti. 1914, & III, s. 40-91.

⁹⁴ Bucureşti- 1925, 462 s. 8°.

⁹⁵ Aynı eser, s. 80-95: *Süleyman Paşa'nın Boğdan seferi, seferin sebepleri Vaslui'daki savaş*; s. 96-145: *Fâtih'in Boğdan seferi...*

⁹⁶ Bucureşti- 1908, 90 s. 8° (Lucrarea făcută în 1904 la seminarul de istoria Românilor).

⁹⁷ Bucureşti- 1937, 537 s. pl. + faks. 8°.

⁹⁸ *Contribuţi la studiul istoriei Românilor* vol. I *Epocile vechi* (până la sec. XVII), Chişinău - 1937, II + 330 s. + pl. 8°.- İçindekilerden: "*Süleyman paşa'nın Vaslui'da bozguna uğraması*" (s. 193-194); Fâtih'in Boğdan seferi ve "çok tuhaf" Râzboieni savaşının neticesi (s. 194-195) vb.

⁹⁹ Bucureşti- 1943, vol. (Cilt) II partea 1-a; ed. (baskı) IV.- *Inceputul conflictului cu turcii* - "Türklerle savaşın başlaması" (s. 59-62); *Lupta de la Vaslui* - "Vaslui'daki savaş" (s. 62-67). *Campania lui Mehmed al II-lea. Lupta de la Râzboieni* (s. 67-70) vb.

Dinu C. Giurescu ile yazdığı yeni baskısında ¹⁰⁰, Fâtih'in Boğdan seferi de iyice bir yer almıştır. Bundan önce *Istoria României* (Romanya tarihi) başlıklı eserde aynı konu ihmâl edilmemiştir. Romen tarih yazarlığında *Ştefan cel Mare* hakkında beş on monografi vardır; Bunlardan birisi N. Iorga'nın ¹⁰¹ ve diğeri de Alexandru V. Boldur'un ¹⁰² eserleridir. İkisinde de orijinal görüşler vardır. Son eser Nicolae Grigoraş'ın *Moldova lui Ştefan cel Mare* (Koca Ştefanın Moldovası) isimlidir. (San. 1982, 320 s). IV. Capitol (bölüm)³ *Războieni* başlıklıdır (s. 138-189).

I. Dünya Savaşı'ndan önceki ufak katkılardan Teodor Cirevetz'in *Bătălia de la Racova Vaslui a lui Ştefan cel Mare cu Turcii din ian. 1475* (Ocak) tarihli *Ştefan cel Mare'nin Rakova/Vaslui da Türklerle savaşı* ¹⁰³ ve Radu Rosetti'nin *Incerări critice asupra războaielor din anii 1475-1476 dintre Ştefan cel Mare şi Turcii* (1474-1476 yılları arasında Ştefan cel Mare ve Türkler savaşları hakkında deneme tenkitleri) ¹⁰⁴ başlıklı makalelerini hatırlayabiliriz. Son iki cihân savaşı arasında bir takım ufak tefek katkılarıyla bazı değerli araştırmalar da neşr olunmuştur (Al. Culici ve Radu Rosetti). Ufak olanlardan şunları işaret edebiliriz: D. I. Georgescu, *Războaiele lui Ştefan cel Mare* (Koca Ştefanın savaşları - muhakkak Türklerle de yer almaktadırlar) ¹⁰⁵, Emil Guduraki'nin *Boierii Moldovei în lupta de la Valea Albă* (Akdere savaşında Boğdan boyarları) ¹⁰⁶, hocası Ilie Minea'nın *Despre lupta de la Podul Înalt* (ian. 1475) Yüksek-Köprü denilen mevki'de Türklerle savaş ¹⁰⁷, Constantin Ciohodaru'nun *Lupta de la Vaslui* (10 ian 1475) (Vaslui'daki Türklerle savaş) ¹⁰⁸ ve Vasile Popovici'nin *Bătălia de la Racova-Vaslui din ziua de 10 ianuarie 1475* (10 Ocak 1475 tarihli günde

¹⁰⁰ *Istoria românilor...* Bucureşti- 1976, 448 s. 8°; *Campaniadin 1475. Lupta de la Vaslui - 10 ian. 1475* (s. 161-164); *Expediția lui Mehmed II în Moldova. Războieni - 1476* (s. 164-167).

¹⁰¹ Bkz. N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti- 1904, 374 s. 8° (yeni baskısı - 1966).

¹⁰² Bkz. Al. V. Boldur, *Ştefan cel Mare voievod al Moldovei*. (1453-1504) *Studiu de istorie socială şi politică*, Madrid - 1970, 367 s., 8°. Fâtih'in Boğdan seferleri hakkında birkaç sahife vardır.

¹⁰³ *Conferința ținută la cercul militar din Tîrgoviște* (Tîrgoviște kasabasının askerî dairesinde konferans), Bucureşti - 1903, 50 s. 2°.

¹⁰⁴ Bucureşti - 1914, 44 s. 8°.

¹⁰⁵ Cîmpullung-Muşcel, 1926, 299 s. + III pl. h. 8°.

¹⁰⁶ "Cercetări istorice" (Tarihî araştırmalar), Iaşi, 1927-1931, nr. 5-7 s. 373-374. *Türklerle Războien'deki savaş...*

¹⁰⁷ "Cercetări istorice" (dergi), Iaşi, 1932-1933, s. 13-14; 1940, nr. 1-2, s. 688-690.

¹⁰⁸ "Revista învățătorimii Vasluiene" nr. 10, dec.-Aralık 1940, s. 45-46 (Ayrı baskısı da vardır).

<Türklerle> Racova-Vaslui savaşı)¹⁰⁹. Daha değerlilerinden Colonel (= albay) Alexandru Culici'in: *Racova. Bătălia de lângă Vaslui* (10 ian. 1475) Rakova adlı mevki'de Vaslui civârındaki (Türklerle) savaşı)¹¹⁰, *Campania din 1476 contra Moldovei. Ștefan cel Mare II: Bătălia de la Valea-Albă-Războieni* (Boğdan üzerine 1476 tarihli (Osmanlı seferi). Koca Ștefan: Valea Albă - Războieni adlı yerlerde savaşı)¹¹¹ vb. başlıklı araştırmalarını hatırlayabiliriz. Üstün askerî tarihçi yukarda anılan general Radu Rosetti'nin *Stephan the Great of Moldovia and the Turkish invasion...* (1927)¹¹², *Essai sur l'art militaire des Roumains*¹¹³, "*Care au fost adevăratele efective ale unor armate din trecut?*" (Mazi'deki bazı orduların hakikî askerî mikdarları ne idi?)¹¹⁴ ve özellikle *Istoria artei militare a Românilor* (Romenlerin askerî sanatı tarihi)¹¹⁵ başlıklı eserlerinde gerek Hadım Süleyman Paşa'nın Boğdan'da uğradığı bozgun'a (10 Ocak 1475) ve gerek Fâtih'in Boğdan seferine ve özellikle Războieni savaşı'na dair (26 Temmuz 1476) bol bol haberler ve kısımlara rastlanır. Aynı zamanda askerlerin hakiki miktarlarını verip, diğerlerinin mubalağalı olduklarını açıklamaktadır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, askerî tarihçi Ion Cupșa'nın çok başarılı olamamıştır; çünkü kaleme aldığı bazı meseleleri pek derinleştirememiştir. Gerek Hadım Süleyman Paşa'nın bozguna uğraması (10 Ocak 1474) ve gerek Fâtih'in Războieni savaşında zafer kazanması (26 Temmuz 1476) hakkındaki bazı ayrı meseleleri karıştırmıştır. Ona göre ikisi de Boğdanlıların zaferidir (!). Üstünkörü çalışmasına rağmen I. Cupșa'nın şu makale-etüdları göze çarpar. *Bătălia de la Vaslui - ian. 1475. Pagini din cronică țării* (Ocak 1475 tarihli (Türklerle) Vaslui'daki savaş - Memleketin kroniğinden sayfalar)¹¹⁶; *Arta militară a Moldovenilor în a doua jumătate a secolului al XV-lea: Ștefan cel Mare* (XV. y. yılın ikinci yarısında boğdanlıların

¹⁰⁹ București "Tipografia militară" - 1938, 26 s. (Extras-ayrı basının "România militară" dergisinden, febr.- Şubat 1938).

¹¹⁰ București -1938, 27 s. 8° (Extras din rev. "România militară", martie 1938).

¹¹¹ *Victorie cîştigată de marele erou moldovean Ștefan cel Mare asupra semi-lunei, Vaslui, 15 s. + 1 h.*

¹¹² London - 1927, 27 s.; 8°

¹¹³ București - 1935, 200 s. + 2 h. 8°

¹¹⁴ Fransızca özeti: *Sur les effectifs de quelques armées dans la passé*. "Analele Academiei Române". Memoriile le seçunui istorice. Seria III, Tomul XXV, Mem. V, București - 1943, 20 s. 8°.

¹¹⁵ *Pînă la mijlocul secolului al XVII-lea* (XVII. y. yılın ortalarına kadar), București-1947, 622 s. 8° (Academia Română. Studii și Cercetări LXXIV).- Războiele moldovenilor contra Turcilor și Muntenilor (Türklerin ve Eflaklıların üzerine boğdanlıların savaşları) (s. 226-253) vb.

¹¹⁶ *Războiul din 1475. Fapte*. "Pentru apărarea patriei nr. 1 (București -1956), s. 24-25.

askerî sanatı - Koca Ştefan)¹¹⁷; *Contribuția lui Ștefan cel Mare la desvoltarea artei militare românești* (Romen askerî sanatının inkişafına Ştefan çel Mare'nin katkısı)¹¹⁸ ve yukarda anılan *Bătălia de la Vaslui 10 ian. 1475* başlıklı, makale - etüdünün tekrarlanması ve az çok genişletilmiş¹¹⁹.

İkinci Dünya Savaşı'ndan çok sonra iki ciltli *Cronici turcești privind țările române. Sec. XV-XVII* (Romen ülkelerine ait Türk kronikleri: XV-XVII. y. y.)¹²⁰ başlıklı eserimiz önceden hazırlanmış ancak biraz geç basılmıştır.

Osmanlı kroniklerinden büyük bir kısmının ancak Romen ülkelerine ait kıta - parçaları (*Extrase*) Romence'ye tercüme edilmişlerdir. Ama Türkçe metinleri de gerekirdi, çünkü Fâtih'in Boğdan seferleri hakkında esas kaynak bunlardır.

Gerek önce ve gerek 1474-1476 tarihli savaşlarını 500. yılı dolayısıyla ufak tefek katkılar gittikçe çoğalmıştır. Bunların arasında şunlara da işaret edebiliriz: Ion Bobița, *Ștefan cel Mare la Podul-Inalt* (Yüksek Köprü'de Ştefan çel Mare)¹²¹, Alexandru Gonța (1918-1977)'nin *Tactica și strategia lui Ștefan cel Mare în bătălia de la Vaslui* ((Türklerle) Vaslui civarındaki savaşta Ştefan çel Mare'nin taktiği ve stratejisi (10 Ocak 1475/))¹²², bundan önce ve sonraki katkılardan: Mihail Koğălniceanu'nun *Bătălia de la Războieni* (26 iul. 1476) (Răsboieni savaşı) yeniden basılmış etüdüdür¹²³, Ion Paşa'nın *Bătălia de la Vaslui (10 ian. 1475) vâzută de istoricii străini...* (Yabancı gözleriyle görülmüş (10 Ocak 1475) tarihli (Türklerle) Vaslui savaşı)¹²⁴, Valentin Radu'nun *Bătălia de la Podul-Inalt* iyice etüdü, N. Stoicescu'nun da *Bătălia de la Podul-Inalt* iyice etüdü, N. Stoicescu'nun da *Două războaie cu caracter popular 1462 și 1476* (1462 ve 1476 tarihli halkavî- "populaire" karakterli iki savaş)¹²⁵ vb. Yukarda andığımız gibi 1475 tarihli Osmanlı bozgununun

¹¹⁷ București - 1959, 139 p. + 3 pl. h.

¹¹⁸ *File din istoria militară a poporului român*. "Studii..." vol. VIII, București - 1975, s. 71-91.

¹¹⁹ București "Editura militară" 1975, 71 p. + pl. 8°

¹²⁰ "Editura Academiei Republicii Socialiste România", vol. I (București, 1966), 562 s.; vol. II (Buc.-1974), 543 s. + pl. + facs. h (Izvoare orientale privind istoria Românicii 1,2) vb. (M. Guboglu).

¹²¹ Bkz. Rev. "Albina" (Kovan) 78, nr. 1, ian. 1971.

¹²² Bkz. "Revista de istorie" t. 28, nr. 1, 1975, s. 51-56.

¹²³ "Arhiva românească" (dergi), Iași (Yaş), 1840, nr. 1, s. 93-120 ve neşr. Ileana Manole, București "Editura militară" - 1973, 135 s. 8°

¹²⁴ Rev. pentru apărarea patriei VI, 1, București ian.-apr./Ocak - Nisan 1960, s. 16-17.; București "Editura Albastro" - 1972, 136 s. 16° (Valentin Radu'nun eseri: "Yüksek Köprüdeki savaş - 10.1.1975).

¹²⁵ "România și tradițiile luptei armate a întregului popor român", București "Editura Militară" - 1972, p. 58-64.

500. yılı dolayısıyla, yeni bir takım makaleler basılmıştır. Bunların arasında şu araştırmacıların katkıları göze çarpar: Vasile Neamțu, *Premisele economice ale victoriei din 10 ian. 1475-Bătălia purtată de Ștefan cel Mare pentru independență* (10 Ocak zaferinin ekonomik öncekileri bağımsızlık için Ștefan cel Mare'nin savaşı) ¹²⁶; Constantin Rezachevici, *Ecouri occidentale tîrzii ale bătăliilor lui Ștefan cel Mare de lângă Vaslui și Valea-Albă Războieni* (Vaslui ve Akdere-Războieni civarındaki Ștefan cel Mare'nin savaşlarının Batı Avrupa'da geç âkîsleri) ¹²⁷

XVI-XVII. y. yıllardan başlayarak Koca İstefan'nın zaferlerinin batı kaynaklarındaki bazı izlerini hatırladıktan sonra şu: *Histoire du regne de Mahomet II empereur des Turcs* par Sieur Guillet ¹²⁸ ve *Nouveau dictionnaire historique des sièges et batailles mémorables...* ¹²⁹ başlıklı eserleri sunmaktan sonra iki tane fasıl kopya etmiştir; I. Vasiliu, *Ștefan cel Mare - Vaslui 1475* ¹³⁰, N. Iorga" tarih Enstitüsünde bölüm şefi tanınmış araştırmacı - tarihçi Șerban Papacostea'nın da *Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottoman 1473-1484* makalesi ¹³¹ ile ilgili olan Matei Cazacu et Kéram Kévonian'ın *La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents* ¹³² başlıklı etüdü de hatırlayabiliriz. Aynı tarihçi Șerban Papacostea'nın Ștefan cel Mare ile ilgili birkaç katkısı varsa da burada ancak *Bibliografia istorică a lui Ștefan cel Mare* (Koca İstefan'ın tarihsel bibliyografyası-kaynakçası) ¹³³ unvanlı değerli katkısına işaret edebiliriz. Bu ufak tefek kaynakçalı katkılardan sonra, Romanya'da muhakkak bunların en değerlisi: *RAZBOIENI. Cincisute de ani de la campania din 1476*

¹²⁶ "Anuarul Institutului de istorie și arheologie" A.D. Xenopol", Iași - 1975, s. XXXI-XXXVIII (fransızca özeti).

¹²⁷ "Revista de istorie" t. 28, nr. 1 (București -1975), s. 61-71.

¹²⁸ Tome second, Paris - 1790, 3.264-266 (*Hadım Süleyman Paşa'nın Boğdan seferi*) ve *Fâtih'in Boğdan seferi* - 1476 (s. 278-281).

¹²⁹ Paris - 1771, 2 ed. baskı 1801; fr. özeti: résumé: *Echos occidentaux tardifs des batailles livres par Etienne le Grand aux alentours de Vaslui et à Valea Albă* (s. 71)

¹³⁰ "Anuarul Institutului de istorie și arheologie" A.D. Xenopol", nr. 13 (Iași - 1976), s. 445-466.

¹³¹ "Genovezii la Marea Neagră în secolele XIV-XV (XIV-XV y. yıllarda Karadenizde Cenevizler), București - "Editura Academiei R.S. România" 1977 s. 131-154; aynı *La Moldavie tributaire de l'Empire ottoman au XV-e siècle...* "Revue Roumaine d'Histoire" nr. 3 (București - 1971), s. 445-461 (Konumuz hakkında ufak tefek haberler, harac hakkında kaynakçası eksiktir, 1 bkz. M. Goboğlu, *Le tribut payé par les principautés roumaines à la porte jusqu'au début du XVIe siècle d'après les sources turques*. "Revue des études ılsamiques" XXXVII,1 (Paris-1969), p. s. 49-80 + faks.

¹³² "Cahier du Monde russe et soviétique", XVII (Paris-oct.-dec. 1976) nr. 4, s. 495-538.

¹³³ "Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare", București "Editura Academiei R. S. România" 1964, p. 641-675.

(*Războieni* - 1476 tarihli seferin 500. yılı dolayısıyla) ¹³⁴ başlıklı monografi ve metinler derlemesidir. Girişinde tarihçi Manole Neagoe'nin bazı yanlış ve mübalağalı görüşleri varsa da faydalı bir eserdir. Aynı zamanda burada da basılmış Osmanlı kroniklerinden (XV.-XVII. y. y.) parçalarda bazı eksikler vardır. Yukarda anılan *Războieni*... başlıklı eserden bir yıl sonra "post mortem" Aurel Decei'nin de *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656* (Osmanlı İmparatorluğu tarihi 1656-ya kadar) unvanlı ¹³⁵ eseri zar zor basılmıştır. halkavî - "populaire" bir şekilde olarak Fâtih'in Boğdan seferleri ve Războieni savaşı hakkında ancak kısaca tanınmış bir iki kita vardır. Boğdan seferlerindeki Türk askerî sayılardan bahsederken Süleyman Paşa için 120 000 ve Fâtih için gösterilen 150 000 gibi rakamlar muhakkak mübalağalıdır. Bazı tarihî kaynaklarda olmasına rağmen bu çeşit yanlış rakamları dikkat ve tenkitle kullanmak gerekir.

Yalnız Romen ülkeleri veya Romanya'da değil diğer Avrupa memleketlerinin kroniklerinde veya sonra yazılmış *Osmanlı tarihlerinde* Fâtih'in iki Boğdan seferine az çok sayfalar vakfedilmiştir. Bu eski hikâyevî kaynaklardan (XV. y. yılın ikinci yarısı ve XVI. y. y.) Romence'ye de bazı tercümeleler vardır. Örneğin, ecnebî vekayinâmelerden göze çarpan kıtalar şunlardır:

1. 1475-1476 tarihli olaylar hakkında Lehistan'ın tanınmış vekayinâmecisi çağdaş Jan Dlugosz'un *Historia Polonica* (Lehistan tarihi) ¹³⁶.
2. Diğer Lehistan vekayinâmecisi Matey Miekowski'nin *Chronica Polonorum* (Lehlülerin vekayinâmesi) başlıklı eserden kıtalar ¹³⁷

¹³⁴ Autorii - "Müellifleri" Manole Neagoe, Olimpia Guşu, Mihail Guboglu, Radu Constantinescu ve C. Vlad: *Războieni* - Cinci sute de ani de la Campania din 1476, Bucureşti - 1977, 352 s. + 1 h. (Direcţia Generală a Arhivelor Statului din R. S. România).

¹³⁵ Bucureşti "Editura ştiinţifică şi enciclopedică", 1978, 412 s. 8°

¹³⁶ Biblioteka (Ktp.) Czartorycki no. 1306, hatt orijinal (Millî Müzesi) - Kraków. - neşr. ed.: Jan Dlugosz, *Annales Poloniae*, ed. A. Przewdziecki, vol (= Cilt) V (opera omnia, XIV), Kraków- 1878; Jan Dlugosz, *Annales seu Cronica Incliti Regni Poloni*, ed. J. Dabrowski, Warszawa, 1964; J. Dabrowski, St. Gaweda, K. Pieradzka, J. Radzozensko: - *Razbir krytyczny Annalium Poloniae Jana Dlugosza. 1445-1480*, Warszawa - 1965; Ioannis Dlugossi, *Historia Polonica*, t. II, t. XIII, ed. H.L.B. van Huysen, Leipzig, 1712. s. 528 ve devamı. Buna göre Latince metin ve Romence tercümesi *Războieni*... (1977), s. 234-246, nr. 52 (R. Constantinescu); Romenceye diğer tercümeleri de vardır (I. Minea, Gh. Năstase vb.).

¹³⁷ İlk Romence tercümesi B. P. Hasdeu..., "Arhiva istorică a României", tom I, 2 (Bucureşti - 1865), metin 36-37; terc. 41-42; Latince metin ve Romence terc. *Războieni*... (1977), s. 246-248, nr. 53 (C. Vlad), vb.

3. Bernard Wapowski'nin kroniği ¹³⁸ XVI. y. yılının ilk yarısından olsa da gerek Ştefan çel Mare ve gerek Fâtiḥ Sultan Mehmed hakkında haberleri mühimdir.

4. Macar kralı Mathias Corvin'in tarihçisi Antonius Bonfinius'un *Rerum Hungarorum decades V.* (Macarların maslahatları) ¹³⁹ başlıklı eserinden 1476 tarihli olaylar hakkında kıtalar.

5. Nemçe tarihçilerinden Jacob Unrest'in *Chronicon Austriacorum* (Avusturyalıların Kroniği) 1476 yılı olaylar hakkında fasıllar ¹⁴⁰.

6. Yukarda da iki defa anılan Giovanni Maria Angiollelo'nun veya donato da Lezze'nin *Historia Turchesca* (1300-1514) ¹⁴¹ başlıklı eserinden Romence'ye de çevirilmiş ve basılmış "Caraboğdano" seferi hakkında (1476) bazı kısımlar.

7. 1482-1483 tarihli bir Alman kroniğinden Romence'ye tercüme kıtaları ¹⁴².

8. Almanca versiyonu Schedell'in *Ştefan der Grosse* - "Ştefan çel Mare" başlıklı kronikten Romence'ye tercüme edilip basılmış fasıllar ¹⁴³

¹³⁸ *Chronicorum Bernardii Vapowski parter posteriorem 1480-1535.* - "Scriptores Polonicorum", t. II, Cracoviae - 1874, s. 1-156, 8°.

¹³⁹ Bkz. Latince: Antonii Bonfinii *Rerum Hungaricarum decades quinque* neşr. ed. Royerianus, Pojon - 1744, S. 454 ve 458 d.; Latince metin ve Romence terc. *Războieni...* (1977). s. 250-251, nr. 55 (C. Vlad).

¹⁴⁰ Hanover Devlet Kütüphanesi, yazma no. XIII/763; Viyana Millî Ktp. Bibl. Nat.-Wien, yazma no. 8007. neşr. ed.: Jakob Unrest, *Österreichische Chronik* (1435-1499), ed. K. Grossman (*Monumenta Germaniae Historica*, *Scriptores rerum Germanicarum*, XI), Weimar - 1957, s. 64; N. Iorga, *Acte şi fragmente...* III, s. 98-99; Almanca metin ve Romence terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 251-252, nr. 56 (R. Constantinescu).

¹⁴¹ Bkz. Donado da Lezze - *Historia Turchesca* (1300-1514)... neşr. ed. Dr. Ion Ursu, Bucureşti - 1909/1910, s. 83-193; İtalyanca metin ve Romence terc.: *Călători străini în ţările române*, vol. I (Bucureşti - 1968) s. 133 ve devam, *Războieni...* (1977), s. 254-260, nr. 58 (C. Vlad).

¹⁴² München Devlet Kütüphanesi ve Tübingen'deki "Wilhelmstift" *Geschicht von der Türkei*, 1482-1483 den "incunabul" (çok nadir-tek baskı) Albert Kunne'deki baskı 8°, Const. I. Caradja'nın (Karaca) keşfidir. N. Iorga, *Une nouvelle source sur les campagnes de Mahomed II contre Etienne le Grand, prince de Moldavie*. "Revue historique de sud-est européen", XI, 1934, nr. 10-12, s. 341-342; Almanca metin ve Romence terc. *Războieni...* (1977), s. 252-253, nr. 57 (R. Constantinescu). Costin Fenesan-Jorg von Nürnberg o restituire necesară pentru istoria luptelor lui Ştefan çel Mare cu Împériul Otoman (1475-1476). "Revista Arhivelor" Nr. 3/1982, s. 285-288.

¹⁴³ München Devlet Kütüphanesi. Latince codice (kodeks) no. 952. 28 Nisan 1502 tarihli suret, Ştefan çel Mare ve Fâtiḥ'in devrindendir. Neşr. ed.: Olgierd Górka, *Kronika czasów Ştefano Wielkiego Moldawskiego* (Giriş, metin ve izahlar-notlar), Kraków - 1931, 119 s.; Olgierd Górka, *Cronica epocii lui Ştefan çel Mare* (1457-1499), Bucureşti - 1937, 161 p. 8° (Biblioteca

9. Tanınmış batı hümanisti Johannes Leunclavius (XVI. y. yılın ikinci yarısında)'un 1475-1476 olayları hakkında *Historia Musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum libri XVIII* (Müslüman Türklerin tarihi ve onların abideleri...) başlıklı eserinden bazı kısımlar¹⁴⁴, vs. Muhakkak XVII. ve XVIII y. yıllardaki bazı eserlerde konumuz hakkında az çok haberler eksik değildir. Ama bunlar az çok geç akislerdendir.

Yukarda anılan rivayet - naratif kaynaklardan başka XIX. y. yıldan itibaren Batı Avrupa'da yazılmış *Osmanlı imparatorluğu* (Devleti) veya *Türkiye tarihi* eserlerine Sultan II. Mehmed Fâtih'in Kara Boğdan seferleri ve savaşlarına bazı kısımlar vakfedilmiştir. Kronolojik sırasıyla en tanınmışları şunlardır:

1. *Geschichte des osmanischen Reiches von seiner Entstehung bis auf die neuesten Zeiten* - Nach Kantemir, Galletti, M. d'Ohsson, Gebhardi, Spitzler und anderen (Wien- 1811)¹⁴⁵. Konumuz hakkında şu kısımları: *Krieg in der Moldau*. 1474 (Boğdan'daki savaş 1474-1475, s. 195-196); *Muhammed verheert die Moldau* 1476 (1476'da Mehmed'in Moldavya'yı zapt etmesi, s. 196-197) ve *Kann die Moldau nicht unter seine Gewalt bringen* (Moldova'nın kendi hükümet-zaptına alınması, s. 197-198). işâret edebiliriz.

2. Meşhur Joseph von Hammer'in *Geschichte des Osmanischen Reiches*¹⁴⁶ yâni tanınmış J.J. Hellert'in Fransızca tercümesi *Histoire de l'empire Ottoman*

Revistei Istorie Române I); Ion C. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare* - Versiunea germană a lui Schedel (Studiu, text, traducere și note), București - 1942, 72 s. + XXIII pl.; P.P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan* - *Cronica moldo-germană* (Introducere, text, note), s. 24-37, București - 1959. Chițimia tercümesine göre bkz. *Războieni...* (1977), s. 341-342, nr. 72 (O. Guțu).

¹⁴⁴ Neşr. ed.: Andreas Wecheli, Claudius Marnius, Ioannes Aubrius, Frankfurt, 1591, s. 590-591; Latince metin ve Romence terc. *Războieni...* (1977), s. 249-250, nr. 54 (C. Vlad.); J. Leunclavius'un diğer baskılar hakkında bkz. Carl Gölner, *TURCICA. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts* II 1551-1600, București - Baden, 803 s.; s. 438-439, nr. 1828: Lewenklaui (Hans):/1588/. *Annales*/|Sultanorum|/ *Othmanidarum*/| a Turcis sua lin-|gua scripti...; s. 456, nr. 1867: Lewenklaui (Hans). /1590/. *Neuwe Chronica* | *Türkischer nation*... s. 456-458, nr. 1468: Lewenklaui (Hans) /1590/. *Neuwer* | *Musulmanischer* | *Histori, Türckischer Nation*, von/|...; s. 461-462, nr. 1876: Lewenklaui (Hans). /1591/..., s. 498-499, nr. 1956: Lewenklaui (Hans). /1594/ *Kronyka Nowá* | *O Národu Tureckem*,|/... (Lehçe tercümesi); s. 538-539, nr. 2044: Lewenklaui (Hans). /1595/. *Neuwe Chronica* | *Türkischer nation* ...; s. 540, nr. 2045 ve 2046: Lewenklaui (Hans). /1596/ *Annales* | *Sultanorum* | *Othmanidarum*...; vs. J. Leunclavius hakkında bkz. Franz Babinger *Herkunft und Jugend Hans Lewenklaui's*. "Westfälische Zeitschrift", 98/99 s. 112-127 vb.

¹⁴⁵ Erste Band, B. P. Baur, Wien- 1811, 248 s. (I) ve 267 s. (II).

¹⁴⁶ Zweiter Band, Wien- 1930? s. ...2.

depuia son origine jusqu'a nos jours par J. de Hammer, tome III-ème (Paris-1836) başlıklı eserde gerek Süleyman Paşa'nın mağlubiyeti ve gerek Boğdan seferi ve Râzboieni - "Deniz ağacı" savaşı hakkında bkz. s. 201 - 205.

3. Johann Wilhelm Zinkeisen'nin *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* II (1453-1574), Gotha - 1854, s. unvanlı eserde Boğdan seferleri hakkında bkz. s. 420 vs.

4. Théophile Lavallée'nin *Histoire de l'empire Ottoman depuis les temps anciens jusqu'au nos jours* ¹⁴⁷ başlıklı eserinden "Guerre de la Moldavie - Conquête de la Crimée" (VII, s. 188-189). Müellife göre Râzboieni savaşında Fâtih'in 30 bin askerî düşmesi muhakkak çok mubalağalıdır. Hatta en çok 3000 olduğu bile şüphelidir. Gerek Süleyman Paşa'nın ve gerek Fâtih'in Boğdan seferlerine yüzer bin Türk askerinin katılmasına imkân yoktur.

5. Yukardaki gibi Fransız tarihçisi A. de Jonquiere'nin *Histoire de l'empire Ottoman* I (Paris-1914) başlıklı eserinde konumuz hakkında ancak kısaca bir kıta var yoktur.

6. Fransız askerî tarihçilerinden Lamouche, Colonel (Albay)'ın *Histoire de la Turquie depuis origine jusqu'à nos jours* adlı kitabında ¹⁴⁸ uzun kısa şu fasıl göze çarpar: "... Une armée turque comandé par Suléiman Pacha envahit la Modavie, mais est battue à Racova (district de Vaslui) par Etienne qui remporta ainsi la plus grande victoire qui eut été, jusqu'alors, gagné en (s. 71) rase campagne sur les Turcs par une armée chrétienne (janvier-1475).

Mais le prince de Moldavie qui rendait en même temps hommage aux rois de Hongrie et de Pologne finit par être abandonné de tous les deux et quand les Turcs envahirent de nouveau la principauté, et il se trouva seul devants eux, attaqué en même temps par les Valaques et par les Tatars ¹⁴⁹. Il perdit ainsi la bataille de Râsboieni, dans un forêt du district de Neamts. (Les Turcs l'appellent Aghatsch Denizi, mer d'arbres). Mais les Turcs, manquant de vivres, décimés par la famine et par la peste, durent se retirer..." (s. 72). Az çok Romen taraftarlığına rağmen tasviri hakikata çok çok yakın ve fena değildir.

7. Yukarda anılan eserlerden başka tanınmış Alman müsteşrik-türkoloğu Franz Babinger'in *Maometto il Conquistatore e il suo tempo* ^{149a} başlıklı eserinde de Fâtih'in Boğdan seferleri hakkında bazı sayfalar vardır. Maalesef, kaynakları ve kaynakçası tespit olunmayarak bu değerli eser sakat

¹⁴⁷ Paris - 1855, VII + 528 s. + pl. resim

¹⁴⁸ "Payot", Paris - 1934, 427 s.

¹⁴⁹ Bilindiğine göre Tatarlar Râzboieni savaşına (1476) katıldılar

^{149a} Giulio Einaudi Editore, Sancasciano Val di Pesa - 1957, 798 s. + 11. resim: facs. Bkz. tanıtma: *A propos de la monographie du professeur Franz Babinger, Maometto il Conquistatore e il suo*

kalmıştır. Bu eksiği sonra Amerika tarihçisi William C. Hikmann kısmen ifâ etmiştir. (bkz. 149. not'a).

8. Sovyet tarihçilerinden Aron Davidoviç Noviçev *Istoriya Turçı (Türkiye tarihi)* ^{149b} unvanlı kitabında ancak Kırım fethine (*Zavoeyevanie Krıma*) bir ufak fasıl ayırmıştır. Bunun içinde Moldavya da anılmıştır. Fâtih'in Boğdan seferine gelince muhakkak ihmâl edilmiştir. Bundan önce Atanas Krımskiy'nin de *Istoriya Tureçini*-“Türk tarihi” (Kiev-1935) başlıklı Ukraince eserinde aynı olayları ancak anmıştır. Eski Rus tarihçilerinden N.M. Karamzin (1766-1819) Ştefan çel Mare'nin II. Sultan Mehmedle ilişkilerini iyi vasıflandırmıştır. II. dünya savaşından sonra gerek Boğdan kroniklerine ve gerek bazı Osmanlı tarihlerine dayanarak Moldavya (RSSM) tarihçilerinden Ya. S. Grosul, N.A. Mohov, D.M. Dragnev ve E.M. Russev (Kişinev)'in bazı eserlerinde II. Mehmed'in Boğdan seferleri çok kısaca tasvir edilmiştir. Bunlardan başka *Kurs istoriy Moldaviy...* “Moldova tarihi kürsü” (Kişinev, 1949, 421 s.), *Moldavya v'poha feodalizma*- “Derebeylik devrinde Moldova” (K., 1961, 425 s) ve özellikle prof. dr. L.V. Çerepnin'in redaksiyonunda olan *Istoriya RSS. Moldovenşti* (K. 1967, 2 cilt) başlıklı “moldovanca” ve rusça yazılan eserde Fâtih'in Boğdan seferleri ihmâl edilmemiştir. Bu genel Boğdan=Moldavya tarihlerinden başka Prof. Dr. P.V. Sovetov'un *Feodalizm v Yugo-Vostočnoy Evrope i Osmanskoe zavoeyevanie* (Tipolagiçeskie sdvigi ve Dunayskih knjažestvah) Güney-Doğu Avrupa'da derebeylik-feodalizm ve Osmanlı fütühatı-zapı (Tuna prensliklerinde tipolojik hareketler). “Balkanskije issledovanie. Problemi istorii i kulturi” (Moskava, 1976). Bundan önce P. V. Sovetov'un *İssledovaniya po istorii feodalizma v Maldavü* (Moldavya'da derebeylik tarihine ait araştırma) Tom I (... XV-XVIII y.yıl.), Kişinev-1972, s. 236-257 (1475-1476 olayları hakkında) başlıklı eserini hatırlayabilirim. Konumuz hakkında Ya. S. Grosul ve N.A. Mohov'un *Istoriçeskaya nauka v Moldavskoy SSR* (Moldavya'da

tempo, traduzione di Evelina Pollaco, Torino - 1957, in “Studia et Acta Orienta lia” II (1959), s. 217-237 (Mihail Guboglu); aynı F. Babinger'in fr. *Mahomet II le Conquérant et son temps* (1432-1481)... “Payot”, Paris - 1954, 636 s.; *Fâtih'in Boğdan seferleri hakkında bkz. s. 410-413.* (Fransızca baskısı hakkında da tanıtımıza bkz. “Studii... “XI, 2/ 1958, s. 195-219). İkişinde de gerek kaynaklar ve gerek kaynakçası olmadığım “populaire” şeklinde kalırlar veya sakattırlar. Franz Babinger. *Mehmed the Conqueror. Ed William C. Hikmann*, Alamanca'dan tercüme eden: Ralph Manheim, Princeton-1978, XX + 515 s. 8°: Fâtih'in Boğdan seferleri hakkında s. 339-352. (Tanıtımıza Bkz. “Anuarul Inst. de arkeologie A.D. Xenopol” XIX-1982.

^{149b} I (Leningrad - 1963), *Epoha feodalizma (XI-XVIII y. y.)*, s. 53.

tarih ilimi) başlıklı eseri (Moskva-1970, 125 s.) hatırlayabiliriz. Bu eserin 9. s. ve 3. notta Boğdan seferi (1475) hakkında bazı haberler vardır. Maalesef, gerek rus ve gerek sovet tarihçiliğinde Türk kaynakları ihmâl edildiğinden bazı olaylar ters yazılmıştır. Yalnız bunlarda değil Moldavya'nın (= Bessarabya) bazı Turistik kılavuzlarındaki tarihi kısımlarda da Ştefan çel Mare'nin Süleyman Paşa üzerine zaferi anılmaktadır (1475). Bazı mübalağalı kaynaklarda olduğu gibi 100 000 Türk askeri 40 000 Boğdanlı tarafından yenilmiştir... (!) (Bkz. B. Çelşev, *În imenami ulitsi nazvam*- Sokların adları onların isminde, Kişinev-1979, s. 82-84: III. *Ştefan çel Mare hakkında*). Maalesef ertesi sene vuku bulan (1476) Fâtih II. Sultan Mehmed'in zaferi unutulmuştur... Aynı mesele hakkında "Moldavia" (Spravočnik - "Tourist" reference book) başlıklı eserde (K. 1979) gerek Rusça ve gerek İngilizce şöyle denmektedir; "A noticeable trace in the history of the Principality was left by Ștefan the Great (1457-1504) who waged a courageous struggle for independence against the attacks of the Turks and the Tatars and the armies of the Hungarian and Polish kings. The Russian historian N. M. Karamzin wrote about Ștefan: "Courageous in dangers, firm in troubles and modest in happiness, he surprised rulers and peoples by accomplishing much with small forces." İki eserde de Ştefan çel Mare'nin bir elinde kılıç ve diğer elinde haç olarak güzel heykeli vardır. Aleksanru Plamadeală adlı bir tanınmış heykeltıraşın eseridir (Chișinău - 1933).

Yukarda bahsedilen çağdaş hikâyevî-naratif kaynaklardan ve sonraki bazı Osmanlı-Türk tarihlerinden başka II. Sultan Mehmed Fâtih'in Boğdan/Moldova seferi ve savaşları hakkında batı-merkezî Avrupa'da yazılmış elliden fazla diplomatik kaynaklardan belgeler de vardır. En çoğu da orta zamanda Latince (medieval) ve İtalyanca dillerinde yazılmıştır. Bunların arasında göze çarpanlardan özetleri şunlardır:

1. (1474). Üngürüs kralı Mathias Corvin'in Transilvanya'lı Mihail Francsye mektubu: suçunun affedilmesi için 300 nefer Sikuli (*Szekely*) ile Türklerle savaşta bulunan Boğdan voyvodası Ştefan çel Mare'nin yardımına hareket etmesi emiridir ¹⁵⁰.

2. 1474 Kasım 29- Vaslui. Ştefan çel Mare, Papa IV. Sixt (= Francesco della Rovere: 1471-1474)'e hitâben mektubunda bildiriyor ki Acem-Iran şahı Uzun Hasan tekrar Osmanlıların üzerine harekette bulunmaktadır.

¹⁵⁰ Latince: *Epistolae Mathiae Regis* - codice, IV. kısım çağdaş, nr. 75; neşr. ed.: Szabó K, *Szekely Oklevéltár* I, Cluj, 1872, s. 221-222. Ayrı baskı "Transilvanya" 1873, s. 279 (1476 yılı): N. Densușianu - Hurmuzaki, *Documente...* II, 2 (București - 1891), s. 228, doc. no. CCVI buna dayanarak Latince metin ve Romence terc. *Războieni...* (1977), s. 124-125, nr. 2 (C. Vlad).

Bunun için gerek İstefan-Ştefan voyvoda ve gerek diğer Hristiyan prenslerinden yardım istemektedir. Venedik elçisi Paolo Ognibene (Ognibono) Acemsitandan avdet ederken bunları da tasdik etmişse de, Ştefan Çel Mare tarafından papa'ya bunu Türkler aleyhine savaşını ve zaferini bildirmiştir¹⁵¹.

3. (1475). IV. Sixt adlı papa kiral Mathias Corvin'in kahramanlığını tebrik etmektedir. Çünkü Boğdan voyvodası Ştefan'a Türklerle yaptığı savaşta derhal yardım göndermiştir¹⁵². Not: Ama diğer haberlere göre Ştefan çel Mare komşularından yardım görmemiştir...

4. 1475 Ocak 25, Suceava. - Boğdan voyvodası Ştefan çel Mare'nin Podul-Inalt denilen yerde 10 Ocak tarihinde Türkler üzerine zaferi hakkında mektubu. Aynı zamanda yardım istemesi; çünkü gelecek baharda Sultan Mehmed II. Boğdan üzerine şahsen sefere çıkacaktır¹⁵³.

5. 1575 Şubat 13, Buda.- Elçi Leonardo da Oretona Ferrara Senior Romano'ya gönderdiği mektupta, Boğdan voyvodası Koca Ştefan'ın Türkler üzerine zaferi hakkında yazmaktadır. Aynı zamanda Sultanın hazırlandığı ve Ştefan çel Mare üzerine sefere şahsen çıkacağını bildirmektedir¹⁵⁴.

6. 1475 Mart 6, Venedik.- Venedik senatosu'nun kararı ile, Acemistan'a Paolo Ognibene elçiliği ve Ştefan çel Mare'nin temsilcisi ve habercisi

¹⁵¹ Venedik'deki Biblioteca (Ktp.) Marçiana. MS. Class. Lat. nr. CLXXV, s. 70, başlıklı suret: "Ştefanos vayvoda de oblatione Assam-Bech (Hasan Bey) erga Christianos". Neşr. ed.: C. Esarcu, *Ştefan çel Mare. Documente descoperite în arhivele Veneției*, Bucureşti - 1874, s. 23-24; C. Esarcu, *Ştefan çel Mare. Documente din arhivele Veneției*. "Columna lui Traian", Anul IV, nr. 12, oct. 1874, s. 228; E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor VIII* (Bucureşti - 1894), doc. XII, s. 5; I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan çel Mare II* (Bucureşti-1913), s. 318-319 metin ve tercüme; C. Esarcu'ya göre Latince metin ve Romence tercüme bkz. *Războieni...* (1977), s. 125-126, nr. 3 (C. Vlad).

¹⁵² Bkz. Neşr. ed.: *Epistolae Mathiae Corvini Regis Hungariae*, editae a Steph. Vida, Casoviae 1744, Pars (kısım) IV, s. 15; Hurmuzaki, *Documente...*, II, 1 (1891), s. 10, doc. XII buna göre latince metin ve romence terc. *Războieni...* (1977), s. 127-128, nr. 4 (C. Vlad).

¹⁵³ Milano Biblioteca (Ktp.) Ambrosiană (Sezione storico-militare-guerre-Turchia) iki tane mektup ve birisi de Venedik Bibl. (Ktp.) San - Marco... neşr. C. Esarcu. "Columna lui Traian" VII, 1876, s. 420-422 ve *Monumenta Hungariae Historica*, IV. Kısım, faks. II. Acta Extera, vol. V, Budapesta, 1877, s. 301-302; I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan çel Mare II*, s. 323; N. Iorga, *Acte şi fragmente...* III (1897), s. 54-55 Latince metin ve Romence terc. *Războieni...* (1977), s. 128-130, nr. 5 (C. Vlad).

¹⁵⁴ Milano Biblioteca (Ktp.) Ambrosiană, kutu: *Sezione storico-militare-guerre-Turchia*. Neşr. ed.: C. Esarcu, *Documente inedite din Biblioteca Ambrosiană de la Milano, relative la victoria lui Ştefan çel Mare de la Racova, 1475*. "Columna lui Traian" VII, 1876, "seria nouă" tom. I, s. 424. İtalyanca metin ve Romence terc. *Războieni...* (1977), s. 130-132, nr. 6 (M. Neagoe).

görevi ile papa'nın karşısına çıkması ve Paolo Morosin'le beraber Moldova'ya bir papalık temsilcisi gönderilmesini bildirmektedir. Aynı zamanda mektupta Vaslui zaferi için Ştefan voyvoda'ya bir tebriknâme gönderilmesi ve Türkler aleyhine savaşı devam etmesi için yardım yapılacağı bildirilmektedir¹⁵⁵.

7. 1475 Mart 31, Roma.- Papa IV. Sixt'in Ştefan çel Mare'ye Türkler aleyhine Hristiyanlık savaşı ve zaferi için tebriknâmesi'dir. Ama yardım edemeyeceğini bildirmektedir; çünkü daha önce Rodos Adası'na ve Üngürüs'e fazla yardım etmiştir¹⁵⁶.

8. 1475 Haziran 20, Iaşi (Yaş).- Macaristan'da bulunan Ştefan çel Mare'nin boyarları Stanciul (Stançu), Duma (Braevici) ve Mihău'a hitaben mektubu:- Caffa (*Kefe*) kalesinin Türkler tarafından zapt edilmesi, Kili ve Akkerman (romence: *Chilia, Cetatea-Albă*) kaleleri üzerine de Sultanın şahsen idaresinde bir sefer hazırlanması; (bu sefere Kefe Tatarları ve Eflâk voyvodası [Laiotă Basraba] katılmaktadır). Yukarda anılan boyar-elçileri, in Mathias Corvin'den Boğdana derhal yardım istemeleri¹⁵⁷.

9. 1475 Haziran 25, Bistrita (Bistriçe).- Voyvoda Ştefan çel Mare maiyetindeki Mathias Corvin'in elçilerine Caffa (*Kefe*)'nin Türkler tarafından zapt edilmesi ve Sultanın Boğdan üzerine sefer açacağını bildiren mektup¹⁵⁸.

10. 1475 Haziran 12, Iaşi.- Ştefan çel Mare ile Mathias Corvin'in ahitnâmesi. Maddelerinden birisi: Eğer Türkler memleketeyni tehdit ederlerse birbirlerine yardım va'dedilmesi¹⁵⁹.

¹⁵⁵ Venedik Devlet arşivi. *Deliberazioni Segrete del Senato*. Reg. 42 (27 vecchio). Crt. 3. Original. Neşr. ed.: C. Esarcu, *Ştefan çel Mare - Documente inedite...* "Columna lui Traian" IV, no. 12, oct.X.1878, s. 228-229; C. Esarcu, *Ştefan çel Mare. Documente descoperite...* s. 25-29; E. Hurmuzaki, *Documente*, VIII, s. 6-7, doc. XIII; C. Esarcu'ya dayanarak Latince metin ve Romence terc. *Războieni...* (1877), s. 132-136, nr. 7 (C. Vlad).

¹⁵⁶ Budapest Müzesi Ktp., no. 1281. Ms. Quart. Lat. Original. Neşr.- ed.: Carolus Wagner, *Analecta diplomatica*. IV, s. 26; Martene: *Veterum scriptorum et monumentorum eccl. et dogm. amp. collectio*, Parisiis, 1724-1733, II, s. 1490; B.P. Haşdeu, *Ştefan çel Mare şi Italia*. "Columna lui Traian", IV, 1873, nr. 12, s. 226; Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, s. 8, doc. X B.P. Haşdeu'nun metnine göre Romence terc. *Războieni...* (1977), s. 136-137, nr. 8 (C. Vlad).

¹⁵⁷ Venedik Devlet arşivi... çağdaş sureti. Neşr. ed.: *Monumenta Hungarica Historica*, sect. IV, faks. II. *Acta externa* vol. VII, s. 308-309; text şi trad. I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan çel Mare II*, s. 324-325 vb. Latince metin ve Romence terc. *Războieni...* (1977), s. 137-139, nr. 9 (C. Vlad).

¹⁵⁸ Venedik Devlet arşivi. Orijinal; Neşr.-ed.: *Monumenta Hungariae Historica*, sect. IV. kısım, *Acta externa*, VII, s. 306-307; I. Bogdan, *Doc. Ştefan çel Mare...*, II, s. 327-329; A. Veress, *Acta et epistolae*, I, s. 12-13, doc. XI.; *Războieni...* (1977), s. 139-141, nr. 10 (C. Vlad).

¹⁵⁹ Kornik (Posen)'deki kont Dzialynski Kütüphanesi (Biblioteca). MS. 43, "Moldavie in favorem terre Hungarie". Copie. Neşr.-ed.: A. Lewicki, *Monumenta medii aevi historica res gesta*

11. 1475 Ağustos 15, Buda.- Kral Mathias Corvin ve Ştefan çel Mare'nin ahitnâmesi şartlarından biri, Türkler aleyhine birbirlerine yardım etmesi ¹⁶⁰.

12. 1475 Kasım 3, Petrovaradin.- Kral Mathias Corvin'in Papa IV. Sixt'e Ştefan çel Mare'ye askerî yardım yapamayacağını bildirmesi; çünkü Bohemya savaşıyla meşgul olduğundan Hristiyan bölgelerine Türk zaptından korunmasını vadeden mektubu ¹⁶¹.

13. 1476 Şubat 18, Raguza/Dubrovenedik,- Caffa (*Kefe*) kalesinin Türkler tarafından feth ve zapt edilmesi hakkında Raguza = Dubrovnik Müsteşarlığının Venedik doju'na yazısı ve Sultan/II. Mehmed-'in Boğdan üzerine büyük bir sefer hazırladığı hakkında belge ¹⁶².

14. 1476 Mayıs 6, Venedik.- Boğdan voyvodası Ştefan çel Mare ve kral Mathias Corvin'in anlaşmalarına göre Türklerle savaşta yukarda anılan Ştefan voyvoda'ya yardım edilmesi hakkında Venedik Senato'sunun kararı ¹⁶³.

Poloniae illustratia tom. XIV, *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, III, Cravovia, 1894, s. 219-220; I. Boğdan, *Documentele lui Ştefan çel Mare* II, s. 331-333; terc. I. Ionaşcu, Gh. Gheorghe, P. Bărbulescu, *Relaşıile internaşionale ale României în documente* (1368-1900), Bucureşti - 1971, s. 127-129. I. Bogdan'a göre Latince metin ve Romence terc. *Războieni...* (1977), s. 142-144, nr. 11 (C. Vlad).

¹⁶⁰ München Saray Kütüphanesi. *Suret*; diğer bir Latince suret Georg Reicherstorffer koleksiyonundadır.: "Moldovia et Valachia..."; Neşr. ed.: Josszef Teleky, *Hunyadok Kora Magyarországon*, XI, Pesten. 1852-1857, s. 540-542 (Reicherstorffer kol.); I. Bogdan, *Documente Ştefan çel Mare* II, s. 334-336 (München sureti); Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, s. 8-10, doc. XI (München sureti); I. Ionaşcu, Gh. Gheorghe, P. Bărbulescu. *Relaşıile internaşionale ale României în documente* (1368-1900), s. 130-132; I. Bogdan'a göre Latince metin ve Romence terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 145-148, nr. 12 (C. Vlad).

¹⁶¹ Venedik Devlet arşivi, Busta 29, nr. 3, Orijinal. Neşr-ed.: *Monumenta Hungariae Historica*, Acta Extera, vol. IV, s. 310-311 *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, kısım I. vol. VI, Budapest - 1891, s. 101-102; Fraknoi Vilmos, *Máthyás Király levelei* (Kral Mathias'ın mektupları), Budapest - 1893, I, s. 317-318; A. Veress, *Acta et epistolae*, I, s. 15-16, doc. 15; C. Esarcu, *Ştefan çel Mare - Documente...*, s. 76-78/ Hurmuzaki, *Documente*, VIII, s. 18. C. Esarcu'ya göre latince metin ve romence terc. *Războieni...* (1977), s. 148-150, nr. 13 (C. Vlad).

¹⁶² Neşr-ed.: *Monumenta Hungariae Historica. Acta Extera*, tom. V, s. 345; Amedes Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri* III, s. 488-489; A. Vigna'ya göre Latince metin ve Romence terc. *Războieni ...*, s. 155-156, nr. 16 (C. Vlad).

¹⁶³ Venedik Devlet arşivi. Deliberazioni Secr. Senato Reg. 27, crt. 69. Neşr-ed.: C. Esarcu, *Ştefan çel Mare - Documente...*, "Columna lui Traian IV, nr. 12, octo,X.1873, s. 23; C. Esarcu, *Ştefan çel Mare Documente descoperite...* s. 33-34; Hurmuzaki, *Documente...* VIII, s. 9, doc. XVI. C. Esarcu'ya göre İtalyanca metin ve Romence terc. *Războieni...* (1877) s. 163-165, nr. 21 (M. Neagoe).

15. 1576 Mayıs 17, Venedik.- Venedik doju Andrea Vendramin'in Emanuele Gerardo'ya emirnâmesi: Ştefan çel Mare'nin elçisiyle derhal Boğdan vilâyetine hareket etmesi, Macaristan'a gönderilen paralardan Moldova'ya yardım edilmesi; Macaristanla bazı ilişkiler ve Acemistan şahı Uzun Hasan'la da ilişkileri bilmesi ve aynı zamanda Ştefan çel Mare'nin Türklerle savaştan vazgeçmemesine ait mektup¹⁶⁴.

16. 1676 Mayıs 20, Pera (Beyoğlu). Cenevizli Antonio Bonfilio'nun diğer bir Cenevizli Azio Centili'ye Ştefan çel Mare üzerine büyük bir Türk seferi hazırlanması; Ştefan voyvoda'nın haraç ödemekten vazgeçmesi hakkında mektubun sureti¹⁶⁵.

17. 1476 Mayıs 23, Pera.- S. Battista'nın Boğdan yani Kili ve Akkerman üzerine Sultan (II. Mehmed) tarafından sefere kararı hakkında mektup sureti¹⁶⁶.

18. 1476 Haziran 6, Birlad (Moldova)- Ştefan çel Mare'nin Transilvanya'daki Biraşov şehri ileri gelenleri (judele vb.)'ne Türkler üzerine hareket etmelerini bildiren ve aynı zamanda Türklerin tavrı hakkında haber isteyen belge¹⁶⁷.

19. 1476 Haziran 11, Valea Berheciului (Moldova).- Türklerin bazı hareketleri hakkında verilen haberler için Boğdan/Moldova voyvodası Ştefan çel Mare'nin teşekkürü ve başka haberler de gönderilmesi için ricası ve Eflak (Valahia)'ya buğday-zahire nakliyatının men edilmesi hakkında aynı voyvoda'nın ricasıdır¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Venedik Devlet arşivi. Deliberazioni Senato I. Reg. 27, yk. 72 tergo. Neşr.-ed.: C. Esacu. *Ştefan çel Mare* ..., "Columna lui Traian", IV, 1873 nr. 12, s. 230-232, doc. IV; C. Esarcu, *Ştefan çel Mare. Documente descoperite...* s. 35-42; Hurmuzaki, *Documente...* VIII, s. 11-14, doc. XVIII. C. Esarcu'ya göre latince metin ve romence terc. bkz. *Războieni...* (1977) s. 165-172, nr. 22 (C. Vlad).

¹⁶⁵ Milano Devlet Arşivi, c. Ungheria suret; neşr. ed.: N. Iorga *Acte şi Fragmente...*, vol. III, s. 55; İtalyanca metin ve Romence terc. *Războieni...* (1977), s. 172-173, nr. 23 (M. Neagoe).

¹⁶⁶ Milano Devlet Arşivi, c. Ungheria. Suret; neşr. ed.: N. Iorga, *Acte şi fragmente...* vol. III (1897), s. 56 Latince metin ve Romence. terc. *Războieni...* (1977), s. 173-174, nr. 24 (M. Neagoe).

¹⁶⁷ Braşov şehri arşivi, Schnell koleksiyonu, I, nr. 25. Original. Neşr. ed.: I. Bogdan, *Documente Ştefan çel Mare* II, s. 339-340, doc. CL; Hurmuzaki, *Documente*, XV. Acte şi scrisori din arhivele ardeleni (Bistriţa, Braşov, Sibiu) I, Bucureşti - 1911, s. 91, doc. CLVIII (Haziran 1476); I. Bogdan'a göre Latince metin ve Romence terc. *Războieni...* (1977), s. 175, nr. 25 (C. Vlad).

¹⁶⁸ Braşov şehri arşivi, Schnell koleksiyonu, III, No. 36. Orijinal. Neşr. ed.: Ion Bogdan, *Documente Ştefan çel Mare* ... II, s. 340-341, doc. CLI; Hurmuzaki, *Documente...*, XV, s. 91, doc. no. CLIX; I. Bogdan'a göre Latince metin ve Romence terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 175-176, nr. 26 (C. Vlad).

20. 1476 Haziran 16- (Venedik).- Luca Lupo'nun Milano Dukası Galeazzo Maria Sforza'ya haber-mektubu: Sultan (II. Mehmed)'in Sofya'da büyük bir ordu ile bulunduğu ve niyetinin bilinmediğini işaret etmesi ¹⁶⁹.

21. 1476 Haziran 25, Venedik.- Elçi Emanuele Gerado'ya Venedik Senato'sunun emiri: Tatar hanına erişmesi ve Ştefan çel Mare eğer tehlikede bulunursa yardım istenilmesi hakkında mektup sureti ¹⁷⁰.

22. 1476 Temmuz 3, Buda.- Türklerin Boğdan üzerine sefere hazırlanması ve ilerlemesi, Kili ve Akkerman kalelerinin zapt edilmesi hakkında Luca Lupo'nın Galeazzo Maria Sforza'nın müsteşarı Milano prensine mektubu ¹⁷¹.

23. 1476 Temmuz 18, Venedik.- *Venedik doju Andrea Vendramin'in* Tatar hanı yanındaki elçisi Giovanni Maria Battista'ya: Türkler tarafından tehdit edilen Boğdan voyvodasına yardım için ya Tatar hanını kandırması ve Türkler tarafından gerek Caffa (*Kefe*)'nin zapt edilmesi ve gerek diğer kalelerin ve yerlerin kuşatılması hakkında belge ¹⁷².

24. 1476 Ağustos 7, (Buda).- Vlada Tepeş (Kazıklı voyvoda)'nın hizmetçisi Ladislaus'un Türk ve Tatarların Moldova'ya sokulmasına dair haberi ve Ştefan çel Mare'nin Neamts adlı kaleye çekilerek savunması hakkında mektup ¹⁷³.

25. 1476 Ağustos 21, Lublin.- Lehistan kralı (Kasimir II)'in oğullarının lalası veya hocası tarafından gösterilen Türklerin Boğdan'a girişi ve halkla ilişkileri hakkında mektup sureti ¹⁷⁴.

¹⁶⁹ Milano Devlet Arşivi, c. Ungheria. Neşr. ed.: N. Iorga, *Acte şi fragmente...* col. III (1897), s. 56-57; buna göre İtalyanca metin ve Romence terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 176-177, nr. 27 (M. Neagoe).

¹⁷⁰ Venedik Devlet Arşivi. *Deliberazioni Senato* I, Reg. 27, yk. 81 suret (concept). Neşr. ed.: A. Veress, *Acta et epistolae*, I, s. 18-19, doc. 17; Latince metin ve Romence terc. *Războieni...* (1977), s. 177-179 nr. 28 (C. Vlad).

¹⁷¹ Milano Devlet Arşivi. Orijinal. Neşr. ed.: *Monumenta Hungariae Historica. Acta Extera*, vol. V, s. 316-317; doc. 18; A. Veress'e göre İtalyanca metin e Romence terc. *Războieni...* (1977), s. 179-180, nr. 29 (M. Neagoe).

¹⁷² Venedik Devlet Arşivi. Venezia. Deliber, Senato. R. 42 (27 vechio) crt. 87. neşr. ed.: Hurmuzaki, *Documente...* VIII, s. 14-15, doc. XIX. Latince metin ve Romence terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 180-182, nr. 30 (C. Vlad).

¹⁷³ Venedik Devlet Arşivi. Original. Neşr. ed.: *Monumenta Hungariae Historica. Acta Extera* vol. V, s. 319-321; A. Veress, *Acta et epistolae* I, s. 21-22, doc. 19; *Călători străini*. I. (1968), s. 181-185, nr. 31 (C. Vlad).

¹⁷⁴ Kraków kapitelininden. Bir Kodeksin içinde suret. Neşr. ed.: A. Lewicki, *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, tom. XIV, *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, III (1392-1501), Kraków, 1894, s. 246-247; *Războieni...* (1977), s. 185-187, nr. 32 (C. Vlad).

26. 1476 Ağustos 25, Bretscu (Transilvanya).- Judele (ileri gelen kadı) Ştefan Bathory¹⁷⁵ vali (Comite)'nin kiral Mathias Corvin'e:- Transilvanya'daki askerinin hareketi haberi, Türklerin Neamts adlı kalenin kuşatmasından vazgeçmeleri ve Boğdan voyvodası Ştefan çel Mare'ye kâfi bir miktar da asker gönderilmesi hakkında mektup suret¹⁷⁶.

27. 1476 Eylül 8, Buda.- Elçi Giustiano Cavetli'nin Milano prensi Galleazzo Maria Sforza'ya: Boğdan ve Eflâk'tan Türklerin çekilmesi, Üngürüs kralı ile voyvoda Ştefan çel Mare'nin askerlerinin birleşmesi ve Belgrad'a gidiş niyetleri hakkında mektup¹⁷⁷.

28. 1476 Eylül 16, Breslau (Wróclaw-Lehistan).- Tarihçi Balthazar de Piscia'nın Papa IV. Sixt: Moldova'nın başkenti Suçeava kalesinde esarette bulunan beş genç Cenevizli esirin Temmuz-Ağustos 1476-daki Türk seferinin inkişafı hakkında mektup¹⁷⁸.

29. 1476 Eylül 17, Buda.- Elçi Luca Lupo'nun Milano prensine:- Venedik haberlerine göre Türklerin Tuna kenarında bir Romen kalesini kuşatma niyetlerinin pek gerçek olmadığı hakkında belge¹⁷⁹.

30. 1476 Eylül 23, Venedik.- Venedik senato'sunun Roma'daki elçisi Antonio Donato'ya: Türklerin tehdidine ait Transilvanya'dan gönderilen haberler ve Lehistan kralıyla ilişkiler, Boğdan Transilvanya tarafından olan Türkler üzerine bir haçlı seferi tertiplenmesi ve gönderilmesi niyetleri hakkında belge¹⁸⁰.

¹⁷⁵ Ştefan Báthori (I) kiralık sarayın hâkimi, Transilvanya prensi: 1479-1493

¹⁷⁶ Venedik Devlet Arşivi. Çağdaş sureti'dir. Neşr. ed.: *Monumenta Hungariae Historica*. Acta extern V, s. 321-323; (16 Ağustos tarihli A. Veress, *Acta et epistolae*, I, s. 23-24, doc. 20. A. Veress'e göre Latince metin ve Romence terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 187-189, nr. 33 (C. Vlad).

¹⁷⁷ Milano Devlet Arşivi, Orijinal. Neşr. ed.: *Monumenta Hungariae Historica*. Acta externa, vol. V., s. 325; A. Veress, *Acta et epistolae*, I, s. 24-25 doc. no. 21; A. Veress'e göre İtalyanca metin ve Romence terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 190, nr. 34 (M. Neagoe).

¹⁷⁸ Venedik "Marçiana" Bibliothek (Ktp.), Classis X, codex CLXXXVIII Neşr.-ed.: C. Esarcu, *O relaşune contemporană inedită despre Ştefan çel Mare (1476) din Biblioteca Marciană din Venetia*. "Columna lui Traian" VII, 1878, s. 376-380 (Biblioteka/Ktp. Acad. RSR. Micorfilme. MP. 152); Latince metin ve Romence terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 190-195, nr. 35 (C. Vlad).

¹⁷⁹ Milano Devlet Arşivi, c. Ungheria. Neşr.-ed.: N. Iorga, *Acte şi fragmente*, vol. VII, s. 57-58; buna göre İtalyanca metin ve Romence terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 196-197, nr. 36 (M. Neagoe).

¹⁸⁰ Venedik Devlet Arşivi, Orijinal. Delib. Senato, I, Reg. 27, yk. 97. Neşr. ed.: A. Veress, *Acte et epistolae*, I, s. 25-26, doc. 22; Latince metin ve Romence terc. bkz. *Războieni...* s. 197-199, nr. 37 (C. Vlad). Venedik Devlet Arşivi. Delib. Senato, I, Reg. 27, yk. 100 tergo Orijinal. Neşr.-ed.: C. Esarcu, *Ştefan çel Mare...*, "Columna lui Traian IV, nr. 12, octombrie 1873, s. 232, doc. no. V;

31. 1476 Kasım 15, Buda.- Kral Mathias Corvin'nin Saksonya elektoru Prens Ernest'e mektubu: Büyük bir sayıda Boğdan'a akın eden Türkler'in ancak kendi askeriyle kovulması ve Türkiye'ye firar eden (Latiotă) Basaraba'nın yerine Eflâk voyvodası (Kazıklı voyvoda = Vlad Tepeş)'in tayin edilmesi hakkında belge¹⁸¹.

32. 1476 Aralık 4, Buda.- Kral Mathias Corvi'nin piskopos Gabriel Rongonio'ya: Eflâk voyvodası ve Transilvanya comitesi (eşrâf) Ştefan Báthory'nin askeriyle birleşerek Türklerin kovulması ve bu vilâyetin de (Valahia) Macar krallığına bağlanması hakkında belge sureti¹⁸².

33. 1476 Aralık 4, Buda.- Giustiniano Cavitello'nun Milano prensine mektubu: Ştefan çel Mare ile Vlad Tepeş (= Kazıklı voyvoda)'nın yanında Türk askerleri bulunan Eflâk voyvodası Basaraba Laiotă üzerine zaferleri hakkında belge¹⁸³.

34. 1476 Aralık 4, Buda.- Kral Mathias Corvin'in Papa IV. Sixt'e mektubu: Türklerin ve müttefikleri Eflâk voyvodası (Laiotă) Basaraba'nın kendi askerleri tarafından kovulması ve bunun yerine Draculea (Vlad Tepeş = Kazıklı) voyvoda'nın beyliğe tayin olunması, bunun (onun) kahramanlığı ve Türkler aleyhine hisseleri hakkında belge¹⁸⁴.

35. (1477) Ocak 10, Venedik.- Venedik Senatosu'nun Moldova'dan Cumhuriyeti Kâtibi ve elçisi Emanuele Gerardo'ya emri: Türkler üzerine zafer kazanan Ştefan çel Mare'nin tebrik edilmesi, Venediğin daimî yardımının temin edilmesi, voyvoda yanında bulunması ve bunun niyetlerini bilmesi ve bunun Tatarlarla ilişkileri hakkında haber vermesi¹⁸⁵.

C. Esarcu, *Ştefan çel Mare. Documente descoperite...* s. 43-46; Latince metin ve Romence. terc. bkz. *Războieni...* s. 199-202, no. 38.

¹⁸¹ Dresda Devlet Arşivi. Orijinal; neşr.-ed.: Fráknói V. *Máthiás Király levelei*, I, Budapest, 1893, s. 355; A. Veress, *Acta et epistolae* ve buna göre latince metin ve Romence. terc. bkz. *Războieni...* s. 206-207, nr. 40 (C. Vlad).

¹⁸² Milano Devlet Arşivi, Çağdaş sureti. Neşr.-ed.: *Monumenta hungariae Historica. Acta extera* V, s. 335-336; A. Veress, *Acte et epistolae*, I, s. 27-28, doc. no. 24; buna göre Latince terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 208, nr. 41 (C. Vlad).

¹⁸³ Milano Devlet Arşivi, c. Ungheria; neşr.-ed.: N. Iorga, *Acte şi fragmente...*, vol. III, s. 58-59; İtalyanca metin ve Romence. terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 209-210, nr. 42 (M. Neagoe).

¹⁸⁴ Venedik Devlet Arşivi. Busta 29, no. 9. Orijinal. Neşr.-ed. *Monumenta Hungariae Historica. Acta Extera*, vol. IV, s. 325; *Monumenta Vaticana*, 1/6, s. 123-124; Fráknói, *Mátyas Király levelei*, I, s. 359; A. Veress, *Acta et epistolae*, I, s. 28-29, doc. no. 25; C. Esarcu, *Ştefan çel Mare Documente descoperite...*, s. 79-81; Hurmuzaki, *Documente*, VIII, s. 22-23, doc. XXVI. Latince metin ve Romence. terc. *Războieni...* (1977), s. 211-212 nr. 43 (C. Vlad).

¹⁸⁵ Venedik Devlet Arşivi. *Deliberazioni Segrete del Senato. Reg. 42* (27 vecchio c. 123 tergo). Orijinal. Neşr.-ed.: C. Esarcu, *Ştefan çel Mare. Documenta*, "Columna lui Traian", IV,

36. 1477 Ocak 10, Venedik.- Venedik Senatosu'nun Lehistan'daki elçisi olan Giano-Battista Trevisano'ya dileği: Tatar hanıyla Boğdan voyvodası'nın ilişkilerini araştırması ve duyulan haber ve bilgiler hakkında cevap vermesi ¹⁸⁶.

37. 1477 Mart 17, Venedik.- Venedik Senato'sunun Roma'daki elçisi Jacobo de Medio'ya mektubu: Aynı mesele için iki tane mektup gönderilmesi, Türklerle savaşta bulunan Boğdan voyvodası Ştefan çel Mare'ye bir para yardımı tedariki hakkında bazı talimatlar ¹⁸⁷.

38. 1477 Mart 18, Venedik.- Venedik Senato'sunun Macaristan'daki Cumhuriyet elçisi Antonio Vitori'ye mektubu: Türkler aleyhine olan Boğdan voyvodası Ştefan çel Mare'ye yardım edilmesi için ısrar etmesi ve Budun'da bulunan voyvoda elçilerinin itimadını kazanması ve Venedik'in daima Boğdan davasına taraftar olduğu hakkında ¹⁸⁸.

39. 1477 Nisan 10, Venedik.- Venedik Senatosu'nun Roma'daki Cumhuriyet elçisi Jacobo Medio'ya emri: Türklerin akına veya sefere hazırlandıkları hakkında papa'ya da haber verilmesi; sonra Yunanistan, Arnavutluk, Dalmaçya ve Istria üzerlerine Türklerin feth ve zapt seferleri, ve Boğdan'a da bir papalık temsilcisi gönderilmesi hakkında ¹⁸⁹.

40. 1477 Nisan 18, Venedik.- Venedik Senato'sunun Roma'daki elçisi Jacobo de Medio'ya: Türk tehlikesi ve tehdidi hakkında Macaristan'dan

1873, nr. 13, s. 236, doc. IV; C. Esarcu, *Ştefan çel Mare Documente descoperite...* VIII, s. 8-9, doc. XV. (1476 tarihi şüpheli); C. Esarcu'ya göre Lâtince metin ve Romence. terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 213-215, nr. 44 (C. Vlad).

¹⁸⁶ Venedik Devlet Arşivi, Delib. Senato I, Reg. 27, yk. 124. Orijinal Neşr.-ed.: A. Veress, *Acta et epistolae*, I, s. 29-30, doc. no. 26; Lâtince metin ve Romence. terc. bkz. *Războieni...*, s. 216-217, nr. 45 (C. Vlad).

¹⁸⁷ Venedik Devlet Arşivi, Delib. Senato. Reg. 43 (28 vecchio) c. I. Neşr.-ed.: C. Esarcu, *Ştefan çel Mare...*, "Columna lui Traian", IV, 1873 13 noiembrie/Kasım, s. 236-237, doc. VII: C. Esarcu, *Ştefan çel Mare. Documente descoperite...*, s. 51-56; Hurmuzaki, *Documente...*, VIII, s. 19-20 doc. XXIII (1476 tarihli), C. Esarcu'ya göre Lâtince metin ve Romence. terc. bkz. *Războieni...* s. 217-222, nr. 45 (C. Vlad).

¹⁸⁸ Venedik Devlet Arşivi, Delib. secr. Senato R. 28 (45 vecchio), cr. 261. Neşr.-ed.: C. Esarcu, *Ştefan çel Mare ..*, "Columna lui Traian", IV nr. 14, decembrie/Aralık 1473, s. 249, doc. XI (1477 tarihli); C. Esarcu, *Ştefan çel Mare, Documente descoperite...*, s. 65-72; Hurmuzaki, *Documente...*, VIII, s. 16-17, doc. XXI (1476 tarihli); C. Esarcu'ya istinat ederek Lâtince metin ve Romence. terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 222-224, nr. 47 (C. Vlad).

¹⁸⁹ Venedik Devlet Arşivi, Deliberazioni segrete del Senato Reg. 43 (28 vecchio), c. 6. Orijinal. Neşr.-ed.: C. Esarcu, *Ştefan çel Mare. Documente inedite*, "Columna lui Traian" IV, 1873, nr. 13, noiembrie, s. 232, 238; C. Esarcu, *Ştefan çel Mare. Documente descoperite...*, s. 59-61 Hurmuzaki, *Documente...*, VIII, s. 21, doc. XXIV. C. Esarcu'ya göre Lâtince metin ve Romence terc. bkz. *Războieni...* (1977), s. 224-226, nr. 48 (C. Vlad).

mektup alınması, ve Boğdan voyvodası Ştefan çel Mare'ye yardım gönderilmesi ve bu mesele için fazla ısrar edilmesi hakkında belge ¹⁹⁰.

41. 1477 Mayıs 8, Venedik.- Ştefan çel Mare, Boğdan voyvodasının Ioan Țamblac (Tsamblak) adlı elçisinin Venedik Senato'suna Boğda'nın Türkler karşısında durumunu izahı ve yukarda anılan voyvoda'nın yardım ihtiyacı hakkında raporu ¹⁹¹.

42. 1493 Mart 7, Suçeava.- Piriul Alb (= Ak Çay) savaşında (26 Temmuz 1476) Bătărești-Cîrligatura (Kırligatura) hakkında temliği (Romence: *Urik*) kayp eden savaşçı Negrilă Bătăreșcu'ya Ştefan çel Mare'nin tasdiki hakkında yasalanmış (legalizé) temlik ¹⁹² vb.

Bu çeşit yabancı belge-kaynaklarda tarafsızlık çok az ve bazılarında Türklerin aleyhine yanlış propagandalar olduğundan onları daima çok dikkatle kullanmak gerekir. Yukarda anılan savaşlarda Türk ordularının (askerlerinin) sayıları çok mübalağalı, Hristiyan askerlerininse çok az gösterildiğinden bunlara bir yakın orantı bulmak gerekir.

Bu mesele hakkında gerek kaynakları tenkitle kullanmak ve gerek bazı askeri tarihçilerin eserlerine ve neticelerine fazla dikkat lâzumdur ¹⁹³.

Genel bir toplu bakışla, bunlar Fâtih Sultan II. Mehmed'in Boğdan seferlerine ve özellikle Râzboieni zaferine (26 Temmuz 1476) ait tarihsel kaynak ve kaynakçalardır. Acizâne fikrimce bunlar, Sayın Ismet Binark'ın

¹⁹⁰ Venedik Devlet Arşivi. Delib. Senato, reg. 28, c. 9. Neşr.-ed.: C. Esarcu, *Ştefan çel Mare...*, "Columna lui Traian, IV, nr. 13, noiembrie 1873, s. 238, doc. X; C. Esarcu *Ştefan çel Mare, Documente descoperite...* s. 57-58; Hurmuzaki, *Documente...*, VIII, s. 22, doc. XXV (1476 tarihli) C. Esarcu'ya göre Lâtince metin ve Romence. terc. bkz. *Râzboieni...* (1977), s. 226, nr. 49 (C. Vlad).

¹⁹¹ Venedik Devlet Arşivi. Deliberazioni secrete Senato, Reg. 28, n. 13. Neşr.-ed.: C. Esarcu, *Ştefan çel Mare...*, "Columna lui Traian", IV, nr. 13, noiembrie 1873, s. 238-239, doc. XI (1477 tarihli...); C. Esarcu, *Ştefan çel Mare. Documente descoperite...*, s. 62-68; Hurmuzaki, *Documente...* VIII, s. 23-25, doc. XXVII (1478); I. Boğdan, *Documente Ştefan çel Mare...* II, s. 343-347 (1478 tarihli) vb. N. Iorga, *Scrisori de boieri, Scrisori de domni*, ed. III, Vălenii-de-Munte, 1932, s. 169-173; Lâtince metin ve Romence. terc. bkz. *Râzboieni...* (1977), s. 230-232, nr. 50 (C. Vlad).

¹⁹² Neşr.-ed.: Gheorghe Ghibănescu, rev. "T. Codrescu", Iaşi, an. I, nr. 6, s. 81-84.; V. Costăchescu, *Documente de la Ştefan çel Mare*, vol. I, s. 175-177; *Documente privitoare la isotria României*, A. Veacul XV vol. II, doc. nr. 175, s. 191-192; Gh. Ghibănescu'ya göre Slavca-Romence metin ve Romence. terc. bkz. *Râzboieni...* (1977), s. 233, nr. 51 (O. Guşu)

¹⁹³ Bkz. Johannes Kromayer, *Antike Schlachtfelder. Bausteine zur einer antiken Kriegsgeschichte*. Bd. I-III (Wien-Cernăuți, 1910-1919) Hans Delbrück (1848-1929), *Geschichte der Kriegskunst in Rahmen der politischen Geschichte*, Cilt. I-V; Radu Rosetti, *Care au fost adevăratele efective ale unor armate din trecut*, Bucureşti-1943, 20 s.

Türk sefer ve zaferleri bibliyografyası (Izahlı) ¹⁹⁴ başlıklı değerli eserini yukarda anılan olaylar hakkında temamlamaktadır. Yukarda teferruatla sunulan gerek Osmanlı ve gerek yabancı hikâyevî-naratif (kronik vb.) ve diplomatik membalar ışığında Fâtih'in Boğdan seferlerinin sebepleri, inkişafı ve neticeleri daha iyi bir şekilde tasvir olunabilir. Ama bu mesele hakkında, daha ilmi olabilmek için, muhakkak derya gibi zengin Türkiye'deki Osmanlı arşivlerinden de belgelerin keşf olunmasını ve neşr edilmesini dikkatle beklemekteyiz. Eğer yalnız "kâfir" kaynakları kullanılırsa konular sakat kalmaktadır. Nasıl da olsa Fâtih'in 1476 tarihli Boğdan seferi ve özellikle Akdere-Râzboieni zaferinin ilk neticesi olarak Ştefan çel Mare'nin tekrar tavrını değiştirmesi, Türklere yaklaşması, ve 1479-1480 yıllarında Fâtih'le bir *Sulhnâme* aktetmesi ve Osmanlıların tekrar haracgüzarı olması ortaya çıkar ¹⁹⁵. Rumeli beylerbeyisi Hadım Süleyman Paşa'nın bozguna uğradıktan sonra (10 Ocak 1475), gerek Boğdan seferi ve gerek Râzboieni zaferi (26 Temmuz 1476), Fâtih Sultan Mehmed'in arzu ettiği neticeyi vermememişe de muhakkak Boğda'nın Tuna'daki en mühim ve ticarî bakımdan çok zengin Kili ve Akkerman kalelerinin fethedilmesine perspektif açmış (1484/889 H.) ¹⁹⁶ ve ancak bu suretle Karadeniz bir Osmanlı gölü şekline çevrilmiştir. Böylece merhûm Fâtih'in planı ifa edilmiştir.

Fâtih'in tanınmış meşhur rakibi Athleta Christi yani "İsa'nın pehlivanı" Ştefan çel Mare'ye gelince, Hristiyan kiral ve prenslerin daima adadıkları fakat yapmadıkları yardımlarından, aldatmalarından hayal

¹⁹⁴ Milli Kütüphane. Ankara - 1969, XVI + 234 s. + renkli resim; *Fâtih'in Boğdan seferi* hk. s.49-50

¹⁹⁵ İstanbul, Süleymaniye Ktp., yazma Es'at Efendi no. 3369, Suret 896 H-(1490-1491), yk. 47-50 *Sulhnâme-i Sultan Mehmed* - tabe serahu - *Kara Boğdan* bkz. Aurel Decei, *Tratatul de pace-sulhnâme - încheiat între Sultanul Mehmed II și Ștefan çel Mare, la 1479*. "Revista istorică română" (Constantin C. Giurescu), XV, fasc. IV (București - 1945) ve Mihail Guboglu, *Paleografia și diplomatica turcă-osmană. Studiu și Album*. Edit. Acad. RP. Române - București, 1958, s. 133. nr. 133. nr. 4, faks. s. 165 a-b.

¹⁹⁶ Bkz. N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe* (Kili ve Akkerman üzerine tarihi araştırmalar), București - 1899, 419 s. *Fâtihin 1474-1476 tarihli Boğdan seferleri hakkında* s. 138-152 vb.; Türk kaynaklarına istinat ederek bkz. N. Beldiceanu: *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea-Albă par Bâyezîd*. "Süd-Forschungen, XXIII, 1964, s. 36-90; "Kilia et Cetatea-Albă à travers les documents" "Revue des Etudes Islamiques" XXXVI/2, Paris-1968, s. 215-262; *Deportation et pêche à Kilia entre 1484 et 1508*, "Bulletin of the School of Oriental and African Studies", XXXVIII/1, 1975, s. 40-54 + 1 pl. h. t. ve *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520*. "Bulletin of the School of Oriental and African Studies" University of London, vol. XL, Part, 1982, s. 48-66 (Jean-Louis Bacqué-Grammont et Matei Cazacu, ayrı basım) vs.

sukutuna uğramış ve kazandığı yeni tecrübeler sonucu tekrar Türklerle sulh aktederek haraçgüzarları olmuş (Aralık 1486)¹⁹⁷, 1497-yılında Lehistan kralı Jan Albert'in macerası aleyhine Osmanlıların müttefiki olmuş¹⁹⁸ ve ölümüne kadar (2 Temmuz 1504) Türklere dost kalmıştır. Geleneğe göre ölüm yatağında iken bile oğlu III. Boğdan'a (1504-1517) Türk egemenliğini tanımasını tavsiye etmiştir¹⁹⁹. Yukarda anılan "Bir takım söz" (O seamă de cuvinte) başlıklı Halk Edebiyatı eserde şu sözler göze çarpar: "*Ştefan el Mare ölüm döşeginde oğlu Boğdan'a memleketi Türklere tâbi kılmasını tavsiye etti, diğer uluslara tâbi olmamasını tenbih etti; çünkü Türk ulusunun daha anlayışlı ve daha kuvvetli olduğunu, zira oğlunun memleketi kılıç kuvvetiyle idare edemeyeceğini söyledi...*"²⁰⁰. Bu meseleyi dostumuz ve hocamız Prof. akademisyan Constantin C. Giurescu son katkısında şöyle anlatmıştır: "Une tradition populaire veut qu' Etienne le Grand à la fin de sa vie ait dit à son fils Boğdan: Etends-toi avec les Turcs, parce que les Turcs sont des gens surs, sur lesquels

¹⁹⁷ Bu mesele hakkında bkz Ştefan Gorovei: *Autour de la paix moldo-turque de 1489*. "Revue roumaine d'histoire" 13 (Bucarest-1974), s. 535-544; Moldova în "Casa Păcii" pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane. "Anuarul Institutului de istorie și arheologie "A. D. Xenopol" XVII, 1980 Iași-s. 629-667; *Tratatul de pace moldo-otoman din 1486-1489*.- Comunicare la "Inst. de istorie N. Iorga" (București, 20 aprilie 1982). *La paix Moldo-Ottomane de 1986...* "Revue Roumaine d'Histoire" C. XXI, 3-4 (Buc. 1982) s. 405-421.

¹⁹⁸ Anatol Lewicki, *Kral Jan Albracht o Klesce Bukowindief*. r. 1497. "Kwartalnik Historyczny", 1893, 7. fask. 1, s. 1-15; E. Fischer, *Kozmin ein Beitrag zur Geschichte des polnisch-moldawischen Konfliktes im Jahre 1497* (Mit einer Karten Skizze). Černovitz-1903, 37 s. (Separt. Abdruck aus dem Jahre des Bukowiner Landes... 1902). Eduard Fischer, *Bătălia de la "Codrul Cosminului"*. Războiul dintre Ștefan el Mare și regele polon Ioan Albert în anul 1497 Traducere/română/și prefața de căpitanul I. Strișca. București-Institutul de Arte grafice Eminescu, 1904, 68 s. + 1 f. h.; Gh. Duzinchevici, *Războiul moldo - polon din 1497. Critica izvoarelor*. "Studii și Materiale de istorie Medie", vol. VIII, 1975, p. 9-61 și Inst. de istorie "N. Iorga" - București); I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi II*, s. 184-85.

¹⁹⁹ "Daha sonraki romen vekayinâmelerinin nakillerine göre, bu cengâver voyvoda oğlu Boğdan'a "memleketi, öteki milletlerden daha hâkim ve kavi oldukları için, Türklere teslim ederek, başkalarına vermemesini" vasiyet etmiştir. Ștefan el Mare'nin bu siyâsi vasiyetine hemen-hemen istisnasız bütün Boğdan voyvodaları tarafından riyâet edilmiştir" bkz. Aurel Decei, *Boğdan madd*. "İslâm Ansiklopedisi" I (1950), s. 699-700; aynı mesele hakkında kısaca bkz. Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi II*. Cilt 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu-Ankara, 1964, s. 184: "Ştefan, 1504'de vefat ederek ölümünden evvel Boğdan adındaki oğluna Osmanlı hâkimiyetinin tanınmasını vasiyet etmiştir".

²⁰⁰ Romence metni: "Cînd au murit Ștefan-vodă el Bun, au lăsat cuvînt fiului său, lui Boğdan-vodă, să inchine ara la turci, iar nu la alte neamuri, căci neamul turcilor sînt mult mai înțelepți și mai puternici, că el nu o va putea să-o e ara cu sabia, ca dinsul" bkz. Ion Necule, *Letopisetul ării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, București 1957, & IV, s. 100. (Bu satırlar yukardaki metni tanımayan romen tarihileri içindir.).

on peut compter. Même si cette tradition est une création postérieure, il n'en est pas moins vrai qu'elle représente l'état d'esprit du grand voievode moldave et de son peuple. Ses successeurs ont écouté son conseil et la Moldavie, elle aussi, a continué d'exister, comme Etat, avec tout ce que comporte l'Etat en fait d'organisation et de vie économique et sociale”²⁰¹.

Yukarda gözden geçirilen ve izâh edilen kaynakçadan başka tanınmış Romen bizantinistlerinden N. Bănescu'nun (1878-1971) da *Contribution à l'histoire de la Seigneurie de Theodor-Mangoup en Crimée*²⁰² başlıklı değerli bir makalesini hatırlayabilir. Türkler tarafından Caffa veya Kefe (Kâfirin) feth edilmesinden (9 Haziran 1475) birkaç ay sonra Mangop kalesi ve şehride Fâtih Sultan II. Mehmed'in Osmanlı imparatorluğuna ilâve edilmiştir. Bu Kırım beyliğinin son hâkimleri Theodor ve kardeşi Aleksis Istanbulu Byzans hanedanı Paleologoslarla (1261 - 1453) akrabadırlar. Koca Ştefanın ikinci karısı Marya (*Maria de Mangup*- “Manguplu”) adlı hanım bunların kızlarından olarak, Tursun Bey'in ifâdesine göre, Boğdan Voyvodası Ştefan çel Mare yukarda anılan hısımlarına birkaç yüz atlı yardım olarak göndermiştir (1475). Bu da 1476 tarihli Boğdan seferinin sebeplerinden biridir. Çünkü kâfirlere ve Osmanlıların aleyhine yardım etmiştir.

Ştefan çel Mare 'nin 425. yıl cülüsü dolayısıyla iki tane bildiriden başka (Nisan-1982) şu: *Izvoare turco-persane privind relașile lui Ștefan çel Mare cu Imperiul otoman* (Koca Ştefanın Osmanlı imparatorluğu ilişkileri hakkında Türk-Farsî kaynakları)²⁰³ başlıklı bir makalemiz yeni basıldı. Bunlardan sonra Ştefan çel Mare'nin devrine ait bir bibliyografie eserine de gerek Türkçe gerek diğer eserlerden de bir katkımız vardır²⁰⁴.

Fâtih II. Sultan Mehmed'in Boğdan seferleriyle ilgili olan tarihi kaynaklardan ve kaynakçadan başka bazı materyel “İlustrative” veya süslenme resimleride araştırmamızda yer almıştır. Meselâ, başta gerek Fâtih'in İtalya ressamı Gentile Bellinin tarafından büyük meharetle tersim edilmiş renkli portresi²⁰⁵ ve gerek Ştefan çel Mare'nin baş-keşişi “stareț”

²⁰¹ Bkz. C.C. Giurescu (Roumanie): *Sur les Relations entre le Peuple Roumain et l'Empire Ottoman à travers les siècles*. “VII. Türk Tarih Kongresi Ankara 25-29 Eylül 1970, Kongreye sunulan bildiriler, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu - Ankara, 1973, s. 593.

²⁰² Bkz. “Byzantinische Zeitschrift” LIII (1935), 1. Halbjahrsheft, s. 20-37.

²⁰³ Bkz. “Revista Arhivelor” (Arşiv dergisi) no. 2 (București-1982), s. 134-145. Ştefan çel Mare'nin 525 cülüs yılı dolayısıyla vakfedilmiştir.

²⁰⁴ Kısım Türk tarihini de ilgilendiren bu kaynakça eseri Bükreş Devlet Arşivi (Arhivele statului - București) tarafından basılmaktadır.

²⁰⁵ Bkz. Franz Babinger: *Ein weiteres Sultan bild von Gentile Bellini?* Wien - 1961, 16 s. + 5 Levha - Taf.; aynı, *Zwei Bildnisse Mehmeds II. von Gentile Bellini*. “Zeitschrift für Kulturaustausch + 12 (Stuttgart - 1962), s. 178 - 182.

Nikodim miniyatürü yer almışlardır. Bu portreler çağdaş olarak hep tarihi kaynaklarından addedilir.

Makale-etüdümüze seçilmiş çağdaş hikâyeî kaynaklardan örnek olarak şunlar: Maria-Giovani-Angiolello'nun hâtıratı (I), Lehistan tarihçisi Jan Dlugosz'un *Historia Polonica*'dan (II), diplomatik kaynaklardan bir veya iki tane *Fetihnâme-i Kara Boğdan* (III) eklenmiştir.

Netice olarak kısaca sunulan kaynaklar-kaynakçası ve özellikle gelecekte basılacak metin örnekleri Fâtihin şahsiyetini ve askerî faaliyetini daha iyi meydana çıkaracaklar. Bunlara göre II. Sultan Mehmed hakkında daha geniş ve derin bir ilmi monografi yazılır. Çünkü bilindiğine göre Fâtih II. Sultan Mehmed meşhur Türk hükümdarlarından biridir ²⁰⁶.

²⁰⁶ Bkz. Sadi Borak: *100 Türk Büyüğü*. "Hürriyet"... İstanbul (1968), 125 s. + pl. Fâtih II. Sultan Mehmed'in tercümeahaliyle portresi hakkında bkz. s. 62-63

Fâtiḥ II. Sultan Mehmed (1444, 1451-1481)
(Ressam Gentile Bellini'nin eseri)

Ştefan el Mare - "Koca Ştefan"

(1457-1504).

Baş Keşiş Nikodim emriyle Humor manastırı için yazılmış incilden

Boğdan minyatürü (1473)

(1) *وَمِنْهُمْ مَنْ يَدْعُو بِهِمْ كَلِمَاتٍ يَدْعُونَ بِهَا إِلَى الْفِتْنَةِ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى الْفِتْنَةِ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى الْفِتْنَةِ*

(2) *وَمِنْهُمْ مَنْ يَدْعُو بِهِمْ كَلِمَاتٍ يَدْعُونَ بِهَا إِلَى الْفِتْنَةِ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى الْفِتْنَةِ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى الْفِتْنَةِ*

(3) *وَمِنْهُمْ مَنْ يَدْعُو بِهِمْ كَلِمَاتٍ يَدْعُونَ بِهَا إِلَى الْفِتْنَةِ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى الْفِتْنَةِ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى الْفِتْنَةِ*

(4) *وَمِنْهُمْ مَنْ يَدْعُو بِهِمْ كَلِمَاتٍ يَدْعُونَ بِهَا إِلَى الْفِتْنَةِ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى الْفِتْنَةِ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى الْفِتْنَةِ*

(5) *وَمِنْهُمْ مَنْ يَدْعُو بِهِمْ كَلِمَاتٍ يَدْعُونَ بِهَا إِلَى الْفِتْنَةِ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى الْفِتْنَةِ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى الْفِتْنَةِ*

وَمِنْهُمْ مَنْ يَدْعُو بِهِمْ كَلِمَاتٍ يَدْعُونَ بِهَا إِلَى الْفِتْنَةِ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى الْفِتْنَةِ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى الْفِتْنَةِ

در وقت بیست و یکم

(6)

در وقت بیست و یکم در وقت بیست و یکم در وقت بیست و یکم

(7)

در وقت بیست و یکم در وقت بیست و یکم در وقت بیست و یکم

(8)

در وقت بیست و یکم در وقت بیست و یکم در وقت بیست و یکم

(9)

در وقت بیست و یکم در وقت بیست و یکم در وقت بیست و یکم

(10)

در وقت بیست و یکم در وقت بیست و یکم در وقت بیست و یکم

(11)

در وقت بیست و یکم در وقت بیست و یکم در وقت بیست و یکم

(12)

نم کوسوب با عذیر
بست عین
(13)

قنه لعیقن فرمیس من عیدیر شین ان نیریم جو معنی اس حاکم
و این ایزد
(14)

عقد قیاس نین تر محمد ب لای تخت
میکند و این
(15)

میشد این از لای تخت
از لای تخت
(16)

سمران و لای تخت
بست عین
(17)

قل کفر سحر و لای تخت
بست عین
(18)

منه لای تخت
بست عین
(19)

بست عین
بست عین
(20)

بست عین
بست عین
(21)

بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
(22)

بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
(23)

بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
(24)

بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
(25)

بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
(26)

بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
(27)

بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
(28)

بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود
بجای آنکه منور شود

- (29) *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ* *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ*
- (30) *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ* *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ*
- (31) *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ* *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ*

- (32) *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ* *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ*

- (33) *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ* *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ*

- (34) *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ* *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ*

- (35) *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ* *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ*

- (36) *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ* *تَمِيزَ نَسِيطٍ يَتَمِيزُ*

FATİH'İN BOĞDAN SEFERLERİ (1474-1476) HAKKINDA AVRUPA YABANCI KAYNAKLARINDAN.

Giovani-Maria-Angioiello'nun *Historia Turchesca* başlıklı eserinden kısımlar:

Come il Gran Turco mandò l'essercito contra il Carabogdan.

Ritornato l'ambasciatore il Gran Turco spedì senza dimora il Beglierbech della Romania¹, qual era eunuco, qual'haveva nome Solimano², con circa 30 m³. cavalli, et v'andò parte della corte per guadagnare, per esser la Valacchia buon paese et abbondante de bistiame, et bovi et boni cavalli, et non ostante che fosse sopra inverno si partitono, et passato il Danubio⁴ con barconi, che passanoda 14 cavalli per volta, de'quali ve n'è quanti tà a Silistria et Avidam, (= Vidin) luochi, et passi posti sopra la riva del Dannubio.

Venuta la nuova al Carabogdan come Turchi veniano a'suoi danni, messa in ordine la sua gente, et provisto per difendersi fu alle mani con Turchi, et li combatte, et messe in fuga fin'al Dannubio, dove molti furono morti, et fatti assai prigionieri huomini da conto, quantonque Soliman Bassa scapolasse; furono assai chesi baturono al acqua per entrar nella barca, et molti s'annegarono.

Il Gran Turco inteso la rotta di Solimano Bassa fu molta più adirato contra Stefano Voivoda⁵, et deliberò di vendicarsi et andâr, in persona alla primavera, et fatto saper alle sue genti, che stessero apparecchiate, ch'a tempo nuovo voleva campeggiare, tamen pochi sapevano dove volesse andare, perchè etiam haveva grand'odio all'angaro, per la sopradetta Bastia che gli haveva tolto, et gli havevo fatto di molti danni sul territorio di Smedevro⁶, overo Samandria, la qual città è posta sopra la riva del Dannubio lontana da Belgrado per miglia 18.

¹ Rumeli Beylerbeyisi.

² Süleyman Paşa Hadım.

³ 30 000 sipahi.

⁴ Romence: Dunăre-tk. Tuna.

⁵ Ştefan cel Mare-“Koca Ştefan”, Boğdan voyvodası: 1457-1504.

⁶ Smederevo, tk. Simendria (Jugoslavia).

Andata del Gran Turco contra il Carabogdan

Al fine di Marzo 1476 il Gran Turco si levò con tutta la sua corte di Constantinopoli, et il primo alloggiamento si messe tra due golfi chiamati l'uno Citchmeze piccolo, l'atro Citchmeze grande⁷. Per il secondo si alloggiò a Silvina⁸, dove è un castello sopra il mare et v'è assai molini da vento, poi alloggiò a Corli⁹ ad Eschi¹⁰, da Eschi a Pergas¹¹, da Pergas a Carestian¹², da Carestian a Suguteli¹³ a Caffesa, la qual è una grossa villa, et essendo per avanti qui alloggiato per transito un segretario del Turco, gli fu robbato certi libri con altre robbe, et gionto a corte si lamentò come l'era stato robbato, fu mandato a dire a'quelli della detta villa, che in termi men di tri giorni havessero trovate le dette robbe, et insieme col malfattore le havessero portate a corte. Passò il termine et non furono trovate dette robe. Il Gran Turco mandò commessi, che tutti di quella villa grandi et piccoli fossero menati ne paese del Caraman¹⁴, et il fossero confinati; poi sentendo questo gli huomini della villa messi alla forte, per non esser privi della sua patria, fu trovato il mafattore fosse impiccato, et restituite le robbe al Gran Turco, che volse, che fosse eseguito ut supra, acciò fosse terrore a tutto il paese, che li viandanti et ciascuno fosse sicuri. Questa buona villa di Cafessa stette circa un anno che non si habitava, salvo che da alcuni che con licenza ci stavano a commodità de'viandanti. Poi il Gran Turco ci fece condur'altri popoli della Natolia¹⁵.

Hora levato il Gran Turco da Cafessa venne su'il piano d'Andrianopoli¹⁶ circa due miglia lontano, la qual prataria è in insolo posta tra tre fiumi, che passa per Andrianopoli, di quali uno ha nome Arta, Cugian¹⁷, et il terzo Merigi¹⁸, et qui stette il Gran Turco circa 40 giorni, et herbati li cavalli, et fatta la massa del essercito.

⁷ Biri "Küçük Çekmece" ve diğeri "Büyük Çekmece" adlı'dırlar.

⁸ Silivri (Selymbria);

⁹ Çorlu

¹⁰ Eski Çekmece denilen yer Ağriboz seferi tarihinde de kayıt edilmektedir (Bkz. Capparozzo, *Dia Gio. Maria Angiolello et di un suo inedito manuscritto*, Vicenza, 1881, s. 151).

¹¹ Burgaz veya Çatal-Burgaz;

¹² Karistiran İstanbul'un güneyinde

¹³ Söğütü;

¹⁴ Karaman vilâyeti (Anadol'da);

¹⁵ Capparozzo, aynı eser s. 15; *Hafassa* veya *Haffsa*;

¹⁶ Edrine, Edirne;

¹⁷ Arda; ¹⁸ Bkz. Capparozzo, aynı eser, s. 15;

In questo tempe Selch Bassa¹⁹, il qual'haveva il sangiaccato della Morea, mandò al Gran Turco circa 100 prigionj, e tutti furono decapitati li maschini.

Item vennero in questo tempo in questo luoco circa 200 Avisari²⁰ il quali servono nella sopradetta Bastia²¹ ch'haveva tolto l'Ongaro²², et erano resi a patto salvo le persone, et chi voleva restar et andar fosse in libertà, alcuni rimasero al servitio del Ongaro, perchè la più parte de'questi fanti erano figliuoli de'christiani, et li detti circa 200 volsero venir a corte, sperando di far sua scusa che s'erano arresi per forza, per non haver vittovaria, ne vi poteve andar soccorso da banda alcuna per le acque, ch'erano state tagliate et era fatto lago attorno, et etiam era rovinata la bastia per l'artegliarie frequentate a tirare, che facilmente con la battaglia sariano entrati, puotero haver allegate ragioni assai di haver fatto il poter a conservatione di detta bastia, et perchè li s'offerivano sempre esser buoni et fedeli servitori et quello havevano fatto era stato per forza, aciocchè il Signore non perdesse tanti buoni servitori, per li Veziri, overo Consiglieri, fu referito il tutto al Gran Signore. Il Grand Turco ripose ch'il pone de'mille anni per un giorno, cioè che non vuol che scusa voglià a dar via le fortezze senza licenza sua, si che volse li detti 200 Avisari (Yaniçari) fossero tutti ligati, et con sassi ligati al collo fossero gettati nelle dette fumare et annegati.

Hora fatta la massa della genti della Romania et della Natolia²³ et congregato un grasso campo di circa 150 m.²⁴ persone, si levò il campo, et venne alla volta d'Adrianopoli, et passò di longo, et alloggiò appresso una villa chiamata Cuitalechz²⁵, dove si lavora quantità di pignatte, et qui viddi un vecchio, il qual'era privo della vista et si diceva da tutti di quella villa ch'havevo 150 anni, il quale si raccordava di 120 anni et più, cose quasi impossibile a credere, tra l'altre cose diceva ricordarsi che Tartari erano venuti in queste centrade d'Andrinopoli et facero assai danni.

Il campo del Gran Signore si levò, et caminando per Grego et Levante alla volta del monte Balem²⁶, et seguitando per giornate dietro la costiera

¹⁹ Meriç suyu;

²⁰ Salih Paşa;

²¹ Doğrusu *Yanisari yeniçeri* olabilir; 15 Sabacz;

²² Mathyas Korvin, Üngürüs kralı

²³ Anatolia, Anadolu;

²⁴ 150 000 asker fazla'dır.

²⁵ Dışişleri arşivi suretinde: Cinochozi, ikiside yanlıştır.

²⁶ Balkan dağı'dır.

del detto monte Balcam, giongessimo a un forte castello chemato Aitos²⁷, post sopra una altura, dove finisce detto monte, et qui fatta provizione de, biscotti et vittovarie andassimo di longo per alcuni giorni, giongessimo a Varna, castello post supra il mar maggiore. Qui si dis'esser stato morto un Re d'Ongaria, avanti che Giovanni Bianco²⁸, padre de Re Mattias, fosse Re d'Ongaria, dove fin'a questo tempo si vede segnali de'fossi dov'erano fortificati et fatti li steccati de'campi, etiam si vede gran quantità d'osse fatte et assumate come monticelli.

Hora levato il campo seguitando l'arena overo spiazza di Mare maggiore dove havessimo gran fortuna et disagi, primo per non esser vi ne ville, ne habitationi per spatio di due buone giornate dal castello di Varna in poi, et di li fin'al Danubio per 8 giornate, et più, si trova ne gente et luochi salvatichi, privi d'acque dolci, dove hevessimo altra acqua che quella del mare, dove facevano delle buse nella sabbia appresso la riva del mare, et di quella bevevamo, et *così ne havevamo*, ch'altra acqua non si poteva trovare.

Item in questo diserto, il quale si chiama Abrozit²⁹ fossimo assaltati da quantità di cavalette grosse, incangiate, berettine et rosse, che tanta quantità ne seguitava, che non è cosa che si potesse, creder da chi non l'ha visto. Erano sì gran nuvole di quelle locuste ch'oscuravano il sole, et quando si mettevano a terra rosegavano³⁰ sin alle paviglioni, i sacchi da' biscotti, le sesse da capo, non si poteva cucinare, che come erano discoperte le pignatte³¹ erano piene di questi animali.

Li cavalli non si poteva tenere, ch'era forza din continuo tener le sacchette al muso, et coverti tutti sin all'orecchie, sì che per questo stavamo serrati nelli pagiglioni, et la notte cavalcavamo.

Quando fossemo per una giornata appresso un ramo del Dannubio, il campo fece tra il dì et la notte due alloggiamenti, sì che passato di poco mezzo giorno ci levassimo a gionger all'acqua dolce, etiam per fuggir la furia delle cavalette. Erano andati molti avanti del campo, tra li quali erano andati alcuni chiamati Sacha³², li quali sono deputati andar per il campo,

²⁷ Aydos, Varna civarında bir kasaba'dır (Bulgaristan).

²⁸ Ioan-Jean Hunyadi, Transilvania kahramanı. Buradaki savaşta düşen Macar ve Lehistan kralı: III. Vladislav Yagellon (10. XI. 1444)

²⁹ Dobruca, Dobrogea;

³⁰ Rosegar, Rosicare, rodere-"kemermek" (Bkz. Cantarini P., *Vocabulario del dialetto Venetiano...*);

³¹ Pignata, pentola-Et pişirmek için topraktan kap;

³² Sakçya, Isakçi, rom. Isaccea;

massine all'ora de bisogni con certi udri³³, che li portano pieni d'acqua, et con tazze et altri vasi da dar bere a chi ne dimandava, si che molti massime le fantarie assediati dalla sete et stanchi, desiderosi di beber acqua dolce, bevevano ingordi, et assai ne morivano, che li andava al cuore, et il cavallette passarono di longo, et andarono verso la Polonia, et fu detto dopo ch'erano andate fin in terra tedesca, et più oltre.

Gionti che fossemo al gran fiume del gran Dannubio stessemo tre giorni a congiungere gran quantità di barche, che venivano da Vedin³⁴ et da Silistria, secondo era stato ordinato, el fatte li provisioni del passare, volse il gran Turcho che'l fior³⁵ delle sue gente ben in ordine a pie'senza dimora passassero con certa quantità di guastatori et fortificarsi dov'il campo fosse sicuro al passare, dicendo esso Gran Turco non manco stimar il passar del Dannubio che'l suo inimico, et messe buona guardia che l'inimico non l'assaltasse, et così passato tutto il campo, et messi li paviglioni in fortezza, il Gran Turco il terzo di doppo, assicurato, passò con alcuni, ch'erano rimasi alla sua guardia, et levato poi il campo, entrassimo per il paese, dove trovavamo tutte le ville et luochi abbandonati, et le campagne abrugiate³⁶, perochè'l Conte Stefano³⁷ conoscendo di non poter star al contrasto del Gran Turco, pensò di prevalersi per altro modo, si che fece fuggir'li popoli dal suo paese di là ai monti, et passar verso Polonia, per la qual lui confina mendiante i monti, etiam fece tagliar tutte le biave³⁸, et tagliar fin'i paludi, et fatte segar herbe et biave, fece brugiar ogni cosa, dov'il Turco rimase ingannato, et credendo trovar il paese abondante de'biave pascoli³⁹ comme suol esser in effetto, et trovà vacuo di persone, et per ogni luoco si levava un polverazzo di braggia cioè che fumava l'aere, et ogni volta quando eravamo gionti all'alloggiamenti eramo tutti negri le faccie come il resto di vestimenti, che fino li cavalli ne pativano per la polvere che gli andava nelle nare⁴⁰, ne mai il Gran Turco dismontava, ne si disordinavano le squadre fino chel'l campo non era formato et assicurato per ogni banda.

³³ *Odri-utri*, deriden çuval, tulum;

³⁴ Vidin

³⁵ Fior delle suo gente-askerinin çiçeği

³⁶ Memleketin harap edilmesi

³⁷ Ştefan cel Mare veya Koca Ştefan.

³⁸ Biave, biade-"İçmek"ten gelir;

³⁹ Aynı Sadeddin (fransızca tercümesi);

⁴⁰ Hep Sadeddinde'dir;

Era etiam in favor del Gran Turco Basihaba ⁴¹, signor della Vallacchia Bassa, con circa 12 m. ⁴². Christiani Vallachi ⁴³, et alloggiava separatamente dietro il campo.

Il Conte Stefano ⁴⁴ era retirato ne paese et haveva da circa 20 m. ⁴⁵ persone, tra Vallacchi et Armeni ⁴⁶, et havevo fatto frattare un certo bosco, et fortificato in detto luoco ⁴⁷ con alcune bocche di fuoco, et il campo del Turco drizzato a quella parte per passar detto bosco et andar verso Sanzana ⁴⁸, una dell'buone terre della Vallacchia.

Andava per antiquardia dea campo del Turco il prefato Soliman Bassa, Beglierbech della Romania, il qual'era stato rotto l'inverno inanzi dal Conte Stefano, et gionto, et alloggiato appresso detto bosco dov'era alloggiato detto Conte Stefano circa 5 miglia, et doppo mangiare circa hora di nona ⁴⁹, fano circa 5 miglia, et doppo mangiare circa hora di nona ⁵⁰, il Conte Stefano uscì del suo steccato et messe in fuga le scorte di Soliman Bassa, et ne ammazzò alcuni, et seguitandoli fin al paviglione, messe a romore l'antiguardia. Il Bassa montò subito a cavallo, et gli andò contra, et furono alle strette, et ne morì dall'una parte et dell'altra, ma per esser Soliman Bassa più grosso di gente, e tuttavia aggiungeva, fu forza al Conte Stefano di ritirarsi dentro del suo fortificato bosco, dove stette saldo, et difendevasi con l'artegliarie, et danneggiava li Turchi, onde se ritiravano a dietro.

Il Gran Turco intenso ch'erano alle mani, montò a cavallo con la sua corte, et messe li Gianizzari avanti, et lui col resto della corte se gli avviò dietro, et gionti ad un torrente largo bonamente un tirar d'arco con poca acqua et già roso, et haveva le rive alte ⁵¹, quando fossimo appresentati a detta acqua col Signore sopra la riva del detto torrento, fossemo salutati dall'artegliaria, ma facevano poco danno ⁵², perchè eramo lontano circa un

⁴¹ Laiot Basrabă-Eflak voyvodası bkz. Melchisedec "Inscripțiunea de la Mănastirea Războieni" (bkz 71. not);

⁴² 12000 asker, "acta estera'da" (V, s-319): 9000 asker;

⁴³ Baltazar Piscia göre 40 000 asker, diğer kaynaklara göre ancak 10 000 ("Columna lui Traian" 1876, s. 378);

⁴⁴ Ștefan Țel Mare;

⁴⁵ 20 000.

⁴⁶ Akkerman ve Kili'den ancak birkaç yüz ermeni olabilir;

⁴⁷ Războienideki orman;

⁴⁸ Suçava;

⁴⁹ Diğer kaynaklarda rast gelinmez

⁵⁰ Rom.: Valea Albă, Piriul Alb-"Akdere".

⁵¹ Akdere

⁵² Sadeddin'in ifadesine göre aynı'dır;

miglio, et calati, e passati detto torente al montar dell'altra riva etiam furono tratte quantità d'artegliaria, dove furono guasti et morti alcuni, et poteva etiam toccar'al Signor Gran turco, imperocchè era alla sorte come altri, de'quali non poco distanti da lui ne furano tocchi⁵³ et guasti et morti alcuni, tra li quali fu un nostro compagno, il quale havevo nome Zachia di Longo, dal Signore per manco di due pertiche di misura⁵⁴, et restata la furia dell'artegliaria, il Gran Turco si messe a fuggire galopando il cavallo, et gionto la fantaria cu'era poco d'avanti et fermosi contra l'inimico, per non lasciar più trar artegliarie, et così tutti s'affrettorno di buon cuore, tuttavia il Gran Turco con quelli da cavallo teneva con loro. In poco di spatio giongessimo allinimici et immediato salimo sopra li ripari, et messemo in fuga il conte Stefano, tolto gli l'artegliarie, et lo seguitavano per il bosco, et furono morti da 200 persone, et presi circa 800⁵⁵, tra Vallacchi et Armeni, li quali Armeni erano la maggior parte di Moncastro⁵⁶ et da Licostomo⁵⁷ venuti. Fu preso etiam de' molti carriaggi, et se non fosse stato il bosco folto et scuro per l'altezza de'legnami, pochi ne saria scappati⁵⁸.

Passati dall'altra banda del bosco li dietro alloggiassimo, dove erano alcuni prati⁵⁹, et etiam alcuni roveri, et altri legni chiari, et ve n'erano molti rivoli d'acque, dove il campo stetto tre giorni, et parte andò alla città di Suzava⁶⁰, et la truovò vacua, perchè le persone erano fuggite et le robbe parte portate via, parte ascose sotto terra, dove per Turchi ne furono trovate assai, perchè sono maestri di trovar cose similmente nascose et sotterate, perchè col tirar per terra una catena⁶¹, anche una briglia sentono et conoscono la concavità della terra, dove fosse sepolito robbe, ovvero biave si che furono trovati pozzi con biave et altre cose sepolito robbe, ovvero biave si che furono trovati pozzi con biave et altre cose sepellite. Era il resto di Suzava con fossi et palache circondata, le case et chiese erano di legname coperte di scandole, solamente un castello v'era fabricato di pietra et calcina, a coste, et di fuori della terra, il quale si teneva, et era fornito, ma perchè le

⁵³ Esser tocco-esser ferito.

⁵⁴ *Pertica*-18-20 ayaklı uzun bir nevi ölçü'dür.

⁵⁵ Bu çeşit rakamlar ölü ve eserler hakkında tek bir kaynaktır.

⁵⁶ *Akkerman* (romence: Cetatea-Albă).

⁵⁷ *Likostomo*-“Kurt ağzı” Kili (romence: Chilia);

⁵⁸ Savaş günü Osmanlı kroniklerinde gibi 26 Temmuz 1476 (Bkz. Melchi sedece, *Inscriptia de la Răboieni* aynı tarih'tir.)

⁵⁹ *Prato*-kırın eşerisinde hayvanlara otluk;

⁶⁰ Suceava;

⁶¹ Paris Dışişleri arşivinde suret: “una catena bracia sentono”;

vettovarie erano venute e manco, non si stette a perder tempo, et ritornato il campo per un'altra via, venissemmo ad un forte castello ⁶², posto in monte, nel quale si trovava esser li prigionieri del Turco, che furono presi l'anno avanti sopra inverno, quando fu rotto Soliman bassa, et fattà esperienza di haver detta fortezza, vi furono piantate sette bocche di bombarde, et per otto giorni se fece pruova di haverla, si ruppero due di quelle bombarde, et quelli ch'erano nella fortezza non volsero mai haver parlamento, et tutti si difendevano con l'artegliarie et non si curavano di noi.

Vedendo il Gran Turco perder tempo et la fame grande, che la più parte vivevano solamente di carne et mele, et di qualche formaggio, che pane non si poteva avere, non si trovava biava per li cavalli, et erano abrugiate le campagne per tutto com'è stato detta di sopra.

Il campo si levò et venissemmo alla volta del Danubio, et per due giornate per alcun'fiumare ne vennero barche in contra con vettovarie, cioè pane, fromento, farina et orzi, et doppo gionti alla riva del Dannubio trovassimo alcune galee, et altri navilij con farini et orzi, le quali erano venute di Constantinopoli, si che intenso ciò, tornassimo a dietro per luochi dishabitati lasciando Dobrozo ⁶³, cioè la rivi era del mar maggiore alla sinistra, verso levante, venissemmo a Nicopoli, et poi a Teris ⁶⁴, et per nostre giornate passato il monte Balcam [Balkan] trovando molte ville de Christiani Bulgari, i quali habitavano in gran boschi in detto monte Balcam.

Hora passati il monte, entrassimo per il piano per il piano per una costiera ben habitata, la quale ascende verso il monte Chierseluch ⁶⁵, et va fin appresso Andrinopoli, et gionti in Andrinopoli, il Gran Turco intese che nel tempo, ch'era stato in Vallacchia, l'Ongaro era venuto in Servia, et haveva fatto assai danni al paese, et etiam havevo fatto 3 bastie tra il Dannubio et la Morava, fortissime de'fossi, et d'acque con ogni provisione di pressidio et artegliarie, et queste tal bastie erano fatte per assediare Samandria, le quali erano circa tre miglia ⁶⁶ si che Samandria veniva a rimanere in mezzo l'uno, et l'altro ⁶⁷.

⁶² *Neamts* adlı kaledir bkz. Ştefan Bathori'nin Mathias Koryin'e mektubu (Bretsk, 15. VIII. 1476).

⁶³ Dobrogea, Dobruca;

⁶⁴ Belki şimdi Jugoslavya'daki Niş kalesi olabilir;

⁶⁵ Chierseluch, Caliacra (*Kaliyakra*) veya Balkanlarda bir dağ;

⁶⁶ Tre miglia di soto di Belgrado et di supra cerca 20 milia (Dışişleri Bakanlığı Arşivindeki surette göre);

⁶⁷ Bonfinius, 1. c. s. 603 Seadeddin (J. Thury I, 167) bkz. devamı s. 93, 1. not.

Hora conoscendo il Gran Turco la cosa importare grandemente, et conosceva che s'indugiava a tempo nuovo che sarebbe stato difficile a tuor dette bastie, et per l'acque l'erano attorno altro che in questo mezzo havriano potuto far delli danni assai, deliberò andarvi in persona non havendo rispetto, che li soldati et li cavalli erano stracchi per il viaggio et fame, che s'era patito contra il Vallacco, per tanto doppio che fossemo stati da X giorni, parti il Gran Turco et si messe in via.

*Come il Gran Turco per quell'atto andò contra il Regno d'Ongaria*⁶⁸

Partido il Gran Turco col suo essercito d'Andrianopoli, s'adrizzò alla via di Filippoli⁶⁹, et gionti ad un castello chiamato Cirmen⁷⁰, il Gran Turco fece dar dinari, e tutti quelli, che non si trovano a tuor personalmente dinari, li quali fossero partiti senza licenza ch'assai erano andati, credendo che'l Gran Turco non dovesse quell'inverno campeggiare, massime a quelle bastie verso Tramontana, dove fanno gran freddi, che fin'il Dannubio s'aggiaccia, tutti fossero appresentati ad esso Gran Turco⁷¹, et non guardando a scuse, et a qualità d'huomini, tutti affatto li faceva distendor in terra et batterli secondo il parere suo, et volse che li servisse quelli viaggio sentza soldo, si ch'era temuto et obedito.

Levato il campo da Cirmen per tre alloggiamenti giongessimo alla città di Filippopoli, la qual è ben habitat la maggior parte da christiani, etiam ci sono Turchi; levato il campo, caminando per il gran piano di Filippopoli, trovando alcune ville, per due giornate, ovvero alloggiamenti, giongessimo appresso una gran villa ovvero alloggiamenti, giongessimo appresso una gran villa chiamata Tatarbazar⁷², posta a piè del monte...

Kopya eden metin Donado da Lezze'nin *Historia Turchesca* (1300-1514)... neşr Dr. I. Ursu (Bucureşti 1910), s. 83-93 başlıklı eserdendir. En mühim kısmı muhakkak Maria Giovani Angelello'nun hatıralarıdır. Kaynak ve kaynakça hakkında bkz. 12 ve 90 notlara. *Türk Tarih Kurumunda K. Neki Tercümesi vardır.*

⁶⁸ Romen tarihçisi Ion Ursu J. Thüry'ye dayanarak (I, 167) Scadeddin'nin eserini hatırlamıştı. Buna göre de üç hisarın harap edilmesi seferin baş'amacıdır. Hep Scadeddine göre Macar seferi Boğdan seferinden sonra "2 buçuk ay vuku bulmuştur" (yani 1476-1477 kışında).

⁶⁹ Osmanlı türkçesinde: *Filibe* şimdi Bulgaristanda: *Plodiv* adlı.

⁷⁰ Meriç kenarında bulgarca Çernomen denilen bir şehirdir.

⁷¹ Tercümesi: "Büyük/Koca Türk" yani Fâtih Sultan II. Mehmed.

⁷² Tatar-Pazarcık de denilir.

Leh tarihçisi Jan Dlugosz'un *Historia Polonica* (Lehistan tarihi başlıklı eserinden Boğdan seferi (1475-1476) hakkında kısım:

Per quos Stephanus praefatus Voievoda ¹ certior effectus, furoris contra eum concepti, et quod Caesar Turcorum ² grandes contra illum copias, unda et terris transituras, in quibus et illum proprio capite praedicant affuturum, comparat, intrepidus illum, confisus in diuino auxilio opperiebatur: O virum admirabilem, heroicis Ducibus, quos tantopere admiramur, nihilo inferiorem: qui sub nostra aetate tam magnificam victoriam, inter Principes mundi primus, ex Turco retulit. Meo iudicio dignissimus, cui totius mundi Principatus et imperium, et praecique munus Imperatoris et Ducis contra Turcum, communi Chrisuianorum consilio, consensu et decreto, aliis Regibus et Principibus Catholicis in desidiam et voluptates, aut in bella ciuilia resolutis, committeretur.

Stephanus Voievoda Moldaviae, vigilantissimo studio explorans assidue, et omnium actionum, quas Mahumeth Turcorum Caesar, contra illum comparabat, et moliebatur, progressum, et pro comperto ab exploratoribus habens, Turcum apud Adrianopolim agere, et omnium suarum cogere illic exercitum potentiarum, multiplicibus et variis nunciis, unos alteros praeuenientibus, Casimirum Poloniae Regem, apud Lithuaniam agentem, sollicitat, et magnitudine periculi, quod capiti suo es suis impendebat, demonstata, petebat sibi quam celeri me succursum a Rege et militibus suis iri. Easdemque petitiones, ad Barones Russiae, frequentibus Nunciis et literis resumebat. Summa haec petitionis erat, ut Rex duo millia peditum, ad tuendum Byalogrodum ³ et Kiliam, mitteret, Russie terras in armis esse, et circa Camyeniencz ⁴ statua agere iuberet. Solus ipse Rex ad succurrendum sibi, cum reliquo Regni Poloniae exercitu aptatus subsequeretur. Ipsum illud assumpsisse propositum, ut nullatenus universali dimicationi, contra tam fortem, et numerosum hostem, se committat: sed cedendo cum suis usque ad Camiyenicz, hostem vallat, et distineat. Petebat postremo Regem, ut sibi et suis, in necessitatis articulo, ad Camyeniencz liber ingressus pateret. Quamuis autem Lithuaniae Barones suaderent maxime, ut Rex quam celerrime, Poloniae et Lithuaniae, ac omnes terras moueret, Turco occurrurus. Se ea mente praeditos esse, ut malint contra Turcum pro focis Valachicis, quam Lithuanicis duellare, omnemque suam operam ultro

¹ Boğdan voyvodası Şetefan cel Mare-"Koca Ştefan".

² Türklerin İmparatoru: Fâtih Sultan II. Mehmed.

³ Romence: *Cetatea-Albă*, tatarca-türkçe: *Akkirman*.

⁴ *Kamaniçe*-1672'de Osmanlılar tarafından feth edilmiştir.

pollicerentur. In id bellum fictum magis quam verum, per Stephanum Voievodam, se Casimirus Rex ⁵ trahi credens, optimum, et sufficiens tempus, cunctationi deditus et otio, inaniter apud Lithuaniam absumens et nonnisi circa festa Pentecostes, ex Lithuania mouens, festo corporis Christi apud Grodno exacto, per Brzesczye, die Lunae, quinta mensis Iunii, in Lublin aduenit. Ubi etsiperdies quindecim, per omnes Poloniae Consiliarios fuisset supplicatus et suasus, ne tam insignem et illustrem sui Regni Principem et athletam, Stephanum Voievodam desereret, sed cum omnibus potentiis consurgens, non tam sibi, quam universae Christianitati opem ferret; uno bello, et Turcorum, et Thartarorum bellum, non sine sui nominis celebritate perpetua, confecturus. Rex tamen Casimirus, defectuosum se, et in aerario, et in gentibus allegando, sperans illud bellum simultaneum, et ad irritum recidendum, rem adeo extrahebat, ut Primores Consiliarii, et signanter Derslaus de Rythwiani Palatinus Cracouiensis, et Ioannes de Tythwiani Castellanus Sandomiriensis, et Regni Poloniae Marszalcus (utrumque enim Magistratum, contra scita et laudabiles consuetudines Regni, tunc aliis esurientibus obtinebat) et plures alii in Regem mordacius inuehendo, exprobrarent primum genitoris, deinde Germani sui, postremo suo inordinato, et negligentissimo regimine nobile Poloniae Regnum, nobiliter a Casimiro secundo institutum, ad extremum interitum et ruinam tractum esse: Ampliori interitui, nisi se torpore excusserit, moresque sui regiminis correxerit, propediem traducendum. Qui etiam inter Regnum Poloniae, et principatum Lithuaniae, quae unire debuerat, ablata Lucensi tota, et Podoliae, parte terrarum, a Regno Poloniae, et in potestatem Lithuanicam translata, mucronem horrendum inter unitos populos, cognatas acies, morte sua secuta, collidendos, siens volensque feruerit. Qui videns sibi et Regno suo ab oriente et occidente, austro et aquilone, impendere bella, pusillanimum se et ocisum monstrat. Ni sibi aliter consulat, aut in locum suum alium surroget, quam celerrime per suam desidiam, et turpe regimen, etiam hoste externo non accedent perituros. Hae inuectivae, etsi a singulis Consiliariis certatim probarentur, Regem tamen Casimirum, moribus suis deditum non mouebant, neque ad meliorem inclinabant. Capta est itaque in tam periculoso malo tenuis et languida deliberatio, et Marcziszius Vexillifer de Wroczimouicze. Subdapifer Cracouiensis linguae Turcarum peritus, quam Ephebus, exstans in captiuitate didicerat, captus in praelio, infelicitate per Wladislaum Hungariae et Poloniae Regem commisso, ad Turcum a Casimiro Rege mittitur, rogaturus et moniturus illum, ne terram Valachiae, quae insignis

⁵ Lechistan kralj IV. Kazimir.

portio Regni Poloniae est, bello infestet, neue Casimiro Regni necessitatem imponat, arma contra illum induendi: quae hactenus quamuis a multis Principibus Catholicis rogatus, sollicitatusque, indurere distuleret Stephanum Voievodam⁶ Valachiae sui iuris potestatis esse. Et si in aliquo deliquit contra Turcorum Caesarem, offere illum ad debitam iustitiae satisfactionem. Deponeret tantummodo arma et de iustitiae oblatione contentus, amicum non lacerasset, diemque et tempus diceret, ad quem communes Consilarii conuenirent, differentiam discordiamque amica transactione potius, quam cruento, iniquo et incerto bello finituri.

Singuli Nuncii et exploratores Stephani Voievodae, et universi mercatores Valachiae, numero centum sexaginta, apud Capham⁷ reperti, iuss Turci, gladio percussi sunt. Clades maxima, et cruentus gladius, in universos ordines et aetates desaeuiebat. Ne fatis virium in me est, ut crudelitates innumeras quas ultionis divinae uindex gladius, ob immanissima Caphensium scelera, a barbaris illa die fieri permisit, possem ad plenum describere.

Turcorum Caesar tam insigni victoria elatus, et Caphae quam plurimum iratus, quod in ea a Catholicorum Regum et Principum Nunciis, ad parandum et inferendum sibi bellum, liberi fiebant conuentus, ipsam et moenia eius longo tempore muniuit. Postea vero Bylogrodo Valachiae, terris et undis, accessione Thartaricarum virium auctus, imminere coepit. Tum primum Casimirus Poloniae Rex denunciationi fideli Stephani Voievodae Valachiae⁸ creditum dedit, et quatuor diebus apud Sandomiriam immoratus, in nouam ciuitatem Korczin⁹ venit, illicquo pro die secunda mensis Iulii, cum primoribus Consiliariis, tam Ecclesiasticis, quam Secularibus, conuentum, tardissime licet, tenuit: non tam iam Stephano Voievodae Valachiae, terraeque illius, quam terrarum Podoliae et Russiae succursurus. Stephanus enim Voievoda Valachiae, dum neque a Casimiro Poloniae Rege, frequentibus Nunciis sollicitato, neque a Mathia Rege Hungariae, quem ad ferendum sibi praesidium per Stanczulonem sollicitauerat, sperata auxilia accepisset, et imparem se cum Turco ad dimicandum nosmet, prudenti consilio usus Castris suis utcunque prouisis et locatis, in montes, syluas, et cauernas, et se et populum suum condidit: tempori commodiori, in quo, Turco discedente, propriam recuperare posset, se et gentem suam seruaturus.

⁶ Doğrusu-recte Moldavia yâni Eflak yerine Boğdan memleketi olur.

⁷ Caffa-Kife, Kefe (kâfir'den gelir) Kırım'da kale ve şehirdir.

⁸ Moldaviae okunur.

⁹ Hotin kalesi ve şehiri olabilir.

Septuaginta magnarum nauium classe maximarum opum moles, captiuorum quoque et praesertim traditorum frequens numerus, in Constantinopolim Turco traducebatur. Erat inter illas nauis, una, centum quinquaginta epheborum adolescentum cohortem, ex omni genere ciuium Caphae, venustate praestantium, pro gratissimo munere; ad castrandum, vel abutendum, vehens. In qua cum ad regendum Graecus quidam substitutus esset, Turcis id non sentientibus, a reliqua classe se abstrahens, duodecim Turcis; qui erant in nauī, sub dolo, pro aqua dulci emissis, residuis duodecim occisis; ad portum Kiliae nauem appulit, et tam centum quinquaginta iuuenes, aut castrationi aut lupanari destinatos; quam ditissimam suppellectilem Stephano Voievodae Valachiae¹⁰ tradidit. Qua re Stephanus supra modum exhilaratus, spem recuperandae Caphae, suapte sponte magnam, in animum induxit.

Mittit et praefatus Mathias Hungariae Rex ad Stephanum Voievodam Moldaviae tres notabiles Nuncios cum muneribus: conciliaturus cum Sibi, et a Regno Regeque Poloniae aversurus, videlicet Dominicum Praepositum Albensem, Casparum de Orhwan et Michaellem de Pesth: policens sibi contra Turcum defensionem. Id etsi Stephanus Voievoda Valachiae, potentiam Turci perhorrescens, pro magno suscepisset percussis tamen cum Mathia Hungariae Rege certis foederibus nullatenus induci, vel frangi potuit, ut se a Regno Poloniae scinderet, aut se illi hostem (quod maxime Hungarus moliebatur) declararet. Poloniae tamen Rex Casimirus, cauens sibi et Regno suo in posterum, Stephani fluxam fidem timens, strictius illum sibi obligaturus, Stanislaum Vatrobka de Strzelce Palatinum Belzensem et Andream de Borzischowicce Praepositum Lanciensem, Canonicumque Caracouiensem, in Valachiam pro festo Natiuitatis sanctae Mariae Virginis transmittit qui noua a Stephano feudi et obedientiae exegerunt sacramenta.

... Mahumet¹¹ Turcorum Caesar, odio implacabili contra Stephanum Voievodam Moldaviae fremens, quod et illi tributum denegasset, Kiliam quoque, quam veteres Clitomastum vocauere, suis praesidiis deiectis, sibi usurpasset, et exercitum suum anno transacto, centum viginti millia continentem, clade ingenti, circa palum Rakowycz¹², et fluuium Berlad¹³, deleuisset, omnibus suis potentis, apud oppidum Zophia coactis, contra illum hostiliter ire coepit. Alexandro, cuidam Valacho, qui se germanum

¹⁰ Aşağıda gibi Moldaviae (Kara Boğdan yani Boğdan)

¹¹ Mehmed Türk İmparatoru.

¹² Vaslui kasabası civârında olan Rakova (Rahova) gölleri.

¹³ Birlad adlı ırmak (Moldavia'da);

asserebat Stephani, expugnatum Valachiam, et arces eius, sub tributo commissurus. Procendenti autem Turcorum Caesari, in maximo et graui apparatu tam hominum, quam Camelorum, et bombadarum in id bellum. Martinus Chorazicz de Vroczimouice ¹⁴ miles, et Nuncius Casimiri Poloniae Regis dudum ad Turcum legationem obire iussus, sed variis obstaculis impeditus, et praesertim, quod Stephano Voievodae Valachiae, parum honesta parumque (ut erat) utilis videbatur legatio, apud Varnam oppidum Bulgariae, fortuito obuians, facto potestate dicendi, vigesima secunda mensis Maii, amicitii veteribus, quas inter se Reges Poloniae, et Turcorum Caesares habuerant, commemoratis rogabat et requirebat, ne Stephanum Voievodae Valachiae ¹⁵, tanquam feudalem Regis et Regni Poloniae, bello inuadere contenderet, ne quoque Casimiro Poloniae Regi necessitatem imponeret, iusta arma contra se induendi. At Turcorum Caesar Mahumeth, cum duobus tantummodo Consiliariis, qui Baschae in vulgari eorum appellantur, legatione audita, et veste ex nobilissimis pellibus Sabellinis, in circumferentiis singulis et fimbriis, margaritis et lapidibus preciosis, intexta, pro munere sibi missa garantater accepta, breuiter se absoluens, respondit. Non abnuiturum se requissitioni, Regis Poloniae Casimiri, prov veteri necessitate, morem gesturum si Nuncius ipse Regius, apud Adrianopolim illum offendisset, et quamuis post sumtus ingentes, a bello contra Valachiam, quieturum fuisse: Non licere autem iam sibi, in hostili pene limine constituto: Sponsionem suam Bessarabiae Voievodae ¹⁶ et Tartarorum Caesari ¹⁷, qui illum in id bellum suis legationibus et precibus pertraxerant et accenderant, factam temerare. Non recusaturum tamen, temperaturumque se bello, si Stephanus Voievoda, tributum retentum et futurum, sibi pendere, Kiliam quoque ad Bessarabiae Pricipatum ¹⁸ pertinentem et captiuos singulos restituere, consentiret. Hae cum Nuncio Regio, Martino Chorazicz, conditiones pacis, parum aequae, parumque honestae, ut erant, viderentur, nullo pacto, per Stephanum Voievodam Valachiae acceptandae, negotio infecto ¹⁹, et Caesare Turcorum iam apud Danubium ²⁰ cum oni exercitu constituto, et Danubium nauibus superante,

¹⁴ Leh kralının elçisi Martin Horaziç adlı.

¹⁵ Moldaviae (Boğdan Eflak değil);

¹⁶ Eflak voyvodası Basarab Laiota

¹⁷ Tatarların Hanı, o zaman Mengli Giray han idi.

¹⁸ Eflak prensliği.

¹⁹ "Pis bir alışveriş,;

²⁰ Tuna-romence: Dunărea.

quinque quoque pontes, ad quamlibet necessitatem ingruentem necessarios, in Danubio extruente, Stephanoque Voievoda de omnibus, quae viderat, et audierat certificato, ad Casimirum Poloniae Regem, ad hoc in Marienburg se continentem, peruenit, et bellum ingens, a Turcorum Caesare, non tam Stephano Voievodae et terris suis, quam Regi et Regno Poloniae motum, non ex auditu, sed ex certa scientia et visu, et suis Consiliariis, singula quoque apud Turcorum Caesarem gesta, et responsum, figmento masis, quam veritate refertum, denunciat: Sub idem quoque tempus Thartarorum numerosus exercitus, Turco laturus auxilia, in Valachiam intrauit, et eam prius, quam Turcus, cladibus et vastationibus affligere coepit.

Nihil prorsus Stephanum Voievoda Valachiae, duorum fortissimorum hostium, Tartarorum videlicet et Turcorum, qui pene sub uno tempore (quoniam pro diuerso periculum veriti, non audebant) disparitis tamen exercitibus, Valachiam intrauerant, deterritus, sed mira et incredibili animositate cor gerens, iucundum et indefessum, omnibus frumentis et victualibus, ne hosti cederent in pabulum, igne consumtis, in Thartarorum exercitum, quorum vires multo magis, quam Turcorum, verebatur, intrepidus irruit. Et sufragio diuino fretus, magna clade illum contriuit atque deleuit. Tantoque ardore fugientes, persecutus est, ut plures, acciderit in fuga, quam in pugna. Guo terrore fugientes pereulsi, non arma tantummodo, quo ad fugiendum promptiores forent, sed et arcus et pharetras, sellas et amictus, ut saltem inermes et nudi effugerent, proiciebant, et in fluuium Dnyper²¹, non secus, quam furiosi insiliebant.

Ferocius deinde Stephanus Voievoda Valachiae, Tartarica victoria inescatus contra Turcum irrumprbat, et plures ex Turcis, qui primo Danubium nauibus superabant, confecit. In particularibus quoque congressibus, per se et suos Turcos, inuadens ex syluis, in quas se et suos profunde condiderant, praesertim cum frumendatum irent, victor et superior eudebat. Singulosque captios Turcorum nullo pespectu conditionis, aut aetatis habito, aut viuos excoriabat, aut in palos figebat, donec Turcus multitudine abundans, exercito disparitito, illum et a fronte et a tergo circumdedit. Et nec si quidem tunc aliquo pauore circumdatum, sed pugnam ultro appetentem, strenuissimeque cum suis pugnantem Turcus vicit, et non amplius, quam ducentos de suis prostrauit. Caeteri fere omnes sui aduersis vulneribus consternati. Sed et ipse Stephanus Voievoda, ad future se reseruans, et meliora, quo quemque sors ferebat, fugierunt. Bon

²¹ Dnyper, burada Nipru'da ve Turla da olabilir.

tamen Turco incruenta fit victoria. Tanta enim animositate, a Stephano Voievoda, et suit pugnatum est, ut de Turcis triginta prope millia cecidisse referantur. Claudicare coeperat erga Stephanum Voievodam Valachiae suorum fides, fereque illum omnes Valachi deseruisse videbantur. At ille nihil hac clade, aut vulnere motus, iterum se ad novas pugnas, et praelia, quibus poterat modis, reparabat. Casimiro quoque Regi Poloniae per frequentes et assiduos Nuncios supplicabat, ut duodecim gentium millia sibi in auxilium mittere non retardaret, certificans Regem, adiutorio gentium habito, se de Valachia Turcorum turpiter inuadens ex sylvis, in ques se et suos fugaturum.

Pestis interim et fames, duo intolerabilia mala, in exercitum Turci irrepserant, multique quotidie geminata lue de Turcis absumebantur. Vnum erat Turco et suis leuamen, quod Bessarabus Voievoda²² Moldaviae, cuius occasione et gratia Turcus in id descenderat bellum, omnibus gentibus suis, victualibus quoque, et caetera quaque re, Turcum in qualibet necessitate adiuuabat. Vehementerque Bessaraborum exercitus²³, linguam et mores eosdem cum Valachis habens, et terrae eorum secreta et interiora dinoscens. Valachos magis quam Turcos affligebat. Caesar Turcorum²⁴ incertus et fluctuans, quid amplius ageret, flammis, incendiis et depopulationibus Valachiam conterebat: ex quibus illi, et suo exercitui maior crescebat fames. Totaque fere Valachia depopulata, et in flammam data, etiam in Podoliam vertit manus, et aliqua illius ignobilia oppida et vicos igne absumpsit.

Soczawam²⁵ deinde et Choczim²⁶ arces expugnare aliquanto tempore Turcus aggressus, clade ingenti, circa utramque arcem suscepta, turpiter resilire et alia moliri coactus est. Poterat tunc quidem Turcus, cum omni potentia sua, quasi fera in cassibus deprehensa, clade magna, et per potentiam Casimiri Poloniae Regis, et Suarum gentium, obrui et funesta Valachiae²⁷ vastatio, in illum retorqueri. Sed dum nemo esset, qui vincere hostem et iniquitate locorum, et fame pesteque fractum, vellet (siue occupatio illa fuerit, siue cunctatio Regis, et suorum, nam pusillanimi-vittatem suspicari turpe iudico) bellua illa e manibus elapsa est, et perpetua gloria Regis et Polonorum neglecta. Ad quem vincendum, sola potentia Regis

²² Basarab Laiotă-Eflak voyvodası Boğdanda.

²³ Eflaklıların askeri.

²⁴ Türklerin İmparatoru Mehmed.

²⁵ Suçava-Boğdan başkenti;

²⁶ Hotin-Boğdan kuzeyinde kale;

²⁷ Moldaviae de olabilir;

Casimiri, quam secum ex Aulicis, et mercede conductis militibus, habebati in Prussia, suspiciebat. Vbi nihil aliud tam memorabile gestum, et institutum est in fauorem militarium, quam quod veteri legi iuris Sredensis abolita, sexus foemineus, virili deficiente, in parentum haeriditates, in morem iuris terrestris Polonici succederet.

Consternatione plurima de Turcorum in Valachiam hostili ingressu, et de cladibus incendiisque, per eos commissis, peiora ominans committi Casimirus Poloniae Rex, non secus, quam par erat, cum Consiliariis, secumque praesentibus, singulis fere diebus, nouis et recentibus Nunciis alia super alia mala, quae diaetim accidebant, nunciantibus, commotus, rebus Prussiae infectis magis, quam reformatis (nec enim illas reformare pertinacia Gdanensium, qui Nicolao Tungen fauebant, sinebat) ex Marienburg sorore sua Elisabeth, Ducis Stolpensis Henrici relictā, honorata eximiis insignibus, et filio suo Bogufalo balteo militari, suis quoque Proceribus initiatis, per quam plurima fraudum et dolositatum commenta, quae per Matthiam Hungariae Regem²⁸ contra se et flatum suum, atque Regnum Poloniae, cum Magistro et ordine Cruciferorum ac plerisque mortalibus agitabantur, elucidata, ad liquidum agnoscens, ad Nieschouiam aduenit. Vbi illum Elisabeth Regina per totum tempus more suae in Marienburg opperiebatur. Et exinde feria quarta post festum sancti Laurentii, quae fuit quarta decima die mensis Augusti, Piotrouiam aduenit et conuentum illic generalem, rebus Valachicis prouisurus, tenuit. Consurgunt itaque omnes terrae Russiae, videlicet Przemisliensis, Leopoliensis, Podoliae, Belzensis, Chelmensis, iussu suo regio ad arma, et circa oppidum Camyenee, sub ductu Pauli lassyenski Regni Poloniae Vicethesaurarii, ac Capitanei, Belzensis, et Chelmensis, campestria tenent, in omni necessitate, Stephano Voievodae Valachiae, cui etiam et Valachi, a fide sua alienati auersi, constantia sua et animositate perspecta, operas suas enixius, quam unquam, intenderant, auxilia contra Turcum laturae. Sed cassus fuit et ridiculosus, onerosusque terrarum Russiae, ad meditullia Podoliae, ingressus. Pluribus enim hebdomadis, in locis uariis Podoliae, ingressus. Pluribus enim hebdomadis, in locis uariis Podoliae statua habentes, proprios turbabant et deuorabant, non Turcum, maiores hostilates, maioresque praedas, diebus singulis agendo in Ciues, quam in hostes. Et licet Stephanus Voievoda Valachiae illos, variis literis et Nunciis, ad succurendum sibi sollicitasset: clades suas, et oppressiones suae gentis declarans, et torporem illis contumeliosis verbis exprobrans: non

²⁸ Mathias Corvin/Korvin-macar krali.

tamen illos trahere potuit ad aliquam subuentionem, qui aduentum Casimiri Poloniae Regis, cum maximis copiis quem illis frequentibus denunciabat literis et Nunciis, opperiebantur, neque progredi contra hostem, Rege inexpectato, neque redire in iussu Regis, honestum rati, in unis Statiuis consistebant. Interim classis Turci, quae supplementum militum, et machinamenta varia, ad conquirendas arces et urbes, vehebat. Diuina protente clementia, fluctibus pelagi, et tempestate deleta est. Quo Nuncio Turcus contreritus, cum et poloniae Regem sibi sentiret in dies imminere, Valachia relicta Constantinopolim rediit.

Reuersionem autem Turcae, Matthias Hungariae Rex, in suam laudem traducens, metu processus sui illum, scriptis suis, vulgavit non reuertisse, sed fugisse. Quapropter et Papa quartus Sixtus²⁹, et Ferdinandus Napuliae Rex³⁰, et omnes Principes, et Communitates Italiae, praeter solum Mediolani Ducem, qui se ludificari non permisit, collatione facta, ducenta millia aureorum ad conterendum Turcum, sibi transmittunt qui illis et victoriam de Turco, et illius perpetuum repromittebat exterminium.

Restituit idem ipse Matthias, Hungariae Rex, et Wladislaum Draculam³¹, Voievodam Bessarabiae³², annis prope duodecim in apitiuitate tentum et eum cum Stephano Voivoda Moldaviae, gentibus communibus, contra Bessarabiam, et Praefectum eius Thotrusch³³, à Caesare Turcorum relictum, genere bellum iussit: quo illum sibi contra Poloniae Regem Casimirum strictius conciliaret. Qui etsi primo praelio Bessarabos fudissent, et castra omnia Bessarabiae³⁴ in suam rede-gissent potestatem; in altero tamen praelio Bessarabia, Turcorum auxiliis adiuti, utrunque fusum, de Bessarabia expulerunt. Quam tandem postea Thotrusch Turcorum Coesaris Praefectus, repetiit, et in Suam rede-git protestatem. In eatamen expeditione Dracula frande serui sui occubuit...

Bu lâtnce metin Joannis Dlugossi'nin *Historia Polonica* (t. II, 1 XIII, ed. (neşr) H.L. B. Huyssem, Leipzig-1712, s. 528 ve devamı) başlı eserden kopya edilmiştir.

²⁹ IV. Sixtus (Sikstus), papa: 1471-1484

³⁰ İtalya'daki Napole kralı: Ferdinandus.

³¹ Vlad Dracul, doğrusu oğlu Vlad Tpeş "Kazıklı voyvoda" (1476).

³² Eflak voyovdasi;

³³ Totruş, boyar adı.

³⁴ Eflak-Valachia.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KATILDIĞI İLK ULUSLARARASI SERGİLER VE SERGİ-İ UMUMİ-İ OSMANİ (1863 İSTANBUL SERGİSİ)

Doç. RİFAT ÖNSOY

1851 Londra 1. Uluslararası Sergisi

Bilindiği üzere sergiler bir ülkenin sanayi, ziraat, küçük sanat ve güzel sanatlar ürün, mamul ve eserleriyle memleket hayatına ait teşkilat ve meselelerini gösterip anlatmak için devlet, kurum ve fertlerin teşebbüsüyle kurulan ve açılan yerlerdir¹.

Tarihi oldukça eskiye dayanan sergilerin uluslararası bir nitelik kazanması 19. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. Özellikle Napolyon savaşlarından sonra başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinde artan üretime pazar ve ham madde kaynakları bulmak ciddi bir sorun haline gelmişti. Şüphesiz pazar bulmanın başta gelen şartı üretimin tanıtılmasıdır. Bu amaca yönelik en iyi vasıtlardan birisi uluslararası sergilerdir. İlk uluslararası sergi Avrupa'nın güçlü sanayi ülkesi olan İngiltere'nin girişimiyle 1851'de Londra'da açılmıştır. Sergiye Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Felemenk ülkeleri, İspanya, Portekiz, Prusya, Zollverein devletleri, Rusya, Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu gibi çeşitli ülkelerden 22.000 dengin üzerinde eşya gönderilmiştir. Çin'den de gözlemciler gelmiştir².

24 Zilkade 1266 tarihli Ceride-i Havadis gazetesinde neşredilen bir hükümet bildirisinden anlaşıldığına göre, İmparatorluğun sergiye katılmaktan amacı ülke topraklarının verimliliğini göstermek, Osmanlı tebasının tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki kabiliyetini kanıtlamak, Padişahın ülkenin gelişmesi yolunda sarfettiği gayreti ortaya koymaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nu sergiye katılmaya sevkeden diğer önemli bir faktör de bilhassa Tanzimattan sonra gelişen Osmanlı-İngiliz dostluğu idi.

Sergide teşhir edilecek eşyaların tesbitiyle mahalli meclis ve memurlar görevlendirilerek seçilen emtianın üzerinde bölgesi, sahibi ve fiatı yazılı olduğu halde Nafia Nezareti'ne gönderilmesi istenmiştir³. Toplanan eşyalar

¹ A. Öney, İktisadi ve Ticari Terimler Sözlüğü, 3. Baskı, Ankara 1978, s. 274.

² Ceride-i Havadis, 25 Receb 1267.

³ Ayn. gaz. 24 Zilkade 1266, No. 501.

İstanbul'da gemiye yüklenmeden evvel devlet ricali, sefirler, esnaf ve tüccarın görebilmesi amacıyla kısa bir süre sergilenmiştir⁴.

Londra Sergisine götürülecek, yaklaşık 700 üreticiye ait olan ürünlerin cins ve miktarı şöyle idi⁵:

Elvan kösele, meşin, sahtiyan, güderi⁶, tirşe⁷, boyalı-boyasız postaki ve kaplan postundan birer adet; envai şal, çuha şalı, sof, şayak, miska⁸, kadife, aba ve kebe⁹, yün keçeden mamul kepenek ve külâh, deve ve keçî tüyünden dokunmuş çul ve çuval, işlemeli çuha, seccade, kilim, halı, heybe, torba, kuşak, kolan, kemer, dizgin, yular, çanta, şerit, yastık, sedir ve masa örtülerinden birer takım veya birer adet; canfes, ipekli ve pamuklu alaca, kutnu, ipekli ve pamuklu gömleklik kumaş, ince ve kalın çeşitli bezler, basma, yatak ve yorgan yüzleri, bir ve iki telli kuşak, başörtü, hakber ve sewayiden birer tane veya birer top; berber ve hamam takımları, futa¹⁰, peşkir, peştehal ve el havluları, mahrama, yağlık, mendil, çevre, uşkur, kese, sofrâ bezi ve peşkiri, ipekli ve pamuklu çarşaf, yatak bağı, İngiliz ipliği alacası, sırmalı veya sade maşlahlar, sarık, takke, çorap ve bunlar gibi giyim eşyalarından birer takım, birer top veya ikişer tane; ibrişim, ipek, pamuk ipliği, keten ipliği, urgan, ip, kendir, yün ipi, halat, kaytan, şerit, kınnap, saçak, kemer, etek bağı, Leh kılaptanından şerit, kaytan ve oya, her türlü elbise harcı, çeşitli madenî tel ve tekstil hammaddelerinden birer okka¹¹ veya birer top; hurma yaprağı, karnı, saz, ot, söğüt dalı ve samandan örölmüş hasır, sepet, seccade, yelpaze, sineklik ve bunlara benzer şeylerden birer tane; ağaç, kemik, balık pulu, sedef, boynuz, kösele, meşin, sahtiyan, güderi ve tirşeden mamul silahlık, palaska, sepet, sandık, çetik¹², pabuç, kaşık, tarak, fildişi tarak, kehribar takımı, kiraz ve yasemin tütün çubukları, nargile, para kasaları, okka ve divitden birer tane; kılıç, bıçak, kama, balta, nacak, keser, testere, bıçkı, hızar, satır gibi kesici aletlerle bel, kazma, kürek, çekik, orak, tırpan gibi bağ-bahçe

⁴ Ayn. gaz., 21 Cemazıyelevvel 1267, No. 524.

⁵ Ayn. gaz., 24 Zilkade 1266, No. 501.; X. Heuschling, L'Empire de Turquie, Bruxelles Leipzig 1860, s. 173.

⁶ Yağla sepilenererek hazırlanmış her çeşit deri.

⁷ Üzerine yazı yazılabilecek şekle sokulmuş deri.

⁸ Bir çeşit dokuma.

⁹ Gocuk imalinde kullanılan keçe.

¹⁰ İpekli peştehal.

¹¹ 1280 gram.

¹² Eskiden kadın ve erkeklerin giydikleri, daha ziyade sarı sahtiyanından yapılmış kısa ve bol konçlu ayakkabıya verilen isim.

aletlerinden birer veya ikişer tane; fağfur, frenk ve Kütahya madenlerinden yapılmış billûr, cam, kâse, bardak, tabak, çay ibriği, su testisi, mürekkep hokkası, lüleci ve çömlekci çamurundan imal edilmiş testi, bardak, çanak, çömlek, küp, kavanoz ve benzeri eşyalardan birer tane; altın gümüş gibi madenlerden mamul süs eşyalarından birer takım veya ikişer tane; İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden çıkartılan madenlere ait nümuneler, bunlar arasında zımpara madeni, pota toprağı madeni, tebeşir madeni, güherçile madeni, pekmez toprağı, nişadır madeni, lüleci ve çömlekçi çamuru toprağından birer parça; bileği taşı, köstere taşı, balgami taşı, somaki taşı, mermer taşı, kireç taşı ve kara taştan birer veya ikişer hokka; sade, düz ve kabartmalı yazı kâğıtları, çiçekli ve renkli kâğıt, mukavva, karton ve duvar kâğıtlarından birer deste; pirinç, haşhaş, susam, darı, yulaf gibi hububat çeşitlerinden birer hokka; kırmızı siyah çekirdekli-çekirdeksiz kuru üzüm, incir, hurma, kestane, fındık, erik, armut, dut, vişne ve kayısı kuruları, keçi boynuzu, tulum, kaşar ve lor peyniri, kuru kaymak, pastırma, sucuk, pekmez, pestil, bal, tarhana, bulgur, erişte ve daha bunlar gibi gıda maddelerinin her türlüşünden birer okka; gülyağı, ıtıryağı, biberyağı, kekikyağı, çitlenbikyağı, pelinyağı, taflanyağı, çiçekyağı ve nane suyundan yüzer dirhem ¹³; karagünlük ve karagünlük kabuğu, katran, zift, çam sakızı, ada sakızı, kükürt ve benzerlerinden yarımşar okka; tereyağı, sadeyağ, içyağı, mum, balmumu, zeytinyağı ve haşhaşyağından birer okka; zambak, palamut, çamkabuğu, beyaz ve yeşil mazı, çehri, alboya için asbur çiçeğı, mahmuziye ve güherçile taşı, kalye taşı, göz taşı, zoya yapılır toprak, neft yağı bezir yağı, acı kireç, balık tutkalı, çarık tutkalı, ökse ve meyan kökünden birer okka veya yüzer dirhem; zeytin, keten tohumu ve kenevir gibi yağ elde edilen maddelerden birer okka.

Adı geçen eşyalardan belirtilen miktarda toplanan nümunler Feyzi Bahrî vapuruyla yola çıkartıldı. Temsilci olarak katılan Musurus Bey, Mustafa Paşa ve Cemaleddin Paşa'nın yanında bazı görevliler de Londra'ya gönderildiler ¹⁴. Hava muhalefeti dolayısıyla vapur zamanında Southampton'a ulaşamayınca Osmanlı ürünleri ancak serginin açılışından sonra teşhir edilebilmiştir ¹⁵. Osmanlı mamullerine tahsis edilen salon başta İngiliz Kraliçesi Victoria olmak üzere bir çok ziyaretçi tarafından gezilerek onların

¹³ 3, 2 gram.

¹⁴ Salahaddin Bey, *La Turquie à l'exposition universelle de 1867*, Paris 1867, s. 12 v.d.; A. Giz, *Dünya Sergilerinde Türk Mamulleri*, İstanbul Sanayi Odası Dergisi, 15 Ağustos 1967, sayı 18, s. 11-12.

¹⁵ Salaheddin Bey, ayn. esr., s. 13.

takdirini kazanmıştır. Özellikle tarım ürünleri ve el işleri gerek kalite gerekse çeşit bakımından dikkati çeken başlıca ürünler arasındaydı. 1851 Londra Sergisi yaklaşık altı ay kadar açık kaldıktan sonra 11 Ekim 1851'de kapanmıştır¹⁶. Serginin sonuna doğru kurulan komisyonlar tarafından 170'i büyük olmak üzere 3088 madalya dağıtılmıştır¹⁷. Osmanlı ürünlerinden ödüle layık görülenler şunlardı:

İyi kaliteli ve bol çeşitli tarım ürünleri için Osmanlı İmparatorluğu, Mısır Valisi Abbas Paşa ve Tunus Valisi Ahmet Paşa'ya büyük madalya, gaşiye ve kese işlemeleri için Osmanlı İmparatorluğu'na, kılabledan¹⁸ ve sırma işlemeleri için Tunus Valiliği'ne, çevre işlemeleri için Sofyalı Anakadın'ın kızlarına, Arnavut kesimi elbiseler için Osmanlı İmparatorluğu'na, şıb şıb işlemeleri¹⁹ için Bohçaçı Hanım'a, kehribar çubuk takımı için İstanbul'dan Uzunçarşılı Hacı Naim Ağa'ya, şıb şıb işlemeleri için Hoca Karabettin'in Hanımına, yine şıb şıb işlemeler için Ayşe Hanım ve gelinine, Tunus'tan gönderilen şıb şıblar için Tunus Valiliği'ne, fes, şal ve kefiyeler²⁰ için Tunus Valiliği'ne, ipek, pamuk ve ketenden mamul kumaşlar için Tunus Valiliği'ne, kâğıt makasları için Hasan ve Tahir Ağalar ile Hoca Kırkor Zımmiye, Sofya'da imal edilmiş makaslar için Sofya Sancağı'na, Mısır'dan gönderilen gül ve çiçek suyu şişeleri için Mısır Valiliği'ne, Beykoz Fabrika-i Hümayunu mamulleri için Fabrika yönetimine, Tunus'da imal edilen ve çeşitli makina ve değirmenlerde kullanılan demir kanatlar için Tunus Valiliği'ne, İstanbul'dan gönderilen tarak ve kaşıklar için ilgili esnaf teşkilâtına, kehribar imali için Hoca Mehran Bazergan'a, yine kehribar imali için İstanbul'dan Uzunçarşılı Said Ağa'ya, yasemin çubuk, Edirne sabunu, mum ve Yemen şekeri için Osmanlı İmparatorluğu'na, ıtriya için Tunus Valiliği'ne, Bursa ipekli dokumaları için ilgili fabrika ve atölyelerin yönetimine, inşaat taşları için Mısır Valiliği'ne, beyaz ve yumuşak buğday için Mısır Valiliği'ne, demir madeni için Bozca Ada'ya, hurma için Esseyd Muhsin'e, sert buğday, bal ve tütün için Osmanlı İmparatorluğu'na, tütün için Mustafa Haydar'a, diğer bazı toprak mahsulleri için Abdülhamit'e, aynı şekilde bazı tarım ürünleri için Tunus'tan Mahmuddin'e, pamuk için

¹⁶ Mecmua-i funun, Ramazan 1279, No. 9.

¹⁷ Ceride-i Havadis, 17 Muharrem 1268, No. 554.

¹⁸ Pirinç, bakır ve kalay gibi maddelerden çekilerek gümüş ve altın yaldız vurulmuş ince madeni tel.

¹⁹ İnce gümüş tellerle dokunmuş, işlenmiş bir çeşit ipekli kumaş.

²⁰ Arap erkekleri tarafından kullanılan, kenarları püsküllü geniş baş örtü.

Abdurrahim Oğlu'na, Mısır'da yetiştirilen sarı mısır ürünü için Mısır Valiliği'ne, deri nümuneleri için Üsküdarlı debbağ ustalarından Hacı Ali Ağa'ya, rugan deri için Midilli Adası sakinlerinden Pinto'ya, yapağı için Yüzbaşı Mehmet Ağa'ya, çatma yastık için Üsküdarlı Hacı İbrahim Ağa'ya, bürüncek için Hacı Mustafa Ağa'ya, Kâğıt mamulleri için Düzoğlu'na, Mısır'dan gönderilen Arapça, Farsça ve Türkçe 165 kitap için Mısır Valiliği'ne çeşitli teşvik ödülleri.

1851 Londra Sergisi uluslararası ilk sergi olması dolayısıyla burada çeşitli ülkelerden gönderilmiş bir çok tarım ve sanayi ürünleri ile sanat eserlerini bir arada görmek mümkün olmuştur. Teşhir edilen eşyalar arasında dikkati daha çok yeni icat edilmiş makina, alet ve cihazlar ile modern makinalarda imal edilmiş dokumalar çekmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ise sergiye geleneksel tarım ürünleri ve el sanatları ile katılmıştır. Bunların başlıcalarını gerek sayı gerekse kalite bakımından Mısır ve Tunus'dan gönderilenler oluşturmaktaydı.

Netice olarak serginin konusunu sanayi devrimini müteâkib Batı'da tarım, sanayi ve sanat alanlarında katedilen gelişmeler teşkil etmekle birlikte, Osmanlı tarım ürünleri ile bazı tekstil mamullerinin tanıtılması bakımından faydalı olduğu söylenebilir.

1855 Paris Uluslararası Sergisi

İkinci uluslararası sergi 1853 yılında Newyork'ta açıldı. Ancak mesafe uzaklığı dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu bu sergiye iştirak etmedi. Bundan iki yıl sonra, yani 1855 yılında Pariste açılan üçüncü uluslararası sergi Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı ikinci sergi oldu. 1855 yılının Kırım Savaşına rastlamasına rağmen sergiye ilgi oldukça büyük olmuş, İstanbul başta olmak üzere İzmir, Selânik, Trabzon, Aydın, Halep, Niş, İskodra, Drama, Şam, Niğde, Kayseri, Bozok, Amasya ve Bursa gibi çeşitli bölgelerden yaklaşık 2000 kalem mal gönderilmiştir²¹. Daha önce de olduğu gibi sergiye gönderilecek malların toplanıp tesbitiyle yine mahalli meclis ve memurlar görevlendirilmiş, seçilecek ürünlere vergi ve gümrük muafiyeti tanınmış, nakliye masrafları da devlet tarafından karşılanmıştır²². Paris Sergisinin 1855 Mayısından açılması kararlaştırılmış iken, Savaş sebebiyle bir ay sonraya ertelenmiş ve İmparator III. Napolyon

²¹ Ceride-i Havadis, 7 Cemaziyelâhîr 1271, No. 729; ayn. gaz., 28 Cemaziyelâhîr 1271, No. 732; Salâheddin Bey, ayn. esr., s. 13.

²² Başbakanlık Arşivi, Meclis-i Mahsus irade 1044.

açılıştaki bizzat hazır bulunmuştur²³. Bâbı âli'yi Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Bey temsil etmiştir²⁴. 35 pavyonda sergilenen Osmanlı ürünlerinin belli başlı kalemleri şöyle idi²⁵:

1. Çoğu İzmit Fabrika-ı Hümayunu'nda dokunmuş olan 55 adet elbiselik kumaş, yünlü dokuma, iç çamaşır, şal ve keçe nümuneleri,

2. Uşak, Gördes, Demirci, Kula, Afyonkarahisar, Sivas ve Hereke'den gönderilmiş 52 adet halı ve seccade,

3. Büyük bir kısmı Zeytinburnu Fabrika-i Hümayunu mamulü olan 61 çeşit yünlü ve pamuklu dokuma ile Yeniköy (Boğaziçi) atölyelerinde imal edilmiş renkli mendiller,

4. Ereğli Fabrikası mamulü olan tafta, saten, kadife ve ipekli dokumalar, Şam kumaşları, Serez yünleri, Bursa tülleri, Kıbrıs krepleri ve helâli adı verilen tül dokumalardan oluşan 168 adet nümune,

5. Keçe, ince kumaş, merinos dokumaları, çuha habanileri üzerine yapılmış işlemelerden müteşekkil 68 adet nümune,

6. 37 adet ham ipek, kaytan, düz ve bükülmüş keten ve pamuk ipliği nümunesi,

7. 31 adet şerit nümuneleri, bunlar arasında özellikle kılıç kınları, kuşak, kemer ve at koşumları,

8. Beyrut atölyeleri ile Hereke Fabrika-i Hümayunu mamulü 10 adet kurdela ve şerit nümunesi,

9. 13 adet tuhafiyeci nümunesi, bunlar arasında bilhassa Feshane-i Hümayunu'nda imal edilmiş fesler ile Konya ve Amasya'dan gönderilmiş keçe, takke ve çoraplar,

10. Ekseriyeti Selvi Burnu Fabrika-i Hümayunu mamulü 53 adet kösele, kürk, maroken deri, kuzu, çakal ve kaplan derileri nümunesi,

11. Kandiye ve İstanbul'daki askeri atölyelerden gönderilmiş 15 çift kundura, potin ve terlik,

12. 12 adet şark tipi eyer,

13. Tophane Fabrika-i Hümayunu mamulleri, Şam tüfekleri, beşli ve gümüş yaldızlı Yanya tabancalarından müteşekkil 44 adet ateşli ve kesici silah,

14. 15 adet hırdavat nümunesi,

15. Bakır ve bronzdan mamul 20 adet mangal, karavana, tepsi v.s.

16. Davul, zurna, kemençe gibi şarka mahsus 23 adet muzik aleti,

²³ Ceride-i Havadis, 19 Ramazan 1271.

²⁴ Ceride-i Havadis, 11 Ramazan 1271, No. 742.

²⁵ Coup d'oeil général sur l'Exposition Nationale a'Constantinople, Extraits du "Journal de Constantinople", 1er Octobre 1863, s. 162 v. d.

17. Manastır, Şam, Yanya ve İşkodra gibi bölgelerden gönderilmiş 50 adet moda ve süs eşyası,

18. 107 adet çekmece, dolap ve nalın gibi ağaç mamulü süslü ve kabartmalı eşya,

19. 30 adet mermer, kaymak taşı, damarlı taş, siyah Kudüs taşı ve diğer taş mamulleri nümunesi,

20. 29 adet seramik nümuneleri, bunlar arasında özellikle İncirköy Fabrika-i Hümayunu mamulü porselen ve cam eşyaları, Çanakkale çanak-çömlekleri, Kütahya çinileri, fırınlanmış topraktan mamül çubuk lüle ve biblolar,

21. Krem, güzel kokular, kokulu sabun, Kızanlık ve Kandiye gül ve sirke suları ile Konya nane suyundan oluşan 20 adet parfüm nümunesi,

22. 18 adet şeker ve şeker mamulü, bunlar arasında İstanbul lokumu, sebze ve meyva ezmeleri, pekmez v.s.,

23. Kıbrıs ve Kandiye şarapları, Kızanlık ve Kandiye rakıları ile Gemlik sakızlarından oluşan 13 nümune,

24. 24 adet zeytin, susam, ceviz, badem ve haşhaş yağı nümunesi,

25. 12 adet tuz ve amonyak nümunesi, bunlar arasında şap, güherçile, soda ve sodyum klorür,

26. Buğday, çavdar, mercimek ve fasülye unu ile patetes nişastasından oluşan 27 nümune,

27. 32 adet meyva, bitki ve tohum nümunesi, bunlar arasında Sayda şeker kamışı, beyaz Halep mantarı ve Kandiye kaparıleri,

28. Çoğu Sakız Adası'ndan gönderilmiş sakız, Konya'dan gönderilmiş çam sakızı ve Serez'den gönderilmiş katran tortusundan oluşan 7 adet zambak ve reçine nümunesi,

29. 6 adet kök ve lif nümunesi,

30. Kök boya, Yanya kırmızı boyası, safran, Kudüs çiviti ve Konya sumak ağacı yaprağından oluşan 19 adet boya ve tanen nümunesi,

31. 36 hayvansal ürünler, bunlar arasında bal, balmumu, deve ve tavşan içyağı, koza, keçi kılı, Sayda kırmızıböceği, Kandiye sünger ve mercanı,

32. Dövme demir, Lübnan ve Manastır'dan gönderilmiş maden, Demirhisar ve Nevrekop'dan gönderilmiş manyetik maden filizi, Kandiye'den gönderilmiş demir sülfat, Drama ve Trabzon'dan gönderilmiş gümüş galen, bakır, bakır sülfat, bakır pirit, krom ve krom oksit ve İzmir'den gönderilmiş kırmızı topraktan müteşekkil 28 nümune,

33. Nevrekop'tan gönderilmiş ametist, Bursa'dan gönderilmiş amyant, Sivas'tan gönderilmiş zımpara taşı, Edirne'den gönderilmiş talk, mika,

tebeşir ve kireç taşı, Tokat'dan gönderilmiş oniks, Lübnan'dan gönderilmiş sarkit ile Kandiye'den gönderilmiş renkli mermerlerden oluşan 39 adet nümune,

34. 15 yanabilir maden nümunesi, bunlar arasında Kastomonu ve Lübnan'dan maden kömürü, linyit, bitum, kükürt, Halep'den katran ve Kandiye'den gazyağı,

35. Nihayet sıvı mineraller içerisinde Manastır'dan gönderilmiş atlara içirilen bir adet demir ihtiva eden su nümunesi.

Teşhir edilen eşyaları ödüllendirmek için sergiye katılan devletlerin gönderdiği temsilcilerden oluşan komisyonlar tarafından yapılan değerlendirme sonunda Osmanlı ürünlerine 27 madalya ve 20 mansiyon verildi²⁶. Bunların dağılışı şöyleydi:

Maden alışı için İstanbul'dan Mihranduzoğlu'na madalya; tarım ürünleri için Trablusgarp eyaletine madalya; ipek kozaları için Beyrut'dan Mourque et comp., ile Hamadi'ye madalya; incir ürünü için Aydın Vilayeti'ne, susam yağı için Edirne Vilayeti'ne, yumuşak buğday için Konya Vilayeti'ne, kuru üzüm için İzmir Vilayeti'ne, Mısır ürünü için Canik Sancağı'na madalya; fıstık ürünü için Halep Vilayeti'ne, arpa için Amasya Vilayeti'ne, beyaz buğday için Kandiye'ye, kuru üzüm için Filipe Vilayeti'ne mansiyon; Kıbrıs ve Olimpiya Dağı şarapları için Bursa'dan Falkeysen et comp.'na madalya; ilâç ve tıbbi cihaz koleksiyonu için İstanbul'dan Della-Sudda'ya madalya; Şark silah arması için Osmanlı İmparatorluğu'na mansiyon; siyah yün korseler için İzmit Fabrika-i Hümayunu'na mansiyon; sarı ve kırmızı bakır mamulleri için Anadolu ve Rumeli eyaletlerine mansiyon; kurdela ve şeritler için Hereke Fabrika-i Hümayunu'na mansiyon; ham ipek için Beyrut'dan Dalgue Mourgue madalya; ham ipek için Bursa'dan Agop Çubukcuyan'a ve beyaz ibrişimler için Bursa'dan Pavlaki'ye madalya; bütün İmparatorlukta yapılan altın ve gümüş işlemler için Osmanlı İmparatorluğu'na madalya; el işi ve yün örgüler için Yanya Vilayeti'ne madalya; çeşitli dokuma ve başlıklar için Feshane-i Hümayun'a madalya; keçe mamulleri için Bursa'dan Ali Ağa'ya madalya; Arap kesimi örgüler için İstanbul'dan Hacı Bekir Ağa'ya madalya; Arnavut kesimi işlemeli elbiseler için İstanbul'dan Mustafa Ağa'ya madalya; vişne ağacından imal edilmiş ağızlıklar için İstanbul'dan Artin'e madalya; keten ve pamuklu giysiler için Trabzon'dan Fabrikatör Hacı Usta'ya madalya; işleme ve danteleler için İstanbul'dan Gülmezoğlu'na madalya; süslü terlikler için İstanbul'dan

²⁶ Coup d'oeil général, s. 164 v.d.; Ceride-i Havadis, 18 Recep 1278. No. 1075.

Hacı Hüseyin Ağa'ya madalya; pipo ve bastonlar için Afyon Karahisar'dan Ahmet Usta'ya madalya; takke ve benzeri mamuller için İstanbul'dan torbacılar Kâhyası Mustafa Ağa'ya madalya; çeşitli ağızlıklar için Sivas'taki atölye sahiplerine madalya; kırmızı topraktan mamul lüleler için İstanbul'dan Hurşit Ağa'ya madalya; işlemler için bayan Marie'ye madalya; tütün keseleri için İstanbul'dan Stefan'a madalya ve Osmanlı-İngiliz ve Fransız ittifakını sembolize eden bir anıt projesi için İstanbul'dan Pascal Artin'e mansiyon.

1862 Londra II. Uluslararası Sergisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun iştirak ettiği diğer bir sergi de Londra II. Uluslararası Sergisidir. Bu konuda kaleme alınan 29 Cemaziyelâhir 1278 tarihli bir takirde, İmparatorluk mamullerinin sergilere gönderilmesinin hazineye daima önemli mali yükler getirdiğinden Mayıs ayında açılacak sergiye iştirak edilmemesinin düşünüldüğü, ancak bu durumun Osmanlı İmparatorluğu'nun ziraat, sanayi ve sanat sahalarındaki ilerlemesinden yabancı devletlerin şüphe etmelerine sebep olabileceğinden, bu sefer de maden, hububat ve sanayi ürünlerinden oluşan nümunelerin masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere Londra'ya gönderilmesi istenmektedir²⁷. Daha sonra Bursa ipekli dokumaları, Selânik havluları Uşak ve Gördes seccade ve halıları başta olmak üzere I. Londra ve Paris sergilerinde dikkati çeken mamullerin bu sefer de teşhir edilmesinin faydalı olacağı belirtilmektedir²⁸.

Londra'ya gönderilecek eşyalarla ilgili işlemleri yürütmek üzere Ticaret Müsteşarı Server Efendi'nin başkanlığında bir komisyon kuruldu²⁹. Sergiye iştirak beklenenin çok üzerinde oldu. Zira çeşitli sektörlerden sergiye katılmak üzere 787 üretici müracaat etti³⁰. Gönderilen mallar arasında çoğunluğu İmparatorluğun muhtelif bölgelerinde yetiştirilen buğday, arpa, çavdar, mısır, pirinç, tütün, pamuk, ipek, kuru sebze ve meyvalar oluşturmaktaydı. Tarım ürünlerini Manastır, Canik, Giresun'dan gönderilen demir madeni, Kıbrıs, Tırnova, Şam, Trabzon, Kastamonu ve Ankara'dan gönderilen bakır madeni, Karadağ ve Avrat Hisar'dan gönderilen gümüş madeni, Bosna ve Adana'dan gönderilen galen, Ereğli, Amasya ve Kandiye'den gönderilen taş kömürü, Konya ve Filibe'den gönderilen potasyum nitrat, Afyon'dan gönderilen şap, Bandırma taş

²⁷ Başbakanlık Arşivi, Meclis-i Mahsusa, irade 1044

²⁸ Ayn. yer.

²⁹ Ayn. yer.; Ceride-i Havadis 29 Ramazan 1278, No. 1085

³⁰ Coup d'oeil général., s. 166.

ocaklarında elde edilen mermer nümuneleri takip etmekteydi. Sergiye gönderilen sanayi mamulleri ise, devlete ait fabrikalar ile İmparatorlukta yaygın bulunan küçük atölyelerde imal edilen yünlü, ipekli ve pamuklu kumaşlar, İstanbul, İzmir ve Selânik'te yapılan el işlemleri, halı seccade ve silahlardan müteşekkildi.

Adı geçen Osmanlı ürünleri Londra Sergisinde 25 pavyonda teşhir edilmişti ³¹:

1. Maden ve taş ürünleri (37 üretici) ³².
2. Gıda maddeleri (80 üretici)
3. İmalatta kullanılan bitkisel ve hayvanî mamuller (94 üretici)
4. İmalatta kullanılan makina (Şam'dan Bayazid Efendi)
5. Lokomotif (İstanbul'dan S. Balyan)
6. Ziraat alet ve makinaları (3 imalatçı)
7. Silah (16 imalatçı)
8. Muzik aletleri (2 imalatçı)
9. Pamuk (52 üretici)
10. Keten ve kenevir (18 üretici)
11. İpek ve kadife (57 üretici)
12. Yünlü ve karışık kumaşlar (83 üretici)
13. Halı (44 üretici)
14. İşleme, dantel ve örgüler (30 üretici)
15. Kürk, deri, yün ve kıl (22 üretici)
16. Meşin ve koşum takımları (58 imalatçı)
17. Giyim eşyaları (53 imalatçı)
18. Kâğıt, kitap ve büro malzemesi (7 imalatçı)
19. Mobilya (32 imalatçı)
20. Hırdavat (17 imalatçı)
21. Kesici aletler (15 imalatçı)
22. Kuyumculuk ve mücevherat işleri (17 imalatçı)
23. Toprak işleri (22 imalatçı)
24. Eski kitap, ağızlık v.s. gibi çeşitli eşyalar (22 iştirakçi)
25. Güzel sanatlar (M.P. Mussurus).

Sergi sonunda kurulan uluslararası jüriler tarafından yapılan değerlendirilmede Osmanlı ürünleri 83 madalya ile 44 mansiyon kazandı. Bunların dağılışı şöyle idi ³³.

³¹ Ayn. esr., s. 166 v.d.

³² Parantez içindeki rakamlar ilgili sektörde sergiye katılanların sayısını göstermektedir.

³³ Coup d'oeil général., s. 167 v.d.; Salaheddin Bey, ayn. esr., s. 15.; Mecmua-i funun, No. 9, Ramazan 1279.

Gıda maddelerinden, un nümuneleri için Selânik'ten Dobrila'ya, Drama ve Filibe Valiliklerine, buğday nümuneleri için Halep'ten Mehmed Raşid ve Selânik Valiliği'ne, üzüm çeşitleri için Sisam Valiliği'ne, üzüm ve incir çeşitleri için İzmir'den P. Giudici'ye, şaraplar için Kandiye ve Kıbrıs valiliklerine madalya; yumuşak buğday nümuneleri için Adana, Akkâ, Ankara, Balıkesir ve Aydın, nohut için Kandiye, susam nümuneleri için Çanakkale, haşhaş nümuneleri için Kütahya, çavdar nümuneleri için Lübnan ve Musul, mısır nümuneleri için Sarı Şaban, hurma nümuneleri için Lübnan valiliklerine, rakı ve şarap nümuneleri için Köprü'den Burunoğlu Kevork ile Halep'den Mehmed Raşid'e mansiyon; İmalatta kullanılan bitkisel ve hayvanî mamullerden, yaprak tütünler için Drama, Lazkiye, Serez, Lübnan ve Hasköy valiliklerine, puro ve sigaralar için Théodoridi'ye, mum ve balmumu için Ali Ringa'ya, alizarin için Balıkesir Valiliği'ne, sakız ve alizarin için Şam Valiliği'ne, sumak ve alizarin için Şam Valiliği'ne, alizarin, tentür ve mazı için Halep'den Mehmed Reşid'e, mazı için Konya Valiliği'ne, mazı ve Palamut için Bursa Valiliği ve Mustafa Oğlu'na, palamut için İzmir'den Malini Ağa'ya, alizarin ve sakız için Kütahya Valiliği'ne, sarı buğday için Sivas Valiliği'ne, ve çeşitli sanayi bitkileri için İzmir'den Sidney Maltass'a madalya; tütün nümuneleri için Şam ve Sarı Şaban valiliklerine mansiyon; silahlardan, tüfek ve tabancalar için ilgili fabrika ve atölyelere, işlemeli kılıçlar için Hetum'a madalya; çeşitli çaptaki tüfek, tabanca ve kılıçlar için Adana Valiliği'ne ve Mustafa Ağa'ya mansiyon; muzik aletlerinden, çeşitli ziller için İstanbul'dan Avedis'e, Şark muzik aletleri için Toplu'ya madalya; aynı kişilere diğer bazı muzik aletleri için mansiyon; ipekli dokuma ve kadifelerden, sergiye iştirak eden devlet dokuma fabrikalarına, ham ipek için Bonnal freres, Brutto, Hermissian, Manassa, pavlaki ve Torosoğlu'na, kadife ve ipekli dokumalar için Hereke Fabrika-i Hümayunu'na, işlemeli kumaşlar için Halep ve Şam valiliklerine madalya; ham ipekler için Abe, Yakob Fiano, Halim Ağa, Fettala, Ceizi Yanko, Papasoğlu ve Vuccino'ya mansiyon; karışık kumaşlardan, ipek ve pamuk karışımı dokumalar için Şam, Bursa ve İstanbul valiliklerine, pamuk ve yün karışımı ve yünlü dokumalar için Filibe Valiliği'ne madalya; halılar için Uşak, Manisa, Selânik ve Filibe valiliklerine madalya; işleme ve danteleler için, İstanbul'dan Hidayet Efendi, Vehirarky Ağa, Yakob Ali ve Bayan Yıldızyan'a madalya; İstanbul'dan Kostaki, Canikoğlu, Artin ve Bayan Takouy'a mansiyon; kürk ve deriler için, Osmanlı İmparatorluğu'na madalya; giyim eşyalarından, işlemeli milli kıyafetler için Gabriel Osman'a, Hama ve İşkodra valilikleri ve Şakir Efendi'ye, çeşitli ayakkabılar için

Edirne Valiliği, İskender ve Mehmet Ağalar ile Manoli'ye madalya; elbise, iç çamaşır ve ayakkabılar için Hacı Ahmet, Bourdjouk, Cebri Abdelghani, Nisnani, Salih Efendi, Abdullah ve Selim Ağalara mansiyon; parfümeri, süs eşyası ve benzeri mamullerden, sigara ağızlıkları için Hüseyin Usta ve Ahmet Ağa'ya, tesbih ve kehribar için İbiş, Ali Rıza ve Hüsrev Ağalar ile Kaşıkçıoğlu'na, oyma ağaç işleri için Hasköy (Bulgaristan) Valiliği'ne, kokulu maddeler için Girit Valiliği'ne madalya; ve parfüm çeşitleri için Girit Valiliği'ne mansiyon.

Kısaca açıklamaya çalıştığımız uluslararası sergilere büyük ölçüde gelişmiş ülkelerin sanayi ürünleri konu olmuştur. Başlıca amaçları da yeni pazarlar bulmaktır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu için böyle bir endişenin henüz söz konusu olduğu söylenemez. Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun adı geçen sergilere katılmasının amacı, daha çok Tanzimat ve Islahat Fermanında vaad edilenlere uygun olarak ülkede tarım, sanayi ve sanat alanlarında yapılan hamleleri özellikle Avrupa devletlerine göstermeye yönelikti. Bura da şunu belirtmek lâzımdır ki, bu sergiler sayesinde Osmanlı İmparatorluğu ham madde kaynakları ve tarım ürünleri bakımından büyük bir potansiyele sahip olduğunu göstererek yabancı devletlerin dikkatini çekmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun zengin bir tarım ülkesi olmanın yanında, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayiindeki belirgin gerilemeye rağmen dokumacılık, el sanatları, debbağcılık gibi branşlarda Avrupa ile rekabet edebilecek seviyede olduğu, Bursa, Şam, İstanbul, Filibe, Halep, Antep ve Uşak gibi şehirlerin de hâlâ eski önemlerini mahafaza ettikleri görülmektedir. Ödül kazanan Osmanlı tebasının isimlerinin incelenmesiyle de belirlenebileceği üzere, Osmanlı ticarî faaliyetinde olduğu gibi endüstriyel faaliyetlerde de gayri müslimler ile yabancılar söz sahibi idiler.

Bu sergilerin Osmanlı İmparatorluğu açısından diğer bir önemi de Batı sanayii ile Osmanlı sanayii arasındaki farkın bariz olarak anlaşılmasıdır.

SERĞİ-İ UMUMİ-İ OSMANİ

(1863 İstanbul Sergisi)

19. yüzyıl dış politikada olduğu gibi ekonomide de inisiyatifin tamamen Batı'ya geçtiği bir dönem olmuştur. Seri üretime geçen Batı Avrupa kısa zamanda diğer ülke pazarlarında üstünlüğü ele geçirdi. Bu cümleden olarak Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan ticarete üstünlük Akdeniz'i kontrolü altında bulunduran İngiltere, Fransa, İtalya ve Avusturya gibi devletlere geçti. Özellikle yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticarî faaliyetlerini sınırlayan tahditler 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması ile kaldırılın-

ca yabancı mamullerin Osmanlı pazarlarına yerleşmesi kolay oldu. Tanzimat ve Islahat Fermanı da yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uzantıları olan Ermeni, Rum ve Yahudilere bir takım hukukî güvenceler getirerek bunların ticarî hayatta daha aktif rol oynamalarını sağladı. Avrupa'nın gelişen sanayi ve çoğalan nüfusu ham madde ve besin ürünlerine olan talebi artırıncı Osmanlı İmparatorluğu dış pazarlara açıldı. Ne var ki üretim iç ve dış pazar ihtiyacını karşılamayınca fiatlar yükseldi ve yerli sanayi ham madde bulmak gibi önemli bir sorunla karşı karşıya kaldı. Diğer taraftan Avrupa'nın ucuz ve kaliteli mamulleri Osmanlı pazarlarında yerli mallarla rekabete girerek onun iç pazar alanlarını daralttı. 1860'lara kadar Osmanlı pazarlarını denetime alma sürecini tamamlayan Batı Avrupa, 1856 Islahat Fermanının getirdiği yeni haklardan da yararlanarak daha büyük kazançlar sağlamak amacıyla İmparatorlukta yatırımlara yöneldi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu daha sıkı bir şekilde kapitalizmin yörüngesine bağlanmış oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'na gelince, özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında birbirini takip eden iç isyanlar ve savaşlar yüzünden dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Bu dağılmayı durdurmak veya geciktirmek amacıyla girişilen ıslahat hareketleri ise beklenen neticeyi vermedi. Bu bakımdan Bâbîâli İmparatorluğun yarı sömürge haline getirilmesine uzun süre seyirci kaldı. Ancak 1856 Paris Anlaşmasından sonra bir sulh dönemine girilmesiy-le ekonomiyi içinde bulunduğu durumdan kurtarmak amacıyla bir takım tedbirler alındı. Bunlar Batı'nın üretim metot ve usullerini alarak Osmanlı ekonomisine rekabet gücünü kazandırmayı amaçlıyordu. 1860'lardan itibaren uygulamaya konulan bu tedbirleri şöyle özetlemek mümkündür:

1. Yerli üretimi yabancı mamullerin rekabetinden korumak amacıyla ithal gümrüğünün artırılması,
2. Sanayici ve iş adamlarının sorunlarını tesbit etmek ve alınması gereken tedbirler hakkında Bâbîâli'ye öneride bulunmak üzere sanayii ıslah komisyonunun kurulması,
3. Sanayiî ihtiyacı olan kalifiye eleman yetiştirmek amacıyla sanayi mekteplerinin açılması,
4. Rekabet gücüne sahip makinalı üretime geçebilmek için esnafın şirketler halinde birleştirilmesi,
5. Ülkede üretilen malların kalite, çeşit ve fiatlarını görmek, üreticinin sorunlarını tesbit etmek, başarılı olanları ödüllendirmek maksadiyle İstanbul'da bir sergi açılması.

Buradan da anlaşılacağı üzere İstanbul sergisinin amacı, daha öncekilerden farklı olarak Osmanlı ekonomisinin sorunlarını tesbit ederek onlara çözüm aramaktır. Bâbiâli'nin sergiye verdiği önemin bir tezâhürü olarak sergi işlerini yürütmek üzere kurulan üst komitenin başına devrin Maliye Nazırı Prens Mustafa Fazıl Paşa getirildi. Komitede Mustafa Fazıl Paşa'nın yanında Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Bey, Sadrazam Fuad Paşa'nın oğlu Nazım Bey, Ticaret Müsteşarı Server Efendi ve devlet ricalinden Agaton Efendi bulunmaktaydı ³⁴. Başlangıçta sergide sadece yerli ürünlerin teşhiri düşünüldüyse de, sonradan Avrupa'dan gönderilecek yeni icad olunmuş makina ve aletlerin de sergilenmesinin faydalı olacağı kanaatine varıldı ³⁵. Bu konuda yayınlanan resmî bir bildiride "İş bu sergi her ne kadar Memalik-i Mahruse-i Şâhâne eşyasına mahsus ise de Avrupa'da vapur kuvvetiyle ve daha sair suver ve esbab-ı teshiliyye ile işletilen tezgâhlarda meydan-ı husule getirilen emtia-ı mütenevvia usûl-i kadime üzere el ile imal olunan eşyanın nisfı pahasına ve belki daha aşağı çıkarılmakta olduğu cihetle erbab-ı hiref ve sanayinin saye-i inayetvaye-i Hazret-i Padişah ile bu makule muhtereatı dahi re'y-el-ayn müşahade ederek terakki-i ma'mûlâtın esbab ve vasıta-i sahihiyesine iktiran etmeleri için Avrupa'da hiref ve sanayii için yeni icad olunmuş seh-ül-istimâl bazı makina ve edevat irsaline râğbet edenler olduğu halde yalnız o misüllü şeylerin dahi kabulüne ve bunlar için civar-ı sergide bir mahalli-i mahsus ve münasib tertib ve tahsisine karar verilmiş ve eşyayı dahiliyye misüllü zikr olunan makina ve edavat dahi resm-i gümrükten muaf tutulmuştur" denilmektedir ³⁶.

Sergi yeri olarak Sultan Ahmet'de mevcut bazı binaların üzerinde durulduysa da bunların ihtiyaca kâfi gelmiyeceği görülerek, aynı semtde özel bir sergi binası yapılmasına karar verildi. Binanın inşaatı Mustafa Fazıl Paşa, Mısırlı Sarraf Kevork, Eramian ve Oppenheim'den oluşan bir kumpanyaya ihale edildi ³⁷. Hazinesinin içinde bulunduğu ödeme güçlüğü dolayısıyla serginin bütün masrafları, giriş ücretleri karşılığı tertip komitesi tarafından karşılandı ³⁸.

22 Aralık 1862 tarihinde serginin kuruluş ve çalışma esaslarını belirleyen 61 maddelik "Sergi-i Umumi-i Osmanî Nizamnamesi"

³⁴ Ceride-i Havadis, 5 Şaban 1279, No. 1128.

³⁵ Başbakanlık Arşivi, İrade-i Hariciye 11 244.

³⁶ Tasvir-i Efkar, 7 Cemaziyelâhir 1279, No. 45.

³⁷ Tercüman-ı Ahval, 3 Cemaziyelâhir 1279, No. 623; Coup d'oeil général., s. 17.

³⁸ Mecmua-ı funun, Şaban 1279, No. 8.

neşredildi³⁹. Bu nizamname o devrin gazeteleri tarafından yayınlandığı gibi bütün vilayet ve kazalara gönderilen bir genelgede de serginin önemi anlatılarak, devlet memurlarından çiftçi, esnaf ve tüccarı sergiye katılmaya teşvik etmeleri istenmekte ve sergiye katılanlara her türlü kolaylığın gösterileceği belirtilmektedir⁴⁰. Gerek İstanbul'da gerekse taşrada sergiye gönderilecek malları tesbit amacıyla vali ve kaymakamların başkanlığında çeşitli mesleklerle mensup kimselerden teşekkül eden alt komiteler kuruldu. Bu komiteler tarafından seçilen eşyalar sergilenmek üzere emin veya işgüzarlar vasıtasıyla İstanbul'a gönderildi. Teşhir edilecek bu eşyalar her türlü vergiden muaf tutulduğu gibi, emin veya işgüzarların yolluk ve yevmiyeleride mahallî mal sandıkları tarafından karşılanmıştır⁴¹. Yurt dışından gönderilecek alet ve makinaların seçimi içinde Osmanlı elçi veya şehbenderleri görevlendirilmiş, nakliye masrafları devlet tarafından karşılanmış ve geliş gidişlerinde gümrük ve vergi dışı bırakılmıştır⁴². Sergiye gönderilen malları teşhir etmek üzere on üç ayrı pavyon hazırlanmıştı⁴³:

1. Tarım ve orman ürünleri,
2. Un, şeker, şeker mamulleri, sirke ve meşrubat,
3. Ham ve işlenmiş maden, madencilikle ilgili alet ve makina, mermer, alçı taşları, inşaat malzemesi, odun ve maden kömürü,
4. Sanayi ve el sanatları ile ilgili alet ve makina, saat, anahtar, ateşli silah ve kesici aletler,
5. Altın ve gümüş mamulleri, süs eşyaları,
6. Koza, ham ve işlenmiş ipek, pamuk, yün ve tiftik,
7. İpek, pamuk, yün ve tiftik mamulleri,
8. Toprak ve cam mamulleri, ıtriya, tesbih, çam sakızı, boya ve mum,
9. İşlenmiş deri ve deri mamulleri,
10. Elbise, türlü giyim eşyaları, el işleri, havlu ve sofrta takımları,
11. Sandalya, masa, kütüphane gibi ağaç işleri, muzik aletleri, keçe, halı, kilim ve hasır,
12. İnşaat model ve resimleri, kara kalem ve boyalı resimler, düz ve kabartma haritalar,
13. Matbaacılıkla ilgili harf ve makinalar ile cilt işleri. Mimarisi Bourgeois ve iç dekorasyonu Leon Parvillée tarafından yapılan üç kapılı,

³⁹ Ceride-i Havadis, 5 Şaban 1279, No. 1128.

⁴⁰ A. Giz, 1863 İstanbul Sergisi, İstanbul Sanayi Odası Dergisi, 15 Haziran 1968.

⁴¹ Başbakanlık Arşivi, Iradei Hariciye 11244.

⁴² Ayn. yer.

⁴³ Ceride-i Havadis, 5 Şaban 1279, No. 1128.

dikdörtgen şeklinde, yaklaşık 3500 metre karelik bir alana yayılan sergi binası zamanında tamamlanamayınca, sergi dokuz günlük bir gecikme ile 28 Şubat 1863'de (Ramazanın dokuzuncu günü) açıldı. Açılışta Sultan Abdülaziz, Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa, Hariciye Nazırı Âli Paşa, Serasker Fuad Paşa ve Mısır Hidivi İsmail Paşa hazır bulundular⁴⁴. Padişah o gün sergiyi dört saat kadar gezdikten sonra, ertesi gün yine gelmiştir. Halkın görebilmesi için Hazine-i Hümayunda muhafaza edilmekte olan kıymetli taşların da sergilenmesini istemiştir⁴⁵. Sergide İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden gönderilmiş on bin kalemin üzerinde ürün teşhir edilmiştir⁴⁶. Nitekim Tasvir-i Efkâr'da çıkan bir makalede bu konuda "Bu kadar eşya bulunması doğrusu teşekkür olunacak mevaddandır" denilmektedir⁴⁷.

Sergide en geniş yeri İmparatorluğun hemen hemen her tarafından gönderilmiş olan tarım ürünleri almaktaydı. Halkın belli başlı gıda maddelerinden birini teşkil eden ve tarımı yaygın bir şekilde yapılan buğdayın sergide 212 nümunesi teşhir edilmişti⁴⁸. Her nümunenin gönderildiği yer ve fiatı bir etiketle belirlenmişti. Buna göre sergideki ortalama buğday fiatı kile⁴⁹ başına 20 kuruş, yani 3 frank 55 santim idi. Bu, Fransa'daki ortalamaların altında bir fiattı⁵⁰. Sergiye 247 çavdar nümunesi gönderilmişti⁵¹. Çavdar Osmanlı İmparatorluğu'nda çok ekilen bir hububat türü olmakla beraber, ekmeklik olarak kullanılan iyi cins çavdar Tatar Pazarı'nda (Pazarcık) yetiştirilmekteydi. Fiatlar ulaşımdan kaynaklanan büyük farklar göstermekle birlikte sergideki ortalama fiat kile başına 12 kuruştı, yani hektolitresi 33 kuruş 25 para veya 7 frank 20 santim idi. Bu, Fransız fiatlarından hektolitresine başına 2 frank 95 santim daha ucuzdu⁵². Buğday ve çavdar halkın ekmek ihtiyacını karşılamak için ekilirken, arpa ve yulaf genellikle hayvan yemi olarak kullanılmaktaydı. İmparatorluğun daha çok yağışlı ve sulak bölgelerinden gönderilen arpa nümuneleri içersinde Tatar Pazarı, Aydın ve Filibe'ninkiler irilik, dolgunluk ve temizliği ile dikkati çekmekteydi. Sergideki arpanın ortalama fiat kile başına 14 kuruş

⁴⁴ O. Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c. 1, İstanbul 1922, s. 738.

⁴⁵ Ayn. yer.

⁴⁶ *Mecmua-i fûnun*, Ramazan 1279, No. 9.; *Ceride-i Havadis*, 28 Recep 1279, No. 1127.

⁴⁷ *Tasvir-i Efkâr*, 8 Şevval 1279, No. 79.

⁴⁸ B.C.Collas, *la Turquie en 1864*, Paris 1864, s. 197.

⁴⁹ 36,4 lt.

⁵⁰ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, 1. köy ve ziraat kalkınma kongresi yayını, İstanbul 1938, s. 150.

⁵¹ B.C.Collas, ayn. esr., s. 197.

⁵² Salaheddin Bey, ayn. esr., s. 81.

idi. Bu, Fransa'daki fiatlardan daha yüksekti⁵³. Arpaya nazaran tarımı daha az yapılan yulafın çeşitli türlerine ait 44 nümune sergide teşhir edilmişti. Sergideki ortalama fiatı kile başına 10 kuruştı.

Mısır tanesinden ve sapından yararlanılan bir bitkidir. Genellikle Karadeniz sahilleriyle İmparatorluğun Avrupa topraklarında ekimi yapılan mısır türleri arasında Osmanlı pazarlarında en çok arananı Tuna eyaletlerinde yetiştirilmekteydi. Sergiye 101 mısır nümunesi gönderilmişti. Bunlar arasında kaliteli Filibe'nin sarı mısırları ile Samsun bölgesini kırmızımtırak mısırları idi⁵⁴. Ancak Osmanlı mısır ürününün başlıca alıcısı olan Marsilya genellikle beyaz ve sarı mısırı tercih ettiğinden, Samsun mısırlarının ihracatı çok sınırlı kalmıştır. Teşhir edilen mısırların ortalama fiatı kile başına 13 kuruş, yani hektolitreye başına 8 frank 35 santim idi ki, bu fiat Fransız ortalamalarından bir frank 5 santim daha ucuzdu⁵⁵.

Osmanlı topraklarının pirinç tarımına elverişli olmasına rağmen, pirinç tarlalarının çeşitli hastalıklara sebep olması dolayısıyla pirinç ekimi gelişmemiştir. Bu bakımdan sergiye sadece 42 pirinç nümunesi gönderilmişti⁵⁶. Bunların ekseriyeti kilesi 75-90 kuruş arasında değişen Tatar Pazar ile kilesi 80-90 kuruş arasında satılan Filibe pirinçleri idi. Ancak Tatar Pazar ve Filibe pirinçleri kabuklu idi. İmparatorlukta yetiştirilen en kaliteli pirinçler Taşköprü'nün kızılca pirinçleri, (kilosu 50 para) ile Biga pirinçleri (kilosu 2,4 kuruş) idi⁵⁷.

Gerek 1863 ürününün rekor seviyede olması, gerekse son yıllarda artan ihracatı dolayısıyla sergide teşhir edilen tarım ürünleri arasında tütüne özel bir yer verilmişti. Selânik, Yanya, Edirne, Trabzon, İzmir, Hüdavendigâr, Sayda ve Halep olmak üzere sekiz eyaletten nünuneler gönderilmişti. Yoğun tütün tarımının yapıldığı eyaletlerin başında gelen Selânik on nümune ile temsil edilmişti. Selânik'in en mümbit tütün bölgesi Yenice-Karasu'da ortalama üretim 875 000 kg. idi. Bunun 125 000 kg. 1 birinci kalite (kilosu 24-30 kuruş) 250 000 kg. 1 ikinci kalite (kilosu 16-23 kuruş), 500 000 kg. 1 üçüncü kalite (kilosu 6-16 kuruş) idi. Selânik eyaletinin diğer bir tütün bölgesi yıllık üretim ortalaması 375 000 kg. olan Sarı Şaban'dı. Bunun 50 000 kg. 1 birinci kalite (kilosu 16-22 kuruş), 50 000 kg. 1 ikinci kalite (kilosu 12, 8-16 kuruş), 275 000 kg. 'da üçüncü kalite (kilosu 7,6-12 kuruş) idi⁵⁸. Yıllık üretim ortalaması

⁵³ Coup d'oeil général., s. 66.

⁵⁴ Salâhaddin Bey, ayn. esr., s. 83.

⁵⁵ Ayn. yer.

⁵⁶ Coup d'oeil général., s. 69.

⁵⁷ Salâhaddin Bey, ayn. esr., s. 83.; 40 para = 1 kuruş.

⁵⁸ Salâhaddin Bey, ayn. esr., s. 92 v.d.

800 000 kg. olan Drama tütünleri ise düşük kaliteli idi. Zira bunların kilosu 3,50-6 kuruş arasında değişmekteydi. Yılda ortalama 580 000 kg. tütün elde edilen Kavala ve Previşte bölgesi tütünleri de aynı kalitede idi⁵⁹. Yanya ve Edirne tütünleri sergide sadece bir kaç nümune ile temsil edilmiş olup, aşağı kalitedendi. Her iki eyaletteki tütün ekimi yalnız bölgenin ihtiyacını karşılayacak miktardaydı. İzmir'i temsilen Sarayaltı ve Manisa'nın Kürsen Köyü'nden iki tütün nümunesi gönderilmişti. Bunların her ikisinin de kilosuna 7,6-8,4 kuruş fiat konmuştu⁶⁰. Aynı şekilde az miktarda tütün yetiştirilen bölgelerden bir diğeri de Hüdavendigâr eyaleti idi. Yalnız Bergama ve civarında tütün tarımı yapılmakta olup, yıllık üretim 62 500 kg. idi. Muhtelif cinsten olan bu tütünlerin hepsi de düşük kaliteli idi⁶¹.

İmparatorluğun Asya topraklarında en fazla tütün elde edilen bölge Trabzon eyaletiydi. Trabzon'a bağlı Samsun, Çarşamba ve Bafra'nın yıllık üretimi 5 milyon kg. civarındaydı. Elde edilen tütünlerin önemli bir kısmı ihraç edilmekteydi. Bölgeden sergiye gönderilen nümunelerin hepsi de iyi kaliteli olup, kilosu 16 kuruşa satılmaktaydı⁶². Sayda'dan da iki tütün nümunesi gönderilmişti. Bunlardan birisi Lazkiye, diğeri de Abu Reha adıyla tanınmaktaydı. Sonuncuların yıllık ortalama üretimi 540 000 kg. idi. Bölgenin ihtiyaç fazlası üretimi kilosu 12 kuruştan Mısır ve Avrupa'ya ihraç ediliyordu⁶³. Halep eyaletinde az miktarda yetiştirilen tütünler ancak bölgenin ihtiyacını karşılayabilmekteydi. Kalitesi yüksek olan Halep tütünleri bazan 25 kuruşa kadar alıcı bulabiliyordu.

Osmanlı dış ticaretinde önemli yeri olan diğer bir madde de pamuktu. 1860'ların başından itibaren, özellikle Amerikan iç savaşının patlak vermesiyle Avrupa pazarlarında Osmanlı pamuklarına talep büyük ölçüde artmıştır. Babiâli bu ihtiyacı karşılayabilmek amacıyla üretimi teşvik etmiş, pamuk türünü ıslah için Mısır ve Amerika'dan iyi cins pamuk tohumları getirtmiş ve makinalı üretimi desteklemiştir.

Bu çabalara uygun olarak pamuk üretiminde önemli artışlar kaydedilmiştir. Nitekim 1861 yılında 9 600 000 kg. olan pamuk rekoltesi 1863'de 50 000 000 kg. yükseldi⁶⁴. Bu miktar daha sonraki yıllarda da artarak devam etti. Sergiye İmparatorluğun hemen hemen her tarafından olmak

⁵⁹ Ayn. esr., s. 93.

⁶⁰ Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, s. 160.

⁶¹ Salaheddin Bey, ayn. esr., s. 96.

⁶² Ayn. esr. s. 97.

⁶³ Coup d'oeil général., s. 81.

⁶⁴ B.C. Collas, ayn. esr., s. 213.

üzere 92 pamuk nümunesi gönderilmiştir. Bunlardan 24'ü İzmir'den, 6'sı Serez'den, 10'u Balıkhisar'dan, 4'ü İçel'den, 1'i Trablusşam'dan, 2'si Lazkiye'den, 1'i Şam'dan, 1'i Halep'den 2'si Musul'dan, 3'ü Adana'dan, 1'i Akkâ'dan, 1'i Diyarbakır'dan, 1'i Rodos'dan, 1'i Çanakkale'den, 1'i İzmit'den, 1'i Maraş'dan, 7'si Amasya'dan, 1'i Kudüs'den, 1'i Konya'dan, 1'i Selânik'den, 4'ü Filibe'den, 1'i Edirne'den, 3'ü Drama'dan, 1'i Tekirdağ'dan, 1'i Manisa'dan, 1'i Sivas'dan 1'i Mardin'den, 1'i Karesi'den, 1'i Tırhala'dan, 4'ü Mısır'dan, 1'i Beyrut'dan, 1'i Sir Henry Bulwer'in Yassı Ada'dakai çiftliğinden ve 1'i Kartallimni'den getirilmişti⁶⁵. Osmanlı pamukları içerisinde kalite bakımından en üstünü Mısır pamukları olup, dış pazarlarda Amerikan pamuklarıyla başarılı bir şekilde rekabet etmekteydi. Mısır pamuklarından sonra gelen İzmir pamukları ise son yıllardaki çalışmalar sayesinde kalite bakımından hissedilir bir gelişme kaydetmişti. Nitekim nouvelle orleans denilen tohumun kullanılmasıyla verim artmış ve lifler uzamıştı⁶⁶. Kudüs, Şam, Halep, Musul, Adana, Konya ve Rodos'dan gelen numuneler renk ve dayanıklılık bakımından İzmir pamuklarıyla aynı vasıflara sahip olmasına karşılık kalite bakımından onların gerisinde kalmaktaydı. Filibe, Tekirdağ, Selânik, Edirne ve Drama pamukları için aynı durum söz konusu olduktan başka, bunlar yeteri kadar temizde değildi⁶⁷. Pamuk fiatları renk, dayanıklılık ve lif uzunluğuna göre kilo başına 10 ilâ 21,6 kuruş arasında değişmekteydi⁶⁸.

Sergide teşhir edilen dokuma ham maddeleri arasında keten ve kenevire de geniş yer verilmişti. Keten ve kenevir nümuneleri kavanozlarda teşhir edilen tohumlarla, lif, iplik ve sicimlerden ibaretti. Keten ve kenevir lifleri dokumacılıkta, tohumları ilaç, boya ve yağ sanayiinde kullanılan bir bitkidir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda bu bitkilerin daha çok liflerinden istifade edilmekteydi. Nitekim bir kaç tohum nümunesine karşılık sergide muhtelif bölgelerden gönderilmiş 36 keten ve kenevir lifi nümunesi bulunmaktaydı. Hepsi de birinci kalite olan kenevir liflerinin ortalama fiatı kilo başına 5 kuruş idi⁶⁹. Keten liflerinin fiatı ise kenevirin iki katıydı. Mesalâ Adapazarı keten liflerinin kilosu 11,2 kuruştı⁷⁰. Osmanlı keten mamulleri kaliteli olmakla beraber çok pahalıydı. Bu bakımdan yerli

⁶⁵ Coup d'oeil général., s. 84.

⁶⁶ Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, s. 166.

⁶⁷ Ayn. esr., s. 167.

⁶⁸ Coup d'oeil général., s. 85.

⁶⁹ Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, s. 170.

⁷⁰ Ayn. yer.

pazarlarda sık görülen Belçika ve Fransız ketenleriyle rekabet edememekteydi. Meselâ Trabzon keten iplikleri aynı cinsten Belçika keten ipliklerinin yaklaşık iki katı bir fiatla satılmaktaydı ⁷¹. Sergiye 30 kenevir ipi nümunesi gönderilmişti ⁷². Bunların kilosu kalınlığına göre 20 para ile 4 kuruş arasında değişmekteydi. Ne var ki kenevir ipliği imali ihmâl edilmişti, yani örgüleri gevşek ve dayanıksızdı. Bu yüzden de ihtiyacın büyük bir kısmı Avrupa'dan karşılanmaktaydı. Yılda yaklaşık beş ton kenevir ipliği işleyen askeri tersaneler bu branşta daha kaliteli üretim yapıyordu ⁷³.

Dokumacılık, ötedenberi Türkler tarafından ev sanayi şeklinde icra edilen bir sanattı. Osmanlılar zamanında daha da geliştirilen dokumacılık önemli bir sanayi kolu haline geldi. Dokumacılığın ham maddesini teşkil eden yün ülkedeki yaygın hayvancılığa paralel olarak bol miktarda elde ediliyordu. Üretilen yünler başlangıçta sadece iç pazar ihtiyacını karşılamak için zamanla önemli bir ihraç maddesi oldu. Bu öneminden dolayı sergide büyük pavyonlardan birisi İmparatorluğun çeşitli eyaletlerinden gönderilen 120 adet yün nümunesine tahsis edilmişti ⁷⁴. Bunlar arasında kalite bakımından üstün olanlar Rusçuk, Konya, Selânik, Tekirdağ, Ankara, Bursa, İzmir ve Şam yünleriydi. Yünlerin çoğu incelik ve uzunluk gibi dokumacılıkta aranan vasıflara sahip olduğu halde genelde iyi temizlenmediğinden aynı kalitedeki temiz yünlerin yarı fiatına satılmaktaydı. Meselâ Konya'nın temiz siyah yünleri 14,5 kuruşa satıldığı halde, aynı kalitedeki kirli Saruhan yünlerinin kilosu 7,2 kuruştı. Yıkanan yünlerin % 35-40 nisbetinde ağırlığından kaybettiği düşünülürse, bu durumun üreticinin aleyhine olduğu kendiliğinden anlaşılır ⁷⁵.

Avrupa tekstil sanayiinin gelişmesiyle birlikte bütün Osmanlı İmparatorluğu'ndan, özellikle Tuna eyaletlerinden Transilvanya, Galiçya, Morova ve Silezya'ya gittikçe artan miktarda yün ihraç edilmiştir.

Tuna vasıtasıyla Viyana'ya, deniz yoluyla da Trieste, Marsilya ve Hamburg'a da önemli miktarda yün sevk edilmiştir. İhraç edilen yünler 1860'ların ilk yılları ortalamasına göre 19 212 500 kg. olup, 185 924 000 kuruşluk bir gelir sağlanmıştır ⁷⁶.

İmparatorlukta yaygın olan diğer bir sanayi faaliyeti de ipek böcekçiliği idi. Bu sanayi Anadolu ve Rumeli başta olmak üzere bir çok

⁷¹ Salaheddin Bey, ayn. esr., s. 101.

⁷² Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, s. 170.

⁷³ Salaheddin Bey, ayn. esr., s. 102.

⁷⁴ Coup d'oeil général., s. 90.; B.C. Collas, ayn. esr., s. 234.

⁷⁵ Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, s. 170.

⁷⁶ Coup d'oeil général., s. 92.

eyaletlere yayılmış bulunuyordu. İmparatorluğa ait çeşitli bölgelerden gelen ve 50 kavanoz içinde teşhir edilen kozalar arasında dikkati çekenler Manastır, Tırnova, Selânik, İstanbul, İzmir, İzmit, Kütahya ve Bursa kozalarıydı⁷⁷. Bursa gerek ikliminin müsait oluşu, gereksçe modern metotların geniş çapta uygulanması neticesinde önemli bir ipekböcekçiliği merkezi haline gelmiştir. İpek bölgenin başta gelen üretim maddesi olduğu gibi, halkında başlıca geçim kaynağını teşkil etmekteydi. Kalite yönündende Bursa ipekleri iç ve dış pazarlarda çok aranan bir maddeydi⁷⁸. Nitekim sergide teşhir edilen kozalar arasında Bursa'da yetiştirilen sina böceğinin mahsulü beyaz ve orta büyüklükteki ipek kozaları ilgililerin fazla rağbet gösterdikleri kozalardandı. Diğer bir ipekböceği merkezi İzmit'ten gönderilmiş ve kilosu 80 kuruşa satılan kozalarda dikkati çeken nümuneler arasındaydı⁷⁹. İstanbul'un kozaları ortanın üstünde büyüklükte olmakla beraber Bursa ve İzmit kozaları kadar kaliteli değildi. Bunlar lekeli olduğu gibi bazan da renkleri karıştı. Kütahya'dan gönderilenler ise irilik ve uzunluğuyla önde gelen kozalar arasındaydı. İpekleri temiz ve renkleri beyazdı. Bunlar da İzmit kozaları gibi kilosu 80 kuruşa satılıyordu⁸⁰. Selânik ve Tırnova kozaları da Bursa kozalarına nazaran daha düşük kaliteli ve sarı renkliydi. Ortalama fiatları kilo başına 72 kuruştı⁸¹.

Ham ipek, koza, kamçı başı denilen adi ipek, çifte ipeği, ipek böceği tohumu ile ipekten elde edilen maddelerin ihracatı Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir gelir kaynağını teşkil ediyordu. Bu cümleden olarak yalnız Bursa'da yıllık 172 milyon kuruş değerinde ham ipek ihraç edilmekteydi. Bunu 107,5 milyon kuruşla İzmir takip etmiştir. Edirne ise her yıl yaklaşık 100 milyon kuruş tutarında ipek böcekçiliği ürünü satmaktaydı. İşkodra, Trabzon, Erzurum, Trablusşam, İmroz, Semendire, Sakız, Sisam, Girit ve Kıbrıs gibi pazarlarında ipekçilikten yıllık kazançları 450 milyon kuruş değerindeydi⁸². Osmanlı ipeklerinin başlıca alıcıları Fransa ve İngiltere idi.

Sergiye gönderilen ağaç nümunelerinden oluşan pavyon fazla ilgi görmemişti. Göze çarpan ilk nümuneler Karadeniz ormanlarından gönderilmişti. Bunlar Zile Kazası'ndaki ormanlardan kesilmiş 35-50 cm. çapındaki ardıç, sedir ve çınar ağaçları idi. Lâdik'in 75 cm. çapındaki fındık

⁷⁷ Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, s. 179.

⁷⁸ X. Heuschling, L'Empire de Turquie, Bruxelles-Leipzig 1860, s. 161 v.d.

⁷⁹ Coup d'oeil général., s. 105.

⁸⁰ Ayn. yer.

⁸¹ Ayn. yer.

⁸² Ayn. yer.

ağacı ile Akdağ ormanlarının önemli bir ürünü olan çam ağaçları da sergideki önemli nümuneler arasındaydı⁸³. Çam ağacı türlü gemi inşaatı, doğramcılık ve marangozluk gibi çeşitli işlerde kullanılması bakımından çok tüketilen bir ağaç türü idi. Ayrıca ısıtma amacıyla da kullanılıyordu. Akdeniz ormanlarından da kayın ağacı, kara ağaç, akçe ağaç, kızıl ağaç, çınar ağacı, yabani fındık ve ardıç ağacı nümuneleri gönderilmişti. Kayın ağacı dayanıklılığı ve elastikiyeti dolayısıyla kasnakçılık ile temel kazıkları yapımında, kozaları da aydınlatma yağı imalinde kullanılmaktaydı. Hemen her çeşit arazide yetişebilen kara ağaç genellikle araba, dingil cantları, nalın ile toprak ve su altında kalacak şeylerin imalinde tercih edilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda yetişen en büyük ağaçlardan birisi olan akçe ağaç gerek beyaz renkli oluşu, gerekse parlatılabilme özelliğine sahip oluşu dolayısıyla araba imali, abanozculuk, oyma işleri, dipçik yapımı ve keman imali için elverişliydi. Sergide Biga Sancağı'ndan 3 adet meşe ile 3 adet çam ağacı, Marmara Adası'ndan ceviz, şimşir, meşe, çam, selvi, söğüt ve kavak ağacı nümuneleri teşhir edilmişti⁸⁴. Isparta Sancağı'ndan sergiye şimşir tomruğu, Maraş Sancağı'ndan da ceviz ağacı tomruğu gönderilmişti. Isparta civarında bol miktarda yetişen şimşir ağacı tornacılık ve hakkâklık işlerinde kullanılmak üzere İstanbul'a ihraç edilmekteydi⁸⁵.

Osmanlı İmparatorluğu yeraltı zenginlikleri bakımından ender rastlanabilecek bir ülkedydi. Özellikle İmparatorluğun Avrupa ve Anadolu'daki toprakları, çeşitli maden sanayiinin kurulmasına imkân hazırlayan geniş kaynaklara sahipti. Üsküp Sancağı'na bağlı Kratova'da kurşun ve gümüş, Gümölcine yakınındaki Maroniye madeninde şap, Sofya'nın güneyinde bulunan Samakow'da demir, Selânik yakınındaki Sidre Kapısı madeninde gümüş ve kurşun, Taşoz Adası'nda gümüş, Bosna'ya bağlı Kamengrad'da bakır, Meydan, Nove Meydan ve Stari Meydan'da demir madeni yatakları bulunmaktaydı⁸⁶. Daha İmparatorluğun ilk yıllarından başlayarak bu madenleri işleyen bir çok tesis kurulmuştu. Bunlar arasında Kratova dökümhaneleri, Egri-Palanka, Samakow, Bounzeni Meydan, Stari Meydan ve Kamengrad yüksek fırınları sayılabilir.

Samakow tesisleri demir ihtiyacını karşılaması bakımından İmparatorluğun başta gelen kuruluşlarından birisi idi. Burada mevcut 12 yüksek

⁸³ Coup d'oeil général., s. 93

⁸⁴ Salâheddin Bey, ayn. esr., s. 116.

⁸⁵ Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, s. 176.

⁸⁶ F. Frech-A. Haenig-A. Sack, Die Grundlagen türkischer Wirtschaftsverjüngung, Berlin 1916, s. 4 v.d.

fırında 12'si dökme olmak üzere 18 bin ton demir üretiliyordu ⁸⁷. Kavala yakınlarındaki Raoutşa fırınlarında 5 bin ton dökme demir elde edilmek-teydi ⁸⁸. Anadolu'da da zengin maden yatakları mevcuttu. Niğde'de kurşun ve gümüş, Bozkır'da kurşun, altın ve gümüş, Ergani'de bakır, altın ve gümüş, Gediz'de şap, Malatya'da kurşun, Gümüşhane'de bakır, altın ve gümüş, Giresun'da bakır, altın ve gümüş, Keban'da bakır, gümüş ve kurşun, İnegöl'de gümüş, Küre'de bakır, Şarkî Karahisar'da kurşun madeni yatakları bulunmaktaydı. Üretilen madenler arasında ilk sırayı gümüş, bakır ve kurşun alıyordu. Gümüşün en bol üretildiği bölgeler Denek Maden, Gümüşhane, Akdağ Madeni ve Keban idi. Bu yatakların yıllık (1860) üretimi şöyleydi ⁸⁹:

Denek Maden	200 000	kg.
Gümüşhane	22 500	kg.
Hacıköy	173 000	kg.
Akdağ Madeni	153 000	kg.
Keban	182 000	kg.

Bakır işletme merkezleri ve yıllık üretimleri ise:

Ergani	920 000	kg.
Esseli	200 000	kg.
Küre	35 500	kg.
Helvalı	78 000	kg.
Trabzon	384 000	kg.
Tokat	384 000	kg.

Sergiye adı geçen madenler, İmparatorlukta bol miktarda üretilen göl, kaya ve deniz tuzları ile Bandırma'daki ocaklardan elde edilen mermer-lerden bol çeşitli numuneler gönderilmişti. Bunları dört grupta toplamak mümkündür ⁹⁰.

1. Harp Okulu Kimya Öğretmeni Hüseyin Efendi ve Dr. Abdullah Bey tarafından sergilenmiş maden koleksiyonu,

2. M. Groppler tarafından işletilmekte olan Bandırma mermer ocakla-rından gönderilmiş 14 numune ile Marmara Adası mermerlerinden iki numune,

⁸⁷ X. Heuschling, ayn. esr., s. 152.

⁸⁸ Ayn. yer.

⁸⁹ B.C. Collas, ayn. esr. s. 243.; E.Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. 6, Ankara 1976, s. 249.

⁹⁰ Coup d'oeil général., s. 53.

3. Muhtelif kökenli yumuşak ve sert çeşitli taşlar,

4. İmparatorlukta yaygın bir şekilde bulunan tuzlalardan gönderilmiş nümuneler.

Hüseyin Efendi'nin koleksiyonu 256 nümune ihtiva ediyordu. İçinde kurşun ve gümüş bulunan 75 adet maden Amasya, Üsküp, Selânik, İzmir, Trabzon, Bosna, Sivas, Drama, İzmit, Adana, Ergani, Kratova ve Sisam Adası'ndan toplanmıştı. Ancak bu madenlerin çoğu işletilmemekteydi. Bakır ihtiva eden 35 maden nümunesi de Trabzon, Erzurum, Ergani, Harput, Kastamonu, Musul, Balıkesir, Kıbrıs, Bosna ve Karadağ'dan gönderilmişti. Bunlar arasında bakır oranı en yüksek olan Balıkesir yataklarıydı. 23 adet demir madeni nümunesi ise Niş, Sivas, İzmit ve diğer bazı vilayetlerden getirilmişti. 3 adet grafit madeni nümunesi Amasya, Üsküp ve Drama'dan, içinde altın bulunan dört adet cıva madeni de Selânik, Edirne, Van ve Bosna'dan gönderilmişti. Hüseyin Efendi'nin koleksiyonunda 27 adet tuz nümunesi de vardı. Bunlar arasında Sivas ve Kıbrıs'dan 3 adet göl tuzu, Bozok'taki muhtelif tuzlalardan toplanmış 9 adet kristal tuz, Konya, Yanya, İzmir, Kıbrıs, Şam, Halep ve Trablusşam'dan 12 adet kristal tuz, Muğla, Yanya, Dimetoka ve Kıbrıs'dan dört kaya tuzu nümunesi bulunuyordu.

Koleksiyonda bulunan diğer nümunelerden zikre değer olanlar ise, İzmit'deki ocaklardan 4 adet sarı ve kırmızı mermer nümunesi, Sisam Adası, Bosna, Canik ve Sofya'dan 8 adet temizlik işlerinde kullanılan kil nümunesi, Trablusgarb, Afyon Karahisar, Aydın ve İzmir'den 14 adet taş kömürü nümunesi, Musul, Giresun ve Ohri'den 3 adet kükürt nümunesi, Sisam Adası ve Giresun'dan 2 adet arsenik sülfür veya sarı zırnık nümunesi, Kütahya ve Trabzon'dan 2 adet billurlaştırılmış şap nümunesi, Manastır, Kayseri ve Balıkesir'den 3 adet kireç nümunesi, Trabzon, İzmit ve Filibe'den 3 adet granit nümunesi, Köstence, Ohri, Konya, Şam ve Sayda'dan 4 adet alçı nümunesi ve nihayet Kütahya mamulü lüle taşı nümuneleri idi.

Dr. Abdullah Bey'in küçük koleksiyonu ise, Toros dağları, Karacadağ ve Lübnan dağlarından toplanmış altın ve gümüş parçacıkları, piroksen, zebercet, şeffaf oksit, bazalt, pirit ve demir sülfür gibi kıymetli taş ve maden nümunelerini ihtiva etmekteydi ⁹¹.

Mermer eşyalar M. Groppler tarafından sergilenmişti. Bunlar arasında 6 adet masa, iki konsol, dört ocak ve bir adet renkli vazo bulunmaktaydı ⁹².

⁹¹ Ayn. esr., s. 54.

⁹² Ayn. esr., s. 55.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en zengin mermer yatakları Bandırma'daydı. Bu ocaklar 1857'den itibaren M. Groppler tarafından işletilmiştir. Bandırma mermer ocakları Osmanlı İmparatorluğu'nda makina kullanılan çok az işletmeden biriydi. Burada çalışan işçi sayısı 27 olup, yıllık üretim 36 bin metre küb civarındaydı. Üretilen mermerlerin metre kübü 130 ilâ 160 kuruş arasında bir fiatla satılıyordu. Mermerler kalite bakımından İtalya mermerleriyle rekabet edebilecek seviyede idi⁹³.

Sergide çok sayıda tuz nümuneleri teşhir edilmişti. Bunlar arasında kalitelileri Trablusgarb, Halep, Kıbrıs, Konya, Foça ve Bozok tuzları idi⁹⁴. Trablusgarb nümunelerini şehrin civarındaki yataklarda üretilen "Brika", "ümmet nebiye" ve "ümme nebiye" tuzları teşkil etmekteydi. Genellikle beyaz ve açık sarı arasında değişen bir renge sahip olan Trablusgarb tuzları kalite bakımından aynı değerdedi. Üretim ancak bölgenin ihtiyacını karşılayabiliyordu. Adı geçen tuzların ortalama satış fiyatı kilo başına 12 para idi⁹⁵. Halep'den gönderilen "sebka" tuzları da şehre yedi millik bir mesafede bulunan göllerde üretilmekteydi⁹⁶. Bölgenin yıllık üretimi yaklaşık 16 milyon kg. idi. Kıbrıs'daki tuz bölgelerinin başında Tuzla Kasabası gelmekteydi. Buradaki göllerden elde edilen tuzlar Ada'nın ihtiyacını karşıladığı gibi, yılda ortalama 7,5 milyon kg. da Suriye'ye ihraç ediliyordu. Limasol ve Kormakit'de de zengin tuz yatakları bulunmakla birlikte bunlar kalite bakımından düşüktü⁹⁷. Anadolu'nun en zengin tuz bölgesi olan Konya'dan 4 adet kaya ve göl tuzu nümunesi gönderilmişti. Kaya tuzlarını yıllık üretimi 1,5 milyon kg. civarındaydı. Bunlar içerisinde kalite bakımından üstün olanı piyasada "ayna tuzu" adı altında satılan tuzlardı⁹⁸. Ancak Konya tuzlarının önemli bir kısmı Koçhisar civarında üretilmekteydi. Üretim kapasitesi yüksek olan Koçhisar tuzları Orta-Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tuz ihtiyacının büyük bir kısmını karşılamaktaydı. Batı Anadolu'nun tuz ihtiyacı ise Foça işletmelerine bağlı tuzlalardan karşılanıyordu. Sergide teşhir edilen tuzlar arasında en kalitelisi Çamaltı'ndan gönderilmiş olan "köpük tuzu" idi. Bölgenin diğer bir verimli tuzlası da Çandarlı'da bulunuyordu. Çandarlı'nın yıllık üretimi 4 milyon kg. olup, bunun önemli bir kısmı deniz yoluyla adalar ve

⁹³ Ayn. esr., s. 55.

⁹⁴ B.C. Collas, ayn. esr., s. 245.

⁹⁵ Salaheddin Bey, ayn. esr., s. 69; M. Blanckenhorn, Syrien, Arabien und Mesopotamien, Handbuch der regionalen Geologie, 1914, Bd. 5, Abt. 4, s. 150.

⁹⁶ Salaheddin Bey, ayn. yer.

⁹⁷ Ayn. esr., s. 70.

⁹⁸ Coup d'oeil général., s. 58.

civar vilayetlere gönderilmekteydi⁹⁹. Çamaltı'nda elde edilen tuzlar İzmir'in, Kuş Adası tuzları da Aydın'ın ihtiyacını karşılıyordu. Foça İşletmesine bağlı diğer tuzlalar arasında Adatepe, Karabağ, Söğüt, Karayakup, Kaşıkçı, Kara Reis ve Gülbahçe gibi yataklar da bulunmaktaydı¹⁰⁰. Bütün bu tuzlaların yıllık üretimi 55 milyon kg. civarındaydı. Bozok işletmeleri sergide dört nümune ile temsil edilmişti. Bunlardan üçü Çankırı ve biri de Sekili'den gönderilmişti. Yağlı bir görünümde olduğundan piyasada "yağlı tuz" adıyla tanınan Çankırı tuzları başta mutfak olmak üzere çeşitli sanayi dallarında kullanılırdı. Çankırı ve Sekili'nin yanında Bozok İşletmelerine Kızıl Osmanlı, Koçak, Yerli Yorgalı, Akçakoyunlu ve Sarıkaya tuzları da dahildi. Düşük kapasiteli olan bu tuzlaların yıllık üretimi 5 milyon kg. civarındaydı¹⁰¹.

Sergiye başka bölgelerden de nümuneler gönderilmişti. Bunla arasında,

Rusçuk, yıllık üretimi	15 milyon kg.
Selânik yıllık üretimi	6 milyon kg.
Berat, yıllık üretimi	6 milyon kg.
Narda, yıllık üretimi	2,5 milyon kg.
Enez, yıllık üretimi	6,5 milyon kg.
Erzurum, yıllık üretimi	5 milyon kg.
Sivas, yıllık üretimi	5 milyon kg.
Harput, yıllık üretimi	6,250 milyon kg.

Diyarbakır, Bağdat, Van, Adana, Muğla ve Beyrut bulunmaktaydı¹⁰². Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut büyük tuzlaların sayısı 36 idi. Bunların yıllık üretimi 200 milyon kilogram civarındaydı. Böylece 20 milyon nüfusun yaşadığı İmparatorlukta kişi başına 10 kg. tuz düşüyordu. Tuzun ortalama satış fiyatı da kilogram başına göl tuzu için 16, kaya tuzu için 22 para idi¹⁰³.

Sergide teşhir edilen tarım ve orman ürünleri ile madenlerin kısa bir değerlendirilmesi yapılacak olursa, tarıma dayalı bir ekonomiye sahip Osmanlı İmparatorluğu'nda bu sektöre gereken önemin verilmiş olduğu söylenemez. Zira ekime elverişli toprakların büyük bir kısmı işlenemediği

⁹⁹ Salaheddin Bey, ayn. esr., s. 73

¹⁰⁰ Ayn. esr. ayn. yer.

¹⁰¹ Coup d'oeil général., s. 60; F. Frech, ayn. esr., s. 46.

¹⁰² Salaheddin Bey, ayn. esr., s. 74.

¹⁰³ Coup d'oeil général., s. 62.

gibi, tarımda geleneksel usullerle yapılmaktaydı. Bundan dolayıda üretim gerek kalite gerekse miktar olarak yetersizdi. Ağır vergiler, modern alet ve makinaların istihdam edilememesi, kredi müesseselerinin yokluğu ve pazar yetersizliği üretimi olumsuz yönde etkileyen faktörlerdi. Bu sorunlar ilk defa Tanzimatçılar tarafından ele alınmıştır. Bu cümleden olarak tarım alanlarındaki çalışmaları düzenlemek amacıyla 1843'de bir Ziraat Meclisi kuruldu. (Bu Meclis 1846'da Nezarat oldu). Bunu 1845'de çiftçiye kredi dağıtılması, tohumluk hububat tedariki ve 1850'de İstanbul civarında ilk Ziraat Ameliyat Mektebi'nin kuruluşu takibetti. Tanzimat döneminde alınan zirai tedbirleri içerisinde en önemlisi toprak üzerinde ferdi tasarrufu sağlayan 1858 Arazi Kanunu'dur. Ancak başlangıç halinde olan bütün bu çalışmalar Osmanlı köylüsünün durumunda büyük bir değişiklik yapamamıştır.

Sergiye gönderilen orman ürünleri Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu geniş ormanların Devletin büyük doğal zenginliklerinden birini teşkil ettiğini göstermiştir. Ne var ki her türlü bakım ve himayeden yoksun ormanlar işlenmeğe elverişli ağaç bakımından fakirdi. Geniş sahalar diken veya kıymetsiz ağaçlarla kaplı idi. Ayrıca ahşap bina yapımının yaygınlığı, ısıtma ve sanayide odun kullanılması, damiryolları inşaatı gibi hususlar yüzünden ormanlar hızla tahrip edilmiştir.

Aynı şekilde yer altı zenginlikleri bakımından dünyanın başta gelen ülkelerinden birisi olan Osmanlı İmparatorluğu'nda madenler gerek ulaşım, gerekse mevzuat ve teknik yetersizlik dolayısıyla işletilememekteydi. İşletilen madenlerden ise tam randıman alınamıyordu. Nitekim gümüşün yüzde 32'si, kurşunun yüzde 12'si ve bakırın da yüzde 40'ı üretim esnasında ziyan edilmekteydi. Maden sektöründeki gelişmeler ancak 19. yüzyılın sonuna doğru bazı madenlerin işletmeye açılması veya yabancı ülkelere işletme imtiyazının verilmesiyle başlamıştır.

Osmanlı ekonomisinde tarımdan sonra ikinci sırayı sanayi alıyordu. Büyük ölçüde insan gücüne dayanan Osmanlı sanayiinin faaliyeti genellikle iç pazar ihtiyacını karşılamaya yönelikti. Devlet tarafından kurulan fabrikalar istisna edilecek olursa sanayi kuruluşlarını çoğunluğu 30-40 işçi çalıştıran küçük işletmelerdi.

Osmanlı sanayiinin önde gelen sektörü dokumacılıktı. Bu önemine binaen sergide tekstil ürünlerine geniş yer ayrılmıştı. Teşhir edilen eşyaların büyük bir kısmını iki devlet fabrikası olan Basmahane ve Feshane mamulleri oluşturuyordu. Bunlardan birincisi İzmit Fabrika-i Hümayunu 1845 yılında ordunun kumaş ihtiyacını karşılamak üzere Abdülmecit döneminde

kurulmuştu¹⁰⁴. Sonraları halkın ihtiyacı olan yünlü ve pamuklu dokumalar ile yatak çarşafları, havlu, çorap ve eldiven imaline de başlamıştır. Basmahane'nin işçi kapasitesi 200 olup, 1860'ların başındaki yıllık kumaş üretiminde yaklaşık 72 000 metre idi¹⁰⁵. Sergide Basmahane mamulü olan 500 kalem dokuma teşhir edilmişti¹⁰⁶. Bunlardan 100 kadarı gömleklik ve kadın elbisesi yapımında kullanılan Avrupa'daki örneklerine göre imal edilmiş desenli alacalardı. 60 civarındaki empirme çeşitleri ise masa örtüsü, perde ve elbiselik olarak kullanılıyordu. Diğer nümuneler arasında yünlü ve pamuklu çoraplar, eldivenler, ağartılmamış pamuktan mamul "Amerikan" denilen dokumalar bulunmaktaydı. Ancak Basmahane mamulleri aynı kalitedeki Fransız dokumalarından yaklaşık yüzde 15 nisbetinde daha pahalıya satılıyordu¹⁰⁷.

Devlete ait tesislerden bir diğeri olan Defterdar'da kâin Feshane Fabrika-i Hümayunu askere fes giydirme kararı üzere Sultan II. Mahmut zamanında 1833 yılında inşa edilmiştir. İlk zamanlarda yalnız fes imal eden fabrika 1843'den itibaren kumaş üretimine de başlamış ve fabrikanın idaresi Belçikalı uzmanlara bırakılmıştır. Bu uzmanların tavsiyesi üzerine fabrika Belçika'dan getirtilen modern makinalarla teçhiz edilmişti¹⁰⁸. 1860'ların başında fabrikada çalışan işçi sayısı 200-250 arasında idi. Fabrikanın yıllık kumaş üretimi, büyük bir kısmı askeri kumaş olmak üzere 216 000 metre civarındaydı. Ayrıca fabrikada günde 1 300-1 500 adet fes imal edilmekteydi, bu sayı bazan 2 500'e kadar yükselmiştir¹⁰⁹. Sergiye Feshane mamulü olan 300 kalem eşya gönderilmişti. Bunların ekseriyetini başta yünden dokunmuş kaliteli kumaşlar olmak üzere ince askeri kumaşlar, ordu mensuplarının giyecekleri için kullanılan kırmızı, siyah veya mavi renkli dokumalar, örtüler, kuşaklar ve çadır kumaşları ile fesler teşkil ediyordu. Fabrikadaki imalatın ağırlığını fes oluşturmakla birlikte, üretim ihtiyacı karşılamamaktaydı. Bu bakımdan Tunus, Fransa ve çeşitli Alman ülkelerinden yılda 9 milyon kuruş değerinde 500-600 000 fes ithal ediliyordu¹¹⁰.

Basmahane ve Feshane mamullerinin yanında Lübnan malı renkli ipekten yapılmış ve işlemeli 20 adet kuşak bulunuyordu. Yine aynı yerde tanesi 13 kuruşa satılan ipekten mamul işlemeli tütün keseleri, fiatı 370 kuruş

¹⁰⁴ X. Heuschling, ayn. esr., s. 157.

¹⁰⁵ Ayn. esr., s. 158.

¹⁰⁶ Coup d'oeil général., s. 37.

¹⁰⁷ Ayn. yer.

¹⁰⁸ X. Heuschling, ayn. esr., s. 156 v.d.

¹⁰⁹ Ayn. esr. s. 157.

¹¹⁰ Coup d'oeil général., s. 38.

olan yastıklar, Tırhala'dan gönderilmiş fiatı 320 kuruşa beş parça işlemeli ipek ile Trablusgarb'dan Ahmet Ağa adlı birisi tarafından sergilenmiş fiatı 40 kuruştan renkli dokumalar teşhir edilmişti ¹¹¹.

19. yüzyılın başlarından itibaren dokumacılıkdaki eski önemini kaybetmeğe başlamış olmasına rağmen Halep'in yünlü ve ipekli mamulleri 1860'larda hâlâ itibar edilen kumaşlar arasındaydı. Sergide Halep kumaşları M. Donato tarafından gönderilen 230 parçalık bir kolleksiyonla temsil edilmişti ¹¹². Çoğu sarı ve beyaz renkte düz ve desenli olan bu kumaşlar erkek elbiseleri için kullanılmaktaydı. Fiatları ise parça ¹¹³ başına 250 ilâ 850 kuruş arasında değişiyordu. Yine Halep'den Andon Zattî'nin sergiye getirdiği doksan kaleme yakın dokumaların çoğunluğunu kadın elbiseleri için kullanılan hafif kumaşlar, renkli taftalar, Halep telli ve çiçeklileri teşkil ediyordu.

Beyrut nûmuneleri de renk, desen ve kalite bakımından Halep kumaşlarına büyük benzerlik göstermekteydi. Ancak bunlar daha pahalıya satılıyordu. Başta Halid Abdun olmak üzere yüze yakın üretici tarafından çok sayıda düz ve renkli mevsimlik kumaşlar sergilenmişti ¹¹⁴. Suriye bölgesinin diğer önemli bir dokuma merkezi Şam idi. Şam'ın pamuklu, ipekli ve karışık kumaşlarından oluşan yaklaşık yüz kalemlik nûmuneler Said Mehmed adına sergilenmişti ¹¹⁵. Bu nûmuneler arasında özellikle atlas denilen işlemeli parlak ipekli kumaşlar, erkek entarileri ve kaftanlar için kullanılan desenli kutnalar ile taftalar dikkati çekiyordu. Yine aynı şahıs tarafından sergiye çok sayıda masa örtüsü, perde ve yatak takımları getirilmişti ¹¹⁶.

Büyük bir kısmı bir Fransız tarafından gönderilmiş olan Bağdat kumaşlarının çoğu Arap zevkine göre imal edilmiş renkli dokumalardı. İlk sırayı kırmızı veya siyah tonlu işlemeli kadın kumaşları ile kadifeler alıyordu. Çok rağbette olan Bağdat kadifeleri önceleri düz olarak imal edilirken, sonraları dalı-çiçekli kadifeler de dokunmağa başlanmıştı. Ancak altın tel veya pul ile süslü kadifeler oldukça moda idi ¹¹⁷.

Sergiye Diyarbakır'dan gönderilen mamullerde büyük bir yekûn tutuyordu. Şehirde faaliyet gösteren 60-80 dokuma atölyelerinden 200

¹¹¹ Ayn. esr. s. 39.

¹¹² Ayn. yer.

¹¹³ 720 cm.

¹¹⁴ Coup d'oeil général., s. 39.

¹¹⁵ Ayn. yer.; X. Heuschling, ayn. esr., s. 165.

¹¹⁶ Coup d'oeil général., s. 40 v.d.

¹¹⁷ Ayn. esr. s. 41.

kalemin üzerinde mal gönderilmişti. Bu atölyelerin sahiplerinden Ohannes, Abraham ve diğer bazıları tarafından parçası 80-90 kuruştan bölge halkının yazlık giyimleri için kullanılan 150 parça ince kumaş, Ali Efendi tarafından 20 parça kırmızı ipek, Mustafa ve Abdullah Efendiler tarafından 30 parça sarı ve kırmızı pamuklu kumaş sergilenmişti ¹¹⁸.

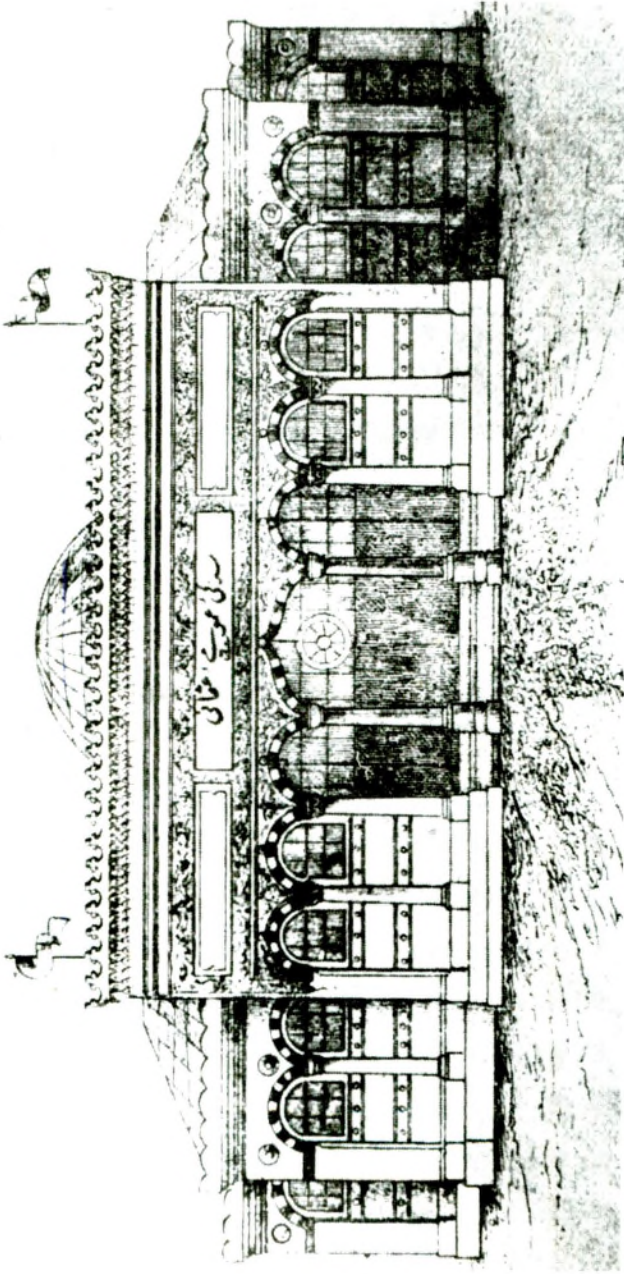
19. yüzyılın ortalarında hâlâ canlı birer dokuma merkezi olan adı geçen şehirler bulundukları bölgenin ihtiyacını karşıladıkları gibi Mısır ve Kuzey Afrika ülkelerine de önemli miktarda ihracat yapmaktaydılar. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda dokumacılık merkezi olarak ilk akla gelen Bursa idi. Bursa 16. yüzyıldan başlayarak kazandığı önemi uzun süre muhafaza etmiş, hatta Bursa kumaşları Avrupa pazarlarında bile zaman zaman çok aranan mallardan biri olmuştur. Sergiye Bursa mamulü olan 300 kalemi aşkın mal gönderilmişti. Bunlar arasında hamam takımları, el havluları, yatak takımları, masa örtüleri, perdeler, futa denilen ipekli peştemal, entarilik için kullanılan ipek ve pamuk karışımı kutnular, elbise ve mobilyalık kadifeler, Bursa kemhası adını taşıyan ağır ipekli dokumalar, diba ve limalar, atlas kumaşları, parçası 115 kuruşa satılan ipekten mamul şark tipi elbiselik kumaşlar ile tanesi 17 kuruş olan ipek kravat ve çoraplar bulunuyordu. Bu kumaşların büyük bir kısmı İbrahim Usta ve Hacı Mustafa adlarına sergilenmişti ¹¹⁹. Yine Bursa'dan Salih Efendi'nin gönderdiği 200 parçalık eşyanın çoğunluğunu yazlık elbise ve gömleklik olarak kullanılan çizgili ve kareli ipekli dokumalar ile sayısı 50'ye yaklaşan daha sık dokunmuş ve Avrupa zevkine göre desenlenmiş kumaşlar meydana getiriyordu ¹²⁰. Osmanlı sanayiinde taşıdığı öneme binaen 19. yüzyılın ortasındaki Bursa dokumacılığına kısa bir göz atacak olursak, 1850'lerin başında şehirde buhar ve su gücü ile çalışan Avrupa'daki benzerleri gibi kurulmuş 14 ipek fabrikası mevcuttu. Ayrıca aynı cinsten Mudanya'da 2, Bilecik'de 3 ve Lefke'de bir imalathane vardı. Bu işyerlerinde işlenen ipeğin miktarı 55 000 kg. idi. Büyük kısmı Ermeni ve Rumlardan oluşan işçi sayısı da 1 700 civarındaydı ¹²¹. Bunlardan 20 kadarı fabrikaların sevk ve idaresinde görevlendirilmek üzere Fransa ve Avusturya'dan celbedilmiş işçi ve mühendislerdi. Bursa'da tül işleyen, saf veya karışık ipek dokuyan 150-200 kadar tezgâh vardı. Bu tezgâhlarda yılda 15 000 kg. ipek işlenmekte ve 12 000 parça tül dokunmaktaydı. Yılda 1 200 kg. ın üzerinde ipek işleyen 39-

¹¹⁸ Ayn. esr., s. 42.

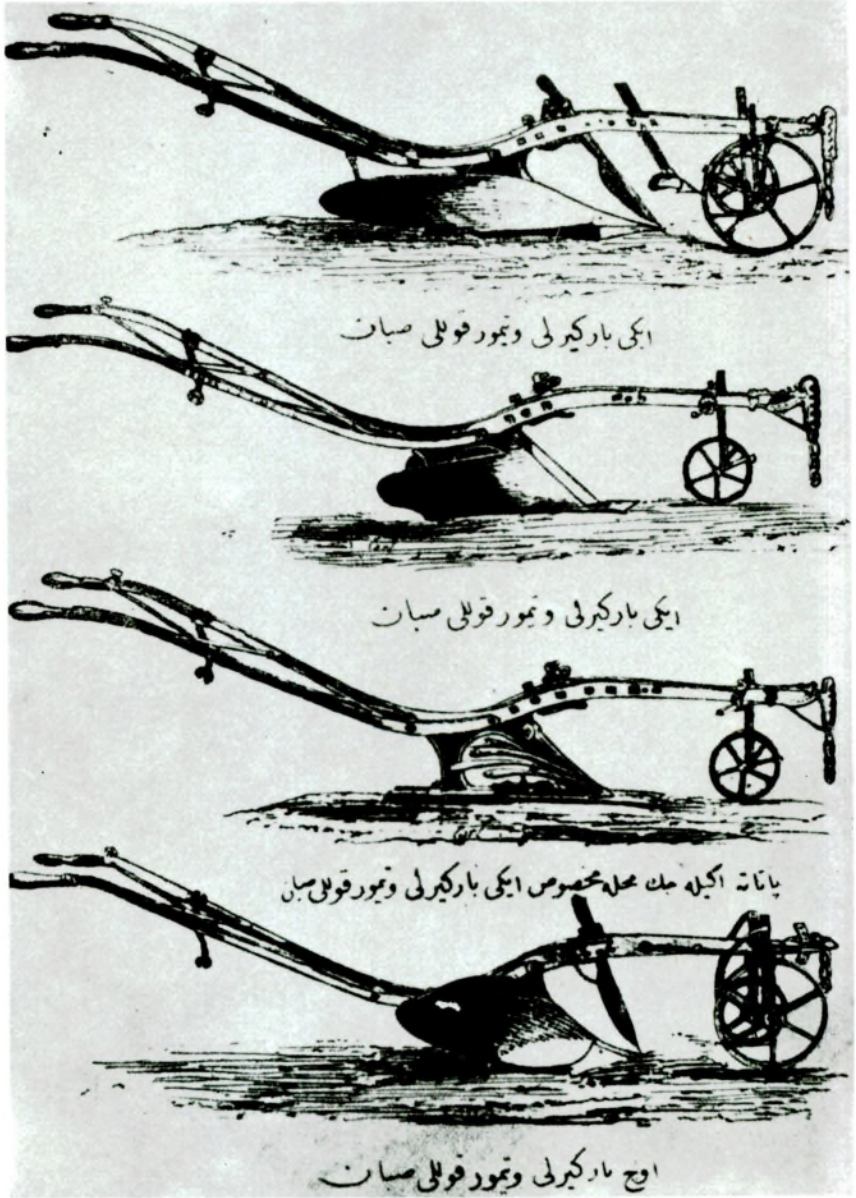
¹¹⁹ Ayn. esr., s. 39.

¹²⁰ Ayn. esr., s. 41.

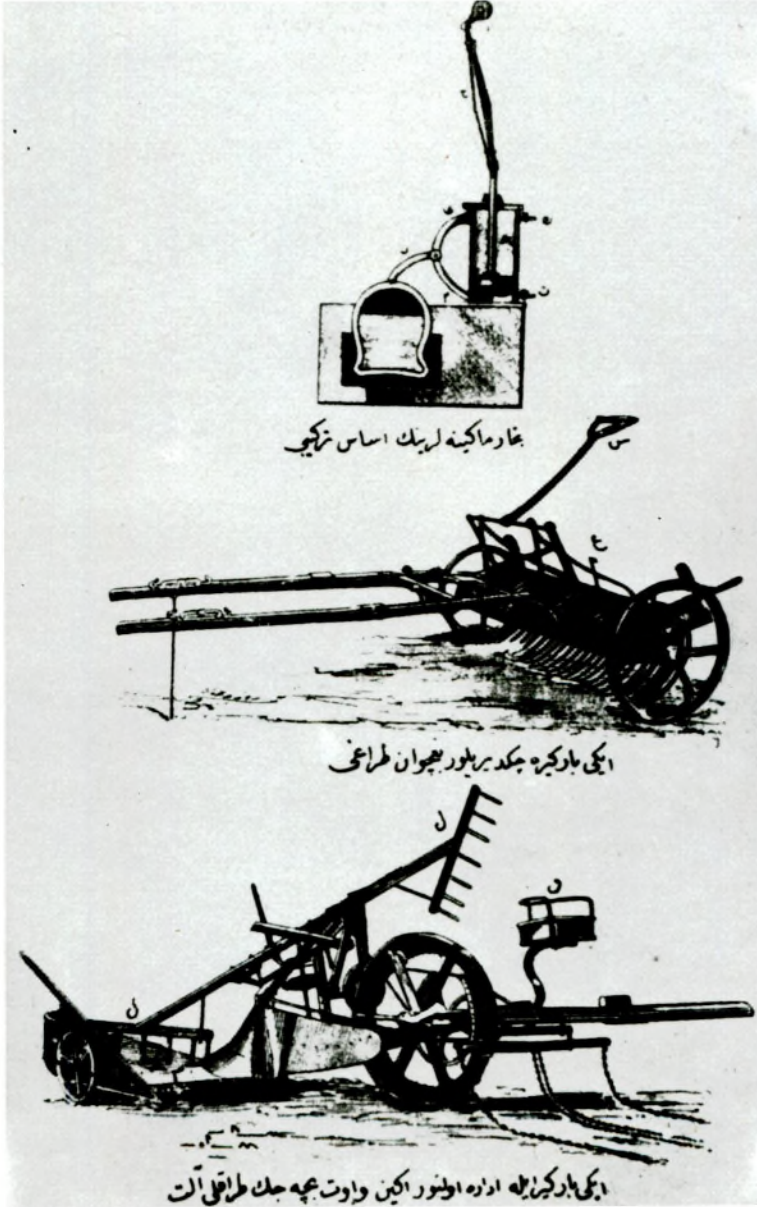
¹²¹ X. Heuschling, ayn. esr., s. 162.

Sergi-i Umumi-i Osmani Binasının önden görünüşü
(Mir'at, Ramazan 1279)

Sergide teşhir edilen demir sabanlar
(Mir'at, Şevval 1279)

Sergideki ziraat aletlerinden bazıları
(Mir'at, Şevval 1279)

Sergide değitılan madalyalardan bir kısmı¹

¹Madalya resimlerini temindeki yardımcıları için. Sayın İbrahim Artuk'a teşekkür ederim.

40 tezgâhda da peştamal imal ediliyordu. Bunlardan sırmalıların tanesi 120, sadelerinki de 50 kuruşa satılıyordu ¹²².

Diğer bölgelerden gönderilmiş dokumalar arasında çoğu Amasya'dan Şerife Hatun adında bir Hanıma ait olan ipekten mamul düz, desenli ve sırmalı kadın kumaşları, Konyalı Hacı Mustafa'nın adını taşıyan çok sayıda yünlü ve pamuklu dokumalar, baş örtüleri ve çoraplar, Sofya ve Rodos'tan gönderilmiş kadın elbiseleri için kullanılan sarı ve beyaz ipekliler, yazlık pamuklu dokumalar, düz ve desenli erkek kumaşları ve nihayet İslimiye, Selânik, İzmir ve Filibe'den de yeleklik ince kumaşlar, baş örtüleri, yazmalar, renkli basma ve pazen, kadifeler, masa örtüleri, perdeler, yatak takımları ile iç çamaşırlardan oluşan 400 kalem eşya gönderilmişti ¹²³.

Çeşitli şehirlere ait bu tekstil ürünlerinin yanında büyük bir kısmı İstanbul'dan gönderilmiş olan işlemlerde aynı derecede dikkati çekmekteydi. Bu işlemleri düz ipekliler üzerine altın ve gümüş pullar veya sırmadan yapılmış desenler teşkil ediyordu. Teşhir edilen işlemlerin önemli bir kısmı Mgr. Hassoun'un müdürü bulunduğu Ermeni Katolik Kız Mektebi talebeleri tarafından yapılmıştı. Diğerleri İstanbul işlemeci esnafının mamulü idi. Bunlardan bazılarının çeşit, gönderen ve fiyatı şöyleydi: Kırkor'a ait altın pullu işlemler 5 500 kuruş; Fenerli Agop Efendiye ait altın işlemler 800 kuruş; Hacı Mikail'e ait gümüş işlemler 2 200 kuruş; yine aynı kişiye ait altın işlemler 600 kuruş; ve nihayet Oğul Oğlu'na ait çiçekli ve ipekli işlemler 1000 kuruş ¹²⁴.

Dokumacılığın önemli bir kolu olan halıcılık da geleneksel olarak bir ev sanayii şeklinde yapılmıyordu. Halıcılık taşıdığı sanat değerinin yanında eskidenberi Türklerin ekonomik hayatında yer almış önemli bir faaliyetti. Uzun süre ihmâl edilen halı ticareti 19. yüzyılın ortasından itibaren gittikçe önem kazanmağa başlamıştır. Başlıca alıcı ülkeler İngiltere, Amerika ve Fransa idi. Halı İmparatorluğun birçok bölgelerinde dokunmakla birlikte daha kaliteli olanları Kandiye, Selânik, Niş, Sivas, Niğde, Konya, Maraş, Uşak, İzmir ve Haleb'de imal edilmekteydi ¹²⁵. Müşterek bir takım özelliklere sahip Osmanlı halıları genellikle imal edildikleri bölgelere göre adlandırılmaktaydılar. Anadolu'da üretilen en yaygın halı çeşidi Türkmenler tarafından dokunan ve "yörük" adını taşıyan kaba halılardı ¹²⁶. Umumi-

¹²² Ayn. esr., s. 165.

¹²³ Coup d'oeil général., s. 41.

¹²⁴ Ayn. esr., s. 42.

¹²⁵ X. Heuschling, ayn. esr., s. 159.

¹²⁶ Ayn. yer.

yetle yerli halk tarafından döşemede kullanılan bu halıların parçası 40-50 kuruşa satılıyordu. Gerek ihracat için söz konusu olan, gerekse saraylarda kullanılan kaliteli halılar Uşak'da imal edilmekteydi. Uşak halıları İzmir üzerinden ihraç edildiği için piyasada İzmir halıları olarak tanınıyordu. Bölgede faaliyet gösteren çok sayıdaki halı imalathaneleri arasında başta geleni 84 000 metre karelik yıllık üretim ile Hacı Halil Efendi'ye aitti. 1860'ların başında itibaren İngiliz sermayesinde Batı Anadolu hacılığına katılarak imal edilen halıları ihraç etmeğe başlamıştır ¹²⁷.

Bölgenin diğer bir halıcılık merkezi Gördes idi. Burada İran modellerine göre üretim yapılmakla birlikte, Gördes halıları renk ve desen bakımından İran halılarına tercih edilmekteydi. Fiatları ise tane başına 400 ilâ 600 kuruş arasındaydı ¹²⁸.

Başta Anadolu olmak üzere bu saydığımız halıcılık merkezlerinden sergiye 220 tane halı gönderilmişti ¹²⁹. Bu nümunelerin 90 tanesi İmparatorluk Avrupası, 100 tanesi Anadolu, geri kalanları da diğer bölgelere aitti. Eski Türk ve İslâm motiflerine göre dokunmuş bu halıları sofa, yörük, sıralı ve seccade olarak dört grupta toplamak mümkündür. Uşak ve Kütahya taraflarında dokunan sofa halıları çok miktarda Uşak'ın iki büyük halı fabrikası müdürleri olan Hacı Halil efendi ve M. Schiffmann tarafından sergilenmişti ¹³⁰. Piyasada İzmir halıları olarak işlem gören bu halılar gerek renk gerekse desen bakımından canlı bir görünüm arz etmekteydi. Hakim renkler açık kahverengi üzerine mavi, yeşil, sarı ve portakal rengi idi. Yörük halıları ise yün ve kıl karışımı olup, düşük kaliteliydi ¹³¹. Aydın Vilayeti dahilinde oturan Türkmenler tarafından dokunan bu halılar, ucuzluğu dolayısıyla daha çok köylüler tarafından duvar ve taban örtüsü olarak kullanılmaktaydı. Sıralı veya çizgili olarak satışa arz edilen üçüncü grup halılar İmparatorluğun çeşitli eyaletlerinde dokunmakla birlikte teşhir edilenlerin üstün kalitelileri Şam'dan gönderilmişti. Zarif ve geometrik desenleri ile dikkati çeken Şam halılarındaki hakim renkler beyaz, mor, siyah, yeşil, kırmızı ve sarı idi ¹³². Seccade adı geçen halılar içerisinde ebad bakımından en küçük olanıydı. Genellikle yatak önü, duvar ve namaz halısı olarak kullanılan seccadelerin en kalitelisi Saruhan'a aitti. Bunların fiatı kalite,

¹²⁷ Ayn. esr., s. 160.

¹²⁸ Ayn. yer.

¹²⁹ Coup d'oeil général., s. 44.

¹³⁰ Salaheddin Bey, ayn. esr., s. 41; J. Grunzel, Berichte über die wirtschaftlichen Verhaeltnisse des Osmanischen Reiches, Wien 1903, s. 99.

¹³¹ Salaheddin Bey, ayn. esr., s. 42.

¹³² Coup d'oeil général., s. 44.

renk ve desenlerine göre 75 ilâ 500 kuruş arasında değişiyordu. Saruhan seccadelerini Halil Efendi tarafından sergilenmiş Uşak seccadeleri ile Resuloğlu Abdullah, Ethem Efendi, Yüzbaşı Mehmet Ağa ve Rusçuk'dan Ahmet Ağa'ya ait olanlar takip etmiştir. Bunlar gerek kalite, gerekse fiat bakımından Saruhan'inkilerden daha düşüktü¹³³. Diğer bölgelerden gönderilen halılar sırasıyla, Rusçuk'dan ortalama fiatı 200 kuruş olan seccadeler, Tırnova'dan fiatı 350 kuruşa sarı, kırmızı, yeşil, siyah ve mavi renklerin hakim olduğu sıralılar, Niş'den kırmızı desenli, satış fiatı 900 kuruş olan büyük taban halıları, Bosna'dan orta kalite ve büyüklükte fiatı 240 kuruş olan duvar ve döşeme halıları, Selânik'den mavi ton üzerine işlenmiş, kırmızı ve portakal renginin hakim olduğu, sanat değeri az, fiatları 750 ilâ 1300 kuruş arasında değişen büyük taban halıları idi¹³⁴. Buraya kadar yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere halıcılık Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın bir dokumacılık koluydu. Osmanlı halılarının kalite, desen ve renk açısından üstün olanlar Uşak, Kütahya ve Gördes gibi Batı Anadolu'da bulunan merkezlerde imal ediliyordu. Miktar bakımından da Batı Anadolu dokumacılığı bütün İmparatorluk üretiminin yaklaşık yarısını elinde bulundurmaktaydı.

Tarımın ayrılmaz bir kolunu teşkil eden hayvancılık sanayie ham madde sağlama bakımından büyük bir öneme sahiptir. Hayvancılığa dayalı sanayi sektörleri içerisinde en eski aynı zamanda en yaygın olan dericiliktir. Halıcılık sektöründe olduğu gibi dericilikte de üretim hem iç pazar ihtiyacını karşılamakta, hem de önemli miktarda ihraç edilmekteydi. Gerek hayvancılığın yaygın olması, gerekse debbaglık maddeleri kestane, sumak, çam, meşe ve özellikle palamutun bol miktarda bulunması dolayısıyla debbagat küçük iş kolları halinde İmparatorluğun hemen her tarafında icra ediliyordu. Uzun süre faaliyetini başarılı bir şekilde sürdürmüş olan Osmanlı debbagat sanayii 19. yüzyılın ortalarından itibaren üretimde modern usullere geçilememesi, hayvanların bakımsızlığı gibi sebeplerle bir kriz devresine girmiştir. Buna rağmen İmparatorluğun muhtelif bölgelerinde imal edilen tabaklanmış sığır derisi, meşin ve sahtiyan gibi ürünler hâlâ eski özelliklerini korumaktaydı. Nitekim sergiye Trabzon, Musul, Amasya ve İstanbul'dan 120 adet tabaklanmış sığır derisi nümuneleri gönderilmişti¹³⁵. Genellikle pabuç imalinde kullanılan yaklaşık 500 adet renkli koyun ve keçi derisi nümuneleri Diyarbakır, Halep, Şam, Mekke, İzmir,

¹³³ Ayn. esr., s. 45.

¹³⁴ Ayn. yer.

¹³⁵ Coup d'oeil général., s. 125.

Saruhan, Kütahya, Sivas, Üsküp, Selânik, Filibe, Tırhala, Rusçuk, İstanbul ve Erzurum'daki çeşitli debbağhanelerde imal edilmişti¹³⁶. Hakim renkler kırmızı, sarı ve siyah olup, bunlardan kırmızı ve sarılar kadın, siyahlar ise daha çok erkek ayakkabıları yapımında kullanılıyordu. Teşhir edilen ayakkabı, potin ve terliklerin yaklaşık 2/3'ü İstanbul menşeli idi. İstanbul'daki dericilik tesisleri içerisinde önemlileri 1812'de tabakhane olarak işletmeye açılan Beykoz Deri Fabrikası ile 1856'da kurulan N. Teripo ve Mahdumları Fabrikasıydı. Sergide mamulleri dikkati çeken başka bir kuruluş da Beyoğlu Kışlası Kundura Atölyesi idi. M. Bernard adındaki bir yabancıнын yönetiminde faaliyet gösteren bu işyerinde Avrupa kalitesinde askeri potinler imal edilmekteydi. Bunlardan dört çifti sergiye gönderilmiş ve başta Padişah Abdülaziz olmak üzere ziyaretçilerin büyük takdirini toplamıştı¹³⁷. Sergideki diğer deri mamulleri arasında Vidin, Edirne, Maraş ve İzmir'den gönderilmiş silahlıklar, Filibe'den gönderilmiş fişeklik ile Erzurum'dan gönderilmiş tabanca ve bıçak kınları bulunuyordu. İzmir ve Konya menşeli keman yayları ise henüz istenilen kalitede değillerdi¹³⁸. Çeşitli bölgelerden gönderilmiş eyer ve at koşumları, bel kemerleri ve palaskalar, büyük kısmı İstanbul esnafı tarafından teşhir edilmiş terlik, bavul ve para cüzdanları ile deri elbiseler dikkati çeken eşyalar arasındaydı.

Sergide ilgi çeken pavyonlardan birisi de mahdut sayıda, fakat çoğu yabancı menşeli müzik aletlerinin teşhir edildiği pavyondur. Müzik aleti gönderen yedi kişiden altısı Osmanlı İmparatorluğu'nda ikamet eden ve müzik ile ilgili faaliyet gösteren yabancılar veya Osmanlı tebası gayri müslimlerdi. Bunlar M. Chateau Reymand, M. Commendinger et Balatti, Luigi Gambara, M. G. Macchi, M. de Pietra, M. G. Pelitti de Milan¹³⁹. M. Chateau Reynand eskidenberi İstanbul'da modern müzik aletleri imal ve ticaretiyle uğraşan bir kişiydi. Sergide keman başta olmak üzere çok sesli müzik aletleri teşhir etmişti. Ziyaretçilerin en çok ilgi duyduğu müzik aletleri piyanolardı. Bunlardan Fransız imalatı olan iki tanesi M. Commendinger et Balatti, bir tanesi de İstanbul'da akordiyon öğretmeni ve piyano tamircisi olarak faaliyet gösteren Luigi Gambara, Fransız F. Eleki Fabrikası mamulü bir diğeri de M.P. Macchi tarafından sergilenmişti¹⁴⁰. Müzik aletleri

¹³⁶ Ayn. yer.

¹³⁷ Ayn. esr., s. 129.

¹³⁸ Ayn. esr., s. 132.

¹³⁹ Ayn. Esr., s. 119.

¹⁴⁰ Ayn. esr., s. 121.

içerisinde sayıca en kalabalığını M.G. Pelitti de Milan'ın koleksiyonu teşkil etmiştir. İstanbul'da imalatçı olarak çalışan Pelitti de Milan genellikle askeri bandoya muzik aletleri temin ediyordu. Sergide korno bariton ve trampet gibi çoğu kendi imalatı aletleri teşhir etmişti ¹⁴¹. Yerli muzik aleti yapımcıları sergide yeteri kadar temsil edilmemişlerdi. Sadece Salih Usta adında birisi sergiye altı adet ney göndermişti ¹⁴².

1863 İstanbul Uluslararası Sergisi'nde tarım ürünleri ve dokuma mamullerinden sonra üçüncü büyük pavyon ateşli ve kesici silahlarla, ordu araç ve gereçlerine tahsis edilmişti. Teşhir edilen silahların büyük bir kısmı Tophane ve Zeytinburnu silah fabrikaları mamulüydü. Devletin kurduğu ilk tesislerden olan Tophane II. Bayazıt devrinde 1500'lerin ilk yıllarında savaş malzemesi imal etmek maksadıyla vücuda getirilmiştir. Artan ihtiyaçlara cevap verebilmek amacıyla bir yandan Tophane başta olmak üzere mevcut tesisler genişletilir ve modern makinalarla techiz edilirken, diğer yandan da bunlara yenileri ilâve edilmiştir. Bu cümleden olarak Abdülmecit zamanında Zeytinburnu askeri tesisleri kurulmuştur. Bu fabrikalarda her cinsten toplar dökülmekte, tüfek ve tabancalar yapılmakta ve mermiler imal edilmekteydi. Sergiye çeşitli çap ve marka 140 civarında ateşli silah gönderilmişti ¹⁴³. Bunlar arasında: 1. Zeytinburnu Silah Fabrika'sından 4 adet top, 3 adet obüs veya havan topu, 50 adet süvari ve piyade tüfeği ile tabanca, 2. Tersane fabrikalarından bir adet kundaklı bronz donanma topu, 50 adet filinta ve deniz piyade tüfeği ile çeşitli tipte tabancalar, 3. Darphane Teknikeri M. Waren tarafından geliştirilmiş üç yeni tüfek modeli ve 4. özel imalathaneler tarafından gönderilmiş 60 adet çeşitli tüfek ve tabancalar bulunuyordu.

Kılıç, kama, süngü, kanca, mızrak ve ok gibi kesici ve delici silahların sayısı ise ateşli silahlarınkinden az değildi ¹⁴⁴. 100 adet Türk ve Prusya tipi kılıç İstanbul'daki atölyelerden, 200 adet kılıç, kama, kanca ve mızrak Erzurum, Bursa ve Trabzon başta olmak üzere İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden gönderilmişti.

Adı geçen silahlar arasında şayanı dikkat olanı Zeytinburnu Fabrikası mamulü yivli top nümuneleri idi. Bunlardan Armstrong'unkiler gibi 14 yivli ilk toplar daha 1840'larda Hafız Paşa'nın Müdürlüğü sırasında imal edilmişti ¹⁴⁵. Osmanlı topçusu tarafından kullanılan on yivli bronz toplarda

¹⁴¹ Ayn. esr., s. 123.

¹⁴² Ayn. esr., s. 124.

¹⁴³ Ayn. esr., s. 111.

¹⁴⁴ Salaheddin Bey, ayn. esr., s. 157.

¹⁴⁵ Ayn. yer.

aynı şekilde Zeytinburnu fabrikalarında dökülmekteydi. Yine aynı fabrika mamulü olarak sergide İngiliz ve Fransız sistemine göre imal edilmiş Karabina tüfekleri, Miralay Fazıl Bey tarafından geliştirilmiş küçük çaplı savunma tüfekleri, miğfer ve çelik zırhlar yer almıştır.

Gerek İstanbul gerekse taşrada faaliyet gösteren özel silah imalatçıları da sergiye eski Türk tipi işlemeli tüfek ve tabancalar göndermişlerdi. Bu cümleden olarak İstanbul esnafından Derviş Mehmet adına 1 500 kuruş değerinde bir tüfek, Hacı Ali adına 6 000 kuruş değerinde altın ve gümüş işlemeli Avrupa'daki benzerlerine göre imal edilmiş bir tüfek, Hacı Baba adına on bir adet tabanca ve dört kanca, Mıgırdıç Melchonian adına da Prusya tipi süslemeli kılıçlar teşhir edilmişti¹⁴⁶. Sergide İslimiye'den de uzun namlulu geniş dipçikli eski Türk modeli ve 450 kuruş değerinde bir tüfek yer almıştı. Trabzon'dan gönderilen nümuneler arasına ise fişeklik, av elbiseleri, tüfek ve çok sayıda tabanca bulunuyordu¹⁴⁷.

Gerek devlet fabrikalarında gerekse özel atölyelerde imal edilen bu silahlar büyük takdir toplamıştı. Ne var ki 1860'lardan itibaren gelişen silah sanayii Osmanlı ordusunu geniş ölçüde dışa bağımlı kılmıştır.

Konunun kısa bir değerlendirilmesi yapılacak olursa; eski önemini kaybetmekte olan Osmanlı sanayi henüz ülkenin ihtiyacını karşılayabilecek durumdaydı. Dokumacılık başta olmak üzere bazı sanayi mamulleri çeşit, renk, desen ve hatta kalite bakımından Avrupa'daki rakipleriyle rahatça rekabet edebilecek güçteydi. Büyük ölçüde iç pazar ihtiyacını karşılamaya yönelik olan Osmanlı sanayii bazı istisnalarla eski usul ve metotlarını muhafaza etmekteydi, yani üretim el emeğine dayanıyordu. Bu durum yaklaşık bir asırdan beri makinalı üretim yapmakta olan Avrupa ile rekabette İmparatorluğun aleyhine tezahür edecek önemli bir faktör olmuştur. İmparatorlukta makinalı üretime geçilemeyişin belli başlı sebepleri ise sermaye yetersizliği, sanayi kuruluşlarını destekleyecek finansman müesseselerinin yokluğu, alt yapı tesislerinin yetersizliği ve kaliteli eleman yokluğu idi.

Sergi-i Umumi-i Osmani'nin yabancı ülkelerden gönderilen makina ve alatlerin teşhirine tahsis edilen kısmı da zamanında tamamlanamayınca, bir buçuk aylık bir gecikmeyle 13 Nisan 1863 Cuma günü açıldı¹⁴⁸. Bu kısımda İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan'dan gelen alet ve makinalar ile aynı cinsten yerli mamullere yer verilmişti. Teşhir edilen alet ve makinaların

¹⁴⁶ Coup d'oeil général., s. 115 v.d.

¹⁴⁷ Ayn. esr. s. 116.

¹⁴⁸ A. Giz, 1863 İstanbul Sergisi.

kullanılışını izah etmek, tecrübelerini yapmak üzere Fransa'dan mühendis ve tekniker celbedilmişti ¹⁴⁹. Bu alet ve makinaların ekseriyetini İngiliz ve Fransız ziraat alet ve makina fabrikalarının gönderdiği tek ve çift demirli pulluklar, harman makinaları, dövenler, tırpanlar, değirmenler, süt sağma makinaları, pamuk temizleme ve balya makinaları, tek ve çift tekerlekli el arabaları, sulama motorları gibi ziraat makina ve aletleri, tekerlekli yangın tulumları, Viyana menşeli bıçkı, keser, çekiç, testere, rende, törpü, bıçak, terazi, kantar ve para kasaları teşkil ediyordu. Aynı bölümde teşhir edilen yerli eşyalar ise dokuma tezgâhları ile çeşitli iş kollarında kullanılan alet ve edavattan ibaretti ¹⁵⁰. Adı geçen alet ve makinalar arasında şayanı dikkat olanı ziraat aletleriydi. Bunların başında İngiliz kuruluşu olan Ransomes et Sims firması tarafından gönderilmiş tek ve çift bıçaklı demir pulluklar gelmekteydi. Bunlar kaliteli fakat kullanımı zor ve pahalıydı. Buna karşılık E. Ganneron sabanları ağaçtan mamul, kullanılışı kolay, tamiri basit ve fiatı Osmanlı köylüsünün sınırlı alım gücüne daha uygundu ¹⁵¹. Sergiye en çok gönderilen ziraat makinalarından bir diğeri de harman makinalarıydı. Bunlardan çalıştırılması basit ve taşınması kolay iki tanesi Ransomes et Sims ve Garret et Fils firmaları tarafından teşhir edilmişti. Ransomes et Sims makinalarının günlük kapasitesi 3 000 demet, biraz daha küçük olan Garret et Fils makinalarının kapasitesi ise 2200-2400 demet idi ¹⁵². İlk ikisine nazaran daha ucuz ve ülke şartlarına daha uygun bir başka harman makinası da Paris'te meskun M.E. Ganneron firması tarafından gönderilmişti. Sergideki diğer makinalar İngiliz M.M. Wallis, Haslam et Steevens fabrikaları mamulüydü ¹⁵³.

M. E. Ganneron firması sergiye en çok alet ve makina gönderen kuruluşların başında gelmekteydi. Bu firmanın mamulü olan diğer bir aletde yayıktı. Sergilenen çeşitli yayıkların hacimleri 4 ilâ 40 litre arasında değişiyordu. Ortalama yağ üretim süresi 15 dakika idi ¹⁵⁴.

Yine aynı firma tarafından sergiye hububat temizlemekte kullanılan elek de gönderilmişti. Ancak daha kaliteli elekler Garret et Fils firması tarafından sergilenmişti ¹⁵⁵. Ganneron firması mamulü olan mısır kırma

¹⁴⁹ Tercüman-ı Ahval, 23 Şevval 1279, No. 321; Ceride-i Havadis, 9 Şevval 1279, No. 1136.

¹⁵⁰ Tasvir-i Efkar, 7 Cemâziyelâhır 1279, No. 45; Mecmua-i Fünun, Şevval 1279, No. 10.

¹⁵¹ Coup d'oeil général, s. 136.

¹⁵² Ayn. esr., s. 138.

¹⁵³ Ayn. esr., s. 139.

¹⁵⁴ Ayn. esr., s. 140.

¹⁵⁵ Ayn. esr., s. 142.

makinalar ise metal ve ağaçtan olmak üzere iki çeşitti. Metalden mamul olanlar 660, ağaçtan mamul olanlar 330 kuruşa satılmıştır¹⁵⁶. Sergide un değirmeni modelleri de teşhir edilmişti. Çeşitli Fransız firmaları tarafından geliştirilmiş olan bu modeller içerisinde dikkati çeken Ganneron firması tarafından gönderilenlerdi. Bu değirmenlerden en. küçüğü saatte 20 kg. hububat öğütecek kapasitedeydi¹⁵⁷.

Sergideki diğer aletler arasında çoğu Fransız ve İngiliz firmalarına ait olan küçük baş hayvanların kulaklarına işaret koymakta kullanılan makinalar, ot kıyma ve pamuk balyalama makinaları bulunuyordu. Şüphesiz sergideki eşyaların en önemlileri İngiliz ve Fransız menşeli motorlardı. Motorlar sabit ve hareketli olmak üzere iki cinsti. Bunlardan birincisi, yani 30 beygir gücünde silindir motorlu buhar makinası, M. Thouzery'nin Dolap Dere'deki atölyelerinde tekstil fabrikalarında kullanılmak üzere ithal edilmişti. Buna benzer aynı güçteki diğer iki makina M. Deck ve M. Penant adındaki kişiler tarafından sergilenmişti¹⁵⁸.

Sergide yedi beygir gücündeki hareketli motorlar ise, ikisi Fransız ve ikisi İngiliz yapısı olmak üzere dört adetti. Bunlar Ransomes et Sims, R. Garret et Fils, M. Ganneron ve M. Durenne firmaları tarafından gönderilmişti, İngiliz motorları 30 294, aynı güçteki Fransız motorları da 29 920 kuruşa satılmıştır¹⁵⁹.

Yukarıda kısaca özetlenen alet ve makinalara , Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa teşhir edilmeleri sebebiyle büyük ilgi gösterilmiştir. Nitekim bu konuda Tasvir-i Efkâr'da yayınlanan bir makalede "Avrupa emtiasının revâci Memâlik-i Osmaniyye ma'mulâtını adeta küşe-i nisyanı bırakmış" denilmektedir¹⁶⁰.

Sergi Pazar, Pazartesi, Salı, Perşembe ve Cuma günler erkeklere, Çarşamba ve Cumaertesi günleri de kadınlara açıktı¹⁶¹. Giriş ücretleri başlangıçta Cuma ve Cumaertesi günleri için 6 diğer günler için 3 kuruş olarak tesbit edilmişti. Sonraları daha çok kimsenin sergiye gezebilmesini sağlamak amacıyla düşürülmüştür. Civar vilayet ve kasaba halkına sergi açık kaldığı sürece İstanbul'a gidiş-gelişlerinde indirimli tarife uygulanmıştır. Nitekim İzmit halkının sergiye gösterdiği ilgi üzerine vapur

¹⁵⁶ Ayn. yer.

¹⁵⁷ Ayn. esr., s. 143.

¹⁵⁸ Ayn. esr., s. 146.

¹⁵⁹ Ayn. esr., s. 148.

¹⁶⁰ Tasvir-i Efkâr, 8 Şevval 1279, No. 79.

¹⁶¹ Ceride-i Havadis, 5 Şaban 1279, No. 1128.

ücretlerinde yüzde 50'ye yakın bir inidirim yapılmıştır ¹⁶². Bundan başka halkı sergiye celbedebilmek maksadıyla eğlence ve dinlenme yerleri açılmış, Cuma ve Cumaertesi günleri "Asâkir-i Nizamiyye-i Şahane Muzikası" tarafından halka konserler verilmiştir ¹⁶³.

Sergi-i Umumi-i Osmanî Avrupa'da büyük ilgi uyandırmıştır. Başta Viyana olmak üzer çeşitli Avrupa şehirlerinden aralarında gazeteci, iş adamı ve fabrikatörlerinde bulunduğu gruplar sergiyi gezmek üzere İstanbul'a gelmişlerdir. Bunlar aynı zamanda İmparatorluğu toplu halde gelen ilk turist kabileleri idi. 1863 Nisanı başlarında gelen 142 kişilik grubu 450 kişilik başka bir grup takib etmiştir ¹⁶⁴. Sonuncular İstanbul'da beş gün kaldıktan sonra İzmir'e geçerek oradanda memleketlerine dönmüşlerdir. Aynı tarihlerde Triyeste üzerinden gelen Viyanalı bir grup ise iki gün sergiye gezdikten sonra İstanbul ve Boğazları görmek maksadıyla daha bir süre İstanbul'da kalmıştır. Kfile mensupları bu seyahat esnasında kişi başına 2 250 kuruş harcamışlardır ¹⁶⁵. 25 kişilik bir İngiliz kfilesi ise Nisan sonlarında İstanbul'a gelmiştir ¹⁶⁶. Fransız ve İngiliz iş ve sermaye çevreleride sergiye yakın ilgi göstermişlerdir. Nitekim Nisan ortalarında Parisli fabrikatör ve iş adamlarından oluşan 10-15 kişilik bir grup sergiyi gezmek, siparişler almak ve Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen malları yakından görmek amacıyla İstanbul'a gelmiştir ¹⁶⁷.

Fransız, İngiliz ve Avusturya gazeteleri de sütunlarında sergiye geniş yer ayırmıştır. Sergi hakkında daha geniş ve sağlıklı bilgi alabilmek amacıyla Fransız gazetecileri tarafından Valser (?) adında birisi İstanbul'a gönderilmiş, Times gazetesi de sergi açık kaldığı müddetçe İstanbul'da bir muhabir bulundurmıştır ¹⁶⁸.

Sergide başarılı üreticilere verilecek ödülleri tesbit etmek üzere, üst komite tarafından her pavyon için bir jüri teşkil edilmiştir. Jüriler 1.7.10.11. pavyonlar için yedişer, 2.4.5.6.8.9.12. ve 13. pavyonlar için beşer kişiden oluşuyordu. Ziraat alet ve makinaların sergilendiği 3. pavyon için ise yerli ve yabancılardan müteşekkil karma bir jüri kurulmuştur.

¹⁶² Tercüman-ı Ahval, 17 Zilhicce 1279, No. 341; A. Giz, 1863 İstanbul Sergisi.

¹⁶³ Ceride-i Havadis, 11 Ramazan 1279, No. 1133.

¹⁶⁴ Ceride-i Havadis, 22 Şevval 1279, No. 1138.; Tercüman-ı Ahval, 23 Şevval 1279, No. 321.; O. N. Ergin, ayn. esr., s. 738.

¹⁶⁵ Tercüman-ı Ahval, 27 Şevval 1279, No. 323.

¹⁶⁶ Ceride-i Havadis, 8 Zilkade 1279, No. 1140.

¹⁶⁷ Ceride-i Havadis, gurre-i Zilkade 1279, No. 1139.

¹⁶⁸ Ayn. yer.; Tercüman-ı Ahval, 6 Ramazan 1279, No. 302.

Yapılan değerlendirme sonunda Halep eşyasını teşhire memur Şeyh Mustafa Efendi, Beyrut eşyasını teşhire memur Abdülkadir Efendi, Şam eşyasını teşhire memur Abdülkadir Efendi, Diyarbekir eşyasının teşhire memur Abraham, Bağdat eşyasını teşhire memur İskender, Yanya eşyasını teşhire memur Kosto Piço, Halepli iş adamlarından Anton Zatti ve M. Donato, Dersaadet eşyasını teşhire memur Dr. Filori beşinci mecidiye nişanına lâyık görülmüştür¹⁶⁹. Yabancı firmalardan Ransomes, Garret et Fils, Ganneron ile mühendis ve teknikerlerde muhtelif mecidiye nişanlarıyla taltif edilmişlerdir¹⁷⁰.

Sergi kapanmadan kısa bir süre önce Avrupa'dan gönderilen makina ve aletlerin Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın Küçük Çekmece civarındaki çiftliğinde Sadrazam Fuad Paşa ve diğer devlet ileri gelenlerinin önünde tecrübesi yapıldı. Neticede bu makina ve aletler çok faydalı bulunarak, ülke ziaratının gelişmesi için bunların İmparatorluğu temininin gerekli olduğu kanaatine varıldı¹⁷¹.

Sergi yaklaşık beş ay açık kaldıktan sonra 1863 Temmuzunun sonunda kapandı. Serginin açık kaldığı bu müddet zarfında 100-150 000 kişi tarafından ziyaret edildiği tahmin edilmektedir. Hasılat da 450 000 kuruş civarında olmuştur ki bu meblağ bütün masrafların ancak 1/5'ni karşılayabilmiştir. Aradaki fark Padişah Abdülaziz tarafından kapatılmıştır¹⁷². Teşhir edilen eşyanın büyük bir kısmı satılmıştır. Kalanlar ise sahiplerince belirlenen fiata devlet tarafından satın alınarak bedelleri kendilerine gönderilmiştir.

Bu açıklamalardan sonra serginin bir değerlendirilmesi yapılacak olursa denilebilir ki, daha önce Avrupa'da açılan sergiler örnek alınarak tertip edilen Sergi-i Umumi-i Osmani beş ay gibi uzun bir süre açık kalmış, bu müddet zarfında yerli ve yabancılardan oluşan kalabalık bir topluluk tarafından gezilmiş, İstanbul yoğun bir ticarî ve turistik faaliyete sahne olmuştur. Sergide İmparatorluğun çeşitli bölgeleri ve bazı yabancı

¹⁶⁹ Başbakanlık Arşivi, irade-i dahiliye 34 647.

¹⁷⁰ Ayn. yer.

Sergiye emeği geçen kişiler de ödüllendirilmişlerdir. Bunlardan Meclis-i Vâlâ Azası Nazım Bey'e ikinci mecidiye, Azmi Bey'e Dersaadet Memuru Abdüllatif Efendi'ye, görevlilerden Mösyö Alberti, Mösyö Henri, Mösyö Baltacı Aristide, Mösyö İspirid ve Mısırlı Sarraf İbrahim Bey'e üçüncü mecidiye, Mimar Bourgeois; Taşra eşyasını muhafazaya memur Anzavur Efendi, ve Sergi Sandık Memuru Kılıççızade Agop Efendi'ye dördüncü mecidiye, sergide asayiş sağlama görevli birliğin Binbaşısı İzzet Ağa'ya beşinci mecidiye nişanı verildi (BA. irade-i dahiliye 34 647).

¹⁷¹ O. N. Ergin, ayn. esr., s. 738; Ceride-i Havadis, 10 Safer 1280, No. 1151.

¹⁷² Tercüman-ı Ahval, 10 Safer 1280, No. 364.

lkelerinden gönderilmiş yaklaşık on bin kalem ürünü ilk defa bir arada görmek mümkün olmuştur.

Teşhir edilen ürünlerin çeşit ve kalitesi, İmparatorluğın, geniş ham madde kaynakları olan, sanayi bakımından kendi kendine yetebilecek güce sahip, verimli toprakları bulunan bir ülke olduğunu göstermiştir. Bu sergi sayesinde o zaman kadar ithal edilen bazı malların yerli kaynaklardan karşılanabileceğİ anlaşılmış, İmparatorluğın bazı bölgelerinde yetişmeyen veya sıkıntısı çekilen ürünlerin diğİr bygelerden temin edilebileceğİ görülmüştür. Bazı bölgelerde üretilen mallarında ıslaha muhtaç olduğı müşahede edilerek bunlara ilgililerin dikkati çekilmiştir. Sergiye gelen esnaf, sanatkâr ve iş adamları birbirleriyle tanışmış ve devlet ricaliyle yatkınları görüşmelerde sorunlarını dile getirmek fırsatını bulmuşlardır.

Serginin Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletlerle ticarî ilişkisi açısından taşıdığı öneme gelince, sergide Avrupa alet ve makinalarında teşhiriyle aramızdaki teknik mesafenin büyüklüğü yakından görülmüştür. Sergi dolayısıyla yabancı basın tarafından Avrupa kamu oyunun dikkati Osmanlı İmparatorluğu'na çekilmiş, bunun neticesinde bir çok ziyaretçi ve iş adamı İstanbul'a gelmiştir. Bazı yerli mallar için yabancı ülkelerde pazar bulma şansı doğarken, Avrupa alet ve makinalarının Osmanlı İmparatorluğu'nda isdihdam edileceğİ anlaşılmıştır.

Netice olarak serginin hedefine ulaşmış olduğı, yerli ve yabancı ürünlerin tanıtılmasına önemli katkıda bulunduğı söylenebilir.

RAPPORTS DIPLOMATIQUES OTTOMANO-FRANÇAIS, 1798-1807.

Yrd. Doç. Dr. AZMÎ SÜSLÜ

Nous allons étudier dans l'étude présente les relations turco-françaises jusqu'en 1798, la question d'Egypte et ses conséquences, la politique de Napoléon 1er vis à vis de l'Empire ottoman, sa reconnaissance comme Empereur, les manoeuvres diplomatiques françaises pour attirer l'Empire ottoman dans le sens de la politique française et d'en faire un allié contre la Russie, l'action et la réaction de l'Empire ottoman contre les deux puissances et ainsi le vrai visage de Napoléon 1er, contradiction entre ses paroles et ses actions.

I-RELATIONS TURCO-FRANÇAISES

A- Histoire des relations avant 1798

Les relations diplomatiques, commerciales et religieuses entre Ottomans et Français, entamées dans la première moitié du XVIe siècle, furent en général bonnes, avec toutefois certaines crises en 1798, date de la conquête de l'Egypte par les Français.

Après la défaite de Pavie (24 février 1525), François 1er recherchait l'appui militaire de l'Empire ottoman pour sauver son royaume et préserver l'ancien équilibre européen. Par cet événement qui marque le point de départ de l'entente entre les deux Etats, l'Empire ottoman accorda aux Français en Egypte certaines facilités commerciales, qui se concrétisèrent en 1569, 1581 et 1597, qui offrirent dans tout l'Empire aux commerçants français des avantages particuliers, liberté du négoce, exemptions d'impôts, sauvegarde de leurs biens en cas de décès et celles de 1604 leur accordèrent le droit de pavillon, le droit de protection des Chrétiens et de Lieux Saints.

Dans la deuxième moitié du XVIe et au cours du XVIIe siècle, l'Angleterre et la Hollande virent d'un mauvais oeil la supériorité de la France en Orient. Les Anglais obtinrent, par les Capitulations de 1597, le droit de pavillon et en 1581, la Compagnie de Turquie, base du développement du commerce anglais en Orient, fut fondée. Les Hollandais, obtenant en 1612 les Capitulations, remportèrent aussitôt de grands succès commerciaux grâce à leur organisation centralisée. Tandis que le commerce français se détériorait par suite de nouvelles difficultés, les guerres de religion leur firent négliger les questions extérieures et les crises survinrent entre la

porte et la France. En effet, durant la guerre de Candie (1645-1669), la France avait envoyé des vaisseaux pour soutenir les Vénitiens (1647) contre les Ottomans, et Mazarin, défavorable à l'entente turco-française, poussa le Pape Alexandre VII à l'idée de la guerre sainte et envoya du renfort pour dégager Candie assiégée par les Turcs¹. La France fournit aussitôt un contingent militaire aux nations occidentales défendant Vienne contre l'offensive ottomane (1662-1664). Tout ceci, ainsi que l'expédition de Djidelli contre les Barbaresques (1664), excitèrent la colère du sultan. Tous ces événements allaient entraîner comme conséquence le premier refroidissement entre l'Empire ottoman et la France, et cette dernière ne sera représentée à Constantinople par aucun ambassadeur pendant cinq ans.

La politique de Louis XIV était en effet hésitante et manquait de continuité vis à vis de la Porte. Bien que le projet de conquête d'Égypte, présenté par un penseur allemand, Leibnitz, en 1672, qui consistait à la conquête des territoires ottomans par les Allemands et les Français, n'ait pas approuvé par lui, il marquait pourtant dans l'opinion française la première idée de conquête d'Égypte. En effet, Saint Priest, ambassadeur français à Constantinople, proposait dans le rapport qu'il présentait à son gouvernement le projet de conquête de l'Égypte et certains arguments s'y attachant (1777); le Baron de Tott, au retour de son voyage en Égypte, raconta dans son rapport les moyens à utiliser pour la conquête de celle-ci. Cette idée ne donnera de résultats concrets que du temps de Bonaparte, comme nous le verrons.

La Ligue d'Augsbourg, formée en 1686 contre la France, fit revenir l'entente entre la Porte et la France et Louis XIV tenta de diriger une politique commune. Ce qui entraîna un renouveau du commerce français, prêt désormais à concurrencer le commerce anglais.

Durant la guerre de succession d'Espagne, l'Empire ottoman soutint la France d'une façon passive, mais utile en facilitant l'insurrection en Hongrie (1703-1705), en accordant des secours en vivres et munitions à Rakoczy, des subsides à Charles XII de Suède et en autorisant la sortie du blé au profit de la France affamée. Un tel soutien empêcha la Maison d'Autriche de concentrer toutes ses armées contre la France. Après la guerre de succession

¹ Apprenant le contenu d'une correspondance secrète entre les Vénitiens et Jean de la Haye-Vantelet, ambassadeur français à Constantinople, et la participation française au secours des Vénitiens, Mehmed Köprülü, ^{er} ministre ottoman, fit jeter l'ambassadeur français en prison (1659-1660), qui fut par la suite renvoyé en France: DUPARC Pierre, *Recueil des instructions données aux Ambassadeurs et Ministres de France en Turquie...*, Paris, 1969, *Instructions de Venise*, II à V, Chérueil et Instruction, I à II, Darrieau.

d'Espagne, l'Empire ottoman devint pendant quelque temps le gardien de la Pologne, dont la diplomatie française, grâce à la mission du comte Des Alleurs, favorisa la politique. La Porte envoya en 1720 un ambassadeur à Paris pour confirmer la protection de la France sur les Lieux Saints.

En 1740, la France obtint le renouvellement des Capitulations, plus détaillées que les précédentes, et donna aux marchands français le droit de naviguer dans la mer Noire, grâce à ses efforts diplomatiques fournis durant les négociations entre Ottomans et Autrichiens et à la paix de Belgrade par laquelle les frontières turco-autrichiennes, fixées à la Save, resteront inchangées jusqu'en 1914. Cependant, les traités de Versailles (1er mai 1756 et 1er mai 1757) conclus entre la France et l'Autriche ne manquèrent pas de faire des sensations à Constantinople et une grave tension en résulta lorsque la Tsarine Elisabeth y adhéra (II janvier 1757). Cette crise fut surmontée avant la fin de la guerre de Sept-ans.

A partir de 1768, l'Empire ottoman et la France s'entendirent pour affaiblir la Russie, devenue menaçante dans l'est de l'Europe. Un projet de traité franco-turc fut élaboré en 1770, puis rejeté par Louis XV. Désormais, les agents de la France, comme le Baron de Tott, essayeront de réorganiser l'armée turque, d'où le développement du commerce français dans le Levant, qui est dû aussi au détournement de l'attention des Anglais et des Hollandais à l'Inde, à l'Amérique et à l'Extrême-Orient.

Profitant de la décadence de l'Empire ottoman, et du perfectionnement de leurs techniques, les Occidentaux cherchèrent à la fin du XVIIIe siècle de nouvelles voies pour leur commerce. Ainsi la Méditerranée et la mer Rouge gagnèrent de l'importance et le libre passage par les détroits des navires de commerce et la navigation dans la mer Noire furent une autre préoccupation des Occidentaux. Devant cette poussée économique de l'Europe et ses défaites militaires, l'Empire ottoman essaya de réorganiser son armée en faisant appel à des officiers français à la fin du XVIIIe siècle¹. Cependant,

¹ Bonaparte lui-même voulut partir en 1795 pour Constantinople avec des officiers afin d'entrer au service de la Porte en vue de réformer l'artillerie turque au moment où la Russie et l'Autriche essayaient de consolider les liens d'amitié, disait-il, et qu'il rendrait un grand service à la France en réorganisant l'armée ottomane. Mais sa demande fut rejetée et il fut envoyé pour le commandement de l'armée d'Italie: Vahid Paşa (seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi ou Paşa), Vahid Paşa'nın Fransa Sefaretnamesi (manuscrit dont avait fait cadeau l'auteur lui-même à la bibliothèque qui porte son nom: Vahid Paşa Kütüphanesi, El Yazmaları, nu. 830), p. 57; KARAL Enver Ziya, Fransa, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802), İstanbul, 1938, pp 35-36, et BRUNAU André, Tradition et la politique de la France au Levant, Paris, 1932, p. 90.

une crise grave allait suspendre pendant plusieurs années toutes les relations diplomatiques, économiques et militaires entre l'Empire ottoman et la France, c'est celle qui naquit de l'expédition d'Égypte.

B- Occupation de l'Égypte ottoman et ses conséquences-politique de Bonaparte

Ayant remporté la victoire des Alpes à l'Adriatique en 1797, conquît la même année Corfou, Zante et Kefelonya, Bonaparte songeait à donner un coup décisif à l'ennemi anglais, à faire de la Méditerranée un lac français et surtout à remporter des victoires. Il écrivit au Directoire une lettre, afin de débayer le terrain en août 1797, dans laquelle il précisait que l'Empire ottoman s'écroulait tous les jours davantage et que par conséquent, avec la conquête des îles Ioniennes, la France pourrait prendre sa part du partage de l'Empire ottoman et qu'elle comprendrait bientôt la nécessité de la conquête de l'Égypte afin d'écraser l'Angleterre¹ Bientôt il s'ennuya à Paris et dit à Talleyrand: "je ne veux pas rester ici, il n'y a rien à faire. Ils (les Directeurs) ne veulent entendre à rien. Je vois que si je reste, je suis coulé dans peu... Tout s'use ici. je n'ai déjà plus de gloire!" Il se concerta avec Talleyrand, qui tomba d'accord pour une expédition en Égypte² et ajouta: "Cette petite Europe n'en fournit pas assez... Il faut aller en Orient!... Toutes les grandes gloires viennent de là³!...

Après un séjour de trois semaines au bord de la Manche, Bonaparte conclut qu'il était impossible de vaincre les Anglais ni par un débarquement en Angleterre, ni sur les mers; qu'il fallait donc la frapper dans ses colonies. En conséquence, il fallait commencer par l'occupation de l'Égypte et, avec une partie de l'armée qui serait renforcée par les forces de Tippto-Saïb en

¹ TESTA le Baron de, *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères*, Paris, 1865, t. 1, p. 516.

² Il est intéressant de passer en revue le rapport officiel de Talleyrand, remis au Directoire, dans lequel il précise notamment que, si les suppositions des gens connaissant la situation de l'Empire ottoman se révèlent vraies, il faut que la République française prenne les mesures nécessaires afin qu'elle puisse choisir ce qui est intéressant de la ruine de l'Empire ottoman, en premier lieu, l'Égypte, les îles de Crète et Limni (Lemnos); que l'Égypte et l'Inde, que la nature lui offre comme voisines, fourniront à la France non seulement des profits commerciaux incalculables, mais qu'elles peuvent remplacer ses colonies de l'Inde ouest; que les îles de Crète et de Limni la rendront maîtresse de la mer des îles et des Dardanelles; que cela ne serait possible que par la conquête de Malte; que l'Égypte était déjà une province de la République de Rome; qu'elle doit être en conséquence une province de la République de France; que les Romains avaient conquis l'Égypte des rois célèbres en sciences et en arts et que les Français la sauveront de l'emprise des barbares (des Turcs) dont on n'a pas vu l'exemple jusqu'à présent... LACOUR-GAYET G., Talleyrand, Paris, 1928, pp. 306, 308; KARAL Enver Ziya, op. cit., pp. 37-38.

³ SAVANT Jean, Napoléon, Paris 1974, p. 79.

Inde, vaincues par les Anglais, mais qui brûlait de l'envie de vengeance, on pourrait chasser les Anglais de l'Inde¹. C'était en effet ce que voulait le Directoire, vaincre les Anglais à tout prix. Cependant, on se demandait comment expliquer la question à l'Empire ottoman qui pourrait s'élever contre la France, entraînant avec lui l'Angleterre, la Russie et l'Autriche. Talleyrand et Bonaparte répondirent alors que cette expédition visait les Bey, insoumis au Sultan, favorables aux Anglais et, en combattant les Mamelouks, à rendre l'Egypte à son maître, le Sultan². Ni cette réponse, ni la formule de chasser les Anglais de l'Inde en concert avec les forces de Tippto-Saïb ne furent des raisons convaincantes. Car, bien que l'Empire ottoman eût négligé l'Egypte à la fin du XVIIIe siècle, en portant naturellement son attention sur les provinces de Roumélie pour plusieurs raisons, dont notamment la population non-Musulmane, les ambitions russo-autrichiennes, les insurrections, il était en droit de la défendre comme son bien. D'autant plus que l'occupation de l'une de ses provinces par un Etat, qu'il considérait jusqu'alors comme un ami, était une atteinte évidente à son indépendance. Quant au fait de chasser les Anglais de l'Inde n'était que du rêve³, parce qu'une armée de 35 ou 40.000 hommes n'était même pas suffisante pour maintenir l'ordre en Egypte. Mais l'ambition faisait dire à Bonaparte "Il me faut des batailles et des triomphes"⁴, le poussait à faire à tout prix cette expédition. Il fit bientôt accepter cette idée à Barras qui usa de son influence auprès de Reubell. Le Directoire céda alors (1-2 mars 1798) et désigna Bonaparte pour le commandement, celui-ci promettant d'envoyer

¹ PRENTOUT Henri, *Histoire d'Angleterre depuis les origines jusqu'en 1919*, Paris, 1935, p. 214.

² DRIAULT Edouard, *La politique orientale de Napoléon, Sébastiani et Gardene*, 1806-1808, Paris, 1904, p. 23.

³ Bonaparte se défendra plus tard en invocat le même prétexte: "Et toi, lumière des croyants, n'es-tu pas aussi mon ami? je te crois assez de grandeur d'âme pour ne pas me reprocher, au sein de l'infortune, l'expédition d'Egypte, bien que l'on ait pu te dire que ce fût moi qui en donnai le plan au Directoire, tu as trod de sagacité pour ne pas savoir que lorsque je m'emparai de tes provinces, ce n'était point à toi que j'en voulais. On dit communément que tous les moyens sont bons pour arriver au but que l'on s'est proposé; or, mon but était de contraindre le fier dominateur des mers à me céder au moins la moitié de cet empire. Ce fut pour atteindre ce but que je mis la couronne d'Espagne sur la tête de mon frère, et que j'entrepris la guerre désastreuse de Russie...": Lettre de Napoléon Bonaparte au Grand-Turc, datée de l'île de L'Elbe (1814), signée COLAU Pierre, Paris, pp. 3-4, Bibliothèque Nationale de Paris, département central.

⁴ SAVANT Jean, op. cit., p. 78 et TULARD Jean, *Napoléon ou le Mythe du sauveur*, Paris, 1977, p. 95.

un premier acompte de 30 millions (18 milliards anciens) sur le premier butin fait... En fait, c'est dix fois cela que sa campagne coûta à la France. Il fit également serment à ses soldats qu'après le retour, chacun aurait de que devenir propriétaire d'une maison et que le butin serait bien plus considérable que celui fait en Italie ¹.

Gardant le secret sur l'expédition, Bonaparte conquist Malte et débarqua sur le sol égyptien le premier juillet 1798. Il remporta la bataille des Pyramides (21 juillet) et entra au Caire. Mais la flotte française, dont le directoire avait ordonné le retour après le débarquement du corps expéditionnaire en Egypte, fut contrainte de rester dans la rade d'Aboukir, surprise par la flotte anglaise de l'Amiral Nelson et succomba le 1er août 1798.

Surpris par le débarquement inattendu, Selim III essaya de gagner du temps pour réorganiser sa défense et profita de l'inimitié anglaise et de l'inquiétude russe pour chasser les Français. Il ordonna aux Bey des ports de la Méditerranée d'aider la flotte anglaise et à ceux des forteresses d'Anatolie à se préparer ². Il déclara officiellement la guerre à la France le 9 septembre; Ruffin, chargée d'affaires de France, fut enfermé à la prison des Sept-Tour (12 septembre). Tepedelenli Ali Paşa reprit Preveze et Parge de l'emprise française et la flotte ottomane, aidée par les Russes, s'empara des îles Ioniennes qui avait été cédées à la France en 1797. L'Empire ottoman signa des traités avec la Russie le 31 décembre 1798 et avec l'Angleterre le 1er janvier 1799.

Coupé dans ses relations avec la France en raison de la destruction de sa flotte, Bonaparte essaya de gagner la sympathie des populations en prétendant de les libérer, en faisant psalmodier du Coran et en déclarant sa foi en Islam ³. Il passa ensuite en Syrie, s'empara d'El-Ariş, de Gaza et de Jaffa où il fit procéder à un massacre de la population en en faisant fusiller cinq ou six par jour "pour l'exemple" ⁴. Il mit ensuite le siège devant Akka (Saint-jean d'Acre) le 24 mars 1799 et malgré un succès au mont Thabor, il essuya un échec total devant Cezzar Ahmet Paşa, commandant en chef de la

¹ SAVANT jean, *ibid.*, pp. 82, 85.

² Voir les firmans envoyés aux Bey à propos de l'attaque française en Egypte, Archives de la Présidence du Conseil (Başbakanlık Arşivleri), İstanbul, Cevdet Tasnifi, Hariciye Vesikaları, 1798, nu. 241, 245.

³ AHMED RAŞİD- Tarihi-i Osmani, Constantinople, 1327, t. II, p. 396.

⁴ Lorsqu'on lui en parlera longtemps plus tard, il en conviendra sans la moindre gêne: "C'est vrai, j'en fit fusiller à peu près deux mille...": SAVANT jean, *op. cit.*, pp. 87-91; TULARD jean, *op. cit.*, p. 98.

forteresse d'Akka, à la suite de quoi, il dut lever le siège (21 mai) ¹ et retourna en Egypte. Après cet échec, l'armée, démoralisée, commença à se plaindre. Bonaparte déserta son poste et, en laissant par écrit le commandement à Kléber (août), s'embarqua pour la France. Lorsque Kléber aura demandé à son tour à rentrer en France, Bonaparte ne prendra pas la chose du bon côté et vingt ans après dira encore: "Kléber s'est déshonoré en voulant quitter l'Egypte" ².

A la suite de la défaite ottomane à Aboukir (25 juillet 1799), Selim III envoya une armée de 80.000 hommes sous le commandement de Yusuf Paşa qui reprit El-Ariş et proposa à Kléber l'évacuation de l'Egypte. Ils signèrent la convention d'évacuation le 24 janvier 1800, mais celle-ci fut aussitôt rompue devant l'insistance des Anglais qui ne voulaient pas que les Français partent ainsi en liberté. Subissant une autre défaite à Héliopolis (20 mars) devant Kléber, l'armée ottomane fut renforcée et ensuite victorieuse de l'armée française le 9 mai 1801 qui devra évacuer l'Egypte dans les cinquante jours au plus tard selon la nouvelle convention signée le 27 juin 1801.

En vertu du traité signé entre la Porte et la Russie (21 mars 1800), Parga et Preveze furent restituées à la Porte et on rétablit la République Septe-Ils sous le protectorat ottomano-russe. Mais comme cette République n'avait pas été reconnue ni par la France, ni par l'Angleterre et que la Porte n'avait pas été invitée à participer aux préliminaires du traité d'Amiens, Selim III demanda la médiation du roi de Prusse auprès de la France, et une convention, stipulant l'intégrité de l'Empire ottoman et la reconnaissance de la République des Sept-Ils, fut signée en octobre 1801. Ces stipulations furent ratifiées au traité de paix d'Amiens le 27 mars 1802.

Sur la demande de Bonaparte à Selim III, l'Empire ottoman et la France signèrent à Paris un traité le 25 juin 1802 qui mit fin aux hostilités entre les deux puissances et qui remit les Capitulations en vigueur ³. Dès lors,

¹ Ne voulant pas se charger du transport de ses soldats blessés, Bonaparte les fit empoisonner par le professeur Desgenettes, médecin de l'armée de l'Egypte: AHMED RAŞID, *op. cit.*, p. 397; SAVANT jean, *op. cit.*, pp. 91, 129.

² VAHİD Paşa, *op. cit.*, p. 58; SAVANT jean, *op. cit.*, p. 91 et GROUSSET Pascal, *Le coup d'Etat de Broumaire en VIII*, Paris, 1869, résume ainsi la fuite de Bonaparte: "C'est ainsi que Bonaparte abandonna froidement, dès qu'il vit la partie perdue, cette armée qu'il avait conduite en Egypte pour la seule satisfaction d'un caprice insensé. Semblable à un banqueroutier, il fuyait pour se soustraire aux conséquences de sa folie et devancer en France la nouvelle de nos désastres. L'indignation et la stupeur furent universelles dans l'armée..."

³ NORADOUNGHIAN Gabriel Efendi, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, Paris et Leipzig, 1897-1903, t. II, pp. 47-89; TESTA le Baron de, *op. cit.*, pp. 146-148.

la politique d'amitié se maintiendra sans interruption, malgré les tentatives de la Russie et de l'Angleterre, entre la Porte et la France.

Après l'évacuation de l'Égypte par les Français, l'Angleterre ne retira pas ses forces militaires postées à Alexandrie et, essayant de protéger les Mamelouks, elle commença à s'immiscer dans les affaires intérieures du pays.

C'est pour cette raison que Selim III imposera les séjours de son premier ministre et de son ministre de la guerre en Égypte pendant deux ans. L'Angleterre causera tant d'embarras en Égypte durant cette période, que l'évacuation sera enfin décidée le 9 janvier 1803 par une convention signée à Constantinople.

Les conséquences de cette campagne furent importantes à tous les points de vue aussi bien pour la France et l'Empire ottoman que l'Angleterre et la Russie, qui n'hésitera pas de s'entendre avec la France en vue d'élaborer le partage de l'Empire ottoman, au temps de Paul 1er, comme durant les traités de Tilsitt et d'Erfurt, sous le règne d'Alexandre 1er.

II- EVENEMENTS DES ANNEES 1803-1805

Après son aventure coûteuse en Égypte, Bonaparte essaya de se rapprocher de l'Empire ottoman et envoya le général Sébastiani à Constantinople (1801-1802) ¹ pour s'y créer un climat favorable et entraver les ambitions russes sur la Porte ottomane. A partir de 1804, il s'appliquera fermement à renforcer son influence auprès de Selim III ².

Occupé par les réformes qu'il a entreprises dès son avènement, principalement par la réorganisation de l'armée qui s'est montrée assez faible lors de l'occupation de l'Égypte, inquiet des mouvements nationalistes, soutenus le plus souvent par la Russie, l'Autriche, l'Angleterre et parfois par la France, qui agitaient les provinces, préoccupé par l'insurrection de certains Bey et par le mécontentement du peuple, qui voyait l'influence étrangère d'un mauvais oeil et qui se plaignait de la mauvaise disposition de l'administration, et enfin par le soulèvement wahhabite menaçant les Villes saintes et le pèlerinage, Selim III adopta durant ces périodes une politique neutre vis-à-vis de tout le monde et en fit la déclaration officielle à la France et à l'Angleterre à l'occasion de la guerre survenue entre ces deux puissances

¹ Sa première ambassade. Nous verrons sa deuxième, plus importante que la première, dans les pages suivantes.

² Lettres échangées entre Bonaparte et Selim III et entre leurs chargés d'affaires: TESTA le Baron de, op. cit., 68, 254-256, 341-342, 350, 269.

(20 septembre 1803) ¹. Bonaparte, en effet, repris à cette époque son projet d'invasion de l'Angleterre et s'y préparait sérieusement ².

Un événement inattendu se produisit le 3 mars 1804, quand Bonaparte se déclara "empereur". L'Angleterre et la Russie ne reconnurent pas ce titre et prônèrent l'invincible puissance de la troisième coalition, c'est à dire, toute l'Europe (car, la Prusse, disaient-ils, allait aussi se joindre aux alliés), soulevée contre l'usurpateur corse, prête à venger les souverains depuis longtemps insultés. Elles s'efforcèrent aussi par leurs ambassadeurs à Constantinople, Sir Straton et Monsieur Italinski, d'obtenir l'alliance turque comme en 1799.

Comme la Russie soulevait contre l'Empire ottoman les Serbes, dont le chef Kara Yorgi (Kara Georges) avait juré de ne laisser les armes qu'après l'indépendance de la Serbie, qu'elle poussait les peuples chrétiens de la Méditerranée et des Îles à l'insurrection, qu'elle montait des opérations en Géorgie et que l'ancien traité turco-russe venait à expiration, l'Empire ottoman, sur l'insistance de la Russie et de l'Angleterre, se vit obligé de signer le 24 septembre 1805 un traité d'alliance défensive avec la Russie, valable pour neuf ans, et même un traité d'alliance défensive secret ³.

Le nouveau titre inquiétait Selim III, qui craignait que l'ambition impériale ne se portât bientôt sur l'Orient, plus redoutable encore qu'en 1798 et pensait à l'éventualité d'une intervention russo-anglaise, car, en reconnaissant un tel titre, l'Empire ottoman manquerait, disaient les ambassadeurs russe et anglais, aux traités qu'il avait signés avec elles.

Le général Péron, ambassadeur français à Constantinople, fut chargé de faire accepter le nouveau titre à la Porte et, devant l'attitude hésitante de celle-ci, menaçait de repartir dans son pays au cas où Selim III ne le reconnaîtrait pas. La Porte lui précisa alors par écrit qu'elle ne manquerait pas de le reconnaître dans un avenir proche. Une fois appris la victoire

¹ NORADOUNGHIAN Gabriel Efendi, op. cit., t. II, pp. 69-70.

² AHMET CEVDET Paşa, Tarih-i Cevdet Tertib-i Cedit, Dersaadet, 1309, t. VIII, pp. 2-3.

³ NORADOUNGHIAN Gabriel Efendi, op. cit., t. II, pp. 70-74 et AHMET CEVDET Paşa, op. cit. t. VIII, pp. 31-32. Citant les mauvaises dispositions de la France, Ahmet Cevdet Paşa dit, pp. 32-33, que les représentants russes auraient pris comme argument pour convaincre la Porte à signer ce traité, une conversation de Bonaparte: "Ce nom (amiral anglais, Nelson) m'a empêché de prendre Saint-jean d'Acre (Akka), de venir à Paris par la voie de Constantinople. Cependant, moi, je peux venir à Constantinople par la voie de Paris", dont nous n'avons trouvé aucune trace dans les Correspondances de Napoléon 1er, publiées par ordre de Napoléon III, Paris, 1858-1869, 28 volumes + 4 volumes.

française d'Austerlitz, puis le traité de Presbourg, la Russie étant vaincue, la Prusse contenue, l'Autriche écrasée et la France devenue maîtresse de la Vénétie, de l'Istrie, de la Dalmatie et du royaume de Naples, donc toute voisine de la Péninsule des Balkans, Selim III reconnut officiellement, le 5 juin 1806, Napoléon 1er comme empereur en envoyant un ambassadeur extraordinaire, Muhib Efendi, qui sera solennellement reçu. Dès lors, la Porte et la France entretiendront des relations plus étroites, que nous étudierons dans les chapitres précédentes.

III. EVENEMENTS DES ANNEES 1806-1807

A- Situation de l'Empire ottoman

L'Empire ottoman comprenait en 1806 l'Asie Mineure jusqu'au mont Ararat avec la côte orientale de la mer Noire jusqu'au Caucase et l'entrée de la mer d'Azov, la Syrie, la Mésopotamie jusqu'au golfe Persique, où ses relations avec la Perse étaient toujours troublées; L'Arabie et les Villes saintes, la Mecque et Médine, bien que les tribus nomades du désert ne fussent guère docile; en Afrique, l'Algérie, la Tunisie, la Tripolitaine et l'Egypte, où, cassé la domination mamelouke, Mehmet Ali Paşa avait rétabli l'autorité de la Porte; en Europe, toute la péninsule des Balkans, y compris la Grèce et la Crète; ses limites au nord étaient marquées par la Save, les Portes de fer, les Alpes de Transylvanie et la chaîne des Carpates, puis par le cours du Dniestr jusqu'à la mer Noire. La République de Raguse était sous le protectorat de la Porte; les Iles Ioniennes étaient soumises à la double suzeraineté de la Porte et de la Russie. Un empire immense donc, l'un des plus vastes empires du monde, capable de jouer un rôle considérable dans les affaires politiques de l'Europe et d'exciter toutes les convoitises.

Comme il se trouvait en pleine décadence, il avait attiré sur lui l'attention de toutes les grandes puissances, France, Angleterre, Russie, Autriche, mais l'une d'elles, la France, lui apparaissait comme un espoir pour le faire sortir de sa situation chancelante. En effet, après avoir conquis l'Italie, l'Allemagne, vaincu trois fois l'Autriche, supprimé momentanément la Prusse, Napoléon se trouvait en face de la Russie. Victorieux à Austerlitz (2 décembre 1805), l'année suivante à Iéna, il progressait encore en pénétrant sur le terrain des intérêts propres et des dominations traditionnelles de la Russie. Il fit appel à Selim III, lui montrant l'occasion propice pour s'insurger, dit-il, contre l'ennemi éternel de l'Islam¹.

Les années 1806 et 1807 furent également chargées en événements intérieurs. Selim III avait à faire face non seulement aux insurrections

¹ Correspondance de Napoléon 1er, datée du 1er décembre 1806, nu. 12138.

survenues dans les Balkans et en Arabie, à l'organisation de l'administration, au mécontentement de la population face à elle, mais surtout à la réorganisation de l'armée, avec son nouveau système, le Nizam-ı Cedit, en Roumélie, qui entraînait la colère des Janissaires et aussi le mécontentement de certains ministres et d'Uléa.

B- Action diplomatique de Sébastiani à Constantinople

À la suite des pressions russo-anglaises, exercées sur l'Empire ottoman après la reconnaissance du nouveau titre de Napoléon, de l'envoi de l'ambassadeur extraordinaire, Muhib Efendi, à Paris, de la victoire française d'Ulm, d'Austerlitz et aussi, il faut bien le préciser, des efforts diplomatiques de Napoléon lui-même, la politique ottomane fléchit vers un rapprochement avec la France. Alors Napoléon mit tout en oeuvre afin de forcer la Porte à se prononcer franchement en faveur de la France: Lettres autographes à Selim III, réponses de ce dernier, lettres de Talleyrand au grand vizir, mais surtout renvoi à Constantinople du général Sébastiani (10 juillet 1806), spécialement choisi pour poursuivre l'exécution de la politique napoléonienne.

Arrivant le 9 août 1806 à Constantinople, muni des cadeaux importants, dont le portrait de Napoléon, Sébastiani fut l'objet d'une grande réception¹ et reçu des cadeaux exceptionnels, notamment une maison de campagne sur le Bosphore pour y faire soigner sa jeune femme malade. Ses instructions, dictées par Napoléon lui-même et revues par Talleyrand pour leur donner une forme diplomatique, avaient une importance particulière:

1. Inspirer la confiance et la sécurité à la Porte; la France ne veut que la fortifier.

2. Triple alliance de Moi, Porte et Perse contre la Russie.

3. Pas d'arrogance, de l'amitié. Tâcher que la Porte communique à l'ambassadeur les demandes de la Russie et de l'Angleterre.

4. Je ne soutiendrai nulle part des rebelles.

5. Que la liaison avec la Porte apparaisse nettement à la Russie, à l'Angleterre, à toute l'Europe.

6. Jeter de la défaveur sur la Russie; aucune intimité avec sa légation.

7. Fermer le Bosphore aux Russes, fermer tous les ports, rendre à la Porte son empire absolu sur la Moldavie et la Valachie.

8. Je ne veux point partager l'Empire de Constantinople; voulût-on m'en offrir les trois quarts, je n'en veux point. Je veux raffermir et consolider

¹ Pour la réception cérémonieuse de l'ambassadeur français voir les Archives de la Présidence du Conseil, Istanbul, Cevdet Tasnifi, Hariciye Vesikalari, 1806, nu. 358.

ce grand empire et m'en servir tel quel comme opposition à la Russie¹.

Ce qu'il faut remarquer dans ces instructions, c'est que, ne désirant plus partager l'Empire ottoman comme auparavant, Napoléon voulait le conserver, le prendre sous sa protection, l'absorber peu à peu dans son Empire, "s'en servir" pour y développer son influence politique et maintenir à la France la suprématie commerciale que lui assurait les anciennes Capitulations. Ainsi voulait-il frapper un double coup à l'Angleterre et à la Russie?

Les instructions de Sébastiani auraient perdu toute leur signification si le traité d'Oubril (signé à Paris le 20 juillet 1806 entre la France et la Russie, stipulant l'abandon de Cattaro à la France, la reconnaissance de l'indépendance des Sept-Iles, l'indépendance de Raguse sous la garantie de la Porte et la garantie de l'intégrité de l'Empire ottoman par la France et la Russie)² avait été ratifié par le Tsar. Talleyrand en informa Sébastiani le 10 septembre: "La Russie ne veut pas garantir l'indépendance de la Porte, ni celle de Raguse, ni abandonner les Monténégrins. Elle ne veut pas que l'Empire ottoman soit consolidé; elle voudrait y entretenir toujours des désordres et saisir la première occasion d'attaquer le pays affaibli par ses diversions. Il faut donc agir énergiquement, fermer le Bosphore aux Russes, les empêcher de cerner la Turquie de toutes parts de leurs menées"³. En plus de cette offensive russe, les négociations franco-anglaises furent interrompues à la suite de la mort de Fox; la Prusse formait avec la Russie et l'Angleterre la quatrième coalition. Ainsi la situation politique redevenait sombre et Constantinople, l'un des champs de bataille du conflit, où toute l'Europe allait s'engager. La mission de Sébastiani reprit alors toute sa valeur. D'ailleurs son arrivée et ses entretiens particuliers avec le premier ministre et Selim III irritèrent les ambassadeurs russe et anglais qui virent l'annonce d'une redoutable lutte à soutenir contre l'influence française. Ils s'inquiétaient surtout de voir l'Empire ottoman quitter sa politique de neutralité et se rengager du côté français.

¹ Archives du ministère des Affaires étrangères de Paris, Correspondance de Turquie, 20 juin 1806, supplément nu. 24, la rédaction de Talleyrand y est datée du 21 juin.

² Rapport de Muhib Efendi, ambassadeur ottoman à Paris, Archives de la Présidence du Conseil, İstanbul, Hatt-ı Humayun Tasnifi, 1806, nu. 5946 et rapport de Sébastiani au premier ministre ottoman, 18 août 1806, nu. 5743.

³ Archives du ministère des Affaires étrangères de Paris Correspondance de Turquie, Talleyrand à Sébastiani, 10 septembre 1806, supplément nu. 24.

Sébastieniani commença sa première mission en reprochant à la Porte le passage des bateaux russes par le Bosphore et les Dardanelles (instructions, nu. 7)¹. Il prétendit que ceci était contraire à la politique de neutralité ottomane, que c'était injuste et contraire à l'amitié que la Porte refusât à l'armée française en Dalmatie le passage des territoires ottomans par le bord du Danube, et de là, par la route de Valachie et de Moldavie. Bien que le passage des bateaux russes par les Détroits fût autorisé par un traité d'alliance secret (24 septembre 1805), l'Empire ottoman pria la Russie de le suspendre momentanément. Voulant complètement séparer la Porte de la France, la Russie protesta vivement contre cette demande et déclara qu'elle était contraire au traité.

Un autre événement, qui devait attirer la colère de la Russie, vint à se produire: Le gouvernement ottoman, appuyé par Sébastiani, prononça la destitution des hospodars de Moldavie et de Valachie, les princes Morousi et Ypsilanti, qui s'appuyait ouvertement sur la protection de Saint-Pétersbourg. D'autres personnages de la Porte, considérés plus ou moins comme agents russes, furent entraînés dans la même disgrâce. Considérant ces événements comme une sorte de provocation à son égard, la Russie remit, par l'intermédiaire de son ambassadeur à Constantinople, Italinski, une protestation officielle à la Porte. Cherchant d'ailleurs une occasion favorable pour attaquer les territoires ottomans, la Russie ne pouvait se résoudre à un tel échec. La Moldavie et la Valachie étaient pour elle la voie du Danube, la porte des Balkans, le sens même de ses relations avec Constantinople et de son ouverture vers la Méditerranée; elles avaient été pendant environ un siècle l'objet des préoccupations les plus vives de la politique russe. Italinski, soutenu par l'ambassadeur anglais, Arbuthnot, demanda alors la réintégration de Morousi et d'Ypsilanti, sous peine d'une rupture immédiate et de demande de ses passeports. Menacé de guerre et occupé par des soulèvements survenus en différents points du pays, le gouvernement ottoman s'inclina et rétablit Morousi et Ypsilanti dans leurs fonctions. Essuyant son premier échec, Sébastiani exprima son mécontentement vis-à-vis de la politique ottomane dans les lettres qu'il a envoyées à Talleyrand.

Une semaine plus tard, Napoléon annonçait à Selim III la victoire qu'il venait de remporter à Iéna en l'encourageant ainsi: "Reprenez confiance. Les destins ont promis la durée de votre Empire; j'ai la mission de la sauver, et je mets en commun avec vous mes victoires. Le moment est venu où la

¹ Note de l'ambassadeur Sébastiani à la Sublime-Porte, datée du 16 septembre 1806, TESTA le Baron de, op. cit. pp. 279-281.

Sublime Porte doit retrouver son énergie et faire marcher ses armées pour couvrir Bender, Choczim, toute la ligne du Dniestr. Je sait que les Russes retirent leurs forces de cette frontière. Ils se dirigent sur moi; je les cherche et vais au-devant d'eux. Ne balancez plus; ils ne vous trompent que par impuissance. Ils se faisaient livrer vos provinces; la valeur ottomane doit les fermer" ¹.

La victoire française d'Iéna allait changer les dispositions de la Porte et la rapprochait de plus en plus de la France. Selim III envoya ainsi une lettre d'amitié à Napoléon: "Il est évident depuis une certaine époque que notre désir et notre attente réciproques tendaient simultanément à ce que les fruits salutaires de l'arbres de l'amitié, si heureusement plantés dans nos coeurs vinssent enfin orner le plateau du grand jour..." ²

Par ailleurs, Sébastiani pria le premier ministre ottoman de revenir sur les bons sentiments du mois d'août et essaya d'attirer l'attention du gouvernement ottoman sur le denger russe à la suite de l'agression subite du général Michelson et de son entrée en Moldavie. Selim III était soutenu par une nouvelle lettre de Napoléon: "La Prusse qui s'était liguée avec la Russie a disparu; J'ai détruit ses armées et je suis maître de ses places-fortes. Mes armées sont sur la Vistule et Varsovie est en mon pouvoir. La Pologne prussienne et russe se lève et forme ses armées pour reconquérir son indépendance. C'est le moment de reconquérir la tienne. Chasse les hospodards rebelles, que la plus injuste violence t'a obligé de rétablir au mépris de ton firman qui les avait déclarés traîtres... Fais marcher tes troupes sur Choczim; tu n'as plus rien à craindre de la Russie... Si tu as été prudent jusqu' à cette heure, une plus longue condescendance envers la Russie serait faiblesse et perdrait ton empire" ³. Le même jour Napoléon envoyait une autre lettre à son ambassadeur à Constantinople lui précisant qu'il était autorisé à signer un traité secret, offensif et défensif, par lequel il garantirait à la Porte la restitution des provinces de Moldavie, de Valachie et de Serbie et qu'il s'engagerait lui-même à ne faire la paix avec la Russie que de concert avec la Porte ⁴.

Devant l'encouragement et le soutien français d'une part et l'agression russe sur le Dniestr d'autre part, la Porte déclara officiellement la guerre à la Russie le 23 décembre 1806.

¹ Correspondance de Napoléon 1er, Berlin, II novembre 1806, t. XIII, pp. 638-639.

² Datée du 30 novembre 1806, TESTA le Baron de, op. cit., pp. 282-284.

³ Correspondance de Napoléon 1er, 1er décembre 1806, Posen (en minute aux Archives de l'Empire), t. XIV, pp. 5-6.

⁴ TESTA le Baron de, op. cit., t. II, pp. 284-285.

Cependant, un autre événement, l'arrivée des vaisseaux anglais devant Constantinople, allait attirer l'attention du gouvernement ottoman et permettre à Sébastiani d'établir son prestige lui faisant oublier son premier échec.

En effet, il apporta soutien et encouragement aux ministres ottomans et au Sultan pour repousser l'ultimatum anglais qui présentait certaines exigences à l'égard de la Porte, dont l'expulsion immédiate de l'ambassadeur de France. Sébastiani joua également un rôle important dans l'organisation de l'armée ottomane qui se préparait à défendre Constantinople et les Dardanelles. Après l'échec anglais, il fut récompensé par la grande décoration de la Légion d'honneur, envoyée par Napoléon et remise solennellement par le Sultan lui-même.

A la suite de ce succès, Sébastiani essaya également de faire infliger quelque leçon à l'armée de Michelson, stationnée aux bords du Danube, comme celle que venaient de recevoir les Anglais. Il s'efforça de maintenir le bel enthousiasme de février. Mais la situation des provinces, l'attitude des Janissaires contre le Nizam-ı Cedid empêchèrent l'armée ottomane d'attaquer vivement l'armée russe.

Las de cette mission qui lui semblait inutile, l'ambassadeur français demandait dans toutes ses dépêches son rappel pour aller se battre dans la Grande-Armée. Sa femme accoucha bientôt d'une fille et un mois plus tard, le 15 mai, elle fut brutalement emportée par une fièvre puerpérale. Il pria Talleyrand de "l'arracher de cette horrible pays, mais de suite". Cependant, il dut rester à Constantinople et se remettre à la besogne diplomatique.

IV- OPERATIONS DIPLOMATIQUES

A- Négociations franco-turques - Conférence de Danzig

A la suite de la guerre entre Ottomans et Russes, Napoléon proposa à la Porte une action commune contre l'ennemi commun¹, voulant attaquer la Russie sur plusieurs points en Crimée, au Caucase, en mer Noire, au bord du Danube et en Moldo-Valachie. Il désirait pour cela qu'une armée française de 25.000 hommes passât par la Bosnie et Constantinople².

Pour pousser les Musulmans contre la Russie, Napoléon fit publier un manuel monté, en turc et en arabe, à Paris, émanant d'un certain Muezzin

¹ TULARD Jean, op. cit., p. 193.

² Lettres de Napoléon au premier ministre français des Affaires étrangères, Ostérode, 11 mars 1807 (Archives du ministère des Affaires étrangères, Paris, en minute aux Archives de l'Empire), Correspondance de Napoléon 1er, t. XIV, nu. 11896.

Osman, prêchant à ses coreligionnaires¹. Le manuel commençait par ces mots: "O Musulmans zélés de la Mecke vénérée jusqu'au Seuil-Sublime" et il invitait les Musulmans à s'allier à l'armée française; à attaquer ensemble la Russie pour redonner à l'Empire ottoman sa splendeur d'avant... Le manuel, comme d'ailleurs la proposition du passage de l'armée française par le territoire ottoman, suscita un vif mécontentement dans l'opinion publique et dans le gouvernement ottoman et provoqua les Janissaires qui ne voulaient ni des réformes, ni de l'influence étrangère dans l'Empire ottoman. Les Paşa des provinces réagirent avec fureur contre la proposition du passage de l'armée française par le territoire ottoman. Mustafa Bayraktar s'emporta en de violentes colères et le consul de France, Lamare, crut de son devoir et de sa dignité de quitter Ruscuk et de se retirer pour un certain temps à Sistovi. Le Paşa de Traunik lui-même ne voulut pas prendre la responsabilité de laisser avancer les Français sur son territoire. Ali Paşa de Janina reprocha à certains ministres ottomans de favoriser les desseins ambitieux de la France après avoir secoué le joug de la Russie et de l'Angleterre. En fait, on n'avait pas encore oublié chez les Ottomans la campagne de Bonaparte en Egypte et en Syrie; depuis qu'il est empereur, on redoutait plus encore ses ambitions. La présence de 25.000 Français sur le Danube inférieur juste au moment de la paix de Tilsitt n'était-elle pas le signal d'une nouvelle expédition?

Sébastieni, comme Napoléon, entreprit de son côté une mauvaise politique en essayant de semer du désordre chez les janissaires pour obliger la Porte à demander à la France son assistance et, par conséquent, obtenir le passage des soldats français sur le territoire ottoman. Il s'entretint en secret avec les chefs des Janissaires, leur fit des cadeaux, leur distribua généreusement de l'argent et leur dit: "Le vrai but de votre gouvernement avec la création du Nizam-ı Cedid, c'est d'abolir le corps des Janissaires et de se garder l'argent qu'il dépense pour eux. Notre empereur est au courant de la situation et il s'en plaint. Il ne veut pas qu'on abolisse le système ancien. Notre armée stationne actuellement tout près de la frontière ottomane et, en cas de besoin, on la ferait venir à Constantinople pour vous aider"². Il parvint à convaincre le grand chef des Janissaires, Yeniçeri Ağası, Pehlivan Ağa, de l'idée que les Anglais étaient arrivés à Constantinople sur l'invitation du gouvernement ottoman.

Nous supposons que le changement de la politique française, que nous constatons par ces événements, provient du fait qu'on voyait l'Empire

¹ AHMET CEVDET Paşa, op. cit., t. VIII, pp. 137-138.

² AHMET CEVDET Paşa, ibid., pp. 58, 221, 152.

ottoman comme un Etat qui s'écroulerait au premier choc, qui, par voie de conséquence, passerait facilement à l'emprise des ennemis de la France, la Russie et l'Angleterre, et que la France, elle, si elle n'agissait pas rapidement, ne pourrait en prendre sa part. Car, l'armée française pouvait très bien attaquer la Russie sans passer par le territoire ottoman et, ni durant la guerre avec la Russie, ni pendant les attaques anglaises sur les Détroits et en Egypte, Napoléon, pas plus que Sébastiani et Talleyrand, n'espéraient autant d'énergie de la part de l'Empire ottoman ¹.

C'est dans cette période de politique chancelante que Vahid Paşa (Seyyid Mehmed Emin Vahid Paşa ou Efendi) entreprit sa mission diplomatique ². Dès que Napoléon le vit, il le rudoya; il se dit le meilleur ami des Turcs, et leur garantit une indépendance absolue et durable; il promit de les arracher au sort de la Pologne, de déchirer les articles onéreux que leur avaient imposés les Russes au traité d'Yassy, de rendre la Crimée, la Géorgie (promise également aux Persans) ³, de rendre la mer Noire, fille des sultans. Mais il fallait qu'ils travaillent eux-mêmes à ce relèvement prochain; qu'ils le méritent; qu'ils coopèrent avec les Persans et les peuples du Caucase; que le Paşa d'Erzurum fasse sa jonction avec Abbas Mirza, fils du Schah; que la flotte turque, au lieu de s'immobiliser à l'entrée des Dardanelles comme hypnotisée par les Russes de Tenedos, entre dans la mer Noire et porte ses troupes de débarquement sur la côte de Crimée; que le grand vizir franchisse enfin le Danube et se hâte en Valachie en Moldavie vers le Dniestr où les Français lui donneraient rendez-vous; comme les circonstances étant critiques, que la Turquie se réveille enfin! et elle retrouverait ainsi son ancienne splendeur, sinon elle se verrait livrée à des destinées impitoyables ⁴.

Vahid Efendi confirma, de son côté, les intentions les plus énergiques de son gouvernement et les négociations s'ouvrirent. L'ambassadeur fut mis en rapport avec le grand écuyer, Caulaincourt, assisté de M. Roux, ancien secrétaire d'ambassade à Constantinople. Napoléon chargea Caulaincourt de proposer de sa part à l'ambassadeur ottoman de conclure un traité sur les

¹ Lettre de Napoléon à Selim III, Finkenstein, 3 avril 1807, Correspondance de Napoléon 1er, t. XV, nu. 12227, pp. 17-18 et 7 avril 1807, nu. 12324, pp. 52-53.

² Pour avoir plus de détail sur la mission diplomatique, sur le Sefaretname et sur la biographie de Vahid Paşa, voir notre thèse de doctorat de troisième cycle, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 1979, qui va bientôt être publiée.

³ Pour les relations franco-persan, voir Archives du ministère des Affaires étrangères de Paris, Correspondance de Perse, 1807 et surtout Correspondance de Napoléon 1er, t. XVI, nus. 11532, 11734..., t. XV, nus. 12277, 12278..

⁴ DRIAULT Edouard, op. cit., pp. 168-169.

bases suivantes: l'alliance que les deux puissances contracteraient serait offensive et défensive. La Porte et la France s'engageraient à ne point faire la paix avec la Russie sans s'être préalablement entendus. La France garantirait à l'Empire ottoman la conquête de la Crimée, si toutefois les armées ottomanes parvenaient à s'en emparer, ainsi que la possession de la Moldavie et de la Valachie et l'intégrité de son territoire.

Auparavant Sébastiani avait envoyé une dépêche chiffrée à Talleyrand (9 février 1807) dans laquelle il avait mal informé Talleyrand sur les intentions du gouvernement ottoman et les instructions de Vahid Paşa: "le gouvernement désire s'allier avec la France par un traité solennel et son ministre (Vahid Efendi) a les pouvoirs nécessaires pour en conclure un offensif et défensif; il est même autorisé à stipuler le passage des troupes françaises sur quelques portions du territoire turc"¹. En fait, l'ambassadeur ottoman était chargé de conclure seulement un accord défensif contre la Russie pour trois ans et qu'il n'était pas autorisé à stipuler le passage de l'armée française par le territoire ottoman.

Les propositions françaises furent soumises à l'ambassadeur ottoman le 28 mai, prenant pour base de discussion une alliance offensive et défensive non seulement contre la Russie, mais aussi contre l'Angleterre. L'ambassadeur précisa alors qu'il n'était pas autorisé à signer un tel traité et les négociations n'allèrent pas plus loin.

Les deuxième négociations avec Talleyrand ne donnèrent pas de résultat plus satisfaisant à cause des "propositions froides"; on fit attendre pour rien l'ambassadeur et même on l'abandonna. On ne répondit plus à ses courriers à la veille des entretiens de Tilsitt. Il alla à Paris pour rencontrer Napoléon et lui présenter la lettre du nouveau Sultan, Mustafa IV.

On peut supposer qu'étant au courant des propositions ottomanes et vu les promesses qu'il avait faites à la Porte, Napoléon ait fait traîner les affaires en longueur avec l'ambassadeur ottoman, qu'il n'arrivait pas à lui faire signer un traité à sa guise, comme cela avait été le cas à Finkenstein avec l'ambassadeur persan, et pour ne pas se lier les mains dans ses prochains projets, comme nous le constatons au traité de Tilsitt.

B- Révolution de Constantinople vue par Napoléon et Sébastiani

Bien avant la révolution, Sébastiani s'entretint en secret avec les chefs des Janissaires en essayant de leur faire croire que le Nizam-ı Cedit avait été créé pour dissoudre le corps des janissaires et que Napoléon était prêt à les

¹ TESTA le Baron de, op. cit., pp. 296-297.

aider avec l'armée française de Dalmatie¹. Pourquoi Napoléon voulait-il semer la discorde chez les janissaires? Ne désirait-il pas voir une armée ottomane capable de battre toute seule ses ennemis? Ou bien n'était-il pas sincère lorsqu'il présentait ses amitiés au Sultan Selim qui était attaché au développement d'une telle armée? Ou encore, était-ce une occasion pour introduire l'armée française dans le territoire ottoman? Nous n'avons malheureusement pas de documents à ce sujet. L'une ou l'autre question, que nous nous posons, pourrait bien être la cause de la politique napoléonienne.

De même, Napoléon lui-même cachait les véritables causes de la révolution, ou de l'insurrection, de Constantinople aux yeux de tout le monde: "Faites mettre dans les journaux de Varsovie la nouvelle suivante:

"Une révolution a eu lieu à Constantinople. Le Sultan Selim et douze des principaux de la Porte ont été égorgés par les Janissaires. Le Sultan mustafa a été mis sur le trône. La cause de cette insurrection du peuple vient du progrès des Serviens et du peu d'énergie dont les janissaires se plaignent de la part du gouvernement. Ils accusaient les ministres de s'entendre avec les Serviens et les Russes. Le nouveau Sultan a proclamé qu'il ne ferait point la paix avec les Russes (avant) que les anciennes frontières ne soient rétablies et la Crimée reconquise.

L'armée du grand vizir a passé le Danube, le 1er juin, à Silistrie, la Valachie a été reconquise. Les affaires des Russes vont au plus mal. L'armée du grand vizir est forte et paraît bien animée.

Le journaliste peut dire que ces nouvelles sont officielles et certaines"².

Ce ne sont pas là les vraies causes de la révolution de Constantinople. Nous pensons que Napoléon avait peur que la révolution soit dirigée contre l'influence française à Constantinople. Car, les janissaires, hostiles aux réformes de Selim III, protestaient contre la pénétration des idées occidentales et ils ne manquaient pas de donner à leur plaintes des raisons patriotiques. Ils sentaient donc dans le prestige de la France la force principale des idées nouvelles; ils reprochaient au Sultan sa sympathie pour les Français et ils excitaient l'opinion publique contre les ambitions qu'ils attribuaient au Napoléon: Celui-ci avait jadis essayé d'enlever l'Égypte et la Syrie à l'Empire ottoman et il n'avait été arrêté que par la défense de bons Musulmans à Saint-Jean-d'Acre. Maintenant, il menace l'Empire par un autre côté; il a des troupes nombreuses en Dalmatie sous le commandement

¹ AHMET CEVDET Paşa, op. cit., pp. 236-237.

² Lettre de Napoléon au général Lemarois, Tilsit, 24 juin, Correspondance de Napoléon 1er (en minute aux Archives de l'Empire), t. XV, nu. 12819.

du général Marmont; il cherche à pénétrer en Serbie et en Valachie; c'est sans doute lui qui excite les Serviens à la rébellion; il envoie sur demande du Sultan 600 canonniers français à Constantinople; c'est déjà la Porte aux mains des infidèles.

Sébastien lui-même sentait que ces événements ne pouvaient être favorables à l'influence française et il en exprima son sentiment dans sa dépêche du 1er juin: "Mustapha n'a pas les mêmes lumières que son prédécesseurs; il amènera la fin de sa maison. Mahmud, le dernier rejeton de la famille d'Osman est épileptique au dernier degré. La dynastie va s'éteindre naturellement"¹.

L'opinion française était donc que l'Empire ottoman était à la veille de sa ruine et qu'il se dissoudrait de lui-même. Mais au lieu d'aider cet Empire à se relever, comme il avait prétendu à plusieurs reprises de le faire, Napoléon essayera dans ses conversations impériales avec Alexandre 1er à Tilsitt d'en prendre sa part, dont nous parlerons dans un autre article intitulé "Projet de partage de l'Empire ottoman, 1807-1812, qui va bientôt paraître dans la revue de Firat Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi.

BIBLIOGRAPHIE

I- Les Archives:

Archives de la Présidence du Conseil d'Istanbul (Başbakanlık Arşivleri), dont les catalogues: Cevdet Tasnifi (Hariciye Vesikaları), Hatt-ı Humayun Tasnifi, İbnü'l-Emin Tasnifi, Name Defterleri, Mühimme Defterleri...

Archives du Palais de Topkapı d'Istanbul (Topkapı Sarayı Arşivleri), dont les catalogues: Siyasî Vesikalar, Enderun Hazine Defterleri...

Archives du ministère des Affaires étrangères de Paris, dont Turquie, Correspondance politique (nus. 213-224, 1806-1809), Supplément (nu. 24, 1806-1810); Mémoires et Documents de PELISSIER E. (Nus. 63-64, 1792-1814) et aussi, Russie, Correspondance politique (Nus. 144-149, 1806-1809); Perse, Correspondance politique (Vols. 9-11, 1806, 1807); Mémoires et Documents (Nu. 7, 1806-1808).

Archives Nationales de Paris (Nus. AF. IV, AD. XV, 54).

II- Les imprimés:

Correspondance de Napoléon 1er, publiée par ordre de Napoléon III, Paris, 1858-1869, 28 volumes, suivie de

¹ Archives Nationales de Paris, AF, IV, 1688, dossier 5.

- Des Oeuvres de Napoléon à Saint-Hélène, volumes 29 à 32, Paris, 1870, cette publication est incomplète, depuis ont notamment paru:

BROTONNE de Léonce, Lettres inédites de Napoléon 1er, Paris, 1898 et - Dernières lettres inédites de Napoléon, Paris, 1903, 2 volumes.

LECETRE Léon, Lettres inédites de Napoléon 1er, Paris, 1897, 2 volumes.

PICARD Ernest et TUETÉY Louis, Correspondance inédite de Napoléon 1er, conservée aux Archives de la Guerre, Paris, 1912-1925, 5 volumes, et du premier auteur:

- Napoléon 1er, préceptes et jugements, Paris, 1913.

Salname-i Nezaret-i Hariciye (Almanach du ministère des Affaires étrangères), Istanbul, 1302.

NORADOUNGHIAN Gabriel Efendi, Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman, Paris, Leipzig, 1897-1903, 2^eème volume.

TESTA le Baron de, Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères, Paris, 1865, 1er volume.

AHMET Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedit, Dersaadet, 1309, 8^eème volume.

DRIAULT Edouard, La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours, Paris, 1914;

- La politique orientale de Napoléon, Sébastiani et Gardan, 1806-1808, Paris, 1904.

CLERCQ A. de, Traités de la France depuis 1713 jusqu'à nos jours, Paris, 1864.

TULARD Jean, Napoléon ou le mythe du Sauveur, Paris, 1977.

SAVANT Jean, Napoléon, Paris, 1974.

TURC Nicolas, Chroniques d'Égypte, Paris, 1950.

KARAL Enver Ziya, Fransa, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802), İstanbul, 1938 et

- Halet Efendi'nin Paris Büyük Elçiliği (1802-1806), İstanbul, 1940.

MOURAVIEF B., L'alliance russo-turque au milieu des guerres-napoléoniennes, Paris, 1954.

SAÛL N., Russia and the mediterranean, 1797-1807, Londres, 1970.

VAHİD Paşa, Vahid Paşa'nın Fransa Sefaretnamesi, 1806-1807, Vahid Paşa Kütüphanesi, no. 830, El Yazması, Kütahya.

Le Moniteur officiel français de 1798-1807, conservé dans les Archives du Ministère des Affaires étrangères de Paris.

OSMANLI-FRANSIZ DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ, 1798-1807.¹

Yrd. Doç. Dr. AZMİ SÜSLÜ

Araştırmamızda, 1798'e kadar olan Osmanlı-Fransız ilişkilerini, Mısır sorunu ve sonuçlarını, I. Napolyon'un Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki politikasını, O'nun "İmparator" olarak tanınmasını, Osmanlı İmparatorluğunu Fransız siyaseti doğrultusuna çekmek ve O'ndan Rusya'ya karşı bir müttefik yapmak amacıyla girişilen Fransız diplomatik manevralarını, Osmanlı İmparatorluğunun bu iki devlet için yaptığı faaliyet ve karşı faaliyetleri ve nihayet Napolyon'un gerçek yüzü ve söz ve davranışları arasındaki çelişkileri inceleyeceğiz.

I - TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİ

A-1798 öncesi ilişkiler tarihine bakış

XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılarla Fransızlar arasında başlayan diplomatik, ticarî ve dinî ilişkiler, Fransızlar tarafından Mısır'ın alınışıyla ortaya çıkan 1798'deki bazı anlaşmazlıklar bir tarafa bırakılacak olursa, genellikle iyi olmuştur.

Pavie (Pavia) yenilgisi (24 Şubat 1525)'inden sonra, krallığını kurtarmak ve eski Avrupa dengesini sağlamak amacıyla I. François Osmanlı İmparatorluğundan yardım istedi. İki devlet arasındaki anlaşmanın hareket noktasını teşkil eden bu olayla Osmanlı İmparatorluğu Fransızlara bazı kolaylıklar sağlayarak, daha sonra, 1569, 1581 ve 1597'de yoğunlaşan ve İmparatorluktaki tüm Fransız tâcirlerine toptan ticaret özgürlüğü, gümrük muafiyeti ve ölüm halinde mal-mülkün mirascılara geçmesi gibi bazı özel avantajlar sağladı. 1604'te de bandıra hakkıyla Hristiyanların ve Kutsal Yerlerin korunması haklarını verdi.

XVI. yüzyılın ikinci yarısıyla XVII. yüzyıl boyunca, İngiltere ve Hollanda Fransa'nın Doğu'daki bu üstünlüğünü hoş karşılamadılar ve İngilizler 1597 Kapitülasyonlarıyla bandıra hakkını kazandılar. 1581'de İngiltere, Doğu'da İngiliz ticaretinin gelişmesinin temel taşı oluşturan

¹ Bu incelememiz, "Rapports diplomatiques ottomano-français, 1798-1807" adıyla Fransızca olarak kaleme aldığımız ve Belleten'in bu sayısında yayınlanan araştırmanın Türkçesi olup, dil yönünden de yararlı olması amacıyla, mümkün olduğunca, Fransızca metnine bağlı kalarak hazırlanmıştır.

Türkiye Kumpanyası'nı kurarken, Hollandahlar da, 1612'de Kapitülasyonları elde edip, merkezi örgütleri sayesinde, hemen büyük ticarî başarılar kazandılar. Diğer taraftan, Fransız ticareti yeni güçlükler nedeniyle gerilerken, dinî savaşlar Fransızlara dış sorunları ihmal ettirdi ve Babiâliyle Fransa arasında anlaşmazlıklar meydana geldi. Gerçekten, Kandiya savaşı (1645-1669) sırasında, Osmanlılara karşı Venediklileri desteklemek amacıyla Fransa savaş gemileri yolladı (1647) ve Türk-Fransız anlaşmasına karşı olan Mazarin, Papa VII Alexandre'a kutsal savaş fikrini kabul ettirerek, Türkler tarafından kuşatılmış olan Kandiya'yı kurtarmak için takviye kuvvet gönderdi². Bunun hemen ardından Fransa, Osmanlı saldırısına karşı Viyana'yı sovunan batılı uluslara askeri yardımda bulundu (1662-1664). Bu olaylar ve Korsanlara karşı düzenlenen Cideli seferi Sultan'ı kızdırdı. Bütün bu olayların sonunda da Osmanlı İmparatorluğuyla Fransa arasında ilk sığuma meydana geldi, ve Fransa beş yıl boyunca hiçbir elçi tarafından İstanbul'da temsil edilmedi.

Gerçekte XIV. Louis'nin siyaseti çekimser ve Babiâli'ye karşı istikrarsızdı. 1672 yılında Alman düşünürü Leipnitz tarafından ortaya atılıp, Osmanlı topraklarının Almanlar ve Fransızlar tarafından ele geçirilmesini içeren Mısır'ın fethi projesi kendisi tarafından kabul edilmemekle beraber, ilk kez Fransız kamuoyunda Mısır'ın ele geçirilmesi düşüncesini doğurdu. Bunun sonucu olarak ta İstanbul'daki Fransız Elçisi Saint-Priest hükümetine gönderdiği raporda Mısır'n fethi projesini ve bununla ilgili gerekçeleri sunarken (1777), Mısır seyahatinden dönen Baron de Tott ise raporunda buranın ele geçirilmesi için alınması gerekli tedbirleri anlatıyordu. Biraz ilerde göreceğimiz üzere, bu düşünce olumlu sonucunu ancak Bonaparte zamanında verecektir.

1686'da Fransa'ya karşı kurulan Augsbourg Ligi, Babiâli ile Fransa arasında yumuşamayı sağladı ve XIV. Louis ortak bir siyaset uygulamayı denedi. Bu da, bundan böyle İngiliz ticaretiyle rakabete girişmeye hazır olan Fransız ticaretinde yeniden bir doğuş meydana getirdi.

İspanya hanedan savaşları sırasında, Macaristan'daki ayaklanmayı kolaylaştırarak (1703-1705), Rakoczy'ye yiyecek ve mühimmat temin edip,

² Venediklilerle İstanbul Elçisi Jean de la Haye-Ventelet arasında yapılan gizli bir haberleşmenin içeriğini ve Fransızların Venediklilere sağladıkları yardımı öğrenen Sadriazan Mehmet Köprülü, daha sonra Fransa'ya geri gönderilecek olan, Fransız Elçisini hapse attırdı (1659-1660): BUPARC Pierre, *Recueil des instructions données aux Ambassadeurs et Ministres de France en Turquie...*, Paris, 1969, *Instructions de Venise*, II à V, Chéruelet et instruction, I à II, Darrieau.

İsveç Kralı XII. Charles'a yardım ederek ve aç Fransa'ya buğday girişini sağlayarak Osmanlı İmparatorluğu pasif, fakat çok yararlı olarak Fransa'ya destekledi. Böylece de Avusturya Hükümetinin tüm güçlerini Fransa'ya karşı kullanmasını engellemiş oldu. İspanya hanedan savaşından sonra da Comte des Alleurs'ün elçilik görevi sayesinde Fransız diplomatik desteğindeki Osmanlı İmparatorluğu bir süre Polonya'nın hâmisi oldu. Bunun üzerine Babiâli 1720'de Paris'e bir elçi göndererek Fransa'nın Kutsal Yerler üzerindeki hâmililiğini teyidetti.

Fransa 1740'ta Kapitulasyon haklarını genişleterek, Osmanlılarla Avusturyalılar arasındaki görüşmelerde gösterdiği diplomatik çabalar ve Sava'yla tesbit edilen Türk-Avusturya sınırının 1914'e kadar değişmemesini sağlayan Belgrat Antlaşması sayesinde, Fransız tüccarlarına Karadeniz'de serbest dolaşım hakkını sağladı. Bununla birlikte, Fransa'yla Avusturya arasında imzalanan Versailles Antlaşmaları (1 Mayıs 1756 ve 1 Mayıs 1757) İstanbul'da heyecan uyandırmada gecikmedi ve Çariçe Elisabeth te anlaşılmaya katılınca (II Ocak 1757) tehlikeli bir gerginlik başgösterdi. Ancak bu gerginlik Yedi Yıl Savaşlarının sona ermesinden önce yumuşadı.

1768'den sonra, Osmanlı İmparatorluğuyla Fransa, Avrupa'nın doğusunda tehlikeli olmaya başlayan Rusya'yı zayıflatmak için anlaştılar. 1770'te bir Türk-Fransız antlaşma projesi hazırlandıysa da, XV. Louis tarafından reddedildi. Bundan böyle Baron de Tott gibi Fransız subayları Osmanlı ordusunu düzenlemeye çalışacaklar, bu da, İngiliz ve Hollandalıların dikkatlerinin Hindistan, Amerika ve Uzak-Doğu'ya yönelmesiyle birlikte, Doğu'da Fransız ticaretinin gelişmesini kolaylaştıracaktır.

Osmanlı İmparatorluğunun gerilemesi ve teknolojilerinin gelişmesinden yararlanan Batılı Devletler XVIII. yüzyıl sonlarında yeni ticarî yollar aradılar. Böylece, Akdeniz ve Kızıldeniz önem kazanırken, Boğazlar'dan serbest geçiş ve Karadeniz'de serbest dolaşım sorunları batılıların diğer bir uğraşısı haline geldi. Avrupa'daki ekonomik gelişme ve kendisinin askerî yenilgileri karşısında Osmanlı İmparatorluğu, XVIII. yüzyıldan itibaren Fransız subayları getirterek ordusunu düzenlemeyi denedi³. Ancak tehlikeli bir durum Osmanlı İmparatorluğuyla Fransa

³ Kendi ifadesiyle Rusya ve Avusturya'nın dostluk bağlarını güçlendirmeye çalıştığı bir dönemde Babiâli'nin hizmetine girmek ve Osmanlı ordusunu düzenleyerek Fransa'ya büyük bir yarar sağlamak amacıyla Bonaparte, 1795 yılında bazı subaylarla birlikte İstanbul'a gitmek istedi. Ancak isteği reddedilerek İtalya ordu komutanlığına atandı: VAHİD Paşa (Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi veya Paşa). Vahid Paşa'nın Fransa Seferatnâmesi (kendi adını taşıyan Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesine yazarın bizzat hediye ettiği el yazması, no. 830), s.

arasındaki diplomatik, iktisadî ve askerî ilişkilerin uzun süre askıya alınmasına neden oldu. Bu, Fransa'nın Mısır seferinden doğan krizdir.

B-Osmanlı Mısır'ının işgali ve sonuçları-Napolyon'un siyaseti

1797 yılında Adriyatik'te Alpler zaferini kazanıp, aynı yıl Korfu, Zanta ve Kefalonya'yı fethetmiş olan Bonaparte, düşmanı İngiltere'ye kesin bir darbe vurmayı, Akdeniz'i bir Fransız gölü haline getirmeyi ve özellikle "zaferler kazanmayı" düşünüyordu. Buna zemin hazırlamak amacıyla da, 1797 Ağustosunda Direktuar'a bir mektup yazarak, Osmanlı İmparatorluğunun hergün biraz daha döküldüğünü ve bu nedenle de, Fransa'nın İyonya Adaları'nı fethederek, Osmanlı İmparatorluğundan hissesini alabileceğini ve, İngiltere'yi ezebilmek için de yakında Mısır'ı fethetmenin gerekeceğini belirtiyordu.⁴ Bir süre sonra Paris'te canı sıkılınca, Talleyrand'a şunları söyledi: "Burada kalmak istemiyorum. Direktörler hiçbir şey anlamak istemiyorlar. Görüyorum ki kalacak olursam kısa sürede çökeceğim... Burada her şey yıpranıyor. Artık eskiden olduğu gibi zaferlerim yok! Bir süre sonra, Mısır seferi teklifini kabul edecek olan Talleyrand'la görüşerek⁵ şöyle devam etti: "Bu küçük Avrupa yeterince hiçbir şey sağlamıyor... Doğu'ya gitmek gerek!... Tam büyük zaferler oradan geliyor!..."⁶

Manş Denizi kıyılarında üç hafta kaldıktan sonra Bonaparte, İngiltereyi ne denizden bir çıkartmayla ve ne de denizler üzerinde yenmenin

57; KARAL Enver Ziya, Fransa, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802), İstanbul, 1938, s. 35-36; BRUNEAU André, Tradition et la politique de la France au Levant, Paris, 1932, s. 90.

⁴ TESTA le Baron de, Recueil des traités de la Porte ottoman avec les puissances étrangères, Paris, 1865, c. 1, s. 516.

⁵ Kanımızca Talleyrand'ın Direktuar'a sunduğu resmi raporu gözden geçirmek ilgi çekici olacaktır. Buna göre, şayet Osmanlı İmparatorluğunun durumunu bilen kimselerin tahminleri doğru çıkacak olursa, Osmanlı İmparatorluğunun enkazı içinden en güzel yerleri, ilk etapta da Mısır, Adalar, Girit ve Limni'yi, seçebilmek için Fransa Cumhuriyetinin gerekli önlemleri almasının zorunlu olduğu belirtilirken, doğanın kendisine komşu olarak sunduğu Mısır ve Hindistan'ın Fransa'ya sadece sayısız ticarî çıkarlar sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda batı Hindistan'daki kolonilerinin de yerlerini doldurabileceği; Girit ve Limni Adalarının Fransa'yı Adalar Denizi ve Boğazlar'ın hâkimi yapacağı; bunun da malta Adasını fethetmekle mümkün olacağı; Mısır'ın zaten eskiden Roma Cumhuriyetinin bir eyaleti olduğu; bu nedenle de Fransa Cumhuriyetinin bir eyaleti olması gerektiği; Romalıların Mısır'ı bilim ve sanatta ün yapmış krallardan alıp, Fransızlar'ın da Onu, şimdiye kadar eşi, benzeri görülmemiş barbarların (Türklerin) tahakkümünden kurtaracağı... belirtiliyordu: LACOUR-GAYET G., Talleyrand, Paris, 1928, s. 306, 308; KARAL Enver Ziya., a.g.e., s. 37-38.

⁶ SAVANT Jean, Napoléon, Paris, 1974, s. 79.

mümkün olmayacağı ve Onu kolonilerinde vurmanın daha doğru olacağı sonucuna vardı. Bunun için de, önce Mısır'ı işgal etmek ve İngilizler tarafından yenilip, intikam hisleriyle yanıp tutuşan Hindistandaki Tippo-Sahip kuvvetleriyle takviye edilecek olan ordunun bir bölümüyle de, İngilizleri Hindistan'dan kovmak gerekiyordu⁷. Zaten bu da Direktuar'ın istediği şeydi, her ne pahasına olursa olsun İngilizleri yenmek. Ancak konu, kendisiyle birlikte İngiltere, Rusya ve Avusturya'yı da peşine takarak, Fransa'ya karşı dikilebilecek olan Osmanlı İmparatorluğuna nasıl izah edebilecekti. Bu soruya Talleyrand ve Bonaparte, bu seferin Sultan'a itaat etmeyip, İngilizlerle işbirliği yapan Beyleri hedef aldığını ve, Memlûklerle savaşıarak, Mısır'ı Efendisi Sultan'a iade etmeyi düşündüklerini belirterek cevap verdiler⁸. Halbuki ne bu cevap, ne de Tippo-Sahip güçleriyle iş birliği yaparak İngilizleri Hindistan'dan kovma bahanesi inandırıcı nedenler değildi. Zira, özellikle Müslüman olmayan halkların çoğunlukta olması, Rus-Avusturya ihtiraslarının bulunması, bölgede ayaklanmaların başgöstermesi gibi birçok nedenle dikkatini doğal olarak Rumeli Eyaletleri üzerinde yoğunlaştıran Osmanlı İmparatorluğu, XVIII. yüzyıl sonlarında Mısır'ı ihmal etmiş olsa da, hukuken Onu kendi malı gibi savunmak hakkına sahipti. Bunun yanı sıra Eyaletlerinden birinin, o zamana kadar dost olarak kabul ettiği bir devlet tarafından işgal edilmesi bağımsızlığına yöneltilmiş açık bir saldırıydı. İngilizleri Hindistan'dan kovma meselesiyse, sadece bir hayalden ibaretti⁹. Çünkü önerilen 35 veya 40.000 asker Mısır'da asayışı sağlamaya bile yetmezdi. Fakat, ihtirasları Bonaparte'a "bana savaşlar ve zaferler gerek" dedirtebiliyordu¹⁰. Bir süre sonra da fikrini,

⁷ PRENTOUT Henri, *Histoire d'Angleterre depuis les origines jusqu'en 1919*, Paris, 1935, s. 214.

⁸ DRIAULT Edouard, *La politique orientale de Napoléon, Sébastiani et Gardene*, 1806-1808, Paris, 1904, s. 23.

⁹ Daha sonra Bonaparte aynı bahaneyle kendisini savunacaktır: "Ya sen, inananların güneşi, sen de mi benim dostum değildin? Hernekadar Direktuar'a plânı verenin ben olduğum sana söylenmiş de, talihsizliğin kucağındaki bana Mısır seferini başa kakmayacak kadar âlicenap olduğuna inanıyorum; Eyaletlerini ele geçirdiğim vakit, hedefimin sen olmadığını bilecek kadar yüksek anlayış sahibi olduğumu düşünmüştüm. Kararlaştırılan hedefe ulaşmak için tüm vasıtların geçerli olduğu genellikle söylenirse de, amacım, denizlerin bu mağrur hâkimini, en azından, İmparatorluğunun yarısını bana bırakmaya zorlamaktı. Bu hedefe ulaşmak için de, erkek kardeşimin başına İspanya tacını giydirdim ve uğursuz Rus savaşını yaptım...": *Lettre de Napoléon Bonaparte au Grand Turc*, 1814 Elbe Adası tarihli, COLAU Pierre imzalı, Paris, s. 3-4, Paris Milli Kütüphanesi, Département Central bölümü.

¹⁰ SAVANT Jean, a.g.e., s. 78; TULARD Jean, *Napoléon ou le mythe du Sauveur*, Paris, 1977, s. 95.

Reubell nezdinde nüfuzunu kullanacak olan Barras'a kabul ettirdi. Bunun üzerine Direktuar yumuşayarak (1-2 Mart 1798), yapacağı ilk ganimetten 30 milyon Frank (eski Frankla 18 milyar)'lık bir akont göndereceğini ve daha birçok şeyi vadaden Bonaparte'a başkomutanlığı verdi. Gerçekte Mısır seferi Fransa'ya bunun on misli fazlasına maloldu. Bundan başka Bonaparte askerlerine de, dönüşte herkesin bir ev alabilecek kadar paraya sahibolacağına ve ganimetin İtalya'da alınandan çok daha fazla olacağına yemin etti ¹¹.

Seferi gizli tutan Bonaparte, Malta'yı alarak, 1 Temmuz 1798'de Mısır toprağına çıkartma yaptı. 21 Temmuzda Ehlamlar savaşını kazanarak, Kahire'ye girdi. Fakat seferi kıtayı Mısır'a çıkardıktan sonra, geri dönmesi Direktuar tarafından emredilen Fransız filosu, Ebuhur koyuna sıkışarak, Amiral Nelson komutasındaki İngiliz filosu tarafından pusuya düşürülerek, 1 Ağustos 1798 tarihinde batırıldı.

Böyle bir çıkarmayı aklından bile geçirmeyen III. Selim, savunmayı düzenlemek için zaman kazanmaya çalıştı ve Fransızları kovmak için de İngiliz düşmanlığından ve Rus endişesinden yararlandı. Akdeniz liman Beylerine İngilizlere yardım etmelerini ve Anadolu'daki kale Beylerine de hazırlanmalarını emretti ¹². 9 Eylülde Fransa'ya resmen savaş ilân ederek, Fransız Maslahatgüzarı Ruffin'i Yedikule zindanlarına attırdı (12 Eylül). Diğer taraftan, Tepedelenli Ali Paşa da, Preveze ve Parga (Praga, Praga) Nahiyelerini Fransızlar'dan geri aldı ve Ruslar tarafından desteklenen Osmanlı filosu da, 1797'de Fransa'ya bırakılmış olan İyonya Adalarını ele geçirdi. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu 31 Aralık 1798'de Rusyayla ve 1 Ocak 1799'da da İngiltereyle antlaşmalar yaptı.

Donanmasının yok edilmesi nedeniyle Fransıyyla olan bağlantısı kesilen Bonaparte, kendilerini kurtaracağını iddia ederek, Kur'an okutturarak ve İslâmiyete ihtida ettiğini ilân ederek ¹³ halkın sevgisini kazanmaya çalıştı. Daha sonra Suriye'ye geçti. El-Ariş, Gazze ve, hergün "örnek olsun" diye beş-altı kişiyi kurşuna dizdirip, halkını katliama giriştiği, Hayfa'yı eline geçirdi ¹⁴. Bir süre sonra, 24 Mart 1799'da, Akkâ Kalesini kuşatıp, bir ara

¹¹ SAVANT Jean, ö.c., s. 82, 85.

¹² Fransa'nın Mısır'a saldırısı hakkındaki fermanlar için bkz: Başbakanlık Arşivleri-İstanbul, Cevdet Tasnifi, Hariciye Vesikaları, 1798, no. 241-245.

¹³ AHMED RAŞİD, Tarih-i Osmani, Dersaadet, 1327, c 11, s. 396.

¹⁴ Uzun bir süre sonra kendisine sözü edilince, hiç sıkılmadan şöyle itiraf edecektir: "C'est vrai, j'en fit fusiller à peu près deux mille... (Doğrudur, onlardan yaklaşık olarak iki bin kadarını öldürttüm...) SAVANT Jean, a.g.e., 87-91; TULARD Jean, a.g.e., s. 98.

Tabur Dağında başarı kazandıysa da, Kale komutanı Cezzar Ahmet Paşa önünde tam bir yenilgeye uğrayınca, 21 Mayıs'ta kuşatmadan vazgeçmek zorunda kaldı¹⁵ ve Mısır'a geri döndü. Bu başarısızlık üzerine Fransız ordusunun morali bozuldu ve durumdan şikâyet etmeye başladı. Bu arada Bonaparte görevi terkederek, komutayı Ağustos ayında Kléber'e verdi ve Fransa yolunu tuttu. Ancak Kléber'in de bir süre sonra Fransa'ya dönme isteğini hiç de hoş karşılamamış ve yirmi yıl sonra konuyla ilgili olarak şöyle demiştir: "Kléber, Mısır'ı terketmeyi istemekle şerefini lekelemiştir"¹⁶.

Bu arada Osmanlı ordusunun Ebuhur'da yenilmesi üzerine, III. Selim, El-Ariş'i yeniden alıp, Kléber'e Mısır'ı tahliye etmeyi teklif edecek olan Yusuf Paşa komutasında 80.000 kişilik bir ordu gönderdi. 24 Ocak 1800 yılında bir tahliye antlaşması imzalandıysa da, bu, Fransızların elini kolunu sallayarak gitmelerini istemeyen İngilizler'in ısrarı üzerine, hemen durduruldu. 20 Mart 1800 yılında Aynşems (Héliopolis) önlerinde Osmanlı ordusu yeniden yenilince, takviye edildi ve, daha sonra, 9 Mayıs 1801 tarihinde, Fransız ordusuna galip geldi. 27 Haziran 1801 tarihinde imzalanan antlaşmaya göre de, en geç elli gün içinde Fransız ordusunun Mısır'ı tahliye etmesi kararlaştırıldı.

Bu arada, 21 Mart 1800 tarihinde Babiâliyle Rusya arasında imzalanmış olan antlaşmaya göre de, Parga ve Preveze Babiâliye geri verilirken, Osmanlı-Rus ortak himayesinde Yediada Cumhuriyeti kuruldu. Ancak bu Cumhuriyet ne Fransa ve ne de İngiltere tarafından tanınmayıp, Babiâli Amiens Antlaşması ön görüşmelerine çağrılmayınca, III. Selim, Prusya Kralından Fransa nezdinde arabuluculuk yapmasını istedi ve 1801 Ekiminde, Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğüyle, Yediada Cumhuriyetinin tanınmasını öngören bir antlaşma imzalandı. Bu hükümler 27 Mart 1802 tarihli Amiens barışında onaylandı.

Bonaparte'ın III. Selim'den rica etmesi üzerine, Osmanlı İmparatorluğuyla Fransa 25 Haziran 1802'de Paris'te, iki devlet arasındaki düşmanlıklara son vererek, Kapitülasyonları yeniden uygulamaya koyan

¹⁵ Yaralanmış olan askerlerinin taşınmasından kurtulmak isteyen Bonaparte, Mısır ordusu Doktoru Profesör Desgenettes'e onları zehirlettirmiştir: AHMED RAŞİD, a.g.e., s. 397; SAVANT Jean, a.g.e., s. 91, 129.

¹⁶ VAHİD Paşa, a.g.e., s.58; SAVANT Jean, a.g.e.,s. 91 ve GROUSSET Pascal, *Le coup d'Etat de Brumaire en VIII*, Paris, 1869. Bu sonuncu yazar Bonaparte'ın kaçışını şöyle özetlemiştir: "Böylece, partiyi kaybettiğini görür görmez Bonaparte, çılgınca bir hevesi tatmin etmek için Mısır'a kadar getirdiği bu orduyu pervasızca terketti. İflas etmiş birine benzeyen Bonaparte, deliliğinin sonuçlarını hafifletmek ve Fransa'da felaketlerimizin yayılmasına mani olmak için firar etti. Ordudaki öfke ve şaşkınlık ayyuka çıkmıştı..."

bir antlaşma imzaladılar¹⁷. Bundan böyle de, Rusya ve İngilterenin girişimlerine rağmen, Babiâli ile Fransa arasındaki dostluk siyaseti aralıksız olarak sürdürülecektir.

Fransızların Mısır'ı boşaltmalarından sonra, İngiltere İskenderiye'de bulunan askerlerini geri çekmeyip, Memlûkları korumayı deneyerek, ülkenin içişlerine karışmaya başladı.

İşte bu nedenle III. Selim, Sadırazam ve Bahriye Nâzırını iki yıl süreyle Mısır'da ikamet ettirmek zorunda kaldı. Bu dönemde İngiltere Mısır'da öyle güçlükler çıkardı ki, sonunda, 9 Ocak 1803 tarihinde, İstanbul'da imzalanan bir antlaşmayla Mısır'ın İngilizler tarafından tahliyesi kararlaştırıldı.

Mısır seferinin sonuçları her yönüyle, Fransa için olduğu kadar, Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve, I. Paul zamanında olduğu gibi, Tilsit ve Erfurt Antlaşmaları boyunca I. Alexandre zamanında da, Osmanlı İmparatorluğunu paylaşmak için Fransa ile anlaşmada tereddüt etmeyecek olan, Rusya için de çok önemli olmuştur.

II-1803-1805 OLAYLARI

Kendisine çok pahalıya malolan Mısır macerasından sonra Bonaparte, Osmanlı İmparatorluğuna yaklaşmayı denedi ve uygun bir hava oluşturarak, Babiâli üzerindeki Rus ihtiraslarını kösteklemek amacıyla General Sébastiani'yi İstanbul'a gönderdi (1801-1802)¹⁸. 1804'ten sonra da, III. Selim nezdindeki nüfuzunu artırmak için sıkı bir çalışmaya girdi¹⁹.

Tahta çıkar çıkmaz ele aldığı yenilik hareketleriyle, özellikle Mısır istilası sırasında bozukluğu açıkça ortaya çıkan orduyu düzenlemekle meşgul olan, çoğu kez Rusya, Avusturya, İngiltere, bazen de, Fransa tarafından desteklenip, Eyaletlerde karışıklıklar çıkmasına neden olan ulusal hareketlerden endişelenen, bazı beylerin ayaklanmaları ve, yabancı nüfuzunu hoş karşılamayıp, yöneticilerin kötü önlemlerinden şikâyet eden Yeniçerilerle ve nihayet, Kutsal Kentleri ve Haccı tehdid eden Vahhabî ayaklanmalarıyla yakından ilgilenen III. Selim ise, bu dönemde herkeşe karşı tarafsız bir politika uygulamayı prensip edinerek, bunu, aralarında meydana gelen savaş münasebetiyle, Fransa ve İngiltere'ye resmen bildirdi

¹⁷ NORADOUNGHIAN Gabriel Efendi, Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman, Paris, Leipzig, 1897-1903, c. II s. 47-89; TESTA le Baron de, a.g.e., s. 146-148.

¹⁸ Bu, Sébastiani'nin İstanbul'daki ilk elçiliğidir. Biraz ilerde, daha önemli olan ikincisini inceleyeceğiz.

¹⁹ Bonaparte'la III. Selim ve bunların maslahatgüzarları arasında gelip giden mektuplar: TESTA le Baron de, a.g.e., s. 68, 254-256, 269, 341-342, 350.

(20 Eylül 1803)²⁰. Bonaparte bu sıralarda İngiltere'yi istila etme projesini yeniden ele alıp, ciddi olarak konunun üzerinde duruyordu.

Mart 1804'te beklenmedik bir olay, Bonaparte'ın kendisini "İmparator" ilân etmesi olayı, ortaya çıktı. İngiltere ve Rusya bu ünvanı tanımayarak, Üçüncü Koalisyon'un yenilmez gücünü, yani bu zorba Korslu'ya karşı ayaklanıp, uzun süreden beri harekete uğrayan hükümdarların öcünü almaya hazır, tüm Avrupa gücüne (kendilerince Prusya da müttefiklere katılacaktı) güveniyorlardı. Diğer taraftan, İstanbul'daki Elçileri Sir Straton ve Monsieur Italinski vasıtasıyla, 1799'da olduğu gibi, Türkleri de bu ittifaka sokmak için çaba sarfediyorlardı²¹.

Bir taraftan Rusya, başkanları Kara Yorgi (Kara Georges)'nin Sırbistan bağımsızlığını elde etmedikçe silahları elden bırakmayacağına dair yemin etmiş olan Sırpıların ayaklandığı, diğer taraftan da, Akdeniz kıyılarındaki ve Adalardaki Hristiyan halkları isyana teşvik edip, Gürcistan'da operasyonlara giriştiği ve eski Türk-Rus Antlaşmasının sona ermek üzere olduğunu öne sürdüğü için ve Rusya'nın yanısıra İngiltere'nin de ısrarları üzerine, Osmanlı İmparatorluğu 24 Eylül 1805'te dokuz yıl için geçerli olacak olan bir savunma ittifakıyla, bir gizli ittifak antlaşması yapmak zorunda kaldı²².

Yeni ünvan bir yönden emperyal ihtirasın 1798'den daha korkunç bir şekilde yakında Doğu üzerine yönelmesinden çekinen III. Selim'i endişelendirirken, diğer yönden de muhtemel bir Rus-İngiliz müdahalesini düşündürüyordu.

Zira, Rus ve İngiliz Elçileri, böyle bir ünvanı tanınması halinde, Osmanlı İmparatorluğunun imzalamış olduğu antlaşmalara saygı göstermemiş olacağını öne sürüyorlardı.

İstanbul'daki Fransız Elçisi General Péron yeni ünvanı Babiâli'ye kabul ettirmekle görevlendirilip, Babiâli'nin kararsızlığı karşısında, şayet ünvan tanınmayacak olursa, III. Selim'i ülkesine geri döneceğini söyleyerek

²⁰ NORADOUNGHIAN Gabriel Efendi, a.g.e., c. II s. 69-70.

²¹ AHMET CEVDET Paşa, Tarih-i Cevdet, tertib-i cedit, Dersaadet, 1309, c. VII, s. 2-3.

²² NORADOUNGHIAN Gabriel Efendi, a.g.e., c. II, s.) 70-74 ve AHMET CEVDET Paşa, ö.e., c. VIII, s. 31-32. Fransa'nın kötü tutumunu sıralayan bu sonuncu yazar, s. 32-33, Rus temsilcilerinin, Babiâlinin söz konusu antlaşmayı imzalamasını sağlamak için, Bonaparte'ın şu sözünü öne sürdüklerini nakleder: "Bu isim (Amiral Nelson), Akkâ'yı alarak Paris'e İstanbul yoluyla gelmeme mani oldu. Bununla birlikte ben İstanbul'a Paris yoluyla da gelebilirim." Ancak, konuyla ilgili olarak Napolyon'un Muhaberâtı'nda (Correspondance de Napoléon Ier, III. Napolyon'un emriyle yayımlanmıştır, Paris, 1858-1869, 28 cilt + 4 cilt) hiçbir belge bulamadık.

tehdit etmeye çalıştı. Babiâli ise, ünvanı tanımakta gecikmeyeceğini yazılı olarak bildirdi. Fransa'nın Austerlitz zaferini, daha sonra Presbourg Antlaşmasını öğrenip, Rusya'nın yenilip, Prusya'nın hareketsiz bırakıldığını, Avusturya'nın ezildiğini ve Fransa'nın Venezia, İstrie, Dalmaçya ve Napoli Krallığının sahibi, dolayısıyla Balkan Yarımadasında Osmanlı İmparatorluğuyla komşu olduğunu görünce III. Selim, ihtişamlı bir kabul görececek olan, Fevkalâde Elçi Muhib Efendiyi Paris'e göndererek, 5 Haziran 1806 tarihinde I. Napolyon'u imparator olarak tanıdı. Bundan böyle de, biraz ilerde göreceğimiz üzere, Babiâliyle Fransa çok sıkı ilişkiler kuracaklardır.

III-1806-1807 OLAYLARI

A-Osmanlı İmparatorluğunun durumu

1806'larda Osmanlı İmparatorluğu, Karadeniz'in doğu kıyılarıyla Kafkasya'ya uzanıp, Ararat Dağı'na varan Küçük Asya'yı, Azak Denizi'nin girişini, Suriye'yi, İranlılarla ilişkilerin daima karışık olduğu İran Körfezi'ne kadar olan Mezopotamya'yı; Bedevi çöl kabilelerinin eskisi kadar itaatkâr olmadığı Arabistan ve Kutsal Kentler Mekke ve Medine'yi; Afrika'da, Cezayir, Tunus, Trablusgarp ve, üzerindeki Memlûk hâkimiyetini kıran Mehmet Ali Paşa'nın Babiâli'nin itibarını yeniden sağladığı Mısır'ı; Avrupa'da, sınırları Sava, Karpat geçitleri, Erdel Alpleri ve Karpat sıradağlarıyla çevrilmiş olan Balkan Yarımadasını ve Dniestr'in Karadeniz'e kadar uzanan kısmını içine alıyordu. Bundan başka, Ragusa Cumhuriyeti Babiâli'nin, İyonya Adaları (Yediada) Babiâliyle Rusya'nın ortak himayesinde bulunuyordu. Sonuç olarak, Avrupa siyaseti üzerinde önemli bir rol oynayabilecek ve tüm ihtirasları üzerine çekebilecek büyük bir İmparatorluğa, dünyanın en geniş imparatorluklarından birine sahipti.

Ancak tam bir çöküş içinde bulunduğu için, büyük devletlerin, Fransa, İngiltere, Rusya ve Avusturya'nın dikkatlerini üzerine çekmiş, ancak bunlardan bir tanesi, Fransa, kendisini bu sallantıdaki durumdan kurtarabilecek bir ümit olarak belirmişti. Gerçekten, İtalya'yı, Almanya'yı fethedip, üç kez Avusturya'yı yenmiş ve geçici olarak Prusya'yı ortadan kaldırmış olan Napolyon, şimdi Rusya'nın karşısında bulunuyordu. Austerlitz'de (2 Aralık 1805), ertesi yıl da İéna'da zafere ulaşarak, Rusya'nın öz topraklarına ve ananevi hakimiyet bölgelerine girmek suretiyle, daha da genişlemişti. III. Selim'e çağırıda bulunarak, kendi ifadesiyle, O'na, İslâmiyetin ebedi düşmanına karşı çıkmak için uygun fırsatı gösteriyordu ²³.

²³ Correspondance de Napoléon 1er, a.g.e., 1 Aralık 1806, no. 13138.

1806 ve 1807 yılları iç olaylar yönünden de çok sıkıntılı geçmişti. III. Selim sadece Balkanlar ve Arabistan'daki ayaklanmalarla, yönetimin yeniden düzenlenmesiyle ve halkın yönetime karşı hoşnutsuzluğuyla değil, özellikle, Yeniçerilerin ayak direktmelerine ve bazı nâzırlarla ulemânın tepkilerine neden olan Nizam-Cedit sistemiyle, Rumeli'de ordunun yeniden düzenlenmesi işiyle uğraşıyordu.

B-Sébastieni'nin İstanbul'daki diplomatik faaliyetleri

Napolyon'un yeni ünvanının tanınmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu üzerinde meydana gelen Rus ve İngiliz baskıları, Fevkalâde Elçi Muhib Efendi'nin Paris'e gönderilmesi, Fransız Ulm ve Austerlitz zaferleri ve özellikle Napolyon'un bizzat giriştiği diplomatik faaliyetler sonunda Osmanlı siyaseti Fransa'ya doğru yaklaşmaya başladı. Napolyon da, Babiâli'nin açıkca Fransa lehinde olmasını sağlamak için elinden gelen her şeyi yaptı: kendisinin bizzat III. Selim'e yazdığı mektuplar, bu sonuncunun kendisine verdiği cevaplar, Talleyrand'ın Sadırazama gönderdiği mektuplar ve özellikle Napolyon siyasetinin gerçekleştirilmesini sağlamak için özel olarak seçilmiş olan General Sébastiani'nin 10 Temmuz 1806 tarihinde elçi olarak İstanbul'a yeniden gönderilmesi.

Önemli hediyelerle, ki bunların arasında Napolyon'un portresi de bulunuyor, 9 Ağustos 1806'da İstanbul'a gelen Sébastiani büyük bir kabül gördü ve kendisine müstesna hediyeler, özellikle hasta karısını tedavi etmek için Boğaziçinde bir malikhâne verildi ²⁴. Napolyon tarafından dikte edilip, diplomatik bir şekil vermek için Talleyrand tarafından gözden geçirilmiş olan talimatı özel bir önem taşımaktadır. Buna göre,

1. Babiâli'ye itimat ve emniyet telkin etmek gerekir; Fransa sadece bunu güçlendirmeyi arzu ediyor.

2. Benden, Babiâli ve İran'dan meydana gelecek, Rusya'ya karşı üçlü bir ittifak kurulmalıdır.

3. Küstahça değil, dostca hareket edip, Babiâli'nin, Rusya ve İngiltere'nin isteklerini size iletmesini sağlayınız.

4. Hiçbir yerdeki isyancıları desteklemeyeceğim.

5. Babiâliyle olan ilişkimiz açık-seçik bir şekilde Rusya, İngiltere ve tüm Avrupa tarafından bilinsin.

6. Rusya'ya itimatsızlık telkin edip, elçilik mensuplarıyla hiçbir samimiyet kurmayınız.

²⁴ Fransız Elçisinin teşrifatlı kabulü için bk. Başbakanlık Arşivleri-İstanbul, Cevdet Tasnifi, Hariciye Vesikalar, 1806, no. 358.

7. Boğaziçi'ni Ruslar'a kapayıp, tüm limanları kapalı tutunuz. Babiâli'nin Boğdan ve Eflak üzerinde tam bir hakimiyet kurmasını sağlayınız.

8. İstanbul İmparatorluğunu hiçbir şekilde paylaşmak istemiyorum; bana dörtte üçü verilse bile, istemiyorum. Bū büyük imparatorluğu güçlendirmek ve böylece de Rusya'ya karşı kullanmak istiyorum²⁵.

Bu talimâtta üzerinde durulması gereken konu, eskiden olduğu gibi osmanlı İmparatorluğunu artık paylaşmak istemeyen Napolyon'un, O'nu korumak, himayesi altına almak, yavaş yavaş topraklarına katmak, siyasal nüfuzunu geliştirmek için "Ondan yararlanmak" ve Kapitülasyonların kendisine sağladığı eski üstünlüğü korumak istemesidir. Böylece de hem İngiltere, hem de Rusya'ya ikili bir darbe vurmak istemektedir.

Şayet, 20 Temmuz 1806'da Paris'te Fransa'yla Rusya arasında imzalanan ve, Kataro'nun Fransa'ya terki, Yediada'nın bağımsızlığının tanınması, Babiâlinin garantisi altında Raguza'nın bağımsızlığı ve Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünün garanti edilmesi hükümlerini içeren Oubril Antlaşması Çar tarafından onaylanmış olsaydı²⁶, Sébastiani'nin talimâtı tüm önemini yitirmiş olacaktı. Talleyrand bu antlaşmayı 10 Eylülde Sébastiani'ye şöyle bildirdi: "Rusya, ne Babiâli'nin ve Raguza'nın bağımsızlığını tanımak ve ne de Karadağlıları terketmek istiyor. Osmanlı İmparatorluğunun güçlenmesini istemediği gibi, daima Orada karışıklık çıkararak, böylece zayıflayacak olan ülkeye ilk fırsatta saldırmak istiyor. O halde kararlı bir şekilde hareket etmek, Boğazı Ruslar'a kapamak ve Rusya'nın tüm olanaklarıyla Türkiye'yi kuşatmasını önlemek gerekir²⁷". Rus tehlikesinin yanısıra, Fox'un ölümü üzerine Fransız-İngiliz görüşmeleri dururken, Prusya, Rusya ve İngiltere'yle birlikte Dördüncü Koalisyonu oluşturmuştu. Böylece, siyasî durum yeniden kararıyor ve İstanbul, tüm Avrupa'nın katılacağı savaş meydanlarından biri haline gelecek gibi görünüyordu. Bu nedenle de Sébastiani'nin faaliyetleri çok önem kazanıyordu. Zaten Onun İstanbul'a gelişi ve Sadriazam ve III. Selim'le olan özel görüşmeleri, Fransız nüfuzuna karşı amansız bir savaş ilân etmiş olan Rus ve İngiliz Elçilerini çileden çıkarmıştı. Bunlar, özellikle, Osmanlı İmparatorlu-

²⁵ Paris Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Correspondance de Turquie, 20 Haziran 1806, Supplément no. 24. Talleyrand'ın gözden geçirerek kaleme alma tarihi 21 Hazirandır.

²⁶ Osmanlı Elçisi Muhib Efendi'nin Paris'ten gönderdiği rapor: Başbakanlık Arşivleri-İstanbul, Hatt-ı Humayun Tasnifi, 1806, no. 5946 ve Sébastiani'nin Sadriazama sunduğu rapor: Aynı Arşivler, 18 Ağustos 1806, no. 5743.

²⁷ Paris Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Correspondance de Turquie, Talleyrand'ın Sébastiani'ye gönderdiği mektup, 10 Eylül 1806, supplément, no. 24.

ğunun tarafsızlık politikasını terkederek, tamamen Fransa yanında yer almasından endişeleniyorlardı.

Verdiği bir notayla Sébastiani, Rus gemilerinin Boğazlar'dan geçmesini Babiâli'nin başına kalkarak işe başladı (talimât, no. 7)²⁸. Bunun Osmanlı tarafsızlık politikasına aykırı olduğunu, Babiâli'nin Dalmaçya'daki Fransız ordusuna Tuna kıyıları ve Eflak-Boğdanı izleyerek Osmanlı topraklarından geçmesini 24 Eylül 1805 tarihli gizli bir ittifak antlaşmasıyla tanımış olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu, bunun geçici olarak askıya alınması için Rusya'dan rica etti. Babiâliyi tamamen Fransa'dan ayırmak isteyen Rusya'ysa, bunu şiddetle protesto ederek, antlaşmaya aykırı olduğunu ilân etti.

Bu sırada Rusya'yı son derece sinirlendiren bir başka olay daha meydana geldi: Sébastiani tarafından desteklenen Osmanlı Hükümeti, açıkca Saint-Petersbourg himayesini isteyen Boğdan ve Eflak Voyvodaları Prens Morousi ve Prens Ypsilanti'yi görevlerinden aldığını bildirdi. Diğer taraftan, az çok Rus ajanı olarak bilinen bazı Osmanlı idarecileri de aynı akibete uğradı. Bütün bunları kendisine yöneltilmiş bir tehdit olarak nitelendiren Rusya, İstanbul'daki Elçisi Italinski aracılığıyla Babiâli'ye bir protesto notası verdi. Zaten Osmanlı topraklarına saldırmak için bahane aradığından Rusya böyle bir başarısızlığı kabul edemezdi. Boğdan ve Eflak Onun için Tuna'nın yolu, Balkanların kapısı, İstanbul'la olan anlaşmazlıklarının ve Akdeniz'e doğru açılmasının esas nedeni ve yaklaşık olarak yüzyıldan beri Rus siyasetinin en can alıcı problemi olmuştu. İngiliz Elçisi Arbuthnot tarafından da desteklenen Italinski, Morousiyle Ypsilanti yerlerine iade edilmeyecek olursa, ilişkilerini hemen kesip, pasaportlarını isteyeceğini belirtti. Savaşla tehdit edilen ve ülkenin çeşitli yerlerinde meydana gelmiş olan ayaklanmalarla uğraşan Osmanlı Hükümeti ise buna boyun eğerek Morousi ve Ypsilanti'yi görevlerine yeniden atadı. İlk kez başarısızlığa uğrayan Sébastiani ise, Talleyrand'a gönderdiği mektuplarda, Osmanlı siyasetine karşı duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirdi.

Bir hafta sonra da Napolyon, III. Selim'e Iéna'da kazandığı zaferi bildirerek, O'nu şöyle cesaretlendirmeye çalıştı: "Kendinize güveniniz. Kader İmparatorluğunuzun devamını vadediyor; O'nu kurtarmakla ben görevlendirildim, zaferlerimi hizmetinize sunuyorum. Babiâli'nin artık enerjisini yeniden toparlama zamanı ve Bender, Şokzim ve Dniestr'in tüm kıyılarını ele geçirme günü geldi. Ruslar'ın buralardan askerlerini geri

²⁸ Fransız Elçisi Sébastiani'nin Babiâli'ye verdiği nota, 16 Eylül 1806: TESTA le Baron de, a.g.e., s. 279-281.

çektiklerini biliyorum. Benim üstüme doğru geliyorlar; Onları arıyor ve üstlerine gidiyorum. Artık sallanmayınız; sizi sadece güçsüz olmakla kandırıyorlar. Eyaletlerinizi kendilerine maletmeye çalışıyorlar; Osmanlı gücü onların hakkından gelmelidir²⁹”.

Fransız Iéna zaferi, Babiâli'nin tutumunu değiştirmesini sağlayıp, O'nu iyiden iyiye Fransa'ya yaklaştırdı. Bu nedenle III. Selim Napolyon'a şöyle bir mektup gönderdi: “Karşılıklı arzu ve beklentimizin, gönüllerimizde çok mutlu bir biçimde kökleşmiş olan dostluk ağacının kurtarıcı meyvelerini kendiliklerinden günün tepsisini süslemek için getirildikleri artık anlaşılmış bulunmaktadır³⁰...”

Diğer taraftan Sébastiani de, Sadriazam'dan Ağustos ayındaki iyi niyetlerine yeniden dönmesini istiyerek, Rus Generali Michelson'un aniden saldırıp, Boğdan'a girmesinden sonra, Osmanlı Hükümetinin dikkatini Rus tehlikesi üzerine çekmeye çalıştı. Bu arada III. Selim, Napolyon'dan gelen yeni bir mektupla cesaret kazandı: “Rusyayla lig kuran Prusya ortadan kalktı; O'nun ordularını yokedip, kilit noktalarını elime geçirdim. Ordularım Vistül üzerinde olup, Varşova hakimiyetimi altına girdi. Prusya ve Rus hakimiyetindeki Polonya ayaklanıp, bağımsızlığını kazanmak için ordusunu hazırlıyor. Senin de toprak bütünlüğünü sağlama zamanı geldi. Kendilerini vatan hâini olarak ilân ettiğin fermanını hiçe sayarak, en haksız zorbalığın yeniden atamaya seni mecbur bıraktığı isyankâr Voyvodaları kov gitsin... Askerlerini Şokzim üzerine gönder; artık Rusya'dan çekinecek bir şeyin kalmadı... Hernekadar şimdiye dek tedbirli davrandınsa da, Rusya'ya karşı yapacağın daha büyük bir lütuf, seni güçsüz göstermekten başka bir işe yaramayacak ve İmparatorluğunu kaybettirecektir³¹.” Aynı gün İstanbul'daki Elçisine kendi el yazısıyla gönderdiği mektubunda Napolyon, Elçisinin, Boğdan, Eflak ve Sırbistan Eyaletlerini Babiâli'ye geri vermeyi garantileyecek, gizli bir savunma ve işbirliği antlaşması imzalamaya yetkili olduğunu ve kendisinin, sadece Babiâliyle anlaşmak kaydıyla, Rusya'yla barış yapabileceğini bildiriyordu³².

Bir taraftan Fransa'nın cesaret verip desteklemesi, diğer taraftan da Rusya'nın Dniestr üzerinden saldırması karşısında Babiâli 23 Aralık 1806'da Rusya'ya resmen savaş ilân etti.

²⁹ Correspondance de Napoléon 1er, Berlin, II Kasım 1806, c. XIII, s. 638-639.

³⁰ 30 Kasım 1806 tarihli mektup: TESTA le Baron de, a.g.e., s. 282-284.

³¹ Correspondance de Napoléon 1er, 1 Aralık 1806, Posen (belgenin aslı Fransa İmparatorluk Arşivlerinde bulunmaktadır), a.g.e., c. XIV, s. 5-6.

³² TESTA le Baron de, a.g.e., c. II, s. 284-285.

Ancak, diğer bir olay, İngiliz savaş gemilerinin İstanbul önlerine gelmesi, Osmanlı Hükümetinin dikkatini bu tarafa çekti ve Sébastiani'ye eski başarısızlığını unutturarak, nüfuzunu yeniden kurmasını sağladı.

Fransız Elçisinin derhal kovulması gibi bazı istekleri içeren bir ultimatomu reddetmeleri için, Sébastiani gerçekten Osmanlı nazırlarına ve Sultan Selim'e cesaret verdi. İstanbul ve Çanakkale Boğazını savunmaya hazırlanan Osmanlı ordusunun düzenlenmesinde önemli bir rol oynadı. İngilizler'in geri püskürtülmelerinden sonra da, Napolyon tarafından gönderilip, bizzat Sultan tarafından merasimle takılan büyük "Légion d'Honneur" nişanıyla mükâfatlandırıldı.

Bu başarıyı üzerine Sébastiani, Tuna kıyılarında bulunan Michelson'un ordusuna da, İngilizlerin aldıkları gibi bir ders verdirmeyi denedi. Şubat ayının tatlı heyecanını devam ettirmeye çalıştı. Ancak Eyaletlerin durumu ve Yeniçerilerin Nizam-ı Cedit'e karşı tutumları Osmanlı ordusunun tüm gücünü Rus ordusuna karşı kullanmasını önledi.

Artık kendisine yarsız gibi gelen bu görevden sıkılmış olan Sébastiani, Fransız Büyük-Ordusuna katılıp savaşmak için kendisinin geri çağırılmasını her mektubunda istemeye başladı. Bir kız çocuğu dünyaya getiren karısı bir ay sonra, 15 Mayıs'ta, geçirdiği bir loğsa hummasıyla aniden ölünce, Sébastiani, Talleyrand'dan "kendisini bu korkunç ülkeden kurmasını, fakat derhal kurtarmasını" istedi. Ancak, İstanbul'da kalmaya ve diplomatik görevine devam etmeye mecbur bırakıldı.

IV-DİPLOMATİK OPERASYONLAR

A-Türk-Fransız görüşmeleri, Danzig Konferansı

Osmanlılarla Ruslar arasında meydana gelen savaş üzerine, Napolyon Babiâli'ye, ortak düşmana karşı ortak bir hareket teklif ederek ³³ Rusya'ya birçok yerden, Kırım, Kafkasya, Karadeniz, Tuna kıyıları ve Eflak ve Boğdan'dan saldırıya geçmek istedi. Bunun için de 25.000 kişilik bir Fransız ordusunun Bosna ve İstanbul'dan geçmesini arzu ediyordu ³⁴.

Müslüman halkı Ruslar'a karşı harekete geçirmek için de, dindaşlarına hitap eden sözde bir Müezzîn Osman tarafından kaleme alınmış uydurukça bir el kitabını Türkçe ve Arapça olarak Paris'te yayınlatıp dağıttırdı ³⁵. El kitabı "Gayretli Müslümanlar, Mekke-i Mükerreme'den Asitâne-i Saa-

³³ TULARD jean, a.g.e., s. 193.

³⁴ Napolyon'un Fransız Dışişleri Bakanına gönderdiği mektup, Ostérode, 11 Mart 1807 (Paris Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, belgenin aslı Fransa İmparatorluk Arşivlerindedir). Correspondance de Napoléon 1er, c. XIV, no. 11896.

³⁵ AHMET CEVDET Paşa, a.g.e., c. VIII, s. 137-138.

dete değin hâb-ı gafletten müteyakkız olun.” diyerek söze başlıyor ve Müslümanları Fransız ordusuna katılmaya ve Osmanlı İmparatorluğuna eski şan ve şöhretini kazandırmak için Rusya’ya beraberce saldırmaya... davet ediyordu. Osmanlı topraklarından Fransız ordusunun geçmesi teklifi gibi bu el kitabı da kamu oyunda ve Osmanlı İmparatorluğunda ne yenilik, ne de yabancı etkisi istemeyen Yeniçereleri kıskırttı. Eyalet Paşaları, Fransız ordusunun Osmanlı topraklarından geçmesi teklifi karşısında şiddetle harekete geçtiler. Mustafa Bayraktar çok sinirlendiği için, Fransız Konsolosu Lamarre Ruscuk’u terkedip, Sistovi’de yerleşmesinin kendisi için bir ödev ve bir haysiyet borcu olduğuna inandı. Tırhale Paşası da, Fransızların toprağı üzerinden ilerlemelerine izin verme sorumluluğunu üzerine almak istemedi. Yanya Valisi Ali Paşa ise, bazı Osmanlı nâzırlarını, Rusya ve İngiltere’nin boyunduruğundan kurtulduktan sonra, Fransa’nın muhteris arzularını desteklemekle suçladı³⁶. Gerçekten de Osmanlılar, Bonaparte’ın Mısır ve Suriye seferlerini hâlâ unutamamışlar ve İmparator olalıdan beri O’nun ihtiraslarından daha çok çekinmeye başlamışlardı. Hele tam Tilsit barış antlaşması sırasında Tuna’nın iç kısmında 25.000 Fransız askerinin bulunması yeni bir seferin işareti değil miydi?

Diğer taraftan, Napolyon gibi Sébastiani de, Babıâliyi Fransa’dan yardım istemeye zorlamak ve böylece de Fransız askerlerinin Osmanlı topraklarından geçmelerini sağlamak amacıyla, Yeniçeriler arasında kargaşalık çıkararak, kötü bir siyaset uyguladı. Gizlice Yeniçeri Ağalarıyla görüşüp, onlara hediyeler ve cömertce paralar dağıtıp, şöyle telkinde bulundu: “Hükümetinizin Nizam-ı Cedidi kurmaktaki esas amacı Yeniçeri Ocağını ortadan kaldırıp, Onlar için harcadığı parayı kendisine saklamaktır. İmparatorumuz durumdan haberdar olup, bundan şikâyetcidir. Eski sistemin ortadan kaldırılmasını istemiyor. Ordumuz hâlen Osmanlı sınırına çok yakın bir yerde beklemekte olup, gerekirse, size yardım etmek için İstanbul’a gelecektir³⁷”. Diğer yönden de, Yeniçeri Ağası Pehlivan Ağayı, İngilizler’in İstanbul’a Osmanlı Hükümetinin daveti üzerine geldiklerine inandırmayı başardı.

Bu olaylarda görüldüğü üzere, Fransız siyasetinde meydana gelen bu değişiklik kanımızca, Osmanlı İmparatorluğunun ilk darbede yıkılacak, böylece de kolaylıkla Fransa’nın düşmanları olan Rusya ve İngiltere’nin eline geçecek bir devlet gibi görülüp, şayet Fransa çabuk hareket etmeyecek olursa, bundan nasibini alamayacakmış gibi nitelendirilmesinden ileri gelmektedir. Çünkü Fransız ordusu, Osmanlı topraklarından geçmeksizin,

³⁶ ve ³⁷ AHMET CEVDET Paşa, ö. c., s. 58, 152, 221.

Rusya'ya rahatca saldırabilirdi. Ayrıca, ne Napolyon, ne de Sébastiani ve Talleyrand, hem Rusya'yla yaptığı savaşta, hem de İngilizler'in Boğazlar ve Mısır'a yaptıkları saldırılarda Osmanlı İmparatorluğunun o kadar enerji gösterebileceğine inanmamışlardı ³⁸.

İşte bu kararsız siyaset döneminde Vahid Paşa (Seyyid Mehmed Emin Vahid Paşa veya Efendi) diplomatik faaliyetlerine başladı. Napolyon Onu kabul eder etmez, sert bir şekilde çıkıştı; Türklerin en iyi dostu olduğunu; Onlara kesin ve kalıcı bir toprak bütünlüğünü garanti ettiğini söyleyerek, Onları Polonya'nın kaderine benzemekten kurtaracağını, Ruslar'ın Yaş Antlaşmasında zorla kabul ettirdikleri üzüntü verici maddeleri yırtacağını; Kırım'ı, İranlılar'a da vadedilmiş olan Gürcistan'ı ³⁹ ve Sultanlar Kızı Karadenizi kendilerine geri vereceğini vadetti. Ancak Onların da bu ayaklanma için çalışmaları, bunu haketmeleri, İranlılar ve Kafkasyahlılarla işbirliği yapmaları, Erzurum Paşası'nın Şah'ın oğlu Abbas Mirza ile bağlantı kurması, Türk filosunun, Bozcaada'da, Ruslar tarafından ipnotize edilmiş gibi, hareketsiz beklemek yerine, Karadeniz'e girip, Kırım'a asker çıkarması; artık Sadriazam'ın Tuna'yı aşip, Fransızlar'ın kendisine randevu verdikleri Dniestr'e doğru Eflak ve Boğdan'ı geçmesi ve durum çok nazik olduğu için, artık Türkiye'nin uyanması gerekecektir! Böylece de eski şan ve şöhretini yeniden bulacak, yoksa, kaderin kadrine uğrayacaktır.

Bundan sonra, Vahid Efendi de Osmanlı Hükümetinin iyi niyetlerini bildirince, görüşmelere geçildi. Osmanlı Elçisi, eski İstanbul elçilik Sekreteri Monsieur Roux refakatindeki écuyer Caulaincourt'la görüştürüldü. Napolyon, Caulaincourt'u kendisi adına Osmanlı Elçisine aşağıdaki hükümler çerçevesinde bir antlaşma imzalamakla görevlendirdi: Her iki tarafın da yapacağı antlaşma, bir işbirliği ve savunma antlaşması olacak; Babiâli ve Fransa önceden görüşmeksizin hiçbir surette Rusya'yla barış yapamayacaklar; Fransa, Osmanlı İmparatorluğuna, Osmanlı ordularının bizzat ele geçirmeleri kaydıyla, Kırım'ın Eflak ve Boğdan'ın kendisinde kalmasını ve toprak bütünlüğünü garanti edecektir.

Daha önce de Sébastiani, Talleyrand'a 9 Şubat 1807'de gönderdiği şifreli bir mektupta, Osmanlı Hükümetinin niyetleri ve Vahid Paşa'nın talimatı hakkında kendisine yanlış bilgi vermişti: "Osmanlı Hükümeti merasimli bir antlaşmayla Fransa'yla ittifak yapmak istiyor; Elçisi Vahid

³⁸ Napolyon'un III. Selim'e yazdığı mektup, Finkenstein, 3 Nisan 1807, Correspondance de Napoléon 1er, a.g.e., c. XV, no. 12227, s. 17-18 ve 7 Nisan 1807, no. 12324, s. 52-53.

³⁹ Fransız-İran ilişkileri için bk. Paris Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Correspondance de Perse, 1807 ve özellikle, Correspondance de Napoléon 1er, a.g.e., c. XIV, no. 11532, 11734...; c. XV, no. 12278...

Efendi'nin bir saldırı ve savunma antlaşması yapmak için gerekli yetkileri var; hattâ Fransız askerlerinin herhangi bir Türk toprağından geçmesini antlaşma hükümlerine koymaya bile yetkili"⁴⁰. Ancak, belirtmek gerekir ki, Osmanlı Elçisi, sadece Rusya'ya karşı üç yıllığına bir savunma antlaşması yapmakla görevli olup, Fransız ordusunun Osmanlı topraklarından geçmesi konusunu antlaşma hükümlerine koymaya yetkili değildi.

Sadece Rusya'ya karşı değil, aynı zamanda İngiltere'ye karşı da bir saldırı ve savunma ittifakını görüşmeyi temel alan Fransız teklifleri 28 Mayıs'ta Osmanlı Elçisine sunuldu. Elçinin böyle bir antlaşma imzalama yetkisi olmadığını bildirmesi üzerine görüşmelere son verildi.

Yine "soğuk teklifler" yapılması üzerine, Talleyrand'la yapılan ikinci görüşmeler de tatmin edici sonuç vermedi ve Osmanlı Elçisi boşu boşuna bekletildi, hattâ tamamen terkedildi. Tilsit görüşmeleri arefesinde yazmış olduğu mektuplara bile cevap verilmedi. Bu nedenle de, Napolyon'dan kabul görüp, kendisine yeni sultan, IV. Mustafa'nın mektubunu takdim edebilmek gayesiyle Paris'e gitti.

Kanımızca, Osmanlı isteklerini yakından bilmesine ve Babıâli'ye verdiği sözleri hatırlamasına rağmen, Napolyon, hem Finkenstein'da İran Elçisine imzalattığı gibi, kendi çıkarları doğrultusunda bir antlaşmayı Osmanlı Elçisine imzalatıramadığı için, hem de Tilsit Antlaşmasında ileriki projelerini gerçekleştirmek için önceden elini kolunu bağlamamak gayesiyle, Osmanlı Elçisiyle olan ilişkilerini ağıra almıştır.

B- Napolyon ve Sébastiani'nin gözüyle İstanbul ayaklanması

Daha ayaklanma meydana gelmeden, Sébastiani, Nizam-ı Cedit'in Yeniçeri Ocağını ortadan kaldırmak için kurulduğuna ve Dalmaçya'daki Fransız ordusuyla Napolyon'un kendilerine yardım etmeye hazır olduğuna Yeniçeri Ağalarını inandırmak için gizlice kendileriyle görüştü⁴¹. Napolyon neden Yeniçeriler arasına anlaşmazlık sokmak istiyordu? Kendi başına düşmanlarının hakkından gelebilecek kapasitede bir Osmanlı ordusu görmek istemiyor muydu? Yoksa böyle bir ordunun meydana gelmesini gönülden isteyen Sultan Selim'e dostluğunu ilân ettiği zaman samimi değil miydi? Veya, ordusunu Osmanlı topraklarına sokabilmek için bu sadece bir bahane miydi? Bu soruları tam anlamıyla aydınlatılabilecek belgelere henüz sahip değiliz. Ancak bunlardan biri veya diğeri Napolyon siyasetinin amacı olabilir.

⁴⁰ TESTA le Baron de, a.g.e., s. 296-297.

⁴¹ AHMET CEVDET Paşa, a.g.e., s. 236-237.

Hattâ kendisi bile, İstanbul ihtilâli veya ayaklanmasının gerçek nedenlerini herkesten saklayarak, şöyle bir dil kullanıyordu:

“Varşova gazetelerinde şu haberi yayımlatınız: İstanbul’da bir ihtilâl oldu. Sultan Selim ve önemli kişilerden oniki tanesi Yeniçeriler tarafından boğazlandı. Tahta Sultan Mustafa geçirildi. Bu halk ayaklanmasının gerçek nedeni Sırp’ların güçlenmeleri ve Yeniçerilerin şikâyet edip durdukları Hükümetin gevşek davranmasıdır. Yeniçeriler Nâzırlarını Sırp’lar ve Ruslar’la anlaşmış olmakla suçluyorlar. Yeni Sultan, eski toprakları geri alınmayıp, Kırım yeniden fethedilmekçe Rusya’yla hiçbir surette barış yapmayacağını ilân etti.

Sadriazam’ın ordusu Tuna’yı geçerek, 1 Haziranda Silistre’ye gitti ve Eflak yeniden fethedildi. Ruslar’ın işi çok kötü gidiyor. Sadriazam’ın ordusu çok güçlü ve hareketli görünüyor.

Gazeteci, bu haberlerin resmî ve kesin olduklarını söyleyebilir⁴².”

Bunlar, İstanbul ayaklanmasının gerçek nedenleri değildir. Kanımızca, ayaklanmanın İstanbul’daki Fransız nüfuzuna karşı yönelmesinden Napolyon çekinmiştir. Zira, III. Selim’in yeniliklerine karşı çıkan Yeniçeriler, Batı fikirlerinin ülkeye görmesini istemiyorlar ve şikâyetlerini ülkesever duygularla ifade etmekten geri kalmıyorlardı. Fransız nüfuzuyla yeni fikirlerin kök salacağına inanıyorlardı; Fransızlar’a gösterdiği ilgiyi Sultan’ın başına kalkıyorlar ve Napolyon’a isnad ettikleri ihtiraslara karşı da kamu oyunu şöyle harekete geçiriyorlardı: Bu adam daha önce de Osmanlı İmparatorluğundan Mısır ve Suriye’yi almayı denemiş ve sadece Akkâ’daki samimi Müslümanlar tarafından durdurulmuştu. Şimdi de İmparatorluğu bir başka yerden tehdit ediyor; Dalmaçya’da General Marmont komutasında birçok askeri var; Sırbistan ve Eflak’a girmeye çalışıyor; Sırp’ları isyana teşvik eden de o olmalıdır; Sultan’ın isteği üzerine İstanbul’a 600 topçu gönderiyor; daha şimdiden Babiâli keferenin eline geçmiştir...

Diğer taraftan, olayların Fransız nüfuzunu olumsuz yönde etkileyeceğini düşünen Sébastiani, 1 Haziran 1807’de yazdığı bir mektupta bunu şöyle dile getirdi; “Mustafa öncekiler kadar parlak değil; İmparatorluğunun sonunu getirecek. Osmanlı hanedanının son halkası olan Mahmutsa, son derece saralı. Doğal olarak hanedan kaybolup gidecek⁴³.”

⁴² Napolyon’un General Lemarois’ya yazdığı mektup, Tilsit, 24 Haziran 1807. *Correspondance de Napoléon 1er* (belgenin orijinali Fransa İmparatorluk Arşivlerinde bulunmaktadır), c. XV, no. 12819.

⁴³ Paris Ulusal Arşivleri, AF, IV, 1688, dosya 5.

O halde, Fransızlara göre Osmanlı İmparatorluğu batışının arefesinde bulunuyor ve kendiliğinden çözüleceğe benziyordu. Fakat, birçok kez iddia ettiği gibi, bu imparatorluğun toparlanmasına yardım edecek yerde Napolyon, “Projets de partage de l’Empire ottoman, 1807-1812” (Osmanlı İmparatorluğunu paylaşma projeleri, 1807-1812) başlığıyla ele aldığımız diğer bir makalede⁴⁴ görüleceği üzere, Tilsit’te 1. Alexandre’la yapacağı emperyal görüşmelerinde Ondan hissesini almaya çalışacaktır.

KAYNAKLAR

I- Arşivler:

Başbakanlık Arşivleri-İstanbul, bunlardan, Cevdet Tasnifi (Hariciye Vesikaları), Hatt-ı Humayun Tasnifi, İbnü’l-Emin Tasnifi, Nâme Defterleri, Mühimme Defterleri...

İstanbul Topkapı Sarayı Arşivleri, bunlardan, Siyasî Vesikalar, Enderun Hazine Defterleri...

Paris Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, bunlardan, Turquie, Correspondance politique (no. 213-224, 1806-1809), Supplément (no. 24, 1806-1810); Mémoires et Documents de PELISSIER E. (no. 63-64, 1792-1814) ve Russie, Correspondance politique (no. 144-149, 1806-1809); Perse, Correspondance politique (cilt. 9-11, 1806, 1807); Mémoires et Documents (no. 7. 1806-1808).

Paris Milli Arşivleri (no. AF. IV, Ad. XV, 54).

II- Basılmış eserler:

Correspondance de Napoléon 1er, III. Napolyon’un emriyle yayımlanmıştır. Paris, 1858-1869, 28 cilt, tamamlayıcı nitelikte yayımlanan:

- Des Oeuvres de Napoléon à Saint-Hélène, cilt 29-32, Paris, 1870, bu da eksik olduğundan tamamlayıcı olarak çıkanlar:

BROTONNE de Léonce, Lettres inédites de Napoléon 1er, Paris, 1898 ve

- Dernières lettres inédites de Napoléon, Paris, 1903, 2 cilt.

LECETRE Léon Lettres inédites de Napoléon 1er, Paris 1897, 2 cilt.

PICARD Ernest ve TUETÉY Louis, Correspondance inédite de Napoléon 1er, Harp Arşivlerindeki, Paris, 1912-1925, 5 cilt, ikinci yazardan:

Napoléon 1er, préceptes et jugement, Paris, 1913.

Salnâme-i Nezaret-i Hariciye, Dersaadet, 1302.

⁴⁴ Adı geçen makale, Fırat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, sayı 3’te Türkçe ve Fransızca olarak yayımlanmak üzeredir.

NORADOUNGHIAN Gabriel Efendi, Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman, Paris, Leipzig, 1897-1903, 2. cildi.

TESTA le Baron de, Recueil de traités de la porte ottomane avec les puissances étrangères, Paris, 1865, 1. cildi.

AHMET CEVDET Paşa, Tarih-i Cevdet, tertib-i cedit, Dersaadet, 1309, 8. cildi.

DRIAULT Edouard, La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours, Paris, 1914, aynı yazardan:

- La politique orientale de Napoléon, Sébastiani et Gardan, 1806-1808, Paris, 1904.

- CLERCQ A. da, Traités de la France depuis 1713 jusqu'à nos jours, Paris, 1864.

TULARD jean, Napoléon ou le mythe du Sauveur, Paris, 1977.

SAVANT jean, Napoléon, Paris, 1974.

TURC Nicolas, Chroniques d'Égypte, Paris, 1950.

KARAL Enver Ziya, Fransa, Mısır, Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802), İstanbul, 1938, aynı yazardan:

- Halet Efendi'nin Paris Büyük Elçiliği (1802-1806), İstanbul, 1940.

MOURAVIEF B., L'alliance russo-turque au milieu des guerres napoléoniennes, Paris, 1954.

SAÛL N., Russia and the mediterranean, 1797-1807, Londra, 1970.

VAHİD Paşa, Vahid Paşa'nın Fransa Sefaretnâmesi, 1806-1807, Vahid Paşa Kütüphanesi, no. 830, El yazması, Kütahya.

Fransız Resmî Le Moniteur Gazetesi, 1798-1807 tarihleri arası, Paris Dışişler Bakanlığı Arşivlerinde saklanmaktadır.

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN 100. DOĞUM YILDÖNÜMÜ DOLAYISIYLA 1981 YILINDA SSC BİRLİĞİNDE YAPILAN BİLİMSEL FAALİYETLER

BORİS POTSKHVERİYA

SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü

UNESCO tarafından Atatürk yılı ilan edilen 1981 yılında SSC Birliği'nde, Bilimler Akademisi tarafından ülkemize davet edilen Türk bilim adamlarının iştirakiyle 4 büyük bilimsel konferans ve Moskova toplum çevrelerinin tören toplantısı yapılmış ve yazılar yayınlanmıştır.

Mart ayında, Atatürk'ün 100. doğum yıldönümü ve 1921 tarihli Sovyet-Türk dostluk ve kardeşlik antlaşmasının yıldönümü dolayısıyla Moskova, Bakü ve Tiflis Şarkiyat Enstitüleri bilgin kurulları tarafından üç bilimsel konferans düzenlenmişti. Bu toplantıların büyük önemi vardı, çünkü Mustafa Kemal'in iki ülke arasındaki ilişkilerin kurulup geliştirilmesinde oynadığı rol ve bu ilişkilerin önemi hiç küçümsenemez. Mustafa Kemal kendisi de bu ilişkilerin yeni Türkiye'nin kaderleri için önemli olduğunu söylerdi.

Aralık ayında Moskova'daki Şarkiyat Enstitüsü'nde yapılan 4. Konferansta, Atatürk'ün milli ekonominin geliştirilmesiyle ilgili fikirleri ele alınmıştır.

*

* *

16 Mart'ta SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü bilginler kurulu toplanmıştı. Toplantıya Türk bilim adamlarından, profesörlerden Edip Çelik (İstanbul Üniversitesi), Mehmet Gönlübol (Dış Münasebetler Enstitüsü Müdürü, Ankara Üniversitesi), Suna Kili (Boğaziçi Üniversitesi), Ergün Özbudun (Orta Doğu Hukuk Araştırmaları Enstitüsü, Ankara Üniversitesi), Doçent Orhan Koloğlu (Hacettepe Üniversitesi) katılmışlardı. Toplantıda Türkiye'nin Moskova büyükelçilik personeli, Moskova'nın bilim müesseselerinden bilim adamları, SSC Birliği Dışişleri Bakanlığı, SSC Birliği Bakanlar Kurulu Dış Ekonomik Bağları Devlet Komitesi, Asya ve Afrika Ülkeleri Sovyet Dayanışma Komitesi, SSC Birliği Devlet Televizyon ve Radyo Komitesi ve daha başka örgütlerin temsilcileri de hazır bulunmuşlardı.

Toplantıda açılış konuşması yapan SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Müdür Yardımcısı, Bilimler Akademisi yedek üyesi G. F. Kim, Kemal Atatürk'ün tarihsel yararlıklarından ve 1921 tarihli Sovyet-Türk Antlaşmasının öneminden söz etmişti.

V. İ. Danilov (SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü), "Kemal Atatürk, Türk halkının milli kurtuluş mücadelesi hareketinin yöneticisi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu" konulu rapor okundu. Raporda, ulusal mücadele hareketinin düzenlenmesinde Kemal'in gösterdiği büyük yararlıklara, yönetiminde yapılan hakları koruma dernekleri kongrelerinin ve kurtuluş savaşının ana ilkelerinin geliştirilmesi yolundaki çalışmalarının önemine işaret ediliyor. V.İ. Danilov'un belirttiği gibi, Kemal ve taraftarları, milli kurtuluş hareketinin gelişmesini önlemeye ve boğmaya çalışan Antant'ın hilelerine kapılmamışlardı. V.İ. Danilov raporunda, Mustafa Kemal'in seçkin devlet adamı, komutan, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, ekonomiyi geliştirme, kültür ve yaşam reformlarını gerçekleştirme yolundaki önemli tedbirlerin müteşebbisi olduğuna dikkati çekiyor.

Raporda kaydedildiğine göre, Kemal'in dış politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nun politikasından bütünüyle farklıydı. Kemal "Cihanda sulh" ilkesini ileri sürüp gerçekleştirmişti.

V.İ. Danilov, siyasi bağımsızlığın ve milli ekonominin sağlamlaştırılması, barışsever dış politika, hele SSC Birliği'yle iyi komşuluk ilişkilerinin kurulmasına ilişkin Atatürk'ün fikirlerinin bugün de önemini kaybetmediğine işaret etmişti.

B.M. Potkhveriya (SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü), "Sovyet-Türk dostluk ve kardeşlik antlaşması" konulu raporunda, milli kurtuluş uğrunda savaşan Türkiye'yle Sovyet Rusya arasında dostluk ilişkilerinin kurulup geliştirilmesinde Mustafa Kemal'in oynadığı role işaretlerle şunları belirtmişti:

Kemal, Büyük Ekim sosyalist devriminin ve ezilen halklardan yana olan Sovyet Rusya'nın güttüğü politikanın uluslararası önemine işaret ediyordu. Raporda belirtildiğine göre, Mustafa Kemal Sovyet Rusya'yla münasebetleri geliştirirken, ülkesinin milli çıkarlarını gözönünde bulunduruyordu. Kemal'in Türkiye'ye, Rusya'nın manevi ve maddi desteğini sağlamak istediği açıklamalarından anlaşılıyor. Raporcunun kanısınca, 1921 tarihli antlaşma, Kemal'in, Sultan hükümetinin dış politikasından kökünden farklı olan yeni dış politikasının ve Sovyet Rusya'nın uluslararası ilişkilerde güttüğü dış politikanın yeni Lenin ilkelerinin meyvesidir. Raporda, Mustafa Kemal'in pek önemli diplomatik zaferlerinden biri

olarak Türk bilginleri tarafından nitelenen 1921 tarihli antlaşma tahlil ediliyor ve Mustafa Kemal'in birçok konuşmalarında Sovyet-Türk ilişkilerine, özellikle 1921 tarihli Sovyet-Türk antlaşmasına yüksek değer verdiği belirtiliyor.

Suna Kili (Boğaziçi Üniversitesi), çağdaş Türkiye'de Kemalizmin canlanması ve Sovyet-Türk ilişkilerine yaptığı etkiden söz ederek şu fikri belirtmişti: Kemalizm, Türkiye'nin modernleştirilmesi için etkili bir platform oluşturuyor. Türk devrimi, 1919-1922 tarihli milli mücadele devrini ve bundan sonraki reformlar devrini kapsadı.

Suna Kili'nin belirttiğine göre, Kemalizm, tam modernizasyona bağlılığın ideolojik temelini oluşturdu. Türkiye'nin gelişmiş ülkeler arasında yer alabilmesine yol açan reformlar da bu ideolojinin ana ilkelerini cisimlendirdi.

Suna Kili, Kemalizmin altı esas ilkesini değerlendirirken şu noktaya dikkati çekti: Bu ilkeler, Cumhuriyet düzenini yansıtıyor ve din adamlarını ülkeye siyasal etki yapma imkanından yoksun ediyordu. Emperyalist düşmanı nitelikte olan bu ilkeler, ulusu sağlamlaştıran etkili bir yol olup kontrol, planlama, ekonomiyi ayarlama, karma ekonomiyi meydana getirme işini devlete ele almak imkânını vermişti. Kemalist ilkelerin gerçekleştirilmesi, Türkiye'nin milli bağımsızlığını sağlamlaştırmaya yardım etmişti. Raporunda ülkenin siyasi hayatında askerlerin rolünden kısaca sözeden Suna Kili, Kemalist dış politikasına temasla, Türk-Sovyet ilişkilerinin çağdaş aşamasına dikkati çekip, Kemalizmin, iki ülke arasındaki dostluğun etkisini bir kez daha doğruladığını ve halklarımız arasında kurulan iyi komşuluk münasebetlerinin, tüm dünyada barışın kurulup sağlamlaştırılmasına yapılan büyük bir katkı olduğunu söylemişti.

Ergün Özbudun (Ankara Üniversitesi), "milli kurtuluş mücadelesi yıllarında Anayasa sistemi" konulu raporunda şu noktaya dikkati çekmişti: Türk halkının yaptığı çetin milli kurtuluş mücadelesinin ta başında Kemal'le taraftarları burjuva düzeninin anayasa temellerine kuruyorlardı. Ergün Özbudun'a göre bu temeller, özerklikte ve kemalistlerin kurdukları yerli organlara sağlanan haklarda kendini gösteriyor.

Yeni Türkiye anayasa sisteminin hazırlanmasında Heyet-i Temsiliyelerin kurulması ve bunların faaliyeti büyük bir rol oynamıştı. Ergün Özbudun, Heyet-i Temsiliyenin yani Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulmazdan önce Mustafa Kemal hükümetinin ve Danışma Meclisi çağrılmazdan önce Bülend Ulusu hükümetinin faaliyetinin hukuk temellerini kıyasladı.

A. M. Şamsuddinov'un (SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü) "V. İ. Lenin'le Kemal Atatürk'ün mektuplaşmasının tarihsel önemi" konulu raporunda, iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde, Büyük Ekim sosyalist devrimi önderi, ilk Sovyet devletinin kurucusu V. İ. Lenin'in milli kurtuluş mücadelesinin önderi Mustafa Kemal'le mektuplaşmasının oynadığı role ve aldığı yere, bundan başka iki ülkeyi yakınlaştıran şartlara özellikle yeni Lenin dış politikasına ve emperyalizme karşı savaşta iki ülkenin amaç birliğine işaret ediliyor. Bu, mektuplaşmada da yansımıştı.

A.M. Şamsuddinov'un belirttiği gibi, Kemal Atatürk'ün başkanlığında Türk yurtseverleri, kurtuluş mücadele hareketinde ilk adımlar atılmaya başlandığı zamandan beri Sovyet hükümetinin yardımına bel bağlıyorlardı. Bu nedenledir ki, Mustafa Kemal 26 Nisan 1920 tarihinde V.İ. Lenin'in yönettiği Sovyet hükümetine bir mektup göndererek diplomatik ilişkilerin kurulması ve Türk halkına yardım gösterilmesi ricasıyla başvurmuşlardı. Bu, mektuplaşmanın başlangıcıydı. Mustafa Kemal ve V.İ. Lenin'in mektuplaşmasını raporunda tahlil eden A. M. Şamsuddinov bunun, iki ülkenin münasebetlerini sağlamlaştırmada oynadığı rolü gösteriyor.

N. G. Yakubov'un (SSC Birliği Bakanlar Kurulu Dış Ekonomik Bağları Devlet Komitesi) "Atatürk ve Sovyet-Türk ekonomik işbirliği" konulu raporunda, SSC Birliğiyle Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ekonomik ilişkilerden ve bu ilişkilerin Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığının sağlamlaştırılmasında oynadığı rolden söz ediliyor. İki ülkenin ekonomik işbirliğine dair somut örneklerle işaret eden N. G. Yakubov şunları söylemişti: Bu işbirliği sayesinde 30, 60 ve 70'li yıllarda Türkiye'de, kendisine elverişli şartlarla krediler açan, teknik yardım yapan ve donatım sağlayan SSC Birliği'nin yardımıyla, ekonominin geliştirilmesi için önemli olan sanayi işletmeleri kurulmuştu.

P. P. Moiseyev (SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü), "Kemal Atatürk ve ekonomik bağımsızlık uğrunda savaşı" konulu raporunda şunları belirtmişti: Türkiye'nin ekonomik kurtuluşu uğrunda savaşı yöneten Kemal, bu savaşın yol ve usullerinin teori olarak esaslandırılması ve bağımsız milli ekonominin meydana getirilmesinin yönetimi gibi sorunlara daima büyük dikkat gösterirdi. Kemal'in başkanlığında Türk yönetiminin, ekonomik hayatı canlandırmak için aldığı önemli tedbirler arasında, yabancı kapitalin hakim durumunu kaldırma, gümrük özerkliği sağlama yolunu açan tedbirler vardı. Buysa ekonomik bağımsızlığı sağlayan en önemli faktördür. Kemal'in belirttiği gibi özel sermaye gereken tutarda

ödenekler yatıramadığı hallerde, büyük işletmelerin kurulmasını devlet üzerine almalı. Atatürk, demiryolları, belediye işletmeleri ve daha başka önemli tesislerin millileştirilmesine özel dikkat gösteriyordu. Devletçilik politikasının güdülmesi gerekti, çünkü bu politika ekonomisi zayıf olan bir ülkede gerçekleştiriliyordu. P. P. Moiseyev'in belirttiği gibi, Atatürk ülkeyi endüstrileştirme yolundaki çalışmalar yürütüldüğü zaman Türkiye için önemli olan işletmelerin kurulmasında Sovyet yardımına büyük bir önem veriyordu.

Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Yakın ve Orta Doğu Halkları Enstitüsü bilginler kurulunun 20 Mart'ta Bakü'de yapılan toplantısına Türk profesörlerinden Edip Çelik, Mehmet Gönlübol, Suna Kili, Ergün Özbudun, Doçent Orhan Koloğlu, Bakülü şarkiyatçı ve tarihçiler, devlet ve toplumsal örgütlerin temsilcileri katılmışlardı.

Toplantıda açılış konuşması yapan Azerbaycan Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Şubesi Genel Sekreteri Akademi üyesi A. Sumbadzade, 1. Dünya Savaşından sonra Türkiye'nin durumunu, bağımsızlık uğrundaki mücadelede Mustafa Kemal'in oynadığı rolü ve yerini ve savaşan Türkiye'yle Sovyet Rusya'nın ilişkilerini niteleyerek, Kemal Atatürk'ün basiretli bir politika adamı olduğunu doğrulayan bazı belgelerden söz etmişti.

G. Aliyev (Azerbaycan Bilimler Akademisi Yakın ve Orta Doğu Halkları Enstitüsü), "Mustafa Kemal ve 1921 tarihli Sovyet-Türk Antlaşması" raporunda, Kemal'in hayat yolundan, siyasi ve devlet faaliyetinden, milli kurtuluş mücadelesinin önderi ve Cumhuriyetin kurucusu olarak oynadığı rolden söz ederken şunları anlatmıştı: Yeni Türkiye'yle Sovyet Rusya arasında diplomatik münasebetlerin ve işbirliğinin kurulmasının müteşebbisi olan Mustafa Kemal, yabancı müdahaleye karşı savaşta ancak Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yardım edebileceğini sayardı. Ve iki ülkenin dostluk münasebetlerine yüksek değer verirdi. G. Aliyev, Kemal'in milli kurtuluş mücadelesinden sonra önemli kültür ve yaşam reformlarının müteşebbisi olduğuna dikkati çekmişti.

"Kemal Atatürk'ün dış politik ilkeleri ve pratiği" konulu rapor okuyan V. İ. Danilov (SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü), özellikle şunları belirtmişti: Türkiye'ye bağımsızlık sağlanması dış politikasının amacı olan Kemal, ideoloji olarak islamcılık ve turancılığı, bundan başka Sultan Türkiye'sinin dış politikasını reddediyordu. V. İ. Danilov, Atatürk'ün dış politikasının ülkeye bağımsızlık sağlama amacını güttüğüne işaretle şöyle demişti: Atatürk emperyalist devletlerin taarruzuna karşı, Misak-ı Milli çerçevesinde Türkiye'nin bağımsızlığını ve hükümlerliğini savunuyordu.

Raporda belirtildiğine göre, Türkiye'nin milli çıkarlarını göz önünde bulundurarak yabancı müdahaleye karşı savaşı kolaylaştırmak için Sovyet Rusya'yla münasebetleri geliştiren Atatürk, bu münasebetlere yüksek değer verirdi, çünkü Kemalist Türkiye'yi ve Misak-ı Milli'yi tanıyan ilk ülke olan Sovyet Rusya ona yardım ediyordu. Raporda Mustafa Kemal'in 20 ve 30'lü yıllarda dış politikada "Cihanda sulh" ilkesini uyguladığı belirtiliyor.

Edip Çelik (İstanbul Üniversitesi), "Barış içinde birlikte yaşama ve 1921 tarihli Türk-Sovyet antlaşması" konulu raporunda, barış içinde birlikte yaşamanın, uluslararası hukukla ilgili çağdaş sosyalist teorinin en önemli ilkelerinden biri olduğunu belirterek şu noktaya dikkati çekti: Bugün bu ilke, uluslararası hukukun temel taşı sayılır, başlıca tezleri, Birleşmiş Milletlerin belgelerinde de yer almıştır.

Raporunun daha ilerisinde, 1921 tarihli Türk-Sovyet antlaşmasının iki komşu ve dost ülkenin ilişkilerinde pek önemli bir yer aldığını söyleyen Edip Çelik antlaşmanın başlıca özelliklerine, bu arada, Doğu halklarının milli kurtuluş mücadelesinin ve Rusya emekçilerinin yeni sosyal düzenin kurulması uğrunda savaştığının birbirine bağlı olduğuna işaret etmişti.

Çelik antlaşmanın önemine temasla müdahalecilerle karşı savaşan Türkiye hükümetinin ilk defa olarak resmen yabancı bir devlet tarafından tanındığını ve Sovyet Rusya'nın, Misak-ı Milli'de belirlenen Türk sınırlarını ilk tanıyan ve Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetince tanınmayan bütün antlaşmaları kabul etmediğini açıklayan ilk devlet olduğunu belirtmişti.

Çelik, Türkiye ile Rusya'nın, barış içinde birlikte yaşamanın ilk örneğini gösterdiklerine dikkati çekmişti.

Orhan Koloğlu (Hacettepe Üniversitesi), "Atatürk'ü yüzyılında anarken Türk-Sovyet dostluğunu oluşturan ilkelerin oluşumuna bakış: ('bolşevik' kavramının ittihatçılardan (1917) Kemalistlere 1921 antlaşmasıyla sonuçlanan değişmesi)" konulu raporunda şu fikri belirtmişti: Rusya'da cereyan eden şeylerin özünü ve bolşeviklerin amaçlarını anlamayan ittihatçılar bolşeviklerin dünya görüşünü makbul saymazlardı. Üstelik Kızıl Ordu tarafından tehlike geldiğini belirtiyorlardı.

Kemalistler bolşeviklerin amaçlarını ve uğrunda kendilerinin yaptıkları savaşın amaçlarını anarlardı. Bunun için Atatürk Sovyet Rusya'yla yakınlaşmayı kararlaştırmıştı.

İttihatçılardan farklı olarak Kemalistlerin gerek emperyalistlere gerekse bolşeviklere karşı aldıkları tutum ideolojik teori temeline dayanırdı. 1921 tarihli antlaşmanın gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynayan Kemalistler yeni Rusya'yla yeni Türkiye arasındaki antlaşmayı, dünyayı

emperyalist zulümden kurtaracak bir adım sayarlardı. Kemal, bolşeviklerin, emperyalizme karşı savaşa kendileriyle birlikte katılacak olan halklarla ittifak kuracaklarına dikkat ediyordu. Yeni Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerin, iki hükümrân devletin birlik ve dayanışma ilkelerine dayandığını söylüyordu.

*
* *

Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü bilginler kurulunun 24 Mart'ta Tiflis'te yapılan toplantısına Tiflis şarkiyatçıları ve tarihçileri, Türk profesörlerinden Edip Çelik, Mehmet Gönlübol, Suna Kili, Doçent Orhan Koloğlu, Türkiye'nin Batum Genel Konsolosu ve SSC Birliği Dışişleri Bakanlığının temsilcisi katılmışlardı.

Toplantıyı açan enstitü müdür yardımcısı profesör O. İ. Gigineyşvili, Kemal Atatürk'ün yüzüncü doğum yıldönümünün ve 1921 tarihli Sovyet-Türk antlaşmasının 60. yıldönümünün kutlanması önemli bir olay olduğunu ve milli kurtuluş mücadelesini yöneten Atatürk'ün Sovyet-Türk diplomatik münasebetlerinin kurulmasının müteşebbisi olduğuna işaretle şunları söylemişti: İki ülke arasındaki münasebetlerin gelişmesinde pek önemli bir aşama olan 1921 tarihli antlaşma Vladimir İlyiç Lenin'in ye Kemal Atatürk'ün faaliyeti sayesinde bağlanmıştı.

Mehmet Gönlübol (Ankara Üniversitesi), "Mondros mütarekesinden Misakı Milli'ye kadar Türk milli mücadele hareketi ve Misak-ı Milli'nin anlamı" konulu raporunda, Kemal'le savaş arkadaşlarının, Anadolu'nun bazı bölgelerinde istilacılara karşı başlayan direnç hareketlerinin birleştirilmesi ve hakları koruma derneklerinin birleştirilmesi yolundaki faaliyetinin önemine işaretle Erzurum'da Kemal tarafından çağrılan Vilâyet-i Şarkiyat kongresinin ve kararlarının milli hareketin ödevlerini belirttiğini söylemişti.

Profesör Gönlübol'un belirttiğine göre, kongrede, Mondros mütarekesi bağlandığı anda Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları çerçevesinde ülkenin bağımsızlığının ve tümlüğünün sağlanması uğrunda ve istilacılara karşı savaşı amaç edinen Misak-ı Milli ilkelerinin temeli atılmıştı. Profesör, hakları koruma derneklerini devlet çapında birleştiren Sivas kongresinin önceki Kongrenin kararlarını doğrulayıp genişlettiğini söylemişti.

Gönlübol'un anlattığına göre, bağımsız devletin kurulması uğrundaki savaşta iç zorluklar da vardı. Din çevreleri için İmparatorluğun kutsal kentlerinin kurtarılması, Türk topraklarının kurtarılmasından çok daha önemliydi. Öte yandan turancılar, Trakya'dan Altay dağlarına kadar topraklarda yaşayan ve Türkçe konuşan halkları birleştirme fikrini savunu-

yorlardı. Kemal, Türklerin gerçek vatanının asıl Anadolu olduğunu Türk halkına ispat etmek zorunda kalıyordu.

Misak-i Milli'nin en geniş anlamda gerçekleştirildiğini belirten Gönülbol'un kanısınca, Lozan Antlaşması, eşit tarafların görüşmeleri sonucunda bağlanan gerçek ve onurlu antlaşmaydı.

B. M. Potskhveriya'nın (SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü) "Kemal Atatürk ve Türkiye'nin tam bağımsızlığı" konulu raporunda, Kemal'in seçkin bir komutan, politika ve devlet adamı, emperyalist devletlere karşı silaha sarılıp zafer kazanan ilk yarı sömürge ülkesinin önderi, cumhuriyetin kurucusu ve cesur reformcu olduğu belirtiliyor. B.M. Potskhveriya'nın belirttiği gibi, bağımsızlığın elde edilmesini ve cumhuriyetin ilan edilmesini savaşın nihai amacı saymayan Kemal'in fikrince, gerçek bağımsızlığa kavuşmak için hayatın tüm alanlarında, hele siyasi ve ekonomi alanlarında tam bağımsızlığı elde etmek gerektir. Kemal ekonominin geliştirilmesine özel bir önem veriyordu. Türkiye'nin iç ve dış politikası bu amaca yöneltilmişti. Kemal, Türkiye'nin barış taraftarı olduğunu, barışın kendisine ülkeyi geliştirmek ve reformları uygulamak için gerektiğini söylerdi.

Sovyet Gürcistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Müdür Yardımcısı O.İ. Gigineyşvili, raporunda Türk milliyetçiliği ideolojisinin kaynaklarına temasta Türk milliyetçiliğini tarih açısından nitelemiş ve milliyetçiliği, dinsel ilkelere dayanan Osmanlı İmparatorluğunun enkazları ve milliyetçilik temeli üzerinde yeni Türkiye devletini kuran Kemalistlerin ideolojisi olarak değerlendirmişti.

3 Aralık 1981 tarihinde Moskova'da, SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde yapılan "Türkiye Cumhuriyeti'nde ekonomik fikrin oluşması ve Kemal Atatürk" konulu konferansa Şarkiyat Enstitüsünün ve Moskova'nın bilimsel müesseselerinin elemanları, SSC Birliği Dışişleri Bakanlığı, SSC Birliği Bakanlar Kurulu Dış Ekonomik Bağları Devlet Komitesi ve daha başka hükümet müesseselerinin temsilcileri, Türkiye'nin Moskova büyükelçilik personeli ve Ankara Üniversitesi profesörü Ziya Gökalp Mülayim katılmışlardı.

Konferansı açan Şarkiyat Enstitüsü Müdür Yardımcısı Profesör G. K. Şirokov, siyasal bağımsızlığa kavuşan ülkelerin gelişme sorunlarının önemine işaretlerle şunları söylemişti: Kemal Atatürk bağımsız ekonomiyi geliştirme yollarını anlıyordu. Bu nedenle onun fikir ve pratik faaliyeti derin bir ilgi uyandırıyor.

P. P. Moiseyev (SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü) "Ekonomik bağımsızlık uğrunda savaşa ilişkin Atatürk'ün konsepsyonla-

rı” konulu raporunda Kemal Atatürk’ün, ekonominin gelişmesini hızlandırma yoluyla geriliği önleme sorunlarının çözümünde devletin oynadığı özel rolü anlayıp esaslandıran ilk Doğu politika adamlarından biri olarak, tarih karşısında yararlıklar gösterdiğine işaretle şunları belirtmişti: Devlet teşebbüsü fikri, ilk olarak 1922’de Kemal tarafından ileri sürülmüştü. Yeni ekonomik ilkeler, 1931’de kabul edilen Cumhuriyet Halk Partisi’nin programında resmen sağlama bağlanmıştı. Bu programın ana ilkelerinden biri olarak ilan edilen devletçilik politikası, devletin yardımıyla kapitalizmin maddi-üretim temelini kurulmasını sağlama amacını güderdi.

Ekonominin bir merkezden ayarlanmasının rolüne değer vermekle de tarihsel yararlık gösteren Kemal Atatürk’ün teşebbüsü üzerine ve Sovyet ekonomik eksperlerinin yardımıyla 1934-1938 yıllarını kapsayan ve sanayinin meydana getirilmesini öngören beş yıllık program hazırlanmıştı. P. P. Moiseyev’in belirttiği gibi, Kemal’in ekonomik görüşleri, siyasi egemenliğin ekonomik temelini kuruluş sağlamlaştırılmasını isteyen genç Türk burjuvazisinin ideologu olduğunu göstermektedir.

N. G. Kireyev (SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü) “Atatürk’ün devletin ekonomik rolüne dair sorunlarda aldığı tutumun evrimi” konulu raporunda şu noktaya dikkati çekmişti: Mustafa Kemal’in, devletin ekonomik hayatında oynadığı role ilişkin görüşlerini değerlendirmek için Osmanlı İmparatorluğu’nda devletin yürüttüğü ekonomik faaliyete dikkat etmek gerekir. Bu faaliyetin örneklerinden biri, ordu ve saray yararına çalışan devlet sanayiidir. Başka bir örnek de, makamların ekonomik hayata karşımlarıdır. Türkiye’de cumhuriyet daha kurulmazdan önce tarım kredisi, tarım bankası vardı. Devletin ekonomik hayata katılmasını gerektiren geleneksel fikir, 20’li yıllarda devletçilik fikrine dönüşmüştü. İlk bu fikir, yabancıların malı olan demiryolları, belediye işletmelerinin ve sairenin millileştirilmesi yoluyla gerçekleştiriliyordu.

Raporcu devletçilik fikri gerçekleştirildiği dönemde devletin pratik faaliyetini aydınlatarak Atatürk’ün ekonomik sorunlara ilişkin fikrinin evrimini gösteriyor. 20’li yıllarda kemalistler, devlet sektörünü geliştiriyorsa da, özel teşebbüsün geliştirilmesine büyük önem verirdi. Fakat çok geçmeden büyük sermaye yatırılmasını gerektiren işletmeler kurulurken özel kapitale bel bağlamanın imkansız olduğu anlaşılmıştı. 30’lu yıllarda özel kapital daima dikkat merkezinde bulundurulmuşsa da teşvik edilmişse de, devlet sektörünün genişletilip sağlamlaştırılmasına devlet parasının ayrılmasına büyük önem verilirdi. Raporcu, ülkenin sanayileştirilmesinde belli bir rol oynayan devletçiliğin bugün de ekonominin geliştirilmesi işinin temelini oluşturduğunu söyledi.

“Mustafa Kemal ve Türk ekonomik kongresi” konulu rapor okuyan B. M. Potskhveriya (SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü) Kemal’in seçkin politika ve devlet adamı olduğunu, görüşlerine Avrupa liberalizminin ve Türk maarifçilerinin etki yaptığını söylemişti. Raporda belirtildiğine göre, Kemal’in Türk milliyetçiliğine dair fikirlerinin ekonomik cihetleri de vardı. Kemal, faaliyetinin daha ilk yıllarında milli ekonominin geliştirilmesinin ve yabancı kapitalin etkisinin kaldırılmasının önemli olduğunu anlıyordu.

Türk ekonomik kongresi, milli ekonominin geliştirilmesinde ana yönleri belirlemek için, Kemal’in teşebbüsü üzerine 1923 yılında çağrılmıştı. Raporcunun belirttiğine göre, kongrenin çağırılması Kemalistlerin mevzilelerini sağlamlaştırma amacını güden tedbirlerden biriydi. Kongrenin amaçları, kongre çağrılmazdan önce de çalıştığı zaman da Kemal’in yaptığı birçok konuşmalardan anlaşılıyordu. Bağımsız ekonomiyi geliştirmek için devletin tedbirler alması gerektiğini söyleyen Kemal, diğer alanlarda bu arada maliye ve ekonomi alanlarında bağımsızlık elde edilmedikçe, tam bağımsızlığa kavuşmanın imkânsız olduğuna defalarca dikkati çekmişti.

Raporunda Türk ekonomik kongresinin çalışmasını aydınlatan B. M. Potskhveriya şu noktaya da işaret etmişti: Kongre kararları başlıca olarak milli burjuvazinin çıkarlarına uygun geliyordu. Türkleri ekonomik bağımsızlık uğrunda savaşa çağıran Misak-ı İktisadi’yi kabul eden kongre, milli ekonominin geliştirilmesi uğrunda savaşa belli bir rol oynamıştı.

G. İ. Starçenkov (SSC Birliği Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü) “Türkiye’nin sosyo-ekonomik yapısında kadınların aldığı yere ilişkin geleneksel tasavvurların Atatürk tarafından kırılması” konulu raporunda şunları anlatmıştı: Sultan Türkiye’nde kadınlar, hiç bir haktan faydalanamazdı. Evlerinden başka hiçbir yerde, istidatlarını gösterme hakkı ve olanakları yoktu. Milli kurtuluş mücadelesi yapıldığı zaman ise kadınlar bağımsızlık uğrunda mücadele davasında kendilerini göstermeye başlamışlardı.

Toplumda, ülkenin sosyal, ekonomik ve siyasal hayatında kadınların durumuyla ilgili görüşleri değiştirmek gerektiğini defalarca söyleyen Kemal’in teklif ettiği reformlar kadınların durumunu değiştirmişti. Bu olay, kanun karşısında tüm Türklerin eşitliğini beyan eden Türkiye Cumhuriyeti’nin Anayasasında yansımıştı. Kadınlara eğitim alanında, devlet müesseselerinde, mahkeme ve daha başka alanlarda çalışma yolunu açan geniş haklar sağlanmıştı. Kemal’in reformlarının büyük önemi vardı, kadınlara üretim işlerine katılmak imkanını sağlamıştı. Bu da ekonominin potansiyel olanaklarını arttırmıştı.

Ziya Gökalp Mülayim (Ankara Üniversitesi), “Atatürk ve kooperatifçilik” konulu raporunda, Atatürk’ün ekonominin geliştirilmesi için önemli bir şart olan kooperatifçiliğe büyük bir önem verdiğini, 1920 yılından başlayarak hayatının son günlerine kadar kooperatifçiliğin teorici ve pratiyeni olduğunu söyledi. Raporcu, Kemal’in toplumun değişik tabakalarını, bu arada aydınları kooperatifler kurmaya çağıran bazı konuşmalarına işaretle Kemal’in, köylülerin tarım makinelerinden ve gübreden faydalanabilmeleri ve mallarını sürebilmeleri için kooperatiflerde birleşmeleri gerektiğini, kooperatiflerin, kitlelerin ekonomik faaliyetine başarı sağlayan başlıca şart olduğunu ve bu başarıları elde etmek için gereken maddi ve manevi güçleri birleştirdiğini söylediğine dikkati çekmişti.

Ziya Mülayim’in belirttiğine göre, Kemal’in teşebbüsü üzerine değişik yönlü yüzlerce kooperatif kurulmuştu. Diğer reformlar uygulandığı zaman olduğu gibi kooperatiflerin kurulmasına da Kemal bizzat kendisi katılırdı.

Her yurttaşın kooperatif hareketine katılması gerektiğini belirten ve iş çevrelerini bu hareketi desteklemeye çağıran Kemal’in çabaları sayesinde, ekonomik hayatta özel ve devlet sektörleriyle yanyana kooperatif sektörü de kurulmuştu. Kemal, özel sektörün önemini ve rolünü reddetmezdi, fakat devlet sektörünü daha etkili sayardı, çünkü bu sektörün büyük sermaye yatırabildiğini söylerdi. Aynı zamanda kooperatif sektörünün olanaklarına da yüksek değer verirdi.

*

* *

19 Mayıs’ta Moskova’da toplanan toplum çevreleri Mustafa Kemal Atatürk’ün yüzüncü doğum yıldönümünü kutlamışlardı. Toplantıya devlet ve toplumsal örgütlerin, bilimsel müesseselerin temsilcileri, Türkiye Büyük elçilik personeli katılmışlardı. Toplantıda konuşanlar, Mustafa Kemal’in SSC Birliği’nde hürmetle anıldığını, isminin, Türk halkının milli kurtuluş mücadelesine sıkı sıkıya bağlı olduğunu, SSC Birliği’yle Türkiye Cumhuriyeti arasında Sovyet devletinin kurucusu Vladimir İlyiç Lenin ve yeni Türkiye’nin kurucusu Mustafa Kemal tarafından temelleri atılan barış, dostluk ve verimli işbirliği geleneklerinin, Sovyet-Türk münasebetleri geliştirilirken dayanan sağlam bir temel olarak kaldığını söylemişlerdi. Toplantıda Türkiye Cumhuriyeti’nin SSC Birliği Büyükelçisi E. Yavuzalp’ de bir konuşma yapmıştı.

*

* *

Mustafa Kemal Atatürk’ün yüzüncü doğum yıldönümü dolayısıyla SSC Birliği’nde yazılar da çıkmıştı.

Örneğin Mayıs ayında, “Novoye vremya” (N = 20) dergisinde A. Ahmetzyanov’un “Türkiye. Kemal Atatürk’ün vasiyetleri” başlıklı bir yazısı çıkmıştı. Milli kurtuluş mücadelesinin yöneticisi olarak Kemal’in oynadığı rolden sözeden yazıda şöyle deniliyor: Kemal, Sovyet Rusya’ya yeni Türkiye’nin doğal mütteffiği sayardı ve ona diplomatik ilişkileri kurma önerisiyle ve Türkiye’ye yardım ricasıyla başvurmuştu. A. Ahmetzyanov, 1921 tarihli Sovyet-Türk dostluk ve kardeşlik antlaşmasının önemine temasla Kemal Atatürk’ün ölümünden sonra, Türkiye’nin dış politikasının değiştiğini belirterek şunları yazıyor: Türkiye’nin ve Türk halkının düşmanlarının amaçlarından biri, her zaman, Sovyet Rusya’yla kurulan iyi komşuluk ilişkilerini bozmaktı. Batı bugüne kadar bu politikayı sürdürüyor.

Ağustos ayında “Mejdunarodnaya jizn” dergisinde (N = 8) V. Alenik’in “Sovyet-Türk dostluk ilişkilerinin kaynakları” başlıklı yazısı çıkmıştı. V. Alenik yazısında Kemal Atatürk’ün dış politik faaliyetine büyük yer ayırarak şunları belirtiyor: Bu politikanın başlıca maksadı, Türkiye’nin tam bağımsızlığını, özgürlüğünü ve hükümlanlığını elde etmek, korumak ve sağlamlaştırmaktı. Mustafa Kemal, bağımsızlığı, maliye ve ekonomi bağımsızlığı dahil, en geniş anlamda kavradı. V. Alenik, Mustafa Kemal’in SSC Birliği’yle dostluk ilişkilerinin geliştirilmesinde oynadığı role ve 1921 tarihli Sovyet-Türk dostluk ve kardeşlik antlaşmasının önemine işaretlerle, 20-30’lu yıllarda iki ülkenin uluslararası arenada işbirliği yaptığına dikkati çekiyor.

Eylül ayında “Aziya i Afrika segodnya” (N = 9) dergisinde B. Potshkheriya’nın “Türkiye’nin bağımsızlığı uğrunda mümtaz bir savaşı” başlıklı yazısı basılmıştı. Yazıda belirtildiğine göre, 1919-1922 yıllarında Türk halkının emperyalizme karşı savaşta kazandığı zafer, saltanatın ve halifelüğün kaldırılması, cumhuriyetin ilan edilmesi, kültür ve yaşam reformlarının gerçekleştirilmesi, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu, ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’ün ismine bağlıdır. Yazıda Atatürk’ün biyografisinden başlıca olaylara işaret ediliyor, Türk milliyetçiliği fikirlerinin Atatürk’te nasıl oluştuğu gösteriliyor. B. Potshkheriya, yazısında Mustafa Kemal’in milli kurtuluş mücadelesinin yöneticisi olarak yürüttüğü faaliyeti ve Sovyet-Türk ilişkilerinin kurulup geliştirilmesinde oynadığı rolü anlatarak Kemal’in teşebbüsü üzerine uygulanan kültür ve yaşam reformlarına ve bu işe şahsen katılışına dikkati çekiyor.

B. Potshkheriya’nın belirttiğine göre, Kemal, Türkiye’nin siyasal bağımsızlığının ilan edilmesinin, emperyalist devletlere bağılıktan kurtulması demek olmadığını anlıyordu, ekonomi dahil tüm hayat alanlarında

tam bağımsızlığın elde edilmesi gerektiğini belirtiyor veya bu ilkeyi hayata geçiriyordu. Yazıda, Kemal'in çağdaşları olan Sovyet diplomatları ile devlet adamlarının onun çok iyi bir komutan, akıllı politika ve devlet adamı olduğunu söyledikleri, Mustafa Kemal'in dış politik faaliyetiyle Türkiye'nin gelişmesi için uygun şartlar sağlamaya çalıştığı belirtiliyordu.

KAHİRE KONFERANSI TUTANAKLARI (4-7 ARALIK 1943) VE TÜRKİYE'Yİ SAVAŞA SOKMA GİRİŞİMLERİ

Prof. Dr. YULUĞ TEKİN KURAT

Bilindiği gibi İkinci Dünya Savaşı döneminde, Türkiye genellikle Müttefiklere yönelik iyiliksever bir tarafsızlık çizgisi üzerinde yürümüş ve stratejik koşulların gerektirdiği zorunluluklar dolayısıyla 2 Ağustos 1944'de Almanya ile bütün ilişkilerini keserek, Müttefiklerin saflarında yerini almak kararını resmen vermiştir. Oysa, başta Birleşik Krallık (İngiltere) olmak üzere Müttefiklerin savaş planı, Türkiye'yi bu tarihten çok önce kendi savaş amaçları doğrultusunda harbe sokmaktı. Türkiye ise herşeyden önce kendi milli çıkarlarını ön planda tuttuğundan, bu savaş çağrılarına haklı nedenlerinden ötürü uyum sağlamak istememiştir. Bundan dolayı, 1940-43 yılları bir taraftan Türkiye'yi savaşa sokmak isteyen Müttefiklerin yaklaşımları ve buna karşılık Ankara'nın Müttefikler için "iyiliksever tarafsızlık politikasını" sürdürmek çabasından kaynaklanan bir siyasetin tablosunu çizmektedir. Özellikle, Kahire Konferansı olarak bilinen ve Cumhurbaşkanı İnönü'nün siyasi hayatında, belki de Lozan'dan sonra karşılaştığı en çetin müzakereler olarak meydana çıkan Türk-Amerikan-İngiliz görüşmelerinin tutanakları, İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office) belgeleri içinde CAB 66/45 grup ve WP (44) 8 tasnif numarasıyla, Dışişleri Bakanı'nın gizli evrakı olarak 1973 yılından itibaren araştırmaya açılmıştır. Öte yandan, Amerikalılar ABD'nin dış ilişkilerini sergileyen dokümanlar arasında, Kahire Konferansı tutanaklarını 1961 yılında yayınlamışlardır:

Foreign Relations of the United States, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943, Wash D.C., G.P.O, 1961, s. 690-98, 711-18, 726-33, 740-47, 751-56.

İngiliz Devlet Arşivinin söz konusu belgeleriyle, Amerikan basılı dokümanları karşılaştırıldığında şu bilgiler ortaya çıkmaktadır: 1. Tutanakları İngiltere'nin Ankara büyükelçisi Sir H. Knatchbull-Hugessen kaleme almıştır¹. 2. İngilizler bu tutanakları olduğu gibi Amerikalılara vermişler,

¹ Türk delegasyonu 7 Aralık salı günü dönerken, toplantıların notlarını alan Hugessen tutanakları Ankara'da tamamlayacağını söyleyince, Eden bu işi bitirmesi için onu Kahire'de alıkoyma. Bk. Knatchbull-Hugessen Diaries, KNAT 1/14 (1943-45), s. 82, Churchill College Archives, Cambridge.

ancak İnönü ile ayrıca yaptıkları 2 no: lu (4 Aralık 1943) ve 5 no: lu (6 Aralık 1943) görüşmelerin zabıtlarını ya vermemişler veya Amerikalılar bunları basmak gereğini duymamışlardır.

Şu halde Kahire Konferansı'nın gerçek tablosu, yapılmış olan toplam yedi görüşmenin ışığı altında tam anlamıyla ortaya çıkmaktadır. Adı geçen tutanakların lâıkiyle değerlendirilmesi de, bu konferansa yol açan gelişmelerin analizi ile mümkün olabilir.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşında tarafsızlığını uzun süre koruyabilmesi hiç şüphesiz Birinci Büyük Savaş'ta kazandığı acı tecrübelerin sonucudur. Bu savaşta Osmanlı İmparatorluğu, kendi savaş amaçlarından çok, müttefiki Almanya'nın düşmanlarının ateşgücünü bölen ve dolayısıyla kendi yıkılışını hızlandıran bir fonksiyonda görünmüştür. Nitekim bu gerçeğe parmak basan Atatürk, 1937 Mart'ında İngiliz elçisi Percy Lorraine'e şunları söylemişti:

“Büyük bir savaş çıkacak olursa, Türkiye gene aynı hatayı işlemeyecektir, Türkiye yanlış tarafta olmayacaktır”².

İşte bu görüşten hareket eden Türkiye, gerek 1914'lerin hatasını yapmamak gerekse savaşın galipleri arasında olabilmek için çok zor durumların üstesinden başarıyla gelmesini bilmiştir. Ancak Türkiye'yi bu politikasında zor durumlarda bırakan özellikle Sovyet Rusya'nın tutumu olmuştur.

Caucassus adlı bir Amerikan dergisinin verdiği bilgiye bakılacak olursa, Atatürk kendisini 1932 yılında ziyaret eden ABD Genel Kurmay Başkanı General Mc Arthur'a, Almanya'nın yeniden bir savaş çıkaracağını ve Amerikan'nın da harbe girmesi sonucu tekrar yenileceği tahminini yaparken, sözlerine şunları da eklemişti:

“Avrupa'da çıkacak bu savaşın ilk galibi ne İngiltere, ne Fransa ne de Almanya fakat bolşevik Rusya olacaktır”³

Öte yandan İkinci Dünya Savaşı'nı getiren bulutların arasında, Türkiye'nin en büyük sıkıntısı, İtalya'nın 12 Adalardaki varlığından kaynaklanıyordu. Üstelik Mussolini ordularının 1939 Nisan'ında Arnavutluğa girmesi, Türkiye'nin de bulunduğu Balkan ülkelerine açık bir tehdid niteliğine büründüğünden, Ankara'nın Londra ile Mayıs'ta ve Paris ile

² Lorraine to Halifax, 2 April 1938 (1937 Annual Report), E 2214/2214/44, F. O. 371/21395. PRO.

³ *Caucassus* (August, 1951) No: 1, s. 16.

Haziran'da imzaladığı bildiriler, savaşın da başlaması üzerine 19 Ekim 1939'da başkentte yapılan yardımlaşma andlaşması ile noktalanmıştı⁴.

Bu andlaşmanın içeriğinden de anlaşılabilceği gibi, artık İtalya Türkiye'nin baş düşmanı durumuna gelmişti. Ancak 1939 yılının sonuna doğru, stratejik durumdaki değişiklikler Ankara'nın politikasını etkilemekten geri kalmadı. İtalya'nın savaşa katılmıyarak tarafsızlığını sürdürmesi Roma'ya karşı esen sert havayı yumuşatmaya başlamıştı. Oysa, Sovyet-Nazi Paktından (23 Ağustos 1939) sonra Moskova'ya davet edilen Dışışleri Bakanı Saraçoğlu'nun, 26 Eylül-16 Ekim arası, siyasi ilişkilerde bir gelişme sağlamak şöyle dursun, hem eli boş hem de ultimatoma benzeyen önerilerle dönmesi ve Sovyetlerin de Kasım sonunda Finlandiya'ya saldırımları, Rus-Türk ilişkilerine Cumhuriyet döneminde daha önceden görülmemiş bir soğukluk getirmişti⁵. Almanya'ya ise İtalya ile olan yakın ilişkilerinden çok Sovyetlere karşı ödün verici bir politika izlemesinden dolayı düşman gözü ile bakılıyordu. Buna rağmen iki ülke arasında siyasal bakımdan bir sürtüşme söz konusu değildi.

1939 Moskova görüşmeleri, Türkiye'ye en büyük tehlikenin Rusya'dan geleceğini ortaya koymuştu. Böylece 1940 yılında Ankara'nın politikası özellikle Rusya'yı kollamak bakımından tarafsızlığı sürdürmek merkezinde toplanıyordu. Bu politikanın resmi dili de 'Türkiye nereden bir saldırıya uğrarsa, kanının son damlasına kadar savaşıacak' oluyordu. Nitekim Fransa'nın 1940 Haziranın'da çökmesinden kısa bir süre önce, Roma'daki Türk elçisi Hüseyin Ragıp Baydur, Saraçoğlu'nun mesajını Dışışleri Bakanı Kont Ciano'ya iletmiş ve ondan İtalya'yı savaşa sokmamasını istemişti. Ciano "Böyle bir şans 5000 yılda bir gelir, oysa savaş dört gün sonra sona erecek" demişti.⁶ Kuşkusuz arkasında Rus tehlikesi bulunan Türkiye, Fransız Riviye'rasına girecek İtalya'ya karşı savaşmayı arzu etmiyordu.

Oysa İtalya'nın savaşa gireceği varsayımından hareketle, 1940 Mayıs-ında Beyrut'ta Mareşal Fevzi Çakmak'ın da katıldığı yüksek düzeyde bir askerî konferans toplanmıştı. Fransız generali Massiet aldığı talimat

⁴ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasî Anlaşmaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1965, s. 282-284. Bk. Aynı yazar, 1939 Türk İngiliz Fransız İttifakı', *Belleten* Cilt XLVI, (Nisan 1982), T.T.K., 367-414.

⁵ Feridun Cemal Erkin, *Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara, Başnur Matbaası 1968, s. 141-2.

⁶ "... a chance like this only occurred once in 5000 years... the whole war would be over in four days", Hugessen Diaries, 25 July 1943, KNAT 1/14, s. 48 Churchill College Archives, Cambridge.

uyarınca 12 Adaların ele geçirilmesi üzerinde duruyor, Çakmak ise Trakya'ya yapılacak muhtemel bir İtalyan-Alman-Rus saldırısına parmak basarak Türk silahlı kuvvetlerini Ege'deki bir harekâta kullanmak istemiyordu⁷. Özellikle muhtemel bir Rus saldırısına karşı, bu konferansta bir strateji saptamak mümkün olamadı. Fransızlar ise İtalyan ve Alman birliklerinin Trakya'da bir saldırıya geçmeleri halinde, Suriye'deki kuvvetlerini bu cepheye göndermeyi yükümlenmişlerdi (ki bu husus 19 Ekim 1939 Ankara Andlaşmasına ek gizli bir askerî protokol ile de belirlenmişti)⁸. O sırada Müttefikler Avrupa'da bir ölüm kalım savaşı verdiklerinden, artık Fransızların böyle bir katkıda bulunması söz konusu olamazdı. Üstelik İngilizlerin de Orta Doğu'yu savunabilmeleri için çok sayıda malzemeye ihtiyaçları olduğundan, Türkiye'ye fazla bir yardımda bulunacak durumları yoktu.

Nitekim İtalya'nın 10 Haziran'da savaşa girmesi üzerine, ertesi günün Ankara Andlaşması'nın 2. maddesini gündeme getiren İngiliz ve Fransız (Massigli) elçilerine⁹ Saraçoğlu'nun 13 Haziran'da verdiği resmî cevap Türkiye'nin bu aşamada savaşa katılmasının kendisini Sovyetlere karşı hasım durumuna getirebileceği idi. Böylece Türkiye, ilgili andlaşmanın iki numaralı protokolünü vurgulayarak savaş dışı kalacağını açıklıyordu¹⁰. Oysa Türkiye'nin özel olarak verdiği en geçerli yanıtlardan bir tanesi de, savaşa girmek için yeterince malzemeye sahip bulunmadığı idi¹¹.

Öte yandan Rus-Fin savaşı sürecinde (1939 Kasım- 1940 Mart), İngilizlerin tasarladıkları strateji Batum'da petrol yükleyen Alman gemilerine, Trakya ve Batı Anadolu'da üslenecek RAF (Kraliyet Hava Kuvvetleri) uçaklarının gerek Karadeniz'de gerekse Ege'de saldırımlarıydı. Bu

⁷ *History of the Second World War-The Mediterranean*, Ed by J. R. Butler, cilt I, London HMSO, 1954, s. 89-90.

⁸ *Aynı eser*, s. 90

⁹ "Bir Avrupa devletince girişilip Akdeniz bölgesinde Fransa ve Birleşik Krallığın karışacakları bir savaşa sürükleyen bir saldırı durumunda, Türkiye, edimsel olarak, Fransa ve Birleşik Krallık ile işbirliği yapacak ve onlara elinden gelen tüm yardım ve desteği gösterecektir" (Bak. İsmail Soysal, *Belleten*, cilt XLVI (1982), 410. Elçiler bu maddeye dayanarak şu şartların yerine getirilmesini istiyorlardı: 1-İtalya ile hemen ilişkilerin kesilmesi. 2-Seferberlik ilânı. 3-Boğazların Montrö hükümlerine göre kapatılması. 4-Deniz ve hava üslerimizin Müttefiklerin yararlanmalarına açık bulundurulmaları. 5-İtalyan uyrukluların göz altına alınması. 6-İtalyan vapurlarına el konulması. 7-İtalya'ya savaş ilânı (Faik Ahmet Barutçu, *Siyasî Anılar*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1966, s. 94)

¹⁰ René Massigli, *La Turquie Devant la Guerre, Mission à Ankara 1939-40*, Paris, Plon 1964, s. 437.

¹¹ *Aynı esere*, s. 438.

amaçla 1940 Ocağından itibaren, radar istasyonlarının kurulması ve hava alanlarının yapılabilmesi için Türkiye'ye bazı teknisyenler gönderilmişti ¹². Hatta Fransızlar bu konuda biraz daha ileri giderek, Karadeniz'deki operasyonlarda bir Sovyet müdahalesi ortaya çıkacak olursa, Diyarbakır veya Erzurum'dan havalanacak uçakların Bakü petrollerini bombarduman etmeleri, bu mümkün olmadığı takdirde Suriye veya Irak'tan kalkacak uçakların Türk hava sahasını kullanmalarına göz yumulmasını istemişlerdi. Ancak yukardaki operasyonların herbiri Türkiye'nin tarafsızlığını bozacak nitelikte olduğundan, Ankara bunlara itibar etmemiş, İngiliz hükümeti de böyle bir stratejinin Rusya'yı Almanya'nın yanında savaşa sokacağı gerekçesiyle, söz konusu plandan 7 Mart 1940'da kesinlikle vaz geçmişti ¹³.

İşte bütün bu örnekler, Müttefiklerin kendi savaş amaçları uğruna, Türkiye'nin millî çıkarlarını göz önüne almaksızın, onu her fırsatta savaşa itmeye kalkıştıklarını gösteriyordu. Nitekim 1940 Ağustosunun sonlarına doğru İtalya'nın Yunanistan'a karşı sert bir politika izlemeye başlaması, Ankara Antlaşmasının 3. maddesini gündeme getiriyordu. Buna göre Fransa ve İngiltere 13 Nisan 1939'da Yunanistan'a verdikleri koruma güvencesini yerine getirmek durumunda kalırlar ise, Türkiye de elinden gelen bütün yardımı yapacaktı ¹⁴. Bu maddedeki yardım sözcüğü, gereğinde Türkiye'nin Yunanistan'ı savunmak üzere savaşa girmesi anlamına da gelebilirdi. Özellikle İngiltere ve Yunanistan maddeyi bu şekilde anlıyorlardı. Yunan diplomatları Türkiye'nin soğukkanlı tavrından yakınarak, İngilizlerin Ankara'ya baskı yapmasını istiyorlardı. Oysa Knatchbull-Hugessen 12 Ekim 1940'da Londra'ya gönderdiği tel yazısında, Türkiye'nin savaşa girmek için askerî destek isteyeceğini belirtmiş ve iyiniyet gösterilerinin fayda getirmeyeceğini vurgulamıştı ¹⁵. Böylece İngiltere de Türkiye'yi savaşa sokmak yerine, onun Yunanistan'a karşı iyiliksever bir tarafsızlık politikası uygulaması formülünü benimsemişti. İşte Türkiye bu konuda üzerine düşeni fazlasıyla yaptı. Roma Atina'ya 28 Ekim 1940'da savaş

¹² *History of the Second World*, Ed. by. J. R. Butler, s. 66-7.

¹³ Zehra Önder, *Die Türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg*, München R. Oldenburg, 1977, s. 43-45. Bk. Selim Deringil, "The Preservation of Turkey's Neutrality During the Second World War", *Middle Eastern Studies*, cilt XVIII No. 1 (1982), 31. Bk. Fahir Armaoğlu, "2. Dünya Harbinde Türkiye, *SBF Dergisi* cilt 13 (1958), 149-50 (Türkiye bu plana muhalefet etmemekle beraber geçiş için resmî müsaade vermedi. Yani Müttefik uçakları, Türkiye'nin haberi olmadan Türk toprakları üzerinden uçmuş olacaktı)

¹⁴ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasî Anlaşmaları*, s. 287. Aynı Yazar, *Belleten* cilt XLVI (1982), 411.

¹⁵ Selim Deringil, "The Preservation of Turkey's Neutrality", 47.

açınca, Ankara da Sofya'ya bir ültimatom vererek, eğer Bulgaristan Yunanistan'a yürüyecek olursa bunun savaş demek olacağını ilan etti. Türkiye bu hareketi ile Batı Trakya'yı güvence altına almakla kalmıyor, aynı zamanda Yunanistan'a Arnavutluk'tan saldıran İtalyan ordusunu göğüslemek şöyle dursun, Mussolini'ye yüz kızartıcı bir ders vermesini de sağlamış oluyordu.

İtalya'nın Yunanistan karşısında Balkanlar'da uğradığı bozgunun bir Alman müdahalesini gerektireceğini kestirebilmek için kâhın olmaya gerek yoktu. Şöyle ki, İngiliz istihbaratı 26 Kasım 1940 gibi erken bir tarihte, daha iki gün önce Mihver Paktına katılmış bulunan Romanya üzerinden Almanya'nın Bulgaristan'a gireceğine kesin bir gözle bakıyordu¹⁶. Ayrıca Bulgar Kralı Boris'in Kasım ortasında Hitler ile Berchtesgaden'daki özel köşkünde buluşması bu ihtimali güçlendirmişti. Londra'daki Türk elçisi Tevfik Rüştü Aras kendi inisiyativini kullanarak Dışişleri Bakanı Halifax'a, Türkiye ve Yugoslavya'nın Bulgaristan'a ortak bir nota vermelerini tavsiye etti. Buna göre her iki hükümet Sofya'dan, Almanya'nın Bulgaristan topraklarını askerî amaçları doğrultusunda kullanmasına izin vermemesini istiyceklerdi. İngilizler bu öneriye sahip çıkmışlar, fakat Saraçoğlu Knatchbull-Hugessen'e, 28 Ekim'de verilen notadan sonra, böyle bir harekette bulunmanın hem baskı anlamına geleceğini, hem de faydası olmayacağını söyledi¹⁷.

Ancak Churchill Dışişleri Bakanlığı'nın değil Genel Kurmayı'nın tavsiyesine uyarak Türkiye'yi savaşa sokma politikasını benimsemişti. Çünkü 24 Şubat 1940 tarihli askerî rapor, Yugoslavya ve Türkiye'nin katkısı olmaksızın, İngiltere'nin Yunanistan'a yapacağı desteğin etkisiz kalacağını vurguluyordu¹⁸.

Bu politikanın uygulanabilmesi için Hava Mareşali Cornwall ve yardımcısı Elmhurst 13 Ocak 1941'de Ankara'ya gelmişlerdi. Onların amacı Türkiye'nin İtalya'ya savaş ilan etmesini, Almanya da birlikleri ve uçakları ile Bulgaristan veya Yugoslavya'ya girecek olursa, aynı işlemin bu ülke için de yapılmasını sağlamaktı¹⁹. Malzeme konusunda, generallere

¹⁶ F. H. Hinsley, *British Intelligence in the Second World War, Its Influence on Strategy and Operations*, cilt I, London HMSO 1979, s. 350

¹⁷ Halifax to Hugessen, 22 November 1940, Tel. R. 5897/4/7, Hugessen to Halifax, 22 November 1940, Tel. R. 8426/316/44, F. O. 424/285. No: 96, 97. P.R.O.

¹⁸ F.H. Hinsley. s. 361

¹⁹ Hugessen to Eden, 5 February 1942 (Annual Report 1941), R. 1471/24/24, F.O. 371/33311. P.R.O.

mevcut imkânlar dışında hiçbir yükümlülük altına girmemeleri tembih edilmişti. Dolayısıyla 15 Ocak'ta başlayan askerî görüşmelerde Türk kurmayları İngiltere'nin malzeme ve insangücü konusunda Yunanistan'ın ihtiyaçlarına öncelik vermesini normal karşılamakla beraber, kendi ellerinde bulunan uçak ve uçaksavar topu sayısının yetersizliğine parmak basmışlardı. Özellikle İngiltere'ye sipariş edilmiş bulunan avcı uçaklarının henüz teslim alınmış olmaması, elde mevcut uçakların yerde kalmasını zorunlu kılıyor ve bu yüzden Türk hava filoları da manevra yapmak imkânından yoksun kalıyorlardı. Genel Kurmay bu şartlar altında savaşa girmeye hazır olmadığını belirtiyordu²⁰. Zaten bu konferans bittikten sonra Saraçoğlu'da 19 Ocak'ta İngiliz elçisine Türkiye'nin şu anda ne İtalya'ya savaş açması ne de Almanya'ya bir ultimatom vermesinde yarar görmediğini bildirdi²¹. Bunun üzerine Başbakan Churchill de 31 Ocak'ta İnönü'ye gönderdiği mektupta Almanların teknik personelleriyle Bulgaristan'da hava alanları kurma hazırlığı içinde oldukları konusunda Cumhurbaşkanı'nın dikkatini çekiyordu. Karşı önlemler alınmayacak olursa Hitler, Bulgaristan'daki hava gücüne dayanarak, Türkiye'yi bombalamak tehdidi altında ve hiçbir engelle karşılaşmaksızın Yunanistan'a inecek ve bu ülkeyi ele geçirdikten sonra, Ege Denizi ile Boğazları kendi denetimi altına sokmuş olacaktı. Churchill'in önerileri şöyleydi:

Hükümetim Türkiye'ye yerler hazırlandıktan sonra ve mümkün olan en kısa zamanda avcı ve bombarduman uçaklarından oluşan asgari 10 filoyu göndermek arzusundadır. Şu anda Yunanistan'da görev almış bulunan 5 filoyu da bunlara eklersek, bu ülkeyi sürdürdüğü savaşta desteklemek amacını yerine getirmiş oluruz. Ayrıca en gelişmiş nitelikte ve sayısı gün geçtikçe artacak hava kuvvetleriyle Türkiye'deki üslerden hava savaşını yürüteceğiz. Bu şekilde askerî kabiliyeti ile ün yapmış bulunan Türk ordusuna, gerekli hava desteğini sağlamakta yardımcı olacağız²².

Ancak İnönü'nün bu konuda Churchill'e gönderdiği olumsuz cevap bu kez yeni Dışişleri Bakanı Eden ile General Dillen'i 25 Şubat'ta Ankara'ya getirmişti. Türkiye'yi savaşa sokma politikasını sürdüren İngiliz devlet adamları, Atina'da gizli olarak yaptıkları 22 Şubat görüşmeleri hakkında bilgi vermişlerdi. İngilizlere Türkiye'nin elindeki savaş malzemesinin

²⁰ *History of the Second World War*, Ed. by R. J. Butler, Cilt I, s. 345.

²¹ Bk. Annual Report 1941, R. 1471/24/24, F. O. 371/33311.

²² *History of the Second World War*, R. J. Butler, Cilt I, s. 467.

yetersizliğinden dolayı, Almanların Yunanistan'a saldırısı halinde komşusuna yardımcı olamayacağı söylenmişti. Bu Konferans'ta Eden'e verilen tek güvence, Türkiye bir saldırıya uğrarsa, Türk ordusunun son askerine kadar çarpışacağı idi ²³.

İngiltere gene aynı çabaların sürdürmekte devam etmiş ve Eden ile Saraçoğlu bu kez 18 Mart'ta Kıbrıs'ta bir araya gelmişlerdi. İngiliz Dışişleri Bakanı, Türk ordusundan Balkanlar'da yararlanmak amacından caymış değildi. Dolayısıyla Yunanistan gibi Alman saldırısına uğraması muhtemel Yugoslavya'nın desteklenmesini istiyordu. Şöyle ki, Saraçoğlu Ocak ortasında Yugoslavya üzerinden Selânik'e doğru yapılacak bir saldırıyı savaş nedeni sayacaklarını söylemişti. Ancak onun planı Yugoslavya ve Bulgaristan'ın işbirliği ile bir savunma duvarının kurulmasını öngörüyordu. Bunun için ilk önce, Ankara ile Belgrad arasında diyalog kurulup, işbirliğinin ayrıntıları saptanmalıydı. Türkiye'nin Yugoslav hükümeti ile başlatmak istediği diyalog 18 Marta gelinceye kadar Zvetkoviç Kabinesi tarafından savsaklanmıştı. Nihayet Eden ile Kıbrıs'ta, Yugoslavya ile yapılacak işbirliğinin esasları tesbit edilmiş ve Saraçoğlu Ankara'ya döner dönmez bunları Belgrad'a tellemeyi üstlenmişti. Fakat bu sırada Yugoslavya'da cereyan eden olaylar dolayısıyla Türkiye böyle bir girişimde bulunmamıştı ²⁴.

Yugoslavya kurtuluşunu Almanya ile işbirliği yapmakta gördüğünden, 20 Mart'ta Mihver Paktı'na katılmak için başvuruda bulunmuş ve ilgili antlaşma beş gün sonra imzalanmıştı. Bunun üzerine Yugoslav ordusunun bir kesimi 27 Mart'ta yaptığı hükümet darbesi ile, bu antlaşmayı tanımayacağını ilan edince, Hitler'in tepkisi 7 Nisan'da geldi. Alman orduları Yugoslavya ve Yunanistan'a doğru Balkan seferine başlamışlardı.

Aslında Almanya'nın Balkanlara inmesi bir program değişikliğinden ileri geliyordu. Yoksa Hitler 5 Aralık 1940'da Rusya'ya karşı 15 Mayıs 1941'de başlatılacak "Barbarosa" harekâtının planlarını onaylamıştı ²⁵. Fakat İtalya'nın Yunanistan'ı ele geçirememesi, Almanya'nın bu işi üstlenmesini zorunlu kılıyordu, çünkü Rusya seferinde zırhlı birliklerin yakıt ikmâli Romanya'nın Ploesti'deki petrolerinden yapılacağından, bu kuyuların bombalanmaması için Yunanistan'ın işgal altında bulundurulması şarttı. İşte Almanya, Barbarosa stratejisinde güney kanadını güvence

²³ Anthony Eden, *Memoirs (The Reckoning)*, Times Pub-Co., London 1965, s. 205

²⁴ Bk. Annual Report 1941.

²⁵ Martin von Crevel, *Hitler's Strategy, 1940-1941, The Balkan Clue*, Cambridge University Press, 1973, s. 93.

altına almak ve Rusya'ya karşı girişilecek savaşın fazla gecikmemesi amacıyla Bulgaristan'ı da devreye soktu. Sofya 1 Mart 1941'de Mihver Paketi'na resmen katılmıştı, ancak bu aşamaya gelinmeden önce Bulgaristan'ın Türkiye'den duyduğu kuşkuların giderilmesi Almanları bir hayli uğraştırmıştı. Türkiye, Bulgaristan topraklarının başka bir devlet tarafından stratejik amaçlarla kullanılmaması için, Sofya'yı iknâ etmeye çalışıyor ve bu bir bakıma dolaylı bir baskı da oluyordu.

Almanlar kendi stratejileri doğrultusunda, Batı Trakya'yı Bulgaristan'a peşkeş çekerken, Türkiye bunun üzerine savaşa girdiği takdirde, Doğu Trakya ve Boğazların alınmasını öngören planlarını yapmışlardı. Böyle bir saldırıya 14 Nisan 1941'de geçilecekti²⁶. Türk dostu ve Ankara'daki Alman elçisi Von Papen, Hitler ve hükümetinin Türkiye'ye savaş açmaması için büyük çaba harcadığını ve bunda başarılı olduğunu yazmaktadır²⁷. Oysa Almanya'nın Türkiye'ye saldırmayışi kesinlikle böyle bir çabadan kaynaklanmıyordu. Bütün stratejisini Rusya'ya göre kurmuş bulunan Hitler'in istediği, Türkiye'nin tarafsızlığını sürdürmesi ve yalnızca Yunanistan'ın işgal altına girmesiydi. İşte bu anlayışla, Hitler Ankara'daki askerî ataşesinin görüşüne katılarak, Bulgaristan'a girecek Alman birliklerinin Türk sınırına 50 kilometreden çok yaklaşmayacak şekilde, Tırnova-Burgaz çizgisinin güneyine geçmemelerini emrediyor ve Dışişleri Bakanı Ribentrop da 27 Şubat'ta Ankara'ya duyurması için Von Papen'e şu talimatı veriyordu:

Führer Almanya'nın Balkanlarda aldığı önlemlerin Türkiye'ye karşı değil, Yunanistan'da bir köprübaşı kuran İngilizlere karşı olduğunu ifade etmiştir. Eğer bu, Türkler için bir savaş nedeni sayılacaksa, o zaman bunu açıkça söylemeleri gerekir²⁸.

Bunun arkasından Hitler'in İnönü'ye gönderdiği ve Türkiye'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı gösterileceği ve İngiliz tehlikesi giderildikten sonra, Alman kuvvetlerinin Bulgaristan ve Romanya'dan çekileceğini içeren özel mektubu 3 Mart 1941'de Çankaya'ya sunulmuştu.

Verilen bu güvencelere rağmen, Nisan ayında Almanların Bulgaristan üzerinde Yunanistan'a karşı başlattıkları saldırı Hitler ordusunu Türkiye sınırlarına getirerek gerilimi arttırmıştı. Türkiye kendisini savunabilmek için Trakya'ya 300 000 asker yığmış ve Meriç'teki köprüler de havaya uçurulmuştu. Bu askerî tansiyon Barbarosa'nın başlangıcına kadar (22

²⁶ Aynı eser, s. 122.

²⁷ Franz von Papen, *Memoirs*, Andre Deutsch-London 1952, s. 471.

²⁸ Martin von Crevel, *Hitler's Strategy*, s. 123

Haziran) sürmüş ve Berlin Türkiye'nin tarafsızlığını perçinlemek amacıyla, saldırıdan üç gün önce Ankara ile bir dostluk antlaşması imzalamayı da ihmal etmemiştir²⁹.

Nazi-Sovyet savaşının başlamasıyla İngiltere'nin Türkiye'yi savaşa sokma politikası geçici olarak ortadan kalkmış ve bu kez diplomatik içerikli sorunlar öncelik kazanmaya başlamışlardı. Alman-Rus savaşında Türkiye'nin beklentisi, Almanların galip gelmeleri ve ondan sonra İngilizlere yenilmeleri merkezindeydi. Berlin ile Moskova'nın düşman durumuna gelmeleri, Rus-İngiliz ortaklığını getirmişti. Her iki ülke de Türkiye'ye yalnızca güvence vermekle kalmıyor, aynı zamanda ona her türlü yardımı yapmaya hazır olduklarını da bildiriyorlardı (10 Ağustos 1941)³⁰.

Ankara Londra'nın bütün bu girişimlerini olumlu karşılamakla birlikte, Rusya'ya olan kuşkusunu eskisi gibi sürdürüyordu. Sovyetler 1939 Moskova görüşmelerinde Montreux andlaşmasını rafa kaldırmayı amaçlayan bir tutuma girdikten başka, 1940 Kasımında Boğazların Nazi desteği ile kendi denetimleri altına almak girişiminde bulunmuşlardı³¹. Bu da yetmiyormuş gibi, gene aynı tarihte Bulgaristan'ı yanlarına almak için, Sovyet Dışişleri Genel Sekreteri Sobolev'i Sofya'ya göndermişler ve yapılacak bir saldırmazlık ve yardımlaşma andlaşması karşılığında, Bulgar sınırının Enez-Midye çizgisine kadar uzatılmasına yardımcı olacaklarını söylemekten de geri kalmamışlardı³².

1941 yılında ise Almanlar karşısında uğranılan yenilgiler üzerine Sovyet lideri Stalin, Türkiye ile ilişkileri yumuşatma çabasına girmişti. Stalin'in en korkulu rüyası, Türkiye'nin Kafkasya'da bir cephe açarak Kızıldordu'yu arkasından vurması, Bakü petrollerini tehlikeye düşürmesi ve İran üzerinden yapılacak Batı yardımını aksatmasıydı. Nitekim 25 Ağustos 1941'de Rusya'nın kuzey ve İngiltere'nin de güney İran'ı işgal etmeleri Türkiye'de büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Çünkü bu durum Sovyet birliklerini İran Azerbeycanı'na getirdiği gibi, burada bağımsız bir Kürdistan kurulması için yapılan propagandalar ve Doğu Anadolu'da

²⁹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetleri ile İlgili Başlıca Siyasi Anlaşmaları*, s. 294.

³⁰ Bk. 1941 Annual Report.

³¹ Yuluğ Tekin Kurat, "Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası, 1925-1973", *Belleten*, cilt XXXIX (1975), sayı 154, 273.

³² Hugessen to Eden, 5 February 1942 (Annual Report 1941), F. O. 371/33311, PRO. (Kendi çıkarlarını Sovyetlerin değil Nazilerin yanında gören o zamanki Bulgar hükümeti, 17 Şubat 1941 Türk-Bulgar saldırmazlık andlaşması öncesi bu bilgiyi Türkiye'ye aktarmakta kendi politikası yönünden yarar görmüştü).

görülen bazı yer altı faaliyeti yeni bir gerilim yaratmış oluyordu³³. Ayrıca 11 Kasım'da *Kaynaklar* ve 22 Kasım'da *Yenice* adlı ticaret gemilerinin Karadeniz'de bilinmeyen denizaltılar tarafından batırılmasından da Sovyetler dolaylı olarak sorumlu tutuluyorlardı³⁴.

İşte bu gerilimi düşürmek niyetinde olan Stalin Türkiye'yi tarafsızlık statüsünde tutabilmek için ona ilginç topraklar önermek amacındaydı. Bu tasarısını 1941 Aralığında Moskova'ya gelen Eden'e açarak, Türkiye'ye tarafsız kalmak şartıyla, Burgaz limanından başlayarak Bulgaristan'ın güney kesimi, batı Trakya'da Dedeağaç, Ege'de 12 Adalar ve başta Sakız, Sisam ve Midilli olmak üzere Yunanistan'ın Anadolu'yu çevreleyen tüm adalarının verilmesini uygun görmüştü³⁵. Eden Stalin'in önerilerini kabul etmemiş (18 Aralık), bunun Rusya'nın katılmış olduğu ve devletlerin bağımsızlık ve bütünlüğünü güvence altına alan Atlantik bildirisine ters düştüğünü söylemişti. İngilizler Ruslara bu konuyu Türklere açmamalarını tembih ettikleri halde, Ankara elçisi Vinogradov 9 Ocak 1942'de Stalin'in önerilerini Saraçoğlu'na iletmişti. Türkiye'nin yanıtı kesin ve açıktı. Cumhuriyet hükümeti tarafsızlık politikasından dolayı ne kınanmak ne de ödüllendirilmek istemiyordu³⁶.

1942 yılında ise Almanya'nın politik hedefleri Türkiye'yi yalnızca tarafsız görmek değil, onu İngiliz-Fransız ittifakından ayırarak kendi yanına doğru çekmekti. Çünkü Hitler'in hesapları içinde, Rusya'nın kesin yenilgisinden sonra, Mısır'a doğrudan yürümek ve Basra Körfezi'ne inerek Japonya ile birleşebilmek için, aynı zamanda "Müttefik" bir Türkiye'nin topraklarından geçilecekti³⁷. İşte bu çok gerçek dışı stratejik planlar

³³ Aynı.

³⁴ Zehra Önder, *Die Türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg*, s. 165

³⁵ Hugessen to Eden, 29 January 1943 (Annual Report 1942) R 1423/55/44, F. O. 371/37466 PRO İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminde Çarlık emperyalizminin bütün yönlerini uygulamaya başlayan Rusya, 1945'ten itibaren Türkiye'den toprak isteme politikasına yeniden girişince, İnönü 1 Kasım 1945'de yapacağı Meclis'i açış konuşmasında, Stalin'in savaş sırasındaki önerilerini kamu oyuna açıklamayı düşünmüş, fakat daha sonra diplomasi gereği bundan vaz geçmişti (The statement would have had an advantage from our point of view. A revelation that Stalin was ready in 1942 to let Turkey have the Dodecanese would be a sever blow to the Greek communist party, who have always argued that Russia is not ill-disposed towards Greece, but only objects to the present regime there). Bu notu İngiltere Dışişleri Bakanlığı müsteşarı William Hayter yukarıdaki bilgiyi veren kişinin mektubu üzerine yazmıştır. Mavrodı, the Times correspondent, to Ralph Deakin, Foreign News Editor, İstanbul 8 Oct. 1945, R. 17593/177/44, F. O. 371/48709, PRO

³⁶ Bk. Annual Report 1942.

³⁷ "Unternehmen Vorderer Orient bei gleichzeitigen Durchmarsch durch eineverbundene Türkei", Zehra Önder, *Die Türkische Aussenpolitik*, s. 132.

uğruna, Von Papen de 1942 Nisan'ında Ankara'daki Vatikan temsilcisine, Türkiye'nin 1942 Ağustosuna kadar düşünecek zamanı olduğunu söylerken, artık bu tarihten sonra Hitler'in Ankara'nın tarafsızlığı ile yetinmeyeceğini adeta işaret ediyordu³⁸.

Ancak 1942 Ağustosuna gelindiğinde, cephelerin durumu Hitler'in özlemini duyduğu düzeye ulaşamadığından, Türkiye'nin tarafsızlığını bozmak için bir baskı da söz konusu olmayacaktı. Buna rağmen Almanlar hedeflerine ulaşabilmek için daha 1941 yılında Türkiye ile çeşitli ticaret antlaşmaları imzalamışlardı. Almanya Türkiye'nin en çok ihtiyaç duyduğu ve İngiltere'nin yeterince veremediği savaş malzemesini peşkeş çekerek, karşılığında özellikle tank çeliğinin imalinde şart olan ve Anadolu'da bol miktarda bulunan krom cevheri kaynaklarından yararlanmak istiyordu. Almanya ile gelişen ekonomik ilişkiler, Ankara'yı Londra ve Berlin'i dengede tutmak konusunda zor durumda bırakmış, fakat Türkiye İngiltere ile yaptığı 19 Ekim 1939 İttifak antlaşması ve 8 Ocak 1940'da imzaladığı krom antlaşmasına sadık kalarak Almanya'ya 1 Ocak 1943'den önce krom cevheri veremeyeceğini açıkladı³⁹.

1942 güzünde ise Almanların Kahire kapılarından püskürtülerek geriye çekilmeye başlamaları ve Stalingrad'da saplanıp kalmaları üzerine, Churchill Türkiye'yi savaşa sokma politikasına yeniden dönüyor (18 Kasım) ve bu konuda Stalin'in onayını alıyordu⁴⁰. 1943 Ocağında Churchill Roosevelt zirvesi olan Kazablanka Konferansında, ABD Başkanı'nın da onayını alan İngiliz Başkanı, Türkiye'nin liderleri ile görüşmekte kesin kararlı idi. Londra'daki savaş kabinesi ise böyle bir diyalogo hiç istemiyordu:

³⁸ Annual Report 942.

³⁹ Yuluğ Tekin Kurat, "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", *Belleten*, Cilt XXV (1961), sayı 97, 101. 1942 yılı içinde Berlin Türkiye'den krom cevheri almaksızın Ankara'ya savaş malzemesi vermeye pek yanaşmıyordu. Oysa daha önce Ekonomi Bakanı Yardımcısı Clodius ile yapılan 9 Ekim 1941 andlaşmasına ilişkin olarak Von Papen'in de çabalarıyla pamuklu, ayçiçeği yağı ve bakır verilmesine karşılık savaş malzemesi yollanacaktı. Nitekim Dışişleri Genel Sekreteri Numan Menemencioglu yalnız yedek parça değil silah verilmesinde de ısrar edince, 30 Mayıs 1942'de 80 milyon marklık kredi karşılığında savaş malzemesi gönderilmesini öngören bir andlaşma daha imzalanmıştı. Fakat Türkiye İngiltere'nin uyarılarını göz önünde tutarak, bu andlaşmayı 9 Ekim 1941 andlaşması ile birleştirmemiş ve üstelik 1943'ün ilk üç ayı içinde bir tank tümeni malzemesi karşılığı ancak 45 000 ton krom cevheri verebileceğini açıklamıştı. Bk. Annual Report 1942.

⁴⁰ E. Weisband, *Turkish Foreign Policy, 1943-1945, Small State Diplomacy ad Great Power Politics*, Princeton University Press, 1973, s. 123

Biz 1941'de Kıbrıs'ta Türklerden aldığımız sözlerin, Ankara'da hiçe sayıldığını görmüş bulunmaktayız. Biz sizin orada ilgisizlik veya başarısızlıkla karşılaşmanızı istemiyoruz⁴¹.

İşte Churchill 30 Ocak'ta yanında Dışişleri müsteşarı Cadogan ve Genel Kurmay Başkanı Allen Brooke olduğu halde Adana'ya hükümetini zorlamış bir biçimde geliyordu. Güvenlik nedenleriyle Yenice'de konaklayan Cumhurbaşkanlığı treninde, karşısında İnönü, Başbakan Saraçoğlu, Dışişleri Bakanı Menemencioğlu ve Mareşal Çakmağı bulan İngiliz devlet adamı hemen konuya girdi. 1943 Nisan, Mayıs, Haziran veya Temmuz aylarında Almanya'nın Türkiye'ye saldırması ihtimaline parmak basarak, bu gibi olup bittiler karşısında hazır olması için Londra'nın Ankara'ya ABD'nin de desteği ile gereken yardımı yapacağını, Türkiye'nin son 3-5 yılda yeterince savaş malzemesi alamadığını, hatta Almanların silahlandırmış olduğu Bulgaristan'dan bile daha zayıf durumda bulunduğuna işaret ederek, mümkün olan herşeyin yapılacağını belirtti. Churchill sözlerini şöyle sürdürdü:

Bir saldırıya uğramadıkça Türkiye'nin savaşa girmesi, eğer bir felâkete yol açacaksa, doğru sayılmaz. İngiltere bu şartlar altında onun harbe girmesini istemediği gibi, istemeyecektir de. Öte yandan şimdi alınacak önlemler sonucu, Türkiye'nin savunma gücü artar, Bulgaristan'da büyük bir ikilik ortaya çıkar, yahut Romenlerle Macarlar Transilvanya yüzünden kıyasıya bir çatışmaya girerler veya Alman ve İtalyan zulmüne karşı Yunanistan ve Yugoslavya'da gösterilen direnişler dolayısıyla, Almanya gittikçe zayıflayarak uzaklara doğru çekilecek olursa, bu ve buna benzer durumlarda Türkiye'nin üstüne düşeni yaparak Galipler Konseyi içinde yerini almasında fayda vardır⁴².

Churchill bundan sonra gerçek stratejisine değinerek Ploesti'deki petrol kuyularının bombalanmasının, Almanları bu maddeden yoksun kılarak, savaşın süresini kısaltacağını söylüyordu. Bunun için, Türkiye'nin İngiltere'ye sağlayacağı hava üsleri yalnızca Romanya'nın bombalanmasını değil, aynı zamanda 12 Adalar ve arkasından da Girit'e saldırı imkânını hazırlayacaktı. Dolayısıyla önceki yıl yapımı durdurulmuş pistlerin inşaatına hemen geçilmesi gerekiyordu. İngiliz ve Amerikalı mühendisler gönüllü olarak hizmet vermeye hazırıldılar⁴³.

⁴¹ Anthony Eden, *Memoirs (The Reckoning)*, s. 363.

⁴² Zehra Önder, *Die Türkische Aussenpolitik*, s. 294.

⁴³ Zehra Önder, *aynı eser*, s. 290. Söz konusu hava alanları Muğla ve Churchill'in Bodrum olarak adlandırdığı, aslında Dalaman'daki pistti. Burada pist çalışmaları yapılmış olmakla

Türk liderleri Churchill'i ilgiyle dinledikten sonra, konuyu onun ön planda hiç tutmak istemediği bir noktaya çekmişlerdi. O da savaşın başındanberi süregelenekte olan Ankara-Moskova ilişkilerindeki soğukluktu. Saraçoğlu Rusya'nın emperyalist bir politika izlemesi ihtimaline değinerek, Türkiye'nin ihtiyatla hareket etmesi gerektiğini söyledi. Menemencioğlu da Sovyetler Müttefiklerinden bağımsız bir politika izlemeye koyulacak olurlarsa, İngiltere ve ABD'nin ne yapacaklarını sordu. Churchill bu konuda somut bir garanti veremiyordu. Ancak Almanya'yı taklit etmek isteyen bir Rusya'nın İngiltere'nin dostluğunu yitireceğini, aynı zamanda karşısında kurulmak üzere olan uluslararası örgütü de bulacağını ve bu tepkinin yalnızca Türkiye için değil, bütün Avrupa için de geçerli olacağını belirtiyordu⁴⁴. Türk devlet adamları Rusya konusunda yeterli bir güvence duydukları takdirde savaşa gireceklerini ifade etmekten de geri kalmadılar. Gereken hazırlıkların yapılması için Türkiye'nin dört veya beş aya ihtiyacı olacak ve bu arada da Ankara olayları yakından izleyecekti. Churchill Ankara'nın Moskova ile iyi ilişkiler kurması fırsatının şimdi var olduğunu ve Türkiye'nin savaşa katılarak galipler arasında yerini almasıyla, bunun daha sağlam temellere oturacağını belirtti. Türkiye belki de çarpışmalara katılmaksızın, yalnızca hava üslerini tahsis ederek katkısını gösterebilirdi. İngiliz Başbakanı, Türkiye hazır olmadıkça savaşa girmesinde ısrar etmeyeceğini tekrarladı. Ancak gereken an geldiğinde, Türkiye'nin muharip olmasının öneminin son derecede büyük olduğunu işaret etmekten de geri kalmadı⁴⁵.

Öte yandan Çakmak'ın Türk ve Allen Brooke'un İngiliz askeri heyetlerine başkanlık ettiği toplantılar olumlu bir hava içinde cereyan etti. Türkler 500 avcı uçağı istiyorlar, İngilizler ise şimdilik verdikleri 60 uçağa ek olarak, 40 uçak daha verebileceklerini söylüyorlardı. Allen Brooke 25 RAF filosunun gönderilmesinin planlandığını, ayrıca iki zırhlı tümenin de getirilmesinin düşünüldüğünü, ancak bunun 45 filoya bedel olduğunu belirterek, hem hava kuvvetleri hem de zırhlı birliklerin barındırılmasının büyük zorluklar çıkartacağını açıklayınca Çakmak tercihlerinin uçak filoları

beraber, üslere giden yollarla henüz başlanılmamıştı. (Bk. Adana Konferans, Tutanakları, CAB 66/34 WP 43 (64), Third Metting-Military, Jan. 30, 1943). Ülkedeki askeri hava üsleri genellikle kuru hava şartlarında uçuşa elverişliydi. Bütün hava koşullarında kullanılması öngörülen üslerin başında Afyon-Karahisar geliyordu. E. Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 158

⁴⁴ Zehra Önder, 278, 279.

⁴⁵ Aynı eser, s. 278, 286

olduğunu söyledi. Zaten İngilizlerin eğilimi de bu yöndeydi. Ancak İngilizler yapılması öngörülen bu yardımın verimli bir biçimde kullanılması amacıyla, Türk silahlı birliklerini eğitmek için 900 teknisyen göndermek istiyorlardı. Çakmak ise gönderilecek personel sayısının, alınacak malzeme oranında olması gerektiğini vurguladı. 31 Ocak'ta yapılan askerî protokol uyarınca Yenice'de saptanmış olan programın kesin şeklini alması için, Ankara'da İngiliz kurmay subayları ve ataşelerin görüşmelerini sürdürmeleri kararı alındı⁴⁶.

Gene 31 Ocak'taki liderler toplantısında, bu konferansın Berlin'in tepkisini çekmemesi için şöyle bir politika saptandı. Churchill Parlamento'da yapacağı bir konuşmada, Türkiye'nin hiçbir yükümlülük altına girmedikçe zaten İngiltere'nin de böyle bir şey istemediğini açıklayacaktı. Cumhurbaşkanı İnönü'de Almanya'dan herhangi bir soru geldiği takdirde aynı ifadeyi kullanacaktı⁴⁷. Adana Konferansından hemen sonra, Ankara Churchill'in de tavsiyesine uyarak Sovyetlerle ilişkilerini iyileştirmek çabasına koyuldu. Moskova'daki Türk elçisi Cevat Açıkalın, 13 Şubat'ta Dışişleri Komiseri'ne iki ülkenin ilişkilerini düzeltmek için işbirliği yapmalarını önerice, Molotov bu konuyu görüşemeyeceğini söyledi. Moskova-Ankara ilişkilerinin düzelmesi ancak Türkiye savaşa girdikten sonra söz konusu olabilirdi.⁴⁸ Sovyetler Adana Konferansından somut bir sonuç çıkmamasından memnun kalmamışlar ve Stalingrad'da kazandıkları zaferin verdiği moralle Türkiye'nin tarafsızlığını eleştirmeye başlamışlardı. Üstelik 26 Nisan 1943'de, Moskova'nın Londra'daki Polonya hükümeti ile ilişkilerini keserek, kendi örgütlemiş olduğu "Polonya Yurtseverler Birliği"ni bu ülkenin resmi hükümeti olarak tanıması, Türk devlet adamlarının Adana'daki kuşkularında ne kadar haklı olduklarını bir kez daha ortaya koymuştu. Türkiye savaşa girmekte acele davranarak, ne ülkenin tahrib edilmesine, ne de muhtemel bir Alman işgalinden sonra topraklarının Kızılordu tarafından kurtarılmasına razı olamazdı. Zaten bu sırada Türk dış politikasının kilit adamı Numan Menemencioğlu'nun izlediği siyaset, Türkiye'yi savaşın dışında tutmaktı⁴⁹.

Oysa Churchill her zaman olduğu gibi, Türkiye'nin bir an önce savaşa girmesini amaçlıyordu. Mayıs 1943'de Washinton'da ve Ağustosta da

⁴⁶ Aynı, s. 283-85, 295.

⁴⁷ Aynı, s. 286, E. Weisband, *Turkish Foreign Policy, 1943-45*, s. 141 (Churchill 11 Şubat'ta Avam Kararasından böyle bir konuşma yaptı).

⁴⁸ E. Weisband, s. 143, 144.

⁴⁹ Aynı eser, s. 142

Quebec'te yapılan İngiliz-Amerikan zirve görüşmelerinde, Churchill ile Roosevelt fikir ayrılığına düşmüşlerdi. İngilizler İtalya çıkarmasına ilişkin olarak, Balkanlar'da da Türkiye üzerinden bir ikinci cephe açılmasını istiyor, Amerikalılar ise Almanya'ya asıl darbenin Akdeniz'den değil, Kuzey Fransa'da açılacak bir cepheden vurulmasını istiyorlardı. Nihayet Quebec'te, Türkiye'nin savaşa katılma zamanının henüz gelmediği ve bu ülkeye silah ve malzeme gönderilmesine devam edilmesi kararı alınmıştı⁵⁰. Zaten Türkiye de 26 Şubattan beri İngilizlerle süregelmekte olan ve Adana programını uygulamayı amaçlayan askeri görüşmeleri uzattıkça uzatıyordu. Bu görüşmelerde mevcut listeye ek olarak, yeni malzeme talepleri konuyor ve İngilizlerin bunları veremeyeceği umuduyla savaşa angaje olmamaya özen gösteriliyordu⁵¹.

Öte yandan 1943 Martın'da Roosevelt'i Washinton'da görmüş bulunan Eden, İngiltere'nin Türkiye'yi savaşa sokma stratejisini Başkan'a açıklamıştı. Bunun için de Ankara'nın Moskova'ya karşı duyduğu çekimserliğin ortadan kaldırılması gerekiyordu⁵². Roosevelt ise bu konuyu hiç önemsememişti. ABD Başkanı, savaştan sonraki toprak düzenlemesinde Stalin'in makul davranacağını var sayıyor ve gelecek Barış Konferansında küçük devletlerin sorunlarını pazarlık konusu yapmayacağını söylüyordu⁵³. Tabii ki bu bilgiler Ankara'ya aktarılmış değildi.

1943 Eylülüne gelindiğinde Churchill kadar Sovyetler de, Türkiye'nin savaşa bir an önce girmesinde istekliydi. Sovyetlerin propaganda organı 'Harp ve İşçi Sınıfı' dergisi, 2 Eylül 1943 tarihli sayısında, Türkiye'nin tarafsızlığının Almanya'nın işine gitikçe daha fazla yaradığını, Balkanlar'daki kanadından emin olan Almanya'nın bütün kuvvetini Rus cephesine yığdığını yazıyordu⁵⁴. Türkiye'nin harbe girmesi konusunda ABD ile görüş ayrılığına düşen Churchill, bu işi kendi atılımları ile çabuklaştırmak için 1943 Ağustosunda Rodos'u ele geçirmek kararını vermişti. İngiliz Başbakanı, Mussolini'ye 25 Temmuz 1943'de iktidardan el çektilmesi üzerine, Rodos, İstanköy ve Leros adalarındaki İtalyan birliklerinin, İngilizlerin bu adalara yapacakları çıkartmalar karşısında herhangi bir direnişte bulun-

⁵⁰ Haluk Ülman, *2. ci Cihan Savaşı'nın Başından Truman Doktrini'ne Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, A. Ü. SBF Yayınları, Ankara, 1961, s. 41.

⁵¹ E. Weisband, s. 153-59.

⁵² Briefing for Eden on his visit to Wash D.C., 8 March 1943, Most Secret, R. 2299/55/G 44, F.O. 371/37466. P.R.O.

⁵³ E. Weisband, s. 148.

⁵⁴ Haluk Ülman, *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, s. 41.

mayacakları izlenimi içindeydi. Bu harekât başarıya ulaşip, adigeçen adalardaki hava alanlarından yararlanacak RAF uçakları da, İngiliz deniz birliklerinin hava güvencesini sağlamak durumuna gelince, Türkiye'nin de Anadolu'daki üslerini biran önce tahsis edeceği, ayrıca Boğazlardan da Rusya'ya yeni bir ikmâl yolunun açılacağı Churchill'in hesapları arasındaydı⁵⁵.

Oysa RAF uçakları Türkiye'deki üsleri kullanamadıklarından, bu strateji daha başından başarısız kalmaya mahkûmdu. Nitekim 1943 Eylül ve Kasım ayları içindeki operasyonlar bu gerçeği meydana çıkardı. Bir kere 8 Eylül'de Roma hükümetinin Cezayir'de ateşkes belgesini imzalaması üzerine, Almanlar Rodos, Leros ve İstanköy'deki İtalyanları silahsızlandırıp gözetim altına almışlardı. Dolayısıyla 9 Eylül'de Rodos'a indirilen İngiliz paraşütçü komandoları hiçbir şey yapamadılar. Buna rağmen, 24 Eylül'de Hitler'in danışmanları başta Girit olmak üzere Ege Adaları'nın boşaltılmasını sağlık verdilerse de, Führer bu adaları muhafaza ederek, Türkiye'nin Müttefiklerle işbirliği yapmasını engellemekte kararlıydı⁵⁶. Bu sırada İngilizlerin 15 Eylül'de başlattıkları harekât sonucu, İstanköy, Leros ve Sisam yaklaşık iki hafta içinde ele geçirilmişti. Dolayısıyla, Leros ve Sisam'ın savunulabilmesi için Türkiye'nin lojistik desteğine kesinlikle ihtiyaç vardı. Bu adalar için gerekli donatım malzemesi Suriye'den demiryolu ile İzmir'e, oradan Kuşadası'na gönderilmiş, 28 Eylül'den Kasım başına kadar kayıklarla Sisam'a 16.300 ton malzeme taşınmıştı⁵⁷. Ayrıca İngiliz savaş gemileri de Türk kara sularını kullanıyorlardı. Hitler'e bu taktiği güden düşman gemilerine saldırıp saldırılmayacağı sorulduğunda, Führer Ankara'yı tarafsızlık çizgisinde tutmak amacıyla Türk kara sularında savaşı yasaklamıştı⁵⁸. Almanlar İngilizlerin Rodos'ta yapamadığını Girit ve Pire'deki hava üslerini kullanarak uyguladılar. 18 Eylül'de İngilizlerin eline geçen İstanköy, 3 Ekim'de yeniden Almanların olmuş, Leros 17 Kasım'da düşmüş ve ertesi gün de Sisam'ın boşaltılması kararlaştırılmıştı. Bir süre önce Kuşadası'ndan Sisam'a malzeme taşıyan Türk kayıkları, bu kez aynı adadan asker ve sivil olmak üzere 1500 kişilik bir mülteci grubunu kurtarmışlardı⁵⁹. İşte bu kısa süreli adalar savaşı

⁵⁵ W. Churchill, *The Second World War* (Closing the Ring), Cilt V, London Cassel Co. Ltd, 1952, s. 180, 181., *History of the Second World War, The Mediterranean*, Ed. By. R.J. Butler, London HMSO 1954, s. 533.

⁵⁶ W. Churchill, s. 184, 185. R.J. Butler, s. 535.

⁵⁷ E. Weisband, s. 161.

⁵⁸ R.J. Butler, s. 548.

⁵⁹ E. Weisband, s. 166.

sonucunda, Hitler Türkiye'nin tarafsızlığı bozan hareketlerine göz yumarak Ankara'nın Müttefiklerle daha büyük bir işbirliğine girmesini önlemiş oluyordu.

Daha adalar savaşı sürerken, Müttefiklerin Dışişleri Bakanları 19 Ekim'de Moskova'da bir araya gelince, Molotov Türkiye'nin biran önce savaşa katılması için gerekirse Ankara'ya baskı yapılmasını önermişti. Eden kişisel olarak bu görüşe katılmıyordu. Ona göre, İtalya'daki hava alanları Ploesti'nin bombalanmasını kolaylıkla mümkün kıldığından, artık Türkiye'deki üslere de gerek yokta. Üstelik Türkiye savaşa girmekle Müttefiklere faydalı değil hatta yük bile olabilirdi⁶⁰. Ancak Churchill'den gelen talimat üzerine İngiliz Dışişleri Bakanı tutumunu değiştirerek Molotov'u desteklemek zorunda kaldı. Oysa Amerikalı Cordell Hull bu tasarımı pek benimsemiş değildi. ABD iki gerekçeden dolayı Türkiye'nin savaşa girmesine karşıydı. Bir kere, Ankara harbe girmek için Sovyet yardımını değil, Washington ve Londra'dan Moskova'ya karşı bir güvence istiyordu. İşte böyle bir güvencenin verilmesi, İngiliz ve Amerikan birliklerinin Balkanlara gelmesi demek olacağından, Fransa'ya yapılacak çıkartmanın ertelenmesini zorunlu kılabilirdi. Hull nedenlerini ileri sürmeksizin Türkiye'nin savaşa girmesinin ikinci cepheyi erteliyeceğini söylemekle yetiniyordu. Oysa Molotov şartlar ne olursa olsun, Türkiye'nin biran önce savaşa girmesinde direniyor, savaşmayan bir ülkeye silah gönderilmesini anlayamadığını, üstelik Anadolu'daki hava alanlarının devreye sokulmasının bile yetmiyeceğini belirtiyordu. Dışişleri Komiser Yardımcısı Vishynski de, Türkiye'nin savaşa girmesi halinde Almanya'nın 15 tümenini Rus cephesinden çekmek zorunda kalacağını ve Türkiye'nin Barış Konferansında galipler arasında olabilmesi için, Rusya gibi savaş sürecinde acı çekmesi gerektiğini söylüyordu⁶¹.

Nihayet Eden, Churchill'den gelen 1 Kasım günlü tel yazısı ile Sovyetleri yumuşatabildi. Buna göre İngiliz Dışişleri Bakanı, Moskova dönüşü Menemencioğlu'nu Kahire'ye davet edecek ve ona Türkiye'deki hava alanlarının ivedilikle Müttefik uçaklarına açılmasını şart koşacaktı. Ayrıca Ankara 1943 sonuna kadar harbe girmediği takdirde, Türkiye'ye yapılmakta olan silah sevkiyatı durdurulacaktı⁶². Eden ve Molotov bu

⁶⁰ Anthony Eden, *Memoirs (The Reckoning)*, s. 411-12.

⁶¹ *Olaylara Türk Dış Politikası*, SBF Yayınları No: 271 (2. Baskı), Sevinç Matbaası, Ankara, 1969, s. 186.

⁶² E. Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 174-75.

noktaları içeren bir protokolü imzaladıktan sonra, o sırada Washington'a dönmüş bulunan Hull'ın yerine ABD Moskova elçisi Harriman da, Roosevelt'in buyruğu üzerine bu belgeye imzasını koymuştu.

Knatchbull Hugessen 1 Kasım'da Menemencioğlu'nu Kahire'ye davet etmiş⁶³ ve onunla birlikte Mısır'a gitmişti (3 Kasım). Eden ise görüşme yerine ancak bir gün sonra varabildi ve iki dışişleri bakanı arasında genellikle çok sert ve tatsız geçen konuşmalar 5-8 Kasım tarihleri arasında cereyan etti.

Moskova protokolü uyarınca, Eden üç hafta içinde 10 uçak filosunun Türkiye'ye gelmesini ve Ankara'nın da bundan bir ay sonra savaşa katılmasını istiyordu. Türk Dışişleri Bakanı filoların gelmesiyle, Türkiye'nin istenildiğinden de önce savaşla karşılaşabileceğini ileri sürerek, ne şimdiye kadar sürdürülmüş lojistik çalışmaların ne de Türk kamu oyunun savaşa hazır olmadığını belirtti. Menemencioğlu bundan sonra konuyu Sovyetlerin politikasına aktararak, Rusya'nın Balkanlar'daki emperyalist hedeflerine değinmiş ve bir aralık da Polonya hakkında ne düşünüyorsunuz demesi üzerine, Eden öfkeyle bu sizi ne ilgilendirir diye sorunca o da, "Polonya bizim için bir göstergedir", yanıtını vermişti⁶⁴.

Türk Dışişleri Bakanı için İngilizlerin politikasını saptamak zor olmamıştı. Eden Kahire'de Molotov'un dili ile konuşuyordu. Oysa Türkiye çarpışacaksa kendi güvenliği için çarpışır, yoksa Rusların Romanya ve Bulgaristan'a hakim olmaları ve Kızılordu'nun Doğu Akdeniz'e inmesini sağlayacak koşulların gerçekleşmesi için bir araç olamazdı. Eden öğüt dinlemeye değil nasihat vermeye gelmişti. Menemencioğlu gerçekleri görmeliydi, İngiltere Türkiye'nin olduğu kadar, Rusya'nın da müttefiki idi:

"Türkiye'nin bu aşamada Müttefiklere katılmasıyla, Rusya'ya karşı daha iyi bir durumda olacağı görüşünü savundum. Menemencioğlu ise tehlikeler üzerinde durdu. Almanya'nın, tepkisini güçlü bir şekilde gösterecek durumda olduğunu söyledi. Müttefikler Balkanlar'daki harekât için elde hazır bir kuvvet bulunduracak olurlarsa, o zaman durum tabii ki değişirdi. Menemencioğlu, sonunda, bizim Rusya'ya

⁶³ Knatchbull-Hugessen Diaries, KNAT 1/14 (1943-1945), s. 73, Churchill College Archives-Cambridge. Hugessen'in günlüğü ne yazık ki geniş ve gizli ayrıntılara girmeyerek adeta bir acenda havasındadır. Buna rağmen Menemencioğlu'nu Kahire'ye çağırılanların İngilizler olduğu kesinlik kazanmaktadır, yoksa *Foreign Relations of the United States, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943*, s. 162 dipnot 3'de olduğu biçimde görüşme isteği Türkiye'den gelmemiştir. Bk. E. Weisband, s. 177 dipnot 30.

⁶⁴ E. Weisband, s. 183

karşı izlediğimiz politikayı kabul etti, ancak Moskova kararlarının beklentilerini aştığını ve hükümetinin de Türkiye'nin harbe girişini görüşmeye hazır olduğu hakkında söz veremeyeceğini belirtti. Saatlerce süren tartışma bu şekilde bitmişti ve bu da Türkler için bir başarı sayılırdı”⁶⁵.

Eden görüşmelerin sonunda, meslekdaşından Churchill'den bir isteği olup olmadığını sorunca, Türk Dışişleri Bakanı güzel bir fırsat yakalamıştı: “Lütfen Mr. Churchill’e Adana’yı hatırlatınız ve bize o sabah okuyarak verdiği dokümana bir kez daha göz atmasını isteyiniz”⁶⁶. Bilindiği gibi Churchill Adana’da, Türkiye hazır olmadıkça savaşa girmesinde ısrar etmeyeceğini söylemişti.

Zaten Cumhuriyet hükümeti de Moskova Konferansının kararlarını yerine getirmeye istekli olmadığı gibi hazır da değildi. Menemencioğlu hükümetinin görüşünü Knatchbull-Hugessen’e 15 Kasım’da açıklayınca, o da Eden’in Kahire’de söylemediği son sözü söylüyordu. Bu durumda Türkiye’ye yapılmakta olan silah sevkiyatı durdurulacaktı⁶⁷.

Meydana çıkan bu kritik ve olağanüstü durum üzerine, hükümet yeni bir politika uygulamak için konuyu Meclise götürmeyi kararlaştırdı. Her zaman olduğu gibi, gizlilik gerektiren dış politika görüşmeleri TBMM olarak değil, Cumhuriyet Halk Partisi’nin Meclis grubunda gizli olarak görüşüldü. 16 Kasım’daki bu gizli oturum ertesi sabah saat dörde kadar sürdü⁶⁸. Hükümet adına konuşmayı, İnönü Saraçoğlu’na değil Menemencioğlu’na bırakmıştı. Dışişleri Bakanı hükümetin politikasının ülkeyi mümkün olduğu kadar savaşın dışında tutmak olduğunu belirttikten sonra, gerek aynı politikanın uygulanması gerekse Müttefiklere ters düşmemek için onların paralelinde bir tutuma girilmesinin zorunluluğuna değindi. Ayrıntıları henüz bilinmeyen bu oturumda, bazı sözcüler Almanya’nın tepkisini uyandıracak davranışlardan kaçınılmasını istediler⁶⁹. Neticede Menemencioğlu programını kabul ettirebilmişti. 17 Kasım’da İngiltere’ye gönderilen hükümet yazısında Türkiye’nin ilke olarak savaşa girmeyi kabul ettiği, ancak Almanya’ya karşı gerekli savunma sistemi kurulmadan bunun mümkün olamayacağı belirtiliyordu⁷⁰.

⁶⁵ Anthony Eden, *The Reckoning*, s. 419.

⁶⁶ E. Weisband, s. 183

⁶⁷ Aynı eser, s. 185

⁶⁸ Knatchbull-Hugessen Diaries, KNAT 1/14, s. 78

⁶⁹ E. Weisband, s. 191

⁷⁰ H. Knatchbull-Hugessen, *Diplomat in Peace and War*, London, John Marrey, 1949, s. 196

Artık elinde hiç olmaz ise ilke olarak Türkiye'nin savaşa gireceği kararı bulunan Churchill, Stalin ile birlikte yapılacak Tahran zirvesinden önce, Kahire'de Roosevelt ile bu stratejinin ayrıntılarını saptamak istemişti. Roosevelt ise, biran önce Fransa'daki ikinci cephe stratejisinin planlamasını gerçekleştirebilmek için, İngiliz Başbakanı ile Türkiye konusunu görüşmeye özen göstermiş ve Çin lideri Çankay-Şek'i Mısır'a davet ederek Churchill'e bu fırsatı vermemişti (22-26 Kasım). Liderler 28 Kasım'da Tahran Konferansı'nın birinci oturumunu açtıklarında Roosevelt bir adım daha atarak, Fransa'daki cephenin açılmasını erteliyeceği nedeniyle, Stalin'e Türkiye'nin savaşa girmesi konusundaki politikasını da değiştirmiş bulunuyordu⁷¹. Zaten bu Konferansa gelindiğinde, Sovyetlerin Alman cephesindeki durumu bir ay öncesine kıyasla çok olumlu gelişmeler göstermiş, Kiev geri alınmış ve Dnieper ırmağı da çeşitli noktalarda geçilmişti. Böylece saldırı inisiyativi de artık Rusların oluyordu.

Dolayısıyla liderlerin görüşmesinden önce bir hazırlık toplantısı yapan Dışişleri Bakanları'nın bilgi alışverişi esnasında, Molotov Türkiye'nin savaşa girmesinde o kadar da istekli değildi. Eden bu konuda onun Moskova'da çok aktif olduğunu hatırlatınca, Sovyet Dışişleri Komiseri yanıtını Stalin'in görüşü ile özetliyordu. Eğer Türkiye savaşa girecekse bu şimdiki yıl içinde olmalı ve seneye kalmamalıydı. Beyaz Saray dış politika danışmanı Hopkins de araya girerek şunları söyledi: "Türkiye'yi harbe girmeyi zorlamak için Rodos ve 12 Adaları işgal etmemiz gerekir. Türkiye'nin savaşa girmesi üzerine bu iş kolaylıkla yapılabilir, fakat kurmaylar böyle bir operasyonun *Overlord'u* (İkinci Cephe) geciktireceği görüşündedirler⁷²". Bunun üzerine Molotov, Türkiye'nin savaşa girmesi İkinci Cephe'nin açılmasını erteliyecekse, bu stratejiye Stalin'in de katılmayacağını belirtti⁷³. Diğer bir deyimle ABD başkanı ve Sovyet lideri arasında özel olarak varılmış bulunan bu anlayışa şimdi de İngilizler karşısında resmî olarak varılıyordu. Ancak İngiltere Başbakanı bütün bu kombinezonlara rağmen mücadelesinden vazgeçmiyerek, Türkiye'nin durumunun Tahran Konferansından sonra, bir de Cumhurbaşkanı İnönü ile Kahire'de görüşülmesi gereği üzerinde durmuş ve bunu Roosevelt'e kabul ettirebilmişti. Churchill ayrıca üç liderin 1 Aralık'ta Tahran'daki Sovyet

⁷¹ E. Weisband, s. 195

⁷² Record of a Conversation between PM (Winston Churchill) and Marshall Stalin at Tehran on 28th November 1943, WP (44) 8, CAB 66/45, PRO.

⁷³ Aynı.

elçiliğinde verilen öğle yemeğinde bir araya gelmelerini de fırsat bilerek, Kahire konusunu da tartışmaya açmak imkânını bulmuştu.

Roosevelt Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda, bir gün önce (30 Kasım) alınan karar uyarınca İkinci Cephe programından kesinlikle ödün verilmemesini istiyordu. Churchill de Mısır'da, Amerikan-İngiliz komutası dışında bulunan 20 hava filosu ile üç uçaksavar alayının Türkiye'yi korumaya yeteceğini, zaten Ankara'ya karşı birlikler gönderileceğine dair bir yükümlülük altına girilmediğini, Türklerin 50 tümeni bulunduğunu açıkladı. Türklerin orduya değil, hava desteğine ihtiyaçları vardı. Dolayısıyla İkinci Cephe programında hiçbir değişiklik olmayacaktı. Churchill ayrıca Molotov'un 28 Kasım'da belirttiği Sovyet önerisine değinerek, Ankara'nın Berlin'e harb ilan etmesi üzerine, Bulgaristan da Türkiye'ye karşı savaşa girecek olursa, Moskova'nın da önce Sofya ile ilişkilerini keseceğini, arkasından da Bulgaristan'a savaş açacağını söyledi. Bunu doğrulayan Stalin, Türkiye harbe girmekle sınırlarını Müttefiklerine açacağına göre, Rusya ile Bulgaristan savaşır duruma gelince kendilerinden ne yapılması istendiğini sordu⁷⁴.

Stalin gerçekten sorusunu çok kurnazca sormuştu. Ancak Churchill Rusların yardım amacı ile bile olsa Türkiye'ye gelmelerini istemediğinden, vermiş olduğu cevapta Kızılordu'nun Odesa'ya doğru saldırıya geçmesinin Bulgarlar üzerinde son derecede etkili olacağını söyledi⁷⁵.

Churchill Türklerle yapılacak görüşmelerden nasıl bir sonuç alınacağını bilmiyordu. İnönü belki de Kahire'ye gelmek istemeyecekti. Bu durumda İngiliz Başbakanı bir kruvazöre binerek Mersin açıklarına gelecek ve Cumhurbaşkanı'nın gemide kendisine katılmasını bekleyecekti. İnönü bu çağrıya da uymazsa, o zaman sonuç liderlere bildirilecekti. Molotov Ankara harbe girmeyecek olursa, Türkiye'nin Boğazlar'daki haklarını eskisi gibi süremeyeceğine işaret etti. Roosevelt, Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda bile, Boğazların ilerde tespit edilecek denetleyici ülkelerin gözetimi altında, bütün savaş ve ticaret gemilerine açık tutulması gereğine değindi. Molotov Rusya'nın bir Karadeniz devleti olarak Boğazlar üzerinde özel bir ilgisi olduğunu belirtti, fakat ayrıntılara şimdi girmek istemediğini söyledi. Churchill de Türkiye'nin savaşa girmeyi red etmesi durumunda, İngiltere'nin Boğazlar sorununa tamamiyle ilgisiz kalacağını ve Ankara'ya

⁷⁴ Record of a Conversation at Luncheon in the Soviet Embassy on 1st December 1943, WP (44) 8 CAB 66/45 PRO.

⁷⁵ Aynı.

sorunlarını Moskova ile çözümlemesini sağlık vereceğini sözlerine ekledi. Ancak Türkler Kahire'ye gelecek olurlarsa, Sovyetlerin bir temsilci gönderip göndermeyecekleri sorulduğunda, Molotov şu sırada Cezayir'de bulunan Vishynski'nin görevlendirildiğini belirtti ve Stalin de bunu onayladı ⁷⁶.

Türkler çok yerinde bir kararla Kahire'ye geliyorlardı. İnönü bu beklenmedik geziye çıkabilmek için bazı şartların da kabulünü istemiş, yoksa Ankara'nın dışına kesinlikle ayağını atmayacağını vurgulamıştı. Şöyle ki, Cumhurbaşkanı Kahire'de, Menemencioğlu'nun daha önce karşılaştığı durumla yüz yüze gelmek istemiyordu. Diğer bir deyimle, onun Kahire'ye gelişi, Tahran Konferansında Türkiye hakkında verilmiş olan kararları "tebellüğ etmek" için değil, yapılacak görüşmelerde eşit söz hakkı ile ülkesini temsil etmek için olacaktı ⁷⁷. Zaten Tahran gündeminde Türkiye ile ilgili kesin bir karar alınmadığından, İnönü'nün şartlarının kabul edilmesinde bir zorluk çıkmadı.

İnönü Adana'ya gitmek üzere, 3 Aralık Cuma saat 15'de trene Ankara Garı yerine Kayaş'tan binerken, yanında yalnızca Menemencioğlu'na refakat eden bir diplomat grubunu götürüyordu ⁷⁸. Başbakan Saraçoğlu Ankara'da kaldığı gibi, heyete tek bir askeri danışman dahi alınmış değildi. Kuşkusuz Kahire yolculuğu uzun vadede Almanya'dan saklanamazdı, ancak bu konferansa Türk subaylarının katılmış olmaması, biraz da Berlin'in tepkisini yumuşatabilmek için düşünülmüş bir önlemdi. Yoksa askeri konular bir yerde Cumhurbaşkanı'nın kendi uzmanlık alanı sayılırdı.

Türk heyeti Roosevelt ve Churchill'in özel uçaklarıyla 4 Aralık Cumartesi saat 11.30'da Kahire hava alanında indiğinde, İngiliz ve Rus elçileri de onlarla birlikte gelmişlerdi. Ancak Vinogradov huzursuzdu, çünkü Vishynski ortada yoktu ve Sovyet elçisine de hiçbir talimat gönderilmiş değildi ⁷⁹. Önceden de kestirildiği gibi, Cezayir'de olduğu sanılan Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı izini kaybettirecek ve Türk heyeti Kahire'den ayrılincaya kadar meydana çıkmayacaktı. Bu şekilde Sovyetler herhangi bir yükümlülük altına girmemek için Kahire görüşmelerinde devre dışı kalacaklardı.

Resmî görüşmelere saat 17.00 de Roosevelt'in kaldığı Amerikan elçisinin kent dışındaki köşkünde başlanacaktı. Ancak İngiliz ve Türk

⁷⁶ Aynı.

⁷⁷ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt II, İstanbul Remzi Kitabevi, 1968, s. 259

⁷⁸ Knatchbull-Hugessen Diaries, KNAT 1/14, s. 88

⁷⁹ Aynı.

heyetleri saat 15.45'de İnönü'ye ayrılan konakta bir araya gelerek bir üvertür toplantısı yaptılar.

Churchill 1944 yılında Almanya'ya her cepheden saldırılacağını açıklayarak, Türkiye'nin de bu strateji içinde yerini almasını istedi. Bunun için Türkiye'deki hava alanlarının güçlendirilmesi, kentlerin savunma güçlerinin arttırılması, uçaksavar toplarının yerleştirilmesi, radyo istasyonlarının belirlenmesi ve binlerce teknisyenin gönderilmesi işlerine derhal başlanması gerekiyordu. Onlar önce sivil olarak gelebilirlerdi. İnönü ise çok sayıda teknisyenin Türkiye'ye girmesinin Almanya'dan saklı tutulamayacağını belirtti. Churchill Almanların Türkiye'ye karadan saldırmayacakları kanısındaydı. Esas tehlike Bulgaristan'dan gelebilirdi. Oysa Stalin, Bulgaristan Türkiye'ye harb ilan ettiği takdirde, Rusya'nın da Sofya'ya savaş açacağını söylemişti. Bu durumda Bulgarlarla Sovyetlerin Türkiye'ye karşı birleşemeyeceklerini açıklayan İngiliz Başbakanı, Türkiye'nin hava saldırılarına karşı hazırlanmasıyla güvence altına gireceğini belirtti. İnönü Alman hava saldırısı karşısında zayıf bir durumda olduklarını söyledi. Türkiye'nin harabeye çevrilmesinin daha ilk başta önlenmesi gerekirdi. Cumhurbaşkanı ayrıca, bu savaşa Türkiye'nin ivedilikle katılmasıyla hangi amaçlara yardımcı olacağını soruyordu. Churchill şu anda Türkiye'nin Bulgaristan'ı işgal etmesini şart koşmuyordu, böyle bir durum daha sonra ortaya çıkabilirdi. Üstelik Türkiye savaşa girerse, Romanya'nın çekilmesi de mümkün olabilirdi, Romanya teslim olmak için daha önce birtakım yaklaşımlarda bulunmuştu⁸⁰. İnönü Türkiye'nin şimdiki pasif durumunda Romanya'nın hiçbir şey yapamayacağını söyledi, ayrıca Türklerin çabaları hiçbir sonuç vermezdi. Churchill bu görüşlere katılmıyordu. Türkiye'deki hava alanlarında üslenecek olan İngilizler Adaları ele geçirebilirlerdi. Böylece donanma da Boğazlara kadar gelebilir ve Alman hava kuvvetleri Ege'den kovularak, düşman konvoylarına saldırma olanağı sağlanırdı. Türkiye'nin hazır durması ve hava alanlarını tahsis etmesi bu iş için yeterliydi. İnönü bir saldırı durumunda karada ne gibi bir yardımlaşma yapılacağını öngörülmediğini, havaya gelince elde mevcut bir destek planının olmadığını belirtti. Churchill en azından 20 filonun sağlanacağını ve ABD'nin de bombarduman uçaklarını getireceğini açıkladı. ABD henüz devreye girmiş değildi, fakat onun katkısını sağlamak zor olmayacaktı. Bu sırada Türkiye'nin tank ihtiyacı da karşılanacak, ancak demiryolu ulaşımı zor olduğundan, deniz yolundan yararlanmak gerekecekti.

⁸⁰ Bk. Hugh Seten-Watson, *The East European Revolution* Methuen-London, 1950, s. 87-88.

İnönü bütün bu önlemlerin daha önceden konuşulmuş bir planın parçası olduğunu belirterek, bu plandan ayrı olarak Türkiye'nin güçlendirilmesi gereğine değindi. Churchill yanıtında, Türkiye'nin gizlice Almanya ile ilişkilerini kesme kararını vermesinden sonra, bu ülkeyi güçlü kılacak bütün kararların derhal alınabileceğini söyledi. Bazı şeyleri hazırlayabilmek için bazı tehlikeleri göze almak şarttı.

İnönü ise şu sırada Müttefiklerin başka cephelerde çarpıştıklarını ve Balkanlar'da harekete geçmeyi düşünmediklerini hatırlattı. Churchill bunu doğruladı. Fakat Türk ordusu yeterince donatılmış olmasa bile güçlüydü ve Türkiye'ye saldırmak da sanıldığı kadar kolay değildi. Bu sırada Rusya'nın Türkiye'yi savaşa girmeye davet etmesi de önemliydi. O, Rusya'nın iyi niyetinden emindi, İngiltere ve ABD Rusya'nın çağrısını içtenlikle onaylıyorlardı. Türkiye de savaşa girmekle galip devletler arasında yerini alacaktı. İnönü Almanların Bulgar ordusunu, Müttefiklerin Türkiye'yi hazırladıklarından daha iyi hazırladıkları uyarısında bulundu. Churchill ise Adana'dan beri manzaranın değiştiğini, ellerinde bol malzeme ve stok bulunduğunu açıkladı.

İnönü bundan sonra saat 17.00 de yapılacak resmî toplantıdaki konuşmasının bir özetini verdi ve şu noktaları vurguladı:

Türkiye İngiltere'nin müttefiki olarak onunla işbirliği içinde olacaktı. Ancak İngiltere'den gelecek öneriler de makul olmalıydı. Amaç Türk ordusunun güçlendirilmesiydi. Bundan sonra Türkiye'nin nasıl harekete geçeceğini içeren askerî bir plan yapılmalıydı. Şimdiki halde Londra daha güçlü savunma önlemlerinin alınmasını istemiş ve Türkiye buna göre İngiltere'ye üsler sağlamasına karşılık hiçbir şey elde edememişti.

Churchill ise Türkiye'nin savaşa girmesiyle gereken bütün yardımın yapılacağını tekrarladı. Gerçek tehlike hazırlıkların bitirilmeye çalışıldığı dönemde, düşmanın bu hazırlıklardan tedirgin olmasının yaratacağı tepkilerden kaynaklanacaktı. Menemencioğlu Türkiye'nin hazırlık süresinden korkmadığını söyledi, bu riske girilecekti. Churchill büyük bir ihtimalle, Türkiye birkaç hafta içinde donatıldıktan sonra, bir karar verme durumuna gelebileceklerini bildirdi. Türkiye'nin savaşa katılmasının bir sonucu olarak, Macaristan Romanya ve belki de Bulgaristan çökecekti. Böyle bir durum ortaya çıkarsa Almanlar Tuna'ya kadar püskürtülmüş olacaktı. Dolayısıyla Türkiye de büyük bir hizmeti yerine getirmiş bulunacaktı.

Bu noktada görüşmelerin kesilmesi gerekiyordu, çünkü resmi toplantı saati yaklaşıyordu⁸¹.

⁸¹ Record of Informal Meeting Held at President İnönü's Villa, 4th Dec. 1943. CAB 66/45. PRO. Metin ekte sunulmuştur.

İşte bu ilk toplantı bundan sonra yapılacak altı toplantıdaki görüşlerin özeti belirliyordu. Görüşmelerde en çok sözü Churchill ile İnönü alacaklar ve böylece 1923 Lozan atmosferine benzeyen bir Türk-İngiliz düellosu ortaya çıkacaktı. Şu farkla ki, Lozan'da İnönü ve Lord Curzon birbirleriyle uzlaşmayı öngören hasımlar durumundaydılar. Kahire'de ise Türkiye Cumhurbaşkanı ile İngiltere Başbakanı müttefikler olarak, Almanya'ya karşı uygulanacak stratejideki görüş ayrılıklarını gidermek için ortak bir yol saptamaya çalışıyorlardı.

Churchill'in stratejisi genellikle Türkiye'yi bir uçak gemisi gibi kullanarak, hava ağırlıklı operasyonlarla Almanların Balkan kanadını çökertmekti. İnönü ise bu stratejiye ilke olarak katılmakla birlikte, Türk silahlı kuvvetleri güçlü bir şekilde donatılıp, karadan ve havadan Türkiye'ye yapılacak saldırılara karşı etkili bir savunma sistemi kurulmaksızın, Berlin ile ilişkileri keserek savaş yükümlülüğü altına girmek istemiyordu. Bundan sonraki görüşmelerde temel güçlük zaman faktöründen kaynaklanacaktı. Şöyle ki İngilizler Türkiye'yi savaşırken güçlendirmeyi tasarlıyorlar, Türkiye kendisine göre yeterli hazırlıklar tamamlanmadan harbe girmeye yanaşmıyordu. Kuşkusuz böyle bir taktiğin güdülmesinde, İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerin hava saldırıları sonucu yıkıntıya uğramaması görüşü hakim olduğu kadar, Rusların Balkanlar'daki amaçlarından duyulan tedirginlikler de vardı. Ancak Kahire'deki diplomasi gereği Sovyetlerin eleştirilmemesine özen gösterilmiş ve bu kuşku, hazırlıkların yetersizliği doğrultusundaki görüşlerle örtülmeye çalışılmıştı.

Roosevelt'in ev sahipliğini yaptığı resmi toplantıda, ABD Başkanı İkinci Cephe'nin açılacağını bildiriyor ve Türkiye'yi de savaşa katılarak Birleşmiş Milletler üyeliğine davet ediyordu. Onu izleyen Churchill de, böyle hareket etmekle, Türkiye'nin dünyanın en güçlü üç ülkesiyle müttefik olacağını ve Birleşmiş Milletler üyeliğini kazanacağını vurguluyordu. Eğer Türkiye bu daveti kabul etmeyecek olursa, kendisini daha sonra kürsüde değil, avluda tek başına dolaşırken bulacaktı⁸². İngiltere'nin görüşü, bu ülkenin şimdi bu fırsatı kaçırmamasının yazık olacağı merkezindeydi.

İnönü şu noktalara parmak bastı: 17 Kasım'da İngiltere'ye gönderilmiş olan yazıda da belirtildiği gibi, Türkiye üstlendiği sorumlulukların bilinci içinde idi. Churchill Türkiye'nin savaşa girmekle neler kazanacağını özetlemişti. Buna rağmen Türkiye'nin savaş dışı kalmasının tehlikeli olduğu

⁸² Record of Meeting Held at President Roosevelt's Villa on the 4th Dec. at 5 P. M. CAB 66/45, *Foreign Relations of the United States, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943*, Wash D. C. GPO 1961, s. 691

görüşü kabul edilemezdi. Türkiye'nin siyasal ve diğer bazı şeyleri ileri sürmesi kadar doğal bir durum olamazdı. Ancak askeri ihtiyaçlar bunların hepsinin başında geliyordu. Türkler uçak ve tank istemişler, fakat bu istekleri her seferinde geri çevrilmişti. Bunların verilmeme nedeni başka bölgelerdeki ihtiyaçlar dolayısıyla olmayıp da, şu veya bu görüşden kaynaklanıyorsa, o zaman iş tamamiyle değişiyordu.

Bu noktada, İnönü'nün görüşlerden ne demek istediği konusunda tartışma açıldı. İnönü savaşın bir özetini yaparak, Türkiye'nin İngiltere'nin en kritik anlarında dahi Londra'ya olan tutumunu değiştirmediğini dile getirdi. Ancak şu anda Türkiye savaşa hazır değildi. Almanlara gelince, onlar da Türkiye'nin çok kez tarafsızlığa ters düşen davranışlar içinde olduğunu biliyorlardı. İşte hem bu yüzden, hem de gereken hazırlıkların yapılabilmesi ve zaman kazanmak için, Almanlara Müttefiklerin Türkiye'nin savaşa girmesini istediklerini ve bu isteğin kabul edilmediği söylenmişti. Almanların bu açıklamaya inanmaları mümkün değildi. Türkiye savaşın dışında idi ve Almanya belki de onun savaşa girmeyeceği izlenimini sürdürüyordu. Ancak bir gün gelip durum kesinlikle anlaşılırsa, o zaman Berlin tepkisini bütün gücü ile gösterebilirdi. Churchill bu tepkinin eskisi kadar güçlü olamayacağını belirtince, İnönü'de Almanya'nın artık Trakya üzerinden Suriye'ye doğru bir cephe açamayacağını, fakat buna rağmen İstanbul'u ele geçirebileceğini söyledi⁸³. Türkiye'nin böyle bir durumla karşılaşmaması için savunmasının güçlendirilmesi zorunlu idi. Üstelik bu hazırlık dönemi içinde de Almanya'nın hiçbir şekilde kuşkuya kapılmaması gerekiyordu. Eğer Müttefiklerin Türkiye'ye güveni yoksa, o zaman hazırlıklar tamamlanıncaya kadar ileriye yönelik konular üzerinde konuşmanın faydası yoktu. Güvenleri varsa, o zaman planlar hakkında konuşulabilirdi.

Türkiye Cumhurbaşkanı sözlerine devamla, Müttefiklerin, ara sıra haklı olarak Türkiye savaşa girmeyecekse neden ona malzeme gönderelim sorusunu sorduklarını hatırlattı. Türkler de yeterince malzeme almadıkları halde, kendilerinin savaşa sokulmak istenmesinden yakınıyorlardı. Böylece bir fasit daire oluşuyordu. İnönü savaşın daha bir yıl süreceği kanısındaydı ve bu süre içinde Türkiye'nin katkısını gösterebilmesi için yeterince vakit vardı.

Churchill Türkiye'nin etkinliğinin en tesirli olacağı bir sırada savaşa girmesinin son derecede önemli olduğunu söyledi. Büyük kayıplara yol açan bu mücadelenin bir an önce sona erdirilmesi şarttı. İnönü'nün kabul edemeyeceği tek şey, Türkiye'nin amaçlarına şüphe ile bakılması ve bu

⁸³ *The Conferences at Caire and Tehran, s. 696*

ülkenin körü körüne savaşa sokulmasıydı. Şöyle ki Türkiye'nin ne yapması gerekeceği kendisine savaşa girdikten sonra söylenmemeliydi. Roosevelt ve Churchill böyle bir eğilimleri olmadığını vurguladılar. İnönü'nün belirttiği iki aşamalı plan üzerinde derhal görüşme açılabilirdi. Bunlar, 1) Türkiye'ye gönderilecek malzemeye ilişkin olarak bir hazırlık planı, 2) İşbirliği planı idi ⁸⁴.

Churchill öngörülen aşamaların aşağıdaki gibi olmasını düşündüğünü sözlerine ekledi:

1- Bu konferanstan sonra Türk politikasının değişmediğine ilişkin bir deklarasyon.

2- Yaklaşık altı hafta içinde başta uçaksavar malzemesi olmak üzere, gereken malzemenin Türkiye'ye sokulması.

3- Bundan hemen sonra, hazırlanmış bulunan hava alanlarına İngiliz ve Amerikan filolarının indirilmesi.

4- Almanların protestosu ve Türkiye'nin diplomatik yanıtı ve bu süre içinde destek çalışmalarının devamlı olarak sürdürülmesi.

5- Uydu ülkelerdeki tepkiler (Bulgaristan, Macaristan, Romanya). Bu tepkiler Almanya'nın tutumunu etkileyeceğinden son derecede önemli olacaktı. Bütün bu süre içinde Türkiye, başta az miktarda krom olmak üzere Almanya'ya mal göndermeye devam edecekti. Böylece Almanlar daha ileri gitmekten korkacaklardı. Bulgaristan taraf değiştirecek diye, onlar Türkiye'nin muharip duruma girmesinden çekinebilirlerdi ⁸⁵.

Bu sırada saat 19.00 a yaklaştığında Roosevelt, İnönü'nün kuşkusuz bu noktaları yeniden gözden geçireceğini belirterek oturuma son verdi.

Aynı akşam ABD Başkanı'nın İnönü onuruna verdiği ziyafette, Churchill gene konuşma tekeli eline almış ve Fransızca olarak Türkiye'nin kaderini biran önce Müttefiklerle birleştirmesini istemişti. İnönü ise sadece dinlemiş ve arkasından Roosevelt Cumhurbaşkanı'nın kulağına eğilerek, kendisi İnönü'nün yerinde olsaydı, tarafsızlıktan ayrılmak için İngiltere'nin sağladığı güvenceden çok daha fazlasını isteyeceğini belirtmişti ⁸⁶. Bu da Amerikalıların Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda İngilizler kadar ateşli olmadıklarını kanıtlayan ilginç bir örnek sayılırdı.

5 Aralık Pazar günü saat 15.00 de Roosevelt'in konağında görüşmelere devam edilmiş ve konu ciddi boyutlar kazanmıştı. ABD Başkanı harekâta geçmek üzere Türk hava alanlarında üslencek İngiliz ve Amerikan

⁸⁴ Aynı, s. 696

⁸⁵ Aynı, s. 697

⁸⁶ Aynı, s. 698

uçaklarının, hazırlıkların bitimini izleyecek 24 saat içindeki geliş tarihlerinin saptanmasının gerektiğini ve bu aşamaya gelinceye kadar yapılacak diğer yan hazırlık tarihlerinin tesbit edilmesini doğru bulmadığını söyledi. İnönü hazırlıklar konusunda kendisine Tahran'dan bir plan gönderilmiş olduğunu, ancak bunu yeterli bulmadığını belirtti. Churchill aksi görüşü savundu. Yan hazırlıklar için altı haftalık bir süreye ihtiyaç vardı. O, bu süre içinde havadan yapılacak saldırılara karşı etkili önlemler alınmasının mümkün olduğunu belirtti. İnönü hazırlık aşamasının Churchill'in anlattığı biçimde tamamlanacağına ve Müttefik uçaklarının gelmesinin savaşın ilanını gerektirmeyeceği veya yol açmayacağına aklının ermediğini söyledi. İnönü'nün isteği üzerine söz alan Menemencioğlu, Cumhurbaşkanı'nın amacının Müttefik filolarının ne zaman geleceğini öğrenmek olmadığını, altı haftalık hazırlık döneminin sonunda savaş tehlikesinin belireceğine işaret ettiğini dile getirdi. Türk Dışişleri Bakanı bu altı haftalık hazırlık dönemi sonunda ülkesinin savaşa girmeyi göze alamayacağını bildirdi. Eden Türklerin ne istediğini sordu. İnönü herşeyden önce Türkiye'nin savunulması için genel bir plan yapılmasının şart olduğunu ve ancak bu aşamadan sonra, harekete geçmek için gereken zamanın hesaplanabileceğini belirtti. Müttefikler Türkiye'yi altı hafta içinde savaşa sokmaktan vazgeçmeliydiler. Yoksa yapılan bütün bu görüşmeler çıkmaza girmiş olurdu.

Menemencioğlu tekrar söz alarak ortada iki sorununu bulunduğunu söyledi. Hazırlık dönemi ve savaş ilanı. Hazırlık döneminde, önce 7000 olarak düşünülmüş daha sonra 2000'e indirilmiş personelin Türkiye'ye girmesi dahi savaşa neden olabilirdi. Churchill görüşmelerin fasit bir daire içine girdiğini belirtti. Gerekli hazırlıkların yapılabilmesi için personelin Türkiye'ye gelmesi şarttı. Türkler ise personelin gelmesini savaş çıkar diye istemiyorlardı. Aslında Almanya'yı kızdırmaksızın hiçbir hazırlık yapılamazdı⁸⁷.

Bu aşamada toplantıya ara verildi. Hopkins, Menemencioğlu ve Eden'den oluşan küçük bir komite saat 18.00 de bir araya geldikten sonra saat 19.00 da liderlerin katılmadığı uzmanlar görüşmesi yapıldı.

Eden, bu toplantının amacının Türklerin kapıldıkları bazı yanlış izlenimleri düzeltmek olduğunu söyledi ve hava Mareşali Sholto Douglas'ı planlarının ne olduğunu açıklamaya çağırdı. Douglas başlıca iki hedefleri olduğunu açıkladı-Ege'de saldırı hareketlerinde bulunmak, İstanbul, İzmir ve Zonguldak gibi en duyarlı noktaları savunmak. Bunun için 12'si Spitfireler'den oluşan 17 filo, beş hafif beş de ağır uçaksavar alayının

⁸⁷ Aynı, s. 718

gönderilmesi gerekiyordu. Hem bu duyarlı noktaların savunulması, hem de hava alanlarının korunması açısından yeterli sayıda uçaksavar toplarına ihtiyaç vardı. Ayrıca yeterli bir haberleşme sisteminin kurulması gerekiyordu. Bu temel gereçler sağlanmadan filoların getirilmesi uygun olmayacaktı ve bu yer hizmetlerini yürütecek toplam personel sayısı 2000 kişi oluyordu. Eden önce 7000 olarak hesaplanmış personel sayısının 2000'e indirilmiş bulunduğunu, böylece hazırlık döneminde zorunlu ve içeriye sokulması şart olan sayının ne olduğunun anlaşıldığını söyledi. İngiliz Dışişleri Bakanı alınması öngörülen bu önlemlerin Türkiye'nin savunulması için bir minimum olduğunu vurguladı ve buna ek olarak Türklerin ihtiyaç duydukları malzemenin de verileceğini sözlerine ekledi.

Menemencioğlu, Türkiye'ye çalışmak için gelecek bir sivilin dahi Almanların gözünden kaçmayacağını ve Almanya'nın bu konuda ilgisiz kalamayacağını dile getirdi. O, yeterli bir hazırlık döneminden geçilmeksizin Almanları pek kızdırmak istemiyordu. Churchill bu durumun fasit bir daire olduğunu tanımlamıştı. Oysa Türkiye, teknisyenleri gönderilecek malzeme sayısı oranında kabul etmeye hazırdı. Bu konu da Türk Genel Kurmayı'nın yetki alanı içine giriyordu. Eden, Türk Genel Kurmayı'nın bunu nasıl saptayacağını sorunca, gönderilen malzeme oranına göre cevabını aldı. Hopkins Türklerin asgari malzeme ihtiyaçlarının ne olduğunu anlayabilmek için onlara şimdiye kadar nelerin gönderildiğini sordu. İngiliz Orta Doğu Kuvvetleri Komutanı General Wilson rakkamları verdi:

350 tank, 45 otomatik top, 300 uçaksavar (100 tanesi ağır), 300 sahra topu, 200 mortar, 500 tanksavar, 99 000 piyade tüfeği ve 1 milyon tank mayını⁸⁸.

Hopkins yapılan bu malzeme yardımının hiç de az olmadığına işaretle, İnönü'nün savaşa başlamaya ilişkin olarak öngördüğü asgari ihtiyaçlar çerçevesinde şimdi biz hangi mesafede bulunuyoruz diye sordu. Menemencioğlu iş rakkamlara gelince, kendisinin de vereceği rakkamlar olduğunu belirtti. Bir aralık 40 uçak filosunun gönderileceği sözü verilmişti. Şimdi ise bu yarıya indiriliyordu. İngiliz-Türk İttifakı imzalandığındanberi malzeme her zaman bir sorun olmuştu. Bugün Türkiye herşeyden mahrumdu. Yalnız uçaksavar topları ve tanklar değil, her çeşit savaş malzemesi noksandı. Kendisine ayda 300 kamyon gönderileceğine dair söz verildiği halde, bir süre bunlardan her ay 160 ila 180 aded gönderilmişti. Birkaç aydanberi ise hiçbir dağıtım yapılmamıştı. Türk Dışişleri Bakanı, Türkiye

⁸⁸ *The Conferences at Cairo and Tehran*, s. 729

savaşa girecekse, onun asgarî ihtiyaçlarını karşılayan bir listenin hazırlanmasında ısrar ediyordu.

Eden bunun ana konudan farklı olduğunu söyledi. Türklere öğleden sonra ülkelerini savunabilmeleri için yeterli olduğu sanılan bir ihtiyaç listesi verilmişti. Diğer malzeme konusunu da görüşmek mümkündü, fakat bu husus gecikmelere neden olacağından kabul edilemezdi. Menemencioğlu, İnönü'nün bu konuda vermiş olduğu cevabı tekrarladı. Cumhurbaşkanı 2000 kişi ve 600 aracın İngilizlere verilen hava üslerini korumak için yeterli olacağını, ancak Türkiye'nin savunulmasına yetmediğini söylemişti. Türk Dışişleri Bakanı, ülkesinin savunulmasını İngilizlere emanet etmeyi düşünmediklerini bildirdi. Onların düşündüğü ve yapmak istedikleri Türkiye'nin Türkler tarafından ve İngiliz yardımı ile korunmasıydı. General Wilson şimdiye kadar Türkiye'nin savunulması üzerinde konuşulduğunu söyledi. Oysa İngiliz planı şimdilik bir ön savunma oluyordu. Yoksa bu cephe için düşünülen kuvvet 32 000 kişi olup, 6000 top ve araç da bunlara eklenecekti. Menemencioğlu uzmanlık alanı dışında olduğundan bu rakamlar üzerinde yorum yapmayacağını belirtti.

Hopkins konunun özüne gelmek istediğini söyleyerek şunları vurguladı. Türkiye her ne kadar istediklerinin hepsine kavuşamayacaksa da, Müttefikler onun savaşmasını istiyordu. ABD, İngiltere ve Rusya da savaşa girerken her istediklerini elde etmemişlerdi. Türkiye'nin bu kritik dönemde savaşa girmesiyle yüzbinlerce Müttefik vatandaşının hayatı kurtulmuş olacaktı. 1 Ocak 1944 saptanmış bir tarih değildi, fakat Türkiye'nin savaşa bu tarihten çok sonra girmesi de hiçbir yarar sağlamayacaktı. Eden Türklerin tutumunun kesinlikle açıklanmasını istedi. Menemencioğlu da bunları şöyle açıkladı:

1- İçeriye personel sokma işi prensip olarak kabul edilmişti, fakat Menemencioğlu, bu sayı Türk Genel Kurmayınca saptanıncaya kadar bir rezervasyon koydu.

2- İçeriye personel sokma işi prensip olarak kabul edilmiş dahi olsa, Türkiye gerekli malzeme ve materyal verilinceye kadar, Almanya ile savaşa neden olur gerekçesiyle harekete geçmeyecekti. Malzemenin neler ve ne kadar olacağı daha sonra kararlaştırılacaktı.

3- Eden, Türkiye'nin bazı siyasal sorunlarını gündeme getirmek istediğini söylemişti, Menemencioğlu bunların neler olacağını bilmiyordu⁸⁹.

⁸⁹ Aynı, s. 732-733

Menemencioğlu, 3. maddeye ilişkin olarak Bulgaristan konusunu Ruslarla görüşmek istiyordu. Eden Türkiye'nin 2. madde içinde neleri istediğini sordu. Bu istekler Ankara'da görüşülmeden belirlenemez miydi? Menemencioğlu askerî ihtiyaçların ne olduğunu saptayacak bir uzman olmadığını tekrarladı. Türkiye'nin ne zaman savaşa gireceğini saptamak Müttefiklerin elindeydi, bu da gereken malzemenin sağlanmasıyla olacaktı. Malzeme konusu görüşülürken, içeri personel sokma programı da uygulanabilirdi. Saat 20.15'e gelmişti ve toplantıya son verildi.

Yapılan dördüncü toplantıdan sonra, Türkiye'nin savaşa girmek konusunda Kahire'de kesin bir tarihin saptanmasını istemediği ve bu aşamayı Ankara'da yapılmasını amaçladığı askerî görüşmelerin sonuna bırakmaya çalıştığı gerçeği ortaya çıkmıştı. Churchill ise böyle bir kararın biran önce verilebilmesi amacıyla kendi kişisel görüşlerini içeren yeni bir plan hazırlamış ve bunu tetkik etmesi için 6 Aralık sabahı İnönü'ye göndermişti. Nitekim İngiliz ve Türk heyetleri hazırlanmış bulunan bu yeni plan üzerinde bilgi alışverişinde bulunmak üzere saat 16.00'da özel olarak bir araya geldiler.

Ancak bu plan üzerinde de görüş birliğine varmak mümkün olamıyordu. Şöyle ki, İnönü bunun harekât planı, Churchill ise hazırlık planı olduğunu iddia ediyorlardı. İngiltere Başbakanı, Müttefik filoları gelir gelmez Türkiye'nin yeterli bir savunmaya kavuşacağını, artık Almanya'nın 1943 Ocağındaki gücünün kalmadığını söylüyordu. Ayrıca Türkiye harbe girdiğinde, en iyi nasıl harekete geçeceği hakkındaki görüşmeler de, bu hazırlık dönemi içinde kurmaylar tarafından yapılabilirdi. İnönü kendi anlayışına göre Mart ayına kadar ve belki de daha uzun bir süre, yani Almanya kuşatılınca kadar, Müttefiklerin sağlayacakları hava desteği dışında, düşmanla tek başına kalacaklarını belirtti. Çünkü Almanlar hava filoları gelir gelmez saldırabilirlerdi. Bilinmesi gereken diğer bir önemli nokta da, savaşa girme kararının bu yıl sonuna kadar mı verileceği idi. Churchill bu kararın iki ay sonra da alınabileceğini söyledi.

İnönü TBMM'den bu konuyu görüşme yetkisi almış olduğunu açıkladı. Şimdi ise büyük bir zorluk ortaya çıkıyordu, çünkü İngiltere Türk ordusunun donatımı için gereken zamanı düşünmüyordu. Churchill işlerinin acele olduğunu söyledi. Eğer Türkiye dört veya beş ay daha yitirecek olursa, bu işe Türkler olmaksızın devam edilecekti. Türkiye kararını ivedilikle vermeliydi. Bundan sonraki altı ay içinde Türkiye hiçbir şey yapmayıp, hiçbir tehlikeyi göze alamayacak olursa, İngiltere'nin Rusya'yı avutması da kolay olmayacaktı. Türkiye Rusya ile ittifak yaparsa

güvenliğe kavuşmuş olurdu. İnönü Türkiye'nin şu anda barış düzeninde olduğunu belirtti, savaş düzenine geçebilmek için ülkenin gerekli malzemeye sahip olması şarttı. Churchill ise tek çözüm yolunun kendi planı olduğunu söyledi. O, cevabın hemen şu anda verilmesini de istemiyordu ⁹⁰.

Bundan sonra saat 17.00'de Amerikalıların da katıldığı resmi toplantıya geçildi. İlk önce Roosevelt, Churchill ve İnönü özel ve çok kısa süren bir görüşme yaptılar. Ancak elimizde bu kısa görüşmede nelerin konuşulduğuna ilişkin bir belge yoktur.

Resmî toplantıyı açan Roosevelt, birinci aşamada Türkiye'nin tarafsız imiş gibi hareket edeceğini, malzeme alacağını ve ülkeye sivil giyinmiş timlerin geleceğini söyledi. Churchill de bu aşamada Almanların ilişkilerini koparmıyacaklarını belirtti. İnönü ise Türklerin Almanlarla aylarca teke tek kalacaklarını vurguladı. O, durumun böyle olacağını düşünmemişti, Almanlar saldırır saldırımaz, Türklerin İngiliz ve Amerikan birlikleri ile temas halinde olacağını sanmıştı. Oysa Türkler bu süre içinde Almanlarla aylarca yalnız kalacaklardı. Bu çok çetin bir sorundu ve Cumhurbaşkanı bu konuda tek başına karar verebileceğini sanmıyordu. Roosevelt bu süre içinde Almanların savaş açacaklarını sanmadığını söyledi. İnönü de kendi deneyimlerinin, engelleme söz konusu olunca, Almanların daima saldırdıklarını gösterdiğini belirtti. Müttefikler tehlikelere rağmen Türk hükümetinin harekete geçeceği kanısındaydılar. Bu o kadar kolay değildi. Türkiye hem havadan saldırıya, hem de Almanların güçlendirdiği Bulgar ordusunun hücumuna uğrayabilirdi. Roosevelt Bulgaristan'ın Rusya'yı karşısına alacağını sanmıyordu. İnönü, Rusya'nın düşmanca davranışı Bulgaristan'ı frenleyebilir dedi. Ancak şimdiki Bulgar hükümeti tümüyle Almanya'nın komutası altındaydı ve o Almanların İstanbul'u alacakları kanısındaydı. Elinde 40 tümeni olduğunu belirten Cumhurbaşkanı, filoların gelmesinden önceki hazırlık döneminde bile, ordunun yığınak yapmasının gerekli olduğuna parmak bastı. Bütün bu işlemlerin 15 Şubata kadar bitirilmesi şarttı, çünkü Almanlar 20 filonun geleceğini görür görmez saldırıya geçeceklerdi. Roosevelt eğer önce seferberlik yapılacaksa bunun uzun bir zaman alacağını ve Churchill'in dediği gibi, böyle bir seferberliğin yapılmasının Almanlar için hava alanlarındaki çalışmalardan daha kıskırtıcı olacağını söyledi. İnönü hazırlıksız anı bir harekete geçilmesinin düşünüldüğünü ve kendisinin böyle bir yükümlülük altına giremeyeceğini

⁹⁰ Record of a Meeting Held at 4 P. M. on the 6th December at President İnönü's Villa, CAB 66/45, PRO. Metin ekte sunulmuştur.

bildirdi. Roosevelt hazırlık aşaması üzerinde konuşulup, hedef olarak bir tarih saptanmasının gerekli olacağı görüşünü savundu. Hiç olmazsa elde varılması istenen bir hedef bulunmalıydı.

İnönü birinci aşamanın sonunda İngiliz filolarının geleceğini belirttikten sonra, bunun Türkiye'nin savaşa girmesi demek olacağını söyledi. Oysa Türkiye savaşa girmeden önce gereken hazırlıklar yapılmalı ve Türkler yalnızca hava desteğine bağlı kalmamalıydılar. Böyle bir görüşün savunulması, Türklerin tartışmaları uzatarak erteleme taktiği kullandıkları gibi bir izlenim dahi yaratabilirdi. Roosevelt Müttefiklerin de hazır olmadığını söyledi. Filolar ancak 15 Şubat'ta hazır duruma geleceklerdi (17 İngiliz, 3 Amerikan). Churchill de filoların 15 Şubat'ta gelmesini istediğini belirtti. İnönü, herşeyden önce Türk ordusunun güçlendirilmesi gerektiğini tekrarlayınca, Churchill Türkiye'yi güvenilir bir duruma getirmenin aylarca süreceğini ve belki de bundan sonra artık Türkiye'nin savaşa girmesinin de gerekmiyeceğini açıkladı. Savaş sürüyordu ve Türkiye'nin zamanı da geçiyordu. Bu Türkler için üzerinde önemle durulması gereken bir konuydu. İnönü şu anda Türkiye'nin elinde malzeme bulunmadığını ve kendisine iki aylık bir hazırlık dönemi verildiğini belirtti. O, bu süreyi yeterli bulduğunu söyleyemezdi. Bunun üzerine Churchill bu toplantıda bir sonuca varmanın mümkün olamayacağını söyledi. O konuyu ertesi günü askeri uzmanlardan alacağı bilgilerin ışığı altında İnönü ile birlikte bir kez daha incelemek istiyordu. Roosevelt görüşmelerin sonuna kadar Kahire'de kalmayı çok arzu ettiğini, ancak 7 Aralık sabahı ayrılmak zorunda olduğunu belirtti ve İngiltere Başbakanına vekâlet verdi. Bu görüşme de böylece sona ermiş oluyordu⁹¹.

7 Aralık 1943 sabahı İngiliz ve Türk heyetleri biraraya gelerek Kahire Konferansı'nın kapanış görüşmesini yaptılar. Churchill 15 Şubat'ta uçaklar yerlerini alacak şekilde bütün ön hazırlıkların tamamlanmasını istiyordu. Eğer bu tarihten sonra Ankara Müttefik filolarını kabul etmeyip, Türk ordusu için istenilen malzeme konusunda görüşmeleri uzatmak isterse, filoların başka yerlere gönderilmesi gerekecek ve böylece Türkiye ile yapılacak işbirliği konusu da kapanmış olacaktı. İnönü'yü iknâ etmeye çabalayan İngiltere Başbakanı Bulgarların saldırmayacağı görüşünü tekrarlıyordu. Çünkü bu durumda Yugoslav cephesindeki 9 tümenlerini geri çekmek zorunda kalacaklarını ve Almanların da buna razı olmayacağını söylüyordu.

⁹¹ Bu görüşmelerin ayrıntıları için Bk. *The Conferences at Cairo and Tehran*, 1943, s. 740-47

İnönü savaşta bütün tehlikelerin var olduğunu ve bunların göz önünde bulundurulması gereğine değindi. Türk hükümeti Almanya'nın Kırım'dan Rodos'a kadar uzandığını ve Türkiye'nin çenber içinde kaldığını görüyordu. Onlar Almanya'nın elindeki taze kuvvetleriyle saldıracağını sezinliyorlardı. Bu şartlar altında Türkiye'nin elinde temel ihtiyaç malzemesinin en azı dahi bulunmayacak olursa, karadaki durumları bir hayli sarsılmış olacaktı. Kendisinin Millet Meclisinden almış olduğu yetkiler iki aşamayı öngörüyordu, önce hazırlık ardından etkili işbirliği planlarının yapılması. Şimdi ise bu yetkileri aşan bir konu üzerinde kesin bir cevap verebilmek gerçekten çok zordu. Oysa İngiltere Başbakanı kesin bir yanıtın çok kısa bir süre içinde verilmesini istiyordu, İnönü buna rağmen Ankara'ya döndükten sonra üç veya dört gün içinde açık ve seçik bir cevap verebilmek için elinden gelen herşeyi yapacaktı. Churchill kesin bir yanıtın 15 Şubat'tan önce verilmesinin gerekmediğini, ancak bu arada hazırlıklara derhal başlanması lâzım geldiğini vurguladı. İnönü, teknik konuların daha ayrıntılı bir biçimde incelenmesi için Ankara'ya bir uzman gönderilmesini istedi. Türkiye görüşmeleri uzatmak istemiyor, ancak pratik nedenler bakımından genel bir planın yapılması üzerinde duruyordu. Böyle bir planın 15 Şubata kadar yapılması da imkânsız değildi. Churchill, Cumhurbaşkanı'nın ulaşım zorluklarını da göz önüne alarak uzun süreli bir donatım programını düşünmesi halinde, görüşmelerin ürününü veremeyeceğini söyledi. İnönü 15 Şubat'a kadar her iki tarafça uygun görülen bir plan hazırlanacak olursa, Churchill'in stratejisinin yürürlüğe gireceğini, aksi takdirde İngiltere Başbakanı'nın politikasını değiştirmek hakkına sahip olacağını bildirdi.

Bundan sonra konuşmalar sertleşmeye yüz tuttu. Churchill bu büyük bir politika değişikliğine neden olacaktır deyince, Menemencioğlu İngiliz-Türk ittifakının ne olacağını sordu. İngiliz devlet adamı şöyle yanıtladı. Dostluk sürecek, fakat savaşta güçlü bir müttefik olarak Türkiye'nin artık hiçbir önemi kalmayacaktı. Savaş Türkiye olmaksızın da kazanılacaktı. Oysa bu ülkenin savaşa katılması Müttefikler için çok önemliydi ve böylece Türkiye de aralarına girme fırsatını kazanmış olacaktı. Churchill Almanların İstanbul ve İzmir'i bombalamıyacaklarını garanti edemeyeceğini söyledi. Ancak İngiliz filoları Türkiye'de üslenirse Almanlar ağır kayıplar vereceklerdi. O, Şubat ayının sonuna doğru durumun Türkler için daha güvenilebilir şekle geleceğini sanıyordu. Durumun şimdi değil, o zaman değerlendirilmesi daha da kolaylaşacak ayrıca 15 Şubata kadar yapılan hazırlıklar da, Türkiye'yi mutlaka savaşa girme kararı vermeye zorlayacak gelişmeler olmayacaktı. Başbakan bundan sonra İnönü'ye bir doküman uzattı:

1. 15 Şubat'a kadar hava hazırlıkları yapılacak ve diğer malzeme gönderilecek.

2. Savaş planı üzerinde görüşmeler yapılacak

3. Silah ve cephanenin gönderilmesi programı yapılacak.

Müttefikler 15 Şubat'ta filolarını yollamak için izin isteyecekler. Eğer verilen cevap olumsuz ise, Müttefikler bütün kaynaklarını başka bir cepheye yöneltecekler ve Türkiye ile savaşta işbirliği umudunu keseceklerdi. Verilen yanıt olumlu ise,

1. Kara ve hava kuvvetlerine ait silahların gönderilmesi programına ivedilikle devam edilecek.

2 Türkiye'nin deniz yolu açılacak (İngiliz deniz birliklerinin Karadeniz'e girmesi ve Rusya'ya ikmal yapılması.)

3. İngiliz tanksavar ve zırhlı birlikleri ile destek yapılacak.

4. Müttefikler ile Türkiye arasında kararlaştırılmış bulunan plan bütün yönleri ile uygulanacak ⁹².

İnönü bunu okuduktan sonra, herşeyin açık olduğunu ve söyleyecek bir sözü bulunmadığını belirtti. Churchill bundan sonra iki şeyin yapılması gereğine değindi. İnönü Millet Meclisine danışarak cevabını dört veya beş gün içinde verebilirdi. Bu arada hazırlıkların hızlandırılıp, teknisyenlerin gönderilmesi çalışmalarına yer verilebilirdi. Bunun üzerine Türk heyeti beş gün içinde gönderilecek teknisyen sayısını 250 olarak kabul etti. Bu aşamada İngiliz kurmayları da toplantıya katılarak Churchill'e bir rapor sundular. Dolayısıyla 15 Şubata kadar Türkiye'ye 53.900 tonluk malzemenin karadan demiryolu ile gönderilmesi ve çok sayıda malzemenin deniz yolundan taşınabilmesi mümkün olacaktı.

Daha sonra şu husularda karar alındı:

1. İngiliz uzmanları Ankara'ya geleceklerdi. İnönü bunu kabul etti.

2. Mareşal Fevzi Çakmak ve yardımcısı General Kâzım Orbay ile Türk Genel Kurmayından donanmayı temsil eden yüksek rütbeli bir subay Kahire'ye geleceklerdi. İnönü Ankara'ya dönünceye kadar bu hususta kesin bir yanıt veremeyeceğini söyledi.

3. Bu aşamadan sonra Ankara'ya daha çok İngiliz subayı gönderilerek konunun incelenmesine devam edilecekti ⁹³.

İnönü bu çetin görüşmeler sonunda, herhangi bir savaş yükümlülüğü altına tarih olarak girmeksizin ve 15 Şubat 1944'e kadar da süre kazanarak Kahire'den ayrılıyordu. Türk diplomasisi böylece, 1943 Ekimindeki

⁹² Aynı,s. 754.

⁹³ Aynı,s. 755.

Moskova Konferansı'nın stratejsini de yıkmış oluyordu, zira Kahire'ye gelirken Müttefiklerin, özellikle İngiliz ve Sovyetlerin istedikleri en geç 1 Ocak 1944'de Türkiye'nin muharip durumuna girmesiydi.

Cumhurbaşkanı Ankara'ya döner dönmez (8 Aralık) kabineyi Çankaya'da toplantıya çağırmış ve yapılan görüşmeler hakkında bilgi vererek izlenecek politika konusunda hükümetine danışmıştı. Saat 16.00 da başlayan bu gizli toplantı ertesi sabah üçe kadar sürmüştü. Hükümet üyeleri Kahire'de izlenen politikayı onaylamışlar, Mareşal Fevzi Çakmak da hazırlık yönünden Türkiye'nin büyük eksiklikleri olduğunu, Adana'da söz verilen malzemenin teslim alınmadığını ve Birinci Dünya Savaşında yapılan hatanın tekrarlanmamasına özellikle parmak basmıştı. Kendisi ilerlemiş yaşına rağmen İngilizlerle askeri konuları Kahire'de görüşmeye hazırdı⁹⁴. Ancak İngiliz uzmanları Ankara'ya geleceklerine göre, Türk Genel Kurmay Başkanı'nın İnönü'den hemen sonra Kahire'ye gitmesi, izlenmekte olan diplomasi açısından sakıncalı görülmüştü. Böylece İnönü savaş konusunda güven oyu almak üzere Millet Meclisi'ne gitmiyor ve İngilizlerle Ankara'da yapılacak askeri görüşmelerde göz önüne alınması için Knatchbull-Hugessen'e 12 Aralık'ta bir ihtiyaç listesi gönderiliyordu. İngiliz elçisi bunu alınca hayal kırıklığına uğramıştı:

Türklerin askeri isteklerini Açıkalin (Dışişleri Genel Sekreteri) gece yarısı bana getirdi. Onlar yerlerinden bir santim dahi kımlıdamış değiller. Durum son derece umutsuz görünmektedir⁹⁵.

Nitekim 1944 Ocağının ilk haftası içinde Hava Mareşali Linell ve General Kâzım Orbay arasında yapılan görüşmeler, daha ilk başta çıkmaza girmiş oluyordu. Şöyle ki, İngilizler hava alanlarının biran önce hazırlan-

⁹⁴ Suat Hayri Ürgüplü'nün Politika ve Diplomaside 40 yılı, *Hürriyet*, 28 Aralık 1982. *Hürriyet* gazetesinin yukarıdaki tarihte yayınladığı anıların Kahire ile ilgili pasajlarına bakıldığında, İnönü'nün Ankara'da kabinesine yaptığı açıklama ile Konferansta izlediği politikanın çelişkili olduğu görülmektedir: "Paşa savaş nedir bilirim, kısa sürede nasıl hazırlanabiliriz demiş ve Türkiye'ye dönüp arkadaşlarımızla görüşüp danışmadan kesin bir cevap veremeyeceğini belirtmişti. Fakat Roosevelt ve Churchill'in ısrarı karşısında 1 Mart 1944'de savaşa hazır olamayacağımızı, tarihin 1 Nisan 1944 olarak saptanmasını istemiş, Roosevelt 1 Nisan Avrupa'da herkesin birbirini aldattığı gündür, gelin bunun arasını bulalım, 15 Mart yapalım deyince de Müttefiklerin yanında savaşa gireceğimiz tarih belli olmuştu." Oysa görüşmelerdeki sert tartışmalar, böyle bir kararın çok gizlilikle dahi alınmış olduğu izlenimini kesinlikle yansıtmıyor.

⁹⁵ Sunday December 12: I received Turkish military demands at midnight brought by Açıkalin. They haven't budged an inch. It looks pretty hopeless. Knatchbull-Hugessen Diaries, KNAT 1/14, s. 83. Churchill College Archives-Cambridge.

masını, Türkler de Almanların gücünün, İngiliz istihbaratı hesaplarının on katı olduğunu ileri sürerek kendilerini savunmak için 180 000 ton malzeme ve 68 000 ton da yakıt istiyorlardı⁹⁶. Hatta bu koşullar altında Londra, Türkiye'nin böyle bir cesareti Washinton'tan aldığını sanmıştı:

İngiltere hükümetinin çok gizli bir kaynaktan öğrendiğine göre Türk yetkilileri, Amerika'nın Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda İngiltere kadar ısrarlı olmadığı ve bu konuda Türkiye'ye yalnızca İngiltere'nin baskı yaptığı izlenimini gütmektedirler⁹⁷.

Oysa Amerikan elçisi Steinhard'ın, Ankara'da İngiliz politikasını desteklemek için aldığı talimat da sonucu değiştirmemiş ve çıkan görüş ayrılıklarından dolayı, İngiliz askeri heyeti 3 Şubat'ta ansızın başkentten ayrılmıştı. Böylece 15 Şubat programı da askıya alınmış oluyor ve Türkiye'yi savaşa sokma girişimleri sonuç vermiyordu. Türkiye kendi milli çıkarları doğrultusunda savaşa katılmamış, ancak daha sonra değişen stratejik ve siyasal koşullar dolayısıyla, önce Nisan 1944'de Almanya'ya krom sevkiyatını durdurmuş, Haziran'da diplomasi gereği Menemencioğlu'nu görevden alıp, 2 Ağustos 1944'de de Berlin ile ilişkilerini keserek, Müttefiklere karşı izlemiş olduğu iyiliksever tarafsızlık politikasından, Müttefik yanlısı bir politikaya resmen girmişti.

EKLER

EK I: CAB 66/45 PUBLIC RECORD OFFICE

Record of Informal Meeting Held At President İnönü's Villa, 4th December 1943

Present: President İnönü, M. Numan Menemencioğlu, The Prime Minister, Mr. Eden, Sir Alexander Cadogan, Sir Knatchbull-Hugessen.

THE PRIME MINISTER opened by explaining that the situation had improved greatly since the Adana meeting. Next year would be a crucial year. Germany would be attacked from all sides and would be beaten, if not we should go on. This meant that the danger to Turkey was much less. Therefore we wanted to discuss the situation freely as friends. Speaking

⁹⁶ Steinhard to Secretary of State, Ankara, January 18, 1944, Steinhard to Secretary of State, Ankara, February 4, 1944, *Foreign Relations of the United States*, 1944, cilt V (The Near East,) Washington D. C, 1965, s. 816, 818. E. Weisband, *Turkish Foreign Policy, 1943-1945*, s. 220.

⁹⁷ Memorandum by the Secretary of State (Cordell Hull) to President Roosevelt, January 8, 1944, *Foreign Relations of US*, cilt V, s. 814

frankly, it was very important to begin at once the reinforcement of Turkey's aerodromes, to multiply the defence of Turkish cities, to instal anti-aircraft guns, radio location.. and to provide experts. But the experts must be sent in thousands. They could come in mufti. It was important to diminish the risk which would arise when the Germans attacked. Preparations must be increased. As an instance the Prime Minister mentioned that the Germans must be fully aware of the meetings going on in Cairo at the moment. They did not attack because the defences were so strong. We could do the same thing for the Turks and could begin at once if they would let us. We were not ready to attack in the Near East. The present period was an interval during which the Turks must be got ready. Nevertheless time pressed.

PRESIDENT İNÖNÜ said that suggestions had already been made by His Majesty's Government for certain preparations to be undertaken. The Turks replied that they would agree to everything except the infiltration of personnel. Personnel could not be camouflaged.

THE PRIME MINISTER said that this could be discussed. The Germans could be given vague answers. The direct threat would be from Bulgaria, but this had been mentioned to the Soviet Government. Stalin has stated that if Turkey declared war on Germany or was attacked by Germany and if in consequence Bulgaria attacked Turkey, Russia would at once declare war on Bulgaria. Marshall Stalin was absolutely clear about this. There was therefore no question of Russia and Bulgaria joining against Turkey. If we could prepare Turkey against air attack, he was certain that Turkey would be safe.

PRESIDENT İNÖNÜ said that the answer given on the 17th November by the Turkish Government to the question asked of Numan in Cairo had simplified the position. But there was the practical side to be considered. If the British had fulfilled the Adana promise Turkey would have been much more ready.

THE PRIME MINISTER pointed out that the danger was now much less.

PRESIDENT İNÖNÜ said that the position was that we had decided to reinforce the Turkish Army but the tempo had been very slow.

THE PRIME MINISTER remarked that in any case we had spent \$ 23 million on it.

PRESIDENT İNÖNÜ said that the position against the German air-attack was feeble. On land also it was weak when the Bulgarian army was considered. Turkey must be able to avoid destruction at the beginning.

THE SECRETARY OF STATE suggested that infiltration, including infiltration of troops, should be put into motion as quickly as possible.

PRESIDENT İNÖNÜ said that this would bring an immediate declaration of war on Turkey of which she was not yet prepared. If war were to become a fait accompli now, what object would there be. What purpose could Turkey serve and what contribution could she make?

THE PRIME MINISTER said Turkey could make the greatest possible contribution. He did not now ask Turkey to invade Bulgaria, though this might arise later. But it was likely that in the event of Turkey entering the war Roumania might drop out. She had already made proposals for surrender.

PRESIDENT İNÖNÜ said that in the present passive position of Turkey she could do nothing. Their efforts would be negligible.

THE PRIME MINISTER expressed disagreement with this. If we could use the Turkish bases we could dominate the islands, the fleet could get up to the Straits, we could chase the German air-forces out of the Aegean and attack enemy convoys. In fact we could clear up the whole region. Turkey need only stand to arms and give us the necessary bases. It was for Turkey to choose the extent of her effort. Once her defences were completed her position would be good. If for instance the opportunity came next year we could go ahead. Possibly if Bulgaria became aware of the Russian intentions she would not declare war on Turkey.

PRESIDENT İNÖNÜ said that we were discussing the same question as had been put by the Foreign Secretary to Numan a month ago. We were asking Turkey to act as a base while remaining on the defensive till the moment came for action whether alone or jointly. Co-operation on land in the event of attack was not at present foreseen. As to air no plan for reinforcement had been envisaged. What was the plan for this?

THE PRIME MINISTER said that at least 20 squadrons would be provided and that the United States of America would provide bombers. The latter was not yet arranged but it would be easy. Turkey's requirements in tanks might also be met, but rail transport was difficult. Sea transport would be necessary.

PRESIDENT İNÖNÜ said that after the proposals put to the Turkish Government last week they were already beginning forming batteries. But the British idea was that preparations should be made for defending their own bases.

THE PRIME MINISTER said that these preparations would also protect Turkey.

THE PRESIDENT said that all this was part of a plan decided on by the General Staffs, but it was also necessary to strengthen the Turks themselves apart from this plan.

THE PRIME MINISTER said that when Turkey had taken her decision in principle and secretly we could at once decide all these points and decide how to make Turkey as strong as possible for the rupture. Every day was of value. It was necessary to take risks to get things ready. We must decide how many guns we required, where they were to be placed etc. As soon as the policy had been settled things could be arranged.

PRESIDENT İNÖNÜ said that the Allies were occupied and could not at present contemplate co-operation in the neighbourhood of Turkey.

THE PRIME MINISTER agreed. We were occupied elsewhere. But the Turkish army was strong though not fully equipped. It would be a serious thing to attack Turkey. It would be impossible to maintain, four or five British divisions in the Aegean at present. It was important that Russia was inviting Turkey to enter the war. He was certain that Russia would keep good faith. If Turkey agreed to come in she would be seated with the victorious Powers. Great Britain and the United States gave their full assent to the Russian invitation. It was, of course, impossible to foresee the future, but Russia had again signed with ourselves and the United States a guarantee of the independence and integrity of Persia.

PRESIDENT İNÖNÜ remarked that the Germans had prepared the Bulgarian Army better than we had prepared the Turks.

THE PRIME MINISTER said that this was quite true. At the beginning of the war Turkey felt conscious of her strength. But the importance of mechanised and motorised equipment had since become clear. The Turks did not possess this, and therefore turned to us. We had once been in the same state. Now, however, there were arms and equipment in abundance and stocks were developing though transport and training present difficulties. Since Adana the picture had greatly changed.

PRESIDENT İNÖNÜ said that at the meeting which was to take place at 5 o'clock he would explain the Turkish position officially. In effect, the answer would be as follows.

This winter, without preparation, to risk provoking a declaration of war and being destroyed, Turkey could not enter the war. If the Prime Minister thought Turkey would be of use, the National Party had already been

consulted and Turkish policy had been reaffirmed in principle. Turkey was the ally of Great Britain and must work with her, but not for objects of little importance. It was therefore necessary to make a plan for the preparation of the Turkish Army. Let Great Britain make logical proposals. The object was to strengthen the Turkish Army. After that a military plan, including the action to be taken by Turkey, should be made. At present His Majesty's Government had asked for stronger defensive preparations, after which Turkey is to provide bases for the British and nothing else.

THE PRIME MINISTER said "no", the more Turkey could do the better. We must make plans prudently and not advance against strong lines without preparations. As soon as Turkey was in the war we would help to the utmost. But the necessary arrangements must be made. The period of danger would be while Turkey was being fitted out and when the enemy became annoyed by these preparations.

PRESIDENT İNÖNÜ said that the infiltration of the personnel must not be allowed to become a cause of provocation. If Turkey were attacked, British aeroplanes would at once arrive. Therefore, the aerodromes must be ready.

THE PRIME MINISTER said that the period of danger would be before the arrival of British support.

PRESIDENT İNÖNÜ, referring to the proposals put to the Turkish Government last week, said that they would do their best to meet our requirements.

THE PRIME MINISTER said the political future was important and must be borne in mind. Russia would be very strong. It would be best to be on the side of Russia and also of the United States and Great Britain. Our confidence in Russian loyalty had increased since the Tehran meeting. Russia desired Turkish friendship and was not likely to betray Turkey.

PRESIDENT İNÖNÜ said that solidarity with Britain pleased Turkey. They had no suspicions, but it was first necessary to consider the practical side. No plans were possible without adequate preparations.

THE PRIME MINISTER said that these plans were to be examined. Time must not be lost. We must push the preparations on quickly and not fear the reactions of the enemy.

M. MENEMENCİOĞLU said that Turkey did not fear the period of preparation. Risk must be taken.

THE PRIME MINISTER said that perhaps in a few weeks, when Turkey was equipped, they would be ready to take their decision. The

decision was for Turkey, but it was for the Allies to make that decision possible. Perhaps the entry of Turkey into the war by itself would bring about the collapse of Hungary and Roumania, and perhaps even of Bulgaria. If that were to occur the Germans would be driven back to the Danube. Turkey would have rendered a vast service.

PRESIDENT İNÖNÜ said that Turkey must be prepared. He was glad to see that Mr. Churchill had returned to the position at the Adana meeting. He agreed that there was not a moment to lose. He went on that it was essential His Majesty's Government should say that Turkey had been faithful to the Alliance.

At this point the discussion had to be suspended, as it was time for the General meeting.

EK II: CAB 66/45 PUBLIC RECORD OFFICE

Record of a Meeting Held at 4 P. M. on 6th December at President İnönü's Villa

Present: President İnönü, M. Menemencioglu, M. Acikalin, The Prime Minister, The Secretary of State, Sir H. Knatchbull-Hugessen.

THE PRIME MINISTER said that he had tried to put on paper the plan of action as he saw it. He gave the President a paper to read which he had prepared the same morning. He explained that it was only unofficial and represented his own thoughts. He was prepared to discuss Turkey's political position and the positive action which Turkey could take, but he did not intend to force the pace.

PRESIDENT İNÖNÜ said that the Prime Minister had asked for a plan of operation.

THE PRIME MINISTER explained that this was a preliminary plan.

THE PRESIDENT went on to say that Turkey asked for a plan of co-operation. As President İnönü saw, it, in the present plan Turkey was to await enemy action and always be ready for German or Bulgarian intervention. During this time the Turkish task would be to furnish bases for the Allies.

THE PRIME MINISTER replied that as soon as the Allied squadrons came in, Turkey would have considerable defence. The Germans were not so powerful now as in January. If Turkey wanted to do more, this might be arranged. The best thing for Turkey was to be as strong as possible before the decisive moment. In addition, discussions would take place during the preliminary period for a positive plan of action by Turkey for the moment when Turkey declared war. The General Staffs would arrange this.

Armoured divisions and two or three anti-tank ragiments would be sent, subject to transport. As soon as Smyrna and the route to the Straits was open much more could be done.

THE SECRETARY OF STATE said that once the Aegean was open it might be possible to put a small British armoured force beside the Turks.

THE PRIME MINISTER said that there were also great political questions-the pledges to be given to Turkey by the United States, Great Britain and Russia. The basis of it all was to take Turkey into comradeship. Turkey was not asked to exhaust her resources. The mere fact of Turkey's early entry into the war might result in the collapse of the Balkan satellites. Turkey would not be secure until the air squadrons had been flown in. She would be bombarded but not invaded.

THE PRESIDENT, summing up, understood that till March or afterwards, until Germany had been encircled, Turkey would remain alone, except for the protection of the air squadrons which the Allies could send. It was difficult for Turkey to decide. Another essential thing to know was whether the Secretary of State proposed that this decision should be taken by the end of the year.

THE PRIME MINISTER said "No". It should be taken two months later.

PRESIDENT İNÖNÜ said that the National Assembly had discussed this and had decided on the line of action which he should take in the conversations. The present proposal was something different. It presented great difficulty. He understood the political side of the matter, but argued that Great Britain did not contemplate allowing time for the equipment of the Turkish army.

THE PRIME MINISTER said that time pressed. If Turkey lost four or five months matters would proceed without the Turks. It was important for Turkey to be on the side of the United Nations. Possibly in six months time we should not require the Turks. He desired fellowship. Turkey should decide now. If within six months Turkey did nothing and took no risks her position would suffer. We all had difficulty in handling Russia. Turkey would be secure if she was allied with Russia. It was impossible for Turkey to remain in the coulisses. We were suggesting a wise method of procedure.

PRESIDENT İNÖNÜ said that Turkey was now on a peace footing. To get on to a war footing they would require the necessary equipment.

THE PRIME MINISTER said that the equipment could not be provided until the road was open. The scheme which he proposed was the only solution. He did not ask for an immediate answer.

SOĞDLULARIN ORTA-ASYA'DAKİ FAALİYETLERİ

Prof. MASAO MORI

Sayın başkan, Sayın bayanlar ve baylar; bugün huzurunuzda bir konuşma yapmak benim için büyük bir onurdur.

1956 yılında, Moğolistan'daki Bugut şehrinin on kilometre batısında Arahangay aymağı bölgesinde bir yazılıtaş bulunmuştu. İki Rus bilgini, S. G. Klyastornyj ve V. A. Livşits, 1971 ve 1972 yıllarında yayınladıkları yazılarda, bunun Soğdça bir yazıt olduğunu belirtmişlerdir.

Kendim, bu "Bugut Yazıtı" denilen yazılıtaş, 1972 yılında Japon bilim çevresine tanıtmıştım. Ve Prof. Saadet Çağatay ile Doç. Semih Tezcan, sözünü ettiğim bu yazılıtaş, 1976 yılında "Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten" dergisinde Türk bilim çevresine tanıtmışlardır.

Yukarıda sözünü ettiğim iki Rus bilginiye göre, bu yazıt, I. Göktürk İmparatorluğu zamanında, Mahan Tegin adlı soylu bir kişi için dikilmiştir. Ve Sayın Çağatay ile Tezcan, tanıtmaya yazılarında; "Oldukça gelişmiş bir yazı dilinin örnekleri olan Eski Türk yazıtlarının eski bir geleneğe dayandığı açıktır. Bu geleneğin kurulmasında Soğdluların oynadığı rolü aydınlatmak bakımından, Bugut Yazıtı büyük önem taşımaktadır. Bu konuda ayrıntılı çalışmalar yapılması gerekir. Şimdilik, yalnızca 6. yüzyıl sonlarında Türk Kağanlığında Soğutçanın yazı dili olarak kullanılmakta olduğunu söyleyebiliriz". demektedirler.

Kendim, şimdilik bu nazariyeleri destekliyorum. Ve birkaç bilgin, Soğdluların sadece Moğolistan'daki ve Göktürk İmparatorluğu zamanındaki faaliyetleri üzerinde durmuştur. Fakat, Soğdlular, Göktürk İmparatorluğu zamanında birdenbire Moğolistan'a gelmiş değildir. Soğdlular, önce de, Orta-asya ve Moğolistan'da çeşitli sahalarda faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunu açıklamayınca, I. Göktürk İmparatorluğu zamanındaki Bugut yazıtının dikilmesinin nedeni de açık olmayacaktır. Burada, özellikle Çin kaynaklarına dayanarak, Soğdluların, Orta-asya ve Moğolistan'daki faaliyetlerini açıklayıp, Bugut yazıtının dikilmesinin temelini belirtmeye çalışacağım.

Soğdluların anavatanı, elbette, Maverâünnehir, yani Sogdiana ülkesidir. Bu bölgede bilindiği gibi, Semerkand, Buhara, Kişş, Taşkent gibi çok sayıda vaha devletleri bulunmaktaydı.

Vaha tarımcıları genellikle, yararlandıkları su miktarı sınırlı olduğu için, örneğin sulama kanalları yaparak önlemler alsalar bile, tarım alanlarını belli ölçüler dışında genişletememekteydiler. Bu nedenle, tarımdan taşan nüfusun çıkış yolunu zanaat ve ticaret faaliyetlerinde aramak zorunda kalmışlardır. “Ancak bu bölgenin coğrafi konumunun Soğdluların ticaret faaliyetlerinde son derece yararlı bir rol oynadığı düşünülmektedir.” diyen Japon tarihçisi Prof. Akira Haneda, bunu; “(Sogdiana’nın), Chang Ch’ien’in Orta-asya seyahatı vesilesiyle açılan ve “İpek Yolu” denen, Çin ile Batı Asya ve Avrupa’yı birbirine bağlayan Doğu-Batı kervan ticareti yolunun stratejik bir yerinde bulunmakla kalmayıp, güneyde Hindistan’a ulaşan, kuzeyde Kuzey Asya’nın steplerine bağlanan, güney ve kuzeyi birbirine bağlayan ulaşım açısından da stratejik bir yere sahip olmasıyla” açıklamaktadır.

Sogdiana devletlerinde tüccarların, soyluların hemen altında yer alması, bu arada, bunların “kent soylularına katılmış olmaları”, Soğdluların ticari faaliyetlerinin canlılığından kaynaklanmakta, bu canlılığın kaynağı da “bu yörenin coğrafi konumundan” gelmektedir.

“Eski T’ang Tarihi” (Chiu T’ang Shu) ve bunun gibi Çin kaynaklarına göre, “(Soğdlular) çocukları olduğunda, mutlaka ağızlarına bir malt şekeri koyarlar, avuçlarına yapışkan sürerler. Bu çocuklar büyüdüğünde, dillerinin tatlılığının malt şekeri gibi olması, avuçlarına aldıkları paranın yapışkan gibi yapışıp kalabilmesi içindir. Bu kişiler barbar yazısı, yani Soğd yazısı öğrenirler, iyi tüccar olup, ufacık bir çıkar için mücadele ederler. Erkekler 20 yaşına geldiklerinde ticaret için komşu ülkeye seyahate gönderilir, hatta, Çin’e bile gelirler. Ticari çıkar olan bir yerde onların izine rastlamamak mümkün değildir.

Soğdlu tüccarların en geç, 1. yüzyıldan sonra, Sonraki Han Hanedanı döneminde, yoğun biçimde Çin’i ziyaret ettikleri, “tüccarlar ve satıcılar her gün sınırdan geliyorlar” sözlerinden açıkca anlaşılmaktadır. Sonraki Han Hanedanı başlarındaki Fu-po (general) Ma Yüan ile ilgili olarak, kendisinin maiyetinin “Fu-po (general) Hsi-Yü’nün (Türkistan’ın) tüccar barbarları gibidir. Bir yere gidince orada kalır” diyerek O’nun eleştirdiğinin söylenmesi o zaman “Hsi-Yü’nün (Türkistan’ın) tüccar barbarları”¹ nın

¹ Bugün “barbar” veya “barbarlar” sözcüğü ile çevirdiğim Çince kelime “Hu” veya “Hu-jen”dir. “Hu” veya “Hu-jen” sözcüğü, asıl olarak, Moğolistan’daki göçebeleri, özellikle

“bir yere gidince orada kalıp” alışveriş yaptıklarının, bu sırada Çinliler tarafından gayet iyi bilindiğini ifade etmektedir.

Böylece, Soğdlu tüccarların “vaha yolu” boyunca Çin’i hedef alarak sürekli ilerlemiş oldukları farzedilirse, bu “vaha yolu”nun doğu ucu denebilecek, Çin ile Orta-asya’yı birbirine bağlayan “köprü” “T’ung Lang” yani, Ho-hsi’deki Hui Lang (batıda Tung Huang’dan doğuda kuzeye kıvrılan Sarı Nehir yakınlarına değin uzanan vahalar)’ın bunların ticari faaliyet üssü olması doğaldır.

Çin’de Wei Devleti’nin T’ai-ho dönemi sırasında (227-233), Tun Huang’ı gücü büyük aileler elinde tutmakta, “Tükistan’ın karışık barbarları” buraya gelip bu kişilerle sadece işbirliği yapmakla kalmayıp, bunların başkent Lo Yang’a değin uzandığı söylenmektedir. 16 Devlet zamanında (304-439), sözü edilen Ho-hsi yöresi merkezi Çin’deki karışıklıklar üzerine bağımsız olmuştur. Bu bölgede Önceki Liang (317-376), Sonraki Liang (386-403), Güney Liang (397-414) Batı Liang (400-421) ve Kuzey Liang (397-439) gibi sınır devletlerinin ortaya çıkmasında buradaki ticaret, özellikle, ticaret kervanlarının geliş gidişi ile transit ticaretinden gelen çıkarlar gözden uzak tutulmamalıdır.

Biraz önce sözünü ettiğim, Ho-hsi yöresindeki beş devletten biri olan kuzey Liang’ın To-pa Wei Devleti tarafından yıkılması sırasında “Su-t’e (Soğd) devletinden tüccarlar, önceleri çoğunlukla Liang topraklarına gelerek ticaret yapmaktaydılar. Kuzey Wei’nin (Tobgaçların), Kuzey Liang Devletinin başkenti Ku-ts’ang’ı ele geçirmeleri üzerine bu tüccarlar derhal tutsak edilmiştir. Kuzey Wei hükümdarı Kao Tsung’un (imparator Wen Ch’eng, 452-465) yönetiminin başlarında, Su-t’e hükümdarı elçi göndererek, bunların kefaletini ödemeyi rica etmiş, bir hükümdarlık buyruğu ile bu dilek kabul edilmiştir.” denmektedir. Biz bu yazılardan, Ho-hsi’nin hemen hemen doğu ucu olan Ku-ts’ang’da (şimdiki Kan-su Eyaletinin Wu-wei ili yakınlarında) yoğun bir ticari faaliyetin varlığını ve buranın, açıkça Soğdlu tüccarların elinde olup, Tarım Havzası’nın vaha devletlerini birbirine bağlayan “vaha yolu”nu aşarak Pamir’in yanından uzaklardaki Batı ile bağlandığını görmekteyiz.

Daha sonra, 553 yılında Batı-Wei hükümdarı-Fei Ti zamanında, Batı Wei’in Liang Eyaleti valisinin Kuzey Ch’i Devletine elçi olarak gidip,

Hsiung-nu’ları göstermekteydi. Fakat, özellikle İpek Yolu açıldıktan sonra, “Hu” veya “Hu-jen” kelimesi, yavaş yavaş Orta-asya’daki İranlılar, bilhassa, Soğdluları göstermeye başlamıştır. Örneğin; T’ang devrindeki şiirlerde söylenen “Hu” veya “Hu-jen”, Soğdlular anlamını, ve “Hu-chi” yani “barbar kızı” ise, Soğdlu kızlar anlamını taşımaktaydı.

ülkesine geri dönerken yolda, Liang Eyaletinin (Ku-ts'ang'in) batısında bir T'u-yü-hunların ticaret kervanına saldırarak, T'u-yü hunların yüksek devlet memurları ve generalleri ile birlikte "tüccar barbarlardan 240 kişi, 600 baş deve ve katır" ele geçirdiğini, bu arada el koydukları "ipekli kumaşların on binleri bulduğu" belirtilmektedir. Bu kayıtlardan, Soğdlu tüccarların, T'u-yü-hunların himayesine sığınıp, bundan yararlanarak büyük miktarda ipekliyi Batı'ya taşıdıklarını ileri sürmek olanaksız değildir.

Soğdlu tüccarların ticari gelişmelerinde bunların gittikleri yerlerde oluşturdıkları koloni toplulukları rol oynamaktaydı.

I-wu'nun (Hami = Kumul) "Çin açısından, çölü geçip, T'ien-shan'ın doğu ucuna ulaşmak için bir bakıma kara limanı" olmakla kalmayıp, T'ien-shan Sıradağı boyunca doğudan gelen İran kökenli tüccarlar açısından da Çin, ya da Moğolistan'a açılan "en doğudaki üs olduğu" (Hsiao Matsuda), burası ile ilgili olarak Stein'in bulduğu T'ang döneminin bir yazmasında "Sui Hanedanının Ta-yeh 6 yılında (610), kentin (I-Wu Kentinin) doğusunda toprak satın alınıp I-wu İlinin kurulduğu, Sui Hanedanındaki karışıklıklar üzerine burasının tekrar barbarların eline geçtiği, Ken-kuan'ın 4. yılında (630), Başkan Shih Wan-nien'in yedi kenti toplayıp Çin'e bağlandığı" görülmektedir.

"Yeniden barbarların eline geçti" dendiğine göre, Sui Hanedanı burasını satın almadan önce, buranın Soğdluların koloni topluluğu olması doğaldır; Sui Hanedanının sonlarındaki kargaşalıklar sırasında yeniden Soğdluların eline geçen bu yöre, daha önce belirtildiği gibi, 630 yılında Başkan Shih Wan-nien'in 7 kenti toplayarak Çin'e bağlaması sonucu, T'ang Hanedanının yönetimine girmiştir. Yazmada söz konusu edilen "7 kent", burada 7 yerleşim biriminin mevcut olduğunu belirtmektedir.

Bu arada, Başkan Shih Wan-nien'in soyadından, bu kişinin "Shih Devletinden" yani "Şaş'lı (Taşkentli) bir Soğdlu olduğu anlaşılmaktadır. Özetle, ne zamandan beri olduğu pek belli olmamakla birlikte, I-wu'da Şaş'tan gelen bir Soğdluyu lider yapan koloni toplulukları bulunduğu, bunların bu yeri bir üs yaparak, Doğu ile ticari ilişkilerini yürüttükleri anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, Shan-shan ile ilgili olan bir yazmada "Sui, Shan-shan Ucunu kurmuştur. Sui dönemindeki kargaşalıklar sırasında bu kent ortadan kaldırılmıştır. K'eng-Kuan yılı ortalarında (627-649) K'ang Devleti Başkanı K'ang Yen-tien, doğuya gelip, bu kente yerleşmiş, barbarlar da O'nun peşinden burada topluluklar oluşturmuşlardır." denmekte, ayrıca, bu kentin yakınlarında yine K'ang Yen-tien tarafından başka yerleşim birimlerinin de kurulduğu belirtilmektedir.

Kendisi, Sui Hanedanı sonlarındaki kargaşa döneminden yararlanarak, çok sayıda Soğdluyu belki de Semerkand'lıyı Lob-nor'un güney-batı yöresine getirmiş, ticari koloni toplulukları oluşturmuştur. Daha sonra, 691 yılı dolaylarında, K'ang Fu-yen adlı, yine Semerkand'lı birinin "Uç Generali" sıfatıyla bu toplulukların başına geçtiği bilinmektedir. Fu Tanyen adlı bu "Uç Generalinin" adının bir Mani rahibi ünvanı olup, "Fu-to-Yen" ile aynı anlamda, "Dini bilgileri bilen kişi" anlamındaki Soğdça bir kelimenin karşılığı olarak kabul edilirse, bu husus, Soğdluların sadece Mani Dinini değil, aynı zamanda, geniş çapta İran kültürünün de doğuya yayılmasında önemli bir rol oynadıklarını gösteren bir kanıttır diyebiliriz.

Buradan doğuya gidildiğinde, Tun-huang'a ulaşılır. Tung-huang Kalesinin doğusunda, yaklaşık 500 m. uzaklıkta, "olasılıkla T'ang dönemi başlarında-yani en geç Sui Dönemi, en erken 7. yüzyıl ortalarıyla sınırlı olarak-kurulmuş", An Ch'eng denen bir Soğd topluluğu bulunmakta, 8. yüzyıl ortalarında, K'ang Devleti (Semerkand), An Devleti (Buhara), Shih Devleti (Şaş), Ho Devleti (Kuşanya), Shih Devleti (Kişş) gibi devletlerden gelen Soğdlular-yaklaşık 300 hane, 1400 kişi-oturmakta, bunlar Çinli adını taşıyanlar ile birlikte yaşamaktaydılar.

Bu topluluklarda Zoroastar Dini tanrısının kutsal tapınağı bulunmakta idi. Bunlar halkın güvenini kazanarak Budizm'i de yaymışlardır. Burada oturan halk 8. yüzyıl ortalarında, "tarımla uğraşmaktaysalar da, ticaret faaliyetleri çok daha fazla ağırlık taşımakta", "sakinlerin çoğunluğu" tüccar olarak "bir yandan Doğu ile Batı arasında gidip, gelmekte, bir yandan da üç kuruşun peşinde koşmaktaydılar" denmektedir. (Prof. On Ikeda)

Daha doğuya gidersek, Chiu Ch'uan'a ulaşılır. Bu yöredeki "barbar" lardan An-Nuo-pan-t'o adlı, Buhara'dan bir Soğdlu 545 yılında Batı Wei'den Göktürklerin A-shih-na ailesine gönderilen elçilik heyetine başkanlık etmiştir. Ve daha önce belirttiğimiz gibi, Soğdluların "vaha yolu" boyunca doğuya gelip, özellikle, Ho-hsi'de ticari faaliyetlerle uğraştıkları ve ayrıca Soğdluların I-wu (Hami), Lob-nor'un güney-batısı, özellikle Ho-hsi yöresinin batı ucunda, Tun-huang yakınlarında koloni toplulukları oluşturdukları düşünülürse, aynı şekilde Soğd topluluklarının Tun-huang'ın doğusunda, Chiu-ch'uan'da bulunmuş olabilecekleri yadırgatıcı olmaya-caktır. An-Nuo-pan-t'o'nun böylece bir toplulukta yaşayan bir Buharalı olması gerekir.

Yukarıda sözünü ettiklerimiz, Çince tarih kaynaklarından öğrendiğimiz gerçekler olup, Soğdluların kendilerinin bırakukları belgelerde de ayrıca kanıtlanmaktadır. Sözünü ettiğim belgeler, Stein'in 1906 yılında Tun-huang'ın batısındaki gözetleme kulesi kalıntılarından Han dönemine ait

tahta üzerine yazılmış yazıtlarla birlikte, Soğdça belgelerden başka bir şey değildir. Bunların tarihleri ile ilgili olarak İngiliz W. B. Henning, 1948 yılında, burada kullanılan Soğd yazısı sili -Klasik Soğd yazısı-, kelime haznesinin özelliği ve diğer hususlara göre, bunları 4. yüzyılın başları olarak tarihlendirmektedir. Buna karşın, Prof. Akira Fujioda, kâğıt özelliğinden çıkarak, bunların 6. yüzyılın ilk yarısından kalmış olabileceğini de göz önünde tutmaktadır. Ancak, ben Soğd yazısı ve diliyle kâğıt özelliğinin tarihsel gelişimini pek iyi bilemediğimden, bu iki görüş konusunda bir seçim yapabilecek durumda değilim.

Ama, her halükârda, özellikle bunlardan birini, Chiu-ch'uan'da yaşayan bir Soğdlu tüccarın Semerkand'lı bir tüccara gönderdiği mektubu ele alacak olursak, bu belgeden, Soğdlu tüccarların Ho-hsi yöresinin batısından doğusuna kadar uzanan bölgedeki, Tun-huang, Ch'iu-ch'uan, Ku-ts'ang gibi vaha kentlerine gelip, ticaretle uğraşmakla kalmayıp, bu kentlerde koloni topluluklar kurup, bunları üs yaparak Çin'e vekillerini gönderdikleri, bunların vasıtasıyla Çin ticaretini yürüttükleri anlaşılmaktadır.

Bu arada, özellikle, "Semerkand'dan gelmiş olup, Tun-huang'da yerleşen soylular yüz kişiyi bulmaktadır." cümlesi dikkatleri çekmektedir. Bu cümle, burada görülen "soylular"ın aslında tüccarlar olduğunu, başka bir deyişle, Soğdlular açısından tüccarların "soylular"dan başka bir şey olmadığını işaret etmesi dışında, Tun-huang'da mevcut Semerkand'lı tüccar topluluğunun ne kadar büyük olduğunu, bu nedenle, bunlar tarafından Doğu ticaretine ne denli büyük bir canlılık getirildiğini ifade etmektedir. Prof. Ikeda'ya göre, "Çin toprakları, özellikle Kuzey Çin'in savaş ve ayaklanmalarla son derece karışık bir dönem içinde olmasına rağmen, Soğdlular ulaşım sisteminin bozuk olduğu bir ortamda bile Semerkand ile bağlantıyı koruyarak ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir."

Soğdlular, geniş anlamda Orta-asya'nın vaha halkı, Kuzey Asya'nın atlı göçebe halklarının saldırısına uğradıklarında direnmeden boyun eğmişlerdir. Ancak, buna karşın, kendileri atlı göçebe halklarının gücünden olumlu bir şekilde yararlanmışlardır. Böylece, ticaret alanlarının genişletilmesini ve ticari faaliyetlerinin geliştirilmesini düşünmüşlerdir. Göçebe güç açısından, Soğdlular, vaha halkı'nı elde ettiği ticari çıkarların bir kısmını, onların seyahat yollarının güvenliğini sağlama bedeli, bir bakıma, geçit vergisi ya da koruma vergisi olarak vermekteydiler. Böylece, göçebe güç ile Soğdlu tüccarlar ve vaha halkının ticaret kervanları arasında bir "symbiosis" (bir arada yaşama ilişkisi) oluşmuştur. Özetle, özellikle

Soğdluların ticari yetenekleri ile atlı göçebe halkın askeri gücü birbirini tamamlayarak, karşılıklı çıkarlar sağlamışlardır denebilir.

Bu, Göktürkler ile Sasani Hanedanı İranı ve Doğu Roma İmparatorluğunu ilgilendiren ipek ticareti meselesinde Soğdluların, özellikle bunların önderi Maniach'ın Göktürk göçebe gücünün maşası olarak görünmesinden bile açıkça anlaşılmaktadır.

Böylece, görüldüğü gibi, Soğdluların sadece “vaha yolu” boyunca ilerlemeyip, ülkeleri Sogdiana'dan kuzey-doğuya uzanarak göçebe gücün doğrudan doğruya yönetimi altındaki “step yolu” nu (T'ien-shan Sıradağlarının kuzeyinden doğu-batı yönünde uzanan yol) izleyerek, göçebelerin koruyuculuğunda, ticaret ağlarını Doğu'ya doğru genişlettikleri kolayca anlaşılmaktadır.

Bir örnek verelim: Jou-janların yönetimine giren Kao-ch'e-ting-lingler 485-486 yıllarında, A-fu-chih-lo'nun yönetiminde, Jou-janlara karşı çıkarak batıya göçüp, Altay Dağları ile T'ien-shan Dağları arasındaki Jungarya yaylasında bağımsız bir Kao-ch'e Devleti kurmuşlardır. Bundan kısa bir süre sonra, 490 yılında A-fu-chih-lo “tüccar barbarları” Kuzey Wei'nin (T'o-pa Wei'in) başkenti Lo-yang'a göndererek, bağımsızlığının gerçek olduğunu bildirdiği anlaşılmaktadır. Bu, Orta-asya'dan Kuzey Wei'i gözüne kestirerek gelen Soğdlu tüccarların Doğu T'ien-shan Dağlarının kuzey yamaçları ve Kao-ch'e Devletine ait Jungarya Yaylasından yola çıktıklarını belgelemektedir.

T'ien-shan Dağlarının kuzeyindeki “step yolu” boyunca Doğuya gelen Soğdlular, ayrıca önemli noktalardaki vahalarda ticari koloni toplulukları oluşturmuşlardır. Bu gerçekler, başka belgelerden de anlaşılmakla birlikte, bunu kesin olarak kanıtlayan, T'ang Hanedanının Budist rahibi Hsüan Chuang'ın “Büyük T'ang Hsi-yü Kayıtları”ndaki bir kayıttır.

Hsüan Chuang, 7. yüzyılın ilk yarısında, Batı T'ien-shan Dağlarının kuzeyinden batıya doğru giderken duyduklarını ve gördüklerini şöyle anlatmaktadır:

Isık Göl'ün kuzey-batısına doğru 500 küsur Li gidildiğinde Suj-ab Kentine varılır. Kentin çevresi 6-7 Li olup, çeşitli ülkelerin tüccar barbarları karışık olarak oturmaktadırlar... Suj-ab Kentinden Chieh-hsiang-na Devletine varıncaya değin uzanan bölge Soğd adıyla anılmakta, kişilere de Soğdlu denmektedir. Yazıları ve dilleri de bu adla (Soğd yazısı, Soğd dili olarak) bilinmektedir. Yapıları iriyarı olmakla birlikte insanları korkak karakterli olup, alışkanlıkları gayri samimilik ve sahtekârlıktır. Genellikle

ihtirash kimseler olup, baba-oğul para yapmak için yarışır². Varlığın fazla olmasına değer vermektedirler, aşağı ve asil tabaka ayırımı yoktur. Örneğin, zenginlikleri hesapsız olsa bile, giyecek ve yiyecekleri kaba ve kötüdür. Köylüler ve tüccarlar yarıyariyadırlar.

Suj-ab Kentinin batısına doğru gidildiğinde, 400 küsur Li mesafede Ch'ien-ch'uan'a (bugünkü Furunze'nin batısında, yaklaşık 120 km. uzaklıktaki Merke) varılır.

Ch'ien-ch'uan'nın batısına gidildiğinde, 140-150 Li mesafede Talas Kentine (bugünkü Canbul'a) ulaşılır. Kentin çevresi 8-9 Li olup, çeşitli ülkelerden yabancı tüccarlar karışık olarak oturmaktadırlar."

Burada, Hsüan Chuang, Soğdluları tanıtarak, ticaretle uğraşan Soğdluların karakterini, ayrıca bunların hasisliklerini ustalıkla tasvir etmekte, vaha halkının tüccarlar ve köylülerden oluştuğunu belirterek, bu noktaya dikkatleri çekmektedir.

Ancak, daha önemlisi, Hsüan Chuang'ın Suj-ab Kentinden Chieh-hsiang-na Devletine doğru uzanan toprakları "Soğd" diye adlandırıp, burada oturanlara "Soğdlu" dendiğini, burada kullanılan yazı ve dilin "Soğd yazısı ve Soğd dili" adıyla anıldığını söylemesidir. Zira, Suj-ab kenti, İngiliz Türkolog'u G. Clauson'a göre Batı T'ien-shan Dağlarının kuzeyinde, Chu Nehrinin güney kıyılarındaki, bugünkü Tomak'ın güney-batısına, 8 km. mesafede bulunan Ak Beşim Kalıntıları olup diğer taraftan Chieh-hsiang-na Devleti de Semerkand'ın güney-batısında, yaklaşık 60 km. mesafedeki, Kaşkaderya Kıyılarındaki Kişş'i (Shih Devleti) -şimdiki Şehr-i Sebr-i-işaret etmektedir.

Yani, yukarıda işaret ettiğimiz Hsüan Chuang'ın sözleri, bir "yabancı" olan Hsüan Chuang'ın gözünde, asıl Sogdiana'nın (Amu-derya ile Sirderya arasındaki bölge, özellikle Zerefşan Irmağı, Kaşka-derya kıyılarının) sınırları ötesinde, Kuzey-doğudaki Chu Nehrine kadar Soğdluların toprağı olarak kabul edilmekte, burada Soğd yazısı Soğd dilinin kullanıldığı belirtilmekte, ve bu arada kendisinin Suj-ab Kenti ile Talas Kentinde

² Tüccar olarak başarılı olmak için, Çin kaynaklarında anlatıldığı gibi bir kişinin son derece sahtekâr ve ihtirash olması gerekir. Japonya'da da "İyi tüccar, hırsız gibidir" diye bir söz vardır. Örneğin; ben Şiga vilayetinde doğdum. Şiga vilayetinin halkı eskiden ticari faaliyetleriyle ünlüydüler. Bu nedenle, bana "Siz nerelisiniz?" diye soranlara, "Şigalıyım" yanıtını verince, "Hırsızların torunlarısınız" diyenler vardır.

Buna karşılık, göçebeler, gene Çin kaynaklarında görüldüğü gibi, askeri gücü, saflığı veya tertemizliği ile ünlüydüler. Bunun gibi nitelikler, başarılı tüccar olmak için uygun değildir. Bana göre, başta Hsiung-nu'lar ve Göktürkler olmak üzere, atlı göçebelere, ticaret işini Soğdlulara bırakmasının nedenini özellikle burada aramız gerekmektedir.

“Çeşitli ülkelerden yabancı tüccarların (Soğdlu tüccarların) karışık olarak oturmakta” olduğunu işaret etmesi, Soğdluların tüccar olarak, anavatanları Sogdiana’yı terk edip, T’ien-shan Dağlarının kuzeyine kadar yayılarak, burada dağınık olarak mevcut bulunan vahalarda koloni toplulukları oluşturduklarını göstermektedir.

Türkçe’de “İt ürür, kervan yürür” diye bir söz vardır. “Nerede ticari çıkar varsa, onların izine rastlamamak mümkün değildir.” diye eleştirilen Soğdlu tüccarlar, ticari kazanç sağlamak için, Çinli bir şairin dizelerinde söylediği gibi, “Uçsuz bucaksız çölün (Taklamakan’ın) meşakkatlerini geçip, Pamir’in yüksek dağlarını aşıp”, ayrıca, göz alabildiğine uzanan stepleri geçerek, her türlü zorlukların üstesinden gelip,-it ürüse bile- Doğuya doğru yayılmışlar, neticede Moğolistan yaylalarında da izlerini bırakmışlardır.

Bu Soğdlu tüccarların ne zamandan beri Moğolistan yaylalarında faaliyet gösterdikleri açıkça bilinmemektedir. Ancak, “M. S. 52 yılında Kuzey Hsiung-nuları (Hunlar), yine Çin sarayına elçi göndermişlerdir. At ve deri elbiseler sunmuşlar, yeniden barış ilişkileri dileyerek, ayrıca müzik ile ilgili isteklerde bulunmuşlardır. Bundan başka, Türkistanlı konukları toplayıp, birlikte kabul edilmelerini istemişlerdir” denmektedir. Burada söz konusu edilen “Türkistan devletlerinden gelen konuklar”ın özellikle Soğdlu tüccarları işaret ettiğini yeniden söylemeye gerek yoksa da, “deri elbiseler” in samur derisinden yapılmış olabileceği söylenebilir.

Bunu kabul edecek olursak, yukarıdaki cümle, Hsiung-nuların Mançurya ve Sibirya’nın avcı halklarından samur derisi başta olmak üzere iyi kalite kürk ve derileri elde ederek kendi gereksinimleri dışındakileri “ipek ve at değişiminin” temeli olan at ile birlikte Çin’e gönderip, bu arada, Soğdluların kervanlarından yararlandıkları, böylece, Orta-asya’dan gelen kervan yolunun, artık bu sıralarda esas olarak Soğdlu tüccarlar eliyle, Çin’in batısındaki vaha bölgeleriyle kalmayıp, Kuzeyin Moğolistan yaylaları yoluyla Çin’e ulaştıklarını göstermektedir. Biz buradan, Moğolistan yaylalarındaki Hsiung-nular ile Soğdlu tüccarların sıkı bir ilişki kurduğunu öğrenmekteyiz. Ancak, bu Soğdlu tüccarların, Hsiung-nu İmparatorluğu sınırları içinde koloni toplulukları kurup kurmadıklarını kesin olarak kanıtlamayız.

Bizim, Moğolistan yaylalarındaki atlı-göçebe devletleri içinde bulunan Soğdlu koloni topluluklarının varlığını ve Soğdluların faaliyetlerini, gerçek kanıtlara dayanarak saptamamız Göktürk İmparatorluğundan (552-744) sonra mümkün olmaktadır.

Birinci Göktürk Kağanlığının (552-630) en son kağanı, İllig Kağan (619-630) kendi soydaşı olan Göktürkleri uzaklaştırarak Soğdlulara itimat ettiği için soydaşlarının hışmına uğramış ve bu da I. Göktürk Kağanlığının sona ermesinin bir nedenini oluşturmuştur. Bu arada, K'ang Su-mi adlı "barbar başkanı"nın Kağanın yanında hizmet ettiği söylenmekle birlikte, bu barbar başkanının, K'ang" soyadından Semarkand'lı (K'ang Devleti'nden) olduğu gayet açıktır. İllig Kağanın itimatını kazanan Soğdlular içinde bunun gibi Semerkand'lıların da bulunduğu kuşkusuzdur. Bu arada, İllig Kağan, Ton Tegin adlı, hükümdar soyundan bir kişiyi "barbar grubu"nun başına getirmiştir. Bu "barbar grubu"ise, aslında Moğolistan yaylalarında, Göktürk Kağanlığının içindeki Soğd topluluklarından başka bir şey olmamalıdır. Kağan, olasılıkla Ton Tegin eliyle Soğdluların ticari kazançlarından bir kısmını almaktaydı.

İllig Kağan döneminde Göktürk Kağanlığı içinde Soğdlu toplulukların bulunduğu, içlerinde Semerkandlıların da bulunduğu, Soğdluların Kağanın güvenini kazanarak hizmete alındıklarını daha önce anlatmıştık. Ancak, Soğdluların faaliyetlerinin bundan daha önce de var olduğu kabul edilmektedir.

Nitekim, Çin'in Sui Hanedanında, Orta-asya ve Kuzey Asya'nın durumunu gayet iyi bilenlerden biri olan P'ei Chü, Sui Hükümdarı Yang Ti'ye şöyle bir rapor vermiştir:

"Göktürkler aslında saf insanlar olup, kolayca bağları kopartılabilir. Ancak, bunların içinde bir takım barbar toplulukları vardır. Bunlar, tümüyle kurnaz kimseler olup, Göktürlere akıl vererek onları yönlendirmektedirler. Bendeniz duydum ki, Shin Shu-hu-hsi, son derece aşağılık hesapları olan bir kişi olup Shih-pi Kağanın (609-619) teveccühünü kazanmıştır. Bu kişinin bir vesileyle ortadan kaldırılmasını arz ederim."

Yang Ti'nin bu öneriyi kabul etmesi üzerine, P'ei Chü ticari kazanç vaadiyle bu kişiyi kandırır. Shin Shu-hu-hsi "ihtirasla P'ei Chü'nün sözlerine inanarak Shih-pi Kağan'a haber vermeden kendi kabilesini toplayarak hayvanları sürüp", başta kendisi olmak üzere koş koş gelir. Neticede, kendisine pusu kuran askerler tarafından kafası kesilerek öldürülür. Bu Shih Shu-hu-hsi'nin "Shih" soyadından, kendisinin Semerkand'ın güneybatısındaki Kişş'ten (Shih Devletinden, Hsüan Chuang'ın söz ettiği Chieh Hsiang-na Devleti'nden) geldiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, yukarıdaki cümle ile Moğolistan yaylalarındaki Doğu Göktürk Kağanlığının sınırları içinde kurnaz "barbar grupları"nın (Soğdlu tüccarların) kalabalık bir şekilde yaşadıkları, aslında saf atlı göçebe halk Göktürkleri

istedikleri gibi oynamakla kalmayıp, memleketi Kişş olan Shih Shu-hu-hsi'nin kabileyi toplayıp, göçebe halkın temel varlığı ve ticari malı sayılan hayvanların büyük bir kısmına da sahip çıktığı ifade edilmektedir.

Bununla birlikte, bu Soğdlunun kafasının kesilmesiyle sonuçlanan bir akibete uğramasının nedeni, kendisinin fazla ihtirash olup, bundan dolayı P'ei Chü'nün oyununa gelmesinden başka bir şey değildir. "Tümüyle kurnaz", "son derece aşağılık hesapları olan", aynı zamanda, "ihtirash" idi. İşte bunlar, Hsüan Chuang'ın sözünü ettiği "açıkca sahtekârlık yapılan" Sogdiana'da doğmuş, "genellikle ihtirash, baba-oğulun para yapmak için yarıştığı" Soğdlu tüccarlar olup, Shih Shu-hu-hsi'nin topladığı "kabile" bu Soğdluların oluşturduğu koloni topluluğundan başka bir şey olmamalıdır. Bu arada, yukarıda belirttiğimiz gibi, Shih Shu-hu-hsi'nin "kabilesini toplayarak tüm hayvanları sürüp", Çin'in kuzey sınırlarına doğru güneye inmesi sırasında, bunu "Shih-pi Kağana bildirmeden" harekete geçmeye cesaret etmesini gözden kaçırmamalıyız. Çünkü, bu Soğdlu toplulukların Moğolistan yaylalarında bile, Batı T'ien-shan Dağlarının kuzeyinde olduğu gibi, atlı göçebe devletinin kağanının yönetimi altında da kendi başlarına buyruk olduklarını ifade etmektedir.

Buhara'da (An Devleti'nde) doğmuş olan An Sui-chia da böyle bir Soğdluydu. Kendisi, Tu-lan Kağanın (588-599) sarayına sızmış, Kuzey Chou'dan gelin gelen Kağanın karısı Ta-i Kung-chu'nun "barbar hizmetçisi" sıfatıyla prensesle gayri-meşru ilişki kurup, bu prensesin kışkırtmasıyla, Göktürk sınırları içine kaçmış olan bir Çinli ile işbirliği yaparak Kağanı baştan çıkarmıştır.

Bu olayla ilgili olarak şu hikâye ilginçtir:

"Göktürk Kağanlığının hükümdarlık ailesinden A-shih-na Ssu-mo'nun tipi Soğdlulara benzediği için kendisinin A-shih-na ailesinden geldiği konusunda kuşku duyulmaktaydı" denmektedir³.

³ Buna göre, Soğdluların, eski Türkler, hiç olmazsa Göktürklerden farklı bir görünüme sahip oldukları açık değil midir?

Üstelik, Kıta Çin, özellikle Doğu Türkistan'da bulunmuş olup çeşitli müzelerde muhafaza edilen Soğdluların heykellerinin yüz tipine bakarsak, onların Türklere benzemeyip, daha ziyade İranlılara benzediğini kolayca anlayabiliriz. Yani, Köl-Tegin'in mezarı kazıldığı zaman bulunan ve Köl-Tegin'in başı denilmekte olan heykel parçasının yüz tipi ile Soğdluların heykellerinin yüz tipini karşılaştırdığımız zaman, Soğdluların, Türk ırkına ait olmadığını anlayabiliriz.

Hangi dilin kullanılması, ırk meselesini kesinlikle halletmeye yeterli olmamakla birlikte, Soğdluların İranca'nın Doğu şivesini kullanmakta olduğunu da göz önünde tutmamız gerekir fikrindeyim.

Biz bu pasajdan, A-shih-na ailesinin tipinin Soğdlulardan farklı olduğunu, daha geniş anlamda söyleyecek olursak, eski Türklerin İranlılardan farklı bir görünüme sahip olduklarını anlamakla birlikte, burada asıl dikkati çeken nokta şudur:

Yukarıdaki pasajda belirtildiği gibi, A-shih-na Ssu-mo'nun tipi Soğdlulara çok benzediği için, kimliğinden kuşku duyulması, kendisinin Soğdlu bir anne tarafından doğurulmuş olabileceğini düşündürmesi yanında, annesinin bir Soğdlu ile "gayrimeşru ilişki kurması" üzerine doğmuş olabileceği konusunu da akla getirmektedir. Her halükârda, en azından, sadece tipinin Soğdlulara benzemesi nedeniyle kendisine kuşkuyla bakıldığı kabul edilirse, Göktürk Kağanının sarayında, ya da civarında, Soğdlu bir kızla evlenme veya Soğdlu bir erkekle "gayri-meşru ilişki kurma"nın gerçekte mevcut olduğu düşünülebilir.

Ben daha önce Tu-lan Kağan'ın yönetimi sırasında, Buhara'dan gelme bir Soğdlunun, Kağanın sarayına sızıp prensesin kalbini çaldığını belirtmiştim. Ancak, A-shih-na Ssu-mo'nun kimliği ile ilgili hikâyeye bakacak olursak, bu gerçeği hiçbir zaman Tu-lan Kağan zamanı ile sınırlı tutmamamız gerektiği kanısındayım. Soğdluların Göktürk Kağanlığının sarayında, bu denli güç kazanmış olmalarının nedenini, bunların arkasında, Shih Shu-hu-hsi gibi kişilerin bulunduğu Soğdlu toplulukların var olmasında aramak gerekir.

Daha eskilere dönecek olursak,

Göktürklerin, A-shih-na ailesinin başkanı Tu-men'in yönetimi altında, gittikçe güçlendiği sıralarda da, Tu-men'in gönderdiği elçiye karşılık, 545 yılında, Batı Wei'den Buharalı An Nuo-pant-t'o'nun elçilik heyeti başkanı sıfatıyla iade-i ziyaret heyetinin başında Çin'e gönderildiğini görmekteyiz. Batı Wei'in, heyetin başında bir Soğdluyu göndermesinin amacı, eğer, Göktürklerle ilişkiyi kolaylaştırmak amacını güttüğü farzedilirse, o sıralarda Göktürklerin A-shih-na ailesinin başkanı T'u-men'in yanında da Soğdluların bulunduğu düşünülmelidir.

Bu takdirde, Moğolistan yaylalarındaki Göktürk Kağanlığı içindeki Soğdluların rolünün, sadece ticari alanda kalmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Bunlar, Kuzey Asya'nın bu yöresinde koloni toplulukları oluşturarak, cemaat şeklinde yaşayıp, ekonomik ve mali alandan başlayarak siyasette de, saf ve temiz bir göçebe halk olan Göktürkleri istedikleri gibi yönlendirmişlerdir. Başka bir deyişle, Kağanların Soğdlulara kendi soydaşları olan Göktürklerden daha fazla itimat edip, onlara devlet yönetimini bırakmaları, Soğdluların yardımıyla, uçsuz bucaksız topraklarını yönetmek istemeleri nedeniyle olmamalıdır.

Atlı göçebe devleti olan Göktürklerle Soğdluların katkıları, ekonomik, mali ve siyasi alanlarda sınırlı kalmamıştır. İlaveten, yukarıda sözünü ettiğimiz Soğdluların Doğu'ya yayılmaları ve gelişmeleri, doğal bir sonuç olarak, İran kökenli kültürün de Doğu'ya taşınması sonucunu doğurmuştur.

Bugut Yazıtının dikilmesinin temelini, şimdiye kadar anlattığımız gibi Soğdluların Orta-asya ve Moğolistan'daki faaliyetlerinde aramamız gerektiğini söylemekle bugünkü konuşmama son vermek isterim.

İçten teşekkürler ederim.

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE SONU

Yazan: BERNARD LEWIS

Çeviren: MİNE YAZICI

Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında birleştirici nitelikteki üç değişik ideoloji, uyruklar arasındaki bağılılığı sağlamak üzere birbirleri ile üstünlük yarışına girdi. Bu ideolojiler, İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük ilkeleri olarak saptanabilir.

İslamiyet, klasik İslam dünyasının hemen hemen tüm ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı hanedanının da geleneksel temeli idi. Bu, hâkimiyet, birlik, siyasal ve sosyal dayanışma ilkeleri ile birlikte bağılılığı sağladı. İdare şekli, şeriate dayalı olarak düşünülmüş olup, bunun başı, geçmişin parlak halife ve sultanlarının halefidir ve islam hakimiyetinin halifesi olması nedeniyle İslamiyeti korumak ve sınırlarını genişletmekle görevlidir. Osmanlı Müslümanları, Prusya ve Savua'nın Alman ve İtalyan halklarını birleştirmesindeki rolü görüp, kendilerinin de buna benzer bir rol oynamalarının mümkün olduğunu düşündüklerinde, bunu kendilerine özgü bir biçimde Türklerle ilgili olarak değil de, İslâmiyetle-Osmanlı Türkiyesi önder olmak üzere tüm müslümanları kucaklayan daha büyük bir İslâm birliği ile ilgili olarak gördüler. Bu anlamda imparatorluk, Türklerin, Türk olmayanlar üzerindeki egemenliği olarak değil de, müslümanların, müslüman olmayanlar üzerindeki egemenliği olarak düşünülmüştür. Zira, bütün müslümanlar, dil ve kökene bakılmaksızın nazari olarak birbirine eşittir. Müslüman İmparatorluğunun görevi, Peygamber'in mirasını korumak, İslâm hukukunu sürdürüp kuvvetlendirmek ve son olarak da bunu bütün insanlara götürmektedir. Gayri müslimler, en azından boyunduruk altına sokulacak, tercihen dinlerinden döndürüleceklerdi. İmparatorluğun ileri gelenlerinin inancını kabul edenler, her türlü eşitliği elde edebildikleri gibi, bütün görevlere de gelebilecek ve hatta en yüksek mevkilere yükselebileceklerdi. Eski dinine bağlı kalmayı tercih edenlerin dinlerini değiştirmemelerine izin verilecek, ancak bu kişilerin İslâm üstünlüğünü tanımaları ve Müslüman egemenliği altına girmeleri gerekecekti.

1919-1922 yılları arasındaki Bağımsızlık savaşı boyunca da Türk kimliğindeki İslâm unsuru çok kuvvetli olup, Kemal taraftarlarının çoğu,

hiç kuşkusuz, kendilerini yabancılara karşı Türkiye uğruna savaşıyor olmaktan çok, Müslüman olmayanlara karşı İslâmiyet uğruna savaşıyor gibi gördüler. Ancak İslâmiyetin, Türkler üzerindeki etkisi, İslâm örgütünün sadakatsizliği karşısında çok zedelenmişti ve bu örgüt çoğu Türk'ün gözünde işgalci kuvvetlerle işbirliği yapmakla suçlanıyordu. Bu durum, Atatürk'ün sonraki Türk devletini laikleştirme görevini büyük ölçüde kolaylaştırmış, İslâm dinini bir örgüt olmaktan çıkartmış ve şeriat, yerini modern yasalara bırakmıştır. Halifelüğün 1924 de kaldırılmasıyla, Türk devleti, bu görevin birlikte getirdiği İslâm dini liderliğini de reddetmiş oldu. Halifelüğün 1924'de kaldırılmasıyla, Türk devleti, bu görevin temsil ettiği İslâm dini liderliğinden resmen vazgeçti. Türk parlamentosunun içinde veya dışında, Türkiye'nin, İslâmiyetin önderliği rolünü elinde tutup tutmaması sorunu üzerinde uzun uzadıya tartışıldı. Hilafetin kaldırılması, İslâm İmparatorluğundan vazgeçildiğini açıkça gösteriyordu.

O zamandan beri, Türklerin önemli bir çoğunluğunun, yeniden bu rolü almak istediklerine dair en ufak bir işaret yoktur. Geçen son yıllarda, İslamiyeti yeniden diriltme akımı bir ölçüye kadar Türk iç politikasında söz sahibi olmuşsa da, Türkiye'nin önceki önderlik ve koruyuculuk rolünü almak istediğini gösteren en ufak bir belirtinin olmaması dikkate değer. Aksine Türk ıslahatçıları - hiç şüphesiz hem uygulama, hem de ideolojiyle ilgili yerinde nedenlerden ötürü - İslâm dini liderliğine hakkı olan diğerlerinin gerisinde kalmaktan memnundular.

Osmanlı hanedanı ve devleti beş yüz yıl sürdü. Politik bakımdan başlıca bağımlılık, Osmanlı hanedanına sadakat olup, sâdece Müslüman uyrukların değil, Müslüman olmayan uyruk halkların da dikkate alınacağı bir ölçüdedir. Her ne şekilde olursa olsun, Osmanlıcılık idealinin Avrupaî anlamdaki kimliği, 19. yüzyıl liberal reformculuğunun bir ürünüdür. Bu, anavatanda yaşayan tüm uyrukların din ve etnik kökenlerine bakılmaksızın onları bir tek ulus içerisinde kucaklayan Osmanlı kimliği ve bağlılığı anlayışıdır.

Böyle bir şey düşünülemezdi. Bu fikir, Osmanlı müslümanları arasında ancak kısıtlı bir destek gördü. İmparatorluğun hristiyan halkları arasında gördüğü destek ise, daha da azdı. İslâmiyetin, imparatorluk yöneticilerine sağladığı geleneksel üstünlük ile birlikte uyruk halklarının, aynı zamanda gelişmekte olan milliyetçiliği ve muhtariyetçiliği, bu liberal anlayışı çürüttü. Sonunda Türklerin kendileri de milliyetçiliği benimsediler. Bu sırada son sultanın muzaffer itilaf devletleri ile işbirliği yaparak başkaldıran Türk milliyetçilerine karşı gelmesindeki rolü, çoğu Türk'ün gözünde saltanatın ve

sonunda hanedanın değerini düşürdü. Arap eyaletlerinin kaybı - Türk hâkimiyeti altında kalmış (müslüman olmalarına rağmen) Türk olmayan yegâne önemli bölgeler - saltanat müessesesini haklı kılan son nedeni de ortadan kaldırmıştı. Osmanlı saltanatı 1923'te, halifelik ise, 1924'te ortadan kaldırıldı. O zamandan beri, Osmanlı hanedanını yeniden kurmak veya hanedana ait arazi ve diğer hakları aramak için hiç bir girişimde bulunulmamıştır.

Rakip ideolojilerin üçüncüsü ve sonuncusu Türkçülüktür. Bu yeni bir kavram olup, ortaya çıkışını büyük ölçüde, Rus imparatorluğunun Türkçe konuşan uyruk halklarından gelen dış tesirlere borçludur. Bunların çoğu, Türkiye'ye, Rus baskısından kaçarak mültecî olarak gelmişlerdir. Bu dış Türkler, Rusya'da militan Pan-İslavcılıkla karşılaştılar ve ona kendi milliyetçilik ideolojileriyle tepki gösterdiler. Bu ideoloji, sadece Türkiye ile ilgili olmayıp - bizzat Türkiye kelimesinin kendisi - ülkelerini bu şekilde tanımlamaya ve adlandırmaya henüz alışık olmayan bir ulusa daha yabancı idi. Başka bir deyişle, bu ideoloji, Türkçülükten çok Pan-Türkçülük (bazen Pan-Turancılık denilir) olup, Doğu Avrupa ve Ege'den Çin denizine kadar Asya'ya yayılan daha geniş Türk halkları topluluğunu içine alıyor ve İran, Afganistan, Çin, üstelik Rus imparatorluğundaki geniş nüfuslu topluluklara kucak açıyordu. Daha geniş olan bu Pan-Türk birliği planında, liderlik rolü, Türk dünyasının politik bağımsızlığını hâlâ koruyan ve yegâne kesimi sayılan Osmanlı ve sonradan da Cumhuriyet Türkiye'sine verildi. Bu rolün de, bir ölçüde, saltanat niteliği taşıyan bir yanı vardı.

Yenilgi, tutsaklık ve işgal yılları, Sultan hükümetinin tutumu, Arap uyrukları ile anlaşmazlık ve Müslüman dünyasının Türkiye'nin kaderine kayıtsızlığı - hepsi, Türklerin kendi ve dünyadaki yerlerini almalarında köklü değişiklikler meydana getirmek üzere birleşti. Osmanlıcılık ölmüş; İslâmcılık ciddi bir şekilde zayıflamıştı. Topluluk ve imparatorluk yerine millet ve memlekete dayalı yeni bir kimlik ve sadakata yol açılmıştı. Değişim ve özellikle milliyetçilik ve vatanseverlik arasındaki ilişki yeni sorular ortaya çıkarttı ve yeni cevapları akla getirdi.

Türklerin tutumlarındaki değişikliğin en belirgin kanıtı, 1923'deki vaziyetten anlaşılabilir. Yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti galipti. Yunanlılar, Anadolu'dan sürülmüş; Osmanlı imparatorluğunu önceden yenmiş olan itilaf kuvvetleri bölünmüş ve kargaşa içerisinde olup, Türklerin toparlanmasına karşı koyacak güçte değildiler. Bir zamanlar Türkiye'nin en tehlikeli düşmanı olan büyük Rus imparatorluğu devrim ve iç savaşla parçalanmış olup, göz dağı vermek bir yana, Türklerin bu durumdan

yararlanmalarına bir fırsat verir gibiydiler. Savaşın sonuçları, Suriye ve Irak'ı büyük ölçüde hayal kırıklığına uğrattı ve kendilerini bu kez de Fransız ve İngiliz idaresi altında buldular ve muzaffer Türk liderinin baştan çıkartıcı sözlerini dinlemeye dahi razıydılar.

Ancak, Mustafa Kemal bunların hiç birisiyle ilgilenmedi. İzmir'in işgalinden sonra 1922'de, daha heyecanlı olan taraftarlarına, kimisinin umduğu gibi Selanik üzerine ilerlemeyeceğini açık olarak belirtti. Onun yerine, Avrupa'daki 1914 öncesi sınırını tanıdığını beyan etti. Muzaffer orduları, Suriye ve Irak'a sürerek Asya'daki kaybedilmiş eyaletleri almak için kıskırtan diğerleri de aynı şekilde düş kırıklığına uğradılar. Osmanlıların Musul üzerindeki haklarından zamanı gelince vazgeçildi ve esasta halkı Türk olan Kıbrıs ve İskenderun üzerindeki haklarını da batı kuvvetleri buralarda kaldığı sürece askıda bıraktılar.

Bütün hepsinden belki de en özendirici olanı, Rus imparatorluğundaki Rus uyruklu Türk halklarının kurtarılması idi. Nitekim çarların düşüşü, sonunda, buna gerçek bir olanak yaratmış gibiydi. Ancak Kemal burada da tahrike kapılmadı. Türkiye Cumhuriyetinin yeni tanınmış sınırları ötesindeki bütün maceraları bir kenara bırakarak halkının ve kendisinin tüm enerjisini zor ve gösterişsiz bir görev olan memleket kalkınmasına verdi. Daha 1921 Aralığındaki bir söylevinde bu noktayı kesin olarak belirtti:

Efendiler! Vatandaşlarımızdan, dindaşlarımızdan, hemşerilerimizden her biri kendi dimağında bir mefkûre-i âliye besleyebilir. Hürdür, muhtardır. Buna kimse karışmaz. Fakat Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin sabit, müsbet, maddi bir siyaseti vardır: O da efendiler... muayyen hudud-u millisi dahilinde hayatını ve istiklalini temin etmeğe matuftur. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümeti temsil ettiği millet namına çok mütevazidir ve hayalden tamamen uzak ve tamamen hakikatperesttir...

Efendiler... büyük hayaller peşinden koşan, yapamayacağımız şeyleri yapar gibi görünen sahtekâr insanlardan değiliz. Efendiler: Büyük ve hayalî şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın husumetini, garazını, kinini bu memleketin ve bu milletin üzerine celbettik. Biz pan-islâmizm yapmadık. Belk yapıyoruz, yapacağız! dedik. Düşmanlar da "yaptırmamak için bir an önce öldürelim!" dediler. Panturanizm yapmadık! "Yaparız, yapıyoruz" dedik, "yapacağız" dedik. Yine "öldürelim" dediler! Bütün dava bundan ibarettir... Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mefhumlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın adedini ve üzerimize olan tazyikatı tezyid etmekten ise haddi tabiîye, haddi meşrua rücû edelim. Haddimizi bilelim. Binaenaleyh efendiler, biz hayat ve istiklâl isteyen milletiz. Ve yalnız ancak bunun için hayatımızı ibzal ederiz¹.

¹ B. Lewis, Türkiye'nin Doğuşu, s. 350.

1923'deki diğer bir söylevinde, eski usul askerî imparatorluktan vazgeçtiği daha da açıktı:

Arkadaşlar, kılıç ile fütuhât yapanlar, sapanla fütuhât yapanlara mağlûp olmaya ve binnetice terki mevki etmeye mecburdurlar. Nitekim Osmanlı saltanatı da böyle olmuştur... Kılıç kullanan kol yorulur, nihayet kılıcını kınına koyar ve belki kılıç o kında küflenmeye, paslanmaya mahkûm olur. Lakin sapan kullanan kol gün geçtikçe daha ziyade kuvvetlenir ve daha çok kuvvellendikçe daha çok toprağa mâlik ve sahip olur²...

Osmanlı imparatorluğunun çöküşünün daha dikkate değer özelliklerinden birisi, bu durumlarını farkına varacak ve aralarında tartışacak düzeye gelmeleridir. “İmparatorluğun aksaklığı nedir?” sorusu üzerinde yapılan uzun tartışma, imparatorluğun daha zirvede olduğu Kanunî Sultan Süleyman zamanında başlamıştır. Osmanlıların Avrupa'daki zaferler zincirinin duraklamaya girdiği 17. yüzyıl süresince devam eden bu tartışmaya, 17. yüzyıl sonundan itibaren duraklama devresinin bir dizi yenilgiyle sonuçlanmasıyla daha ısrarlı bir şekilde yeniden başlandı. 1822'de Âkîf Efendi adındaki bir Reisülküttâb imparatorluğun karşılaşıcağı tehlikeler ve bunları yenmenin değişik yollarını gösteren bir nota taslağı çıkarttı.

Müslümanlar üç karardan birini seçmelidirler: Ya, Allah'ın emrine ve Muhammed'in şeriatine bağlı kalarak, mülk ve hayatımıza önem vermeksizin, hâlâ elimizde bulunan eyaletleri sonuna kadar savunmalıyız; ya onları terkedip Anadolu'ya çekilmeliyiz; ya da sonuncu olarak - ki Allah bunu yasaklar - Kırım, Hindistan ve Kazan halklarının örneğini izleyip kölelik menzilesine ineceğiz. Kısacası, söyleyeceğim şuna indirgenebilir: Muhammed'in dini ve Ahmed'in kanunu adına Kutsal Cihad ilan edelim ve topraklarımızdan bir karış bile terketmeyelim³.

Akîf'e göre tehlike - hiç kuşkusuz asıl tehlike - Türkiye'nin Müslüman dünyasındaki diğer kesimler gibi, sömürge idaresinin altına girmesiydi. Gördüğü kadarıyla üç seçenek vardı: Birincisi, her ne pahasına olursa olsun, imparatorluğu sürdürmeğe çalışmak, ikincisi, yabancı bir idarenin boyunduruğu altına girmek, üçüncüsü ise Türklerin, Avrupa'ya ilk girmiş oldukları Anadolu'nun bağrına geri çekilmektir. Bunu takip eden bir buçuk asır boyunca Türkler birincisinin altından kalkamadı, ikincisinden sakındı ve sonunda, üçüncüyü başardılar.

Osmanlıların imparatorluktan vazgeçiş, 17 yüzyılda Viyana civarında başlayarak 20. yüzyılda Anadolu yaylalarında sona eren uzun, yavaş ve

² Aynı eser, s. 460.

³ Aynı eser, s. 323.

çetin bir mücadelenin sonucudur. Son evrelerinde bitip tükenmeyen savaşlar silsilesinin içine düşülmüştür: İmparatorluğun Avrupa'da elinde kalan eyaletlerinin çoğunun kaybedildiği Balkan, Kuzey Afrika'daki son ayak basacakları yerlerin bırakıldığı Türk-İtalyan, Kızıldenizin güney ucunda Türk egemenliğini sürdürmek uğruna sayısız Türk askerinin pisipisine hayatını kaybettiği Yemen, uzun ve çetin bir mücadeleden sonra Osmanlı İmparatorluğunun egemenliğindeki ülkeleri fiilen kaybettiği I. Dünya Savaşı ve nihayet Türklerin asırlarca eşini görmediği ilk belli başlı zaferi olan bağımsızlık savaşları; bu sonuncusu, onlara milli bir Türk devleti içerisinde Anadolu'daki geleneksel yaşamlarını yeniden kurmalarını sağlamıştır. Milliyetçilik ve milli devletçilik, başarı, zafer ve yeni bir yaşantının başlangıcı olduğu için imparatorluğun, çoğu Türke bitmez tükenmez yenilgi, geri çekilme ve zahmet çekme anlamına gelmesine şaşmamalıdır.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan sonra sadece imparatorluktan vazgeçilmemiş, olumlu bir şekilde geriye çekilmiştir. Sadece imparatorluğa ait hanedan ve eyaletlerden değil, fakat aynı zamanda imparatorluğun başkentinden de başkent olarak vazgeçilmiştir. Yeni Türk Cumhuriyetinin merkezi, imparatorluğun unutulmaz geleneklerini ve daha yakın geçmişin kokuşmuşluğunu üzerinde taşıyan eski İstanbul şehri değildi; onun yerine, merkez, Anadolu yaylasının rakımı yüksek olan bir tepesindeki Ankara şehrine taşınmıştı. Bu ise, Türklerin anavatanına dayanan milli bir Türk devletinin kosmopolit Osmanlı İmparatorluğunun yerini, aldığını gösteriyordu. İstanbul, bile bile ihmal edilmiş ve yeni başkente yağdırılan zenginliklerden yoksun bırakılmıştı. Önceleri Sovyet Rusya'daki çarlara layık görülen muamelenin aynısı, bir süre için, Türk okullarında okunan tarih kitaplarında düşük Osmanlı hanedanına ve onunla ilgili herşeye de layık görüldü. Mustafa Kemalci Türkiye, Osmanlıların geçmişi ile uzlaşmaya girme imkânını ancak yavaş yavaş bulmaya başlamıştır. Bu durumda da Osmanlılar, Türk hanedanları zincirinin sadece birisi olmak sıfatıyla, Türklere daha eskiden kalan mirasın bir halkası olarak gösterilmiştir.

Türklerin, imparatorlukla ilgili geçmişi inkâr etmeleri, hem bir ideoloji, başka bir deyişle siyaset, hem de bir ruh halidir. Bununla birlikte, onunla ilgili iyi ya da kötü çok şey kalmıştır. Buna bir örnek olarak kaybedilmiş topraklarda görevli olup da, artık anayurda dönmüş bulunan sayıları oldukça kabarık sivil veya askerî bir çok memur gösterilebilir. Nitekim, onların sayesinde Türkiye Cumhuriyeti ilk kuruluş yıllarında, milli birer devlet olarak yeni hayata başlayan diğer bir çok halklara kıyasla çok daha fazla yetişmiş ve tecrübeli idareci kadrosundan yararlanabildi. Bu memurlar,

Türkiye'ye iyi hizmet ettiler ve yeni kurulmuş olan bu cumhuriyetin, ilk yıllardaki bir çok güçlüğün altından sağlam olarak çıkmasını sağladılar.

Osmanlılardan Türklere kalan, en az o kadar önemli başka bir miras da sorumluluk duyma alışkanlığı idi. Yeni kurulmuş bağımsız devletlerin başlıca problemlerinden biri, geçmişten kalan miras olup, aksak gitmiş olan her şeyin sorumluluğunun - çoğu kez haklı olarak - yabancı idare veya müdahalesinin üzerine atılabilmesi idi. Bu, bazen yeni dönemde dirilen sorumsuzluk alışkanlığını doğurdu. Türkler ise, - Mustafa Kemalci Bağımsızlık savaşı boyunca belki kısa bir süre dışında-hiç bir aşamada siyasi hayatlarını yabancı egemenliğine bozdurtmayıp, bunun için sonuna kadar mücadele ettiler. Türkler hep kendi memleketlerinin efendileri olmuşlardır; olayları pratik ve soğukkanlı bir biçimde değerlendirip karar verme ve bu kararların sonuçlarının sorumluluğunu kabullenme alışkanlığını korumuşlardı. Bu, Türklerin-Müslüman dünyasında tek başına-bir çok güçlüğe karşın, işler parlamenter bir demokrasiyi kurup korumalarına yardım etmiş olabilir. Bu, aynı zamanda, Türkiye Cumhuriyeti politikalarının, daha çok dış politikasının gözle görülebilir bir çeşit pratiklik ve gerçekçilik niteliğini gösterebilir-diğer kesimler bundan yoksundur. Bunda ise, imparatorluğun değilse bile, asırlarca süren mutlak bağımsızlığın payı görülebilir.

İmparatorluğun geçmişi ile ilgili daha olumsuz bir sonuç ise, ticaretin, sanayinin ve bunlarla uğraşanların açıkça aşağılanmasıydı. İmparatorlukta, Türklerin aşağı düzeyde olanları çiftçi ve zenaat erbabı, yukarı düzeyde olanları ise iktidar mekanizmasının - sivil, askeri veya dini-bir parçasıydılar. Sanayi, ticaret ve piyasa büyük ölçüde Türk olmayanlara bırakılmıştı. Ticaretin yoğun olduğu yerlerde ise, bunlar, çoğunluğunu Rum, Ermeni ve Yahudilerin oluşturduğu müslüman dahi olmayan azınlıkların elindeydi. Bu rakip gayri müslim toplulukları arasındaki rekabet ve olaylar, Osmanlı tarihinin büyük ölçüde ihmal edilmiş olan bir bölümünü oluşturur. Cumhuriyet hükümetinde ise, gayri müslim toplulukların sayıları oldukça azaldı ve bunlar, her ne kadar iktisadi bakımdan yakın atalarının yerlerini alacaklarını zannettiler ise de, büyük bir olasılıkla umduklarını bulamayacaklardı. Nitekim onların yerine, bu kez Müslüman Türkler, imparatorlukta daha henüz gelişmemiş bir halde bulunan ticareti, tekniği ve idareyi elinde tutan orta sınıfı meydana getirmek görevini kendileri üstlendiler. Bu güç bir görev olup, imparatorluktan miras kalan sosyal ve kültürel tutumun, bu görevi engellediği ve geciktirdiği hemen hemen hiç kuşkusuzdur.

İmparatorluktan arda kalan daha hassas başka hususlar da vardır. Örneğin önceki uyruk halklarını, kendilerine eş görmelerini, onlara eşit muamele etmelerini güçleştiren kesin tavırda olduğu gibi. Bu tavır artık kalmamıştır. Türkiye Cumhuriyetinin, eski Osmanlı müstemlekesi devletlerle ilişkileri, Yunanistan da olduğu gibi düşmanca da olsa, bir devletin diğer bir devletle olan ilişkilerinin aynıdır. Hatta bu uyruklara bazan sâdece saygı değil, hoşgörü dahi gösterilmiştir.

İmparatorluğun düşüşünden çok sonra devam edegelen belli bir hanedanlık gururu, Türklerin, özellikle dost saymağa yükümlü hissettiklerine karşı, kendi davalarını zorla ileri sürmelerine veya savunmalarına sebep oldu. Bu düşünce tarzı, Türkleri, rakip ve düşmanları karşısında çoğu kez güç bir duruma sokmuş ve Türk davasının dışarıda tanıtılmasına engel olmuştur. Türklerin Birleşmiş Milletler'de yapayalnız kalmasına, bir bakıma propaganda araçlarını ve kamu ilişkilerini önemsememesi neden olmuştur. Hatta şimdi bile, konuşarak ikna etme sanatından çok kibirli bir şekilde susmak, Türklerin en çok beğendikleri ve dolayısıyla besleyegeldikleri bir nitelikleridir. Önemli bir husus da Türklerin diğer imparatorluk sonrası toplumlarından oldukça daha iyi durumda görülmeledir. Bu da, dünyadaki yeni yerlerini kabullenmelerinden ve kendilerini buna göre ayarlamalarından ileri gelir. Türk devlet adamları ve diplomatları, kendi karar ve eylemlerinin dünya olaylarının gidişini artık değiştirmeyeceği düşüncesiyle umursamazlık etmezler, aksine, kendilerini orta seviyeli bir güç olmaya alıştırmış, görüş ve siyasetlerini de buna göre ayarlamışlardır. İmparatorluğun çöküşü yavaş olup, buna her adım başı karşı konulmuştu. Sonuç ise, açık ve kesindi. Sömürge sahibi imparatorlukların anı parçalanmalarının ve bulanık bir şekilde son bulmalarının aksine, Osmanlı İmparatorluğunun süruncemede kalan mücadelesi ve kesin bir şekilde son bulmasıyla ilgili bu bir çift nitelik Türklerin yeni rollerine hazırlanmalarına yardım etmiş olabilir.

İmparatorluğun son kuşağından bir Türkün duygularıyla ilgili bir kaç şey, 1934 de Dünya İktisat Konseyi haberlerini bildirmek üzere Londra'ya gelen Falih Rıfkı adındaki bir gazetecinin yazılarında görülebilir.

"Hele bugün eğer İngilizce bilseydim, Hyde Park'taki İngiliz dinleyicisine vermek isterdim" dediği söylevinin metni o sıralarda yazdığı Taymıs Kıyıları adlı kitabında bulunur:

Ben de büyük bir imparatorluğun çocuğu idim. Bir ziyafet sofrasının harabesi gibi, biz onun inkıraz günlerine rastladık. Bu saltanatın daha dedelerimiz zamanındaki coğrafyasını, bilmem, gözünüzün önünde canlandırılabilir misiniz? Sizin bugünkü

coğrafyanızı misal alarak başımızdan geçeni anlatayım: Bombay'da döğüşmeye başladık. Karadan vuruşa vuruşa, Londra'ya kadar geldik. Nihayet Glasgow'da son kalemizi kurduk. Şimdi hudutlarımız Douvre'da bitiyor.

Osmanlı İmparatorluğu 100 yaşında iken, İngiltere 3.000.000. nüfuslu, İskoçya'sız, İrlanda'sız bir küçük memleket, Londra 40.000 nüfuslu bir şehirdi. Avrupalıların Bulgaristan gibi, koyun ve sanayici Flamanlara Hindistan gibi, ham madde satardı.

Bizim İmparatorluğu Fatihler kurduğu için, tasfiye, dastânî oldu. Sizin saltanatı tüccarlar kurduğundan, bir yazıhane tasfiyesi yapıyorsunuz... Biz Tuna'dan nazlı Budin türküsü ile, Afrika'dan Cezayir marşı ile, Arabistan denizlerinden Ey gaziler mersiyesi ile ağlaya ağlaya, Anadolu toprağına hicret ettik. Sizi grafik münhanileri adanıza doğru sürmektedir.

Bir imparatorluğun havası ve ahlakı içinde doğup büyüdüğüm için Londra'nın havasında ve ahlakında, uzaktan uzağa, bir sismograf hassasiyetiyle, inkıraz titreyişlerini seziyorum.

İçinden yenen büyük ağaç, çöküp gitmek için ya bir yıldırım, ya sert bir fırtına bekler⁴.

⁴ Fahih Rıfki, Taymıs Kıyıları, 1934, s. 126-128.

XV. YÜZYILDA VENEDİK CUMHURİYETİ'NİN ŞARKTA ÖDEDİĞİ HARAÇLAR

Yazan: MOMČILO SPREMIČ

Çeviren: Yrd. Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

Balkan ülkelerinin tümü, doğrudan doğruya Türk yönetimi altına girmeden önce Türk Sultanına haraç ödemekteydiler. Bu da yıllık bir para vermek ve yardımcı asker yollamakla gerçekleşirdi. Venediğin en ince diplomatik girişimleri bile haracın ödenmesini engelliyemedi. Bundan dolayı XV.yüzyılın başlarında Balkan Yarımadasında sahip olduğu topraklar için Venedik Cumhuriyeti, Osmanlıların koyduğu vergileri kabul etmek zorunda kalmıştı.

Araştırmamızın konusu XV. yüzyılda Venedik Cumhuriyeti'nin sahip olduğu topraklar için Sultan'a ödediği haraçlardır. Haraçların toplamı yanında ne zaman ödendiklerini bildirmekle yetindik. Nasıl tahsil edildiklerine dair özel bir dikkat göstermedik. Yalnız Venediğin, Osmanlılara ödeyeceği parayı kimden sağladığına değineceğiz.

Osmanlı Devleti'nin Şark'da güçlü bir düzeye erişmesinden sonra, Venedik Cumhuriyeti iyi ilişkiler zemini arayarak Balkan Yarımadasındaki egemenliğini sürdürmek ve engelsiz bir ticaret rejimine devam etmeyi güvence altına almak istedi. 1365 yılında bile Venedikliler Sultan I. Murad'dan imtiyazlar elde edebilmek için her şeyi yaptılar¹. Bununla beraber onun 1384 yılında Cenovalılara karşı giriştiği mücadeleye askerî yardım isteğini geri çevirdiler². I. Murad devrinde Balkan topraklarına haraç ödediğine dair bir kayıt yoktur³. Ondan sonra Osmanlı tahtına

Bu makalenin aslı: "I Tributi veneziani nel Levante nel XV secolo" *Studi Veneziani* XIII (1971). S. 221-251

¹ F.THIRIET, *Régestes des délibérations de Sénat de Venise concernant la Roumanie, c. 1 1329-1399*, Paris et la Haye, 1958, S. 109. 1368 ve 1376 yıllarında da Venedikliler dikkatli davranıyorlardı. THIRIET, op. cit. S. 118, 120, 143. Ş. LJUBIĆ, *Güney slavlar ile Venedik Cumhuriyeti arasındaki ilişkilere ait belgeler* (slavca). c. IV, Zagreb 1874. S. 92

² Venedikliler, daha önce Genova ile yaptıkları sulh anlaşmasından yararlanmak istediklerinden, Sultana yardım edilmemesi gayesi için her bahaneyi gösteriyorlardı.

³ 23 Temmuz 1389 tarihini taşıyan itimatnamede, Venedik Senatosu I. Murad'ı yegâne arkadaş olduğunu elçiye bildiriyordu. LJUBIĆ, op. cit. IV S. 269-270.

geçmiş bulunan I. Bayezid, Balkan Yarımadasında giriştiği büyük fetih hareketinden dolayı devletinin sınırlarını Venediğin sahip olduğu topraklara dek genişletmişti⁴. Venedik Cumhuriyeti de Balkan topraklarında ele geçirdiği arazide rahatça ticaret yapabilmek için Sultan I. Bayezid ile sınırlarını tehdit etmekte olan komutanlarına karşın, iyi ilişkilerini sürdürmek istiyordu. 1400 yılının Temmuz ayında, Venedik Senato'su aldığı bir kararla İşkodra bölgesini yağma etmekte olan Arnavutluk komutanı Şahin'e 2.000 ducalık yıllık haracı ödemeğe hazır olduğunu bildirdi. Bu miktar Venediğin Arnavutluk topraklarında sahip olup ta, Türkler tarafından tehdit edilen kentleri için çok ağır geliyordu.

Bununla beraber Venedikliler haracın türk komutana ödenmesi hususunda gizli görüşmelere girişiyorlardı⁵. Elde bulunan kaynaklardan hiç birisinde doğrudan doğruya Bayezid'e haraç ödendiğine dair kayıt yoktur.

Osmanlıların 1402 yılı yaz mevsiminde Timur'a karşı Ankara civarında yenilmelerinden sonra Bayezid'in oğulları arasında veraset savaşı patlak verince, Venedik Cumhuriyeti başta Arnavutluk ve Yunanistan'da olmak üzere Balkan Yarımadasında durumunu güçlendirmeye ve etkisini çoğaltmağa gayret etti⁶ ve hemen Bizans İmparatorluğu, Cenova Cumhu-

⁴ Venedikliler, I. Bayezid'e hediyeler yolluyorlardı. Bu hediyeleri ondan sonraki sultanlara da yolluyorlardı. S. ROMANIN, *Storia documentata di Venezia*, c. 3, Venedik 1885. S. 331, 332. Genova elçisi Jacobo de Orado, 1401 yılının Eylül ayında Şark (= Romania) dan ilgi çekici haberler getirdi. Bizans İmparatorunun elçisi ile Genova Venediklilerin ki, sultanın annesi ile Bursa'da bir anlaşma imzalamışlardı. Bu anlaşmaya göre, Pera (= Galata) daki Cenova kolonisi Türk imparatoruna her yıl 5000 perperi ödeyecekti. Bu haraç değil, bir hediye kabul edilecekti. Maamafı, bu anlaşmanın yürürlüğe girebilmesi ancak I. Bayezid'in rızası ile mümkündü. N. JORGA, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*, c. 1, Paris 1899. S. 112.

⁵ LJUBIC, *op. cit.*, c. IV, S. 427 vd. L. THALLOCY-C. JIRECEK-E. SUFFLAY; *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, c. II, Vindobonae 1918, n. 647. *Notes et extraits* c. I S. 100 vd. Krş. *Istori ja naroda Jugoslavije*, I, Belgrad 1953 S. 457.

C. MIYATOVIC, *Balsici, Genealoska studija*, Glasnik SUD 66 (1886) s. 257 vd.

G. GELCICH, *La Zedda e la dinastia dei Balsidi*, Spalato 1899 S. 210. Arnavutluk'daki Venedikli azınlıklar çok kötü bir durumda bulunduklarından Venedik Senato'su 1400 yılı Eylül ayında ihtiyacı bulunanlara 2000 ducalık bir kredi vermişti. Ertesi yılın Ocak ayında İşkodra'dakiler Türklerin akınlarından dolayı evlerinin yıkıldığını ileri sürüp aynı meblağı isteyince ret cevabı aldılar. Venedik Senato'su Şahin'e ödediği haraca ek olarak her sene Floransa kumaşı da ödeyecekti, *Notes et extraits* c. I s. 100 vd., 104.

⁶ Ankara Savaşı'ndan sonra türk yüksek gücü altında bulunan bazı Arnavut beyleri Venedik himayesine girdiler. M. SPREMIĆ, *Harac skenderbarga*, Zbornik Filozofskog fakultetu u Beogradu 10-1 (1968) S. 251 vd.

riyeti ve Rodos Şövalyeleri'nin yaptığı gibi, 1403 yılında Sultan I. Çelebi Süleyman ile bir andlaşma imzalandı. Bu andlaşmada Bodoniç Markisi I. Giacomo Giorgio (1388-1410)'nun Sultana önceden babası Francesco'nun ödediği gibi yılda 500 duca haraç ödemesine dair madde vardı⁷. Venedik kayıtlarına göre Nakşa adasının Duca'sı I. Francesco Crispo (1383-1397) Türklere haraç ödemekte ve ardılı I. Jacobo da devam etmekteydi. Bununla beraber Türklere ne zamandan beri haraçgüzar olduklarına dair kesin bir tarih bilmiyoruz. Bilinen taraf, yıllık haracın 200 duka olduğudur. Zira 1426 yılında Nakşa adası duca'sı II. Giovanni Crispo (1413-1437) bu kadar para ödemişti⁸.

Venedik Cumhuriyeti Zedda'da III. Balşa'ya karşı çarpışırken 1405 yılında Bar, Budva ve Ülgün kentlerini ele geçirmeyi başarmış, bu esnada da İşkodra, Drivasto ve S. Sergio'yu da elinde tutmuştu. III. Balşa Türklere haraç ödemekte olduğu için, Venedikliler onun elinde bulunan kentlerin fethini Osmanlı Sultanı ile beraber düzenledi. Bundan dolayı Venedik Senato'su 1406 yılı başlarında Francesco Gustiniano'yu elçi olarak gönderdi. Maksat bu kentler için haraç ödenmemesi ve III. Balşa'nın yönetimi altında bulunmakla birlikte, "Bizim yöneticilerimiz başkaları için kendi kent ve topraklarında asla hiç bir haraç toplamadıkları" övrünü ileri sürüyorlardı. Bununla beraber böyle bir teklif Venedik diplomasisinin başlangıç noktası sayılabilirdi. Venedik Senato'su⁹ Giustiniano'ya öngördüğü biricik çözüm şekline göre, Arnavutlukta sahip olduğu toprakların haracı olarak Osmanlı Sultanına 2000 duca söz vermesine müsaade etti¹⁰. Haraç sorunu ertesi yılın başında Giovanni Loredano tarafından kesin şekliyle düzenlendi. Loredano daha başında Osmanlı Sultanına Venediğin önceden arazileri için kimseye haraç ödemediğini, aynı zamanda ise İşkodra, Drivasto, Ülgün ve Arnavutlukta diğer kentler ve Zedda'da yılda 2000 duca ödemeğe hazır olduğunu bildirdi¹¹. Haraca karşılık olarak da Venedik, Sultan'dan yukarda adı geçen kentlerin güvenliğini sağlama

⁷ *Notes et extraits c. I S. 137.* Krş. W. HEYD, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Age c. 2*, Leipzig 1923 S. 268. K.HOPF, *Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, Leipzig 1867-1868 S. 70 vd. Haracın toplanması yalnız N. Jorgada vardır.

⁸ HOPF, *op. cit* II S. 44

⁹ LJUBIC, *op. cit* c. V S. 69. Giustiano Sultana 1000 dukalık bir hediye getiriyordu, *Notes et extraits I*, S. 150

¹⁰ LJUBIC, *op. cit* S. 71-74, *Acta Albaniae* II No. 795

¹¹ Herhalde Sultana ödenen paranın aynısı yani Şahin'e ödemekte olduğu meblağın aynısı idi. Şahin'e olduğu kadar Sultana da ödenmekte olan harac dışında kumaş da gönderiliyordu. LJUBIC, *op. cit*. V S. 167 vd. *Notes et extraits c. I S. 169-171.*

bağlamasını istedi. Venedik Cumhuriyeti bu suretle daha çok III. Balşa'nın akınlarından kendisini koruyacağını bekliyordu¹². Loredano, Sultan ile yaptığı andlaşmada Arnavutluk için ödediği haraç 1500 ducaya çıkacaktı¹³. Böylece Venedik zaten önceki beyler aracılığıyla Sultana haraçgüzar olan topraklar için para ödemeğe başladı. Venedik buna engel olamadı, zira Osmanlı Padişahı eski haraçgüzarlarının topraklarının kazancını yitirmek istemiyordu. Böylece Venedik, doğrudan Sultanın haraçgüzarı oldu.

Aynı ilkeleri izleyerek, Venedik Cumhuriyeti Patras için haraç ödemeyi kabul etti. Haracı da 1408 yılı Ağustos ayında Patras arşöveki Stefano Zaccaria'dan sağladı. Bilhassa haraç yüzünden Sultanın hiddetini üzerine çekti¹⁴. Bunun için de Sultan I. Çelebi Süleyman'a önceden arşövek Stefano'nun ödemekte olduğu haraca devam edeceğini bildirdi¹⁵. Aynı anda Patrasso *podestà* ve *capitano*'suna emir veren Venedik Senato'su 500 duca veya 3000 *perperos*'a kadar yükselmiş bulunan haracın ödenebilmesi için, paranın tahsilini arşövekin önceden yaptığı gibi tebasından alınmasını istedi. Bundan başka Venedik Cumhuriyeti paranın Sultanın temsilcisine veya devrin âdetine göre Akaiya prensi aracılığıyla teslim edeceğine söz verdi. Hatta haracın Barak veya oradaki başka bir türk komutanına önceden arşövek Stefano'nun yaptığı gibi davranmasını istedi. İster Sultana ister komutanlara verilen haraç olsun, düzenli tahsil olunan para, Patraslılar için çok ağır geliyordu¹⁶. Maamafı, Loredano genellikle türklere ödenmekte olan haracı kabul etmiş görünmekle, Pteleone'nin Venedik Cumhuriyeti'ne ait olduğunu taahhüt altına aldırıştı¹⁷.

¹² LJUBIC, *op. cit* V, 91 vd. *Notes et extraits* I S.55. THIRIET, *op. cit.* II S. 66. Loredano I. Süleyman'a 400 duka tutarında bir hediye getiriyordu. *Notes et extraits* I S. 154 vd.

¹³ *Notes et extraits* I S. 169-171. Krş. V.MAKUSEV *Istoriceski ja raziskani ja o Slavjanah ve Albanii v srednie veka*, Varsava 1871, S. 67

¹⁴ C. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen-age* I, Paris-Londres-Athenes-Leipzig ve Vienne 1883 S. 30. *Notes et extraits* I S. 165.

¹⁵ Venedik Cumhuriyeti, 1408 anlaşmasına göre 1 Mayıs 1409 senesine kadar devam etmesi gereken sulhun Osmanlı Sultanı tarafından bozulmasından çekiniyordu. SATHAS *op. cit* II S. 216 vd. 1. Süleyman ile yapılan sulh 1408 senesinde Pietro Zen vasıtasıyla yapıldı. Venedik elçisi bu arada Sultana hediye olarak gizlice 1500 duka ve hediye olarak da 2000 duka değerinde gümüş bir yemek takımı hediye etti. Zeno'nun bu elçiliği hk. bk. *Notes et extraits*, I S. 162-164, THIRIET *op. cit* II S. 78. Krş. HOPF *op. cit* II S. 74. ROMANIN *op. cit.* IV S. 69. J. ZINKEISEN, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europe* I S. 457 vd.

¹⁶ SATHAS *op. cit.* S. 28 vd. R.PREDELLI, *I libri commemorati della Repubblica di Venezia. Regesti*, III, Venezia 1883 S. 336, *Notes et ex.* I S. 165

¹⁷ THIRIET *op. cit* II, S. 82

Lepanto (= İnebahtı)da 1407 yılının Haziran ayında Venedik yönetimi altına girdikten sonra, Senato buranın yönetimini Sultan ile birlikte düzenlemek istedi. 1409 yılının ilkbahar mevsiminde Francesco Giustiniani aracılığıyla 1500 duca hediye edip onun Lepanto'dan ve diğer 200 duca tutarındaki haraçdan vazgeçmesini sağladı. Bu girişimlerde Venedik Cumhuriyeti haracı 100 duca'ya düşürdü. Bu da 1410 yılında toplamı 1600 duca tutan, 1500 duca'lık Arnavutluk ve Patras ile 100 duca tutarındaki İnebahtı haracı hesaplanırken meydana çıktı¹⁸. İnebahtı için haraç toplanması Musa Çelebi ile 1411 yılında imzalanan andlaşmada da vardı¹⁹. 1409 yılında Giustiniani Patras için Sultana her yıl 500 duca'nın Akaiya prensi²⁰ tarafından ödeneceğine dair garanti verdi. Bodoniç markisi I. Jacobo Giorgio da andlaşmada vardı ve keza 1408 yılında imza edilende de adı geçiyor ve yıllık 500 duca tutarındaki haracın ödenmesinde zımnen bulunuyordu²¹.

Arnavutluk ve Zedda için olduğu kadar, Giustiniano yılda Sultana ödediği 1500 duca tutarındaki haraçdan başka, 500 duca da paşalara ödemeyi öngörecekti, zira bir yıl önce Giovanni Loredano'nun Türklere yılda ikibin altın haraç ödeme olanağı vardı. Bundan başka Venedik her yıl 1500 ducayı imparatora, Arnavutlukdan aldığı kumaş olarak ödemeğe hazır olduğunu bildirdi. Fakat bu vesileyle Sultana haracın bedeli olarak Venedik Cumhuriyeti'nin oralarda sahip olduğu yerlerin garantisi sağlanacaktı²². Doğal olarak Giustiniano'nun en son olarak taahhüt edebileceği bu miktar, masrafları en alt düzeyde tutabilme çabalarından ileri geliyordu. Maamafih girişimler Venedik Cumhuriyetinin Arnavutluk ve Zedda'daki yerlerini elinde tutmak için ne kadar önem verdiğini gösteriyor. Bununla beraber Giustiniano, Çelebi Süleyman ile 1409 yılında oldukça başarılı bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre Venedik Cumhuriyeti, Arnavutluk ve Zedda için her yıl 1000 duca verecek, bu parayı da o yılın Ağustos ayında ödeyecekti. Fakat Arnavutluk ve Zedda'da kurulan ve iki devlet arasında yapılan anlaşmada da garanti edilen sulhun devam edebilmesi için, yakınlarındaki türk komutanlara karşın, Sultanın da kabulü gerekiyordu: başka Üsküp kentindeki türk komutan Pasciaito (= Paşa Yiğit) olsa bile. Venedik

¹⁸ *Notes et extraits* I S. 185. THIRIET *op. cit* II S. 93, LJUBIC *op. cit* VI S. 102 vd.

¹⁹ *Notes et extraits* I S. 196-199, 200-202

²⁰ *Notes et extraits* I. S. 169-171. HOPF'a göre o zamana kadar İnebahtı için ödenmekte olan haraç 250 duka idi, *op. cit* II S. 74.

²¹ *Notes et extraits* I S. 170 Krş. HOPF *op. cit* II S. 74

²² *Notes et extraits* I S. 169-171 LJUBIC *op. cit* V S. 167 vd.

Cumhuriyeti'nin Paşa Yiğit'e yılda 500 duca ödemesinin nedeni budur²³. Aynı şekilde de, Sultana her yıl ödenmekte olan 1500 duca ikiye ayrılıyordu: 1000 duca Sultana, 500 ü de Paşa Yiğit'e veriliyordu. Bu türk komutanının görevinin önemi, Venedik Cumhuriyeti'nin haracı 1000 ducaya çıkarması örnek gösterilebilir²⁴. Giustiniano'nun imzaladığı anlaşmanın uygulanabilmesi için, Venedik Senato'su İşkodra'daki komutanına verdiği emirde, Paşa Yiğit'e yıllık haracın yarısı olan 250 ducayı ödemesini emretmişti. Bu suretle Venedik Senato'su, Üsküp'teki türk komutanına saptanmış yıllık 500 ducalık haracın düzenli ödeme olanağını ispat ediyordu²⁵.

Bu süre esnasında Venedikliler Zabojana topraklarını Balşalardan Elena'ya terk etmeyi reddettiler. Bu toprakları yitirirlerse, Sultana ödemeleri gerekli haracı toplayamayacaklarını zannediyorlardı²⁶. Zabojana topraklarının emniyeti için Paşa Yiğit'e her yıl ödemeye söz verdikleri 500 ducaya ek olarak 200 duca daha bir komisyon ödemeyi, bunun yanında Sultana da vaad ettiklerinden 500 duca daha fazla ödeyebileceklerini bildirdiler²⁷. Yararlandığımız kaynakların hiç birinde Venediğin bu parayı ödediğine dair kayıt bulunmuyorsa da, bunun yanında bir aydan kısa bir zaman sonra Sultanın ve Paşa Yiğit'in temsilcileri sayesinde Arnavutlukta sulh ilan edildi²⁸. Türklere ödemekte oldukları haraçdan dolayıdır ki, Balkan Yarımadasındaki topraklar ile Arnavutluk ve Zedda'daki topraklarını koruyabilmek için Türk Sultanından vekomutanlarından topraklarının garanti altına alınmasını bekliyorlardı²⁹.

Yıldırım Bayezid'in oğulları arasında patlak veren veraset harpleri yüzünden 1410 yılının yaz aylarında düzenli ödenmekte olan haracın ne olacağına dair tereddüdler uyandı. Bundan dolayıdır ki İstanbul'daki Bailo'nun haracı Çelebi Süleyman'a vermesi engellendi ve Türkiyenin Avrupa topraklarına sahip olup olmadığının araştırılması emredildi. Ancak

²³ LJUBIC *op. cit* VI S. 56 Krş. I. Bozic, *Dohohak carski*, Beograd 1956, S. 61, 62

²⁴ LJUBIC *op. cit* V S. 147-149, 151, 160-162. Tabiidir ki, Paşa Yiğit'e haraçdan ayrı olarak hediyeleri de muntazaman gönderiliyordu, LJUBIC *op. cit* V.S. 147-149

²⁵ LJUBIC *op. cit* VI S. 14 Krş. GELCICH *op. cit* S. 267, 268

²⁶ LJUBIC *op. cit* VI S. 30, 31

²⁷ *Notes et extraits* I S. 174 vd.

²⁸ *Notes et extraits* I S. 176 Krş. GELCICH *op. cit* S. 268

²⁹ Venedik Senato'sundan aldığı emir üzerine İşkodra'daki Venedik *capitano*'su Benedetto Contareno 1410 senesinin Mart ayında yıllık harçlığını gönderdi yeni Paşa Yiğit'e başvurarak III. Balşa ve Elena'nın artık Venediğe ait yerleri rahatsız etmemesinin sağlanmasını istemişti. LJUBIC *op. cit* VI S. 63

bu gerçek olursa haraç verilecek ayrıca bu toplamdan 508 duca ve 13 *grossi*'ye tekabül eden 17.800 akçelik bir bölüm, türk korsanların Nicolo Bembo'nun gemisine yaptığı hücum nedeniyle kesilecekti³⁰. Haracın geri kalan kısmı 1091 duca ve 10 *grossi* ediyordu ki, bunun da Arnavutluk, Patras ve İnebahtı için Sultana ödenen bir para olduğu, bunun yarattığı anlam da, haraç toplamının 1600 ducaya çıktığı³¹: sırasıyla 1000 duca Arnavutluk, 500 duca Patras ve 100 duca İnebahtı içindi. Ödenen miktar bir yıl önceki, yani 1409 yılında ödenen toplam kadardı. İstanbul'daki Bailo, Çelebi Süleyman'ın gücünü yitirmekte olduğunu anlayınca, elindeki parayı vermeyip sakladı. Bu tutumundan dolayı, Çelebi Süleyman'ın ölümünden sonra, 1411 yılı başlarında Venedik Cumhuriyeti tarafından takdir edildi ve aynı yılın Nisan ayında Venedik Senato'su haraç için ayrılan paradan 100 duca ayırıp Tana (= Azak) konsolosu Andrea Contarini'ye ödemesini emretti³².

1411 yılının ilkbahar mevsiminde Venedik, Avrupa Türkiye'sinin yeni Sultanı Musa Çelebi ile kendi ilişkilerini düzene koymağa girişti. Zaten o zaman da hediyeler yollanıyorsa da, para yokluğu bahane edilerek herhangi bir haraç ödemekten kaçınıyordu³³. Venedik Cumhuriyeti'nin Türkiye'deki veraset haraplerinden yararlanarak haraç ödememesi olumlu bir sonuç getirmedir. 1411 yılının yaz aylarında Musa Çelebi ile yapılan anlaşmada, önceden olduğu gibi 1000 duca Arnavutluk, 500 duca Patras için, 100 duca da İnebahtı için ödemeğe yükümlü tutuluyordu. Varılan anlaşmaya göre paranın ödenmesi her yılın Ağustos ayında gerçekleşecek ve Arnavutluk ile İnebahtı'nın haracı İstanbul'daki Bailo aracılığı ile Patras haracı ise Acaia prensi aracılığı ile ödenecekti. Aynı anlaşmaya göre Bodaniç markisi de 500 duca ile haraca dahil edilecekti. Venedik Cumhuriyeti adına anlaşmayı imzalayan Giacomo Trevisano hemen 1100 duca tutarındaki Arnavutluk ve İnebahtı haracını ödedi³⁴. Haracın tutarı 1409 yılında Francesco Giustinia-

³⁰ THIRIET *op. cit* II S. 93. *Notes et extraits* I S. 185. O devirde Venediklilerin yaptığı bir hesaba göre, 1 duka 35 akçe kadardı. THIRIET, *op. cit* II, S. 93

³¹ LJUBIC *op. cit* VI. S. 102, 103

³² *Notes et extraits* I S. 191-193, 194 vd. Azak konsolosu eline geçen parayı taştan kaleler ve bazı binalar yapımına kullandı.

³³ *Notes et extraits* I. S. 194-195. THIRIET *op. cit* II S. 98. 1411 senesi Nisan ayında İstanbul'daki Bailo'ya verilen talimatda Musa Çelebi'ye verilecek hediyein 80-100 perperi arasında olması bildirildi. Yalnız bir ay sonra Venedikliler Musa Çelebi'ye 1000 dukalık bir hediye yolladılar. *Notes et extraits* I S. 195.

³⁴ PREDELLI *op. cit* III S. 354 (n. 137), S. 355 (n. 140) G. THOMAS, *Diplomatarium Veneto-Levanticum* II Venedik 1899, S. 302-304. *Notes et extraits* I S. 200-202. Krş. G. HERZBERG, *Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart*, II,

ni'nin saptadığı miktarda kaldı. Venedik Cumhuriyeti bu tutara razı olduğundan Giacomo Trevisano gelirken Giustiniano da imzaladığı anlaşmayı getirmişti. Bu sırada Venedik Senato'su Trevisano'ya herhangi etkili bir türk paşasını, örneğin Rumeli Beylerbeyisine 100 duca kadar yıllık bir para vaad etmesine izin vermişti. Teselya yöneticisi Evrenos Bey'e ise, Sultana yakınlığı ve güçlülüğü nedeniyle 200 duca öngörülüyordu³⁵. Musa Çelebi ile yapılan anlaşmada Venediklilerin, Osmanlıların ileri gelen yöneticilerine bu tutarı ödeyip ödemediklerine dair bir kayıt yoktur. Olumsuz bir yanıtın çok olumlu olana yatkınız. Bununla beraber bu tutarlar Sultan ile yapılan anlaşmada bulunmamakta ve varlığına dair şüpheler uyanmaktadır. Kaldı ki Sultan bunu bilmiyordu³⁶. Anlaşmayı imzalamadan önce Venedik Senato'su Pteleo'nun haracı ödememesini açıkça bildirdi ve almayı da başardı: sonucunda da Musa Çelebi ile yapılan anlaşmanın hiç bir yerinde zorla para ödenmesine dair bir kayıt bulunmamaktadır³⁷. Diğer taraftan Pteleo zaten Türklere haraç öderdi, 1408 yılında edinilen sonuca göre, Sultan haracın ödenmesine devam edilmesini istemişti. Çünkü bir kez o şatoda para almıştı. O zaman da Venedikliler eğer önceden haraç verilmiş ise gene ödemeğe devam edeceklerini bildirdiler³⁸. Bununla beraber elimizdeki belgelerden Pteleo'dan haracın ne ödendiğine ne de toplandığına dair sonuç çıkarılamıyor. Gerçek olan tarafı Venedik Cumhuriyeti'ni, 1411 yılında artık böyle bir yükümlülüğü bulunmuyordu.

1411 yılında Venedikliler Paşa Yiğit'e 500 ducayı düzenli olarak ödemeğe hazır olduklarını bildirdiler. Yalnız Üsküp kentinde bir daha görev almaması durumunda, ardılından yılda 200 ile 300 duca arasında bir para alabilecekti³⁹.

Gotha 1877 S. 425. I. BOZIC, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV (XIV ve XV asırlarda Raguza ve Türkiye)*, Belgrad 1952 S. 36. Bu vesileyle Osmanlı Sultanı, Venediklilerin Arnavutlukta olduğu kadar Romania'daki Venedik topraklarını tanıdı: Koron, Modon, Negroponte [Eğriboz], Ptleo, Argo, Nauplia, İnebahtı, Tino, Micono. Diğer taraftan Venedikliler küçük haraçları ödiyerek, Gelibolu civarında vatandaşlarının uğradığı zararı gidermeğe kalkıştılar SATHAS *op. cit* II, S. 262 vd.

³⁵ *Notes et extraits* 15. 196-199

³⁶ Venedikliler Musa Çelebi ile anlaşmayı imzalamadan önce 1000 duka yerine bir sene önce ödendiği kadar yani 1090 duka istiyeceğini tahmin ettiklerinden hazırlık yaptıklarını kaydetmek enteresandır. Yalnız o zaman azaltılmış haracın tutarı, uğranılan zararın kapatılması için Nicolò Bembo'ya ödenen meblağ olabilir; THIRIET *op. cit* II S. 93 *Notes et extraits* I. S. 185

³⁷ *Notes et extraits* I S. 196-199

³⁸ SATHAS *op. cit* I S. 32

³⁹ *Notes et extraits* I S. 196-199

1411 yılı anlaşmasının olanaklarını gözönünde tutan Venedik Senato'su, İstanbul'daki Bailo'nun Arnavutluk ve İnebahtı haracı olarak Musa Çelebi'ye 1412 yılı Ağustos ayında 1100 duca ödemesini emretti⁴⁰. Aynı olanak 1413 yılında da gösterildi: yalnız bu kez para 1413 yılı Ağustos ayında bizzat Musa Çelebi'ye verilemedi, zira haraç getirildiği zaman o ölmüş bulunuyordu. 1413 yılında Venedikliler Musa Çelebi'den Arnavutluk haracı için olanak çerçevesinde bir indirim, her durumda yarı yarıya bir indirim istemeğe hazırlanıyorlardı. Bu başvurularına da neden olarak III. Balşa ile yaptıkları sulh anlaşmasının yapılması sırasında yani bir yıl önce 1412 yılında Bar, Antivari ve Ülgün'ü yitirdiklerini öne sürmüşlerdi. Bu kentlerin ödemeğe yükümlü oldukları para ile diğer kolonilerden sağlanan paralar ile Arnavutluğun haracının bütününe topluyorlardı⁴¹.

1413 yılında I. Çelebi Mehmed'in Osmanlı tahtına çıkması üzerine taht kavgasına son verildiği için Venedik Cumhuriyeti onunla bir an önce bir anlaşma yolu aradı. Kaldı ki Venedik taht kavgaları sırasında, Ankara Savaşından 1413 tarihine gelinceye dek yani Türkiye'de merkezi bir güç bulunmadığının belirlendiği bir sürede, Sultana haracını ödemeğe başladı. Maddelerin sertliğinden dolayı, Balkan Yarımadasında yeni topraklara sahip olan Venedik, buraların eski yöneticilerinden türk sultanına verilmek üzere para almağa mecbur kaldı. Haracın bütün yükünün kolonilerdeki vatandaşların sırtında bulunmasına karşın, o zamandan itibaren Venedik Cumhuriyetini Osmanlı sultanının bir haraçgüzarı olarak kabul edebiliriz.

1414 yılında yeni sultan ile bir anlaşma yapan Venedik, haraç ödenmesini durdurmak istedi. Arnavutlukda sahip olduğu toprakların karşılaştırılması durumunda, mazeret olarak buralarda sulh ve sükûnun hakim olduğunu ileri sürdü. Bu da saptıyor ki, Venedik Cumhuriyetinin haracın ödenmesini Sultanın bu topraklarda sulhu sağlamağa aracı olmasında görüyordu.

Sonra da Patras'ın arşöveke teslimi konuşulduğundan Venediğin bir haraç ödeme zorunluluğu olmadığını ileri sürüyorlardı. İnebahtı için ödenen haraç çok az olduğundan bahsi bile geçmiyordu. Buna karşın İstanbul'daki Bailo Francesco Foscari (Venedik Cumhuriyeti bunun

⁴⁰ Türkiye'de devam etmekte olan mücadelelerden dolayı, Venedik Senato'su Sultan'a parayı ödemekte olan Fantino Viario'ya ancak Musa Çelebi tahta çıktıktan sonra parayı ödemesini tavsiye etti. Aynı zamanda Türklerin Venediklilere sebebiyet verdikleri zararların önlenmesi için paranın hepsini vermeyip biraz da para kesmesini istediler. THIRIET *op. cit* II S. 108, *Notes et extraits* I S. 209 vd.

⁴¹ *Notes et extraits* I S. 214 vd.

aracılığıyla Osmanlılarla haberleşiyordu) Venedik Senatosundan aldığı müsaade ile, en son varsayım olarak Arnavutluğa dair bir haraç ödeyecekti. Bu durumda ise, Sultan'a Venediğin buralarda bazı topraklar yitirdiğini haber verecekti. Bu varsayım çerçevesinde Foscarini'nin önceki toplamadan sağladığı para ile haracı ödemiş olması ihtimali vardır. Sarfettiği 1500 ducadan 400 ü Sultan'a ve adamlarına verilen hediyeye aitti⁴². Onun için geri kalan 1100 duca ise Venedik Cumhuriyetinin İstanbul Bailo'su aracılığı ile ödediği haraç olabilir.

I. Çelebi Mehmed'in tahta geçmesinden hemen sonra varılan anlaşmada haraç sorunu tam olarak saptanamamış hatta kesin bir çözüm bile bulunamamıştı. En önemli engel Arnavutluk için istenen haraçtı. Israrla üzerinde durduğu husus da Venedik Cumhuriyeti III. Balşa ile imzalamış olduğu sulh anlaşmasında Bar, Budva ve Ülgün'ü 1412 tarihinde terk ettiğini bundan dolayı da Arnavutluk'daki toprakları için ödemekte olduğu haracı azaltmayı, yani yıllık 1000 ducayı artık ödemek istemediğini bildiriyordu. 1415 yılı esnasında Osmanlı Sultanı ile anlaşma zemini arayan Venedik Cumhuriyeti⁴³ ertesi yıl Delfino Venier aracılığı ile bir anlaşma yaptı⁴⁴. Bu anlaşmada haraç sorunu ele alınmadığı için vazgeçildiği anlaşılıyor⁴⁵. Venier'in Arnavutlukdaki topraklar için ödenen haraçla ilgili izin üzerine Türkiye'ye ödemesi gereken borcu bir defada ödeyerek anlaşmayı yaptığı bir gerçektir⁴⁶. Anlaşıldığına göre Venedik Cumhuriyeti bu vesileyle belki haracı ödemişti fakat kesin bir ödeme kabul etmediği için anlaşmaya koydurmamıştı. Venediğin diplomatik çabaları 1417 ve 1418 yıllarında da devam etti. Artık haraç sorununun Sultan ile İstanbul Bailo'su Bertuccio Diedo ile 1419 yılının sonbaharında yaptığı bir anlaşmada düzene girmesini istediler⁴⁷. Varılan sonuca göre İnebahtı için verilen

⁴² *Notes et extraits* I S. 219, 220. THIRIET *op. cit* II S. 125, 126. Krş. HOPF, *op. cit*. II S. 75-77. Venedik Senato'su 1414 senesi Mayıs ayından beri Sultan ile giriştiği anlaşma zeminini bütün yaz devam ettirdi ve anlaşmayı aynı senenin Ekim ayında tamamladı, *Notes et extraits* I S. 218. THIRIET *op. cit*. II S. 122. Krş. H.KRETSCHMAYR, *Geschichte von Venedig*, II Gotha 1920 S. 277

⁴³ *Notes et extraits* I S. 233, 234

⁴⁴ *Notes et extraits* I S. 245-257. THIRIET *op. cit*. II S. 142 vd. LJUBIC *op. cit* VII S. 218. Krş. ZINKEISEN *op. cit* I S. 465. HOPF *op. cit* II S. 75-77. Herzberg *op. cit* II S. 436-438

⁴⁵ *Notes et extraits* I S. 293-295

⁴⁶ Bu vesileyle Venier 500 ducayı hediye almak ve dağıtmak için Osmanlılar nezdinde iken harcamış, halbuki esirlerin kurtarılması için 1000 duka verebilirdi. *Notes et extraits* I S. 245-247

⁴⁷ PREDELLI, *op. cit*, IV S. 17 (n. 25) THOMAS, *op. cit* II S. 318, *Notes et extraits* I S. 295-299, Krş. ROMANIN *op. cit* IV S. 75, KRETSCHMAYR, *op. cit* II S. 277. GELCICH, *op.*

haraç 100 duca olarak kalacak, Arnavutlukta ki topraklar için ve bilhassa İşkodra, Drivasto ve Leş için saptanan yıllık yalnız 200 ducayı her kent için 1/3 kadarını ödeyecekti. Bu suretle Venedik Cumhuriyeti yitirdiği her kent için kalan 2/3'lük kısmı ödeyecekti. Böylece Arnavutluk için ödenen haraç 200 duca olarak saptanmış oluyordu. Zaten daha anlaşmanın tasdiki sırasında III. Balşanın bizzat Drivasto'yu işgal etmesinden dolayı Venedik Cumhuriyeti haracın 2/3 ünün ödemeye razı olduğunu ve kentin yitirilmesini tanımadığını bildirdi. Bu vesileyle de Venedik Cumhuriyeti, Osmanlı Sultanından haracın ödenmesi sırasında garanti sözü almıştı. İstanbul Bailo'su aracılığı ile ödenmekte olan haraç Ağustos ayı yerine Eylül ayı içerisinde ödenecekti.

Venediğin bütün muhalefetine karşın 1419 yılına dek Arnavutluk için ödenen haracın tutarı 1000 duca olarak saptandı ve bundan dolayı da Osmanlı Sultanı o yıl imzalanacak anlaşmadan önce 1100 duca tutarındaki Arnavutluk ve İnebahtı haracını istedi⁴⁸. Venedikliler bu koşulu kabul etmek için, Sultanın önceleri ellerinde bulunan şimdi ise III. Balşanın işgaline düşmüş kentleri hakkında garanti istediler⁴⁹. Gerçekde Venedik Cumhuriyeti, III. Balşa'nın bu toprakları terk etmeyeceğini bildiğinden dolayı diplomatik bir manevraya girişmişti. Osmanlı Sultanına yapılan ilk girişimler esnasında Venedik Cumhuriyeti, Arnavutluk için ödemekte olduğu haracı 100 ducaya indirilmesinde ısrar etti⁵⁰. Bu girişimler esnasında iki kat daha fazla bir ödemeye razı oldu ki, bu da büyük bir olaya neden oldu.

I. Çelebi Mehmed ile girişimlerini sürdürdükleri esnada, Venedik Cumhuriyeti Arnavutlukta sahip olduğu topraklara komşu olan türk komutanlar ile iyi ilişkilerini sürdürmek istiyorlardı. Bunu da gerçekleştirmek için ya haraç ya bahşiş veya harçlık yerine geçecek yıllık bir para ödemeyi vaad etmeleri gerekiyordu. 1414 yılının başlarında Paşa Yiğit Arnavutluğu talan etmeğe başladığından Venedik Senatosu onunla bir anlaşmaya girişmeğe ve yılda hiç değilse 300 ducalık bir harçlık ödemeğe

cit S. 323. J. RADONJIC, *Žapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV veka* (XV. asrın ilk yarısında "Türklere karşı Batı Avrupa ve Balkan ülkeleri), Novi Sad 1905, S. 41

⁴⁸ LJUBIC, *op. cit.* VII S. 289 vd.

⁴⁹ LJUBIC, *op. cit.* VII S. 289 vd.

⁵⁰ THIRIET *op. cit.* II S. 176, 177. Betruccio Diedo'ya Sultan ile görüşeceği konular için verilen talimat hk. bk: THIRIET, *op. cit.* II S. 153, 168, 176, 177, *Notes et extraits* I. S. 262, 263, 280, 292-295, LJUBIC, *op. cit.* VII S. 263. Krş. ROMANIN, *op. cit.* IV S. 75. Diedo beraberinde 400 ducalık bir hediye götürüyordu.

hazır bulunuyordu⁵¹. Fakat gerçekte 500 ducaya razı oldu. Ertesi yıl Paşa Yiğit öldüğü zaman oğlu önceden babasına ödenmiş bulunan 500 ducanın şimdi kendisine verilmesini istedi. Eski İşkodra *rettore*'si Paolo Quirino'nun tavsiyelerine uyan Venedik Senatosu Paşa Yiğit'in oğluna yıllık 100 duca ödemeğe razı oldu. Kalan parayı her bir komutana 100 duca olmak üzere pay etmeyi, böylece para almadıkları için III. Balşa'nın yardımına koşmamalarını sağlamak istedi⁵². Paşa Yiğit'e ödenmekte olan para daha küçük parçalara ayrıldı.

Kroya beyi Niketa Topiya öldüğü zaman, 1415 yılında kent Türklerin eline geçti. Venedikliler memleketin içinden Draç kentine dek uzanmakta olan ticaret yolunun tehlikeye düşmemesi için, önceden Topiyaya ödenmekte olan yıllık 200 duca tutarındaki harçlığı şimdi Kroyanın yeni sahibi Ömer Bey'e ödemeğe hazır bulunuyorlardı⁵³. Ertesi yıl Venedik Senatosu, yeni Hırvatistan komutanının öncülünün aldığı harçlığın kendisine ödenmesine dair yapmış olduğu başvuruyu kabul etti⁵⁴. Burada kasd edilen Balaban Bey'dir ki, Venediğin yılda 200 duca harçlık vermesini kabul ediyordu⁵⁵. Venedik Senatosu 1426 yılında paranın Balaban Bey'in ardılı İshak'a ödenmesine devam ettiği gibi⁵⁶, sonradan geleneğe göre Evrenos Bey'e⁵⁷ ve 1429 tarihinde de oğlu Ali Bey'e ödeme yaptı⁵⁸. Bunlar da 1432 yılında paranın henüz gelmesini protesto ederek, bunun Venedik Cumhuriyeti ile Türkler arasında vaktiyle varılan anlaşmaya aykırı olduğunu bildirdiler. Anlaşıldığına göre, Venedik artık bu parayı veremeyecek ve bunu da Sultana yazmayı ve parayı da "yalnız bu kez" Ali Bey'e 200 duca ödemeğe

⁵¹ *Notes et extraits*, I S. 217, 218

⁵² *Notes et extraits* I, S. 228, 229.

⁵³ *Notes et extraits* I, S. 227, 231. Krş. V. MAKUŞEV, *op. cit* S. 76. K. JIRECEK, *Istorijsa Srba* (Sırb tarihi), I, Beograd 1952, S. 347, Draç şehri 1415 senesinde Eylül ayı zarfında bir gurup türk yağmacıları kurtulabilmek için 400 duka ödedi. *Notes et extraits* I S. 235 n. 3

⁵⁴ *Notes et extraits* I, S. 249

⁵⁵ V. MAKUSEV, *op. cit* S. 76

⁵⁶ *Notes et extraits* I S. 423, 424. İshak ile bir anlaşma yapabilmek için Venedikliler 600 duca verdiler ve bu parayı da İşkodra ve Leş kentlerinden topladılar (İshak'ın aynı kişi olup olmadığını bilmiyoruz). Venedik Senatosu'nun emri üzerine para onlara 1430 yılı Ağustos ayında ödendi. Bu örnek bize gösteriyor ki, bu kentlerdeki ahali yalnız Türklere yıllık haracı ödemekle kalmıyor, fakat aynı zamanda Türk komutanlardan hangisi sulhu sağlıyorsa ödenen parayı da topluyorlardı. N. Jorga'nın 66 diye kaydettiği rakam herhalde bir matbaa hatası idi, I S. 525 "Ducatis sexcentis sexaginta"

⁵⁷ V. MAKUSEV, *op. cit* S. 76

⁵⁸ *Notes et extraits* I S. 499, 500

karar verdi⁵⁹. Bundan anlaşıldığına göre Venedik Cumhuriyeti Niketa Topiyanın ölümünden sonra yani 1415 den 1432 yılına dek, yıllık harçlığı düzenli olarak Hırvatistandaki türk komutanlara ve sınırlarına yakın bulunanlara ödemekteydi. Türk komutan Hamza Bey, İşkodra kentinden bir defaya mahsus 300 duca tutarında bir hediye aldıktan sonra 1417 yılında her yıl ödenmek üzere 300 ducalık harçlık istedi. Venedik Senatosu böyle bir ödemeye karşı olmakla beraber bu hediyenin verilmekte olan yıllık harçlıklardan biri sayılmasına da izin verdi. Karşılığında da Hamza Bey selefi Paşa Yiğit gibi Venediğin Arnavutlukta sahip olduğu yerleri koruyacağına⁶⁰ dair yazılı and verdi.

Venedik böylece türk komutanlara rüşvet vermek suretiyle yalnız kendi topraklarında sulhu devam ettirmek ile kalmayıp, aynı zamanda yitirdiği eski topraklarını tekrar elde etmek istiyordu. III. Balşa, Drivastoyu işgal ettiği zaman Venedik, Üsküp kentindeki türk komutanına 1419 yılı Haziran ayında başvurup Zedda beyinin askerlerinin topraklarından çıkarılmasını istedi. Bu vesileyle, önceleri III. Balşadan aldıkları gibi, Türk'e 5000 duca ve yıllık bahşiş olarak da 1000 duca hediye etti⁶¹.

1419 yılında Papa'nın aracılığı ile, Venedik Cumhuriyeti Patras arşöveki Stefano'ya verilmesine razı oldu ki, o da hiç şüphesiz yıllık 500 duca tutarındaki haracı Osmanlı Sultanına ödemeğe devam etti⁶².

Bir Venedik vatandaşı olan Bodoniç Markisi Nicolò Giorgio (1410-1436), Venedik Cumhuriyetinin 1411 yılında Türk Sultanı ile yaptığı anlaşmaya göre yıllık 500 duka tutarındaki haracı ödemekteydi. Bununla-beraber Türkler Bodoniç'i 1411 senesinde ele geçirdiler ve Nicoloyu esir ederek, Jedreneye götürdüler. Venedikliler, vatandaşlarını ancak 1416 yılında tutsaklıktan kurtarabildiler. Sonradan Bodoniç türk akınları yüzünden yıkıma uğrayınca, tekrar onarma olanaklarından yoksun bulu-

⁵⁹ *Notes et extraits* I S. 553, 554

⁶⁰ *Notes et extraits* I S. 270, Aynı yıl yani 1417'de Türkler Avlonya düşesi Rudjina'nın topraklarını ellerine geçirdiler. Düşes bir Venedik vatandaşı olduğu için, Venedik Cumhuriyeti 1418 yılının yaz mevsiminde, İstanbul'daki Bailo Bertucci Diedo aracılığı ile Rudjina'nın topraklarının iade edilmesi için girişimde bulundu. Bunu gerçekleştirmek için Bailo, 8000 duca'yı Osmanlılara ödeyebilirdi. THIRIET, op cit II S. 168. *Notes et extraits* I. S. 280. LJUBIC, op. cit S. 263. Böyle büyük bir meblağ ödenmekle beraber Venediklilerin bu önerisi geri çevrildi.

⁶¹ LJUBIC, op. cit VII S. 286, VIII S. 3. *Notes et extraits* I S. 291, 292 Krş. A. GEGAJ, *L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle*, Paris Louvain, 1937 S. 21

⁶² F. THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen-Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénétien (XII-XV siècle)*, Paris 1959, S. 369

nan Nicolò II, yalnız markilik ünvanı ile yetinerek toprağından çekildi. Bu andan itibaren Bodoniç herhangi bir türk arazisi oldu ve Venediklilerin Türklerle yaptıkları anlaşmalardan hiçbirisinde adı geçmediğinden nihai kaybını kabul etmiş oldular ⁶³.

Venedik ile Türkler arasında 1419 yılında yapılan anlaşmaya göre Arşiplag [Takımadalar] *Duca'sı* Giovanni II. Crispo'nun sultana bir haraç ödeme mecburiyeti olmadığı açıkça belirleniyordu ⁶⁴.

Çelebi Sultan Mehmed'in ölümüne kadar, haraç sorunu olarak 1419 tarihli anlaşmada varılan kararlar yürürlükte kaldı. Bu göre de, Venedikliler 1420 senesinde Sultana İstanbul Bailo'su vasıtasıyla 233 duka ödediler. Bunun da 100 dukası İnebahtı için, kalan 133 duka da Arnavutluk daha doğrusu İşkodra ve Leş şehirleri içindi. 133 duka hesaplanması da, 200 duka öngörülen harcın 2/3 lük kısmından ileri geliyordu, zira Drivasto şehrinin III. Balşa'nın eline geçmesinden dolayı kalan 1/3 lük kısım ödenmedi ⁶⁵.

Venedik haracının Çelebi Sultan I. Mehmed zamanında ödenen miktarının, Emir I. Süleyman zamanındakinden az olmadığı anlaşılıyor. Gerçekte, İnebahtı için ödenen miktar aynı idi: 100 duca. Arnavutluk için ödenen 1000 ducalık meblağ 200 ducaya indirildi ve nisbet olarak da 133 ducaya düştü. Venediğin Arnavutlukdaki bazı yerlerini kaybettiği bir gerçektir. Yalnız şu var ki, indirmeğe başarı gösterdiği haracın tutarı karşısında yitirdiği toprakların değeri çok daha yüksekti. Gerçeği söylersek, bu yitükler sırasında Venedik çok değerli hediyeler ödüyor ve giderek Arnavutluk topraklarında yıllık bahşış ve hediye almakta olan Türk komutanlarının sayısında artıyor, bunun yanında selefere ödenmekte olan miktarı geçmemeğe azami dikkat de gösteriliyordu.

Venedik Cumhuriyeti I. Murad'ın 1421 senesinde tahta çıkmasından sonra 1419 tarihli anlaşmayı kabul ettirmek istedi. Yalnız bu suretle Arnavutluk'da sahip olduğu yerler için haraç isteneceğini biliyordu. Kaldı ki III. Balşa'nın ölümünden hemen sonra Bar ve Budva kentlerini ele geçirmişti. Haracın değişmeden kalan meblağını değiştirmemek yanında şimdilik İşkodra, Leş ve Drivasto gibi haraç ödediği yerlerin zikredilmemesini istiyordu. Bu arada *generaliter pro terris nostris Albanie* teriminin kullanılmasında ısrar ediyordu. Venedikliler haracın çoğaltılmasına karşı çıktıkları sırada, Arnavutlukta sahip oldukları toprakların harpler sırasında o kadar tahrip olduğunu ileri sürüyorlardı ki, hiç bir sonuç alamıyacaklarını

⁶³ HOPF, op. cit II S. 75-77. HERZBERG, op. cit II S. 436

⁶⁴ *Notes et extraits* I S. 295-299. THIRIET, *Régestes* II S. 176 vd.

⁶⁵ THIRIET, *Régestes* II S. 183. *Notes et extraits* I. S. 306

bildikleri bu fikirlerinde lüzumsuz ısrar gösteriyorlardı⁶⁶. Bu durumda Venedik Cumhuriyeti İşkodra, Leş ve Drivasto şehirleri için ödemekte olduğu haraca ek olarak Arnavutluk'da yeni ele geçirdiği topraklar için de haracı genişletmek istiyordu. Bütün bunlara karşın sulh 1421 senesinde imzalandı.

Venedik Senato'su Arnavutluk haracı için yapmış olduğu teşebbüsü 1422, 1423 senelerinde hatta daha sonraları da tekrarladı⁶⁷. 1423 senesinde Venedikliler Selânik şehri yüzünden Türklerle yeni bir savaşa giriştiklerinden müstakbel haracın takdimine dair sorun bu kez daha aktüel bir hal aldı. Daha 1424 senesinde Venedikliler Türk Sultanına Selânik şehrinin haracı olarak 1000-2000 duka ödedikten başka⁶⁸, ertesi yıl da evvelce şehri elinde tutan *despot* Andronikos'un ödemekte olduğu 100.000 akçeyi ödeyeceklerini de söz verdiler. Bu vesileyle Sadrazam [Çandarlı] İbrahim [Paşa'ya] vaadedilen 15-20.000 akçe tutarındaki hediye verildi⁶⁹. Türk Sultanı ise haraçdan ziyade Selânik kentini arzuladığından Venedikliler 1426 senesinde dolaylı olarak onunla anlaşmaya giriştiler. Deniz kuvvetleri komutanı Fantino Michele vasıtasıyla, Gelibolu Sancakbeyi Halil Paşa'ya yapılan başvuruda Sultana yıllık 100.000 akçe ödeyerek sulh önerdiler⁷⁰. Bu meblağ aynı sene zarfında 150.000 akçeye çıkarıldığı gibi [Çandarlı] İbrahim Paşa'ya senelik harçlığının 20.000 akçeye çıkarılacağı

⁶⁶ LJUBIC, *op. cit.* VIII S. 116, 117. THIRIET, *Régestes* II S. 191. *Notes et extraits* I S. 312, 313. Krş. ST. STANOJEVIC, *Borba za nasledstvo Baosino, Sremski Karlovci* 1902 S. 22, 23. Sultana sulh şartlarını götürmekte olan İstanbul Bailo'su beraberinde hediye olarak 400 duka değerinde bir yemek takımı götürüyordu. Osmanlı İmparatorluğundan buğday ihracı yapabilme iznini elde edebilmek için 100 dukadan 1000 dukaya kadar masraf yapabileme yetkisi vardı.

⁶⁷ SATHAS, *op. cit.* I S. 148, 149. LJUBIC, *op. cit.* VIII 188, 240, 241. *Notes et extraits* I S. 414, 415.

⁶⁸ Sorunları halledebilmek için Sultana 5000 duka tutarında bir hediye verildi. SATHAS, *op. cit.* I S. 163-165. THIRIET, *Régestes* II S. 215. *Notes et extraits* I S. 363-365. Krş. N. JORGA, *Geschichte des osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, I. Gotha 1908, S. 401. Buna benzer bir hediye 1426 senesinde haraç ödenirken verilmişti. SATHAS, *op. cit.* I S. 181.

⁶⁹ *Notes et extraits* I, S. 391-395. Krş. M. SPREMIC, *Harac Soluna* "Zbornik radova Vizantoloskog instituta u Beogradu" 10 (1967) S. 188. Verilen para o sırada 150.000 akçeye yükselmişti. Bir dukanın karşılığı 35-40 akçe kadardı. THIRIET, *Régestes* II. S. 93. BERTRANDON DE LA BROQUIERE, *Putovanje preko mora*, Beograd 1950. S. 123. KONSTANTIN MIHAILOVIC IZ OSTROVICE, *Janicareva uspomene ili turska hronika (Bir yenicilerin anıları veya türk kroniği)*, Spomenik SAN 107 (1959) S. 69.

⁷⁰ *Notes et extraits* I S. 417, 418. THIRIET, *Régestes* II S. 234, 235. ROMANIN *op. cit.* IV 99, *centum milia (yüzbin)* denilen miktara yanlışlıkla *onbin* akçe demiş.

bildirildi ⁷¹. 1427 senesinde Venedik'li noter Giovanni Bonizio, Gelibolu Subaşı'sı *Seridge* ile benzer bir anlaşmaya girişti: Sultan'a yeniden yolladığı 150.000 akçenin Selânik kenti gelirlerinden olduğunu söyleyip hediye ettiği gibi üç türk yüksek yöneticiye de 1500 duca ve 20.000 akçe tutarında yıllık bir meblağa daha hediye etti. Aynı sene zarfında bu hediye 2000 duca ve 40.000 akçeye yükseltildi ⁷². 1428 senesinde giriştiği sulh çabaları Venediğin bu işe ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Bu zaman zarfında Selânik kentini elinde tutabilmek için Sultana 300.000 akçe tutarında haraç verebileceğinin yanısıra üç paşaya da yılda 200 duka verme vaadinde bulundu ⁷³. Türk Sultanı Venediğin bu teklifinin reddetmekle kalmadı, kendisine elçi olarak yollanmış olan Selânik *capitano*'su Giacomo Dandolo'yu tutuklattı ⁷⁴. 1430 senesinin Mart ayında II. Murad komutasındaki kuvvetli bir türk ordusu Selânik'i aldı. Bu şehrin düşmesinden sonra aynı senenin Eylül ayı başlarında Türkiye ile Venedik Cumhuriyeti arasında bir sulh anlaşması imzalandı. Koşulları arasında Venediğin İnebahtı için 100 duka, Leş ve İşkodra şehirleri için 136 duka tutarında haraç ödeyeceği kaydı da vardı. Toplam 236 duka tutarındaki bu haraç her sene Eylül ayı içersinde İstanbul Bailo'su vasıtasıyla ödenecekti. Aynı sulh anlaşmasında Nakşa Duca'sı Giovanni II. Crispo ve kardeşleri Sultana herhangi bir haraç ödeme külfetinden muaf tutuluyorlar ⁷⁵. Hatta haraç bahsinde de 1419 anlaşmasının maddeleri yürürlükte kaldı ⁷⁶, tek istisna da Arnavutluk için

⁷¹ *Notes et extraits* I S. 424, 425. THIRIET. *Régestes* II S. 236, 237 Krş. G. OSTROGORSKI, *Istoriја Vizantije*, Beograd 1959, S. 419.

⁷² SATHAS *op. cit* I. 184, 185

⁷³ Bu kez öngörülen para 15.000 duka idi. Bu vesileyle Venedikliler sulhun hazırlanan metninde bir değişiklik yapıp topraklar için ödedikleri paranın haricinde sultana 200.000 akçe tutarında bir haraç ve paşalara da 3.000 duka bir para verilmesi planlanmıştı.

Ayrıca 8000 duka tutarında bir para vereceklerdi. *Notes et extraits* I S. 480, 481. THIRIET, *Régestes* II S. 253, 254. Krş. OSTROGORSKI, *op. cit* S. 519. Selânik kentinin 1430 senesinde düşmesinin arifesinde, Venedikliler Sultana yaptıkları müracaatda Selânik için yılda 300.000 akçelik bir haraç ödemeğe hazır olduklarını bildirmişlerdi. *Notes et extraits* I S. 513-515. Selânik kentinin 1423-1430 seneleri arasındaki işgali hakkındaki Venedik belgeleri için bk. K. MERZIOS, *Μνηχεία Μαχεδονυχης Ιστορίας*, Thessaloniki (Selânik) 1947 S. 30-100

⁷⁴ *Notes et extraits* I S. 488

⁷⁵ THOMAS, *op. cit* II S. 343-345. PREDELLI, *op. cit* IV S. 164 n. 140. *Notes et extraits* I S. 526-529. II S. 263 n. 1 Krş. ROMANIN *op. cit* IV S. 236. KRETCHMAYER II S. 355, 356. ZINKEISEN *op. cit* S. 570. IORGA, *Geschichte* c. 1 S. 409. F. BABINGER, *Mehmed der Eroberer und seine zeit*, München 1953, S. 44. THIRIET, *La Romanie* S. 372

⁷⁶ 1419 yılında neden 200 ducalık haracın 2/3 i tutarı 133 duca ve 1430 yılında da 136 duca ödendiği açık değildir. Hesapdan, birinci çözüm şeklinin akla daha yakın olduğu anlaşılıyor.

öngörülen 200 duka tutarındaki haraç şimdi 1/3 indirilmişti: Drivasto artık Venedik egemenliği altında bulunmuyordu. Venedik Cumhuriyeti anlaşılan bu 136 dukanın yalnız Leş ve İşkodra için değilde *pro omnis locis nostris partium Albanie*, sayılmasını ve önceden I. Murad devrinde giriştiğinin benzeri bir tutum takındıysada başaramadı. Diğer taraftan da Selânik için sürdürülen yedi yıllık harbin sona ermesi üzerine Arnavutluk için ödenen haraç 136 dan 200 dukaya ve İnebahtı haracı da 100 den 200 e çıkarılıyor, daha kötüsü de her iki haraç senede 500 dukaya kadar çıkarılabilecekti. Ancak Osmanlı Sultanının da yerleri koruyacağına dair garanti vermesi gerekiyordu ⁷⁷.

II. Murad tahta çıktığı zaman Venedik Cumhuriyeti haracı ödemedi, zira 1423 senesinden beri Türklerle bir harp halindeydi. 1430 senesine kadar geçen zaman zarfında ne gibi bir ödeme yapıldığına dair 1430 tarihli anlaşmaya bakılmalıdır. II. Murad bu arada Venediklilerin babasına ödemekte oldukları haracın devamını istemişti ⁷⁸. Ona bir ödeme yapıp yapılmadığı bilinmiyor, yapılsaydı zikrolonurdu, fakat babasına idi. Paranın toplanması 1419 tarihinde saptanmışsada 1430 tarihli anlaşma ile bir sonuca bağlandı. Diğer taraftan, 1430 anlaşmasının önerilerini götürmekte olan Venedik deniz kuvvetleri komutanı Silvestro Morosini'ye verilen direktiflerden anlaşılabileceği üzere, haraç bahsi geçtiği zaman Venedikliler, bir kopyasının Morosini'de bulunan 1419 tarihli anlaşma maddelerini öne sürmek istiyorlardı ⁷⁹, diğer taraftan Morosiniye de anlaşmanın II. Murad tarafından tasdik edilmiş olduğu haberi verilmemişti. Bu yapılmadığı için de onun götürmekte olduğu tekifler belki kabul edilmeyebilirdi. Aksine de 1430 anlaşması II. Murad tarafından hemen tasdik edilip yürürlüğe kondu.

Venedik Cumhuriyeti Türklerle savaşa tutuştuğu sıralarda yunan Arşipelaglarındaki lâtın sülâleler Osmanlı Sultanına haraç ödemeğe mecbur edildiler. Nakşa adası *duka'sı* II. Giovanni Crispo 1426 senesinde II. Murad ile yapmış olduğu anlaşmada, senelik 200 duca tutarında bir para ödemeyi taahhüt ediyordu ⁸⁰. Venedik Cumhuriyeti bu kez Türklerle yapmış olduğu anlaşmada haracın yalnız 1426 dan 1430 senesine kadar

⁷⁷ LJUBIC, op. cilt, IX. *Notes et extraits* I S. 517, 518

⁷⁸ *Notes et extraits* I S. 529

⁷⁹ LJUBIC, op cit IX S. 39

⁸⁰ *Notes et extraits* I S. 420 n. 3. Krş. HERZERG, op. cit II S. 452. N. Iorga, haracın miktarının rakamını okurken yanlışmıştır. O, harcı 20 duca diye yazdığı zaman okuyuşunun kesin olmadığını da bildirmişti. 20 ducati (böyle) Sulhun akdedilmesi önerisini Venedik yapmıştı. THIRIET, *Régestes* II S. 236

süren 4 senelik bir süre için ödeneceğini ve bir daha ödenmemesini kabul ettirmişti. Patras da Venediğin yüksek koruyuculuğu altında önceden arşövek Stefano Zaccaria'nın ödemekte olduğu 500 duca tutarındaki haracı ödeyecekti. Aynı ödeme Pandolfo Malesta (1424-1430) zamanında da devam etti (yani 1430 senesine değin)'ğinden başka despot Costantin Paleologo zamanında işgal edildiği zaman da devam etti. Patras'ın haraç ödediği bildirilen Türk Sultanı, şehri kuşattığı zaman bunu Constantin'in yanında protesto etti. Buna rağmen despot, bir haraç ödeme vaadi ile o kalenin sahipliğini üzerine aldı⁸¹.

1430 tarihinde varılan anlaşmaya göre Venedik Cumhuriyeti 236 duca tutarındaki Arnavutluk ve İnebahtı haraçlarını muntazaman ödemeğe devam etti. O zamandan itibaren İstanbul'daki *Bailo* Venedik Senatosundan aldığı talimat gereğince Temmuz ve Ağustos aylarında hazırladığı parayı Eylül ayı zarfında ödüyordu⁸². Venedik Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1430 tarihli anlaşma üzerine kurulu olan ilişkiler, 1444 senesi Kasım ayında Varna'da hristiyanların yenilgisi ile sonuçlanan büyük koalisyona kadar hiç kesilmeden devam etti⁸³.

Bu esnada Venediklilerin bir çok Türk komutanlar ile anlaşmaya girişmiş olmaları doğaldır. Türklerin Aşağı Zedda'yı işgal etmemeleri için, Arnavutluk komutanı Alci-beye senelik 500 duca tutarında bir harçlık

⁸¹ GEORGII PHRANZÆ *Annales*, Bonnae 1838, S. 146. Krş D. ZAKYTHINOS, *Le despotat grec de Morée I* Paris 1932, S. 208

⁸² Bu davranışlar Venedik Senatosu'nun 4 Ağustos 1431 tarihli kararı 29 Temmuz 1432'de de tekrar edilmiştir. THIRIET, *Régestes III* S. 15 ve 24. *Notes et extraits c. 1* S. 545, S. 546, S. 555

⁸³ Türk Sultanı ile sulhu devam ettirmek isteyen Venedik Cumhuriyeti tüm diplomatik zekasını gösteriyordu. Sulhu bozmamak için ne 1433 ne de 1444 yıllarında Macar kralına yardım etmeğe yanaşmadılar. THIRIET, *Régestes III* S. 30 LJUBIC, *op cit IX* S. 134. Türk Sultanından çekindikleri için 1437 senesinde Bizans İmparatoru VIII. Ioannes'in kendi toprakları olan Friuli'ye gelmesine hazır olamadılar. THIRIET, *Régestes III*, 60. Aynı imparator ertesi yıl İstanbul savunmasının kurtarılması için üç tane gemi istediği zaman, Venedik Senato'su verdiği yanıtta yardıma hazır olduğunu fakat gemilerin Venedik bayrağı altında değil de Bizans bayrağı ile seyahat etmeleri koşulunu ileri sürdü. *Notes et extraits III*, 35. 1433 yılında Arnavutluk'da Türklere karşı bir isyan patlak verdiği zaman, Venedikliler yardım etmediklerinin yanı sıra, isyancıların eline düşmüş olan Dagno şehrini Türklere teslim ettiler. THIRIET *III* S. 32, 33 *Notes et extraits I*, S. 561-64. Bundan başka da Korfu adasına kaçmak isteyen asi Arnavutlara izin vermediklerini Sultana bildirdiler. THIRIET, *Régestes III* S. 55, 56. *Notes et extraits III* S. 7, 8, 9. 1436 ve 1437 senelerinde Venedik Senato'su Istria, Dalmaçya ve Arnavutluk'da bulunan yöneticilerine vermiş olduğu direktiflerde Sultan ile aralarında olan anlaşmanın bozulmamasına dikkat edilmesini ve onun göndereceği temsilcilere iyi davranılmasını istedi. LJUBIC, *op. cit. IX* S. 91, 106.

hediye ettiler⁸⁴. İki sene sonra da senelik hediye adı altında Türkler eğer Avlonya, Kanina, Yanya ve Argirokastro'yu terkederlerse 500 ducadan 1000 ducaya kadar bir para ödemeğe hazır olduklarını bildirdiler⁸⁵. İlk teşebbüs uygulandı ise de ikinci uygulanmadı.

Varna bozgunundan sonra Venedik Cumhuriyeti 1430 antlaşmasının ışığı altında Türk Sultanı ile yeni bir sulh yapmağa girişti. Her ne olursa olsun haraçdan muaf tutulmak istiyordu⁸⁶. Fakat başarılı olamadı. 25 Şubat 1446 tarihinde imzalanan anlaşmada 1430 tarihinde yapılmış olanın bütün maddeleri yürürlüğe girdiğinden başka bu arada haraç ile ilgili maddeler de aynen bırakıldı. Getirilen tek değişiklik haracın ödenmesinin önceden yapıldığı gibi Eylül ayı içinde değil de, anlaşmanın hemen yapıldığı ay, yani her senenin Şubat ayında ödenmesini öngörüyordu. Bu vesile ile Nakşa adası duka'sının artık haraç ödemiyeceği de anlaşmaya kondu⁸⁷. Haracın yekûnu hakkında 1430 anlaşmasına göre bir değişiklik yapılmamıştı. Belki 1444 ve 1445 senelerinde haraç hiç ödenmemişti.

Venedikliler haraçlarını ödemeğe devam ederek sahip oldukları topraklarda sulhu emniyet altına almak istediler⁸⁸. Osmanlı Sultanı ile iyi geçinmeye dikkat ediyorlar ve vassal devletler ile olan ilişkilerine göre hareket ediyorlardı. 1449 senesinde İskender Bey onları korumak için Sultana verdikleri haracı istediği zaman red cevabı aldı⁸⁹.

II. Mehmet tahta çıktığı zaman Venedik Cumhuriyeti onunla 1446 tarihli anlaşmayı yenilediği gibi haracı da aynen bıraktı⁹⁰. Yalnız Venedik Senato'su bir kez daha Arnavutluk ve İnebahtı için haraç vermeme girişiminde bulundu. Türk Sultanına o sırada 235 duca tutarında olan

⁸⁴ *Notes et extraits* III S. 86. Krş. C. MIJATOVIC, *Despot Djuradj Brankovic* I, Beograd 1880, S. 321. Eğer olmazsa, Venedikliler her bir sorunun çözümü için Sultanı ziyarete gittiklerinde gene yeni hediyeler götürmek zorundaydılar THIRIET, *Régestes* III S. 72. *Notes et extraits* III S. 43, 102, 103.

⁸⁵ *Notes et extraits* III S. 179, 180

⁸⁶ Alvise Loredano'ya verilmiş olan 1-Mayıs-1455 tarihli talimat. *Notes et extraits* III S. 200, 201. THIRIET, *Régestes* III, 124. 1444 senesinde Venediklilerin sulh yapabilmek için yapmış oldukları çabalar için bk. THIRIET *Régestes* III S. 118, 119. *Notes et extraits* III S. 187.

⁸⁷ PREDELLI, *op. cit* IV S. 296. n. 289, THOMAS, *Op cit* II S. 366-369. *Notes et extraits* III S. 210-215 Krş. ROMANIN, *op cit*. IV, S. 241 THIRIET, *La Romanie* 379. HOPF, *op cit* II S. 11 G. HERTZBERG, *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches*, Berlin 1883, S. 568.

⁸⁸ LJUBIC, *op. cit*. IX S. 268 vd.

⁸⁹ LJUBIC, *op. cit*. IX S. 302. *Notes et extraits* III S. 247, 248

⁹⁰ Sulh 1451 senesinin Eylül ayında yapıldı. PREDELLI, *Op. cit*, V. S. 65. n. 204 THOMAS, *op. cit*. II S. 382-384. *Notes et extraits* III S. 269, 270

haracı ödememek için ödenen 1000 ducalık hediye bile bir sonuç verdiremedi⁹¹.

Türk gemilerinin buğday taşımakta olan Venedik Cumhuriyetinin gemilerine devamlı taarruz ettiklerinden dolayı, arada mevcut anlaşmaya rağmen 1452 senesi Kasım ayında II. Mehmed ile ilişkisini kesip son günlerini yaşayan İstanbul'un yardımına gönderdi⁹². Bizans'ın başşehrinin düşmesinden hemen sonra Venedikliler süratle Sultan ile bir anlaşma zemini arayıp 1454 senesi Nisan ayında da başarıya ulaştılar⁹³. Bu anlaşmada bile haraç değiştirilmedi. 136 duka Arnavutluk, yani İşkodra, Leş ve ayrıca 100 duka da İnebahtı olmak üzere toplam 236 duka toplanmasına devam edildi. Ödemenin hiç bir şekilde değiştirilmemesi de karar altına alındı. Bu yeni anlaşma metnine de alınan Nakşa adası duka'sının hiç bir haraç ödemiyeceği kaydı konuldu⁹⁴. Venedikliler görüşmeler sırasında Limni adasını alırlarsa 3000 duca tutarında yıllık haraç ödeyeceklerine dair söz verdiler⁹⁵ *ac alias insulas extre strictum*. Yalnız bu bir öneri olarak kaldı ve Venediklilerin haracı öncekinin toplanmasından sonra ödendi. Haracı tamamlamak ve hatta ödenmemiş olanları da tedarik edebilmek için 1455 senesinde Venedikliler Girit adası sakinlerine yeni vergiler koyduklarından 400 duca da fazla gelen bir meblağ sağladılar⁹⁶.

Haracın ödenmesi, 1463 senesinde başlayıp 1479 senesine kadar sürmüş olan Türk-Venedik savaşına kadar muntazam devam etti. Daha savaş

⁹¹ THIRIET, *Régestes III* S. 167, 168 *Notes et extraits III* S. 264, 265

⁹² THIRIET, *La Romanie*, III S. 381. veya, Venedikliler, Bailo Bartolomeo Marcello aracılığıyla Sultana yolladıkları haberde, İstanbul'a gönderilmiş gemilerin oradaki Venedikli vatandaşların çıkarlarını korumakla görevlendirildiklerini ve Venedik Cumhuriyetinin *Romania*'daki diğer gemilerine refakat etmek ile yükümlü olduklarını haber verdiler. Hatta o sırada da Sultana gene hediyeler verilmesi ve bilhassa 500 duka tutarında bir hediye verilmesi de uygun görülmüştü. THIRIET, *Régestes III* S. 186, *Notes et extraits III* S. 283-286. LJUBIC, *op. cit* X, S. 7.

⁹³ Sulh görüşmeleri esnasında Venedik Cumhuriyeti mazeret olarak, İstanbul'un fethi sırasında gemilerinin kendi arzuları ile değil de Bizans İmparatorunun zoru ile kaldığında ısrar ettiler.

Büyük bir gayretle giriştikleri sulh girişimlerinde Sultana ve etkili yöneticilerine getirilen hediyelerin değeri 1200 dukaya ulaşıyordu. THIRIET, *Régestes*, III S. 188, 189, 194, 195. Krş. THIRIET, *La Romanie* S. 383 n. 4 ROMANIN, *op. cit*, IV, S. 260

⁹⁴ Anlaşmanın tam metni için bk. ROMANIN, *op. cit*, IV S. 528-535, Ve ayrıca PREDELLI, *op. cit*, V S. 91, 92 (n. 288) Krş. J. HAMMER, *Geschichte des osmanischen Reiches*, II Pest 1828 S. 12 ZINKEISEN, *op. cit*, II, S. 34. n. 1 JORGA, *Geschichte II* S. 46. Bu anlaşmada haracın konu edilmediğini söylemekle yanlışla düşmüştür.

⁹⁵ THIRIET, *La Romanie*, S. 383 n. 3 THIRIET, *Régestes III* S. 194

⁹⁶ THIRIET, *Régestes III* S. 207

patlak vermeden 1461 senesinde Yunan Arşipelag' [Takımadaları] ına giren bir Türk donanması Nakşa adası *duka*'sını arttırılmış olan haracı ödemeğe zorladı⁹⁷. Bir sene sonra da Lesbos [Limni] adası Türkler tarafından alındığı zaman Nakşa adası haraç ödemeğe devam etmesi koşulu ile kurtarıldı⁹⁸. Elimizdeki kaynaklardan Nakşa adası *duka*'sının ne zaman haraç ödemeğe başladığını saptamıyoruz. Bilinen tek husus II. Mehmed ile 1454 senesinde imzalanan anlaşmada *duka*'nın haraç ödemekten muaf olduğu sarahaten belirtilmesidir⁹⁹.

Türk-Venedik harbi devam ettiği sürede Venedik Cumhuriyeti haraç ödemedi. 1465 senesinde Raguza'lı Jacobo de Bona bir sulh anlaşması çaresi ararken, Venedik Cumhuriyeti'nin *debitis ad hoc bellum* uyarısınca haracı ödemesini önermişti, ki bu da harbin başlarında harçlık ve haraçların ödenmesinin durdurulduğu kanısını uyandırıyor¹⁰⁰. Harp devam ettiği sıralarda Venedikliler anlaşma zemini aradılar, ve öne sürülen teklifler arasında haraç hakkındaki şartlara da uyacaklarını söz veriyorlardı. 1466 senesi Mart ayında sulh yapılacağı söylentileri dolaştığı zaman, Venedik Cumhuriyeti sulh anlaşmasına Arnavutluk ve İnebahtı haraçlarının konulmamasını istedi¹⁰¹. Ancak harp devam ettiği zaman Venediklilerde sulh yapma arzusu arttığı gibi hediye olarak dağıttıkları para da çoğalıyordu. 1471 senesi başlarında Venedikliler Türk Sultanına Eğriboz adasını kurtarmak için 250.000 *duka* hediye etmeyi teklif ettilersede aldıkları yanıt karşılığında Limni adasını ve 100.000 *duka* tutarında yıllık haraç istendiğini duyduklarında, pek pahalı geldiği için teşebbüslerinden hiç bir sonuç alamadılar¹⁰². 1477 tarihinde de Venedik Cumhuriyeti Fatih'e Limni adası ile 500 *duca* tutarında senelik haraç vaad ettiyse de red cevabı aldı¹⁰³. Harbin devamı Venediği altundan kalkamayacağı bir yük altına soktuğu için geleceğe ait de iyimserliği yoktu. Bunun için de 1479 tarihinde çok kötü şartlar taşıyan bir sulha razı oldu ki bunlar arasında harp tazminatı olarak Türk Sultanına 100.000 *duca* ödemesi yanında senelik 10.000 *duca* haraç ödemesi de vardı. Fatih'in isteklerini yerine getiren ilk

⁹⁷ HOPF, *op. cit.* S. 143

⁹⁸ HOPF, *op. cit.* S. 152, 153

⁹⁹ ROMANIN, *op. cit.* IV S. 528-535 [çevirenin eki: Sonraki antlaşmalarda bu husus tekrar edilmiştir.]

¹⁰⁰ LJUBIC *op. cit.* S. 361, 362

¹⁰² *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500 del senatore DOMENICO MALIPIERO ordinati e abbreviati dal senatore FRANCESCO LONGO*, "Archivio storico italiano" 7 (1783), S. 67

¹⁰³ ROMANIN, *op. cit.* IV S. 378 HOPF, *op. cit.* II. S. 160, Malipiero'nun *Annallerine* göre I S. 107, Venedikliler senelik haraç bedeli 50.000 *duka* ödediler.

meblağ, iki sene içinde ödenecekti. Ayrıca Venedik Cumhuriyeti o güne kadar ki bütün borç ve zararlarını ödeyecekti (*a saldo di ogni danno e debito fino ad oggi*), 10.000 duca tutarındaki para ise haraçdan ziyade Osmanlı topraklarında serbest tecim (*exercitio de la merchadantia*) yapabilmekti. Bunlardan başka Venedik Cumhuriyeti diğer hristiyan devletlerin koruyuculuğundan tek istisna ile vazgeçmek zorunda kaldı. O da Nakşa adası idi ve Venediklilerin himayesinde kaldı¹⁰⁴. Venedikliler 1479 senesinin Kasım ayında ticaret taksidini İstanbul'daki Bailo Battista Gritti vasıtasıyla 10.000 duca vererek ödediler¹⁰⁵. Bununla beraber Venediklilerin senede 10.000 duca ödemek için girdikleri yükümlülük fazla sürmedi. 1481 senesinde II. Bayezid tahta çıktığı zaman, Venedikliler 1482 senesinin Ocak ayında onunla yaptıkları yeni bir anlaşmada bu maddeyi kaldırttılar¹⁰⁶. 1479 anlaşmasına göre söz verdikleri 100.000 ducayı ise iki sene içinde ödememişlerdi. Fatih Sultan II. Mehmed'e yalnız 50.000 duca ödemişlerdi. Kalan 50.000 ducalık miktarı ise 1482 senesinde yapılan yeni anlaşma uyarınca II. Bayezid'e ödediler¹⁰⁷.

Bu suretle Türk-Venedik harbi bahanesi ile Venedik Cumhuriyeti geleneksel 236 duca tutarındaki Arnavutluk ve İnebahtı haracından artuk kurtuldu. Arnavutluk için artık bir para ödenmesi konu değildi, çünkü haracı verilen İşkodra ve Leş şehirleri Türk egemenliği altına girmiş bulunuyorlardı. 1499 senesine kadar Venedikliler elinde kalmış olan İnebahtı için haraç verilmiş olabilir: eğer Türk Sultanına verilmemiş ise, bazı türk komutanlara veriliyordu. İnebahtı şehri halkı 1499 senesinde haracı uzun zamandan beri Ömer Bey'e ödediklerini bildirmişlerdi¹⁰⁸. Sultan bunu bilmediği için onları on yıl süre ile vergiden muaf tuttu¹⁰⁹.

¹⁰⁴ PREDELLI, *op. cit* V. S. 288 (n. 126). *Notes et extraits* IV S. 368. *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500 del senatore* DOMENICO MALIPIERO I S. 121.

¹⁰⁵ PREDELLI, *op. cit* V. S. 231 (n. 141). 1479 senesinde Venedik'de yaygın olan bir kanaate göre, Roma-Germen İmparatoru III. Frederic, ülkesini türk akınlarından korumak için Türk Sultanına senelik 15.000 duka tutarında bir haraç ödemekte idi. L. THLLOCZY, *Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all'Adria*, "Archeografo Triestino" III 7 (1913) S. 93

¹⁰⁶ PREDELLI, *op. cit* S. 241 n. 179 [çevirenin eki: Türkçe metin yayınlandı. T Gökbilgin, *Belgeler* n. 128 deki sayı. S. 39-42.]

¹⁰⁷ PREDELLI, *op. cit* V. S. 241 n. 179. Venedikliler II. Bayezid ile anlaşmaya giriştikleri sırada 50.000 dukaya yükselmiş olan gecikmiş borçlarını ödememek için çok uğraştılar. J. TADIC, *Nove vesti o padu Hercegovine pod tursku vlast*, Zbornik Filozofskog fakulteta, 6/2 (1962) S. 135.

¹⁰⁸ M. SANUTO, *I Diarii*, III, Venezia 1893, S. 127, 128. MALIPIERO, *Annali Veneti...*, I. S. 189

¹⁰⁹ MALIPIERO, *Annali veneti...* I, S. 180, 183.

1484 senesinde Sultan II. Bayezid Zanta adasının Venediklilere ait olduğunu tanıyıp, 500 ducalık bir haraç ödemelerini istedi¹¹⁰. Bu toplam yalnız XV. yüzyılda değil XVI. yy. başlarında da ödeniyordu¹¹¹.

Nakşa adası *duka'sı* Francesco III. Crispo (1480-1494) büyük bir ihtimal dahilinde haraç ödüyordu ve 1484 senesinde Osmanlı Sultanına 10.000 duca borcu vardı. Tabii ki senelik haracı birkaç bin dukaya çıkmıştı. 1494 senesinde Giovanni III. öldürüldüğü zaman, Nakşa adası Venedik yönetimine girdi ve bütün hakimiyeti devrinde yani 1500 senesine kadar haracı ödemeğe devam etti¹¹².

Haracı düzenli olarak ödemekte olan Venedik Cumhuriyeti Osmanlılarla iyi ilişkilerini harbin patladığı 1499 senesine kadar devam ettirdi. Harp devam ettiği sürede Venediklilerin yaptığı sulh tekliflerine karşılık II. Bayezid haraç ile ilgili yüksek meblağlar istiyordu. 1500 senesinde haracın senelik 10.000 ducaya çıkarılması istendi¹¹³. 1503 senesinde imzalanan anlaşma gereğince Venedik pek çok toprağını kaybetti ve elinde kalanlar için de haraç ödemeğe devam etti¹¹⁴.

XV. yüzyılda Venediklilerin ödemekte olduğu haracı üç devre içinde inceliyebiliriz. İlk dönemde Venedik Cumhuriyeti genellikle 1000 duca

¹¹⁰ PREDELLI, *op. cit.* S. 248 n. 205. SATHAS, *op. cit.* I. S. 315, 316. DONADO DA LEZZE *Historia turchesca (1300-1514)*, Bucuresti 1910, yay. I. Ursu S. 109.

¹¹¹ SANUTO, *op. cit.* G. ELEZOVIC, *Turski spomenici I*. Beograd 1940, S. 63. Zanta Adası için ödenen haraç 1490 senesinde İstanbul Bailo'su Onfredo Gistiniano ve 1498 senesinde de Andrea Zancani'nin gönderildiği sırada ödenmişti. PREDELLI, *op. cit.* V. S. 317 n. 169. Bu ada 1503 tarihli anlaşma ile sonuçlanan Türk-Venedik harbinden sonra da Venedik Cumhuriyetinde kaldı. KRETSCHMAYR, *op. cit.* II S. 415. HOPF, *op. cit.* II S. 168. I Selim zamanında Zanta adasının haracı 5.000 dukaya çıkarılmıştı. F. SANSOVINO, *Historia universale dell' origine, guerre et imperio de Turchi*, Venetia 1654, S. 116, 117.

¹¹² HOPF, *op. cit.* II S. 165. Kıbrıs adası için Mısır Memlûk Sultanlığına senede 8.000 duca ödenmekteydi. B. DUDAN, *Il dominio veneziano di Levante* Bologna 1938, S. 141. Kıbrıs haracı için ayrıca bk. *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500 del senatore DOMENICO MALIPIERO*, III S. 605. ROMANIN, *op. cit.* c. IV, S. 358, 376, 433 KRETSCHMAYR, *op. cit.* II S. 390, 416.

¹¹³ *Notes et extraits* I S. 273. MALIPIERO, *Annali veneti...* I S. 194. Krş. ROMANIN, *op. cit.* c. V S. 144-148. KRETSCHMAYR'da 100.000 duca denilmekte ise de (*op. cit.* II S. 412) HOPF 100 altın sterlin demektir (*op. cit.* II S. 168) Antonio Grimani 1499 senesinde donanma genel komutanı seçildiği zaman beraberinde aldığı 16.000 duca, uzun süren savaşlar nedeniyle Venedikli vatandaşların tüketmiş oldukları ödeme kabiliyetlerine bir katkıda bulunmak için olabilir. *Notes et extraits* V S. 248.

¹¹⁴ ROMANIN, *op. cit.* V S. 153. KRETSCHMAYR, *op. cit.* II S. 415 JORGA, *Geschichte* c. II S. 298 [çevirenin eki: butarihli anlaşmanın türkçe metni VIII. Türk Tarih Kongresi'nde tarafımdan bildiri olarak sunuldu].

Arnavutluk, 500 duca Patras ve 100 duca da İnebahtı için ödemekteydi.¹¹⁵ 1419 senesinden 1463-1479 senesine kadar süren harbe kadarki dönem esnasında 100 duca İnebahtı 136 duca ve Arnavutluk için olmak üzere toplam 236 duca ödeniyordu. Venedik Cumhuriyeti bu dönemlerde çok toprak yitirdi, zira Türk Sultanlarının güçleri 1420 lerden başlayarak 1460 senelerine kadar devamlı çoğaldı, bunun yanında haraç ise azaldı. Fakat bunu Venediklilerin Türklere yaptıkları ödemelerin tümü sayamayız; zira Venedikliler hudutlarda bulunan Türk komutanlara çok miktarda para ödüyordular. Bu durum 1479 senesinde son bulan Türk-Venedik harbi döneminde temelinden değişti. Venedik epey toprak kaybına uğradığı gibi, önceleri yapılmamış ödemeleri karşılamak için 100.000 duca verme zorunluluğu getirildiğinin yanı sıra, senelik taksit borcu 10.000 duca olarak saptandı. Bununla beraber Venediklilerin sahip oldukları yerler hakkında ödedikleri haraç, diğer Balkan topraklarında sağladıkları kazancın yanında pek yüksek sayılmazdı. Bizans İmparatorluğunun XIV. asırda ödemekte olduğu harac 30.000 altın tutarında idi ¹¹⁵ Bosna haracı da 1463 senesindeki yenilginin arifesinde 50.000 duca idi ¹¹⁶. Despot Djuradj Branković (1427-1456) zamanında ödenmekte olan haraç 60.000 duca tutarında idi ¹¹⁷. Kaldı ki küçük Raguza Cumhuriyeti bile Türk Sultanına yılda 12.500 duca tutarında haraç ödemekte idi ¹¹⁸.

Venedik Cumhuriyeti bütün toprakları için haraç ödemezdi. Türk Sultanı Balkan topraklarında sahip oldukları topraklardan hangisinden isterse haraç talep ederdi. Ancak Venedik idaresine girmeden önce Türklere haraç ödemekte olan topraklar için Venedik Cumhuriyeti bir ödeme yapmağa yükümlü idi. Bunun için de Venediğin Arnavutlukda haraç ödemeye mecbur olduğu kentler sırası ile Bar (Antivari), Budva, Ülgün, İşkodra, Drivasto ve Leş, yani Zedda ve Kuzey Arnavutluk'daki önceden Türklere haraç ödemekte olan Balşalara ait topraklara dairdi. Aynı durum İnebahtı için de oldu, 1407 tarihinde Venedik hakimiyetine girdiği zaman

¹¹⁵ L. CHALCONDYLAE, *Historiarum Demonstrationes*, yay. E. DARKO, II, Budapestini 1922, S. 58. Krş G. OSTROGORSKI, *Byzance, etat tributaire de l'empire Turc*, Zbornik radova VIZANTOLOGOSKOG INSTITUTA, 5 (1958) S. 49 - 52. JORGA, *Geschichte I* S. 253, 30.000 yerine 3000 demekle yanlışmıştır. Cidones'in sözlerine bakarsak, Türklere ödenmekte olan harcın parasını saymağa olanak yoktu. D. CYDONES, *Correspondance*, yay G. CAMMELLI. S. 59 n. 25.

¹¹⁶ L. CHALCOCANDYLAE, *op. cit* II S. 279. Krş. I. TELEKI, Hunyadiak kora Magyarorszagon, III Peste 1953, S. 304 n. 1

¹¹⁷ V. MAKUSEV, *Monumenta historica slavorum meridiolanum vicinorumque popularom*, II Belgradi 1882, S. 90 vd.

¹¹⁸ I. BOZIC, *Dubrovnik i Turska*, Beograd 1952, S. 222.

orası Paolo Spatta'nın idaresi altında idi. Venediğin diğer Balkan topraklarında sahip olduğu yerler hakkında, örneğin Arnavutluk'daki Draç, Koron, Modon, Eğriboz ve Yunanistandaki diğer şehirler hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Venediğin sahip olduğu yerler için ödemekte olduğu haraç, önceden Türklere para verme zorunluluğunda olan ahaliye yükletiliyordu. Bundan dolayı, Balkan Yarımadasında yeni bazı topraklara sahip olan Venedik, oradaki ahaliye herhangi bir yenilik getiremedi ve haracın tedariki için eski patronların uygulamış oldukları yöntemlere devam etti. Yeni Venedik topraklarında haraç ödemekte olan ahalinin parasını şimdi Venedik Cumhuriyeti Osmanlılara verecekti. Venedik Cumhuriyeti bu arada vatandaşlarının haracı ile yakından ilgileniyor, eğer iptal etmeğe muvaffak olamazsa azaltma çarelerini arıyordu. Türk haracının artmasından sonra, Venedik Cumhuriyetinin vatandaşlarından sağladığı olanaklar da azalıyordu. Bazan da toprakların uğramış olduğu yeni durumlar ve ağır koşullardan dolayı umulan para elde edilemediği zaman, Venedik Senato'su haracı tamamlamak için hediyeler yollamak zorunda kalıyordu.

Venedikliler haracı ödedikleri zaman, Sultandan ilk istedikleri topraklarının korunma garantisi idi. 1442 senesinde Venedik Cumhuriyeti II. Murad'a yaptığı başvuruda İşkodra ve Leş şehirleri taciz eden Türklerin cezalandırılmalarını istediği zaman, Türk Sultanı verdiği cevapta ilkin adı geçen şehirler için ödenen haracın tamamlanmasını istemişti¹¹⁹. Venedikliler genellikle haracın ödenmesinden sonra arada beliren bazı sorunların halledilmesi için Türk Sultanına başvururlardı; örneğin, esirlerin serbest bırakılması, tecim serbestliği vs. Eğer ödeme yapılmamış ise o zaman Sultanın verdiği kararlar mecburen kabul edilirdi¹²⁰.

Venedikliler haracı daima İstanbul Bailo'su vasıtasıyla ödediler. Bizans İmparatorluğunun düşüşüne kadar olduğu gibi 1453 tarihinden sonra da aynı yolu izlediler. Ödemenin yapıldığı aylar Şubat, Ağustos veya Eylül idi. Yalnız, bütün Venedik arazisinin haracı İstanbul Bailo'su aracılığı ile ödenmemekte idi. Arazilerden bazıları iç işlerinde serbest oldukları için Nakşa veya Bodoniç gibi topraklar kendi haraçlarını Sultana bizzat gönderiyorlardı. Buna rağmen Venedik Cumhuriyeti Türklerle yaptığı anlaşmalarda bu topraklar için bilhassa koruma yönünden, maddeler koyduruyordu. Belirtilen haracın ödenmesinde altın *duca* esasdı. Hesaplar

¹¹⁹ LJUBIC, *op. cit* IX S. 268 vd.

¹²⁰ SATHAS, *op. cit* II S. 216 vd. THIRIET, *Régestes* I, S. 81.

bazan *perperos* veya akçe olarak hesaplanırsa da, haracın tesliminde mutlaka altın duca verilirdi.

Venedik Cumhuriyeti, 1410 anlaşmasında olduğu gibi, Türklerin vatandaşlarına yapmış oldukları zararları tazmin için haraçtan bir miktar para da keserdi ¹²¹. Venediklilerin 1451 tarihinde haraçtan kurtulmak için yaptıkları girişim enteresandır ¹²².

Haracın ödenmesi sırasında hiç de yabana atılmayacak değerde hediyeler de getirilirdi. Getirilen hediyelerin çoğu Sultana sunulması yanında, etrafında ona etkili olan şahıslara da verilirdi. Bunlardan başka Türk yöneticiler senelik harçlıklarını da alırlardı. Venedik Senato'su 1411 senesinde Giacomo Trevisano'yu sulh akdetmek için Türk Sultanı nezdine yolladığı zaman, ona etkili olan yöneticilere yıllık bir para söz vermesi yetkisi de vermişti "Çünkü sence de malûmdur ki-deniyor verilen talimatda-Sultanın kendisinden ziyade yanındakiler verilecek olan para daha yararlı olacaktır" ¹²³. Genellikle devlet adamlarına hediye, bahşış ve yıllık bir ödeme yapılmadı mı, Osmanlı Devletinden acele bir iş çıkmazdı ¹²⁴.

Venedikliler Türk Sultanına ödedikleri yıllık haraçtan başka, bahşış ve harçlık adı altında yöneticilere bir para ödemekteydi ve karşılığında da topraklarının korunması bakımından garanti ediniyordu. Sultan, hudut boylarındaki komutanların aldıkları paralardan başka, devlet merkezindeki yöneticilerin aldıklarından haberi yoktu. Sultana verilmekte olan haraç ile türk yöneticilere verilmekte olan paralar, Venediğin Balkan Yarımadasında sahip olduğu toprakların halkının sırtından çıkıyordu. Muhtelif Türk komutanlara yapılmakta olan ödemeler XV. yüzyılın ilk yarısındaki belgelerde sık sık zikredilir ise de 1450 senesinden sonrakilere ait hiç bir haber bulunmamaktadır. Venedik Cumhuriyeti, Osmanlı yöneticilerine yaptığı ödemeleri Sultana duyurmuyordu. Buna benzer arzularını haracın Sultana ödenmesinde de gösterdiler. Bunun için de Venediklilerin Türklere yapmış oldukları ödemeler Batı Hristiyan âleminde ve Papalıkça çok az biliniyordu.

ÇEVİRENİN EKI

Makale yazarı Türk kaynaklarından yararlanmamıştır. Kıbrıs haracı hakkında verdiği bilgi yanıltıcıdır. Memlûk Sultanlığına Kıbrıs haracı için

¹²¹ THIRIET, *Régestes* II S. 93.

¹²² *Notes et extraits*, III S. 265.

¹²³ *Notes et extraits*, III S. 197.

¹²⁴ M. SPREMIČ, *Turchi i Balkansko Poluostrvu u XIV i XV veku*, "Jugoslovenski istorijski casopis", 1-2 (1966) S. 42.

yılda 8.000 duca tutarında para ve hediye veren Venedik Cumhuriyeti, Mısır'ın 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Türk topraklarına dahil edilmesinden sonra bu haracı nakit olarak Türk hazinesine vermeğe başlamıştır. Bu husustaki kayıt şöyledir¹²⁵. “Mukaddemâ diyâr-ı Mısır çerâkise elinde iken cezire-i Kıbrısdan sâl be-sâl sekiz bin filoriye bedel kumaş ve haraç vermek adetleri imiş öyle olsa hâliya diyâr-ı Mısır devlet-i kâhirem muktezasınca külliyyen feth olunub sâir memâlik-i mahrûsemden vâki olub zikr olunan haraç yüce padişahlığıma verilmesi lâzım olmağın buyurdum ki harac-ı mezbûr kumaş olmayub her yıl sekiz bin nakid firengi filori olub mahrûse-i İstanbul'a gönderüb hızâne-i âmireme teslim ideler.”

Kıbrıs haracına büyük bir şekilde dikkat edilmiş ve bunun altın para ile İstanbul'da ödenmesi istenmiştir. Uygulamada ise bazı aksaklıklar olmuş ve para bazan İstanbul dışında ödenmiştir. Nitekim elimizdeki en eski haraç ile ilgili belge, ödemenin Haleb'de yapıldığını göstermektedir¹²⁶. Kıbrıs haracının her teslim alındığında, düzenli belgeler verilmiştir. Bu belgelerden Kanunî Sultan Süleyman devrine ait olanlar T. Gökbilgin tarafından yayınlanmıştır. Bununla beraber henüz daha yayınlanmamış pek çok belge bulunmaktadır. Bu belgelerden bir tanesi talihsizliğe uğramış ve uzun yıllar ilgisi olmadan, İran vesikaları arasında tutulmuştur¹²⁷.

Venedik Devlet Arşivi'nde 1975 yılında yapılan bir değişiklik sonunda bu vesika yer değiştirmiştir. Şimdi “Firmani Vari” dizisi içinde herhangi bir numara almadan bulunmaktadır. Dımişk (Şam) kadısı Ahmed b. Yusuf tarafından verilen 5 Rebilülevvel 929-22 Ocak 1523 tarihli bu belgede, 1521 tarihli haracın ödendiği anlaşıyor. Merhum Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin tarafından yayınlanan Venedik'deki Kanunî Süleyman devri türkçe belgeleri arasında, Kıbrıs haracına dair olanlar ihmal edilmemiştir. Bununla beraber daha yayınlanması gerekenler eksik değildir. Bu çeviri için tarihsel birer dökümü hazırlamak istemekle beraber, yayınlanmamış ve atlanmış

¹²⁵ M. T. Gökbilgin, “Venedik Devlet Arşivindeki türkçe belgeler koleksiyonu ve bizimle ilgili diğer belgeler”, *Belgeler V-VIII/9-12* (1972) S. 50-54 arasındaki 923-1517 tarihli Osmanlı-Venedik andlaşması metninde S. 53

¹²⁶ M. T. Gökbilgin, “Venedik Devlet Arşivindeki vesikalar külliyyatında Kanunî Sultan Süleyman devri belgeleri”, *aynı dergi* 1/2 (1964) S. 202. 925-1519 tarihli belge, bu belgenin bir çevirisi de ilgili kutuda bulunmaktadır. *Commemoriali* serisinin XX defterinde n. 119'da bir çeviri de vardır. Basılı özeti: R. Predelli, *I Libri commemoriali della Repubblica di Venezia. Regesti, Venezia* (Venedik) 1903 s. 158

¹²⁷ L. Bonelli, “Il trattato turco-veneto del 1540”, *Centenario della Nascita di Michele Amari*, c. 2 Palermo 1910, S. 29-30

metinlerin bulunması¹²⁸ esas gayemizden uzaklaştıracağı için vazgeçtik. 1570 yılına dek muntazam bir şekilde ödenen Kıbrıs haracı için, bir tek ödendi cümlesi ile geçiştiremeyiz. Paranın nerede ve kimin tarafından, Venedik altını mı yoksa Osmanlı altını ile mi ödendiğinin açıkça belirtilmesi gerekir. Ayrıca her iki tarafında hesap işlerinde çok titizlik gösterdiği, zaman zaman yapılan icmallardan anlaşılmaktadır.

Aynı titizlik Zenta adası haracı için de gösterilmiştir. II. Selim zamanında yapılan 1573 tarihli anlaşmada 500 altınlık miktar 1500 altına çıkarılmış ve Karlofça Anlaşmasına dek bu para muntazam ödenmiştir. XVII. yüzyıl belgelerinde, ödemenin çoğu kez akçe olarak yapıldığını saptamış bulunuyoruz. Diplomatik yayını yapmak arzularımız arasındadır.

Bu çevirinin ikinci provalarını yaparken n. 106 da belirtilen 1482 tarihli andlaşmanın metin yayını daha düzenli ve bilimsel yöntemlere uygun bir şekilde gerçekleştirildi: Aldo Gallotta, "Il trattato turco-veneto del 12 gennaio 1482", *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli 1982, S. 219-235. Tarihsel giriş, belgenin tavsifi, Osmanlıca metnin maddelere göre ayrılması ve açıklamalı İtalyancaya çevirisi verilmiştir. 58 satırlık metnin fotokopisi de ihmal edilmemiştir.

n. 114 de belirttiğimiz 1503 tarihli anlaşmanın da metni basıldı; VIII. *Türk Tarih Kongresi c. III* (1983) S. 1559-1569

¹²⁸ *Belgeler V-VIII/9-12* (1972) S. 60-61. 134 no. lu belgenin 14. satırında önemli bir atlama bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

SALVATORE BONO, *Storiografia e fonti occidentali sulla Libia (1510-1911)*, Roma 1982, 142 Sayfa. Fiyatı yazılı değil. Trablusgarp'daki İtalyan Kültür Enstitüsünün Yayını 2. Yayınevi: "L'Erma" di Bretschneider, Roma.

Perugia Üniveritesi'nde Asya-Afrika Tarihi profesörü olan Prof. Salvatore Bono, araştırmalarını Akdenizin belli başlı konuları üzerinde toplamıştır. Türk tarihi için önemli konulardan birisi olan Libya üzerinde de çalışan müellif, şimdi bu ülke tarihi araştırmaları ve batılı kaynakları üzerinde bir kılavuz yayınlamış bulunuyor. Mağrib diye isimlendirdiğimiz Kuzey Afrika'nın İtalya yarımadası ile olan ilişkisi eski çağlara dek uzanmaktadır. İslamiyetin buralarda yayılmasından sonra Sicilya adasında ve İtalya'nın bazı kıyı bölgelerinde etkili olan Arap uygarlığı¹, ilişkilerin daha yeni boyutlar kazanmasına yol açmış, nüfus artışı ve diğer toplumsal etkiler konulara yenilikler kazandırmıştır. Bu konular arasında tutsak tecimi, mal alışverişi, kıymetli madenlerin ve işlenmiş malların süratle el değiştirmesi çoğu zaman ele alınmış ve bu ilişkileri başaran denizcilerle tüccarların faaliyetleri de çoğu araştırmacılara konu olmuştur. Bunun nedeni, her ülkenin belgeliğinin muhakkak bu konu ile dolu olmasıdır. Prof. S. Bono da uygarlığın beşiği sayılan Akdeniz'deki korsanlık faaliyeti üzerinde yıllardan beri çalışmaktadır². İtalyan belgelikleri üzerinde uzun süreden beri çalışan müellif, Libya üzerindeki araştırmalarını iletirken, ilk ürünlerinden birisini bir kaynakça olarak ortaya koymuştur. Kuru bir isim yığını yerine, araştırma konularına göre bir derleme yapan Prof. Bono, kitabı dört kısma ayırmıştır: "Çağdaş Libya hakkında 1510-1911 yılları arasını kapsayan tarih araştırmaları" bölümünde, Laurent-Charles Féraud, Costanza Bergna, Ettore Rossi gibi çağdaş araştırmacılara yer verilmiştir. Müteveffa Ettore Rossi, Libya üzerinde çalışırken, Türk kaynaklarını italyancaya kazandırmıştı³. Ölümünden sonra yayınlanan *Storia di Tripoli e della Tripolitana* (Trablusgarp Tarihi), arapçaya da çevrilmiştir (S. 18 n. 53). Türk tarihi ile ilgili

¹ Sicilya'daki islam uygarlığı Michele Amari (1806-1889) den sonra, güzel bir gelenek olarak devam ettirilmiştir. Onun *Storia dei Musulmani di Sicilia* (Sicilya müslümanları tarihi) adlı eseri 3 cild olarak 1854-1872 yılları arasında yayınlanmış, ikinci baskısı da Carlo Alfonso Nallino tarafından genişletilerek 1933-1939 yılları arasında Catania'da yayınlanmıştır. İtalya'daki islam tarihi araştırmaları için şu kitap çok yararlıdır: Francesco Gabrieli, *La storiografia arabo-islamica in Italia*, Napoli 1975. Umberto Rizzitano, "Gli studi di storia araba", şu kitabın içinde: *Gli studi sul Vicino Oriente in Italia dal 1921 al 1970*, Roma 1971, s. 27-67. Aynı yazar, "L'Età arabo islamica", şu kitabın içinde: *La Sicilia nella storiografia dell'ultimo trentennio*, Mazara 1978, S. 45-60. İtalyanın diğer kesimlerindeki islam etkisini ilgilendiren görkemli bir kitap: Francesco Gabrieli-Umberto Scerrato, *Gli Arabi in Italia*-Milano 1979. Satışa verilmeyip Credito Italiano bankası tarafından sınırlı sayıda dağıtılan bu kitaba başka kişiler de de katkıda bulunmuştur.

² Salvatore Bono, *I corsari barbareschi*, Torino. A. Tenenti, *Venezia e i corsari*, Bari 1961. İngilizcesi, *Piracy and the decline of Venice*, Berkeley 1967.

³ Ettore Rossi için bk. F. Gabrieli, "Il ricordo di Ettore rossi". *Oriente Moderno* XXV (1955) S. 409-418, ve n. 1 deki kitabının S. 90-92.

olanlar muhtelif dergilerde tanıtma yazıları kaleme aldılar. Müellif bu kitabı bir çok yönleriyle tamamlamaktadır. Libya tarihinin bizim bakımımızdan önemi XVI. yüzyılın ortalarında başlamaktadır. Aynı bir paragraf ayıran Prof. Bono (S. 27-30), Murad Ağa ve Turgut Reis hakkındaki araştırmaları tahlilden sonra, 1711 yılına değin süren "Paşalar ve Dayılar" dönemini kitabına almıştır (S. 30-35). 1711 yılından 1835 yılına dek süren Karamanlılar dönemi (S. 35-39), en çok işlenen konulardan birisidir. Bu sülâlenin Avrupa ülkeleri ile ilişkiler kurmasının büyük rolü vardır. Akdeniz teciminin canlandığı bir dönemde, Afrika'nın iç taraflarına etki arttığı için bu yörenin değeri daha da çoğalmıştı. Bundan dolayı bu konuya özel sayfalar ayrılmıştır (S. 50-52). Araya giren diğer sayfalarda Avrupa ülkeleriyle 18. yüzyılda yapılan anlaşmaların (S. 40-43) ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Libya ile olan ilişkilerine (S. 43-45) dair eserlerin listesi verilmiştir. Bu son üç bölüm Türk tarihçileri tarafından da ele alınmıştır⁴.

Avrupa kitaplıklarında araştırmalarını devamlı sürdüren Prof. Bono, "Kaynakça ve nadir bulunan basılı metinler" kısmında (S. 61-76), Afrika ve Mağrib kaynakçalarını sıraladıktan sonra "Basılmamış kaynaklar üzerinde araştırma ve karşılaştırmalar" (S. 65-69) yapmıştır. Yakın bir geçmişte de müellif aynı konuda bizi ilgilendiren iki çalışma yapmıştı⁵. Önemli sayfalardan birisi de "Geçen yüzyılda Libya hakkında italyan kanıtları" işlenmiştir. Buraları ziyaret eden kişilerin incelendiği bölümde siyasal olduğu kadar, doğal varlıkları arayan kişiler, bölgelerin özelliklerine göre yapılan araştırmalar, gazeteciler ayrı ayrı eleştiri süzgeçinden geçmişlerdir.

Basılı metinler üzerinde durulan satırlardan sonra akademik araştırmalar için kaçınılmaz olan belgelik çalışmalarına da yol gösterilmiştir (S. 95-113). Libya belgeliginden sonra, italyan belgelikleri üzerinde durulmuştur. Venedik, Floransa, Napoli gibi Kuzey Afrika ile ilişkisi olan kentlerin belgeliklerinde çok malzeme bulunmakta ve epey araştırmacının kitap ve makalelerinde yer almaktadır. Hatta Venedik ve Floransa'daki Türk belgelerinin bir kısmı bu yöre yöneticileri tarafından yollanan mektuplardır⁶. Papalık (Vatikan) ve Malta belgeliklerindeki muhtelif tasnifler, değerli kayıtlar içerdiğinin yanında, Fransa (S. 107-110) ve diğer ülke belgeliklerinde (S. 110-113) çok sayıda malzeme bulunmaktadır. İlk merak edeceğimiz husus Türk belgelerinin neler olduğudur. Müellifin konusu olmadığı için, ele bile alınmamıştır. Libya hükümetinin İstanbul'da bulunan Başbakanlık Arşivi'nde kendilerini ilgilendiren belgeler üzerinde bir süreden beri araştırmacılarını görevlendirdiğini, bu satırlarda işaret etmekle yetiniyoruz.

⁴ Akdes Nimet Kurat, "Berberi Ocakları ile Amerika Birleşik Devletleri münasebetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 11/2-3 (1964) S. 175-213. Aynı müellif, "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki münasebetlere ait arşiv vesikaları", *aynı dergi* 8-9 (1967) S. 286-371. Mine Erol, "Amerikan Trablusgarp İlişkileri" *aynı dergi* XIII/24 (1979-1980) S. 129-155. Aynı yazar, "Amerika'nın Cezayir ile olan ilişkileri (1785-1816)", *İÜEF Tarih Dergisi* XXXII (1979) S. 689-730.

⁵ "Tunisi e la Goletta negli anni 1573-1574" *Africa* XXXI/1 (1976) S. 1-39. "Occupazione spagnola e la riconquista musulmana di Tunisi (1573-1574)", *aynı dergi* XXXIII/3 (1978) S. 351-382.

⁶ A. Gallotta, "Diplomi turchi dell' Archivio di Stato di Firenze. Lettere de Algeri ai Granduchi di Toscana (XVII secolo)" *Studi Magrebini* XI (1979) S. 167-205, el XII levha.

Kitabın son iki kısmı bir Libyalı tarihçi olan Ali Mustafa (S. 114-124) ve çağdaş Libya yazınına (S. 125-130) iki ayrı kişi tarafından hazırlanmıştır. Müellifin hazırladığı dizinlerden ilki levhalara (25 tane) ikinci de özel adlara (S. 133-142) ayrılmıştır.

Şık bir kapak içinde birinci hamur kâğıda basılan bu derli toplu kaynakçanın sonradan yapılacak bir basımında, *Turkologischer Anzeiger*'in katılmasını bekleriz. Türk dünyasına dair yapılan araştırmalarının derli toplu kaynakçasını sunan bu eserde, evvelce Türk yönetiminde bulunan ülkelerin tarihi incelenirken, DEI kısmında Türk tarihini ilgilendirenler de ihmal edilmemektedir. Gerçi bu yayınların çoğu sair kaynakçalarda da yer almaktadır. Bununla beraber yararlı olacağından şühe edilemez.

Bu güzel çalışmasının devamını getirmesini istlediğimiz müelliften esas beklentimiz, yıllardan beri üzerinde çalıştığı İtalya ve Akdeniz'de müslüman tutsaklar⁷ konusunu bir an önce bitirmesidir.

Yrd. Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

⁷ Napoli'de düzenlenen XVII. Deniz Tarihi Kollokyumunda "Schiavi musulmani sulle galere e nei bagni d'Italia dal XVI al XIX secolo" başlıklı bildirisi. IX. Türk Tarih Kongresinde aynı mealde bir bildiri sunmuştur.

BERNARD LEWIS, *The Muslim Discovery of Europe*, New York-London, 1982, 350 Sayfa [A IV/6732].

Şark âlemini en iyi bilen batılı araştırmacılarından biri olan B. Lewis, uzun zamandan beri sürdürdüğü araştırmalarının sonucunu güzel bir cilt halinde yayınlamış bulunuyor. Doğu tarihi üzerinde çalışanlar, kendi ülkeleri için yararlı bilgiler getiren kitaplar ve makaleler kaleme almışlardır. Yazar, bu kitabında doğu âleminin batı âlemini nasıl tanıdığı üzerinde duruyor. Şark araştırmaları için "istişrak" ve alanda çalışanlara "müsteşrik" gibi sözcükler uydurulmuş ise de batıyı öğrenme çabalarına herhangi bir öneri bulunmamaktadır. Konumuz istişrak [= orientalizm] olmadığı için, geriye bakacak değiliz. Zira bu konuda çok güzel araştırmalar yapılmış ve kaynakçalar derlenmiştir. Fakat doğulu yazarların batı hakkındaki düşüncelerini ele alan araştırmaların sayısı epey azdır. Bu arada, üstünlüğün gene batı âleminden yetişen kişiler elinde olduğuna işaret etmeliyiz. Ortaçağ'daki arap coğrafyacıların eserlerinden başlayarak, Haçlı Seferleri sırasında islam tarihçilerin verdikleri bilgiler, İdrisi, Reşidüddin, Umari gibi batı hakkında bilgi veren doğuluların eserlerinin çağdaş bilimsel yöntemlerle ortaya koyma çabaları, genellikle batıda gerçekleştirilmiştir. Bunun nedenlerini sıralarken, gereksinme ve basının önceliğinin batı âleminde olduğunu söylemekle yetiniyoruz. Bunun yanında, ayrı düşün yapılarının da etkili olduğunu işaret etmeliyiz. B. Lewis, her iki düşün dünyasının belli başlı dillerini çok iyi bildiği ve ilk çalışma dönemlerinden başlayarak çeşitli toplantılarda ve eserlerinde tartışma ortamı açtığı için bu konuya yetkiyle eğilecek birkaç kişiden birisidir.

Elimizdeki kitap uzun yılların getirdiği bir çalışma ürünüdür. Bu güzel kitap (renkli olması beklediğimiz) siyah-beyaz resimlerle de süslenmiştir. Birbirinden ilginç konuları içeren XII bölüme ayrılan kitap, bir sonuç ile tamamlanmaktadır. Konunun tarihsel evrelerini incelemek kaçınılmaz olduğu için B. Lewis ilk bölümde bunu ele almıştır. Konu bir kronoloji olarak değil, belirli bir güç ve refah düzeyine ulaşan islam tarihi açısından ele alınmıştır. Bu gelişmesini tamamlayan islam düşün adamları IX. yy. dan itibaren eserlerinde batıya da yer verdiler. Bunun ayrıntısı üzerinde durmayıp, Sicilya adasında belirli bir uygarlık meydana getiren ve Iberia yarımadasında da, şimdi takdir ve hayranlıkla incelenen bir sosyal yapı meydana getiren islâm etkisi, bilimsel yöntemlerle incelenmektedir. Fakat bu çabanın doğubilimciler (orientalist) tarafından yürütüldüğünü de belirtmeliyiz. Eserler arasında küçük ibarelerle bilgileri incelemek ve ortaya koymak için yıllar gerektiği için, her araştırmacı merak ettiği hususlara eğilmiştir. B. Lewis, kendi çabasını diğer meslekdaşları ile birleştirmiştir. İslâm kaynaklarındaki ve belgelerindeki kayıtları yeterince incelemek ve bunların menşesine inmek, az sayıda insanın başaracağı bir çabadır. Nitekim VIII. bölüm yönetim ve yargıya ayrılmıştır. Bambaşka menşe ve devlet düzeninden gelme kişilerin birbirlerine hitap tarzı epey değişik şekiller gösterir. Bunun evrimini inceleyen B. Lewis, güzel örnekler vermektedir. Yapacağımız küçük katkı, Osmanlı kaynaklarında Venedik için olan tabirdir. Önceleri Duka, Doj ve Begler diye geçen terim, 1669 tarihinden (Girit Harbine son veren anlaşma) sonra Venedik Doju ve Cumhuru diye değiştirilmiş ve gelen elçileri için de (sürekli kalan balyos = bailo'dan ayırmak için) büyük elçi tabiri kullanılmıştır. Bu bölümü IV bölüm tamamlamaktadır. İki âlemin birbiri ile olan ilişkilerinde diplomatların büyük yeri bulunmaktadır. Gerçi bunu tam bir meslek haline getirmek için yüzyıllar geçmiştir. Bununla beraber belgelerin çevirisi için yetiştirilen kişilerin bazan özgün araştırmalar yaptıkları bilinmektedir. Çeviri üzerinde

çalışanlara da batı dünyasında arapçadan gelme "dragomanno" sözcüğünün kullanılması herhalde çok şey ifade eder. Lewis'nin dizinde özel bir yer ayırması ve bir de islâm ressamı tarafından yapılma batılı dragoman levhası koyması, konuya gereken önemi gösterdiğine delildir. En uzun bölümlerden birisi olan V. incide ise, doğrudan batı üzerinde çalışan ve eser kaleme alan kişiler üzerinde duran yazar Kâtib Çelebi ve Evliya Çelebi üzerinde de durmuştur. XVII. yy. türk dünyasının bu seçkin kişileri verdikleri bilgiler arasında batı hakkındaki düşüncelerini de yazılı hale getirmişlerdi. İlki kitaplıklara kapanarak veriler arama, ikincisi bizzat içinde yaşayarak kendi sosyal ve düşün yapılarından farklı kişiler hakkında bilgiler vermişlerdir. Bilimsel çeviriler üzerinde durulan III. bölüm, ilk devirden başlayarak islam düşünürlerin felsefe alanında yaptıkları katkılar üzerinde ve batılıların bunları öğrenmek ve yararlanmak için yaptıkları çabalar üzerinde durulmaktadır.

Görülüyor ki, sayın profesör gerçekten erudisyonunu bu kitabında ortaya koyarken, sonraki araştırmalara da yepyeni kaynaklar ve araştırma konuları kazandırmıştır. Bunun detaylarının ilerde etraflı bir biçimde ele alınması kaçınılmazdır. Çünkü kitaplık ve belgeliklerimizde henüz el bile dokunulmamış malzemenin ağır da olsa tasnifi devam etmekte ve yenileri ortaya çıkarılırken, bildiğimizi zannetmekle beraber içeriğini tam değerlendiremediğimiz bir yığın malzeme araştırmacıyı beklemektedir. Kroniklerimizde hiç umulmadık paragraflarda batı dünyası hakkında şaşırtıcı bilgiler bulunmaktadır. Bir kısmı için uydurma desek bile, devrin mantalitesini yansıtmaları ve aydınların o devirlerdeki ruhsal durumlarını belirtmesi bakımından önemlidir. Böyle güzel bir kitabı kazandırdığı için sayın profesörü kutlamak gerekir. Tek arzumuz kaynakçanın tartışmasız bir şekilde olmasını, Michele Amari başta olmak üzere M. Nallino, F. Gabrieli, M. Asin Palacios gibi değerli kişileri bu kitabında zikretmesiydi. Doğubilim araştırmalarında olduğu kadar, elimizdeki kitabın konularına eğilen tarihçi ve dilcileri de ilerki bir yayınında ihmal etmemesini bekleriz.

Yrd. Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

MARCO TANGHERONI, *Aspetti del commercio dei cereali nei paesi della Corona d'Aragona, 1. La Sardegna*, Pisa 1981, 220 S. Yayınlayan kurum: Consiglio Nazionale delle Ricerche. Centro di studi sui rapporti italo-iberici / Cagliari.

İspanya'da egemen olan Aragon ailesinin Akdeniz dünyasındaki tahıl ticaretindeki yerine değinen bir dizi araştırmanın ilki Sardunya adasına ayrılmıştır. Önemli bir buğday üretim yeri olduğu için batı Akdeniz havzasında hatırı sayılır bir yer işgal eden Sardunya'nın ne gibi bir ticaret etkinliği bulunduğu incelenmesi yanında, genel sorunlar da ele alınmıştır. Son yıllarda ekonomi tarihlerinde sıkça görülen fiat hareketini saptama, üretimin niteliği ve niceliği, elde edilen ürünün hangi ulaşım araçlarıyla devletler ve kentler arasında taşındığı tarzındaki konular burada da sentetik bir şekilde ele alınmıştır. XIV. yüzyılın ortalarından başlayan bu dönem için İtalyan belgeleri kadar İspanya belgeleri de ağırlık verilmiştir. Aragon krallarının özel belgeleri araştırmada epey bir ağırlık meydana getirmektedir. Zira Katalonya'nın gelişmesinde önemli bir yer tutan bu ticaret faaliyeti, batı Akdeniz'de sınırlı kalmamış, doğu taraflarına değin ilerlemiştir. Eski Türk kroniklerinden bazılarında adları geçen Katalonyalıların Akdeniz'de oynadıkları rol bizi de yakından ilgilendirmektedir. Kitapta adı geçmemekle beraber, Anadolu'nun yüzyıllar boyunca en önemli bir buğday üretim ve dışatım merkezi olduğu bazı araştırmaların satırlarında bulunmakla beraber, yabancı belgelerde kayıtların incelenmemiş olması, zaten çok sınırlı sayıdaki kaynaklarımızın kullanımını daha da güçleştirmektedir. Zaten bu satırları bu temenni ile kaleme almış bulunuyoruz. Elimizdeki kitap, gösterdiği kaynaklar ve kullandığı yöntemle bu niyeti benimseyecek kişilere yol gösterecektir. On başlık altında toplanan bilgilerde, soruna genel giriş Sardunya'nın coğrafi özellikleri, Katalonya'nın tahıl sorunu ve bunun bu adadan sağlanması için yapılan çabalar ve bu siyasal çabaları yürüten tüccarlar ve işlettikleri gemileri ele alınmıştır. Kitaba genel bir giriş yazan A. Boscolo, konunun diğer alanlara kaydırılarak devam ettirileceğini haber vermektedir.

GIUSSEPE MELONI, *L'Italia medievale nella Cronaca di Pietro IV d'Aragona*, Sassari 1980, 170 Sayfa. Yayınlayan kurum: Centro di Studi su rapporti Italo-Iberici del C. N. R.

Ortaçağ Tarihi üzerinde çalışanların başlıca kılavuzlarından birisi İspanyol kaynaklarıdır. Akdeniz taraflarında en fazla faal bölgesi Katalonya'da yaşayanların girişimlerini anlatan kronikler bir süren beri dikkati çekmiş ve araştırmalara konu olmuştur. Bir tanesi de Bizans'ın yardımına gelen bir kısım paralı askerlerin maceralarını anlatan kroniktir. Çeşitli dillerde yayını yapılan bu kronikten sonra, İtalya-İspanya ilişkilerine ışık tutacak bir kronik daha, Ulusal Araştırma Merkezi'nin parasal katkısı ve Sassari Üniversitesi'nin bilimsel çabası ile gerçekleştirilmiştir. 30 sayfalık girişte yazarlar ve yazma nüshalar incelenmiştir. Meydana getirilen asıl metin bir sayfaya, italyancaya çevirisi karşı sayfaya konmuştur. Metnin açıklanması ve tarihsel olayların aydınlanması için gerekli olan dipnotları en son tarafa aktarılmıştır. 1323-1355 yılları arasını konu eden bu kronikte, Türk tarihini doğrudan ilgilendiren bilgiler bulunmamakla birlikte, Akdeniz dünyasına denizcilik açısından katkıda

bulunan devletlerin birbirleriyle olan çatışmaları hakkında basit ve sade bilgiler vermektedir. Bizansın mirasına konmak için birbirlerine giren Cenova ve Venedik cumhuriyetlerinin yardımlarına koşan katalonyalıların sonradan bunları yazılı hale getirmesi, İstanbul ve Boğaziçi tarafları hakkında bilgiler vermelerine neden olmuştur. Dileğimiz, Anadolu'ya ve belki Türk taraflarında boy gösteren bir kronik yazarının yapıtının gün yüzüne çıkmasıdır. Yayınlayan koyduğu notlarda, Cenova Cumhuriyeti'nin doğu siyaseti hakkında güzel bilgiler vermektedir.

Yrd. Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

NİGÂR, ANAFARTA, *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) arasındaki münasebetlerle ilgili tarihî belgeler. Historical documents concerning relations between the Ottoman Empire and Lehistan (Poland)*, İstanbul 1979. Türkçe metin S. 1-159 (dizin ile), İngilizce metin, 1-161 Sayfa (dizin ile). Ek 63 sayfa fotokopi. Özel yayın: belgelerin derlenmesini ve baskısını temin eden Mehmet Kavala. Fiyatı yoktur.

Türkiye ile Polonya Cumhuriyetleri arasında altı yüzyıla yaklaşan bir ilişkiler dönemi bulunduğu için, tarih alanında olduğu kadar ekin, sanat, dilcilik yönünden pek çok yakınlaşmalar da meydana gelmiştir. Böyle derin bir geçmişe sahip ilişkilerin çeşitli alanlarda ortaya pek çok malzeme koyması doğaldır. Bugün elimize aldığımız bu kitap boşlukları gidermesi yönünden önemli olduğu için ele aldık. Tarihî belgeleri bir araya getirme için yapılan bu girişimde şimdilik Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinin raflarında bulunan malzemenin yayını gerçekleştirilmiştir. Yalnız Türkçe değil fakat aynı zamanda yabancı dilde yazılmış belgeler arasında bulunan malzemenin de yayını hazırlanmış ve bunların tanınmış bir batı dilinde çevirileri de yapılmıştır ki, dilimizi bilmeyen araştırmacıların yararlanması öngörülmüştür.

Yayının gerçekleşmesinde bilimsel yönden etkili olan Nigâr Anafarta belgelere bir sıra numarası verdikten sonra hicri ve miladi tarihlerini vermiş ve belgenin özelliğine değinmiştir. Belgenin içeriğinden sonra, belgelikten numarasını, yazı özelliği ve boyutları da konmuştur. Yayının parasal yönünü üstlenen Mehmet Kavala bey, İstanbul'un tanınmış iş adamlarından idi [yakın bir geçmişte vefat etti]. Uzun yıllar tecimsel ilişkilerde bulunduğu ülkenin belgeliklerimizde bulunan kâhınlarını yayımlamak istemiştir. Böyle yararlı bir kitabın meydana çıkarılmasına ön ayak olmasını kutlamak gerekir.

Kitabın hazırlanış sırasında leh dilinde yazılı belgeler hakkında güçlüklerle çözüm getiren J. Reychman¹, Türk belgeleri üzerinde uzun yıllar başarıyla çalışmış ve bu konuda klasikleşmiş bir de kitap meydana getirmiştir. Ülkemizde de seviyeli bilim dergilerinde araştırmalar yayımlayan Reychman, iki ülke arasındaki ilişkilerin 550. yılı dolayısıyla küçük fakat çok değerli bir kitap yayınlamıştı². Fakat esas başarısını Türk belgebilimi üzerindeki araştırmasında buluyoruz. Daha leh dilinde yazıldığı zaman bile büyük bir ilgi ile karşılanan bu kitap³ dan sonra *Encyclopaedia of Islam*'ın yeni yayınından *diplomatic* maddesinin yazılmasını gene değerli bir türkbilimci olan A. Zajackowski ile beraber gerçekleştirdi ve daha sonra Columbia Üniversitesi'nin yeni eklerle genişletilmiş bir İngilizce çevirisini yapmasına razı olmuştu⁴.

¹ *Rocznik Orientalistyczny*, 38 (1976) s. 15-29 arasındaki kaynakçasını hazırlayanlar: A ve R. Dubinski

² *Polonya ile Türkiye arasında diplomatik münasebetlerin 550. yıldönümü*, Ankara 1964, 20 Sayfa. Bu yıldönümü için Ankara'da yapılan bir sergi için bk. *Belleten* XXIX/113 (1965) S. 222, ayrıca, M. Eren, "Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bulunan Türkiye Polonya münasebetlerine dair bazı eserler", *Belleten* XXIX/114(1965) S. 363-367.

³ Akdes Nimet Kurat, "Türk diplomasisi ve Polonya Merkez Arşivindeki Türkçe vesikalara ait lehçe iki eser", *Belleten* XXX/119 (1966) S. 439-457.

⁴ *Handbook of Ottoman-Turkish diplomacies*, 1968

Bunları sıralamaktan maksadımız, belge yayını yapılmasında görülen aksaklıkların, olanaklar sınırı içinde giderilmesidir. Bilimsel çalışmaların çok ileri gittiği ve bu konularda pek çok yayının yapıldığı bir dönemde bu aksaklıkların devam ettiğini görmek kivançımızı azaltmaktadır. Polonyalı araştırmacılar bu belge yayınında çok ileri gitmişler ve Fatih Sultan II. Mehmed devrine kadar uzanan belgeler üzerinde değerli araştırmalar yapmışlardır (A. N. Kurat, n. 3 deki makale S. 449). Bu konuda yapılan araştırmalar elimizdeki kitapta görülmediği gibi ülkemizde bilimsel dergilerin bile görülmemesi ve harcıalem bazı kitapların kaynakçaya doldurulmasını yadırgadık. Bu tarz kaynak belge yayınlarında tarihsel konuların çerçevesi çok iyi çizilmelidir ki böyle bir çabayı göremiyoruz. Belgelerin tarihlenmesinde ve adları geçen kişilerin saptanmasında hangi kaynakların kullanıldığının gösterilmemesi büyük bir boşluktur. Bir tek satır için bazan bir tam sayfalık açıklayıcı bilgi veren batılı araştırmacıların yayınlarını gördükçe, böyle bir geleneğin ülkemizde neden hâlâ kurulmadığına merak ediyoruz. Fatih Sultan Mehmed devrine ve İstanbul'un fethine dair kişisel gözlemlerde bulunanlar arasında Polonyalı bir yeniçerinin bulunduğunu yazabilirim.

Yayını yapılan belgelerin en eskisi Boğdan Voyvodası Stefan Mare'den gelen mektuplardır. n. 3 deki belge, 1503 tarihli Türk-Macar andlaşmasının metnidir ki daha önce incelenmiştir⁵ Belgeliklerimizde bulunan en eski andlaşma metinlerinden sayılan bu belgenin içeriği burada ilk kez aydınlatılmıştır. Aynı yıl Venedik Cumhuriyeti ile bir andlaşmayı yürürlüğe koyan Osmanlı Devleti'nin o sıralarda karşılaştığı sorunların neler olduğunun muhakak açıklanması gerekliydi. Bu tarihten yirmi iki yıl sonra yapılan andlaşma da, Venedik-Osmanlı ilişkilerinde yer aldığı için dikkati çekmişti⁶. Zira iki ülke arasındaki ilişkilere Kırım, Eflâk, Boğdan gibi tabi devletlerin katılması yanında bazı sorunlar daha geniş boyutlar kazanmağa başlamıştı. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki boşluklar, Başbakanlık Arşivi'nde bulunan belgelerle tamamlanabilir. Başta "Mühimme Defterleri" olmak üzere muhtelif tasniflerdeki belgelerin taranması ve işlenmesi bu yayını tamamlayacaktır. Zira bir tek konuda çeşitli kaynak ve belgelerin taranması sonucu çok cepheli araştırmaların ortaya çıktığını biliyoruz⁷. Polonya'da bulunan Türk-İslam etkilerin yanında hristiyan zümre olan ermeniler üzerinde türkçenin yaptığı etkiyi biliyoruz. Ayrıca Karaim Türklerinin bu ülkede bilimsel yayınları büyük ölçüde omuzladıkları yaygın bir bilgidir. Bu yayınlar dururken "araştırma ve soruşturma" (S. 22 n. 1) ile değil, gerçek bilimsel yöntemlerin uygulanması ile olasıdır. Kaldı ki Topkapı Sarayı Müzesi'nde önemli bir görevi bulunan N. Anafarta, belgelğin bugünkü durumu hakkında bilgi verebilirdi⁸. Belge özetleri kendisi tarafından mı yoksa bu işi üstlenen

⁵ Tayyib Gökbilgin, "Korvin Mathias (Mátyás) ın Beyazid II e mektupları tercümeleri ve 1503 (909) Osmanlı-Macar muahedesinin türkçe metni", *Belleten* XXII/87 (1958) S. 369-381. Metnin fotoğraf yayını: lev. III-XI

⁶ Tayyib Gökbilgin, *Belgeler* 1/2 (1964) S. 128-130 ve 131 -132. Türk-Polonya andlaşmalarının listesi ve yapılan yayınlar için n. 4 deki kitabın S. 183-185 arası. T. Gökbilgin VII. Türk Tarih Kongresinde bu andlaşmalara değinmişti: *Tutanaklar* c. 2 S. 481-482.

⁷ Cengiz Orhonlu, "Lipkalar", *Türkiyat Mecmuası* XVI (1971) S. 57-87. Polonya topraklarında yerleşmiş türk asıllı bu zümrenin türk belgelerinde yansıyan hususları incelenmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan D. 7018/1 deki Zuravna Andlaşmasına göre bir zümreye dönüş izni veriliyordu (S. 18-19).

⁸ Bu müzedeki belgelik için yapılan çalışma ve araştırmalar için bk. S. Eyice, *Belleten* XXXVIII/152 (1974) S. 713 ve S. 722-723

ve aralarında İsmail Hakkı Uzunçarşılı⁹ merhumun bulunduğu kurul tarafından hazırlanan özetlere göre mi olduğu aydınlığa kavuşturulmalıydı. *Diplomatique* kurallarına uyulmaması yayına büyük ölçüde gölge düşürmüştür. Dizin hazırlanırken ne için öyle sonuçlara varıldığı ve hangi yayınlardan yararlanıldığı açıklanabilirdi¹⁰. Başka bir yayın sırasında bu boşlukların giderileceğine inanıyoruz. Böyle yararlı bir yayının gerçekleşmesi için çaba harcayanları kutlarken parasal olanakları esirgemeyen Mehmet Kavala bey'i rahmetle anarken, bu tarz yayınların çoğalmasını diliyoruz. Fakat bilimsel çalışmaların bir kenara bırakılmaması koşulunu da unutmuyoruz. Belgeliklerimizde bulunan malzemeyi büyük bir merakla bekleyen tarihçilere karşı çağdaş yöntemlerin uygulandığı kitapların ve derlemelerin sunulması zamanı gelmiştir. Daha az süreli bir dönemi kapsayan belgeleri en geniş bilgilerle yayınlama çabası bu yayını daha güzel süsleyebilirdi.

Yrd. Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

⁹ İ. H. Uzunçarşılı üstadımız için yayınlanan *Tarih Dergisi*'nin 32. sayısına Münir Aktepe tarafından yazılan sunuş kısmı.

¹⁰ Ord. Prof. Cavid Baysun, *Tezâkir* yayınında yer ve kişi adlarının okunuşunda kullandığı kaynakları dizinde açıklamıştır.

LANDAU, M. JACOB, *Pan-Turkism in Turkey A Study of Irredentism* London 1981 C. Hurst and 10. (AIV/6359)

218 sahifeden ibaret olan kitab bir girişle altı bölümden oluşmaktadır. Her bölümün notları, hemen o bölümün sonunda verilmiştir.

Girişte yazar, Pan-Türkizm ile Pan-Turanizm'in tanımını yapmakta, Pan-Türkizm'in daha geniş kapsamlı olduğunu belirtmektedir. Turan Orta Asya'da bir bölgedir; Türkistan, Özbekistan, Moğolistan buraya dahildir. Doğuda; Çin, Güneyde; Tibet, Hindistan ve İran, Bauda; Dest-i Kıpçak ve Hazar Denizi, Kuzey'de yine Dest-i Kıpçak çölü ile çevrilidir.

Prof. Myron Weiner'in, Vamber'in Y. Akçura'nın, N. Orhun'un Prof. H. Bayur'un çalışmalarından bahsedildikten sonra, 1939-42 yıllarında çıkan BOZKURT dergisinin kapağı üzerinde Türklerin Anayurdunun haritası verilmektedir.

I

DIŞ TÜRKLER: Dışarda Pan-Türkizm Hareketinin Doğuşu ve Çöküşü (s. 7-28)

Dış-Türkler terimi, Türkiye'de bulunan Pan-Türkistlerin kullandığı bir terimdir ve tüm dışardaki Türkleri kapsamaktadır. Bunların çoğunluğu Sovyet Rusya'da yaşamaktadır. Burada yaşayan bir avuç eğitilmiş genç, Pan-Türkizm ideolojisini başlatmış ve devam ettirmişlerdir. Bu ideoloji Volga Tatarlarını, Kırım Tatarlarını, Kazakları, Türkmeleri, Özbekleri, Türkmenleri, Kırgızları, Azerileri, Tacikleri içine alır. Bunların hemen hemen hepsi de müslümandır. 1897 de yapılan nüfus sayımına göre Rus nüfusunun % 11 dir (125.600.000/ 13.600) Bunlar Sovyetlerin Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma hareketine karşı kendi din ve milliyetlerini korumaya yönelik bir harekete giriştiler. Pan-İslâmizm herkes tarafından desteklendi ve II. Abdülhamid'in himayesinde gelişti. Pan-Türkizm ise müslümanlar arasında bir nevi bid'at sayıldı. Bu hareket 19. yüzyılın sonunda Güney Batı Avrupa'da gelişen Milliyetçi görüşlerden sonra gelişmiştir. Bilhassa 1877-78 yapılan Osmanlı-Rus harbi bunu körüklemiştir. İlk önce Tatarlar arasında başlayan bu hareket, yüksek tabaka Türkçesiyle basın hayatına geçti.

Burada ilk bayrağı açan, Gaspralı İsmail oldu. Rus Rejimine ve Pan-Türkizme karşı olan mollalarla savaştı. Basın hayatına önem verdi. Toplantılar yapıldı. *İttifaku'l-Müslimin* Partisi kuruldu. 1905 den 1917 ye kadar 250 ye yakın yayım organı çıkartıldı. Fakat bunlar kapatıldı, yazarları ve sahipleri hapsedildi. Çoğu İstanbul'a gelib orada Pan-Türkizm hareketini başlattılar. Tatar Ali, Hüseyin-zade, Yusuf Akçura, Baku'de Azeriler arasında Hasan Serdabi, ve Ahmet Agaoglu çalışmalar yaptılar. I. Cihan Harbinde Rus ve Osmanlıların zıd cephelerde çarpışmaları Pan-Türksitlere ümit verdi. Rus ihtilalinde (1917) durumlar çok karıştı. Osmanlı Rusya'daki rejim aleyhdarlarını gizlice destekliyordu. Rusya'da Pan-Türksitlerle Pan-İslamistleri birbirine düşürüyorlardı. O arada çıkan Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nde Turun, Türk ve Pan-Türkizm terimleri Rusların lehine farklı yayınlandı. Pan-Türkizim, Türk burjuvazı çevrelerinin Şovenist bir doktrini olarak tanıtıldı. Daha ileri gidilerek, okullara Rusca dersinin zorunluluğu getirildi. Müslümanların çok olduğu yerlere Ruslar yerleştirildi, kilit noktalara onlar getirildi. Stalin bile Pan-Türkizm harekâtından çekiniyorud. 1944 de Tatarların topluca Kırım'dan sürülmesi olayları daha da elektriklendirdi. (110 Dipnot)

II

Osmanlı İmparatorluğunda Pan-Türkizm Doğuşu ve Gelişmesi (s. 27-71)

Osmanlılarda, II. Abdülhamid'in desteğinde Pan-İslamizm, Osmanlıcılık ve Batıcılık hareketleri vardı. Bu hareketler yayın yolu ile de devam etti. 19. yüzyılın sonlarında Avrupa'da Milliyetçilik hareketleri gelişip milletler kendi içlerinde ayrılmaya başlayınca, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türk element de kendi milletleri, dilleri, tarihleri ve geçmişleri ile uğraşmaya başladılar. Tercümeler yapıp eserler yazdılar; el ilânları dağıttılar. Bunların başında N. Asım (1861-1935), Ş. Sami (1850-1905), Ö. Seyfettin (1884-(1920), M. Emin Yurdakul (1869-1944), H. Edib (1884-1964), F. Köprülü (1890-1966), Z. Gökalp (1876-1924), Moiz Kohen (Tekin Alp) (1882-1961) Rıza Tevfik, B. Mehmet Tahir... Harb öncesi İstanbul bir ana-baba günü idi. Rusya'dan binlerce göçmen gelmişti. Talebe, yazar ve öğrenci vardı. Bunlar arasında, Ali Hüseyin-zade, Ahmet Ağaoğlu, Gaspralı, Y. Akçura'yı sayabiliriz.

Bunlar Türk Derneğinde birleşip daha sonra da 1911 de Türk Ocağını kurdular, dergiler çıkardılar. Türk Ocağının başkanı H. Suphi Tanrıöver'di. Daha sonra Enver Paşa'nın desteğinde İzci teşkilatı kuruldu. Başbuğ, Oğuz, gibi adlar aldılar. İttihatçılar çalışmalarını Pan-Türkizm adı altında yaptılar. Pan-İslamizm'in Bulgar, Sırp ve Yunanlıları kızdırdığı gibi Pan-Türkizm'de Arapları kızdırdı.

I. Cihan Harbine Pan-Türkilerin politikası ile Almanlar yanında girildi. Talat, Enver ve Cemal Paşalar bu harekâtın baş temsilcisi, politikacıları. Pan-Türkist hareket Pan-İslamist bir kalıpla yayılmaya başladı. Şeyhulislâm'dan cihad için fetva alındı, tüm müslümanlar, Ruslara ve onun müttefiklerine karşı savaşa çağırıldı.

Harbin yenilgisi üzerine İttihatçılar dışarı kaçtılar. Bunlardan Enver Paşa 1921 de Ortaasya'ya geldi ve *Türkistan Emiri* adını aldı. Tüm Türkleri birleştirerek Bolşevizme karşı savaş açtı. Fakat 4 Ağustos 1922 de öldürüldü. Cemal'de Tiflis'de öldürüldü. Böylece Genç-Türkler (İttihat ve Terakkiciler) in Pan-Türkizm rüyası son buldu. (281 dipnot).

III

T. C. tinde Pan-Türkizm - Pasif Dönem (S. 72-95)

Ne Pan-İslamist ve ne de Pan-Türkist hareketi Osmanlı İmparatorluğunu ayakta tutamadı. M. Kemal "Yurdda sulh, cihanda sulh" ilkesi ile 1923 de Türkiye Cumhuriyetini kurdu. Fakat Cumhuriyet devrinin bazı ilkeleri Türklük üzerine dayanmaktadır. Hatay'ın ilhakı ve dışardan gelen göçmenlerin Türkiye'ye iskânı gibi. Fakat bu arada Türkçüler aynı zamanda Kemalist idiler. Y. Akçura, T. Alp, H. S. Tanrıöver gibi, Bu Türk Ocağının başkanı idi. Türkçü değildi, fakat Türkdü. Ocak Türk kültürü ve Kemalist reformlar için çalışıyordu. 1931 de kapatıldı ve Halkevleri açıldı. Yine Türkçü bir kültür politikası sürüyordu. Cumhuriyetin 20. yılında Türkçülerin çoğu ölmüştü. 2. Dünya Harbi başladı. Bu Pan-Türkistlere yeni bir ümit verdi; Macaristan'da (L. Rasonyi), Polanya'da, Finlandiya'da, Berlin'de, Paris'de Sovyetler aleyhine pek çok Pan-Türkist mecmualar çıktı, dernekler kuruldu.

Atatürk'ün (1938) ölümünden sonra T. C. tinde yine Pan-Türkistler faaliyete geçerek, gerek yayın hayatında gerekse üniversitelerde fikirlerini yaydılar. Bunların başında A. Z. Velidi Toğan (1890-1970), A. N. Atsız (1925-1975), Dr. R. Nur (1879-1942), R. O. Türkkân (1920), O. S. Orhun (1890-1972), Y. Z. Ortaç (1895-1967) Bunlar tamamen Ziya Gökalp'in takipçileri idiler ve yayınladıkları mecmua ve dergilerle herbiri bir grub oluşturmuyorlardı. (253 dipnot).

IV

T. Cumhuriyetinde Pan-Türkizmin Yeniden Sahneye Çıkışı (S. 108-132)

Bu hareket II. Cihan Harbinin sonlarında başladı. Türkiye'nin Almanya yanında harbe girmesi desteklendi. Nadir Nadi 1940 da Cumhuriyet'te yazdı. Yüksek seviyede karşılıklı

ziyaretler yapıldı 18 Haziran 1942 de on yıllık Türk-Alman sulhu imzalandı. H. E. Erkilet, A. F. Erdem, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa, Alman tarafından Ankara büyük elçisi Franz Von Papen en çok faaliyet gösterenlerdendi. H. E. Erkilet 1941 de Almanların Doğu cephesini gezerek daha sonra *Doğu Cephesinde Gördüklerim* diye bir kitab yazdı; Rusya'dan Almanlar eline esir düşmüş Türk asıllı kimseler eliyle ailelerine Alman desteği için mektuplar yazdırıldı. Z. V. Toğan, M. E. Rasul-zdae, Mirza Bâlâ, A. Caferoğlu, Said Şamil, Ayas İshak basın ve ilân yolu ile ve dış Türkleri Rusların elinden kurtarmak ümidiyle Almanlar yanında harbe çağırdılar. Türk hükümetinin böyle bir niyeti yoktu. Rusların harbi kazanıp, Ukrayna, Romanya ve Polonya'yı işgal edip Türkiye sınırlarına gelmesiyle Türk hükümeti Pan-Türkistlere karşı daha sert tedbirler aldı. Ama Rusya kendi içindeki Türklerin bu harpte Almanlar lehindeki girişimlerini (kurtuluş ümidiyle) hiç unutmadı ve onları affetmedi.

Bu tarafta Türk hükümeti ile Pan-Türkistler arasında bir mücadele başladı. 1943 de konan varlık vergisini de bahane eden Pan-Türkistler devleti Komünistlerin sempatisini olarak suçladılar. Bunların karşısına dikilen gurup ise, Faris Erkmen gibi, Pan-Türkistleri Irkçılıkla suçladı. Pan-Türkistler hareketlerini durdurmadılar. Mitingler yaptılar, yazılar yazdılar. Devlet bunların ileri gelenlerini tutuklatıp sıkı yönetim mahkemelerine verdi. "Atsız, Toğan, Erkilet, Türkkan, Sancer, Safa, Nur, Tanyu Sofuoğlu, Barıman, Tevetoğlu v. s." tutuklanan 23 kişiden on tanesi 1-10 yıl arasında hapis cezaları aldılar, fakat temyiz mahkemesi bozdu hepsi çıktı. Harp te bitti. Yine Türkiye'ye göçmenler yağdı. Dernekler kuruldu. İsa Alptekin, dünyanın büyük devlet başkanlarına mektuplar yazarak Dış-Türklerin haklarını savundu.

1950 de Demokrat Parti iktidariyle Pan-Türkistler "M. F. Toğan, Aslanapa, Çakayoğlu, T. Çağatay, Babakurban, Kırimer, Orhan, Tanyu, Ertürk, Erişirgil, Özhan, Taymas" yeni bir devreye girdiler, çalışmalarını dışarıya da sıçradı; Kitab Sevenler Grubu, Türk Kültür Ocağı, Milliyetçiler Derneği gibi dernekler de kurdular. N. Topcu, *Milliyetçiliğin Esasları*'nı yazdı. (276 dipnot).

V

Türkiye Cumhuriyetinde Pan-Türkizm (S. 144-166)

1960 ihtilalinden sonra Türkiye'de Ekonomik politika ve sosyal değişimler oldu. Aşırı uçlar çıktı. Aşırı sol, aşırı islamcı ve Pan-Türkistler.... Pan-Türkistler de bu arada sloganı değiştiler, islamcı çizgiye yanaştılar. Rehber Kur'an, Hedef Turan" gibi sloganlar attılar. Bunlar bir organize-parti-altında toplanmak istiyorlardı. Bu da oldu. İlk önce C.K.M.P. de daha sonra M.H.P. de biraraya geldiler. Türkiye Kominizmle mücadele, Kafkas Türk Derneği, Irak Türkleri Yardımlaşma Derneği, gibi dernekler kuruldu. "Tanrı Türkü Korusun" sloganı oldu. Milliyetçiler Birliği kuruldu. İslamın Milliyetçiliğin ayrılmaz parçası olduğu tezi savunuldu. "Atsız, Sancar, Yılanlıoğlu, Tanyu, Kafesoğlu..."

1970'lerde Pan-Türkistler ve kurumları *ülkü* olarak adlandırıldılar. Sağ ve sol birbirlerini ithama başladılar, Faşist, Komünist v. b. Ülkücü dernekler kuruldu. Üyeleri 100.000 i aştı çoğu gençlerdi. Derneklerin biri kapansa hemen biri başka adla açılıyordu. 1970 lerin ortasında siyasetle parti hükümete ortak oldu. Amblem Bozkurtdu. Konferanslar verildi, kitaplar basıldı. "Türkçülük ve Milliyetçilik, Türkçülüğün Alfabeti, Türklük Meseleleri-TürkIrkı Niçin Müslüman Oldu; Irak Türkleri; Unutulmuş Türkler Batı Trakya'da Dört Yıl; Bütün Dünya Türkleri; Türklük Kavgası Uygur Türkleri; Milliyetçilik, Ülkücülük, Aydınlar; Turanda Çakan Şimşek Kavgamız Büyük Türkiye İdeali.

12 Eylül 1980 harekâtıyla hep bu kavgalar ve faaliyetler kapandı.

VI

Sonuç (S. 176 - 187)

Burada İrredentist bir fonomen olarak Pan-Türkizm ele alınır, yayınlar verilir diğer PAN fikirler üzerinde durulur "Pan-Afrikanizm, Pan-Arabizm, Pan-Slovizm, Pan-İslamizm, Pan-Germanizm v. b." "Daha sonra Pan-Türkizmin tahlilini yapar, bunların diğer ırklara, dinlere, ve diğer PAN ideolojilere karşı durumu ele alınır. Nihayet tahakkukunun güçlükleri belirtilir.

Doç. Dr. AHMET UĞUR

TURCICA, REVUE D'ETUDES TURQUES, PARIS - STRASBOURG, 1969-1979, C. I-XI.

Dr. ZEKİ ARIKAN

A) Fransa'daki Türk İncelemelerine Kısa Bir Bakış:

Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla Doğu'da ortaya çıkan yeni gelişmelerin, Avrupa'da dikkatle izlendiği bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle XVI. yüzyıl başlarındaki siyasal olaylara koşut olarak Orta Avrupa'ya kayması¹, Türkiye ve Türklere karşı duyulan ilgiyi büsbütün arttırmış; bu alanda yapılan yayınlar geniş bir okuyucu kitlesi bulmuştur². Fransa'nın da bu konuda önemli bir rol oynadığını belirtmek yerinde olur. Haçlı Seferleriyle başlayan ekonomik ve siyasal ilişkiler dışında, Fransa'nın Doğu'yu tanımasında gezginler

¹ Bu konuda bk. S. A. Fischer - Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism*, 1521-1555, Cambridge Mass., 1959; I. Soysal, *Türk Fransız Diplomasi Münasebetlerinin İlk Devresi*, TD, III/5-6 (1953), 63-94; M. Tayyip Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebepleri ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar*, Kanunî Armağanı (TTK yay. VII. dizi, sayı 55), Ankara, 1970, s. 5-39; F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1966², II, s. 10-28; H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age*, trans. N. Itzkowitz - C. Imber, London, 1973, s. 35-40. Ayrıca krş. Göllner, *Turcica* III. Bucaresti 1979.

² Coğrafi buluşlar, baskı makinesinin yapılması, barutun ateşli silahlarda kullanılması gibi yeni gelişmeler, Ortaçağın değerlerini alt üst etmiş; Avrupa'nın siyasal, ekonomik ve kültürel alandaki etkisini oldukça genişletmiştir. Tüm bunlar Yeniçağ insanının Dünya'ya bakış açısını değiştirmiş, yeni ülke ve insanlara ilişkin yazılar büyük bir ilgi toplamaya başlamıştır. Yalnız Fransa'da, 1480-1610 yılları arasında, Afrika, Amerika, Çin, Hindistan ve Osmanlı ülkeleriyle ilgili 524'ü aşkın kitap yayımlanmıştır (Krş. G. Atkinson, *La Littérature géographique française de la Renaissance, Répertoire bibliographique*, Paris, 1927; Düzeltmeler ve eklentiler, Aynı yazar, *Supplément au Répertoire bibliographique française de la Renaissance*, New York, 1968²). Bu yayınlardan 80'i doğrudan doğruya Türklerle ilgiliydi (Bk. P. Coles, *La Lutte contre les Turcs*, trad. fr., H. Couffignal, Paris, 1969, s. 151). XVI. yüzyılda Avrupa'da Türkiye ve Türkler üzerine çeşitli dillerde yapılan yayınların sayısı 2463'ü buluyordu. Krş. C. Göllner, *Die europäischen Turkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, Bucaresti, 1961-1968, 2 cilt. I. cilt, 1501-1550; II. cilt, 1551-1600 yılları arasındaki yayınları kapsamaktadır. Bu yapıtın tanıtımı için bk., N. Göyünç, TD, XIV/19 (1964), s. 171-174.

önemli bir katkıda bulundular. XV. yüzyıldan sonra, başta Bertrandon de la Broquière³ olmak üzere pek çok Fransız gezgini Doğu'yu bu arada Türkiye'yi gezmiş ve önemli yapıtlar bırakmışlardır⁴. Fransız gezginlerinin yapıtlarındaki bilgiler, geçen yüzyılda yaşayan coğrafyacı Vivien de Saint - Martin'in Anadolu'nun tarihsel coğrafyasına ilişkin araştırmalarının başlıca kaynağını oluşturmuştur⁵. Osmanlı ülkelerine yapılan geziler, Osmanlı - Fransız ilişkilerinin gelişmesi, Türkiyeyle ilgili yayınların çoğalması, Fransa'da *Türk* kavramı üzerinde oldukça zengin bir kaynakçanın ortaya çıkmasına yol açtı⁶.

Öte yandan Fransa, Avrupa'daki Doğubilim (Orientalisme)⁷ çalışmalarının önemli merkezlerinden biri oldu. XIV. yüzyıldan beri

³ *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière, premier écuyer tranchant et conseiller de Philipp le Bon, duc de Bourgogne*, publié et annoté par Ch. Schefer, Paris, 1892. Ayrıca bk. M. İzzeddin, *Deux voyageurs du XVe en Turquie, Bertrandon de la Broquière et Pero Tafur*, JA, CCXXXIX (1951), s. 159-174; S. Eyice, *Bertrandon de la Broquière ve Seyahatnâmesi*, İTED, VI/1-2 (1975), s. 85-126.

⁴ Oldukça dağınık olan bu gezi yazılarıyla toplu bir kaynakça: G. Boucher de la Richarderie, *Bibliothèque universelle des voyages ou notice complète et raisonnée de tous les voyages anciens et modernes dans les différentes parties du monde*, etc, Paris, 1808, 6 cilt, *Turquie*, II; Vivien de Saint - Martin, *Histoire des découvertes géographiques des Nations européennes*, Paris, 1845, c. III, s. 743-808; N. Iorga *Les voyageurs français dans l'Orient européen*, Paris - Poitiers, 1928; C. Dana Rouillard, *The Turk in French history, thought and literature, 1520-1660*, Paris, tarihsiz (önsöz, 1938), s. 169-270; R. Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, s. 667-676; S. Eyice, *İstanbul*, İA, V/2, s. 1214/137-144. Gezi yazılarının Avrupa'nın düşünsel evrimi üzerindeki etkileri için bk. G. Atkinson, *Les relations de voyages du XVIIe siècle et l'évolution des idées, contribution à l'étude de la formation de l'esprit du XVIIIe siècle*, Paris, 1924.

⁵ Vivien de Saint - Martin, *Description historique et géographique de l'Asie Mineure*, Paris, 1852, 2 cilt. Ayrıca krş. 4 numaralı not.

⁶ C. Dana Rouillard, *The Turk in French history...* Bu kaynaklarda Türk, Müslüman, Arap, Saracen, İskit, Mağripli vb. terimlerin sık sık birbirine karıştırıldığı görülmektedir. Yalnız Fransız gezginlerinin değil, öteki Batılı gezginlerin Türklerle ilgili çağdaş yargıları konusunda toplu bir değerlendirme için bk. E. Kafé, *Le mythe turc et son declin dans les relations de voyage des Européens de la Renaissance*, Orient, c. 21-22 (1968-69), 1971, s. 158-196; Profesör Kaya Bilgegil ise yalnız Rönesans dönemi gezginlerinin Türklere ilişkin övgüleri üzerinde durmuştur. Bk. *Rönesans Çağı Cihan Edebiyatında Türk Takdirkârlığı*, Erzurum, 1973.

⁷ Doğubilimin başlaması ve gelişmesi konusunda bk. A. Adnan - Adıvar, İA, I, I-XXI; A. Mirambel, *Orientalisme d'hier et d'aujourd'hui*, Revue de l'Ecole Nationale des Langues Orientales, I (1964), s. 1-29.

Fransa'da öğretimi düşünülen Doğu Dilleri⁸, ilk kez 1530'da François I.'nin Paris'te açtığı *Collège de France*'ın (Collece des Lecteurs Royaux) ders izlencelerine konu. Bu sırada Doğubilim araştırmalarının ilk örneklerini veren Guillaume Postel, *Collège de France*'da Arapça ve İbranice dersleri vermekle görevlendirildi⁹. İslam dinine ve Doğu Dillerine karşı büyük bir ilgi duyan bu bilgin¹⁰, Hristiyanlık, Musevilik ve İslamlık inançlarının uzlaştırılmasıyla gerçek bir dinin ortaya çıkacağını savunmuştu¹¹. Postel, dar anlamda, Fransa'daki Türkoloji Bilgisi çalışmalarının da babası sayılmaktadır.

Türkiye'deki ilk Fransız sürekli elçisi Jean de la Forest¹² ile 1535'te Türkiye'ye gelen Postel, 1549'da ikinci kez Doğu'ya yeni bir gezi yapmak olanağını bulmuştur¹³. Postel, Türkiye ve Türklerle ilgili araştırmalarını, "De la République des Turcs..." başlığı altında yayımladı¹⁴. Bu yapıt başta Montaigne olmak üzere Yenidendoğuş dönemi Fransız yazarlarının Türkiye konusundaki bilgilerinin önemli kaynaklarından biri olmuştur¹⁵.

⁸ V. - V. Barthold, *La découverte de l'Asie, Histoire de l'Orientalisme en Europe et en Russie*, trad. et annoté par B. Nikitine, Paris, 1947, s. 129 (Bu kitabın ilk bölümleri Türkçeye çevrilmiştir: R. Hulusi, *Avrupa ve Rusya'da Şark Tettebbu Tarihi*, MTM, 1331, c. 1-5).

⁹ Postel için bk. C. Dana Rouillard, *The Turk in French history...*, s. 206-212. W. J. Bouwsma, *Concordia Mundi...*, Cambridge - Mass., 1957.

¹⁰ V. - V. Barthold, *göst. yer.*, s. 129.

¹¹ D. Restoux, *Guillaume Postel, Apôtre de la Concorde du Monde*, Paris, 1931.

¹² V. - L. Bourilly, *L'Ambassade de la Forest et de Marillac à Constantinople (1535-1538)*, RH, LXXXVI (1901), ayrı basım, 34 s.; İ. Soysal, *Türk-Fransız...*, s. 73 ve öf.

¹³ C. Dana Rouillard, *The Turk in French history...* 1547'de Türkiye'ye gönderilen Fransız elçisi Gabriel d'Aramon'a, aynı zamanda Doğu'da bilimsel araştırmalar yaptırmak görevi de verilmişti. Bu amaçla, Pierre Gilles ve Pierre Belon onunla birlikte İstanbul'a geldiler. Postel bu elçilik kuruluna 1549 yılında katıldı. Gabriel d'Aramon'un Türkiye'deki göreviyle ilgili bir kaynak: J. Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon*, publié et annoté par Ch. Schefer, Paris, 1887.

¹⁴ Postel'in bu yapıtının ilk basımı 1552'de yapılmış (Göllner, *Turcica*, II, 32); 1553, 1560, 1562 ve yeni eklerle 1575'te de yayımlanmıştır. Üç ana bölümden oluşan bu yapıtında Postel, Müslüman toplumların inanç, gelenek ve görenekleri üzerinde durmuş, Osmanlı tarihi ve imparatorluğun yönetimi konusunda da bilgi vermiştir. Bu konuda hazırladığımız bir bildiri, 20-25 Eylül 1982'de İstanbul'da toplanan "IV. Milletlerarası Türkoloji Kongresi"ne sunulmuştur.

¹⁵ M. Pierre Martino, *L'Orient dans la littérature française au XVIIIe siècle*, Paris, 1960.

Bilindiği gibi, Batı'da Türkçenin en eski Dilbilgisini Hieronymus Megiser yazmış ve bu kitap 1612'de Leipzig'de basılmıştır¹⁶. Bunu, Fransa'nın Mısır konsolosu André du Ryer'in Latince olarak Paris'te yayımladığı ikinci Türkçe Dilbilgisi kitabı izlemiştir¹⁷. Bu da bize, İtalyan tüccarları için düzenlenen konuşma kılavuzları¹⁸ dışta kalmak üzere, Avrupa'da Türk Dilinin en eski Dilbilgisi kitaplarından birinin Fransa'da yayımlandığını göstermektedir.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda dış ticaretinin ağırlığı Denizaşırı ülkelere kayan Fransa'nın Doğuyla olan ekonomik ve kültürel ilişkileri de canlılığını koruyordu¹⁹. Kırıl XIV. Louis zamanında (1643-1715) Fransa, kendisine gerekli çevirmenleri (Tercüman-Drogman) yetiştirmek için girişimlerde bulundu. Bu amaçla Doğu Dillerini (Türkçe, Arapça, Farsça) öğrenmek üzere İstanbul ve İzmir'e *Dil Öğlanları* (Jeunes de langue) gönderildi. Başlangıçta altı olan Dil Öğlanlarının sayısı sonradan artırıldı²⁰. Dil Öğlanları, Fransa'da

¹⁶ L. Bazin, *Le Turc*, Revue de l'Enseignement supérieure, La Recherche linguistique, 3-4 (1967); s. 107; A. Dilaçar, 1612'de Avrupa'da Yayımlanan İlk Türkçe Gramerinin Özellikleri, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1970, Ankara, 1971, s. 197-210. Aynı yazarın, *Gramer, Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi* başlıklı incelemesinde de (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1971, Ankara, 1971, s. 83-145) Batı'da yayımlanan Türk Dilbilgisi kitapları üzerinde durulmuştur.

¹⁷ André du Ryer, *Rudimenta grammatices lingua Turcicae*, Paris, 1630 ve 1663.

¹⁸ Bu kılavuzlar için bk. A. Bombacı, *Una grammatica turca scritta da un italiano nel 1533*, ASSC, Firenze - Roma VI (1937). s. 52-56; Aynı yazar, *La "Regola del parlare turco" di Filippo Argenti*, Napoli, Ist. Superiore Orientale, 1938; Aynı yazar, *Padre Pietro Ferraguto e la sua Grammatica turca (1611)*, AION. n. s. I (1940), s. 209-236.

¹⁹ F. Braudel, *La Méditerranée...*, II, 132; P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1896; Aynı yazar, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris, 1911; H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle*, Belleten, XV (1951), 656 ve ö.t.; G. N. Svonoros, *Le commerce de Salonik au XVIIIe siècle*, Paris, 1956 (Tanıtımı için bk. R. Mantran, JESHO, II/1 (1959), s. 105-110); R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, s. 545-630. XVII. yüzyılın ilk yarısındaki Türk - Fransız siyasal ilişkileri konusunda bk. G. Tongas, *Les relations de la France avec l'Empire ottoman durant la première moitié du XVIIe siècle et l'ambassade à Constantinople de Philippe de Harloy*, *Compte de Césy* 1619-1640, Toulouse, 1942.

²⁰ H. Déhéraïn, *Les Jeunes de Langue à Constantinople sous le Premier empire*, RHCF, XVI (1928), s. 385-411; G. Akıncı, *Türk - Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859), Başlangıç Dönemi*, Ankara, 1973, s. 59-60; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Mezke ve Bahriye Teşkilatı* (TTK yay. VIII. dizi. sayı 16), Ankara, 1948, s. 75, 314, 442; C. Orhonlu, *Tercüman*, I, XII/1, s. 185.

Türkçeyi iyi bilen bir kuşağın temsilcisi oldular Bunların arasından oldukça tanınmış Doğubilimciler de yetişti. 1795'te Paris'te açılan Doğu Dilleri Okulu'nda (L'Ecole des Langues orientales)²¹ Türkçe öğretimine daha çok ağırlık verildi²². Öte yandan III. Selim (1789-1807) yaptığı düzeltimlerde geniş ölçüde Fransızlardan yararlanmış; Türk - Fransız ilişkileri Devrim süresince, siyasal bakımdan olduğu kadar kültürel yönden de önemli yoğunluk kazanmıştır²³.

XIX. yüzyıla dek süren bu çabaların genellikle pratik bir amaca dönük olduğuna kuşku yoktur. Bu bakımdan Dil ve Tarih araştırmaları önde geliyordu. Ancak geçen yüzyılın sonlarında Pavet de Courteille (ölm. 1889); yüzyılımızda da Paul Pelliot (ölm. 1945) ve Jean Deny (ölm. 1963) ile Türklük Bilgisi Araştırmaları yeni bir anlam kazandı. Nitekim 1920'den sonra bu alandaki çalışmaların geniş ölçüde zenginleştiği ve yenileştiği görülmektedir²⁴. Bu bilgilerden özellikle Jean Deny'nin çabalarını belirtmek gerekir. Jean Deny, kırk yılı aşkın bir süreyle (1908-1949) Paris'te Doğu Dilleri Ulusal Okulu'nda (Ecole Nationale des Langues orientales) Türklük Araştırmaları Kürsüsünü yönetmiş ve bu alandaki çalışmaların gelişmesine önemli bir katkıda bulunmuştur. Çalışmalarının ağırlığı Türkiye Türkçesi olmakla birlikte o, bununla kalmamış; Türkçenin karşılaştırmalı Dilbilgisinden Osmanlı Tarihi ve çağdaş Türkiye'nin doğuşuna kadar geniş bir alanda derinleşmiş, günümüz Fransız Türkbilimcilerinin yetişmesinde de çaba göstermiştir²⁵.

1950'den sonra, bu alandaki çabaların daha da yoğunlaştığı görülmektedir. Çünkü bu yıl içinde *Ecole Pratique des Hautes Etudes*'e bağlı olarak bir *Direction d'Etudes d'Histoire et Philologie turque* kurul-

²¹ Bu kurumun tarihsel gelişimi konusunda bk. J. Deny, *Cent - Cinquantenaire de l'Ecole des Langues orientales*, şurada *L'Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes*, Paris, 1948, s. 3-24.

²² J. Deny, *Le Turc à l'Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes*, göst. yer. s. 25-46.

²³ Bk. B. Lewis, *The impact of French Revolution on Turkey, some notes on the transmissions of Ideas*, *Cahier d'histoire mondiale* I/1 (1953), s. 105-128; Aynı yazar, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. M. Kırıtlı, (TTK yay. IV. dizi, sayı 8), Ankara, 1970, s. 57-74.

²⁴ L. Bazin, *Les Etudes turques*, JA, CCLXI/1-4 (1973), s. 135-143.

²⁵ Jean Deny'nin yapıtları için bk. J. Eckmann, *Jean Deny'nin eserleri*, Jean Deny Armağanı, *Mélanges Jean Deny*, Hazırlayanlar: J. Eckmann, A. S. Levend, M. Mansuroğlu, Ankara, 1958, s. 7-18.

muş; Aix-en-Provence ve Strasbourg Üniversitelerinde de birer Türkoloji Araştırmaları Kürsüsü açılmıştır. Bu bize, Fransa'da Türkoloji çalışmalarının artık Paris'in dışına da kaydığını göstermektedir²⁶.

B) *Türk İncelemelerine Yer Veren Başlıca Dergiler :*

Görüldüğü gibi Fransa'da Türkoloji Araştırmalarının Guillaume Postel'e dek uzanan bir geçmişi vardır ve günümüzde de oldukça yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Buna karşın, yakın zamana dek bu alandaki çalışmaların sonuçlarını yayımlayan özel bir dergi yoktu²⁷. Bundan ötürü aşağıda kısaca belirtilen dergiler, Türk incelemelerine zaman zaman yer veriyorlardı²⁸ :

Journal Asiatique : Paris'te bulunan Asya Derneği'nin (Société Asiatique)²⁹ organı olan bu dergi, 1822'den beri çıkmakta ve üç ayda bir yayımlanmaktadır.

Revue Historique : 1876'dan beri üç ayda bir çıkan bu dergiyi *Presses Universitaires de France* yayımlamaktadır.

Revue des Etudes Islamiques : Bu dergiyi 1927'de L. Massignon çıkarmaya başlamış ve bu dergi 1906-1927 yılları arasında yayımlanan *Revue du Monde Musulman*'ı yerini almıştır. *Revue du Monde Musulman*'ın çıktığı 1906 yılı, İslam Dünyasına ilişkin Batı Dillerindeki süreli yayınların katalogu olan *Index Islamicus* için başlangıç kabul edilmiştir. Öte yandan REI, *Abstracta Islamica* başlığı altında çıkardığı yıllık ekte, geniş bir kaynakça vermektedir.

Annales (Economies - Sociétés - Civilisations) : Bu dergiyi 1929 yılında, L. Febvre ve M. Bloch, *Annales d'histoire économique et sociale* adı altında çıkarmaya başlamışlardır. Derginin adı, birkaç değişikliğe uğramıştır. 1939'dan sonra *Annales d'histoire sociale*³⁰ adıyla yayımlanan dergi, İkinci Dünya Savaşı'nda bir aralık kapatılmıştır. 1942-1945

²⁶ Türk İncelemeleri yapan belli başlı kuruluşlar için bk. İ. Soysal, M. Eren, *Türk İncelemeleri Yapan Kuruluşlar*, (TTK yay. VII. dizi, sayı 75), Ankara, 1977.

²⁷ L. Bazin, *Les activités turcologiques en France*, Turcica, Revue d'Etudes turques, II (1970), 159-164.

²⁸ Bu dergiler için daha ayrıntılı bilgi şurada bulunmaktadır: J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman, éléments de bibliographie*, édition refondue et complétée par C. Cahen, Paris, 1961.

²⁹ J. Filliozat, *La Société Asiatique d'hier à demain* JA., CCLXI/1-4 (1973), s. 3-12.

³⁰ J. D. Pearson, *Index Islamicus*, 1906-1955, Cambridge, 1961², I, VII.

yılları arasında *Mélanges d'histoire sociale* olarak çıkan dergi, 1946'da bugünkü *Annales (Economies - Sociétés - Civilizations)* adını almıştır. Günümüzde F. Braudel, E. le Roy Ladurie ve J. le Goff'un yönetiminde çıkan AESC, Sosyal Bilimlerin tüm dallarında yapılan araştırmaların sonuçlarını yayımlayan çağdaş Fransız tarihçiliğinin³¹ önemli organlarından biridir. AESC, iki ayda bir olmak üzere, yılda altı sayı çıkmaktadır.

Studia Islamica: Bu dergiyi 1959 yılında R. Brunschvig ve J. Schacht Paris'te yayımlamaya başlamışlardır. Sİ, daha çok İslam Araştırmalarına yer vermekte ve yaklaşık olarak yılda iki sayı çıkmaktadır³².

C) *Turcica, Revue d'Etudes turques*:

Fransa'da yayımlanan bu dergilerin hiçbiri doğrudan doğruya Türk İncelemelerine yönelik değildir. Bu konudaki araştırmalara oldukça sınırlı bir yer ayırabilmektedirler³³. Bu bakımdan Fransa'da Türkiye Tarihine ve Türk Kültürüne ağırlık veren bir derginin çıkarılması zorunlu görünüyordu³⁴. Bu amaçla Paris, Strasbourg ve Aix-en-Provence Üniversitelerinin desteğiyle *Turcica, Revue d'Etudes Turques* çıkarılmaya başlandı. *Turcica*'nın ilk sayısı, *Centre National de la Recherche Scientifique*'in (Ulusal Bilimsel Araştırma Kurumu) parasal desteğiyle 1969'da Paris'te yayımlandı. Dergi o yıldan beri yayımını sürdürmekte ve yılda aşağı yukarı bir sayı çıkmaktadır. 1979 yılı sonunda XI. cildin yayımı bitmiştir³⁵. Fransızca yanında Almanca ve İngilizce yazılara da dergide yer verilmektedir.

³¹ Bk. J. H. Hexter, *Fernand Braudel and the Monde Braudellien* . . . , JMH, XLIV/4 (1972), s. 480-539. *Annales*'in gelişmesi hk. AESC., 6 (1979).

³² N. Tomische, *L'effort de Studia Islamica*, AESC, 1959, n° 2, s. 342-48.

³³ Burada yalnız Fransa'da yayımlanan dergilerden kısaca sözedilmiştir. Fransa'nın dışında çıkan *Byzantion* (Bruxelles, 1925'den beri), *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (Leiden, 1957'den beri) gibi dergiler de Fransız bilginlerinin yaptığı Türk İncelemelerine yer vermektedirler.

³⁴ Batı'da böyle bir dergiyi önce F. Kraelitz - Greifenhorst ve Paul Wittek çıkarmıştır. *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* (Wien, I-II, 1921-1923) adıyla yayımlanan bu dergi, uzun ömürlü olmamıştır (bk. J. K. Birge, *A guide to Turkish area study*, Washington, 1949, s. 65), Öte yandan H. İnalcık ve T. Haslasi - Kun'un yayımladıkları *Archivum Ottomanicum* (Leiden, 1973'ten beri) bu alanda önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

³⁵ Derginin I-IV. ciltlerini *Editions Klincksieck* (Paris) çıkarmış, bundan sonraki sayılarının yayımını da *Association pour le Développement des Etudes Turques* (Paris Strasbourg) üstlenmiştir. VIII cilt iki ayrı bölümde yayımlanmıştır. IX/2-X. cilt bir arada bulunmaktadır.

Turcica'yı, Strasbourg Üniversitesi Türk İncelemeleri Enstitüsü Başkanı Profesör Irène Melikoff yönetmektedir³⁶. Derginin yazmanı Jean-Louis Bacqué - Grammont'dur. Öte yandan J. Aubin, M. Bacqué - Grammont, L. Bazin, I. Beldiceanu - Steinherr, N. Beldiceanu, A. Bennigsen, P. Naili Boratav, C. Cahen, R. Dor, P. Dumont, J. Hamilton, A. Gökalp, M. Kalus, J. Laroche, M. Lesure, G. Livet, L. Mahieux, R. Mantran, M. Nicolas, Xavier de Planhol, A. Popovic, J. - P. Roux ve G. Veinstein de derginin yazı kurulunu oluşturmaktadır.

Türk Tarih ve Kültürüne yönelik önemli incelemelerin yer aldığı ve pek çok yayının tanıtıldığı Turcica'nın şimdiye değin çıkan sayılarının bir dizininin hazırlanmasının yararlı olacağı düşünülmüştür. Turcica'nın 1969-1979 yılları arasında yayımlanan ve I-XI. ciltlerini kapsayan dizini üç bölüme ayrılmıştır:

I. Bölümde yazar, çeviren ve çeşitli yayınları tanıtanların adları ABC'sel olarak sıralanmış, bunların yazdıkları, çevirdikleri ya da tanıttıkları yapıtlar belirtilmiştir. Adların yanında, ayrıca içinde görülen (tan.) kısaltması *tanıtan*, (çev.) kısaltması ise *çeviren* karşılığı olarak kullanılmıştır. Dergide yer alan çevirilerin başka dillerden Fransızcaya yapılan çeviriler olduğunu belirtmek gerekir. Bu çevirilerin hangi dilden yapıldığı, çevirenin adının önüne konulan bir notla gösterilmiştir (Rusçadan çeviren... gibi). Birden çok araştırmacının ürünü olan yazılar, her yazarın adı altında, ayrı ayrı verilmiştir. Çeviri yazılar da hem yazarının hem de çevirenin adı karşısında gösterilmiştir. Birden çok yazısı yayımlanan yazarların incelemeleri, *Belleten Dizini*'ndeki³⁷ örneğe uygun olarak kronolojik bir sıraya göre verilmiştir.

II. Bölümdeki tanıtma yazıları, tanıtılan makale ve kitapların yazarları adına göre düzenlenmiştir. Yazar adından sonra kitabın ya da makalenin asıl künyesi gelmektedir. Genellikle Fransızca, İngilizce ve Almanca kitapların dışında kalan yapıtların orijinal adlarından sonra, ayrıca içinde, Fransızca karşılıkları verilmiştir.

³⁶ IX/2-X. ciltten sonra Irène Melikoff kurucu müdür, Halil İnalçık (Chicago) ve Louis Bazin (Paris) de direktör olarak yazı kurulunda görev almışlardır.

³⁷ Adnan S. Erzi, *Belleten Dizini, L'Index du Belleten*, I, Cilt I-XXV (Tomes I-XXV), II, Cilt XXVI-XXXV (Tomes XXVI-XXXV), Türk Tarih Kurumu yay. XII. seri-Sa. 5^a, Ankara, 1971-1972.

Bunun Türkçe, Rusça, Macarca, Bulgarca vb. dillere yabancı olan Fransız okuyucusunun göz önüne alınarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Her hangi bir yanlışlığa neden olmamak için bu Fransızca karşılıkların da olduğu gibi korunması yoluna gidilmiş, ancak tanıtılan Türkçe kitaplar için buna gerek görülmemiştir. Tanıtma yazılarının *Turcica*'daki yeri gösterildikten sonra ayraç içinde tanıtanı belirtilmiştir.

III. Bölümde ise *Turcica*'da yer alan inceleme ve çevirilerin ilgili oldukları konulara göre sınıflandırılmasına çalışılmış, tanıtma yazıları bu bölümün dışında bırakılmıştır. Konu başlıkları seçilirken kişi, topluluk, işlenen olay ya da madde adları temel alınmıştır. Kimi konular, örneğin kongrelerle ilgili yazılar tek başlık altında toplanmıştır. Buna koşut olarak, çeşitli ülkelerde yapılan Türk incelemeleri kaynakçaları da tek başlık altında verilmiş, ancak ilgili ülkelerin adları da belirtilmiştir. Her ülkenin adı altında da makalenin künyesi yer almıştır. Söz gelimi: Türk İncelemeleri kaynakçası = Bulgaristan: Cvetkova, Bistra, *Bibliographie des travaux turcologiques en Bulgarie*, XI (1979), 219-264 gibi.

Kimi makalelerin birden çok başlık altında gösterilmesi doğaldır. Bu durumda makalenin tam künyesi bir başlık altında gösterilmiş, öteki başlıklarda ise buna gönderme yapılmıştır. Böyle bir yöntemin pratik açıdan yararlı olduğuma kuşku yoktur.

K I S A L T M A L A R

ANNALES (ESC)	: Annales, Economies - Sociétés - Civilisations.
ACSC	: Atti dei congressi di Studi Coloniali.
AION	: Annali dell' Istituto Orientale di Napoli.
CHM	: Cahier du Monde Musulman.
CNRS	: Centre National de la Recherche Scientifique.
JA	: Journal Asiatique.
JESHO	: Journal of the Economic and Social History of the Orient.
JHM	: Journal of Modern History.
İTED	: İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı.
MTM	: Millî Tettebular Mecmuası.
RH	: Revue Historique.
RSO	: Rivista degli Studi Orientali.
REI	: Revue des Etudes Islamiques.
RHCF	: Revue de l'Histoire des Colonies Françaises.

SF	: Südost Forschungen.
SI	: Studia Islamica.
TD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.
TTK	: Türk Tarih Kurumu.
WZKM	: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.
Bk	: Bakınız
Coll	: Collection = Koleksiyon.
çev.	: Çeviren.
fig.	: figure = şekil.
h. t.	: hors - texte = metin dışında.
pl.	: planche = levha.
krş.	: Karşılaştırınız.
tabl.	: tableau = tablo.
tan.	: tanıtan.
vol.	: volume = cilt.

I.

YAZARLAR VE ÇEVİRENLER

- ABRAHAMOWICZ, ZGYMUNT: *La tugra ottomane de l'empereur de Russie*, VIII/1 (1976), 231-245.
- AHMAD, Aziz: *The Early Turkish Nucleus in India*, IX/1 (1977), 99-109.
- AHRWEILER, HÉLÈNE: *Une lettre en grec du Sultan Bayezid II (1481-1512)*, I (1969), 150-160.
- ABUIN, JEAN: *L'Ethnogénèse des Qaraunas*, I (1969), 65-94.
- AUBAIN, JEAN, (tan.): LUCIA GUALDO ROSA: *Il Filelfo e i Turchi, un inedito storica dell' Archivio Vaticano*, extrait des *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell' Università di Napoli*, XI/1964-1968, pp. 109-165, III (1971-1973), 193.
- AUBIN, JEAN (tan.), PAUL SEBAG: *Une relation inédite sur la prise de Tunis par les Turcs en 1574. Sopra la desolazione della Goletta e forte di Tunisi de Bartholomeo Ruffino. Introduction, texte et traduction annotée*. 248 p., Tunis 1971 (Publications de l'Université de Tunis. 5e série. Sources de l'histoire tunisienne, vol. IV), IV (1972), 73. 1
- AUBIN, JEAN (tan.): *Lépante La crise de l'empire ottoman, présenté par Michel LESURE*. 279 p. Paris, Julliard, 1972 (Coll. "Archives". no 48), IV (1972-1974), 174-175.
- AUBIN, JEAN (tan.), *Essays on Islamic Civilization presented to Niyazi Berkes*, edited by Donald P. LITTLE, VI + 364, Brill, Leyde 1976, VIII/1 (1976), 308-309.
- AUBIN, JEAN (tan.), ANDREW P. VELLA: *An Elizabethan - Ottoman conspiracy*, 168 p. 8 ill. index, Malte 1972 (Royal University of Malta Historical Studies III), VIII/1 (1976), 309-310.
- AUBIN, JEAN (tan.), KEMAL H. KARPAT: éd. *The Ottoman State and its place in World History*, 129 p. Leyde, E. J. Brill, 1974 (Social, economic and political studies of the Middle East, XI), VIII/1 (1976), 308-309.

- AUBIN, JEAN: *khanat de Çagatai et le Khorassan* (1334-1380), VIII/2 (1976), 16-60.
- AUBIN, JEAN: (tan.), GYULA KALDY - NAGY, *Szulejman*, Budapest, Gondolat 1974, 216, p. 16 pl. VIII/2 (1976), 272-273.
- AUBIN, JEAN (tan.), GÉZA KATHONA: *Fejezetek a török hó dolsagi reformacio történetéből* (Chapitres d'histoire de la Réforme à l'époque de la domination turque), 251 p, Budapest, Akademiai Kiado, 1974 (Humanizmus és Reformacio, 4), VIII/2 (1976), 273-274.
- AUBIN, JEAN (tan.), LAJOS TARDY: *Régi magyar követjárások Keleten* ("Anciennes ambassades des hongroises en Orient"), 221 p. 12 pl., index, Budapest, Akademiai Kiado, 1971 (Körösi Csoma Kiskönyvtar, II), VIII/2 (1976), 274-275.
- AUBIN, JEAN (tan.): *Studi preottomani e ottomani*. Atti del Convegno di Napoli (24-26 settembre 1974), a cura di Aldo Gallotta. VI + 240 p., Istituto Universitario Orientale, Naples, 1976), 303-305.
- AUBIN, JEAN (tan.), O. KURZ: *European clocks and watches in the Near East*, XII + 109 p. 16 pl. hors texte, Brill, Leyde, 1976 (Studies of the Warburg Institute, University of London, vol 134), IX/1 (1977), 305-306.
- AUBIN, JEAN (tan.): *Hungaro - Turcica Studies in honour of Julius Németh*, edited by Gy. KALDY NAGY, 364 p., Budapest 1976, IX/1 (1977), 308-310.
- AUBIN, JEAN (tan.): L. FEKETE: *Buda and Pest under Turkish rule*, 102 p., Budapest, 1976 (Studia Turco - Hungarica, éd. Gy. KALDY - NAGY, III), IX/1 (1977), 310-311.
- AUBIN, JEAN (tan.): *Türk - Macar Kültür Münasebetleri ııııı altında II. Rakoczi Ferenc ve Macar mültecileri sempozyumu*, İstanbul 1976, XVI + 239 p., IX/2 (1978), 290-292.
- BACQUE - GRAMMONT, J. L.: *Un "fetihname" zu'l-kadiride dans les Archives Ottomanes*, II (1970), 138-150.
- BACQUE - GRAMMONT, J. L.: *Etudes turco - safavides, I. Notes sur le blocus du commerce iranien par Selim Ier*, VI (1975), 68-88.
- BACQUE - GRAMMONT, J. L.: *Bibliographie de travaux turcologiques français*, VII (1975), 264-303.
- BACQUE - GRAMMONT, J. L. (tan.), ANDREAS TIETZE: "Turcologischer Anzeiger (TA 1), Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 67, 1975, 339-488, VIII/1 (1976), 311-312.
- BACQUE - GRAMMONT, J. L.: *Notes sur une saisie de soies d'Iran en 1518*, VIII/2 (1976), 237-253).
- BACQUE - GRAMMONT, J. L.: *30e Congrès International des Sciences Humaines en Asie et en Afrique du Nord*, IX/1 (1977), 264.
- BACQUE - GRAMMONT, J. L. (tan.), L. FETEKE: *Einführung in die persische Palaographie. 101 persische Dokumente, aus dem Nachlass des Verfassers herausgegeben von G. Hazai*, Budapest, Akademiai Kiado, 1977. 594. + 242 pl. h.-t., IX/1 (1977), 311-315.
- BACQUE - GRAMMONT, J. L. (tan.), WOLFGANG MÜLLER - WIENER: *Bildlexikon zur Topographie Istanbul. Byzantion - Konstantinupolis - Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, unter Miterbeit von Renate und Wolf Schiele, mit einem Beitrag von Nezih Firatli. Deutsches Archaeologisches Institut. Verlag Ernst Wasmuth,

- Tübingen 1977. 536 p., 631 illustrations, plan en couleurs encarté dans la couverture, IX/2-X (1978), 292-293.
- BACQUE - GRAMMONT, J. - L. (tan.): *Nasuhü's-silahi (Matrakçı), Beyan-ı menazil-i sefer-i Irakayn-i Sultan Süleyman Han*, fac - similié édité avec préface, introduction, transcription, notes et index par Hüseyin G. YURDAYDIN, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1er série, no 3, Ankara 1976, IX/2-X (1978), 293-296.
- BACQUE - GRAMMONT, J. - L. (tan.): İSMAIL SOYSAL, MİHİN EREN: *Türk incelemeleri yapan kuruluşlar (kılavuz)*, Türk Tarih Kurumu yayınları, VIIe série, n° 75, Ankara 1977, 222 p., IX-2/X (1978), 296-297.
- BAŞGÖZ, İLHAN: *Earlier References kukla and Karagöz*, III (1971), 9-21.
- BAYRAMOĞLU, FUAT: *Firman enluminés et portant l'autographe impérial*, XI (1979), 14-36 + 7 pl.
- BAZIN, LOUIS: *Formules propitiatoires et genres oraux tarditionnel: Etude d'une famille de mots turco - mongole*, I (1969), 9-25.
- BAZIN, LOUIS: *René Giraud et la Turcologie*, I (1969), 242-246.
- BAZIN, LOUIS: *Les activités turcologiques en France*, II (1970), 159-164.
- BAZIN, LOUIS: *Les noms turcs de l'"aigle"*, III (1971), 128-132.
- BAZIN LOUIS - HAMILTON, JAMES: *Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-Houang*, British Museum Or. 812 (78) et (79), IV (1972), 25-42 + 2 pl.
- BAZIN, LOUIS (tan.), BEDRİYE ATSIZ und H. - JOACHIM KISSLING: *Sammlung türkischer Redensarten*, O. H. Wiesbaden, 1974, 186 p., VIII/1 (1976), 300-301.
- BAZIN, LOUIS (tan.), JACQUELINE BASTUJI: *Les relations spatiales en turc contemporain Etude sémantique*, Paris Klincksieck, 1976, 258 p., IX/2-X (1978), 247.
- BAZIN, LOUIS - HAMILTON, JAMES: *Remarques sur l'expression Kız Koduz en turc ancien*, XI (1979), 187-189.
- BAZIN, LOUIS (tan.), E. I. FAZYLOV - M. T. ZIJAEVA: *Izyskannyj Dar T'urkskomu Jazyku*, A. N. Uzbekskoj SSSR, Taşkent 1978; 452 p., XI (1979), 277.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), JOHANNA BURI - GÜTERMAN: *Der Satzbau in der Sprache der osmanischen Urkunden aus der Zeit von Mehmed Fatih bis Süleyman-ı Quanuni*; 1 vol., VII + 101 p. + 2 pl. h.t., + 3 p. + 2 tab. h. t., col. *Dissertationen der Universität Wien*, t. 68, Vienne, Imp. Notring, 1972, V (1975), 169-171.
- BELDICEANU, NICOARA: *Les Valaques de Bosnie à la fin du XVe siècle et leurs institutions*, VII (1975), 122-134.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.): *Islamische Abhandlungen. Aus dem Institut für Geschichte und Kultur des Nahen Orients an der Universität München*, 1 vol., 194 p., 33 illustr. dans le texte; coll. *Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients*, t. XVII, Munich, 1974, VII (1975), 306-309.
- BELDICEANU, NICOARA: *A propoș d'un registre de cadastre de 1455 (bürüme, günlük, lagator)*, VIII/1 (1976) 272-278.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), B. CAMPINA: *Scrieri istorice*, t. I, 361 p., éd. D. MIOC, E. STANESCU, Bucarest, Editura Academiei republicii socialiste România, 1973, VIII/1 (1976), 301-303.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), M. GUBOĞLU: *Cronici turcești privind tarile române. Extrase, II. Sec. XVII începutul sec. XVIII (Les chroniques turques concernant les pays roumains. Extraits II. XVIIe-début XVIIIe s)*, 1 vol., 542

- p. + 8 pl. Bucarest, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974, VIII/1 (1976), 304-305.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), B. STOLZ - S. SOUCEK: *Memoirs of a Janissary Konstantin Mihalovic*, XXX + 256 p. + 32 illustrations, Ann Arbor - Michigan, 1975, VIII/1 (1976), 305-306.
- BELDICEANU, NICOARA: *Le timar de Muslih ed-din précepteur de Selim Şah*, VIII/2 (1976), 91-110.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), M. Ç. VARLIK: *Germiyan - oğulları tarihi (1300-1429)*, Atatürk Üniversitesi yayınları, no 288, Ankara, 1974, XV + 190 p. + 15 pl. h.t. + 6 photos + 1 carte, VIII/2 (1976), 263-265.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), İSMET MİROĞLU: *XVI. yüzyılda Bayburt sancağı*, Anadolu yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma derneği yayınları, no 1, İstanbul, 1975, 204 + 7 + 2 cartes, IX/1-X (1977), 276-281.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), K. RÖHRBORN: *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Coll. Studien zur Sprache und Kultur des islamischen Orients, nouvelle série, t. V, Berlin - New York, éd. Walter GRUYTER, 1973, XI + 177 p., IX/1-X (1977), 281-284.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), S. PULAHA, *Defteri i regjistrimit te sanxhakut te Shkodres i vitit 1485* (Le cadastre de l'année 1485 concernant la province de Skutari), 2 vol., Coll. Académie des Sciences de la R. P. d'Albanie, Institut d'Histoire, Tirana 1974, t. I, 488 p., t. II, 53 p + 16 fac-similés h.t. + 389 p., IX/1 (1977), 284-286.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), St. OLTEANU: *Les pays roumains à l'époque de Michel le Brave* (l'Union de 1600), Coll. Bibliotheca Historica Romaniae, Monographies, XIV, Bucarest 1975, 159 + photos, IX/1 (1977), 286-288.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), L. ŞIMANSCHI, GEORGETA IGNAT, D. AGACHE: *Documenta romaniae historica: A. Moldova*, vol. II (1449-1486), Coll. Academia de Ştiinţe Sociale şi Politice, Rep. Soc. România - Secţia de istorie şi arheologie, Bucarest éd. Academia Rep. Soc. România, 1976, IX/1 (1977), 288-289.
- BELDICEANU, NICOARA - BELDICEANU - STEINHERR, IRÈNE: *Riziculture dans l'empire ottoman* (XIVe-XVe siècles), IX/2-X (1978), 9-28.
- BELDICEANU, NICOARA - NASTUREL, P. Ş. (tan.), PETER SCHREINER: *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I. Teil: *Einleitung und Texte*, Vienne 1975, 688 p.; 2. Teil: *Historischer Kommentar*, Vienne 1977, 644 p. (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften) (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. XII/1 et XII/2. Series Vindobonensis. Edidit HERIBERTUS HUNGER), IX/2-X (1978), 265-270.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), M. BERINDEI, MARIELLE KALUS - MARTIN, G. VEINSTEIN: *Actes de Murad III sur la région de Vidin et remarques sur les "qanun" ottomans*, dans Südost - Forschungen, t. XXXV, Munich, 1976, 11-68 + 4 pl. h.t., IX/1-X (1978), 270-274.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), DUŞANKA BOJANIC: *Fragmenti zbirnog Vidinskoz sankaga iz 1466 godine* (Fragment de registre de recensement du gouvernement de Vidin de l'année 1466) et *Fragmenti opsirnog popisa Vidinskog sangaka iz 1478-81 god.* (Fragment de registre de recensement du gouvernement de Vidin des années 1478-1481), dans Mesovita graga (Miscellanea), t. II, Istorijski Ins-

- tittut graga, t. 11, Belgrade, 1973, pl. 1-191 + 25 pl. h.t., IX/2-X (1978), 270-274.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), DUŠANKA BOJANIC: *Vidin i vidinskiyat sandzak prez 15-16 vek* (Vidin et le gouvernement de Vidin au XVe et XVIe s.), Sofia, 1975, 255 p. + 44 pl. h.t., IX/2-X (1978), 271-274.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), J. E. WOODS: *The Aqquyunlu: Clan Confederation, Empire. A Study in 15 th/9 th Century Turco - Iranian Politics*, 1 vol, Coll. *Studies in Middle Eastern History*, n° 3, Minneapolis - Chicago, *Bibliotheca Islamica*, 1976, X p. + 6 p. non num. + 248 p. + 4 planches + 12 tabl. + 12 cartes, IX/2-X (1978), 274-275.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), BISTRA A. CVETKOVA: *Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles* REI, XXXVIII/2 (1970), 267-355, IX/2-X (1978), 275-278.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), BISTRA -A. CVETKOVA: *Actes concernant la vie économique de villes et ports balcaniques aux XVe et XVIe siècles*, REI, XL/2 (1972), 345-390 + 11 pl. h.t., t. XLIII/1, 1975, 143-180, IX/2-X (1978), 275-278.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), R. HUMBSCH: *Beitrage zur Geschichte des osmanischen Agyptens nach arabischen Sultans - und Statthalterurkunden des Sinaiklosters*, Coll. *Islamische Untersuchungen*, t. XXXIX, Freiburg im Breisgau, *Klaus Schwarz Verlag*, 1976, IV p. non num. + 718 p. + 17 pl. h.t., IX/2-X (1978), 278-279.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), K. KREISER: *Edirne im 17. Jahrhundert nach Evliya Çelebi. Ein Beitrag zur Kenntnis der osmanischen Stadt*, Coll. *Islamische Untersuchungen*, t. XXXIII, Freiburg im Breisgau, *Klaus Schwarz Verlag*, 1975, XXXIII p. + 290 p. + 2 cartes h.t. + 1 pl. + 42 p., IX/2-X (1978), 279-280.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), H. J. KORNRUMPE: *Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen*, Coll. *Islamkundliche Untersuchungen*, t. XL, Freiburg im Breisgau, *Klaus Schwarz Verlag*, 1976, XII p. + 434 p. + 4 cartes h. - t., IX/2-X (1978), 280-281.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), ER. WERNER: *Die Geburt einer Grossmacht. Die Osmanen (1300-1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, Berlin, Coll. *Forschungen zur Mittelalterlichen Geschichte*, t. 13, 1978, 407 p. + cartes, XI (1979), 283.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), ER. WERNER, W. MARKOV: *Geschichte der Türken von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin *Akademie Verlag*, 1978, XI, p. + 379 p. + 29 pl. h.t., XI (1979), 283-284.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), F. BABINGER: *Mehmed the Conqueror and his Time*, éd. W. C. HIKMAN, trad. R. MANHEIM, Princeton, 1978, 549 + 24 pl. + 1 fig. + 8 cartes, XI (1979), 284-285.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), R. F. KREUTEL: *Der fromme Sultan Bayezid. Die Geschichte seiner Herrschaft (1481-1512) nach den altosmanischen Chroniken des Oruç und des Anonymus Hanivaldanus*, Graz - Vienne - Cologne, 1978, Coll. *Osmanischen Geschichtschreiber*, 312 p., XI (1979), 286-287.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), A. MATKOVSKI: *Krepesnivototo vo Makedonije vo vreme na turskoto vladeenje* (Le servage en Macédoine pendant la domination turque), Skopje, 1978, 412 + 1 carte + photos, XI (1979), 287-288.

- BELDICEANU, NICOARA (tan.), J. K. VASDRAVELLIS: *Klephts, Armatoles and Pirates in Macedonia during the Rule of the Turks (1627-1821)*, Coll. Bibl. macédonienne, t. 43, Salonique, 202 p. + XIV pl. h.t., XI (1979), 288-289.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), ȘT. PAȘCU, C. CIHODARU, K. G. GÜNDISCH, D. MIOC, VIORICA PERVAİN: *Documente Romaniæ historica: D. Relații între Tarile Române, I, 1222-1456* (Relations entre les pays roumains, t. I, 1222-1456), coll. *Academia de Științe Sociale și Politice a Rep. Soc. România*, Bucarest, éd. *Academia Rep. Soc. România*, 1977, XLIII p. + 527 p. + 25 pl., XI (1979), 289-290.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.) MUSTAFA A. MEHMED, *Documente turcești privind istoria României, I, 1455-1774* (Documents turcs concernant l'histoire de la Roumanie, t. I: 1455-1774), coll. *Academia de Științe a Rep. Soc. România*, Institutul de Studii Sud-Est europene, *Izvoare orientale privind istoria României*, Bucarest, éd. *Acad. Rep. Soc. România*, 1976, XXXII p. + 411 p. + 57 planches, XI (1979), 290-292.
- BELDICEANU, NICOARA (tan.), A. BIRKEN: *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*; annexe à l'Atlas pour le Moyen Orient publié à Tübingen, Série B, n° 13, Wiesbaden, éd. *Dr. Ludwig Reichert Verlag*, 1976, XIV. p. + 332 p. + 15 cartes dans le texte + 6 cartes h.t., XI (1979), 292.
- BELDICEANU - STEINHERR, IRÈNE: *Le règne de Selim Ier: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire ottoman*, VI (1975), 34-48.
- BELDICEANU - STEINHERR, IRÈNE, BERINDEI, MIHNEA; VEINSTEIN, GILLES: *Attribution de timar dans la province de Trébizonde (fin du XVIe siècle)*, VIII/1 (1976), 279-290.
- BELDICEANU - STEINHERR, IRÈNE; BERINDEI, MIHNEA, VEINSTEIN, GILLES: *Attribution de timar dans la province de Trébizonde (fin du XVIe siècle)*, II, IX/2-X (1978), 107-154.
- BELDICEANU - STEINHERR, IRÈNE; BELDICEANU, NICOARA, *Riziculture dans l'Empire ottoman (XIVe-XVe siècle)*, IX/2-X (1978), 9-28.
- BELDICEANU - STEINHERR, IRÈNE: *Loi sur la transmission du timar (1536)*, XI (1979), 78-102.
- BELGUEDJ, MOHAMMED SALAH: *Les mots turcs dans le parler algérien*, III (1971-1973), 133-142.
- BENNIGSEN, ALEXANDRE; LEMERCIER - QUELQUEJAY: C., *La grande Horde Nogay et le problème de communications entre l'Empire ottoman et l'Asie Centrale en 1552-1566*, VIII/2 (1976), 203-236.
- BENNIGSEN, ALEXANDRE (tan.), JOSEPH MATUZ: *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen - Mit historische - diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen*. Freiburg, Klaus Schwarz Verlag, *Islamkundliche Untersuchungen*, Band 37, 1976, 348 p. + XXX. Bibl. pp. 315-324, IX/2-X (1978), 288-290.
- BERINDEI, MIHNEA; BELDICEANU - STEINHERR, IRÈNE; WEINSTEIN, GILLES: *Attribution de timar dans la province de Trébizonde (fin du XVIe siècle)*, VIII/1 (1976), 279-290.
- BOMBACI, ALESSIO, *Qui était Jebu Xak'an?*, II (1970), 7-24.
- BORATAV, PERTEV NAILİ, *Le conte et la narration épico-romanesque*, I (1969), 95-122.
- BORATAV, PERTEV NAILİ: *SAYA, une fête pastorale des Turcs d'Anatolie et d'Azerbaïdjan*, III (1971), 22-30.

- BORATAV, PERTEV NAİLİ, *La Littérature populaire turque contemporaine*, V (1975), 47-67.
- BORATAV, PERTEV NAİLİ (tan.), HASAN ÖZDEMİR, *Die altosmanischen Chroniken als Quelle zur türkischen volkskunde* (les chroniques ottomanes comme source du folklore turc), Freiburg-Breisgau, ed. Klaus Schwarz, 1975, 460 p., IX/2-X (1978), 264-265.
- BOUDARD, RENÉ, *Le Sultan Zizim vu à travers les témoignages de quelques écrivains et artistes italiens de la Renaissance*, VII (1975), 135-156.
- BOUDIERE, GEORGES, *Notes sur la campagne de Syrie - Cilicie. L'affaire de Maraş (janvier - février 1920)*, IX/2-X (1978), 155-175.
- CAHEN, CLAUDE: *Baba İshak, Baba İlyas, Hadjdji Bektash et quelques autres*, I (1969), 53-64.
- CARCARADEC, MARIE DE, *Un monument inédit à Tokat: Şeyh Mekkun Zaviyesi*, IX/1 (1977), 111-119.
- CHIRVANI, Y. - Z., *Muhammed İbn Keys et son glossaire turc*, II (1970), 81-100.
- CIORANESCU, GEORGES: *La contribution de Démètre Cantemir aux études orientales*, VII (1975), 205-232.
- COMITE DE RÉDACTION (LE): *Avant - propos*, I (1969), 7-8.
- CONSTANTIN, GH. I., *The first mention of the Yenesei old - Kirghiz inscriptions: The diary of the Rumanian traveller to China Nicolaic Miclescu (Spathary)*, 1675, II (1970), 151-158.
- CONSTANTIN, GH. I., *Akhmet Akhaj, der Doppelgänger des Odschas Nasreddin bei den Krim - Tataren*, III (1971), 80-99.
- CONSTANTIN, GH. I. (tan.), *Nasreddin Khodja chez les Tchouvaches: MIKHAIL JUKHMA, Cveti El'bi, Rasskazy, Skazki, legendy; Avtorizovanny perevod Aleksandra Burtynskogo* (Les fluers d'El'bi, Narrations, contes, légendes, Traduction autorisée par Alexandre Burtynski), Moscou, 1971, 175 pages, IV (1972), 175-181.
- CONSTANTIN, GH. I. (tan.), V. G. EGOROV, *Sovremenyj čuvaşski literaturnyj jazyk v sravnitel'noistoričeskom osveŝenii* (La langue littéraire tchouvache contemporaine du point de vue historique comparé); 2 éd. révisée, Çboksary, 1971, p. 3-201/-204, V (1975), 166-169.
- CONSTANTIN, GH. I. (tan.), ERDOĞAN TOKMAKÇIOĞLU, *Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca*, İstanbul, 1971, V (1975), 171-174.
- CONSTANTIN, GH. I. (tan.), VIORICA DINESCU, *Nouvelles turques: Sous les pêcheurs* (vol. I, p. XCVIII, 1-236); *Le miroir (qui est) sur la plage*⁸ (vol. II, p. 5-327), Bucarest, 1973 (dans la *Bibliotheca pentru toti*, n° 9 727-728), V (1975), 174-177.
- CONSTANTIN, GH. I. (tan.), VLADIMIR DRIMBA, *Syntaxe comane*, Bucarest - Loyde, 1973, 3 + 335 p., VIII/1 (1976), 296-300.
- CONSTANTIN, GH. I. (tan.), VELICKO VYLCEV, *Khit'r Pet'r i Nasraddin Khodza istorijata na b'lgarskija naroden anekdot*. (Kh. P. et N. Kh. Histoire de l'anecdote populaire bulgare), Sofia: Ed. Acad. des Sciences Bulgares, 1975, 354 p., IX/1 (1977), 290-296.
- CONSTANTIN, GH. I. (tan.), MIRCEA ANGHELESCO, *Literature româna și Orientul* (La Littérature romaine et l'Orient), Bucarest 1975, 7-207 p., IX/1 (1977), 297-303.
- CORDUN, VAL, *Les saints thaumaturges d'Ada Kaleh*, III (1971), 100-116.

- CREMERS, WOLFGANG, *Schamanistische Überbleibsel in der heutigen anatolischen Folklore*, BERINDEI, MIHNEA; VEINSTEIN, GILLES, *La Tana - Azaq de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe - milieu XVIe siècle)*, VIII/2 (1976), 110-201.
- BERINDEI, MIHNEA; BELDICEANU - STEINHERR, IRENE; EINSTEIN, GILLES: *Attribution de timar dans la province de Trébizonde (fin du XVIe siècle)*, II, IX/2-X (1978), 107-154.
- BERTHIER, ANNIE; VAJDA, GEORGES; SAUVAN, YVETTE; *Une note autobiographique d'un fonctionnaire ottoman natif de Hongrie*, XI (1979), 217-218.
- BOGDANOVIC, DEJAN (tan.), NEDIM FILIPOVIC, *Prino Musa i šejh Bedreddin (= Le prince Musa et le checykh Bedreddin.)*, Sarajevo, "Svjetlost", 1971, 768 p. (texte en serbo-croate), IV (1972-1974), 170-173.
- III (1971), 49-58.
- CVETKOVA, BISTRA, *Bibliographie des travaux turcologiques en Bulgarie*, XI (1979), 219-264.
- DENIS - COMBET, MARIE - THERESE, *La collection Saint - Priest au Ministère des Affaires Etrangères*, VII (1975), 250-263.
- DENIS - COMBET, MARIE - THÉRÈSE (tan.), B. G. SPIRIDONAKIS, *Empire ottoman. Inventaire des Mémoires et Documents aux Archives du Ministère des Affaires Etrangères*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1973, VIII/1 (1976), 310-311.
- DENY, JEAN; LAROCHE, JANE, *L'expédition en Provence de l'armée de mer du Sultan Süleyman sous le commandement de l'Amiral Hayreddin Pacha, dit Barberousse (1543-1544)*, (d'après des documents inédits), I (1969), 161-211.
- DİYARBEKİRLİ, NEJAT, *Vestiges de croyances altaïques dans l'art seldjoukide*, III (1971), 59-70 + 8 pl.
- DORY, RÉMY: *Orature du Nod - Est afghan, I. Les Kirgız du Pamir*, VIII/1 (1976), 87-116.
- DOR, RÉMY (tan.), E. KEMAL EYÜBOĞLU, *On üçüncü yüzyıldan günümüze kadar şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul, 1973-1975, 2 volumes, VIII/2 (1976), 254-256.
- DOR, RÉMY, *Orature du Nord - Est afghan II. les Özbek du Badakhchan*, IX/1 (1977), 30-97.
- DOR, RÉMY, (tan.), MICHELINE CENTLIVRES - DEMONT, *Popular art in Afghanistan: Painting on trucks mosques and tea - houses*, translated from the French by R. R. CHARLESTON, GRAZ: Akademische Druck - H. Verlagsanstalt, 1976, 64 p. 35 pl. coul., IX/2-X (1978), 255-258.
- DOR, RÉMY (tan.), A. M. BUSUJ, *Bibliograficeskij ukazatel' literatury po voprosam frazeologii* (Index bibliographique des travaux relatifs à la phraséologie), Samarkand, 1976, 300 p., XI (1979), 277-278.
- DOR, RÉMY (tan.), R. H. SALIMOVA: R. SATTAROV, *Paramiologija Uzbekistana* (Paramiologie de l'Özbekistan), Samarkand, 1978, XI (1979), 277-278.
- DOR, RÉMY (tan.), R. SENARCLENS DA GRANCY; R. KOSTKA, *Grosser Pamir*, Akademische Druck-u Verlagsanstalt: Graz, 1978, 400 p., 32 planches couleur, une centaine d'ill., 5 cartes en annexe, XI (1979), 278-280.
- DRIMBA, VLAMDIMİR: *Le style indirect libre en turc de Turquie*, VIII/1 (1976), 7-20.

- DRIMBA, VLADIMIR, *Miscellanea Cumanica (VIII) : De nouveau sur quelques devinites comanes*, XI (1979), 190-201.
- DUCHEMIN, ANDRÉ: *Un grand mystique turc Yunus Emre, 1248-1320, petit livre de Conseil* (1307), VII (1975), 73-104 + 1
- DUMONT, PAUL: *La pacification du Sud-est anatolien en 1865*, V (1975), 108-130.
- DUMONT, PAUL (tan.), MUZAFFER GÖKMAN: *Atatürk ve devrimleri tarihi bibliyografyası*, II, İstanbul, M. F. B., 1974, XVI + 656, VIII/2 (1976), 275-277.
- DUMONT, PAUL: *A propos de la "classe ouvrière" ottomane à la veille de la Révolution Jeune Turque*, IX/1 (1977), 229-251.
- DUMONT, PAUL (tan.), GÜNSELİ RENDA: *Batılılaşma döneminde türk resim sanatı, 1700-1850*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1977, 272 p., IX/2-X (1978), 297-299.
- DUMONT, PAUL, (tan.), JACQUES THOBIE: *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman* (1895-1914), Paris, Publ. de la Sorbonne - Imprimerie Nationale, 1977, 818 p., IX/2-X (1978), 299-301.
- DUMONT, PAUL (tan.), İLHAN TEKELİ; SELİM İLKİN: 1929 Dünya buhranında Türkiye'nin iktisadi politika arayışları, Ankara, 1977, VIII + 702, IX/2-X (1978), 301-303.
- DUMONT, PAUL: *Facteurs et agents du changement social dans les compagnes turques de l'entre-deux - guerres*, XI (1979), 154-179.
- DUMONT, PAUL (tan.), I. E. FAEVA: *Mithat - Paşa. Zizn'i dejatel'nost'* (Midhat Pacha, vie et l'oeuvre), Moscou, Akademija Nauk SSSR. Institut Vostokovedeniya, 1977, 168 p., XI (1979), 297-298.
- DUMONT, PAUL (Tan.), SABINE DIRKS: *Islam et jeunesse en Turquie d'aujourd'hui*, Lille-Paris, 1977, 368 p., XI (1979), 298-299.
- DUMONT, PAUL (tan.): *Atatürk Konferansları VI, 1973-1974*, Ankara, Türk Tarih Kurumu yay., 1977, VIII + 286 p., XI (1979), 300-301.
- EBIED, R. Y.; YOUNG, M. J. L.: *A nineteenth-century arabic survey of the Ottoman Dynasty*, VIII/1 (1976), 246-271.
- EFENDIEV, OKTAJ: *Le rôle des tribus de langue turque dans la création de l'Etat safavide*, Rusçadan çev. L. MAHIEUX, VI (1975), 24-33.
- ELÇİN, ŞÜKRÜ: *Gündezlioglu, poète populaire turkmène d'Anatolie*, IV (1972), 165-167.
- FAROKHI, SURAIYA: *Rural Society in Anatolia and the Balkans during the sixteenth century*, I, IX/1 (1977), 161-195.
- FAROKHI, SURAIYA: *Rural Society in Anatolia and the Balkans during the sixteenth century*, II, (XI (1979), 103-153.
- FAZYLOV, E. I.: *Un texte inédit en Proto-Çagatay*, IV (1972), 43-77.
- FLEMMING, BARBARA: *Neuere wissenschaftliche Arbeiten und Forschungsvorhaben zur Sprache, Geschichte und Kultur der vorosmanischen und osmanischen Türkei in der Bundesrepublik Deutschland seit 1968*, V (1975), 131-147.
- FLEMMING, BARBARA: *C. E. P. O. Comité d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes*, 2. Internationale Arbeitstagung für vorosmanische und Osmanische Studien, Hamburg vom 5. bis 10. September 1976, IX/1 (1977), 265-270.
- FRAGNER, BERT: *Ardabil zwischen Sultan und Schah. Zehn Urkunden Schah Tasmaşps II.*, VI (1975), 177-225 + 10 pl.
- *Fundamenta Turcicae Philologiae*, vol. III, III (1971), 197.

- GABAIN, ANNEMARIE VON (tan.), ALBERT VON LE COQ: *Die buddhistische Spätantike in Mittelasien*; III.: *Die Wandmalereien*; Ergebnisse der kgl. preussischen Turfan Expeditionen; Graz; 1974; Unveränderter Nachdruck der Ausgabe von 1924, Berlin, 54 Ss., 26 Tafeln.
Ders., do., IV.: *Atlas zu den Wandmalereien*; ebendort; ebenso, Graz 1974; 29 Ss., 20 Tafeln, VIII/1 (1976), 291-294.
- GABAIN, ANNEMARIE VON (tan.), FRED W. HOUSEHOLDER JR.; MANSUR LOTFI: *Basic course in Azerbaijani*; Uralic and Altaic Series. vol. 45, Indiana University Publications; den Haag 1965; XIII und 275 Ss., XI (1979), 275-276.
- GABAIN, ANNEMARIE VON (tan.), LARS JOHANSON: *Aspekt im Türkischen; Vorstudien zu einer Beschreibung den türkeitürkischen Aspektsystems*, Uppsala 1971, 334 Ss., XI (1979), 276-277.
- GEISSLER, F.; ZIEME, P.: *Uigurische pancatantra - fragmente*, II (1970), 32-70.
- GÖKALP, ALTAN, Böle, : "la soeur aînée". *Les filles de l'exil en Anatolie*, VI (1975), 65-72.
- GÖKALP, ALTAN (tan.), MICHÈLE NICOLAS: *Poissons et Pêche en Turquie*, Editions du CNRS, 1974, 109 p. pl. index, VII (1975), 304-306.
- GÖKALP, ALTAN (tan.), GUZINE DINO: *La genèse du roman turc au XIXe siècle*, Publications Orientalistes de France, Paris, 1973, 255 p., VII (1975), 311-312.
- GÖKALP, ALTAN (tan.), P. BORATAV: *Contes de Turquie*, Traduits du turc par A. FLAMAIN et M. NICOLAS, Illustrations d'A. LAMOTTE, Paris 1977, Maisonneuve et Larose; coll. Les Littératures populaires de toutes les Nations. Nouvelle série, XXIII, 140 pp., IX/2-X (1978), 258-259.
- GÖKALP, ALTAN (tan.), LAWRENCE KRADER: *The Asiatic Mode of Production*, Van-gorcum, Assen, 1975, 454 p., XI (1979), 301-303.
- GÖKBİLGİN, M. TAYYİB: *L'activité turcologique à Strasbourg: Une conférence du Professeur TAYYİB GÖKBİLGİN: Un aperçu général sur l'histoire des institutions de l'Empire ottoman*, I (1969), 247-260.
- GÖKBİLGİN, M. TAYYİB: *Kâtib Çelebi, interprète et rénovateur des traditions religieuses au XVIIe siècle*, III (1971), 71-79.
- GÖKBİLGİN, M. TAYYİB: *Un registre de dépense de Bayezid II durant la campagne de Lépante de 1499*, V (1975), 80-93 + 2 tabl.
- GÖKMAN, MUZAFFER: *Bibliographies relatives à Atatürk et à ses réformes*, XI (1979), 265-274.
- GRISARD, MARCEL (Türkçeden çeviren), C. ÖZTELLİ: *Les oeuvres de Hatâyi*, VI (1975), 7-10.
- GRISARD, MARCEL (Türkçeden çeviren), BEKİR KÜTÜKOĞLU: *Les relations entre l'empire ottoman et l'Iran dans la seconde moitié du XVIe siècle*, VI (1975), 128-145.
- HAARMAN, ULRICH, *Evlîya Çelebis Bericht über die Altertümer von Gize VIII/1* (1976), 157-230.
- HAIDER, MANSURA: *Agrarian System in Uzbek Khanates of Central Asia, XVI-XVII Centuries*, VII (1975), 157-178.
- HAIDER, MANSURA: *The sovereign in the Timurid State (XVI th-XV th Centuries)*, VIII/2 (1976), 61-82.

- HAMADA, MASAMI: *Bibliographie de travaux turcologiques japonais*, IX/2-X (1978), 220-235.
- HAMAYON, ROBERTE: *Pourquoi un mongol doit-il être nommé?*, III (1971), 143-153.
- HAMBIS, LOUIS (tan.), A. V. GABAIN: *Des leben im uigurischen Königreich von Qoço* (850-1250), Veröffentlichungen des Societas Uralo - Altaica, Bd. 6, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1973. Un volume de texte de 251 pages, plus un volume de 235 figures réparties en 99 planches suivies d'une liste des légendes des planches renvoyant au premier volume, VIII/1 (1976), 294-296.
- HAMILTON, JAMES: *Un acte Ouïgour de vente de terrain provenant de Yar-Khoto*, I (1969), 26-52.
- HAMILTON, JAMES; BAZIN, LOUIS: *Un manuscrit chnois et turc runiforme de Touden - Houang*. British Museum Or. 8212 (78) et (79), IV (1972), 25-42 + 2 pl.
- HAMILTON, JAMES: *Le colophon de l'irq bitig*, VII (1975), 7-19 + 1 pl.
- HAMILTON, JAMES; BAZIN, LOUIS: *Remarques sur l'expression Kız Koduz en turc ancien*, XI (1979), 187-189.
- HAMILTON, JAMES (tan.), GEORGE KARA - PETER ZIEME: *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung, Berliner Turfantexte VII*, Akademi Verlag, Berlin 1976, 112 p. + 49 pl., IX/2-X (1978), 247-249.
- HAMILTON, JAMES (tan.), KLAUS RÖHRBORN: *Uigurisches Wörterbuch sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 1, a-agrig, I-VIII + 1-72 pages, Franz Steiner Verlag, GMBH, Wiesbaden 1977, IX/2-X (1978), 249-250.
- HANSER, OSKAR: *Türkische Nebensätze in der Form direkter Rede*, VII (1975), 20-31.
- HASHIM, S. O. (SE): *Les titres exacts d'un khan de la Transoxiane*, VIII/2 (1976), 9-15.
- HAZAI, G.: *Sur un passage de l'inscription de Tonyuquq*, II (1970), 25-31.
- HOUSSEINOV, RAUF: *Superpositions ethniques en Transcaucasie aux XIe et XIIe siècles*, II (1970), 71-80.
- HUSSEINOV, RAUF: *Les sources syriaques sur les croyances et les mœurs des Oghuz du VIIe au XIIe siècle*, Rusçadan çeviren L. MELIKOFF - SAYAR, VIII/1 (1976), 21-27.
- KERSLAKE, CELIA J.: *The Selim - name of Celal - zade Mustafa Çelebi as a historical source*, IX/2-X (1978), 39-51.
- KISSLING, H. J.: *Quelques problèmes concernant Iskender Paşa, vizir de Bayezid II*, II (1970), 130-137.
- KISSLING, H. J.: *Şah İsmail Ier, la nouvelle route des Indes et les Ottomans*, VI (1975), 89-102.
- KUNT, İBRAHİM METİN: *Derviş Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur: A study in Ottoman Political - Economic theory and practice*, IX/1 (1977), 197-214.
- KÜTÜKOĞLU, BEKİR: *Les relations entre l'Empire ottoman et l'Iran dans la seconde moitié du XVIe siècle*, Türkçeden çeviren, M. GRISARD, VI (1975), 128-145.
- LANDAU, JACOB M.: *An Arab Anti - Turk Handbill, 1881*, IX/1 (1977), 215-227.
- LANDAU, JACOB M.: *Bibliographie de travaux turcologiques parus en Israël*, IX/2-X (1978), 196-219.
- LANNACU, YVES LE: *La fin de l'Empire ottoman vue par la presse française (1918-1923)*, IX/2-X (1978), 176-195.

- LAROCHE, JANE; DËNY, JEAN: *L'expédition en Provence de l'armée de mer du Sultan Süleyman sous le commandement de l'Amiral Hayreddin Pacha, dit Barberousse (1543-1544) (d'après des documents inédits)*; I (1979), 161-211.
- LOROCHE, JANE: *Albert Gabriel, "le plus turc des Français"*, 2 août 1883-23 déc 1972, IV (1972), 7-14 + 1.
- LEMERCIER - QUELQUEJAY, C.: *La grande Horde Nogay et le problème de communications entre l'Empire ottoman et l'Asie Centrale en 1552-1566*, VIII/2 (1976), 203-236.
- LEONE, ENRICO DE: *L'apport des patriotes italiens dans la formation de la Turquie Moderne, İtalyanca'dan çeviren Marie - José MINNASIAN*, III (1971), 181-192.
- LESURE, MICHEL: *Notes et documents sur les relations Vénét - ottomanes, 1570-1573*, I, IV (1972), 134-164.
- LESURE, MICHEL: *Notes et documents sur les relations Vénét - ottomanes, 1570-1573*, II, VIII/1, (1976), 117-156 + 2 tabl.
- LIVET, G. (tan.): *La France et l'Empire ottoman sous l'Ancien Régime. Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et Ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française*, tome XXIX, Turquie, par Pierre DUPARC, Paris, CNRS, 1969, 512 p., V (1975), 160-165.
- MAHIEUX, L. (çev.), AZIZAGA MAMEDOV: *Le plus ancien manuscrit du Divan de Shah İsmail Khatayi*, VI (1975), II-23.
- MAHIEUX, L. (çev.), OKTAJ EFENDIEV: *Le rôle des tribus de langue turque dans la création de l'Etat safavide*, VI (1975), 24-33.
- MAMEDOV, AZIZAGA: *Le plus ancien manuscrit du Divan de Shah İsmail Khatayi*, Rusçadan çeviren L. MAHIEUX, VI (1975), 11-23.
- MANTRAN, ROBERT: *Droits d'entrée sur les navires à İstanbul au milieu du XVIIe siècle*, V (1975), 94-107.
- MANTRAN, ROBERT, (tan.), JOSEF MATUZ: *Das Kanzleiwesen sultan Süleymân's des Prachtigen*, Freiburger Islamstudien, Band V, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1974, VIII-172 p., 16 tabl.
- MANTRAN, ROBERT: *VIIIe Congrès de l'Union Européenne des Arabisants et Islamisants*, IX/1 (1976), 271.
- MASSE, MARIE - MADELEINE; ROUX: *Jean - Paul, Quelques objets numineux des Turcs et des Mongols*, 2. *Les plumes*, VIII/, (1976), 28 - 57.
- MATUZ, JOSEPH: *Qalga*, II (1970), 101-129.
- MATUZ, JOSEPH: *Trois fragment inconnus de l'Orkhon, "In memoriam René Giraud et Lumir Jisl"*, IV (1972), 15-24 + 24 + 7 pl.
- MELIKIAN - CHIRVANI: ASADULLAH SOUREN: *Recherches sur les sources de l'art ottoman, Les stèles funéraires d'Ayasoluk*, I, IV (1972), 103-133 + 12 photos.
- MELIKIAN - CHIRVANI, ASADULLAH SOUREN: *Recherches sur l'école du bronze ottoman au XVIe siècle*, VI (1975), 146-167 + 13 photos.
- MELIKIAN - CHIRVANI, ASADULLAH SOUREN: *Recherches sur les de l'art ottoman, Les stèles funéraires d'Ayasoluk*, II, VII (1975), 105-121 + 19 photos.
- MELIKIAN - CHIRVANI, ASADULLAH SOUREN: *Les stèles funéraires d'Ayasoluk III, Deux collones funéraires de l'an 1439*, VIII/2 (1976), 83-90 + 10 pl.
- MELIKOFF, IRÈNE: *Bayezid II et Venise (Cinq lettres impériales - Name-i Humayun-provenant de l'Archivio di Stato di Venezia)*, I (1969), 123-149.

- MELIKOF, IRÈNE: *La XIIIe conférence internationale des études altaïques* (P. I. A. C.), II (1970), 178-180.
- MELIKOFF, IRÈNE: *Avant - propos*, III (1971), 7.
- MELIKOFF, IRÈNE: *Première réunion du Comité International d'Etudes Pré-ottomanes et ottomanes*, Brousse (TURQUIE), 19-23 Septembre 1972, IV (1972), 168-169.
- MELIKOF, IRÈNE: *Le problème Kızılbaş*, 49-67 + 6 photos.
- MELIKOF, IRÈNE: *In memoriam Osman Turan*, XI (1979), 7-9.
- MELIKOF, IRÈNE: *In memoriam Alessio Bombaci*, XI (1979), 10-13.
- MELIKOFF - SAYAR, LAURE (çeviren), R. HUSSEINOV: *Les sources syriaques sur les croyances et les moeurs des Oghuz du VIIe au XIIe siècle*, VIII/1 (1976), 21-27.
- MELIKOFF - SAYAR, LAURE, (çeviren), M. H. SVANIDZE: *Point des études sur l'Histoire de la Turquie et de la Géorgie*, IX/2-X (1978), 236-246.
- MINNASIAN, MARIE JOSE (çeviren), I. V. STEBLAVE: *De quelques particularités du vers turc*, III (1971), 117-127.
- MINNASIAN, MARIE JOSE (çeviren), E. DE LEONE: *L'apport des partiotes italiens dans la formations de la Turquie Moderne*, III (1971), 181-192.
- MINNASIAN, MARIE JOSE (çeviren), E. A. UMAROV, *Variante lexicales des parties constitutantes de la phrase en Uzbek d'après Khazojin-ul-Maonij d'Alişer Navoi*, V (1975), 7-13.
- MIRSESCU, RODICA (çeviren), GISELA SULITEANU: *Le n'demez, une ancienne coutume de travail collectif chez les Tatars de Dobroudja*, IV (1972), 78-95 + 13 p..
- MOKRI, MUHAMMED: *Un farman de Sultan Husayn Bâyyarâ recommandant la protection d'une ambassade ottomane en Khorâsân en 879/1474*, V (1975), 68-79.
- NASTUREL, P. Ş.; BELDICEANU, NICOARA (tan.), PETER SCHREINER: *Die byzantionischen Kleinchroniken 1. Teil: Einleitung und texte*, Vienne 1977, 644 p., Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, (= Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol XII/1 et XII/2, Series Vindobensis. Edidit HERIBERTS HUNGER), IX/2-X (1978), 265-270.
- NICOLAS, MICHELE: *La pêche à Bodrum*, III (1971), 160-180 + figures.
- NICOLAS, MICHELE: *Porte - bonheur et devises du chauffeur turc*, V (1975), 40-46.
- NICOLAS, MICHELE (tan.), PERTEV NAILI BORATAV: *Türk Folkloru (Türk Halkbilimi II, 100 Soruda Türk Folkloru: inanışlar, töre ve törenler, oyunlar)*, İstanbul. Gerçek Yayınevi, 1973, 334 p., VII (1975), 309-311.
- NICOLAS, MICHELE: *Une communauté musulmane de Grèce (Rhodes et Kos)*, VIII/1 (1976), 58 + 69 + 5 tabl.
- NICOLAS, MICHELE (tan.), FIKRET TÜRKMEN: *Aşık Garib hikâyesi üzerinde mukayeseli bir araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yayınları N° 357, Ankara, 1974, 1 vol., 307 p., VIII/2 (1976), 256-258.
- NICOLAS, MICHELE (tan.), İLHAN BAŞGÖZ and ANDREAS TIETZE, BİLMECE: *A corpus of Turkish Riddles, Folklore Studies: 22*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles - London, 1973, 1063 p., 1 carte hors texte, IX/2 (1978), 259-261.
- NICOLAS, MICHELE (tan.), METİN AND: *La peinture miniature turc. La période ottomane*, Ed. Dost, 1976, Ankara, 122 p., IX/2-X (1978), 262.
- NICOLAS, MICHELE (tan.), SABAHATTİN ALİ: *Yousouf le Taciturne roman traduit du turc par Paul DUMONT*, Publications Orientalistes de France, Paris 1977, IX/2-X (1978), 262-264.

- NICOLAS, MICHÈLE (tan.), METİN AND: *Turkish shadow theatre*, Dost yayınları, Ankara, 1975, 80 p + XVI (illustrations), XI (1979), 280-283.
- NIEWÖHNER - EBERHARD, ELKE: *Machtspolitische Aspekte des Osmanisch - Safawidischen Kampfes um Bagdad im 16/17. Jahrhundert*, VI (1975), 103-127.
- NURMEKUND, P. (çeviren), E. UMAROV: *A propos de l'expression Toş boylamoq*, XI (1979), 202-204.
- OLSON, ROBERT W. (tan.), CENGİZ ORHONLU: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, n° 1856, İstanbul 1974, XXVII + 184, documents, 185-317, IX/2-X (1978), 281-288.
- ÖZBAYRI, KEMAL; ZAKHOS - PAPAZAKHARIOU, E.: *Documents de tradition orale des Turcs d'origine crétoise, Documents relatifs à l'Islam crétois*, I., VIII/1 (1976), 70-86.
- ÖZTELLİ, CAHİT: *Les oeuvres de Hatâyi*, Türkçeden çeviren Marcel GRISARD, VI (1975), 7-10.
- POPOVIC, ALEXANDRE (tan.), B. NURUDINOVIÇ: *Bibliografija jugoslovenske 1945-1960 Bibliography of Yugoslav Orientalistics 1945-1960*, 1 vol., 242 p., Coll. Ori-jeltalni Institut Sarajevu" Posebna Izdanja", t. VI, Sarajevo, 1968, III (1971), 194-195.
- POPOVIC, ALEXANDRE (tan.), DR. M. DJUKANOVIC: Dr. S. DJINDJK, *Primeri turke proze* (Anthologie de la prose turque), 1 vol., VIII + 147 p., coll. "Univerzitetski udzbenici", Beograd, Naučna Knjiga, 1969, III (1971), 195-196.
- POPOVIC, ALEXANDRE (tan.), HASAN KALESİ: *Sami Frasheri ne letersine dhe filolojine turke* (Sami Frasheri dans la littérature et la philologie turques), *Gjurmime Albanologjika*, 1, 1968, Prishtine, 1968, p. 33-116; III (1971), 196-197.
- POPOVIC, ALEXANDRE: *Etude de l'empire ottoman et l'orientalisme dans les pays balcaniques (Essai d'un répertoire bio - bibliographique et analytique de l'orientalisme yougoslave)*, V (1975), 154-159.
- POPOVIC, ALEXANDRE (tan.), PERTEV NALİ BORATAV: *Turkish Volkserzahlungen und die Erzahlerkunst (Übersetzer Wolfram Eberhard)*, Taiwan (Formose), The Orient Cultural Service, 1975, 2 vols., XII + 228 et 229-410 p., (Asian Folklore and Social Life Monographs 73-74), VIII/2 (1976), 261-262.
- POPOVIC, ALEXANDRE (tan.), BISTRA A. CVETKOVA (éd.): *Frenski patepisi za Balkanite XV-XVIII v.*, (Peregrinatores Francogalici de Terris Haemo adiacentibus narrantes), Sofia (?), Nauka i Izkustvo, 1975. 1 vol. 535 p. ill., cartes, Index (= coll. "Cuzdi patepisi za Balkanite", t. 1), VIII/2 (1976), 262-263.
- POPOVIC, ALEXANDRE: *Hasan Kaleşi (1922-1976)*, IX/2-X (1978), 7-8.
- POPOVIC, ALEXANDRE: *Le poète Servi Bosnavi a-t-il existé?*, IX/2-X (1978), 30-38.
- POPOVIC, ALEXANDRE; JASNA SAMIC: *Süleyman 'Ayâni de Manastır, poète du XVIe-XVIIe siècle*, XI (1979), 210-216.
- RONA - TAS, A.: *Towards a new edition of the Volga Bulgarian inscriptions*, V (1975), 14-18.
- ROUX, JEAN - PAUL: *Le lièvre dans la tradition turque*, III (1971), 40-48.
- ROUX, JEAN - PAUL (tan.), MICHÈLE NICOLAS: *Croyances et pratiques turques concernant les naissances (Région de Bergama)*, 1 volume, 163 pages. Paris, Publications orientalistes de France, 1972, 181-182.

- ROUX, JEAN - PAUL: *Quelques objets numineux des Turcs et des Mongols, I. Le bonnet et la ceinture*, VII (1975), 50-64.
- ROUX, JEAN - PAUL; MASSE, MARIE - MADELEINE: *Quelques objets numineux des Turcs et des Mongols, 2. Les plumes*, VIII/1 (1976), 28-57.
- ROUX, JEAN - PAUL (tan.), RÉMY DOR: *Contribution à l'étude des Kirgiz du Pamir afghan*, Cahiers Turcica, I, Publications orientalistes de France, Paris, 1975, 341 p., VIII/2 (1976), 258-261.
- ROUX, JEAN - PAUL: *Quelques objets numineux des Turcs et des Mongols, III. L'arc et les flèches*, IX/1 (1977), 7-28.
- ROUX, JEAN - PAUL (tan.), JEAN CUISENIER: *Economie et parenté. Leurs affinités de structure dans le domaine turc et dans le domaine arabe*, Mouton et Ecole Pratique des Hautes Etudes, Paris - La Haye, 1975, 569 pages, IX/2-X (1978), 250-253.
- ROUX, JEAN - PAUL (tan.): *Quatrième congrès international d'art turc*, Université de Provence, Etudes historiques, 3, 1976, 256 p., IX/2-X (1978), 253-255.
- SAMIC, JASNA; POPOVIC, ALEXANDRE: *Süleyman 'Ayânî de Manastir, poète du XVIe siècle*, XI (1979), 210-216.
- SAUVAN, YVETTE; VAJDA, GEORGES; BERTHIER, ANNIE: *Une note autobiographique d'un fonctionnaire ottoman natif de Hongrie*, XI (1979), 217-218.
- SAVORY, ROGER M.: *The Qızılbaş, education and the arts*, VI (1975), 168-176.
- SERTKAYA, OSMAN F.: *Some problems of Köktürk History: A note on the adjectival compound Kız Koduz on the Tonyukuk monument*, XI (1979), 180-186.
- SHAW, STANFORD J.: *Selim III and the Ottoman Navy*, I (1969), 212-241.
- SKILLITER, SUSAN: *British centres of Turkish Studies*, V (1975), 148-153.
- SKILLITER, SUSAN A.: *Catherine de Medici's de Turkish ladies-in-waiting; a dilemma in Franco - Ottoman diplomatic relations*, VII (1975), 188-204.
- SKILLITER, SUSAN A.: *List of works towards a Bibliography of current British Turcological Studies*, IX/1 (1977), 252-263.
- SOCEK, SVAT: *Certain Types of Ships in Ottoman Turkish Terminology*, VII (1975), 233-249.
- STEBLEVA - I. V.: *De quelques particularités du vers turc*, Rusçadan çeviren Marie José MINASIAN, III (1971), 117-127.
- SULITEANU, GISELA: *Len demez: une ancienne coutume de travail collectif chez les Tatars de Dobroudja*, Rumenceden çeviren Rodca MIRSESCU, IV (1972), 78-95 + 13.
- SÜXBAATAR, C.: *Sur quelques particularités de suffixes casuels en Mongol contemporain*, III (1971), 156-159.
- SVANIDZE, MIHAIL H.: *Point des Etudes sur l'histoire de la Turquie et de la Géorgie*, Rusçadan çeviren Laure MELIFKOFF - SAYAR, IX/2-X (1978), 236-246.
- THEODORIDIS, DIMITRI: *Aus dem griechischen Lehngut im Osmanischen*, I, VII (1975), 32-49.
- TIETZE, ANDREAS: *The poet as critique of society, A 16. Century Ottoman Poem*, IX/1 (1977), 120-160.
- TIETZE, ANDREAS: *Postscript to Turcica IX/1*, 120 ff., XI (1979), 205-209.
- TODOROV, NIKOLAI: *Boris Nedkoff*, VIII/2 (1976), 7-8.
- TRETIKOFF, ANDRÉE: *Recherche quantitative sur l'harmonie vocalique application au Kirgiz*, V (1975), 19-31.

- TRYJARSKI, EDWAR: *Conférence des Turcologues de l'URSS, (Alma - Ata 27-29 Septembre 1976)*, IX/1 (1977), 272-275.
- TUNCEL, BEDRETTIN: *L'activité turcologique à l'Université de Strasbourg: L'influence des "Lumières" sur l'Empire Ottoman, Conférence de M. Bedreddin Tuncel, doctor honoris causa de l'Université de Strasbourg, Professeur de langue et de Littérature Françaises à la Faculté des Lettres d'Ankara, prononcée à la Faculté des Lettres de Strasbourg, le 25 novembre 1969*, II (1970), 165-177.
- UMAROV, E. A.: *Variantes lexicales des parties constituantes de la phrase en Uzbeke d'après le Khazojin-ul-Maonij d'Alişer Navoi*, V (1975), 7-13.
- UMAROV, ERGAS: *A propos de l'expressions Toş boylamoq, Rusçadan çeviren Pent NURMEKUND*, XI (1979), 202-204.
- VAJDA, GEORGES; BERTHIER, ANNIE; SAUVAN, YVETTE: *Une note autobiographique d'un fonctionnaire ottoman natif de Hongrie*, XI (1979), 217-218.
- VEINSTEIN, GILLES; BELDICEANU - STEINHERR, IRÈNE; BERINDEI, MIHNEA: *Attribution de timar dans la province de Trébizonde (fin du XVIe siècle)*, VIII/1 (1976) 279-290.
- VEINSTEIN, GILLES; BERINDEI, MIHNEA: *La Tana- Azaq de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe - milieu XVIe siècle)*, VIII/2 (1976), 100-201.
- VEINSTEIN, GILLES; BELDICEANU - STEINHERR, IRENE; BERINDEI, MIHNEA: *Attribution de timar dans la province de Trébizonde (fin du XVIe siècle)*, II, IX/2-X (1978), 107-154.
- VEINSTEIN, GILLES (tan.), YUZO NAGATA: *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Ayanlık müessesesi*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Study of Languages, Tokyo, 1976, 158 p., XI (1979), 293-295.
- VEINSTEIN, GILLES (tan.), YUZO NAGATA: *Some documents on the big farms (çiftlik) of the notables in Western Anatolia*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Studia Culturae Islamicae, n° 4, Tokyo, 1976, 67 p., XI (1979), 296-297.
- VELKOV, ASPAROUCH: *Les notes complémentaires dans les documents financiers ottomans des XVIe-XVIIIe siècles (Etude diplomatique et paléographique)*, XI (1979), 37-77.
- VIETZE, HANS - PETER: *Zu einigen alten Hahzeitsbrauchen der Bajad*, III (1971), 153-155.
- VILLAIN - GANDOSI, CHRISTIANE (tan.), PAOLO PRETO: *Venezia e i Turchi*, Florence, 1975, 554 pages, VIII/2 (1976), 266-270.
- VILLAIN - GANDOSI, CHRISTIANE (tan.), ALDO GALLOTTA: *"Le Gazavat di Hayreddin Barbarossa"*, in *Studi Magrebini III* (Centro di studi Magrebini), Naples, 1970, p. 79-160, VIII/2 (1976). 270-272.
- VILLAIN - GANDOSI, CHRISTIANE: *Les dépêches chiffrées de Vettore Bragadin, baile de Constantinople (12 juillet 1564-15 juin 1566)*, IX/2-X (1978), 52-106 + 2 planches.
- YOUNG, M. J. L.; EBIED, R. Y.: *A nineteenth - century arabic survey of the Ottoman Dynasty*, VIII/1 (1976), 246-271.
- YURDAYDIN, HÜSEYİN G.: *An Ottoman Historian of the XVIth Century: Nasuh al-Matraki and his Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakıyn and its importance for some Iraqi cities*, VII (1975), 179-187.

- YÜCE, NURİ: *Eine Variante der Tepegöz-Erzählung aus dem Taurus Gebirge vom Keşli-Stamm*, III (1971), 31-39.
- ZAKHOS - PAPAZAHARIOU, EMMANUEL: *Les origines et survivances ottomanes au sein du théâtre d'ombres grec*, V (1975), 32-39 + 28 planches.
- ZAKHOS - PAPAZAHARIOU, EMMANUEL; ÖZBAYRI, KEMAL: *Documents de tradition orale des Turcs d'origine crétois relatifs à l'Islam crétois*, I, VIII/1 (1976), 70-86.
- ZIEME, P., GEISSLER, F.: *Uigurische pancatantra -fragmente*, II (1970), 32-70.

II

TANITMA YAZILARI

- AGACHE, D.; SIMANSCHI, L.; IGNAT, GEORGETA: *Documenta, romaniae historica*. -A. Moldova, II (1449-1486), Coll. Academia de Științe Sociale și Politice. Rep. Soc. România - Sectia de istorie și arheologie, Bucurest, éd. Academia Rep. Soc. România, 1976, LVII-648 p. - 94 pl., IX/1 (1977), 288-289 (N. BELDICEANU).
- AND, METİN: *La peinture miniature turque. La période ottomane*, Ed. Dost, 1976, Ankara, 122 p., IX/2 (1978), 262 (M. NICOLAS).
- AND, METİN: *Turkish shadow theatre*, Dost yayınları, Ankara, 1975, 80 p.-XVI (illustrations), XI (1979), 280-283 (M. NICOLAS).
- ANGHELESCO, MIRCEA: *Literatura română și Orientul* (La littérature roumaine et l'Orient), Bucarest 1975, 7-207 p., IX/1 (1977), 297-303 (Gh. I. CONSTANTIN).
- *Atatürk Konferansları VI*, 1973-1974, Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1977, VIII, 286 p., XI (1979), 300-301 (P. DUMONT).
- ATSIZ, BEDRİYE; KISSLING, H. - JOACHİM: *Sammlung türkischer Redensarten* O. H. Wiesbaden, 1974, 186 p., VIII/1 (1976), 300-301 (L. BAZIN).
- BABINGER, F.: *Mehmed the Conqueror and His Time*, éd. W. C. HIKMAN, trad. R. MANHEIM, Princeton, 1978, 549-24 pl. 1 fig. 8 cartes, XI (1979), 284-285 (N. BELDICEANU).
- BASTUJI, JACQUELINE, *Les relations spatiales en turc contemporain, Etude sémantique*, Paris, Klincksieck, 1976, 258 p., IX 2-X (1978), 247 (L. BAZIN).
- BAŞGÖZ, İLHAN; TIETZE, ANDREAS, BİLMECE: *A corpus of Turkish Riddles, Folklore Studies*, 22 University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London, 1973 p., 1 carte hors texte, IX/2-X (1978), 259-261 (M. NICOLAS).
- BERINDEI, MIHNEA; KALUS - MARTIN, MARIELLE; VEINSTEIN, GILLES: *Actes de Murad III sur la région de Vidin et remarques sur les "qanun" ottomans, dans Südost Forschungen*, t. XXXV, Munich, 1976, 11-68 -4 pl. h.t., IX/2-X (1978), 270-274 (N. BELDICEANU).
- BIRKEN, A.: *Die Provinzen des Osmanischen Reiches, annexe a l'Atlas pour le Moyen Orient publié à Tübingen*, Série B, n° 13, Wiesbaden, éd. Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1976, XIV-332-15 cartes, XI (1979), 292 (N. BELDICEANU).
- BOJANIC, DUŠANKA: *Fragmenti zbirnog Vidinskog sangaka iz 1466 godine* (Fragment de registre de recensement du gouvernorat de Vidin de l'année 1466), et

- Fragmenti opširnog popisa Vidinskog sangaka iz 1478-1481* (Fragment de registre de recensement du gouvernement de Vidin 1478-81), dans *Mesovita graga* (Miscellanea), t. II, Istorijski Institut graga, t. II, Belgrade, 1973, 1-191 pl. h. t., IX/2-X (1978), 270-274 (N. BELDICEANU).
- BOJANIC, DUŠANKA: *Vidin i vidinkijat sandzak prez 15-16 vek* (Vidin et le gouvernement de Vidin au XVIe et XVIe siècles), Sofia, 1975, 225 + 44 pl. h. t., IX/2-X (1978), 271-274 (N. BELDICEANU).
- BORATAV, PERTEV NAİLİ: *Contes de Turquie*, Traduits du turc par A. FLAMAIN et M. NICOLAS, Illustrations d'A. Lamotte, Paris 1977, Maisonneuve et Larose; Coll. Les littératures populaires de toutes les Nations, Nouvelle Série, XXIII, 140 pp., IX/2-X (1978), 258-259 (A. GÖKALP).
- BORATAV, PERTEV NAİLİ: *Türk Folkloru* (*Türk Halkbilimi II-100 Soruda Türk Folkloru. inanışlar, töre ve törenler, oyunlar*), İstanbul, Gerçek yayınevi, 1973, 334 p., VII (1975), 309-311 (M. NICOLAS).
- BORATAV, PERTEV NAİLİ: *Türkisch Volkserzahlungen und die Erzählerkunst* (*Übersetzer Wolfram Eberhard*), Taiwan (Formose), The Orient Cultural Service, 1975, 2 vols., XII: 228 et 229-410 f. (*Asian Folklore and Social Life Monographs*, 73-74), VIII/2 (1976), 261-262 (A. POPOVIC).
- BURI - GÜTERMAN, JOHANNA: *Der Satzbau in der Sprache der Osmanischen Urkunden aus der Zeit von Mehmed Fatih bis Süleyman-ı Qanuni*, Vienne 1972, 1 vol. VII-100 p. - 2 pl. h. t. - 3 p. - 2 tab. h. t., Coll. Dissertationen der Universität Wien, 68, V (1975), 169-171 (N. BELDICEANU).
- BUSUJ, A. M.: *Bibliograficeskij ukazatel' litteratury po voprosam frazeologii* (Index bibliographique des travaux relatifs à la phraséologie), Samarkand, 1976, 300 p., XI (1979), 277-278 (R. DOR).
- CAMPINA, B.: *Scieri istorice*, t. I, p. 361, éd. D. MIOC, E. STANESCU, Bucarest, Editura Academiei republicii socialiste România, 1973, VIII /1 (1976), 301-303 (N. BELDICEANU).
- CENTLIVRES - DEMONT, MICHELINE, *Popular art in Afghanistan. Painting on trucks mosques and tea - houses*, translated from the French by R. R. CHARLESTON, Graz, Akademische Druck-H. Verlagsanstalt, 1976, 64 p. 35 pl. coul. IX/2-X (1978), 255-258 (R. DOR).
- CHARLESTON, R. R., bk. CENTLIVRES - DEMONT, Micheline.
- CIHADORU, C.; PASCU, ST.; GÜNDİSH, K. G., MIOC, D.; PERVAİN: VIORICA: *Documenta Romaniae historica. D. Relatii intre Tarile Române*, I, 122-1456 (Relations entre les pays roumains), Academia de Stiinte Sociale și Politice a Rep. Soc. România, Bucarest, éd. Academia Rep. Soc. România, 1977, XLIV p. - 527 p. + 25 pl., XI (1979), 289-290 (N. BELDICEANU).
- CUISENIER, JEAN: *Economie et parenté. Leurs affinités de structure dans le domaine turc et dans le domaine arabe*, Mouton et Ecole Pratiques des Hautes Etudes, Paris La Haye, 1975, 569 pages, IX/2-X (1978), 250-253 (J.-P. ROUX).
- CVETKOVA, BISTRA A. (éd.): *Frenski patepisi za Balkanite XV-XVIII v.*, (*Peregrinatores Francogalici de Terris Haemo adjacentibus narrantes*), Sofia (?), Nauka i Izkustvo, 1975, 1 vol. 535 p. ill., cartes, index (= Coll. "Cuzdi patepisi za Balkanite", t. I), VIII/2 (1976), 262-263 (A. POPOVIC).

- CVETKOVA, BISTRA A.: *Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles*, REI, XXXVIII 2 (1970), 267-355, IX 2-X (1978), 275-278 (N. BELDECIANU).
- CVETKOVA, BISTRA A.: *Actes concernant la vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles*, REI, XL/2 (1972), 345-390 11-pl. h.t., t. XLIII 1 (1975) p. 143-180, IX/2-X (1978), 275-278 (N. BELDICEANU).
- DINESCU, VIORICA: *Nouvelles turques. sous les pêcheurs* (vol. I, XCVIII, 1, 236); *Le miroir (qui est) sur la plage* (vol. II, p. 5-327), Bucarest 1973 (dans la Biblioteca pentru toti, n° 9, 727-728), V (1975), 174-177 (Gh. I. CONSTANTIN).
- DINO, GÜZINE: *La genèse du roman turc XIXe siècle*, Publications Orientalistes de France, Paris, 1973, 255 p., VII (1975), 311-312 (A. GÖKALP).
- DIRKS, SABINE: *Islam et Jeunesse en Turquie d'aujourd'hui*, Lille-Paris, 1977, 368 p., XI (1979), 298-299 (P. DUMONT).
- DJINDJIC, Dr. S.; DJUKANOVIC, Dr. M.: *Primeri turcke proze* (Anthologie de la prose turque), 1 vol VIII-147 p. coll. "Univerzitetski udzbenici" Beograd, Naucna Knjige, III (1971), 195-196 (A. POPOVIC).
- DJUKANOVIC, Dr. M. bk. DJINDJIC, Dr. S.
- DOR, RÉMY: *Contribution à l'étude des Kirgiz du Pamir afghan*, Cahiers Turcica, Publications orientalistes de France, Paris, 1975, 341 p., VIII/2 (1976), 258-261 (J. - P. ROUX).
- DUPARC, PIERRE.: *La France et l'Empire ottoman sous l'Ancien Régime. Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et Ministres de France depuis les Traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française*, tome XXIX, Turquie, Paris, CNRS, 1969, 512 p., V (1975), 160-165 (G. LIVET).
- DRIMBA, VLADIMIR: *Syntaxe canane*, Bucarest - Eeyde, 1973, 3+335 p., VIII/1 (1976), 296-300 (Gh. I. CONSTANTIN).
- DUMONT, PAUL, bk. SABAHATTIN ALI.
- EGOROV, V. G.: *Sovremenyj cuvaskij literaturnyj jazyk v sravnitel' no-istoriceskom osvescenii* (La langue littéraire tchouvache contemporaine du point de vue historique comparé), 2 éd., Çeboksary, 1971, p. 3-201/-204, V (1975), 166-169 (Gh. I. CONSTANTIN).
- EREN, MİHİN; SOYSAL, İSMAIL: *Türk incelemeleri yapan kuruluşlar (kılavuz)*, Türk Tarih Kurumu yayınları, VII. dizi, n° 75, Ankara 1977, 222 p. IX/-2-X (1978), 296-297 (J.-L. BACQUE - GRAMMONT).
- EYÜBOĞLU, E. KEMAL: *On üçüncü yüzyıldan günümüze kadar şiirde ve halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul, 1973-1975, VIII/2 (1976), 254-256 (R. DOR).
- FADEEVA, I. E.: *Midhad - Paşa. Žizn'i dejatel'nost'* (Midhad Pacha, vie et l'oeuvre), Moscou. Akademija Nauk SSSR. Institut Vostokovedenija, 1977, 168 p. XI (1979), 297-298 (P. DUMONT).
- FAZYLOV, E. I.; M. T. ZIJAeva: *Izyskannyj Dar T'urkskomu Jazyku*, A. N. Uzbekskoj SSSR, Taškent 1978, 452 p., XI (1979), 277 (L. BAZIN).
- FEKETE, L.: *Buda and Peste under Turkish rule*, 102 p., Budapest, 1976 (Studia Turco-Hungarica, éd. Gy. KALDY - NAGY, III), IX/1 (1977), 310-311 (J. AUBIN).
- FEKETE L.: *Einführung in die persische Paläographie 101 persische Dokumente, aus dem Nachlass des Verfassers herausgegeben von G. HAZAI*, Budapest, Akadémiai Kiado, 1977, 594 p. - 242 pl., IX 1 (1977), 311-315 (J. - L. BACQUE - GRAMMONT).

- FILIPOVIC, NEDİM: *Princ Musa i şeyh Bedreddin* (Prince Musa et le cheikh Bedreddin), Sarajevo, 1971, 768 p., IV (1972), 170-173 (D. BOGDANOVIC).
- FLAMAIN, bk. BORATAV, Pertev Naili.
 —: *Fundamenta Turicae Philologiae*, vol. III, III (1971), 197.
- GABAIN, A. V.: *Das Leben im uigurischen Königreich von Qoço* (850-1250), Veröffentlichungen des Societas Uralo - Altaica, Bd. 6, Wiesbaden, Otto Harrossowitz, 1973, 251 pp. 235 figures réparties en 99 planches, VIII/1 (1976), 294-296 (L. HAMBIS).
- GALLOTTA, ALDO: "Le Gazavat di Hayreddin Barbarossa", in Studi Magrebini III (Centro di studi Magrebini), Naples, 1970, p. 79-160, VIII/2 (1976), 270-272 (Ch. VILLAIN - GANDOSI).
- GÖKMAN, MUZAFFER: *Atatürk ve devrimleri tarihi bibliyografyası*, II, İstanbul, MEB, 1974, XVI + 656, VIII/2 (1976), 275-277 (P. DUMONT).
- GUALDO ROSA, LUCIA: *Il Filelfo e i Turchi, un inedito storico dell' Archivio Vaticano*, Extrait des Annali della Facolta di Lettere e Filosofia dell' Università di Napoli, XI/1964-1968, pp. 109-165, III (1971), 193 (J. AUBIN).
- GUBOĞLU, M.: *Cronici turcești privind țările române. Extrase II. Sec. XVII. începutul sec. XVIII*. (Les chroniques turques concernant les pays roumains. Extraits II. XVIIe — dé but XVIIIe s. 1 vo l. 542 p.-8 pl., Bucarest, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974, VIII/1 (1976), 304-305 (N. BELDICEANU).
- GUNDISCH, K. G.: bk. CIHODARU, C.
- HAZAI, G.: bk. FEKETE, L.
- HİKMAN, W. C.: bk. BABINGER, Fr.
- HOUSEHOLDER, JR., Fred. W., LOTFI, MANSUR: *Basic course in Azerbaijani; Uralic and Altaic Series*, vol. 45, Indiana University Publications; den Haag 1965; XIII and 275 Ss., XI (1979), 275-276 (A. V. GABAIN).
- HUMBSCH, R.: *Beiträge zur Geschichte des Osmanischen Agyptens nach arabischen Sultans- und Staatthalterurkunden des Sinaiklosters*, Coll. Islamische Untersuchungen, t. XXXIX, Freiburg im Breisgau, Klaus Schwarz Verlag, 1976, IV. p. non nu. - 718 p.-17 pl. h.t., IX/2-X (1978), 278-279 (N. BELDICEANU).
- IGNAT, GEORGETA: bk. AGACHE, D.
- İLKİN, SELİM; TEKELİ, İLHAN: 1929 *Dünya buhranında Türkiye'nin iktisadî politika arayışları*, Ankara 1977, VIII + 702, IX/2-X (1978), 301-303 (P. DUMONT).
 —: *Islamische Abhandlungen. Aus dem Institut für Geschichte und Kultur des Nahen Orients an der Universität München*, 1 vol. 194 p. 33 illust. dans le texte; Coll. *Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients*, t. XVII, Munich, 1974, VII (1975), 306-309 (N. BELDICEANU).
- JOHANSON, LARS: *Aspektim Türkischen; Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*, Uppsala 1971, 334 p., XI (1979), 276-277 (A. V. GABAIN).
- JUKHMA, MIKHAIL.: (Nasreddin Khodja chez les Tchouvaches), *Cvety El 'bi*, (Les fleurs d'El'bi, Narrations, contes, légendes, Traduction autorisée par Alexandre Burtynski), IV (1972), 175-181 (Gh. I. CONSTANTIN).
- KALDY - NAGY, GY.: *Szulejman*, Budapest, Gondolat 1974, VIII/2 (1976), 272-273 (J. AUBIN).

- KALDY - NAGY, GY.: (ed.): *Hungaro - Turcica Studies in honour of Julius Németh*, 364 p., Budapest 1976, IX/1 (1977), 308-310 (J. AUBIN).
- KALDY - NAGY, GY.: bk. FEKETE, L.
- KALESHI, HASAN: *Sami Frasheri ne letersine dhe filolojine turke* (Sami Frasheri dans la littérature et la philologie turques), *Gjurmime Alnabologjike* 1, 1968, Prishtine, 1968, p. 33-116, III (1971), 196-197 (A. POPOVIC).
- KALUS - MARTIN, MARCELLE: bk. BERINDEI, MIHNEA.
- KARA, GEORGE; ZIEME, PETER: *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, Berliner Turfantexte VII, Akademie Verlag, Berlin, 1976, 112-49 pl., IX/2-X (1978), 247-249 (J. HAMILTON).
- KARPAT, KEMAL H. (éd.): *The Ottoman State and its place in World history*, 129 p. Leyde, E. J. Brill, 1974 (Social, economic and political studies of the Middle East, XI), VIII/1 (1976), 308-309 (J. AUBIN).
- KATHONA, GÉZA: *Fejezetek a török hodoltsagi reformacio történetéből* (Chapitres d'histoire de la Réforme à l'époque de la domination Turque), 251 p., Budapest, Akadémiai Kiado, 1974 (Humanizmus és Reformacio, 4), VIII/2 (1976), 273-274 (J. AUBIN).
- KISSLING, H. - JOACHIM: bk. ATSIZ, BEDRIYE.
- KORNUMPF, H. J.: *Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen*, Coll. Islamkundliche Untersuchungen, t. XL, Freiburg im Breisgau, 1976, XII-434 p.-4 cartes, IX/2-X (1978), 280-281 (N. BELDICEANU).
- KOTSKA, R.; SENARCLENS DE GRANCY, R.: *Grosser Pamir*, Graz, 1978, 400 p., 32 planches couleur, une centaine d'ill. 5 cartes en annexe, XI (1979), 278-280 (R. DOR).
- KRADER, LAWRENCE: *The Asiatic Mode of Production*, Vangorcum, Assen, 1975 454 p., XI (1979), 301-303 (A. GÖKALP).
- KREISER, K.: *Edirne im 17. Jahrhundert nach Evliya Çelebi. Ein Beitrag zur Kenntnis der Osmanischen Stadt*, Freiburg im Breisgau, 1975, XXXIII p. - 2 cartes h.t. -, pl. - 42 p., IX/2-X (1978), 279-280 (N. BELDICEANU).
- KREUTEL, R. F.: *Der fromme Sultan Bayezid. Die Geschichte seiner Herrschaft (1481-1512) nach den osmanischen Chroniken des Oruç und des Anonymus Hanivaldanus*, Graz-Vienne-Cologne, 1978, Coll. Osmanischen Geschichtschreiber, XI (1979), 286-287 (N. BELDICEANU).
- KURZ, O.: *European clocks and watches in the Near East*, XII-109 p. 16 pl. hors texte, Brill, Leyde, 1976 (Studies of the Warburg Institute, University of London, vol. 134), IX/1 (1977), 305-306 (J. AUBIN).
- LAMOTTE, A.: bk. BORATAV, Pertev Naili.
- LE COQ, ALBERT VON: *Die buddhistische Spätantike in Mittelasien, III, Die Wandmalereien*, Graz 1974, 54 Ss. 26 Tafeln. IV. *Atlas zu den Wandmalereien*, Graz 1974, 29 Ss., VIII/1 (1976), 291-294 (A. V. GABAIN).
- LESURE, MICHEL: *Lépante. La crise de l'empire ottoman*, 279 p. Paris, Julliard, 1972 (Coll. "Archives", n° 48), IV (1972), 174-195 (J. AUBIN).

- LITTLE, DONALD P. (ed.): *Essays on Islamic civilization Presented to Niyazi Berkes*, VI-364, Brill, Leyde 1976, VIII/1 (1976), 308-309 (J. AUBIN).
- LOTFI, MANSUR: bk. HOUSEHOLDER Jr., Fred W.
- MANHEIM, R.: Bk. BABINGER, Fr.
- MARKOV, W.; WERNER, ER.: *Geschichte der Türken von den Anfängen bei zur Gegenwart*, Berlin, Akademie Verlag, 1978, XI-379 p.-29 pl. h.t.-7 cartes, XI (1979), 283-284 (N. BELDICEANU).
- MATKOVSKI, A.: *Kreposnistvoto vo Makedonija vo vreme na turskoto vladeenje* (Le servage en Macédoine pendant la domination turque), Skopje, 1978, 412-1 carte -photos, XI (1979), 287-288 (N. BELDICEANU).
- MATUZ, JOSEF: *Das Kanzleiwesen sultan Süleymans des Prachtigen*, Freiburger Islamsstudien, Band V, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1974, VIII-172 p. 16 tabl., VIII/1 (1976), 306-307 (R. MANTRAN).
- MATUZ, JOSEPH: *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen-Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen*, Freiburg, Klaus Schwarz Verlag, Islamkundliche Untersuchungen, Band 37, 1976, 348 p.-XXX, Bibl. 315-324 IX 2-X (1978), 288-290 (A. BENNINGSEN).
- MEHMED, MUSTAFA A.: *Documente turcești privind istorie României, I. 1455-1777* (Documents turcs concernant l'histoire de la Roumanie), Coll. Academia de științe a Rep. Soc. România, Institutul de Studii Sud-Est europene, Izvoara orientale privind istoria României, București, ed. Acad. Rep. Soc. Românie, 1976, XXXII p.-411 p.-57 planches. XI (1979), 290-292 (N. BELDICEANU).
- MIOC, D., bk. CIHODARU, C.
- MIOC, D.: bk. CÂMPINA, B.
- MİROĞLU, İSMET: *XVI. yüzyılda Bayburt Sancağı*, Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma derneği yayn., n° 1, İstanbul, 1975, 204-7-2 cartes, IX/1 (1977), 276-281 (N. BELDICEANU).
- MÜLLER - WIENER, WOLFGANG: *Bildlexikon zur Topographie Istanbul. Byzantion-Konstantinopolis - Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhundert*, unter Mitarbeit von Renate und Wolf Schiele, mit einem Beitrag von Nezih Fıratlı, Deutsches Archäologisches Institut, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen 1977, 536 p., 631 illust. plan en couleurs encarté dans la couverture, IX/2-X (1978), 292-293 (J.-L. BACQUE - GRAMMONT).
- NAGATA, YUZO: *Muhsin - zâde Mehmet Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Study of Languages, Tokyo 1976, 158 p., XI (1979), 293-295 (G. VEINSTEIN).
- NAGATA, YUZO: *Some documents on the big farms (Çiftlik) of the notables in Western Anatolia*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Studia Culturae Islamicae, n° 4, Tokyo, 1976, 67 p., XI (1979), 296-297 (G. VEINSTEIN).
- NICOLAS, MICHÈLE: *Croyances et pratiques populaires concernant les naissances (Région de Bergama)*, 1 Vol. 163 p., Publications orientalistes de France, Paris, 1972, IV (1972), 181-182 (J. - P. ROUX).
- NICOLAS, MICHÈLE: *Poissons et Pêche en Turquie*, Editions du CNRS, Paris 1974, 109 p. pl. index, VII (1975), 304-306 (A. GÖKALP).

- NURUDINOVIC, B.: *Bibliografyajugoslovenske 1945-1960* Bibliografy of Yugoslav Orientalistics 1945-1960), Coll. Orientalui Institut u Sarajevu "posebna Izdanja", t; VI, 1 vol., 242 p., Sarajevo, 1968, III (1971), 194-195 (A. POPOVIC).
- OLTEANU, ST.: *Les pays roumains a l'époque de Michel le Brave (l'Union de 1600)*, Coll. Bibliotheca Historico Romaniae, Monographies, XIV, Bucarest 1975, 159-32 photos, IX/1 (1977), 286-288 (N. BELDICEANU).
- ORHONLU, CENGİZ: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, n° 1856, İstanbul 1974, XXVI-184, documents, 185-317, IX/2-X (1978), 281-288 (R. W. OLSON).
- ÖZDEMİR, HASAN: *Die altosmanischen Chroniken als Quelle zur türkischen Volkskunde* (Les chroniques ottomanes comme source du folklore turc), Freiburg/Breisgau, ed. Klaus Schwarz, 1975, 460 p., IX/2-X (1978), 264-265 (P. N. BORATAV).
- PASCU, ST.: bk. CIHODARU, C.
- PERVAIN, VIORICA: bk. CIHODARU, C.
- PRETO, PAOLO: *Venezia e i Turchi*, Florence, 1975, 554 pages, VIII/2 (1976), 266-270 (Ch. VILLAIN - GANDOSI).
- PULAHA, S.: *Defteri i regisrimit te sanxhakut te Shksdres i vitit 1485* (Le cadastre de l'année 1485 concernant la province de Skutari), 2 vol. Coll. Académie des Sciences de La R. d'Albanie, Institut d'Histoire, Tirana, 1974, t. I, 488 p., t. II, 53 p.-16 facsimilés h. t; 389 p. IX 1 (1977), 284-286 (N. BELDICEANU).
- : *Quatrième congrès international d'art turc*, Université de Provence, Etudes historiques, 3, 1976, 256 p., IX/2-X (1978), 253-255 (J. - P. ROUX).
- REDA, GÜNSEL: *Batılılaşma döneminde Türk resim sanatı, 1700-1850*, Hacettepe Üniversitesi yayınları, Ankara, 1977, 272 p., IX/2-X (1978), 297-298 (P. DUMONT).
- RÖHRBORN, K.: *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Coll. Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients, nouvelle série, t. V, Berlin - Newyork, ed. Walter Gruyter, 1973, XI + 177 p., IX/1 (1977), 281-284 (N. BELDICEANU).
- RÖHRBORN, KLAUS: *Uigurisches Wörterbuch sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 1, a-agrig, 1-VIII + 1-72 pages, Franz Steiner Verlag, GMBH, Wiesbaden 1977, IX/2-X (1978) 249-250 (J. HAMILTON).
- SABAHATTİN, ALİ: *Yousouf le Taciturne*, roman traduit du turc par Paul DUMONT, Publications Orientalistes de France, Paris 1977, IX/2-X (1978), 262-264 (M. NICOLAS).
- SALIMOVA, R. H.; SATTAROV, R.: *Parémiologija Uzbekistana* (Parémiologie de l'Ouzbekistan), Samarkandskij, Gosudarstvennyj pedagogiceskij Institut S. Ajni, Samarkand, 1978, 208 p., XI (1979), 277-278 (R. DOR).
- SATTAROV, R.: bk. SALIMOVA, R. H.
- SCHREINER, PETER: *Die byzantinischen Kleinchroniken 1. Teil. Einleitung und texte*, Vienne 1975, 688 p.; 2. Teil. *Historischer Kommentar*, Vienne 1977, 644 p., (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften) (= Corpus Fontium Historiae Bizantinae, vol. XII/1 et XII/2, Seria Vindobonensis, Edidit Heribertus Hunger, IX/2-X (1978), 265-270 (P. Ş. NASTUREL; N. BELDICEANU).

- SEBAG, PAUL: *Une relation inédite sur la prise de Tunis par les Turcs en 1574*, Sopra la desolazione della Goletta e forte di Tunisi de Bartholemo Ruffino, Introduction, texte et traduction annotée 248 p., (Publications de l'Université de Tunis, 5e série, Sources de l'histoire tunisienne, vol. IV), IV (1972), 173 (J. AUBIN).
- SENARCLENS DE GRANCY, R.: bk. KOSTKA, R.
- SIMANSHI, L.: bk. AGACHE, D.
- SOUCEK, SVAT; STOLZ, B.: *Memoirs of a janissary Konstantin Mihalovic*, XXX-256 p.-32 illustrations, Ann Arbor - Michigan, 1975, VIII/1 (1976), 305-306 (N. BELDICEANU).
- SOYSAL, İSMAİL: bk. EREN, MİHİN.
- SPIRIDONAKIS, B. G.: *Empire Ottoman, Inventaire des Mémoires et Documents aux Archives du Ministère des Affaires étrangères*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1973, VIII/1 (1976), 310-311 (M. - T. DENNIS - COMBET).
- STANESCU, E.: bk. CAMPINA, B.
- STOLZ, B.: bk. SOUCEK, SVAT.
- : *Studi preottomani e ottomani. Atti del Convegno di Napoli (24-26 settembre 1974)*, a cura di Aldo Gallotta, VI + 240 p., Naples 1976, IX/1 (1977), 303-305 (J. AUBIN).
- TARDY, LAJOS: *Régi magyar követjárások Keleten*, (Anciennes ambassades hongroises en Orient), 221 p. 12 pl., index, Budapest, Akadémiai Kiado, 1971 (Körösi Csoma Kiskönyvtar, II), VIII/2 (1976), 274-275 (J. AUBIN).
- TEKELİ, İLHAN: bk. İLKİN, SELİM.
- THOBIE, JACQUES: *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman (1895-1914)*, Paris, Publ. de la Sorbonne - Imprimerie Nationale, 1977, 818 p., IX/2-X (1978), 299-301 (P. DUMONT).
- TIETZE, ANDREAS: "Turcologischer Anzeiger (TA 1)", Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 67, 1975, pp. 339-488, VIII/1 (1976), 311-312 (J. - L. BACQUE - GRAMMONT).
- TIETZE, ANDREAS: bk. BAŞGÖZ, İLHAN.
- TOKMAKÇIOĞLU, ERDOĞAN: *Bütün yönleriyle Nasreddin Hoca*, İstanbul, 1971, V (1975), 171-174 (Gh. I. CONSTANTIN).
- : *Türk - Macar Kültür Münasebetleri ııııı altında II. Rakoczi Ferenc ve Macar mültecileri sempozyumu*, İstanbul 1976, XVI + 239 p., IX/2-X (1978), 290-292 (J. AUBIN).
- TÜRKMEN, FİKRET: *Aşık Garip hikâyesi üzerinde mukayeseli bir araştırma*, Atatürk Üniversitesi yayınları n° 357, Ankara, 1974, 1 vol., 307 p., VIII/2 (1976), 256-258 (M. NICOLAS).
- VARLIK, M. Ç.: *Germiyan - oğulları tarihi (1300-1429)*, Atatürk Üniversitesi yayınları n° 288, Ankara, 1974, XV + 190 p. + 15 pl. h.t. + 6 photos + 1 carte, VIII/2 (1976), 263-265 (N. BELDICEANU).
- VASDRAVELLIS, J. K.: *Klephts, Armatoles and Pirates in Macedonia during the Rule of the Turks (1627-1821)*, Salonique, Coll. Bibl. macédonienne, t. 43, 202 + XIV pl. h.t., XI (1979), 288-289 (N. BELDICEANU).
- VEINSTEIN, GILLES: bk. BERINDEI, Mihnea.

- VELLA, ANDREW P.: *An Elizabethan - Ottoman conspiracy*, 168 p. 8 ill. index, Malte 1972 (Royal University of Malta Historical Studies III), VIII/1 (1976), 309-310 (J. AUBIN).
- VYLCEV, VELICKO: *Khitir Pet'ri Nasratdin Khodza Iz istorijata na b'lgarskija naroden anekdot* (Kh. P. et N. Kh. Histoire de l'anecdote populaire bulgare), Sofia, éd. Acad. des Sciences, 1975, 354 p., IX/1 (1977), 290-354 (Gh. I. CONSTANTIN).
- WERNER, ER.: *Die Geburt einer Grossmacht. Die Osmanen (1300-1481), Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, Coll. Forschungen zur Mittelalterlichen Geschichte, t. 13, 1978, 407 p. + 7 cartes, XI (1979), 283 (N. BELDICEANU).
- WERNER, ER.: bk. MARKOV, W.
- WOODS, J. E.: *The Aqqayunlu. Clan, Confederation, Empire. A study in 15th 9th Century Turko - Iranian Politics*, Coll. Studies in Middle Eastern, History, n° 3, Minneapolis - Chicago, 1976, X p. + 6 p. non num. + 248 p. + planches + 12 tabl. + 12 cartes, IX/2-X (1978), 274-275 (N. BELDICEANU).
- YURDAYDIN, HÜSEYİN G.: (yay.), *Nasuhü's-silahi* (Matrakçı), *Beyan-ı menazil-i sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, fac - similé édité avec préface, introduction, notes et index par Hüseyin G. YURDAYDIN, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1. dizi, n° 3, Ankara 1976, IX/2-X (1978), 293-296 (J. - L. BACQUE - GRAMMONT).
- ZIEME, PETER: bk. KARA - PETER, GEORGE.
- ZIJAEVA, M. T.: bk. FAZYLOV, E. I.

III.

KONULAR

ADAKALE

CORDUN, VAL: *Les saints thaumaturges d'Ada Kaleh*, III (1971), 100-116.

ÂLÎ, GELİBOLULU MUSTAFA

TIETZE, ANDREAS: *The poet as critique of society, A 16. Century Ottoman Poem*, IXI (1977), 120-160.

TIETZE, ANDREAS: Postscript to *TURCICA IX-1*, 120 ff.

AHMET AKHAC

Bk. Nasreddin Hoca

ALÎ ŞİR NEVAİ

Bk. Özbekçe.

ALTAY ARAŞTIRMALARI

Bk. Kongreler.

ALTAY İNANIŞLARI

DİYARBEKİRLİ, NEJAT: *Vestiges de croyances altaïques dans l'art seldjoukide*, III (1971), 59-70 — 8 şekil.

ANTROPOLOJİ (Anadolu),

GÖKALP, ALTAN, Böle : "la soeur aînée". *Les filles de l'exil en Anatolie*, VII (1975), 65-72.

ARAP ULUŞÇULUĞU

LANDAU, JACOB M.: *An Arab Anti - Türk Handbill*, 1881, IX/1 (1977), 215-227.

ARAP VE İSLAM BİLGİNLERİ

Bk. **Kongreler.**

ASYA VE AFRIKA ARAŞTIRMALARI

Bk. **Kongreler.**

ATATÜRK - KAYNAKÇA

GÖKMAN, MUZAFFER: *Bibliographies relatives à Atatürk et à ses réformes*, XI (1979), 265-274.

AYANİ SÜLEYMAN

SAMIC, JASNA; POPOVIC, ALEXANDRE: *Süleyman Ayânî de Manastir pöete du XVIe-XVIIe siècle*, XI (1979, 210-216.

AYASOLUK (SELÇUK) MEZAR TAŞLARI

Bk. **Osmanlı Sanatı - Kaynaklar.**

AYDINLANMA

Bk. **Osmanlı İmparatorluğu.**

AZAK

BERINDEI, MIHNEA; VEINSTEIN, GILLES: *La Tana - Azaq de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe-Milieu XVIe siècle)*, VIII/2 (1976), 110-201.

AZARBAYCAN

Bk. **Folklor.**

BABA İLYAS

CAHEN, CLAUDE: *Baba İshak, Baba İlyas, Hadjdji Bektash et quelques autres*, I (1969) 53-64.

BABA İSHAK

Bk. **Baba İlyas.**

BALIKÇILIK

Bk. **Bodrum.**

BARBAROS HAYREDDİN PAŞA

DENY, JEAN; LAROCHE, JANE: *L'expédition du Provence de l'armée de mer du Sultan Süleyman sous le commandement de l'Amiral Hayreddin Pacha, dit Barberousse (1543-1544), (d'après des documents inédits)*, I (1969), 161-211.

BATI ALMANYA

Bk. **Türk İncelemeleri.**

BAYAT

Bk. **Folklor.**

BAYEZİD II.

MELİKOF, IRÈNE: *Bayezid II et Venise (Cinq Lettres imperiales (Name-i Humayun) provenant de l'Archivio du Stato di Venezia)*, I (1969), 123-149.

AHRWEILER, HÉLÈNE: *Une lettre en grec du Sultan Bayezid II (1481-1512)*, I (1969), 150-160.

GÖKBİLGİN, M. TAYYİB: *Un registre de dépenses de Bâyezid II durant la campagne de Lépante de 1499*, V (1975), 90-93 + 2 levha.

BEDEHŞAN ÖZBEKLERİBk. *Özbek.***BEYAN-I MENAZİL-İ SEFER-İ IRAKEYN**Bk. *Matrakçı Nasuh.***BODRUM - BALIKÇILIK**NICOLAS, MICHÈLE: *La pêche à Bodrum*, III (1971), 160-180 + 3 Resim.**BOMBACI, ALESSIO**MELIKOFF, IRÈNE: *In memoriam Alessio Bombaci*, XI (1979), 10-13.**BOSNAVİ SERVİ**POPOVIC, ALEXANDRE: *Le poète Servt Bosnavi a-t-il existé?*, IX/2-X (1978), 30-38.**BULGARİSTAN**Bk. *Türk İncelemeleri.***CEBU HAKAN**BOMBACI, ALESSIO: *Qui était Jebu Xak'an?*, II (1970), 7-24.**CELAL ZADE MUSTAFA ÇELEBİ**KERSLAKE, CELIA J.: *The Selim - nâme of Celâl - zâde Mustafa Çelebi as a historical source*, IX/2-X (1978), 39-51.**CEM SULTAN**BOUARD, RENÉ: *Le Sultan Zizim vu à travers les témoignages de quelques écrivains et artistes italiens de la Renaissance*, XII (1975), 135-156.**CEZAYİR DİLİ**BELGUEDJ, MOHAMMED SALAH: *Les mots turcs dans le parler algérien*, III (1971), 133-142.**ÇAĞATAYCA, ÇAĞATAY HANLIĞI**FAZYLOV, E. I.: *Un texte inédit en Proto - Çağatay*, IV (1972), 43-77.AUBIN, JEAN: *Le khanat de Çağatai et le Khorassan (1334-1380)*, VIII/2 (1976), 16-60.**ÇUKUROVA**DUMONT, PAUL: *La pacificaion du Sud - est anatolien en 1865*, V (1975), 108-130.**DERVİŞ MEHMED PAŞA**KUNT, İBRAHİM METİN: *Derviş Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political - Economic theory and practice*, IX/1 (1977), 197-214.**DİMİTRİ KANTEMİR**CIORANESCO, GEORGES: *La contribution de Démètre Cantemir aux études orientales*, VII (1975), 205-232.**DİPLOMATİK - OSMANLI**ABRAHAMOWICZ, ZGYMUNT: *La Tugra ottomane de l'empereur de Russie*, VIII/1 (1976), 231-245.BAYRAMOĞLU, FUAT: *Firmans enluminés et portant l'autographe impérial*, XI (1979) 14-36 + 7 levha.VELKOV, ASPAROUCH: *Les notes complémentaires dans les documents financiers Ottomans des XVIe-XVIIIe siècles (Etudes diplomatique et paléographique)*, XI (1979), 37-77.**DOBRUCA TATARLARI**Bk. *Folklor.*

DOĞUBİLİM

Bk. Dimitri Kantemir

DOĞUBİLİM - KAYNAKÇA

POPOVIC, ALEXANDRE: *Etude de l'empire ottoman et l'orientalisme dans les pays balkaniques (Essai d'un répertoire bio - bibliographique et analytique de l'orientalisme yougoslave)*, V (1975), 154-159.

DULKADIROĞULLARI

BACQUE - GRAMMONT, JEAN - LOUIS: *Un "fetihname" zu'l-kadiride dans les Archives Ottomanes*, II (1970), 138-150.

EFLAKLAR

BELDICEANU, NICOARA: *Les Valaques de Bosnie à la fin du XVe siècle et leurs institutions*, VII (1975), 122-134.

EL SANATLARI - OSMANLI

MELIKIAN - CHIRVANI, ASSADULLAH SOUREN: *Recherches sur l'école du bronze ottoman au XVIe siècle*, VI (1975), 146-167 + 13 resim.

ERDEBİL

Bk. Tahmasp II.

ETNOGRAFYA - TÜRK/MOGOL

ROUX, JEAN - PAUL: *Quelques objets numineux des Turcs et des Mongols, I. Le bonnet et la ceinture*, VII (1975), 50-64.

ROUX, JEAN - PAUL; MASSE, MARIE - MADELEINE: *Quelques objets numineux des Turcs et des Mongols, 2. Les plumes*, VIII/1 (1976), 28-57.

ROUX, JEAN - PAUL: *Quelques objets numineux des Turcs et des Mongols, III. L'arc et les flèches*, IX/1 (1977), 7-28.

EVLIYA ÇELEBİ

HAARMAN, ULRICH: *Euliya Çelebis Bericht über die Altertümer von Gize*, VIII/1 (1976), 157-230.

FOLKLOR (HALKBİLİM)

BAŞGÖZ, İLHAN: *Earlier References to Kukla and Karagöz*, III (1971), 9-21.

BORATAV, PERTEV NAILİ, Savaş: *Une fête pastorale des Turcs d'Anatolie et d'Azerbaïdjan*, III (1971), 22-30.

CREMERS, WOLFGANG: *Schamanistische Überbleibsel in der heutigen anatolischen Folklore*, III (1971), 49-58.

YÜCE, NURİ: *Eine variante der Tepegöz - Erzählung aus dem Taurus Gebirge vom Keşli - Stamm*, III (1971), 31-39.

VIETZE, HANS - PETER: *Zu einigen alten Hochzeitsbräuchen der Bajad*, III (1971), 153-155.

SULITEANU, GISELA: *Le n'demez, une ancienne coutume de travail collectif chez les Tatars de Dobruđa*, Romenceden çeviren Rodica MIRSESCU, IV (1972), 78-95 + 13 resim.

NICOLAS, MICHÈLE: *Porte - bonheur et devises du chauffeur turc*, V (1975), 40-46.

Ayrıca bk. **Girit Türkleri****FRANSA**Bk. **Türk İncelemeleri**

FRANSIZ DIŞİŞLERİ ARŞİVİBk. *Saint - Priest Koleksiyonu*.**FRANSIZ BASINI**LANNOU, YVES LE: *La fin de l'Empire ottoman vue par la presse française* (1918-1923), IX/2-X (1978), 176-195.**FRANSIZ - TÜRK İLİŞKİLERİ**Bk. *Maraş Sorunu*.**GABRIEL. ALBERT**LAROCHE, JANE: *Albert Gabriel, "le plus turc des Français"*, 2 août 1883 23 déc 1972, IV (1972), 7-14 + 1 resim.**GIRAUT, RENE**BAZIN, LOUIS: *René Giraut et la Turcologie*, I (1969), 242-246.**GİRİT TÜRKLERİ**ÖZBAYRI, KEMAL; ZAKHOS - PAPAZAKHARIOU, EMMANUEL: *Documents de tradition orale des Turcs d'origine crétoise, Documents relatifs à l'Islam crétois*, I, VIII/1 (1976), 70-86.**GÖKTÜRK TARİHİ**SERTKAYA, OSMAN F.: *Some problems of Köktürk History: A note on the adjectival compound Kız Koduz on the Tonyukuk monument*, XI (1979), 180-186.Ayrıca Bk. *Orhun yazıtları*.**GÜNDEŞLİOĞLU**ELÇİN, ŞÜKRÜ: *Gündüşlioğlu, poète populaire turkmène d'Anatolie*, IV (1972), 165-167.**HALK EDEBİYATI**BORATAV, PERTEV NAİLİ: *Le conte et la narration épico - romanesque*, I (1969), 95-122.BORATAV, PERTEV NAİLİ: *La littérature populaire turque contemporaine*, V (1975), 47-67.**HACI BEKTAŞ**Bk. *Baba İlyas*.**HATAYİ - ŞAH İSMAİL**ÖZTELLİ, CAHİT: *Les oeuvres de Hatayi, Türkçeden çeviren Marcel GRISARD*, VI (1975), 7-10.MAMEDOV, AZIZAGA: *Le plus ancien manuscrit du Divan de Shah Ismail Khatayi, Rusçadan çeviren L. MAHIEUX*, VI (1975), 11-23.**HİNT YOLU**Bk. *Osmanlı - Safevi İlişkileri***HİNDİSTAN - TÜRK YERLEŞMESİ**AHMAD, AZİZ: *The Early Turkish Nucleus in India*, IX/1 (1977), 99-109.**HORASAN**Bk. *Çağatay Hanlığı, Hüseyin Baykara*.**HÜSEYİN BAYKARA**NOKRI, MUHAMMED: *Un farman de Sultan Husayn Bâygara recommandant la protection d'une ambassade ottomane en Khorasan en 879/1474*, V (1975), 68-79.
protection d'une ambassade ottomane en Khorassan en 879/1474, (V 1975), 68-79.

IRK BİTİK (FAL KİTABI)

HAMILTON, JAMES: *Le colophon de l'ırq bitig*, VII (1975), 7-19 + 1 levha.

İNEBAHTI (LEPANT) SEFERİ

Bk. Bayezid II.

İNGİLTERE

Bk. Türk İncelemeleri.

İSKENDER PAŞA

KISSLING, HANS - JOACHIM: *Quelques problèmes concernant İskender Paşa, vizir de Bayezid II*, II (1970), 130-137.

İŞÇİ SINIFI - OSMANLI

DUMONT, PAUL: *A propos de la "Classe Ouvrière" ottomane à la veille de la Révolution Jeune - Turquie*, IX/1 (1977), 229-251.

İSRAİL

Bk. Türk İncelemeleri

İSTANBUL GÜMRÜĞÜ

MANTRAN, ROBERT: *Droits d'entrée sur les navires à Istanbul au milieu du XVIIe siècle*, V (1975), 94-107.

İSTANKÖY MÜSLÜMANLARI

NICOLAS, MICHÈLE: *Une communauté musulmane de Grèce (Rhodes et Kos)*, VIII/1 (1976), 58-69 + 5 resim.

İTALYAN YURTSEVERLERİ

Bk. Osmanlı Reformları.

JAPONYA

Bk. Türk İncelemeleri.

JÖN TÜRK DEVRİMİ

Bk. İşçi Sınıfı - Osmanlı.

KAFKASYA - TÜRK YERLEŞMESİ

HOUSSEINOV, RAUF: *Superpositions ethniques en Transcaucasie aux XIe et XIIe siècles*, II (1970), 71-80.

KALEŞİ, HASAN

POPOVIC, ALEXANDRE: *Hasan Kaleşi* (1922-1976), IX/2-X (1978), 7-8.

KALGAY

MATUZ, JOSEPH: *Qalga*, II (1970), 101-129.

KARAGÖZ

Bk. Folklor.

KARAGÖZ - YUNAN TİYATROSU

ZAKHOS - PAPAZAHARIOU, EMMANUEL: *Les origines et survivances ottomanes au sein du théâtre d'ombres grec*, V (1975), 32-39 + 28 levha.

KARAHANLILAR

HASHIM, S. O. (SE): *Les titres exacts d'un khan de la Transoxiane*, VIII/2 (1976), 9-15.

KARAUNASLAR

AUBIN, JEAN: *L'Ethnogénèse des Qaraunas*, I (1969), 65-94.

KARTAL - TÜRK ONOMASTİĞİNDE

BAZIN, LOUIS: *Les noms turcs de l'"aigle"*, III (1971), 128-132.

KÂTİP ÇELEBİ

GÖKBİLGİN, M. TAYYİB: *Kâtip Çelebi, interprète et rénovateur des traditions religieuses au XVIIe siècle*, III (1971), 71-79.

KAYNAKÇA (BİBLİYOGRAFYA)

Bk. *Türk İncelemeleri*.

KEŞLİ OYMAGI

Bk. *Folklor*.

KIRGIZLAR, KIRGIZCA

CONSTANTIN, GH. I.: *The first mention of the Yenesei old - Kirghiz inscriptions: The diary of the Rumanian traveller to China Nicolaie Miclesu (Spathary)-1675*, II (1970), 151-158.

TRETIKOFF, ANDRÉE: *Recherche quantitative sur l'harmonie vocalique application au Kirgiz*, V (1975), 19-31.

DOR, RÉMY: *Orature du Nord - Est afghan, I. Les Kirgiz du Pamir*, VIII/1 (1976), 87-116.

KIRIM TATARLARI

Bk. *Nasreddin Hoca*.

KIZILBAŞ

MELIKOFF, IRÈNE: *Le problème Kızılbaş*, VI (1975), 46-67 + 5 resim.

SAVORY, ROGER M.: *The Qızılbaş, education and the arts*, VI (1975), 168-176.

KONGRELER

MELIKOFF, IRÈNE: *La XIIIe conférence internationale des études altaïques (P. I. A. C.)*, II (1970), 178-180.

MELIKOFF, IRÈNE: *Première réunion du Comité Internationale d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes*, Brousse (Turquie), 19-23 Septembre 1972, IV (1972), 168-169.

MANTRAN, ROBERT: *VIIIe Congrès de l'Union Européenne des Arabisants et Islamisants*, IX/1 (1976), 271.

BACQUE - GRAMMONT, JEAN - LOUIS: *30e Congrès International des Sciences Humaines en Asie et en Afrique du Nord*, IX/1 (1977), 264.

FLEMING, BARBARA: *C. E. P. O. Comité d'Etudes Pré - Ottomanes et Ottomanes, 2. Internationale Arbeitstagung für vorosmanische und Osmanische Studien Hamburg vom 5. bis 10. September 1976*, IX/1 (1977), 265-270.

TRYJARSKI, EDWARD: *Conférence des Turcologues de l'U. R. S. S. (Alma - Ata 27-29 September 1976)*, IX/1 (1977), 272-275.

KUKLA

Bk. *Folklor*.

KUMAN BİLMECELERİ

DRIMBA, VLADIMIR: *Miscellanea Cumanica (VIII), De nouveau sur quelques devinettes comanes*, XI (1979), 190-201.

MARAŞ SORUNU

BOUDIERE, GEORGES: *Notes sur la campagne de Syrie - Cilicie. L'affaire de Maraş (Janvier - Février 1920)*, IX/2-X (1978), 155-175.

MATRAKÇI NASUH

YURDAYDIN, HÜSEYİN G.: *An Ottoman Historien of the XVIth century: Nasuh al-Matraki and his Beyan-ı Menazil'i Sefer-i Irakayn and its importance for some Iraqi cities* VII (1975), 179-187.

MISIR (CİZE) PİRAMİTLERİ

Bk. Evliya Çelebi.

MOĞOL, MOĞOLCA

HAMAYON, ROBERTE: *Pourquoi un mongol doit-il être nommé?*, III (1971), 143-152.
 SUXBAATAR, C.: *Sur quelques particularités des suffixes casuels en Mongol contemporain*, III (1971), 156-159.

Ayrıca Bk. Moğolca - Türkçe; Etnografya.

MUHAMMED İBN KEYSCHIRVANI, Y. Z.: *Muhammed İbn - Keys et son glossaire turc*, II (1970), 81-100.**MUSLİHİDDİN - SELİM İ.İN HOCASI**

Bk. Timar Düzeni.

NASREDDİN HOCACONSTANTIN, Gh. I.: *Akhmet Akhaj, der Doppelgänger des Odschas Nasreddin bei den Krim - Tataren*, III (1971), 80-99.**NEDKOV, BORIS**TODOROV, NIKOLAJ: *Boris Nedkov*, VIII/2 (1976), 7-8.**NİS SEFERİ**

Bk. Barbaros Hayreddin Paşa.

NOGAY HANLIĞIBENNIGSEN, ALEXANDRE; LEMERCIER - QUELQUEJAY, C.: *La grande Horde Nogay et le problème de communications entre l'Empire ottoman et l'Asie Centrale en 1552-1566*, VIII/2 (1976), 203-236.**OGUZLAR**

HUSSEINOV, RAUF: *Les sources syriaques sur les croyances et les mœurs des Oghuz du VIIe au XIIe siècle*, Rusçadan çeviren LAURE MELİKOFF - SAYAR, VIII/1 (1976), 21-27.

ORHUN YAZITLARIHAZAI, G.: *Sur un passage de l'inscription de Tonyuquq*, II (1970), 25-31.MATUZ, JOSEPH: *Trois fragments inconnus de l'Orkhon "In memoriam René Giraut et Lumir Jisl"*, IV (1972), 15-24 + 7 şekil.**OSMAN İBN ABDURRAHMAN**SAUVAN, YVETTE; VAJDA, GEORGES; BERTHIER, ANNIE: *Une note autobiographique d'un fonctionnaire ottoman natif de Hongrie*, XI (1979), 217-218.**OSMANLI DONANMASI**SOUCEK, SVAT: *Certain Types of Ships in Ottoman Turkish Terminology*, VII (1975), 233-249.

Ayrıca bk. Selim III.

OSMANLI HANEDANIEBIED, R. Y.; YOUNG M. J. L.: *A nineteenth - century arabic survey of the Ottoman Dynasty*, VIII/1 (1976), 246-271.**OSMANLI İMPARATORLUGU - AYDINLANMA**TUNCCEL, BEDRETTİN: *L'activité turcologique à l'Université de Strasbourg: L'influence des "Lumières" sur l'Empire Ottoman, Conférence de M. Bedreddin TUNCCEL, doctor honoris causa de l'Université de Strasbourg, Professeur de Langue et de Littérature Françaises à la Faculté des Lettres d'Ankara, prononcée à la Faculté des Lettres de Strasbourg, le 25 novembre 1969*, II (1970), 165-177.

OSMANLI İMPARATORLUGU - KIRSAL KESİM

FAROKHI, SURAIYA: *Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century*, I, IX/1 (1977), 161-195; II, XI (1979), 103-153.

OSMANLI İMPARATORLUĞU - KURUMLAR

GÖKBİLGİN, M. TAYYİB: *L'activité turcologique à Strasbourg: Une conférence du Professeur TAYYİB GÖKBİLGİN: Un aperçu général sur l'histoire des institutions de l'Empire Ottoman*, I (1969), 247-260.

OSMANLI İMPARATORLUGU - MALİYE

Bk. Bayezid II.; **Diplomatik**.

OSMANLI İMPARATORLUGU'NUN SONU

Bk. **Fransız Basını**.

OSMANLI - FRANSIZ İLİŞKİLERİ

SKILLITER, SUSAN A.: *Catharine de 'Medici's Turkish ladies - in - waiting; a dilemma in Franco - Ottoman diplomatic relations*, VII (1975), 188-204.

OSMANLI - NOGAY İLİŞKİLERİ

Bk. **Nogay Hanlığı**.

OSMANLI ÖNCESİ VE OSMANLI ARAŞTIRMALARI

Bk. **Kongreler**.

OSMANLI REFORMLARI VE İTALYAN YURTSEVERLERİ

LEONE, ENRICO DE: *L'apport des patriotes italiens dans la formation de la Turquie Moderne*, İtalyancadan çeviren MARIE-JOSÉ MINASSIAN, III (1971), 181-192.

OSMANLI - SAFEVİ (İRAN) İLİŞKİLERİ

BACQUE - GRAMMONT, JEAN - LOUIS: *Etudes turco - safavides, I. Notes sur le blocus du commerce iranien par Selim Ier*, VI (1975), 68-88.

BACQUE - GRAMMONT, JEAN LOUIS, *Notes sur une saisie de soies d'Iran en 1518*, VIII/2 (1976), 237-253.

KISSLING, HANS - JOACHIM: *Şah İsmail Ier, la nouvelle route des Indes et les Ottomans*, VI (1975), 89-102.

NIEWÖHNER - EBERHARD, ELKE: *Machtpolitische Aspekte des Osmanisch-Safawidischen Kampfes um Bagdad im 16/17. Jahrhundert*, VI (1975), 103-127.

KÜTÜKOĞLU, BEKİR: *Les relations entre l'Empire ottoman et l'Iran dans la seconde moitié du XVIe siècle*, Türkçeden çeviren Marcel GRISARD, VI (1975), 128-145.

OSMANLI SANATI - KAYNAKLAR

MELIKIAN - CHIRVANI, ASADULLAH SOUREN: *Recherches sur les sources de l'art ottoman, les stèles funéraires d'Ayasoluk, I*, IV (1972), 103-133 + 12 resim; II, VII (1975), 105-121. + 19 resim.

MELIKIAN - CHIRVANI, ASADULLAH SOUREN: *Les stèles funéraires d'Ayasoluk III, Deux collones funéraires de l'an 1439*, VIII/2 (1976), 83-90 + 10 resim.

OSMANLI - VENEDİK İLİŞKİLERİ

LESURE, MICHEL: *Notes et documents sur les relations Vénète - Ottomanes*, 1570-1573, I, IV (1972), 134-164; II, VIII/1 (1976), 117-156 + 2 resim.

VILLAIN - GANDOSSI, CHRISTIANE: *Les dépêches chiffrées de Vettore Bragadin, baile de Constantinople (12 juillet 1564-15 juin 1566)*, IX/2-X (1978), 52-106 + 2 levha.

Ayrıca bk. **Bayezid II.**

OSMANLICA - RUMCA

THEODORIDIS, DIMITRI: *Aus dem griechischen Lehngut im Osmanischen, I, VII* (1975), 32-49.

ÖNSÖZ

COMITE DE REDACTION (Le): *Avant - propos, I* (1969), 7-8.

MELIKOFF, IRÈNE: *Avant - propos, III* (1971), 7.

ÖZBEK, ÖZBEKÇE, ÖZBEK HANLIGI

UMAROV, E. A.: *Variantes lexicales des parties constituantes de la phrase en Uzbek d'après le Khazojin-ul-Maonij d'Alişer Navoi, V* (1975), çeviren MARIE-JOSÉ MINASSIAN, V (1975), 7-13.

HAIDER, MANSURA: *Agrarian System in the Uzbek Khanates of Central Asia, XVI-XVII Centuries, VII* (1975), 157-178.

DOR, RÉMY: *Orature du Nord - Est afghan II, Les Özbek du Badakhchan, IX/1* (1977), 30-97.

UMAROV, ERGAS: *A propos de l'expression Toş boylamoq, Rusçadan çeviren PENT NURMEKUND, XI* (1979), 202-204.

PAMİR KIRGIZLARI

Bk. Kırız.

PİRİNÇ - OSMANLI İMPARATORLUGU'NDA

BELDICEANU, NICOARA; BELDICEANU - STEINHERR, IRÈNE: *Rizi-culture dans l'Empire Ottoman, (XIVe-XVe siècle), IX/2-X* (1978), 9-28.

RODOS MÜSLÜMANLARI

Bk. İstanköy Müslümanları.

SAFEVİ DEVLETİ VE TÜRK OYMAKLARI

EFENDİEV, OKTAJ: *Le rôle des tribus de langue turque dans la création de l'Etat safavide, Rusçadan çeviren L. MAHIEUX, VI* (1975), 24-33.

SAINT - PRIEST KOLEKSİYONU

DENIS - COMBET, MARIE THÉRÈSE: *La collection Saint - Priest au Ministère des Affaires Etrangères, VII* (1975), 250-263.

SAFEVİLER

Bk. Tahmasp II.; Ayrıca bk. Osmanlı - Safevi ilişkileri.

SELÇUKLU SANATI

Bk. Altay İnanışları.

SELİM I. (YAVUZ)

BELDICEANU - STEINHERR: IRÈNE: *Le règne de Selim Ier: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire Ottoman, VI* (1975), 34-48.

Ayrıca bk. Osmanlı - Safevi ilişkileri, Selimname.

SELİM III.

SHAW, STANFORD J.: *Selim III and the Ottoman Navy, I* (1969), 212-241.

SELİMNAME

Bk. Celalzade Mustafa Çelebi.

ŞAH İSMAİL

Bk. Hatayî; Osmanlı - Safevi ilişkileri; Safavi devleti.

ŞEYH MEKNUN ZAVİYESİ

CARCARADEC, M. DE: *Un monument inédit à Tokat: Şeyh Mekkun Zaviyesi, IX/1* (1977), 111-119.

SOVYET TÜRKÖLOGLARI

Bk. Kongreler.

SÜRYANİ KAYNAKLARI

Bk. Oğuzlar.

ŞAMANLIK - ANADOLU FOLKLORUNDA

Bk. Folklor.

TAHMASP IIFRAGNER, BERT: *Ardabil zwischen Sultan und Schah. Zehn Urkunden Schah Tahmasps II*, VI (1975), 177-225 + 10 levha.**TAVŞAN - TÜRK ONOMASTİĞİNDE**ROUX, JEAN - PAUL: *Le Lièvre dans la tradition turque*, III (1971), 40-48.**TEPEGÖZ**

Bk. Folklor.

TİMAR DÜZENİBELDICEANU, NICOARA: *A propos d'un registre de cadastre de 1455 (bükrüme, günlük, lagator)*, VIII/1 (1976), 272-278.BELDICEANU STEINHERR, IRÈNE; BRINDEI, MIHNEA; VEINSTEIN, GILLES: *Attribution de timar dans la province de Trébizonde (fin du XVIe siècle)*, VIII/1 (1976), 279-290; II, IX/2-X (1978), 107-154.BELDICEANU, NICOARA: *Le timar de Muslih ed-din, précepteur de Selim Şah*, VIII/2 (1976), 91-110.BELDICEANU - STEINHERR, IRÈNE: *Loi sur la transmission du timar (1536)*, XI (1979), 78-102.**TİMURLULAR**HAIDER, MANSURA: *The sovereign in the Timurid State (XIV th-XV th Centuries)*, VIII/2 (1976), 61-82.**TOKAT**

Bk. Şeyh Meknun Zaviyesi.

TONYUKUK

Bk. Orhun Yazıtları.

TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ

Bk. Dulkadiroğulları.

TOUEN - HOUANG

Bk. Türk Dili - Türk Yazısı.

TRABZON LİVASI

Bk. Timar Düzeni.

TUGRA

Bk. Diplomatik.

TURAN, OSMANMELIKOFF, IRENE, *In memoriam Osman Turan*, XI (1979), 7-9.**TÜRK DİLİ - TÜRK YAZISI**HAMILTON, JAMES; BAZIN, LOUIS: *Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen - Houang, British Museum Or. 8212 (78) et (79)*, IV (1972), 25-42 + 2 levha.

HANSER, OSKAR: *Türkische Nebensätze in der Form direkter Rede*, VII (1975), 20-31.
 HAMILTON, JAMES; BAZIN, LOUIS: *Remarques sur l'expression Kız Koduz en turc ancien*, XI (1979), 187-189.

STEBLEVA, I. V.: *De quelques particularités du vers turc*, Rusçadan çeviren MARIE-JOSÉ MINASSIAN, III (1971), 117-127.

TÜRK İNCELEMELERİ - FRANSA

BAZIN, LOUIS: *Les activités turcologiques en France*, II (1970), 159-164.

TÜRK İNCELEMELERİ KAYNAKÇASI - BATI ALMANYA

FLEMMING, BARBARA: *Neuere Wissenschaftliche Arbeiten und Forschungsvorhaben zur Sprache, Geschichte und Kultur der vorosmanischen und osmanischen Türkei in der Bundesrepublik Deutschland seit 1968*, V (1975), 131-147.

BULGARİSTAN

CVETKOVA, BISTRA: *Bibliographie des travaux turcologiques en Bulgarie*, XI (1979), 219-264.

FRANSA

BACQUE - GRAMMONT, JEAN - LOUIS: *Bibliographie de travaux turcologiques français*, VII (1975), 262-303.

GÜRCİSTAN

SVANISZE, MIHAIL H.: *Point des Etudes sur l'histoire de la Turquie et de la Géorgie*, Rusçadan çeviren LAURE MELIKOFF-SAYAR, IX/2-X (1978), 236-246.

İNGİLTERE

SKILLITER, SUSAN A.: *List of works towards a Bibliographie of current British Turcological Studies*, IX/1 (1977) 252-263.

İSRAİL

LANDAU, JACOB M.: *Bibliographie de travaux turcologiques parus en Israel*, IX/2-X (1978), 196-219.

JAPONYA

HAMADA, MASAMI: *Bibliographie de travaux turcologiques japonais*, IX/2-X (1978), 220-235.

TÜRK İNCELEMELERİ MERKEZLERİ - İNGİLTERE

SKILLITER, SUSAN A.: *British centres of Turkish Studies*, V (1975), 148-153.

TÜRK - MOĞOL

Bk. Etnografya.

TÜRK ONOMASTİĞİ

Bk. Kartal, Tavşan.

TÜRK OYMAKLARI

Bk. Safevi Deveti.

TÜRKÇE - MOĞOLCA

BAZIN, LOUIS: *Formules propitiatoires et genres oraux traditionnels: Etude d'une famille de mots turco - mongole*, I (1969), 9-25.

TÜRKÇE SÖZCÜKLER

Bk. Cezayir Dili.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ

DRIMBA, VLADIMIR: *Le style indirect libre en turc de Turquie*, VIII/1 (1976), 7-20.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ - SOSYAL DEĞİŞME

DUMONT, PAUL: *Facteurs et agents du changement social dans les campagnes turques de l'entre - deux guerres*, XI (1979), 154-179.

UYGUR, UYGURCA,

HAMILTON, JAMES: *Un acte ouïgour de vente de terrain provenant de Yar - Khoto*, I (1969), 26-52.

GEISSLER, F.; ZIEME, P.: *Uigurische pancatantra - fragmente*, II (1970), 32-70.

VETTORE BRAGADIN - VENEDİK BALLYOSU

Bk. *Osmanlı - Venedik İlişkileri*.

VOLGA BULGAR YAZITLARI

RONA - TAS, A.: *Towards a new edition of the Volga Bulgarian inscriptions*, V (1975), 14-18.

YENİSEY YAZITLARI

Bk. *Kırğız*.

YUGOSLAVYA

Bk. *Doğubilim*.

YUNUS EMRE - RİSALETÜ'N-NUSHİYYE

DUCHEMIN, ANDRÉ: *Un grand mystique turc Yunus Emre, 1248 1320, Petit livre de Conseil*, VII (1975), 73-104 + 1 levha.

FUAT SEZGIN, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, cilt 8: Lexikographie Bis ca. 430 H., E. J. Brill, Leiden 1982, 389 + XIII sayfa, 204 guilder.

Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı yayınının leksikografiyi yani sözlük yapma faaliyetini konu alan sekizinci cildi çıkmış bulunuyor. Fuat Sezgin'in bu ciltler dizisi, konuları ve bilim alanlarını veya dallarını sadece Hicri 430 tarihi civarına kadar getirdiği için, burada sözlük yapma faaliyeti sahasına sadece Arapça girmektedir. Daha sonraları ise İslâm Dünyasında başka dillerin sözlükleri alanında da önemli bazı çalışmalar yapılmıştır.

Cilt, bir İçindekiler cetveli bir Önsözden sonra 21 sayfalık bir Giriş bölümü ile başlamaktadır. Bu bölüm üç kısımdan oluşuyor. Birincisi konuya ilişkin incelemelerin tarihçesini, ikincisi Arapça leksikografinin başlangıç ve gelişiminin kuşbakışı biçimde kısaca ele alınışını, üçüncü kısım ise konunun kaynaklarını içermektedir. Cildin ikinci bölümünde lûgat çalışmaları ve bu münasebetle zamanın edipleri ve dil bilgisi sağlam bedeviler söz konusu edilmekte, böyle kişilere ilişkin olarak derlenmiş en eski şahıs isimleri teker teker zikredilmektedir. Bu bölüm (s. 21-50) bu faaliyetin en eski başlangıç belirtilerini ve burada ele alınan kişiler bu faaliyetin ilk başlayışını temsil etmektedirler; bunlar genellikle Kur'anın iyi anlaşılması için ihtiyaç duyulan yorumları ve sözcük açıklamalarını yapan kimselerdir. Mamafih, bunlar içinde sekizinci asrın ikinci yarısından yani Abbâsiler zamanından öncelerinde yaşamış olanlar hakkındaki bilgiler genellikle dolaylı ve misallerin birçoğunda oldukça müphemdir. Esasen de bölüm bu gibi kimseleri konu almaktadır. Ayrıca, kaynaklarda da bunlara ilişkin olarak yapılan atıflar nadirdir. Fuat Sezgin bu gibi erken misaller hakkındaki haberleri azamî ölçüde değerlendirmek eğilimini göstermektedir.

Üçüncü bölüm Irak lûgatçileri adını taşımakta ve (A) Basra (s. 50-114), (B), Kûfe (s. 115-158), ve (C) Bağdat ve başka yöreler (s. 159-187) kısımlarını ihtiva etmektedir. Cildin dördüncü bölümünde İran'daki lûgatçiler ele alınmaktadır. (s. 188-239). Bundan sonra da ciltte kısa dört ilâve bölüm yer almaktadır. Bunların ilki olan beşinci bölümde (s. 240-248) Mısır bölgesi, altıncı bölümde (s. 249-256) Kuzey Afrika ve İspanya bölgeleri, ve yedinci bölümde (s. 257-262) müellifleri tesbit edilemeyen yazılar ele alınmaktadır. Bundan sonraki onbeş sayfalık bir zeyil kısmında bazı ek notlar sunulmuştur. Cildin sonunda bir bibliyografya (s. 281-295), yazma katalogları ve yazma kitaplıkları listesi (s. 296-312), temel kaynak müellifleri dizini (s. 315-341), kitap adları dizini (s. 342-378), modern yazar ve yayıncılar dizini (s. 379-385), ve anonim yazmalar hakkında özel ayrıntı bilgileri (s. 386-389) bulunmaktadır.

Fuat Sezgin Arap dili ve edebiyatında derin bilgi ve vukuf sahibi bir kişidir. Bu itibarla bu cilt tamamen onun uzmanlık alanına giren bir cilttir ve bu cilt içeriğine ilişkin olarak tam yetki ile fikir yürüteceğinden şüphe edilmemesi gerekir. Kitabının bu cildinin daha öncekiler gibi, araştırmacılara çok yararlı olacağı da söz götürmez.

Ebü Nasr İsmâil el-Cevherî el-Fârâbî Arapça sözlük yazma işinde, öteden beri, yeni bir aşama yaratmış bir kişi olarak kabul edilmektedir. Ölüm tarihi onbirinci asrın hemen başlarına rastlar. Sihâh adlı ünlü lûgat kitabının, Latince çevirisi ile birlikte, Everardus Scheidius tarafından 1774'te yayınlanmış kısmî edisyonunda Cevherî'nin adının sonunda "et-Türki" lakabı bulunuyor. Orta Asya'nın göbeğinden yetişmiş olan bu ünlü lûgatçinin Türk olması esasen çok tabiidir. Kendinden bir kuşak öncesine ait olan dilci ve gramerci Ebû İbrahim İshak el-Fârâbî el-Lugavî de aynı soydandı. Cevherî'nin hem yakın akrabası ve hem de hocasıydı.

(Bkz., Sezgin, s. 197-199, 215-224). Arap dili lûgatini yazma geleneğinde en önemli aşamanın Orta Asyalı bir Türk tarafından onbirinci yüzyıl başlarında hemen önce oluşturulmuş olması ve bundan sadece üç çeyrek asır gibi kısa bir süre sonra bir başka Orta Asyalı Türkün ölümsüz bir şâheser olarak ilk Türk dili lûgatini yazmış olması sırf rastlantıya bağlanamayacak, sadece tesadüfle açıklanamayacak kadar önemli birer olaydır.

Fuat Sezgin, Cevheri'nin "et-Türki" lakasından söz etmiyor. Konuyu özel olarak incelemiş değilim. Fakat notlarıma göre bu unvan söz konusu yayında kesinlikle mevcuttur ve oraya da şüphesiz ki yazmalardan gelmiştir. Fuat Sezgin bunu görmemiş olabilir. Fakat bu konudaki bilgileri coğrafi sınıflamaya tâbi tutarken, İran'ın ötesinde hiç değilse bir Orta Asya'nın, bir Türkistan'ın bulunduğunu ve bu bölgenin İslâm Dünyası tefekkür tarihinde kalburüstü önem taşıyan bir bölge olduğunu dikkate almayı kanımca bu cilt için küçümsemeyecek bir noksan teşkil etmektedir. Hiçbir eser kusurdan münezzehtir. Fakat Fuat Sezgin'in kaleminden çıkan İslâm tefekkürü tarihiyle ilgili bir eserde böyle bir noksanın bulunmaması gerekirdi.

Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums*'unun daha önceki bazı ciltlerinde de buna benzer durumlara daha önceki tanıtma yazılarımda işaret etmiş bulunuyorum. Türklerin İslâm tefekkür tarihinde çok önemli payı, katkıları olduğu açık bir gerçektir. Bazı çevreler bunu görmezden gelmek, bunu küçümsemek eğilimini gösteregelmişlerdir. Fakat böyle bir eğilim objektif bilimsel zihniyete tamamen ters düşmektedir. Fuat Sezgin'in bu gibi eğilimlere iltifat göstermemesi tabiidir.

Ord. Prof. Dr. AYDIN SAYILI

K İ T A P L A R D A N H A B E R

GOLDZİHER IGNAZ: *Introduction to Islamic Theology and Law*. New Jersey, Princeton, Princeton University Press, 1981. XV + 302 s.

A IV 5722

1850-1921 yılları arasında yaşamış, zamanının önde gelen İslâm bilginlerinden biri olan ünlü Macar tarihçisi Ignaz Goldziher'in bu eseri, onun, başlangıçta, 1906 yılında, Amerika'da vermeyi tasarlamış olduğu altı konferanstan oluşmaktadır.

Tanınmış tarihçi Bernard Lewis, kitaba yazdığı önsözde, eseri oluşturan konferansları, yazıldıkları dönemin bir ürünü olarak değerlendirmektedir. Lewis, Goldziher'in, Theodor Nöldeke ve Christian Snouck Hurgronje ile birlikte, o dönemin büyük İslâm bilginlerinden biri olduğunu vurgulamakta; ancak çoğunlukla ayrıntılara değgin konularda, Goldziher'in zamanından bugüne değin bulunmuş olan yeni kanıtların ve sonraki araştırmaların ışığı altında düzeltmeler yapılması gerektiğini; bununla birlikte, bunların anlatım biçimlerinden pek öteye geçmediğini belirtiyor. Bundan başka, Lewis, günümüzde Batı'lı yazarların İslâm ya da Asya ve Afrika ile ilgili başka konularda yaptıklarının tersine, Goldziher ve çağdaşlarının, Müslüman okuyucuları düşünmelerine gerek olmadığını belirtiyor.

Gene önsözde belirtildiği gibi, Ignaz Goldziher, 16 Mayıs 1906'da *Günce'sine*, "Amerika'dan Din Tarihi Konferansları Derneği için sekiz üniversitede, İslâm tarihi konusunda altı konferanstan oluşan bir dizi konferans vermek için bir çağrı" aldığından sözeder. Bir yılı biraz aşkın bir sürede tamamlanmalarına karşın, bu konferanslar, yazara "bölük bölük" gönderilen İngilizce çevirilerin, "çok kötü" olması ve kendisinin "ciddi olarak hastalanması" nedeniyle gerçekleştirilememiştir. Eser 1910 yılında, Almanca, *Vorlesungen über den Islam* adıyla yayımlandı. Daha sonra, 1911'de Rusça, 1912'de Macarca, 1920'de Fransızca, 1946'da Arapça ve 1951'de İbranice çevirileri yayımlandı. 1917'de Yale Üniversitesi Basımevi'nce yayımlanan (olasılıkla, yazarın sözünü ettiği) İngilizce çeviri, yazarın isteğiyle yayımcı tarafından geri alındı. Uzun bir aradan sonra ilk kez, bilimsel ve doğru bir İngilizce ile, 1979'da Princeton Üniversitesi Yayınevi tarafından yayımlandı.

Lewis, imparatorluk ve *misyon* çağında yetişmiş olmasına karşın Goldziher'in eserlerinde bu iki öğenin hiçbirine rastlanmadığını, tersine, İslâm'ı, onu dışarıdan ya da içeriden çarpıtmak yahut yıkmak isteyenlere karşı savunduğunu ve kendi kutsal kitaplarının ve inançlarının kutsal niteliğini korurken, Müslümanlara karşı sert eleştiriler yönelten tek-yanlı Hristiyan akılcılığına karşı çıktığını belirtiyor; bu davranışta Goldziher'in Yahudi köken ve öğreniminin etkisi olduğunu öne sürüyor.

Lewis, kitabı, "kavrayış, yapı ve serim bakımından bir başyapıt" olarak niteliyor ve Goldziher'in konferanslarının, daha sonra, bazıları büyük değer taşıyan İslâmiyet'le ilgili birçok eserin yayımlanmasına karşın eşsiz olduklarını belirtiyor.

Hemen hemen tümüyle birincil kaynaklara dayanan konferanslar, İslâm dininin ve İslâm kültürünün belli başlı yönlerini ele almaktadır: Muhammed ve Kur'an; kutsal İslâm yasası (mecelle); İslâm teolojisinin ilkeleri; çilecilik ve sufilik; İslâm mezhepleri ve modern çağlardaki gelişimler.

Yeni araştırmaların ışığı altında, yazarın bazı görüşlerini açıklığa kavuşturmak ya da düzeltmek için kitaba ayrıca notlar eklenmiştir.

Kitabın içindekiler şunlardır: Giriş (VII-XV).- Çevirenin Notu (XV).- I. Muhammed ve İslâmiyet (1).- II-Yasanın Gelişimi (31).- III-Dogmatik Teolojinin Gelişimi (67).- IV. Çilecilik ve Sufilik (116).- V-Mezhepler (167).- VI. Daha Sonraki Gelişmeler (230).-Bibliyografya (269).- Dizin (297).

Tezkirat-u'-ş-Şu'ara', Cihangir Han (ed. 'Abd ül Gani Mirzoyef). Karçi, Institute of Central and West Asian Studies, 1976.

A. IV 4035

Bu kitap, Pakistan'daki Orta ve Batı Asya Araştırmaları Kurumu'na yayımlanmıştır. 1971 yılında kurulmuş olan Kurum'un amacı, Pakistan halkı ile Orta ve Batı Asya halkları arasında ikibin yıldan bu yana süregelen yakın kültürel ve etnik bağlarla ticaret, kültür, dil ve inanç bağlarını gözönünde bulundurarak, Orta ve Batı Asya ile ilgili tarih, felsefe, edebiyat, güzel sanatlar, arkeoloji, kültür, toplumsal ve ekonomik kurumlara ilgili araştırmaları düzenlemek ve geliştirmektir. Kurum'un yayınları arasında, özgün metinler, çeviriler ve monografiler yer almaktadır. Bu kitap, Farsça metinler dizisinde yayımlanmıştır.

Moğol İmparatoru Cihangir Han'ın yaklaşık 1001-2 (1593-94) tarihinde tahta çıkmadan önce derlediği bu eserini, 'Abd ül Gani Mirzoyef yayıma hazırlamış olup, kitapta Sayyed Hosameddin Raşidi' nin bir önsüzü yer almaktadır.

Hâtürât-ı Mutribî, Samarkandî, (ed. 'Abd ül Gani Mirzoyef). Karaçi, Institute of Central and West Asian Studies, 1977.

A IV 4036

Orta ve Batı Asya Araştırmaları Kurumu'nun Farsça metinler dizisinde yer alan bu eser, Dr. Mahmud ül Hasan Siddik'in bir giriş yazısıyla, Sayyed Hosamuddin Raşidi'nin önsüzünü kapsamaktadır. Eserin girişinde, M. H. Siddik, Mutribî al-Asam al-Samarkandî'nin, *Târik-i Cahângîrî* adlı eserinin, bir süre, 16 ve 17. yüzyıllarda yazılmış sayısız *Tazkirâ*'lardan yalnızca biri olarak bilindiğini, (yanlış olarak *Târik-i Cahângîrî* olarak adlandırılan) bu *Tazkirâ*'nın bilinen tek nüshasının, Hindistan Ofis Kitaphî'nda bulunduğunu, eserden, Ethe'nin Katalog'unda (ii, No. 3023) kısaca söz edildiğini, C. A. Storey'nin, *Persian Literature* (C. 1. Böl. 2, s. 814, No. 1118)'da, Ethe'nin yanlışlığını yinelediğini belirtmekte; daha sonra Rus Akademisyeni Prof. Abdül Gani Mirzoyef'in eserin başlığını, doğru olarak, Mutribî'nin kendisinin (s. 3, 193, 223'te) belirttiği gibi, *Nusha-yi Zêba-yi Cahângîr* olarak okumakla kalmayıp, gerek yukarıda adigeçen eserin, gerekse, Mutribî'nin, *Tazkirat-ûş-şu'ara'* adlı eserinin bazı yönlerine ışık tuttuğunu belirtmektedir.

Prof. Mirzoyef, *Nusha-i Zêba*'nın, üç ayrı konuyu kapsadığını, bu nedenle de üç ayrı eserden oluştuğunu öne sürmektedir: ana bölümü oluşturan *Tazkirâ*, Moğol imparatoru Cihangir Han'a sunulmak üzere yazılmış, esere, Mutribî'nin kendisi tarafından *Nusha-yi Zêba-yi Cahângîr* adı verilmiştir; ikinci bölüm *Hâtima* (Sonuç) bölümü olup, Mutribî'nin, Cihangir Han'la buluşmalarını ve söyleşilerini kapsar; Prof. Mirzoyef'in bu kitap için önerdiği *Hâtürât ve Mulâkât* başlığı, *Hâtürât-ı Mutribî* olarak kısaltılmıştır. Bu bölümde yirmi dört ayrı olay anlatılmakla birlikte, Moğol tarihine, Moğolların Orta Asyalı kökenlerine, edebî geleneklerine, kültürel değerlerine ağırlık verilmekte; o dönemde yaşam ve topluma ve Moğol Sarayı'nda olup bitenlere de kısaca değinilmektedir. Üçüncü bölümü oluşturan *Tazkirat-ûş-şu'ara-yi-Cahângîr*, Cihangir Han'ın tahta çıkmadan önce derlediği, Hindistan, İran ve Maveraünnehir'li seksen bir şairden bazı örnekleri kapsamaktadır.

Sonuç olarak, bu kitabın başlığı olan Hâtırât ile Cahângir'in *Tazkirâ'sı* iki ayrı eseri temsil etmekte olup, Mutribî tarafından *Nusha-yi Zêba'ya* eklenmişlerdir.

de CARCARADEC, Marie: *Mural Ceramics in Turkey*. Istanbul, Redhouse Press, 1981. 114 s. 42 res.

A IV 5784

Marie de Carcaradec'in James Conlon tarafından Fransızca aslından İngilizceye çevrilmiş olan Selçuk ve Osmanlı duvar çinilerine ilişkin bu eseri, konuya ilgi duyan ortalama bilgi düzeyindeki okuyucuların da - belki daha çok onların - okuyacakları bir el-kitabı olarak nitelenebilir.

Kitabın birinci bölümünde, seramiğin kökenlerine ilişkin bilgi verilmekte; daha sonraki bölümlerde Selçuklu ve Osmanlı çinileri üstünde durulmaktadır.

Kitabın içindekiler şunlardır: *I. Bölüm: Kaynaklar* (3).- *II. Bölüm: Selçuk Türkleri* (5).- *III. Bölüm: Selçuk Sanatı* (8).- *IV. Bölüm: Selçuk Seramikleri* (10): Teknikler (10).- Harç Tekniği (10).- Seramik Mozaikler (11).- Parlak Kenarlı Seramikler (11).- Kalıplı Kabartmalar (11).- Renkler ve Boyama (12).- Desenler (13).- Rumi ya da Zoomorfik Desenler (14).- Hatayî Desenleri.- Geometrik Desenler (14).- Arabesk (14).- Kaligrafi (14).- Atelyeler (16).- *V. Bölüm: Selçuk Anıtları* (17).- Konya (17).- Kayseri (23).- Sivas (24).- Tokat (27).- Amasya (27).- Malatya (28).- Akşehir (30).- Çay (32).- Afyon (33).- Ankara (34).- *VI. Bölüm: Beylikler Döneminde Seramik* (36).- Birgi (37).- Karaman (38).- Kâzım Karabekir (39).- *VII. Bölüm: Osmanlı Türkleri* (40).- *VIII. Bölüm: Osmanlı Sanatı* (42).- *IX. Bölüm: Osmanlı Seramikleri* (43).- Motifler (43).- Hatayî Motifleri (44).- Rumi Motifleri (44).- Hayvan Motifleri (44).- Geometrik Desenler (45).- Kaligrafi (45).- Gerçekçi Çiçek Motifleri (45).- Kompozisyon (47).- Atelyeler (48).- *X. Bölüm: Osmanlı Anıtları* (52).- 15. Yüzyılda Osmanlı Beyliği (52).- Bursa (52).- Edirne (60).- İstanbul (62).- Osmanlı İmparatorluğu (1500-1550) (64).- İstanbul (64).- Geçiş Dönemi (1550-1560) (65).- İstanbul (68).- Edirne (76).- Bursa (78).- Adana (78).- Manisa (79).- Gerileme: 17 - 19. Yüzyıllar (79).- 17 Yüzyıl (79).- İstanbul (81).- 18 ve 19 Yüzyıllar (85).- *XI. Bölüm Seramiğin Dönem ve Kökeni Nasıl Belirlenir* (87).- Dönemlere Göre Türk Çinileri (Şema) (88).- Sözlük (98).- Fotoğraflar (100 ve 101 sayfalar arasında).- Fotoğrafların Açıklaması (101).- Resimler (105).- Resimlerin Açıklaması (112).- Haritalar (115).- Türkiye (115).- İstanbul (116).- Açıklama (117).- Kaynakça (118).- Dizin (120).

Jubilee Volume of the Oriental Collection (Ed. Eva Apor). Budapeşte, Macar Bilimler Akademisi, 1978. 224 s.

A-IV/3334

Bu kitap, Oriental Collection of the Hungarian Academy of Sciences (Macar Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Koleksiyonu)'nun kuruluşunun 25. yılı dolayısıyla hazırlanmıştır. Aralarında dünyaca ünlü doğubilimcilerin de bulunduğu, çeşitli ülkelerden onsekiz bilim adamının incelemelerinden oluşmaktadır. Bunların onikisi İngilizce, biri Rusça, üçü Fransızca, ikisi Almancadır.

Kitap şu yazılardan oluşmaktadır: L. LIGETI: La bibliothèque de l'Académie et les études orientales (7).- N. Ayzénştayn (Moskva): O jiznennoy kontsepsii Djelyak' eddina Rumi (Po materialam "jitiy" Ahmeda zilyaki) (23). É. APOR: Sándor Kégi's Bequest and the Persian Manuscripts in the Oriental Collection (35).- L. BESE: On the Mongolian and Manchu Collections in the Library of the Hungarian Academy of Sciences (43).- I. ECSEDY: Historical Time and Mythical History in Ancient China (61).- A. FODOR:

The Use of Psalms in Jewish and Christian Arabic Magic (67).- J. HARMATTA: Sir Aurel Stein and the Date of the Sogdian "Ancient Letters" (73).- G. HAZAI: "Tarîh-i Ungurus" - eine Handschrift aus der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (89).- A. HORVÁTH: Turkish Manuscripts in the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences (95).- T. IVÁNYI: On the Linguistic Methods of I. Goldziher (105).- L. KÁKOSY: Zeus - Amun (111).- ZS. KAKUK: Ignác Kunos' Nachlass in der Orientalischen Sammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (115).- G. KARA: De l'oniromancie mongole (127).- L. LŐRINCZ: Heracles in Mongolia? (151).- A. RÓNA-TAS: An Unpublished Chuvash Wordlist in the Library of the Hungarian Academy of Sciences (159).- A. SCHEIBER: The Kaufmann-Genizah: Its Importance for the World of Scholarship (175).- G.E. WEIL (Nancy): Un fragment de la Massorah Magna du Targum du Pentateuque dans la collections D. Kaufmann da Budapest (Ms. K. G. 592 B. M6) (189).- Gy. VOJTILLA: Sir Aurel Stein's Kashmirian Māhātmya Collection in the Library of the Hungarian Academy of Sciences (215).

REVAULT, Jacques: *L'Abitation Tunisoise, Pierre, Marbre et Fer dans la Construction et le Décor*. Paris. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1978. 317 s. 154 resim.

B/8244

Tunus Tarihinin Arap, Berberi, Türk gibi çeşitli dönemlerinde yapılmış evleri konu edinen, bu büyük boyutlu, büyük oylumlu kitap, birçok resim ve fotoğraflarla donatılmış bulunmaktadır.

Kitabın giriş bölümünde, Tunus kenti, konumu, Tunus'un tarihçesi, yapı teknikleriyle ilgili bilgiler verilmekte; daha sonra, taş ve mermer yapılar, bunların süsleri, demir işçiliği konuları, geniş ve yer yer ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır.

Kitabın içindekiler şunlardır: ÖNSÖZ (11).- GİRİŞ (13).- Tunus, Kent, Kenar Mahalleleri ve Dolayları (15).- Tarihçe (17).- Hafsiler yönetiminde Tunus (XIII-XVI. yy.)- Türklerin Egemenliği (XVI. yy.)- Muradi Beyleri (XVII. yy.)- Hüseyin Beyleri (XVIII-XIX. yy.)- *Yapı ve süsleme tekniklerinin kökeni ve evrimi* (25).- Roma ve Bizans dönemlerinde yapı-Bizans teknikleri - Müslüman mimarisi ve Frikya teknikleri - Ağılabi dönemi, IX. yy.- Fatimi ve Senhâci dönemi, X - XII. yy.- Muvahhidi-Hafsi dönemi, XII - XIV. yy.- Taş ve mermer süsleme (IX - XV. yy.)- Bizans sanatının etkisi - Ağılabi zamanında yontu süslemeler (IX. yy.)- Fatimi ve Zirî süslemeleri (X - XII. yy.)- Hafsiler zamanında süsleme (XII - XVI. yy.)- YAPI (45)- Bir yapı taslağının hazırlanması - Malzeme - İşgücü - İşin başlaması - Temeller, sarnıç, mahzen (*dâmās*), duvarlar - Zemin kat, tonozlar, kemerler - teraslar - Damlar - Kat - Siva ve ağartma - Ev ve eklentilerin süslenmesi - Avlu (*Wüst el-dâr*)- Duvarlar, kaplamalar ve efriz - Seramik - Alçıdan yontulmuş süs eşyası - Tonoz ve tavanlar - Tonoz süslemeleri - Tavan süslemeleri - Taş ve mermer - Kapı, pencere, sarnıç ve kuyu çerçeveleri- Tahta. Kapılar, kepenkler, taşınmaz eşya - Yapının tamamlanması - Yeni konağın açılışı - TAŞ VE MERMER (77)- Taş ve mermer kesici-yontucuları (*nakkāša*)- İş yeri - *Sük al-nakkāša* (Nakkaşlar loncası). Kökeni - Nakkaşlar loncası ve nakkaşların zanaat bakımından örgütlenmeleri - Malzeme - Taş ocakları (*makta*) - Kireçtaşı (*keddāl*) - Mermer (*rkhām*) - Malzemenin ısmarlanması ve taşınması - Malzemenin hazırlanması - Araç-gereç - Kesme ve yontma atelyeleri - Nakkaşların töreleri.- *Ev yapımında taş ve mermer* (91).- Dış - İç - Dış yüz.- *Kapılar* (92).- *Sağda yeralan kapılar* (92).- Medine'nin (kentin) merkezi (97)- Dâr Rassâ a kapısı (Tamis sokağı)- Dâr Sayadi ve Dâr

Denuhi kapıları (Kasba sokağı, Bu Haşım Çıkmazı).- Kuzey Kesim (99).- Dâr Muhammed Kasım (Dâr Celd sokağı) ve Dâr El-Maharsi (Obscurité sokağı) kapıları - Dâr Hamadi Şerif (Dâr Celd sokağı) ve Dâr El-Guizani (Paşa sokağı) kapıları.- Güney Kesim (101).- Cama Cdid (Teinturiers sokağı) kapısı.- *Kemerin gerisinde sağda yeralan kapılar* (101)- XV. yüzyıl (101) - XVI - XVIII. yüzyıllar (103)- Dâr Osman kapısı - Dâr El-Hedri kapısı - Dar Bel-Hassen kapısı - Dâr Kassâ a (ya da Dâr Hira) kapısı (Sidi Zahmul sokağı) - Dâr Ben Salem kapısı (Ben Salem Çıkmazı).- Kuzey Kesim (110) - Dâr Romdane Bey kapısı (Bir el-Hacar sokağı)- *Baskı kemerler altında yeralan kapılar* (XVII. yy.) (114) - Medine'nin Kuzey Kesimi (114) - Dâr Ibn, Arafâ kapısı (Aşur) - Dâr Devletli kapısı (Ben Necma sokağı) - Sada Acula sokağındaki kapılar - Dâr Ben Mahcub kapısı - Dâr Gahguh kapısı.- Medine'nin merkezi (120) - Dâr Haznedar ve Dâr el-Ayari kapıları (Kasba sokağı, Cnun Çıkmazı)- Dâr Molluli kapısı (Kasba sokağı, Bu Haşım Çıkmazı) - Dâr Zaha kapısı (Kasba sokağı).- Medine'nin Güney Kesimi (123)- Juges sokağındaki kapılar - Dâr Stamerad kapısı - Dâr Zarruk kapısı.- *Bombeli Kemerli kapılar (mahzenlerde)* (126) - Güney Kesim (126) - Dâr El-Hedri kapısı (Trésor sokağı) - Dâr Stamerad kapısı (Juges sokağı) - Dâr El-Hadi Şahid kapısı (En-Nayyar sokağı).- *Kırık kemerlerin gerisinde yeralan kapılar* (130)- Kırık kemerler altında yeralan kapılar (eklentiler) - Kırık kemerler altında yeralan kapılar (evler) - Kırık kemerler altında yeralan kapıların kökeni.- XVII. yüzyıl (132) - Fransız Birliği kapısı (Doğu Mahallesi) - Dâr Cemilu kapısı (El-Metire sokağı, Güney Mahallesi) - 2. Dâr Romdane Bey kapısı (Ben Necma sokağı, Kuzey Mahallesi) - Dâr Şahid kapısı (Sidi Ben Aruz sokağı, Kuzey Mahallesi) - Dâr El-Asfuri kapısı (Tamis sokağı, Medine'nin merkezi).- XVIII - XIX. yüzyıllar (137).- *Hüseyinî kapılarının evrimi* (137) - Güney Mahalleleri (138) - Dâr Osman'ın ek kapısı (El-Mbza 'a sokağı) - Dâr Muhammed Celluli kapısı (Sidi Et-Tinci sokağı) - Dâr Celluli kapısı (Riche sokağı) - Dâr Baş-Hamba kapısı (Baş-Hamba sokağı) - Dâr El-Messa 'udi kapısı (Abba sokağı) - Dâr Lakua kapısı (Sidi Es-Surdu sokağı) - Dâr Lakua kapıları (Endülüs sokağı) - Dâr Ben Abd-Allah kapısı (Ben Abd-Allah sokağı).- Kuzey Mahalleleri (145) - Dâr Bayram es-Sellami kapısı (Montaigne sokağı ve Divan sokağı) - Dâr Lakua kapısı (Sidi Ben 'Arus sokağı) - Dâr El-Monastiri kapısı (El-Monastiri sokağı).- Güneydeki Kenar Mahalle (148) - Dâr Zaus'un *driba* kapısı (Sidi El-Muahid sokağı).- *Kemerleştirilmiş (İtalyan usulü) kapılar* (150) - Dâr El-Marabet kapısı (Sidi Ben 'Arus sokağı) - Dâr Şerif kapısı (Sidi Maviya sokağı).- *Sütun ve destekler (dış)* (152) - *Sâbât Sütunları* - Köşeleri süslenmiş sütunlar (kapı ve duvar) - Destekler - Tonoz destekleri - Cumba destekleri.- *İç düzenleme (taş ve mermer)* (157).- Giriş koridoru (161).- XV - XVII. yüzyıllar (163) - Dâr Osman'ın girişi (El-Mbaza 'a sokağı) - Dâr Zarruk'un girişi (Juges sokağı) - Dâr El-Haddâd'ın girişi (Çıkmaz sokak ve Tobciya) - Dâr Romdâne Bey'in girişi (Bir el-Hacar sokağı).- XVIII - XIX. yüzyıllar (170) - Dâr Cellülü'nin girişi (Riche sokağı) - Dâr Zarruk'un girişi (Juges sokağı) - Dâr Ben Abd-Allah'ın girişi (Ben Abd-Allah sokağı) - Dâr El-Monastiri'nin girişi (El-Monastiri sokağı).- İç avlu (175).- XVI - XVIII. yüzyıllar (177) - *İç yüzleri oyuk olan avlular (ya da dip kısımları düz olan nişler)* (178) - Tabanın döşenmesi - Dâr Riyâhi avlusu (Sidi Bu Hrisan, Chanteur Çıkmazı) - Dâr Şavuş avlusu (Torbet el-Bey sokağı, Saint çıkmazı) - Dâr Rassâ a avlusu (Tamis sokağı) - Dâr Bu Zaine avlusu (El-Aryan sokağı) - Dâr Dennünî avlusu (Kasba sokağı, Bu Haşım çıkmazı).- *Dip kısımları düz olan nişler ve yüksek galeriler (ya da localar) (gannârîye)* (183) - Dâr Koct el-Hil avlusu (Trésor sokağı) - Dâr Mazhud avlusu (Sûk el-Blat sokağı) - Dâr el-Ayari avlusu (Kasba sokağı, Cnun çıkmazı).- *Revaklı (loca (gannârîye) sıt) avlular* (187) - Revaklı Dâr Temimi avlusu (Sûk el-Blat sokağı) - İki revaklı Dâr Bayram Türkî avlusu (Sidi 'Ali 'Azuz) - İki revaklı Dâr Romdâne Bey avlusu (Bir el-Hacar sokağı) - Üç revaklı Dâr Devletli avlusu (Sidi Ben 'Arus sokağı, Driba çıkmazı).- *Alçak ve yüksek*

galeriler (gannâriye) (196) - Dâr Belma avlusu (Sidi Bu Hrissan sokağı) - Dâr Osman avlusu (El-Mbazâ 'a sokağı) - Dâr el-Mrâbet avlusu (Sidi Ben 'Arus sokağı) - Dâr El-Hedri avlusu (Trésor sokağı).- XVIII - XIX. yüzyıllar (210) - *Bölümler* (213) - XVI - XVII. yüzyıllar (214) - Dâr Osman'ın bölümleri - Dâr el-Mrâbet'in bölümleri - Dâr el-Haddâd'ın bölümleri.- Dâr Lamine Şahid (ya da Dâr Hamuda Paşa)'ın bölümleri.- XVIII - XIX. yüzyıllar (223).- *Eklentiler Wüst al-dwîriya* - Dâr Romdâne Bey'in dwîriya ve hamam'ı - Dâr Koct el-Hil'in mahzenleri - *Mahzen* - Dâr el-Mrâbet'in Mahzen'i. TAŞ VE MERMER SÜSLEMELERİ (231).- Süsleme öğeleri (233).- Hafsi dönemi. XIII - XVI. yüzyıllar (233).- Hafsi Sütun başlıkları - İspanyol - Mağribi sütun başlıkları.- Türk ve Muradi dönemi.- XVI - XVII. yüzyıllar (238) - Türk sütun başlıkları.- Hüseyini dönemi. XVIII - XIX. yüzyıllar (239).- *Kapıların duvar ayakları* (241).- İlk dekoratif motifler.- Hafsi dönemi.- Türk dönemi.- *Taş ve mermer süslerin kökeni* (242).- *Yontulmuş süsler* (246).- Türk ve Muradi dönemi - Dâr Bayram Turki'nin iç süslemeleri.- *Giriş kapılarının dış süsleri (XV - XVII. yüzyıllar)* (249).- Dâr Dennûni kapısı (Bu Haşim çıkmazı) - Dâr el-Ayârî (Cnun çıkmazı) - Dâr Hamâdi Şerif'in kapıları (Dâr Celd kapısı) - Hamuda Paşa Camii ve bazı Muradi evlerinin kapıları - Hamuda Paşa'nın anıtkabrinin yontulmuş süslemeleri - El-Fellâri'nin anıtkabri (XVII. yy.) - Kakma süslemeler (XVI - XVII. yy.) (226) - Mid'at es-Sultan (XV. yy.) - Sidi Kasım el-Callizi Zaviyesi (XV. yy.) - Dey Osman Sarayı (XVI - XVII. yy.) Dâr Bu Zeyn (XVI - XVII. yy.) - *Kemer altındaki kakma süslemeli kapılar* (XVII. yy.) (271).- *Dinsel ve laik anıtlarda mermer ve taş kakmalar* (XVII. yy.) - (271).- *Mermer ve taşa oyulmuş süslemeler* (XVIII - XIX. yy.) - Jama Cdîd kapısı (XVIII. yy. başlangıcı) (273).- XIX. yüzyılın ilk yarısı (278).- Kuzey Kesim (280).- DEMİRCİLİK (285).- Demirciler çarşısı - Demirciler (*Haddâda al-kahâla*) Çilingirler çarşısı - Demircilerin töreleri - Demir ve kömür.- *Kapıların çivilerle süslenmesi* (293).- Çivi süslemeleri - Dâr El-Messa üdi'nin kapısı (Silo sokağı) - Dâr Sidi El-Beşir'in kapısı (Silo sokağı) - Dâr Lasram'ın kapısı (Paşa sokağı) - Dâr Lahua kapısı (Endülüs sokağı).- Parmaklıklar (300).- SONUÇ (305).- KAYNAKÇA (308).- RESİMLERİN LİSTESİ (310).

ŞADAN KARADENİZ

TÜRK TARİH KURUMU OLAĞANÜSTÜ GENEL KURUL TOPLANTISI

16 Nisan 1982 tarihinde toplanan Genel Kurul'un aldığı karar gereğince yeniden düzenlenecek Tüzük ve Yönetmelikleri görüşmek üzere Türk Tarih Kurumu Genel Kurul'u, ilan edilen gündem gereğince 7 Ekim 1982 günü saat 9.30'da olağanüstü toplandı.

Kurum üyeleri saat 9.10'da Kurum'un kurucusu Aziz Atatürk'ün Anıtkabri'ni ziyaret ederek bir çelenk koydular ve saygı duruşunda bulundular. Başkan Ord. Prof. Dr. Sedat Alp şeref defterine şunları yazdı:

“Ölümsüz Atatürk,

Türk Tarih Kurumu senin açtığın aydınlık yolda tayin ettiğin hedeflere ulaşmak için inançla ve güvenle çalışmaktadır. Rehberimiz, senin ilkelerin ve çağdaş bilim anlayışıdır.

Sonsuz saygı, minnet ve şükran duygularımızla.

Sedat Alp

Türk Tarih Kurumu Başkanı”

Kurum merkezine döndükten sonra Başkan Ord. Prof. Dr. Sedat Alp çoğunluğun bulunduğunu söyleyerek oturumu açtı.

16 Nisan 1982 tarihindeki Genel Kurul'da seçilen yeni asıl üyeler Sayın İsmail Arar, Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı, E. Tümgeneral Muzaffer Erendil ve Prof. Dr. Nejat Göyünç alfabetik sıra ile ve Prof. Dr. Afet İnan, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal ve Prof. Dr. Münir Aktepe'nin birer sunuş konuşmasıyla Genel Kurul'a takdim edildiler. Yeni üyeler Atatürk andını okuyup imzaladılar ve üyelik diplomalarını kendilerine, Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, Prof. Dr. Afet İnan ve Ord. Prof. Dr. Besim Darkot tarafından verildikten sonra sıra ile aşağıdaki bildirimleri sundular: Sayın İsmail Arar “Atatürk ve Türk Tarihi”, Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı “Kuzey Afrika'daki Türk Varlığı”, E. Tümgeneral Muzaffer Erendil “Toponomi ve Anadolu'da Eski Yeradları” ve Prof. Dr. Nejat Göyünç “Atatürk'ün Askerlikten İstifası”.

Olağanüstü Genel Kurul'u yönetmek üzere Başkanlığa Prof. Dr. Fikret Işıltan, İkinci Başkanlığa E. Tümgeneral Muzaffer Erendil, yazmanlıklara da Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı ve Prof. Dr. Nejat Göyünç seçildiler.

Başkan ve yazmanlar yerlerini aldıktan sonra gündemin 6. maddesi olan T. C. Devlet Başkanlığı Devlet Denetleme Kurulu raporu ile raporda belirtilen hususlar üzerine Türk Tarih Kurumu'nda yapılan işler ve Türk Tarih Kurumu'nun görüşünü

açıklayan ve Devlet Başkanlığı Genel Sekreterliği'ne gönderilen ilk üç aylık rapor, okundu. Cevaben gönderilen Başkanlık raporu uygun görüldü.

Emekliye ayrılan Genel Müdür Uluğ İğdemir'e 52 yıllık hizmetlerinden dolayı Genel Kurul adına Genel Kurul Başkanı tarafından bir teşekkür mektubu yazılmasına oybirliği ile karar verildi.

Basımevinde bir soruşturma açılmasını isteyen T. C. Devlet Denetleme Kurulu raporuna uyularak soruşturma yapmak üzere aşağıdaki üyelerden oluşan bir Basımevi Soruşturma Komisyonu seçildi:

Ord. Prof. Reşat Kaynar
E. Tümgeneral Muzaffer Erendil
Prof. Dr. Tahsin Özgüç
Prof. Dr. Yaşar Yücel
E. Amiral Fahri Çoker

Bundan sonra gündemin 7. maddesi gereğince 16.4.1982 tarihli Genel Kurul'da seçilen Tüzük ve Yönetmelik Komisyonunun hazırladığı Tüzük tasarısının görüşülmesine geçildi. Komisyon Başkanı Ord. Prof. Reşat Kaynar ve raportörü Amiral Fahri Çoker yeni Tüzük düzenlemesine hakim olan görüş ve prensipleri açıkladıktan sonra maddeler tek tek görüşüldü ve verilen önergelerin ışığında bazı maddeler değiştirilerek tüzüğün tümü kabul edildi.

Gündemin 8. maddesine geçilerek Yönetmeliğin görüşülmesine başlandı. Tüzük ve Yönetmelik Komisyonu Raportörü Amiral Fahri Çoker açıklamalarda bulunarak, evvelce mevcut sekiz yönetmeliğin birleştirildiğini bildirdi. Oniki bölümden oluşan yeni Yönetmelik tasarısının maddeleri görüşülerek, bazı değişikliklerle kabul olundu.

Kabul edilen yeni Tüzük ve Yönetmelik gereğince komisyon üyelerinin seçimine geçilerek, komisyonlar aşağıdaki şekilde oluşturuldu:

Basımevi Komisyonu :

Asıl Üyeler :

Sayın Bilâl Şimşir
Prof. Dr. Nimet Özgüç
Prof. Dr. Neşet Çağatay
Prof. Dr. Şerafettin Turan

Yedek Üyeler :

Prof. Dr. Nejat Göyünç
Prof. Dr. Tahsin Yazıcı
Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı

Yayın Komisyonu :

Asıl Üyeler :

Yeniçağ Kolundan: E. Amiral Fahri Çoker
Ortaçağ Kolu'ndan: Prof. Dr. Ali Sevim

Eskiçağ Kolu'ndan: Prof. Dr. Nimet Özgüç
Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi'nden: Prof. Dr. Coşkun Üçok
Genel Kurul Temsilcisi: Sayın Bilâl Şimşir

Yedek Üyeler:

Prof. Dr. Nejat Göyünç
Prof. Dr. Mebrure Tosun
Prof. Dr. Tahsin Yazıcı
Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı

Kütüphane ve Arşiv Komisyonu:

Asıl Üyeler:

Yeniçağ Kolu'ndan: E. Tümgeneral Muzaffer Erendil
Ortaçağ Kolu'ndan: Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı
Eskiçağ Kolu'ndan: Dr. H. Z. Koşay
Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi'nden: Prof. Dr. Neşet Çağatay

Yedek Üyeler:

Prof. Dr. Münir Aktepe
Prof. Dr. Yaşar Yücel
Prof. Dr. Nimet Özgüç

Gündemin 9. maddesi olan dilekler kısmına geçilerek şu konular görüşüldü:
Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Kurumu'nda boş bulunan üç üyeliğe Prof. Dr. Semavi Eyice, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal ve Sayın Bilâl Şimşir seçildiler.

Baskı sırası bekleyen eserlerin Yayın Komisyonu'nca ivedilikle tasfiyesi ve çeşitli komisyonların işe başlatılması veya komisyonları yürütecek kişileri seçmesi için Yönetim Kurulu'nun çağrılar yapması dileğinde bulunuldu.

Kurum üyeleri için rozet yaptırılması ve üye kimlik kartının hazırlanması teklifi çoğunlukla kabul edildi.

Kurum çalışmalarını kamuoyuna tanıtmak için gerekli faaliyetlerde bulunulması teklifi, bu işin gerçekleştirilmesi için Yönetim Kurulu'na havale edildi.

Bir tarih sevenler cemiyeti kurulması teklifi, bu konunun incelenip, önümüzdeki Genel Kurul toplantısına getirilmesi şeklinde karara bağlandı.

Düzeltilmesi gereken kitapların baskıya hazırlanması durumunda yazarın telif hakkından 1/3 kesilmek şartıyla üye veya diğer kişilere Yönetim Kurulu tarafından bir redaksiyon ücreti tayin edilmesi teklifi oylandı, kabul edildi.

7 Ekim Perşembe günü, saat 9.30'da başlayan Olağanüstü Genel Kurul toplantısı, gündeminde başka konu olmadığından, 9 Ekim Cumartesi günü saat 12.45'te sona erdi.

TÜRK TARİH KURUMU TÜZÜĞÜ

I. BÖLÜM — GENEL ESASLAR

Derneğin Adı ve Merkezi

Madde 1 — ATATÜRK'ün emir ve isteği üzerine, yüksek koruyuculuğu altında 15 Nisan 1931 tarihinde "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti" olarak kurulan derneğin adı 3 Ekim 1935 tarihinde "Türk Tarih Kurumu"na çevrilmiştir.

Kurum'un merkezi Ankara - Yenışehir Kızılay Sokak 1 No. dadır.
Şubesi yoktur.

Kurucular

Madde 2 — Derneğin kuruluşu için dilekçeyle başvuranlar şunlardır:

Akçura, Prof. Yusuf, (1876-1935)

Arsal, Prof. Sadri Maksudi, (1880-1957)

Atabinen, Reşit Safvet (1884-1965)

Bıyıklıoğlu, Tevfik (1889-1961)

Çambel, Hasan Cemil (1879-1967)

Çınar, Vasıf (1895-1935)

Eldem, Dr. Halil Edhem (1861-1938)

Günaltay, Ord. Prof. Şemsettin (1883-1961)

İnan, Prof. Dr. Afet (Yenışehir - Müdafaa Caddesi No. 6/6, Ankara), T. C.

Koşay, Dr. Hâmit (Bahçelievler - 41, Sokak No. 5/10, Ankara) T. C.

Özden, Prof. Dr. Ragıp Hulûsi (1893-1943)

Özer, Prof. Yusuf Ziya (1870-1947)

Reşit Galip, Dr. (1893-1934)

Sâmih Rifat (1874-1932)

Uzunçarşılı, Ord. Prof. İsmail Hakkı (1887-1977)

Yinanç, Ord. Prof. Mükrimin Halil (1898-1961)

Kuruluş Amacı ve Çalışma Alanı

Madde 3 — Kurum'un amacı, Türk Tarihi ve Türkiye Tarihini ve bunlarla ilgili konuları, Türklerin medeniyete hizmetlerini incelemek ve elde edilen sonuçları yaymaktır. Kurum, bu amacına erişmek için aşağıdaki çalışmaları yapar:

a) Türk ve Türkiye tarihi kaynaklarını araştırır ve inceler; bunları ve bunlarla ilgili bilimsel değerlerde monografileri, çeşitli yapıtları ve dergileri yayınlar.

b) Türk ve Türkiye tarihine dair kaynak ve incelemeleri Türkçeye çevirir ve yayınlar.

c) Yeni buluşları ve bilimsel konuları tartışmak üzere toplantılar yapar ve kongreler düzenler.

d) Türk ve Türkiye tarihini aydınlatmaya yarayacak belge ve malzemeyi toplar. Bunları elde etmek için gerekli kazı, inceleme ve araştırmaları yaptırır.

Yabancı Bilim Kurumlarıyla İşbirliği

Madde 4 — Kurum, Dernekler Kanununun ilgili maddeleri hükümlerine uyma koşulu ile yurt içinde ve dışında yabancı bilim kurumlarıyla araştırma ve yayın konusunda işbirliği yapabilir.

Kurum, yerli ve yabancı bilimsel kuruluşlara üye olabilir, bunlara temsilci gönderebilir, kongrelere katılabilir.

II. BÖLÜM — ÜYE OLMA, ÜYELİKTEN ÇIKMA ve ÇIKARILMA KOŞULLARI

Üye Olma

Madde 5 — Kurum'un 3. maddede belirtilen amaçlarına hizmet edebilecek kişiler, Dernekler Kanunu uyarınca Kurum'un asıl, onur ve muhabir üyeliklerine seçilebilirler.

Asıl Üyeler

Madde 6 — Asıl üyeliğe seçilecek kişilerin, Türk ve Türkiye tarihi ile Türklerin dünya tarihine katkılarını araştırmak yolunda bilimsel yansızlığı esas tutan Atatürk ülküsüne ve Atatürk ilke ve devrimlerine bağlılıklarını yapıtları ve tutumları ile belli etmiş olmaları ve ayrıca bilimsel değer taşıyan araştırmalar ve yapıtlar yayınlamış bulunmaları gereklidir.

Adaylar, Kurum asıl üyelerinden en az ikisinin, adayın Atatürk ilke ve devrimlerine bağlılığını, bilimsel değerini belirten ayrıntılı bir raporu ile Yönetim Kurulu Başkanlığına önerilir.

Yönetim Kurulu, yazılı önerinin Başkanlığa verilmesinden başlamak üzere 30 gün içinde konuyu karara bağlar. Kararlar, Yönetim Kurulu'nun üye tam sayısının üçte iki çoğunluğu ile alınır. Ancak bu kararlar ilk Genel Kurul'da Medeni Kanunun 57, 58, 59 ve 60. maddeleri gereğince ve Kurum Yönetmeliğinin ilgili hükümleri uyarınca yapılacak seçimle kesinleşir.

Asıl Üyelerin sayısı kırkbir kişiyi geçemez.

Onur Üyeleri

Madde 7 — Yurt içinde ya da yurt dışında çalışmaları ve yapıtları ile Kurum'un çalışma alanına giren bilim dallarına katkıda bulunanlarla Kurum'a büyük maddi yardım ve bağış yapanlar onur üyeliğine seçilebilirler.

Onur üyeliği için öneri, en az bir üye tarafından Yönetim Kurulu Başkanlığına yapılır. Önerinin görüşülmesi, karara bağlanması ve seçimin kesinleşmesinde asıl üyeler hakkındaki hükümler uygulanır.

Muhabir Üyeler

Madde 8 — Türk ve Türkiye tarihinin veya bu alanlara yardımcı bilimlerin incelenmesi, yayımı, değerlendirilmesi ve öğretimindeki hizmetleri, çalışma ve araştırmalarıyla Kurum'un amaçlarının gerçekleştirilmesine yardımcı olanlar muhabir üyeliğe seçilebilirler.

Muhabir üyelik için öneri, önerinin görüşülmesi, karara bağlanması ve seçimin kesinleşmesinde onur üyeleri hakkındaki hükümler uygulanır.

Üyelikten Çekilme veya Çıkarılma

Madde 9 — Kurum'dan çıkma isteğini yazı ile Yönetim Kurulu Başkanlığına bildiren üyenin adı üye kütüğünden silinir.

Atatürk ilkelerine ters düşecek veya Kurum'un manevi kişiliğini incitecek yayın ve davranışlarda bulunanlarla haysiyet ve onur kırıcı bir suçtan dolayı hüküm giyenler, bilim haysiyetiyle bağdaşmayan hareketlerde bulunanlar Yönetim Kurulu tarafından Onur Kurulu'na verilirler. Onur Kurulu'nun üyelikten çıkarma kararları Genel Kurul'un onayı ile kesinleşir.

III. BÖLÜM — KURULUŞ

Organlar

Madde 10 — Kurum'un organları şunlardır:

- a) Genel Kurul
- b) Yönetim Kurulu
- c) Denetleme Kurulu
- d) Onur Kurulu
- e) Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi
- f) Bilim Kolları
- g) Komisyonlar

Genel Kurul

Madde 11 — Genel Kurul'u Kurum'un asıl üyeleri oluşturur.

Genel Kurul, her yıl Kurum'un kuruluş günü 15 Nisan tarihinde Kurum Başkanı veya vekilinin çağrısı ile toplanır. Kurum Başkanı bulunmadığı halde Asbaşkanlardan biri tarafından açılır. Çoğunluğun hazır bulunduğu anlaşıncaya toplantıyı yönetmek üzere bir başkan, bir ikinci başkan ve iki yazman seçilerek çalışmalara başlanır.

Genel Kurul'un toplantıya çağrılması ve görüşmeler Dernekler Kanununun ilgili hükümlerine göre yürütülür.

Genel Kurul, üye seçimi dışındaki kararlarını toplantıya katılan üyelerin yarısından bir fazlasının oyları ile alır.

Genel Kurul, gerektiğinde Yönetim Kurulu'nun çağrısı veya üyelerden beşte birinin önerisi, ya da Denetleme Kurulu'nun isteğine uyularak olağanüstü toplantıya da çağrılabilir.

Genel Kurul'un göreceği işler şunlardır :

- a) Yönetim Kurulu'nun geçen döneme ait çalışma raporunu inceleyerek gerekli kararları almak,
- b) Kurum ve Basımevi kesin hesap ve bilançolarını ve Denetleme Kurulu raporunu inceleyip Yönetim Kurulu'nu aklamak,
- c) Yönetim Kurulu'nca düzenlenen bütçe tasarısı ve kadro cetvellerini görüşüp onaylamak,
- d) Tüzük değişikliklerini ve Tüzükle ilgili yorumları yapmak, yönetmelikleri onaylamak,
- e) Bilim kollarından gelen önerileri görüşerek karara bağlamak,
- f) Yönetim, Denetleme ve Onur kurullarını seçmek ve Tüzük'te öngörülen diğer seçimleri yapmak,

g) Bilim Kolları ve Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezinin öneri ve kararlarına göre Yönetim Kurulu'nca düzenlenen "Genel Yayın Programı"nı onaylamak,

h) Gündemdeki diğer konular hakkında karar almak.

Onur üyeleri ve muhabir üyeler dilerlerse Genel Kurul'a dinleyici olarak katılabilirler.

Yönetim Kurulu

Madde 12 — Yönetim Kurulu, Genel Kurul'un kararları doğrultusunda Kurum'un bilimsel, yönetsel ve akçalı işlerini yürütür. Ayrıca, Tüzük gereğince kendisine verilen işleri yapar.

Yönetim Kurulu, her yıl Genel Kurul tarafından seçilen yedi üyeden oluşur. Bu yedi üye seçimden sonra en yaşlı üyenin başkanlığında toplanarak gizli oyla bir başkan, iki asbaşkan, bir genel sekreter, bir de sayman üye seçerler.

Yönetim Kurulu'na seçilen yedi üyeden sonra en çok oy alan üç üye Yönetim Kurulu'nun yedek üyeleri sayılırlar. Boşalma olursa bunlardan en çok oy almış bulunan Yönetim Kurulu üyesi olur.

Yönetim Kurulu Başkanı, Kurum'un da Başkanı ve tüzel kişiliğinin temsilcisidir. Gerekğinde Asbaşkanlardan biri Başkanın yerine iş görür.

Genel Sekreter, Kurum'un bilimsel çalışmalarında, Bilim Kolları, Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi ve Yönetim Kurulu arasında eşgüdümü sağlar.

Yönetim Kurulu üyeleri ödenek almadan çalışırlar.

Denetleme Kurulu

Madde 13 — Denetleme Kurulu, Kurum'un bütün hesaplarını, para ve mallarla ilgili işlemlerini sürekli denetlemekle görevlidir.

Denetleme Kurulu, her yıl Genel Kurul tarafından seçilen üç üyeden oluşur. Üyeler aralarından bir başkan ve bir sözcü seçerler. Genel Kurul, ayrıca üç yedek üye seçer.

Denetleme Kurulu, dört ayda bir, yaptıkları denetlemeler sonucu düzenleyecekleri raporlarla Yönetim Kurulu'nu uyarabilecekleri gibi gerekirse Genel Kurul'u olağanüstü toplantıya çağırabilirler.

Denetleme Kurulu, bunun dışında Başkanı tarafından gerektiğinde toplantıya çağırılabilir.

Denetleme Kurulu, çalıştığı dönem için düzenleyeceği yıllık raporu Genel Kurul'un toplanmasından bir ay önce Kurum Başkanlığına verir.

Denetleme Kurulu üyeleri ödenek almadan çalışırlar.

Onur Kurulu

Madde 14 — Onur Kurulu, üyelerin Tüzük ve Kurum'un amacı ile bağdaşmayan ya da bunlara aykırı tutum ve davranışları üzerine gerekli kararları verir.

Onur Kurulu, her yıl Genel Kurul tarafından seçilen beş üyeden oluşur. Genel Kurul ayrıca iki yedek üye seçer.

Onur Kurulu'nun vereceği cezalar şunlardır:

- a) Uyarma,
- b) Kınama,
- c) Üyelikten geçici çıkarma,
- d) Üyelikten çıkarma.

Hangi aykırı davranışlara hangi cezanın verileceğini, eylemin niteliği ve ağırlığına göre Onur Kurulu kararlaştırır.

Onur Kurulu üyeleri ödenek almadan çalışırlar.

Bilim Kolları

Madde 15 — Kurum üyeleri, bilimsel çalışmaları düzenlemek üzere uzmanlık dallarına göre "Eskiçağ Kolu", "Ortaçağ Kolu" ve "Yeniçağ Kolu" adları ile üç bilim koluna ayrılırlar. Her üye, kendi bilimsel dalına göre ancak bir Kol'un çalışmalarında oy kullanabilir. İsteyenler öteki Kol çalışmalarına da katılabilir, ancak oy kullanamazlar.

Kolların çalışma biçimi, görev ve yetkileri Kurum Yönetmeliğinde belirtilir.

Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi

Madde 16 — Atatürk, Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyet devri olayları ve Türk devrimi ile ilgili belgeleri bilimsel bir yöntemle göre toplamak, düzenlemek ve bu konularda yayınlar yapmak amacıyla kurulan Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi, Genel Kurul'ca seçilen ve yedi üyeden oluşan bir Yürütme Kurulu tarafından yönetilir. Kurul, içlerinden bir üyeyi başkan seçer.

Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi çalışma usulleri Kurum Yönetmeliğinde gösterilir.

Komisyonlar

Madde 17 — Kurum'un yayın, kitaplık ve arşiv işlerinin ve Basımevi'nin Kurum'un amacına, Yönetim Kurulu ve Bilim Kollarının kararlarına göre yönetilmesini,

- a) Yayın Komisyonu,
- b) Kitaplık ve Arşiv Komisyonu,
- c) Basımevi Komisyonu

gözetir.

Komisyonlar, çalışmalarından Yönetim Kurulu'na karşı sorumludurlar.

A) Yayın Komisyonu

Madde 18 — Yayın Komisyonu, BELLETEN, BELGELER ve öteki yayınların Genel Kurul'ca kabul edilen genel yayın programına uygun olarak zamanında basılması ve yayınlanmasını gözetmekle görevlidir.

Komisyon, her yıl Bilim Kolları ve Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi tarafından gösterilen adaylar arasından her Bilim Kolu ve Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi'nden birer olmak üzere Genel Kurul'ca seçilen beş üyeden oluşur. Genel Kurul, ayrıca aynı ilkelerle dört yedek üye seçer. Başkan, üyelerce seçilir.

Yayınlarda izlenecek esaslar ve ödenecek telif hakları Kurum Yönetmeliğinde belirtilir.

B) Kitaplık ve Arşiv Komisyonu

Madde 19 — Genel Kurul, her yıl kitaplık ve arşiv işlerini yürütmek üzere Bilim Kolları ve Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi tarafından gösterilen adaylar arasından dört üye seçer. Kitaplık ve arşiv müdürü komisyonun doğal üyesidir. Komisyon, Başkanını kendi seçer. Genel Kurul tarafından ayrıca üç yedek üye seçilir.

Kitaplık ve Arşiv'den yararlanma, kitap ve belge satınalma, değiştirme ve konu ile ilgili diğer hususlar Kurum Yönetmeliğinde belirtilir.

Basımevi Komisyonu

Madde 20 — Kurum yayınlarını basmak ve Kurum'un bilimsel çalışmalarını desteklemek amacıyla Kurum'a gelir sağlamak üzere kurulan Basımevi işlerinin gereği gibi yürütülmesi için Genel Kurul'ca her yıl dört asıl üyeden oluşan bir Komisyon seçilir. Basımevi Müdürü Komisyonun doğal üyesidir. Genel Kurul ayrıca üç yedek üye seçer.

Komisyon Başkanını, Genel Kurulca seçilen üyeler, kendi aralarından seçerler.

Basımevi'nin kuruluşu, döner sermayesi, yönetim usulleri Kurum Yönetmeliğinde gösterilir.

İç Yönetim

Madde 21 — Kurum'un idari işlerini; Tüzük, Yönetmelik ve Yönetim Kurulu kararları dairesinde Genel Yönetmen yürütür.

Genel Yönetmen, Yönetim Kurulu'nca atanır.

Yönetim birimlerinin başı olan Genel Yönetmen, eylem ve işlemlerinden Yönetim Kurulu'na karşı sorumludur.

Kurum Personeli

Madde 22 — İdari ve mali birimlerde görevli personel ile Bilim Kolları, Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi ve Komisyonlarda çalışacak uzmanlar ve diğer görevli ve hizmetliler her yıl bütçe tasarısına bağlı kadro cetvellerinde gösterilir.

Personelin işe alınma, işten çıkarılma, aylık, ödenek ve sair özlük hakları ve yükümlülükleri Kurum Yönetmeliğinde belirtilir.

IV. BÖLÜM — HESAP İŞLERİ

Gelir Kaynakları

Madde 23 — Kurum'un başlıca gelir kaynakları şunlardır:

- Atatürk vasiyeti geliri,
- Devlet yardımı,
- Basımevi geliri,
- Yayın gelirleri,
- Üye ödentileri,

- f) Bağış ve yardımlar,
- g) Kurum mal varlığından elde edilen gelirler.

Üye ödentileri

Madde 24 — Kurum'un asıl üyeleri Kurum'a yılda (120) lira ödenti verirler.

Bütçe

Madde 25 — Kurum bütçesi bir yıllık gelir ve giderleri göstermek üzere Bilim Kollarının ve Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezinin öneri ve kararları gözönünde tutularak düzenlenir ve uygulanır.

Bütçenin dilim ve bölümleri arasındaki aktarmalar Yönetim Kurulu'nca yapılır.

Yönetim Kurulu toplantılarına ya da tüzük ve yönetmelik gereği Kurum'daki başka toplantılara Ankara dışından gelenlere ödenecek yolluk ve gündeliklerle yabancı memleketlerdeki kongre ve sair bilimsel toplantılara katılmaları kararlaştırılan üyelere ödenecek yolluk ve gündeliklerin miktarları her yıl bütçe yönetmeliğinde gösterilir.

Harcamalarda Yetki

Madde 26 — Para işleri için Kurum ve Basımevi adına kimlere yetki verileceğini Yönetim Kurulu kararlaştırır.

V. BÖLÜM — ÇEŞİTLİ HÜKÜMLER

İç Denetim

Madde 27 — Kurum ve Basımevi'nin iç denetimi 10. maddede belirtilen organlarca Tüzük'te gösterilen biçimde yapılır.

Tutulacak Defterler

Madde 28 — Kurum'da şu defter ve kayıtlar tutulur:

- a) Üye kütüğü,
- b) Kurullar, Bilim Kolları ve Komisyonlar karar defterleri,
- c) Gelen ve giden yazılar defterleri,
- d) Demirbaş eşya ve ambar defterleri,
- e) Gelir ve gider defterleri,
- f) Bütçe, bilanço ve kesin hesap defterleri,
- g) Dernekler Kanununun 51. maddesi ile Tüzük ve Yönetmeliğin gerektirdiği diğer defter, kayıt ve alındılar.

Kurum Basımevi'nde de işletmenin gerektirdiği defter ve kayıtlar tutulur.

Tüzüğün değiştirilmesi

Madde 29 — Tüzüğün kuruluş amacına dair olan maddesi değiştirilemez. Başka maddeler, Genel Kurul'da hazır bulunan asıl üye sayısının üçte iki çoğunluğu ile değiştirilebilir.

Fesih ve Tasfiye

Madde 30 — Kurum'un feshi kararı, üye kütüğünde adı yazılı asıl üye sayısının üçte iki çoğunluğu ile verilir.

Kurum'un feshi halinde bütün taşınır ve taşınmaz malları, Türk Tarih Kurumu'nun amaçları doğrultusunda bir enstitü kurulması ve yaşatılması koşulu ile Ankara Üniversitesi'ne intikal eder.

Yönetmelik

Madde 31 — Bu Tüzük'te belirtilen organların görev ve yetkileri, çalışma usulleri, üyelerin seçimi, yayın işleri, telif hakları, bilimsel araştırmalara katkı, Kitaplık ve Arşiv'den yararlanma, bilimsel toplantı ve kongrelere dair esaslar ile Tüzük'te, Yönetmelik'te belirtileceği yazılı hususlar için Yönetim Kurulu'nca bir Yönetmelik düzenlenir.

Yürürlük

Madde 32 — Bu Tüzük'ün 10, 17, 18, 19, 20 ve 21. maddeleri kabul tarihinde, öteki hükümleri 1 Ocak 1983 tarihinde yürürlüğe girer.

TÜRK TARİH KURUMU YÖNETMELİĞİ

I. BÖLÜM — GENEL ESASLAR

Kapsam

Madde 1 — Türk Tarih Kurumu Tüzüğü'nün 6, 15, 16, 18, 19, 20, 22 ve 31. maddelerine dayanılarak düzenlenmiş olan bu Yönetmelikte Tüzüğün Yönetmeliğe bıraktığı konular ve Kurum'un çalışmalarıyla ilgili hükümler yer almıştır.

Temsil ve Demeç Verme Yetkisi

Madde 2 — Türk Tarih Kurumu'nu, Yönetim Kurulu Başkanı temsil eder. Kurum adına söz söylemeye, basına bilgi vermeye Başkan yetkilidir.

II. BÖLÜM — ÜYELERİN SEÇİMİ

Öneri

Madde 3 — Türk Tarih Kurumu Tüzüğü'nün 3. maddesinde belirtilen amaçlarına hizmet edecek ve 6, 7 ve 8. maddelerdeki niteliklere sahip adaylar, Kurum asıl üyelerinden en az ikisi tarafından ayrıntılı bir raporla Yönetim Kurulu Başkanlığına önerilir ve eserlerinden bir takımı sunulur.

Görüşme ve Karar

Madde 4 — Yönetim Kurulu, yazılı önerinin Başkanlığa verilmesinden başlamak üzere, otuz gün içinde konuyu görüşür ve karara bağlar. Kararlar, üye tam sayısının üçte iki çoğunluğu ile alınır.

Üye adaylarının bilimsel eserlerinin bir listesi, Genel Kurul toplantısından bir ay önce asıl üyelerin incelemesine sunulur.

Genel Kurulda Görüşme

Madde 5 — Üye adayları hakkındaki öneri raporları ile Yönetim Kurulu kararları Genel Kurul'da ayrı ayrı okunur ve her aday hakkında ayrı görüşme açılır.

Raporların okunması ve konuşmalar sona erdikten sonra adayların adları ve soyadları çoğaltılmış bir liste halinde toplantıda bulunan üyelere dağıtılır. Oylamalar, üye adaylarının adlarının hizaasına yanyana konulmuş olan EVET ve HAYIR sözcüklerinden birini çizmek suretiyle gizli olarak ve üyelerin adları okundukça oy pusulaları verilmek suretiyle yapılır.

Oyların Ayrılması

Madde 6 — Oylar, Genel Kurul tarafından görevlendirilecek üç üyeden oluşan bir kurulca, Genel Kurul üyeleri önünde ayrılarak adayların aldıkları oy sayıları bir tutanağa geçirilir ve sonuç, oturum başkanlığınca Genel Kurul'a bildirilir.

Bir adayın üyeliğe seçilmiş sayılabilmesi için Kurum'a kayıtlı asıl üye sayısının yarısından bir fazlasının oyunu alması gereklidir.

Oylamada Bir Sonuç Alınamaması

Madde 7 — İlk tur oylamada bir sonuç alınmadığı ve boş üyelik bulunduğu takdirde, Genel Kurul'da mevcut üyelerin yarısından bir fazlasının oyunu almış bulunan adaylar için ikinci bir oylama yapılır. Bu oylamada da Kurum'a kayıtlı asıl üyelerin yarısından bir fazlasının oyunu alamamış olan aday veya adaylar seçilmemiş sayılırlar. Bu aday veya adaylar aradan iki yıl geçmeden üyelik için önerilemezler.

Onur Üyeleri ve Muhabir Üyelerin Seçimi

Madde 8 — Onur ve muhabir üye adayları için de yukarıdaki maddelerde belirlendiği şekilde oylama ve seçim yapılır. Ancak bu adaylar için ikinci tur oylamaya gidilmez.

Bildirim ve Üyeliğe Kabul

Madde 9 — Seçilen üyelere durum Başkanlıkça bir yazı ile bildirilir ve yapılacak ilk Genel Kurul toplantısında hazır bulunmaları istenir. Bu toplantıda hazır bulunan yeni üye veya üyeler, katılacakları Bilim Kolundan öneri sahibi veya başka bir üyeye yapılacak konuşma ile Genel Kurul'a tanıtılır.

Yeni üye veya üyeler, Atatürk ilkelerine ve Kurum'un amaçlarına bağlı kalacaklarına dair and içere ve yazılı andı imza ederler. Bundan sonra hazır bulunan en eski üye tarafından kendilerine üyelik diplomaları verilir.

Üyeliğe kabul töreni, yeni üye veya üyelerin kısa bir bilimsel bildiri sunmaları ile sona erer.

Onur ve Muhabir Üyelerin Kabul Töreni

Madde 10 — Onur üyelikleri ile muhabir üyeliğe seçilenlere de durum Başkanlıkça bir yazı ile bildirilir ve Genel Kurul'un ilk toplantısında hazır bulunanlara üyelik diplomaları verilir.

Yurt dışında olanların diplomaları diplomatik temsilciliklerimiz ya da bağlı bulundukları bilim kurumlarında düzenlenecek törenlerle kendilerine sunulur.

Üyelerin Hakları

Madde 11 — Kurum asıl üyelerine Kurum yayınları ile Belleten ve Belgeler'in tamamı, onur üyeleri ile muhabir üyelere, Yayın Komisyonunca saptanacak uzmanlık dallarıyla ilgili olanlar parasız olarak verilir veya gönderilir.

Onur üyeleri ile muhabir üyeler, Kurum'un kitaplık ve arşivinden asıl üyeler gibi yararlanırlar.

Atatürk İlkelerine Bağlılık

Madde 12 — Onur üyeleri ve muhabir üyelerinden T. C. vatandaşı olanlarında da asıl üyeler gibi "Atatürk ilke ve devrimlerine bağlılık" esası aranır.

III. BÖLÜM — ORGANLAR, GÖREV VE YETKİLERİ

Genel Kurul

Madde 13 — Genel Kurul, Kurum'un en yetkili yönetim, denetim ve karar organıdır. Tüzüğün 11. maddesinde belirtilen görevleri ve ayrıca Tüzük ve bu Yönetmeliğin Genel Kurul'un bilgisine sunulması ya da kararını gerekli gördüğü işleri yerine getirir.

Yönetim Kurulu

Madde 14 — Yönetim Kurulu, Tüzüğün 12. maddesinde ve bu Yönetmelikte belirlenen görevleri yapar.

Yönetim Kurulu, en az ayda bir kez Kurum merkezinde üyelerin çoğunluğu ile toplanır ve kararlarını salt çoğunlukla verir.

Yönetim Kurulu, her toplantısında gündemindeki konuları, Kurum ve Basımevi'nin yönetim ve hesap işleri üzerindeki aylık raporları inceler, önerileri görüşür, gerekli kararları verir. Gündem, Genel Yönetmen ve Basımevi Müdürü'nün önerileri gözönüne alınarak Genel Sekreterce düzenlenir ve Başkan'ın onayı ile uygulanır.

Yönetim Kurulu'nun görüşme ve kararları bir tutanak özetiiyle saptanır. Kararlar ayrıca noterden onaylı karar defterine geçirilir ve Yönetim Kurulu üyelerince imzalanır.

Bilim Kolları ve Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi Kararları

Madde 15 — Yönetim Kurulu, Bilim Kolları ve Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi'nce karara bağlanan bilimsel işleri bütçe olanakları içinde yürütür.

Çalışma Raporları ve Bütçe Tasarısı

Madde 16 — Yönetim Kurulu, bir yıllık çalışmalar ve yıl sonu kesin hesapları hakkında Genel Yönetmenlik ve Basımevi Müdürlüğünce hazırlanacak raporlarla bütçe tasarısı ve kadro cetvellerini inceleyerek karara bağlar. Rapor, tasarı ve cetveller Genel Kurul toplantısından en az onbeş gün önce bastırılarak gündemle birlikte asıl üyelere gönderilir.

Denetleme Kurulu

Madde 17 — Denetleme Kurulu, Tüzüğün 13. maddesinde ve bu yönetmelikte belirlenen görevleri yapar.

Denetleme Kurulu'nun her üyesi kendi başına denetleme yapabilir. Ancak rapor Kurulca düzenlenir.

Onur Kurulu

Madde 18 — Onur Kurulu, Tüzüğün 14. maddesinde ve bu Yönetmelikte belirlenen görevleri yapar ve üyelerin Tüzük ve Kurum'un amacı ile bağdaşmayan ve bunlara aykırı tutum ve davranışları üzerine gerekli kararları verir.

Onur Kurulu üyeleri seçimden sonra toplanarak aralarından bir başkan ve bir yazman seçerler. Kurul çoğunlukla toplanır ve kararlarını salt çoğunlukla verir.

Yönetim Kurulu'ndan Onur Kurulu'na gönderilen işlerin hazırlık soruşturması, Kurulca seçilen bir üye tarafından yapılır. Soruşturma ve karar üç ay içinde tamamlanarak sonuç Yönetim Kurulu'na bildirilir.

IV. BÖLÜM — BİLİM KOLLARI

Kuruluş

Madde 19 — Kurum'un asıl üyeleri, bilimsel çalışmaları düzenlemek üzere "Eskiçağ Kolu", "Ortaçağ Kolu", ve "Yeniçağ Kolu" adlarını taşıyan üç Bilim Koluna ayrılırlar.

Görev

Madde 20 — Bilim Kolları, alanlarına giren bilimsel konuları görüşür ve önerileri karara bağlar. Konular, ya Yönetim Kurulu'nca Kol Başkanlıklarına bildirilir, ya da Kol üyelerinin önerileri üzerine gündeme alınır.

Belleten ve Belgeler dışında bastırılacak yayınlarla, kazılar, araştırmalar, bilimsel kongreler ve benzeri toplantılara katılma ve araştırmalara ödenek ayırma gibi işler Bilim Kollarınca incelenerek Yönetim Kurulu'na sunulması karara bağlanır.

Yönetim Kurulu, asıl üyeler tarafından yazılmış bulunan kitapların bastırılması dışında bu öneri ve kararları Genel Kurul'un onayına sunar.

İvedi ve zorunlu hallerde Yönetim Kurulu kongre ve benzeri toplantılara katılma ve bilimsel araştırma projelerini yürütme kararları alabilir. Ancak bu kararlar, ilk toplantısında ilgili Bilim Kolu'nun bilgisine sunulur.

Organlar

Madde 21 — Bilim Kolları, Genel Kurul'un toplantısından önce yapacakları ilk toplantıda aralarından bir başkan, bir asbaşkan, biri Ankara, diğeri Ankara dışı üyelerinden olmak üzere iki raportör seçerler. Bu kurul Kol'un, başkanlık divanını oluşturur. Seçimler açık oyla yapılır.

Toplantı ve Karar Sayısı

Madde 22 — Bilim Kolları, biri Genel Kurul'un yıllık toplantısı sırasında, diğeri kasım ayında olmak üzere, yurt dışında bulunan üyeler hesaba katılmaksızın üye sayısının yarısından bir fazlasıyla toplanır ve salt çoğunlukla karar verirler.

Kol Başkanlarının önerisi veya Yönetim Kurulu'nun gerekli görmesi üzerine olağanüstü toplantılar da yapılabilir.

Yazı ile Düşünce Alma

Madde 23 — Bilim Kolları, hemen karara bağlanması gereken konuları bir genelge ile üyelerine bildirerek yazılı görüş ve düşüncelerini almak suretiyle de karar verebilirler. Bu kararlar, ilk toplantısında Kol'un bilgisine sunulur.

Birleşik Toplantılar

Madde 24 — Bilim Kolları, gerekli hallerde birleşik toplantılar da yapabilirler. Bu gibi toplantıların nedenleri Yönetim Kurulu'na da bildirilir.

Toplantı Tutanağı

Madde 25 — Bilim Kollarının toplantılarında tutanak tutulmaz. Ancak raporör tarafından kararlar yazılır ve Başkanlık Divanı tarafından imza edilir.

Yarkurullar

Madde 26 — Bilim Kolları, gerekli hallerde kendi üyeleri ve başka kollardan alınacak üyelerle birlikte geçici yarkurullar kurabilirler.

Araştırma Gurupları

Madde 27 — Bilim Kolları emrinde uzmanlardan oluşan araştırma ve çalışma gurupları bulunur. Gereğine göre Kol kararıyla oluşturulacak her gurup, Kol Genel Kurulu'nda belirlenen bir veya birkaç üyenin yönetim ve gözetiminde çalışmalarını sürdürür.

Uzmanların sayısı, aylık ücretleri her yıl bütçe tasarısına bağlı kadro cetvellerinde gösterilir.

Yazı İşleri

Madde 28 — Her Bilim Kolunda yazı işlerini yürütmek, araştırma ve çalışma guruplarına yardımcı olmak üzere bir veya daha fazla sekreter - daktilo bulunur.

Bunların sayısı ve aylık ücretleri her yıl bütçe tasarısına bağlı kadro cetvellerinde gösterilir.

Giderler

Madde 29 — Bilim Kollarının çalışmaları için lüzumlu giderler, her yılın bütçesinden ayrılacak ödenekle karşılanır. Bu ödeneğin miktarı ve harcama yerleri kasım toplantısında saptanarak Yönetim Kurulu'na bildirilir.

V. BÖLÜM — ATATÜRK ve TÜRK DEVRİMİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ

Kuruluş ve Amaç

Madde 30 — ATATÜRK'ün bir biyografisinin hazırlanması, ATATÜRK ve Türk devrimleri hakkında yapılacak yayınların düzenlenmesi, teşvik ve himayesi, ATATÜRK hakkında yapılmış olan her türlü yayınların bibliyografyalarının hazırlanarak düzenli bir seri halinde çıkarılması amacıyla 26 Nisan 1958 tarihli Genel Kurul kararıyla kurulmuş ve 27 Nisan 1968 tarihli kararla, adı (ATATÜRK ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi) ne çevrilmiş bulunan kuruluş; ATATÜRK, Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyet devri olayları ve Türk devrimi ile ilgili her çeşit bel-

geleri bilimsel bir yönteme göre toplamak, düzenlemek ve genel yayın programında öngörülen yayınları yapmak ve bu dokümanları, belirtilen alanlarda araştırma yapacakların yararına sunmakla görevlidir.

Organlar

Madde 31 — Araştırma Merkezi, yedi üyeden oluşan bir yürütme kurulu tarafından yönetilir. Kurul, kendi içinden bir üyeyi başkan seçer. Üyelikte boşalma halinde Genel Kurul'ca yenisi seçilir.

Bilimsel çalışmalar, Yürütme Kurulu'nun gözetiminde Merkez Bürosu tarafından yürütülür.

Toplantı ve Karar

Madde 32 — Yürütme Kurulu, yılda en az dört kez, Kurum merkezinde toplanır. Kararlarını salt çoğunlukla alır.

Gerektiğinde Başkan'ın çağrısı üzerine olağanüstü toplantılar yapılabilir.

Görev

Madde 33 — Yürütme Kurulu, Merkez'de toplanacak belgelerin niteliklerini ve Merkez Bürosunun çalışma yöntemlerini saptar ve denetler.

Kurum yayınlarının XVI. dizisinde yayınlanacak eserler için verdiği kararları, genel yayın programına alınması için Yönetim Kurulu'nun onayına sunar.

Merkez Bürosu

Madde 34 — Merkez Bürosu, bir şefin yönetiminde miktarı her yıl kadro cetvellerinde gösterilen uzmanlardan ve görevlilerden oluşur.

Giderler

Madde 35 — Araştırma Merkezi'nin çalışmaları ve satın alınacak belge ve eşyalar için lüzumlu giderler, Kurum bütçesinden ayrılacak ödenekle karşılanır.

Bu ödeneğin miktarı ve harcama yerleri, Kurum bütçesinin hazırlanması sırasında Yürütme Kurulu'nca saptanarak Yönetim Kurulu'na bildirilir.

VI. BÖLÜM — KOMİSYONLAR

(Yayın, Kitaplık - Arşiv ve Basımevi)

Amaç

Madde 36 — Kurum'un yayın, kitaplık ve arşiv işlerinin ve Basımevi'nin Kurum'un amacına, Genel Kurul, Yönetim Kurulu ve Bilim Kollarının kararlarına göre yönetimini yayın, kitaplık - arşiv ve Basımevi komisyonları gözetir.

Her komisyonun yazı işlerini yürütmek üzere bir sekreteryası bulunur.

A) Yayın Komisyonu

Madde 37 — Yayın Komisyonu, Tüzüğü'nün 18. maddesinde belirtilen yayın işlerini yürütür.

Komisyon, ayrıca basılan kitapların satış bedellerini saptar ve dağıtım listelerini düzenler.

Belleten ve Belgeler

Madde 38 — Kurum'un bilimsel yayın organı olan Belleten ve Belgeler'in yayını için yazıların kabulü, denetimi, zamanında Basımevi'ne teslimi, basımının izlenmesi Komisyon Başkanlığı tarafından yerine getirilir.

Basın kanunu gereğince Belleten ve Belgeler'in sahibi, Türk Tarih Kurumu adına Kurum Başkanı, yazı işlerini yöneten sorumlu müdür, Yayın Komisyonu Başkanıdır.

Diğer Yayınlar

Madde 39 — Kurum'ca yayınlanacak kitaplar, konusuna göre önce ilgili Bilim Kolu Başkanlığına, ya da Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi Yürütme Kurulu Başkanlığına gönderilir.

Kitap, asıl üyeler dışında bir kişi tarafından yazılmışsa, Bilim Kolu Başkanlığı, bunu yetkili bir üyesine inceletir. Yazara ödenecek telif hakkının % 10 unu geçmemek üzere kitabı inceleyene verilecek ücret Bilim Kolunca saptanır.

Kitap ve inceleme raporu, Bilim Kolu Başkanlığının bir yazısıyla Yönetim Kurulu Başkanlığına gönderilir.

Basılması karar altına alınan bir kitabın yeniden gözden geçirilmesi ve redaksiyonu gerektiği takdirde bu görevi üstlenen kişi veya kişilere Yönetim Kurulunca belirlenecek bir ücret ödenir.

Sonraki İşlemler

Madde 40 — Bilim Kolları ve Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi'nce basılmasına karar verilen kitaplar, Yönetim Kurulu tarafından "Genel Yayın Programı"na alınarak her yıl Genel Kurul'un onayına sunulur. Kitaplar, inceleme için Kurum Başkanlığına verildiği tarih sırasına göre bastırılır. Yönetim Kurulu, ancak güncel önemi olan kitapların basılmasına öncelik tanıyabilir.

Genel Yayın Programının Uygulanması

Madde 41 — Genel Kurul'ca onaylanan genel yayın programının gereği gibi uygulanmasını Yayın Komisyonu gözetir. Gerektiğinde durumu Denetleme Kurulu'nun bilgisine sunar.

Yazarın Sorumluluğu

Madde 42 — Bir eserin Basımevi'ne verilebilmesi için, son şeklini almış olması, daktilo ile okunaklı olarak yazılmış bulunması, resim, plan ve haritalarının basılabilir nitelikte ve sayfalara yerleştirme planlarıyla birlikte verilmiş olması gerekir.

Yazar veya çevirmen, kitabının provalarını geciktirmeden düzeltmek ve Basımevi Müdürlüğüne saptanacak sürede basılmasını vermekle yükümlüdür.

Eski Metinler

Madde 43 — Eski metinlerin transkripsiyonunda Kurum'ca hazırlanacak transkripsiyon sistemi uygulanır. Türkçe dışındaki dillerin transkripsiyonu uluslararası en yaygın sisteme göre yazar ve çevirmenlerce saptanır.

Düzeltilmeler

Madde 44 — Bir kitap veya yazı, basılmak üzere Basımevi'ne verildikten ve dizgisi yapıldıktan sonra cümle içinde esaslı düzeltilmelerden kaçınılması esastır.

Yeni buluşların esere katılması isteniyorsa, bunların yeni bir paragraf halinde düzenlenmesi gereklidir.

Saymaca Sayfa

Madde 45 — Bir kitabın veya yazıların telif veya çeviri ücreti saymaca sayfa esasına göre ödenir. Her 200 kelime bir saymaca sayfa sayılır.

Kurum Yardımı

Madde 46 — Yazar, kitabına orijinal nitelikte resim, harita ve plan koyacaksa ve bunların hazırlanması kendi olanaklarıyla olmuşsa, bu resim, harita ve planlara da telif hakkı ödenir. Resim, tıpkıbasım, harita ve planların her santimetre karesi 2 kelime sayılır.

Kurum'un olanaklarıyla hazırlanan resim, harita ve planlar için telif hakkı ödenmez.

Sayfa Hesabı

Madde 47 — Bir kitabın kaç sayfa olduğu şöyle hesaplanır :

Her on sayfada bir sayfa (bu sayfanın tam olması şarttır) alınarak sayılır. Toplam, sayılan sayfa sayısına bölünür. Böylece her sayfada ortalama kaç kelime bulunduğu anlaşıldıktan sonra bu sayı eserin sayfa sayısı ile çarpılır. Çıkan sayı 200'e bölünür. Tam olmayan sayfalar ayrıca sayılarak bu esasa göre sayfa sayısına katılır. Bölme sırasında kalan artık, 100 kelimeden çoksa tam sayfa sayılır. Az ise hesaba katılmaz.

Telif ve Çeviri Ücretleri

Madde 48 — Telif ve çeviri ücretleri aşağıdaki esaslara göre ödenir:

- a) Türkçe yazılmış telif eserlerin her saymaca sayfasına 300 lira,
- b) Yabancı dilde yazılmış telif eserlerin her saymaca sayfasına 350 lira,
- c) Modern dillerden Türkçe'ye yapılan çevirilerin her saymaca sayfasına 250 lira,
- ç) Eski dillerden (Sumerce, Etice, Eski Yunanca, Latince, v.b.) yapılan çevirilerin her saymaca sayfasına 300 lira,
- d) Eleştirmeli metin tesislerinin her saymaca sayfasına 300 lira,
- e) Osmanlıcadan ve öteki dillerden yapılan sade transkripsiyonların her saymaca sayfasına 220 lira,
- f) Okunması güç Osmanlıca metin transkripsiyonlarının her saymaca sayfasına 280 lira,
- g) Her türlü bibliyografik eserlerin her saymaca sayfasına 300 lira,
- h) Dizinlerin 200 kelimelik saymaca sayfasına 300 lira,
- j) Orijinal resim ve planların her saymaca sayfasına 120 lira,
- k) Halk için çıkarılacak bilimsel ve çok basılan, ucuz fiyatlı eserlerin bu Yönetmelik gereğince 200 kelimelik saymaca sayfasına verilecek telif ücretinden başka, yazarına satış üzerinden yüzde 20 ödeme yapılır. Bunlardan kitapçılara tanınan satış indiriminden başka indirim yapılmaz.

Yönetim Kurulu'nca veya Bilim Kolları'nca hazırlanacak bilimsel raporlara verilecek telif hakkını Yönetim Kurulu saptar.

Basılmasına karar verilen kitabın telif veya çeviri ücretinin yarısı yazara peşin olarak ödenir ve mahsubu yapılır.

Belleten ve Belgeler'in Sayfaları

Madde 49 — Belleten'le Belgeler'in tam sayfaları sayılarak aşağıdaki esaslara göre ücret ödenir:

Belleten:

10 punto teliflerin basılmış sayfası	460 lira
8 punto teliflerin basılmış sayfası	600 lira
10 punto çevirilerin basılmış sayfası	340 lira
8 punto çevirilerin basılmış sayfası	420 lira
Resim	180 lira

Belgeler:

10 Punto basılmış sayfası	600 lira
16 Punto Arap harflerinin basılmış sayfa.	540 lira.

Bu dergilerin yarından az sayfalarına ücret ödenmez.

Belleten'de yayınlanacak yazılar 50 sayfadan fazla olursa fazlası için telif ücreti ödenmez. Çeviriler bunun dışındadır.

İlk ve Sonraki Baskılar

Madde 50 — Bir kitaba yukarıdaki ölçüler içinde verilen telif veya çeviri ücreti o eserin ilk baskısı içindir.

Kurum, bir kitabın ilk baskısından kaç tane basılacağını saptamakta serbesttir.

Tükenen bir kitabın tekrar basılmasına ilgili Bilim Kolu veya Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi Yürütme Kurulu karar verir.

Telif veya çeviri bir kitabın ikinci baskısı için yazarına veya çevirmenine ikinci baskı sırasındaki bareme göre tahakkuk edecek ücretin üçte ikisi, üçüncü ve daha sonraki baskılarda yarısı ödenir.

Yazar, eserinin ikinci veya üçüncü baskısında yeni ilaveler yapar ve bunlar ilk baskıdaki sayfa adedini aşarsa fazla sayfaların ücreti de birinci baskı gibi ödenir.

Bir kitabın baskısı tükendikten sonra ikinci baskısını yaptırmakta Kurum serbesttir. Yazar, isterse kitabını kendi hesabına bastırabilir.

Satılan Kitap

Madde 51 — Bir yazar, basılmak üzere Kurum'a sattığı kitabını, olduğu gibi veya kısaltarak başka bir yerde bastıramaz.

Basılmayan Kitaplar

Madde 52 — Kurum'ca satın alınan bir kitap beş yıl içinde bastırılmazsa, yazar veya çevirmen bunu kendi hesabına bastırmakta serbesttir. Bu takdirde Kurum, ödenmiş olan telif veya çeviri ücretini yazardan isteyemez. Yazar, eserini Kurum'dan aldıktan sonra iki yıl içinde bastırmazsa baskı hakkı tekrar Kurum'a döner.

Sözleşme Yapılması

Madde 53 — Bir kitabın yazılması veya çevirisi için Kurum'la yazar veya çevirmen arasında — örneği Yönetim Kurulu'nca saptanacak — bir sözleşme imzalanır. Yazar veya çevirmen, eseri sözleşmede yazılı zaman içinde tam olarak Kurum'a teslim etmezse, Kurum sözleşmeyi uzatmakta veya bozmakta serbesttir.

Yazara Parasız veya İndirimli Verilecek Kitaplar

Madde 54 — Kurum'ca basılan kitaplardan yazar veya çevirmene baskı sayısına bakılmaksızın, parasız olarak 50 tane verilir.

Bir yazar, kitabından daha fazla sayıda satın almak isterse, 50 nüshaya kadar yüzde elli, yüz nüshaya kadar da yüzde 25 oranında indirim yapılır.

B) Kitaplık ve Arşiv Komisyonu

Madde 55 — Kitaplık ve Arşiv Komisyonu, Kurum'un kitaplık ve arşiv işlerini düzenlemek ve yönetimini gözetmekle görevli olup, kitaplık ve arşivden yararlanma, kitap ve belge satın alma ve değiştirme ve konu ile ilgili diğer işlerde karar almakla görevlidir.

Kitaplığın Niteliği

Madde 56 — Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, Kurum'un bilimsel araştırma ve çalışmalarında yararlanılmak üzere kurulmuş bir araştırma kitaplığıdır.

Kitaplar, satın alma, değiş tokuş ve bağış yolu ile sağlanır.

Yararlanma Biçimi

Madde 57 — Kitaplıktan Kurum üyeleri ve görevlileri ile Türk ve Türkiye tarihi, Atatürk, Türk Devrimi ve Kurum çalışma alanı ile ilgili konularda araştırma, inceleme yapanlar yararlanırlar. Bunlar dışında kimlerin kitaplıktan yararlanabileceği Kitaplık Müdürünün görüşü alınarak Kitaplık ve Arşiv Komisyonunca saptanır.

Yönetim Bağlılığı

Madde 58 — Kitaplık Müdürü, idari yönden Genel Yönetmen'e bağlı olmakla beraber, kitaplığın bilimsel içeriği ve kitap satın alınması konularında Kitaplık ve Arşiv Komisyonu'nun onayı gereklidir.

Kataloglar

Madde 59 — Kitapların yazar, kitap adlarına ve konularına göre ayrı katalogları düzenlenir. Kitaplığa gelen dergiler, yayın sürelerine göre dergi izleme fişlerine işlenir ve her cilt tamamlandıktan sonra yer ve demirbaş sayısı olarak raflardaki yerine dizilir.

Dışarı Kitap Çıkarma İlkeleri

Madde 60 — Kitaplıktan aşağıdaki ilkeler dışında dışarıya kitap çıkarılamaz.

a) Yalnız kendileri tarafından kullanılmak şartıyla Kurum üyelerine en çok üç ay süre ile (15) taneye kadar kitap verilebilir. Aynı kitaplar başkaları tarafından istenmemişse bu süre bir kez yenilenebilir. Dergiler için süre (15) gündür ve yenilenemez.

b) Fakülte dekanlarının yazılı istekleri halinde Fakülte Kitaplık Müdürünün sorumluluğu altında en çok (7) gün için kitap verilebilir.

c) Fakülteler dışındaki kurumlara bilimsel inceleme için (7) gün süre ile kitap verilebilir.

d) Kurum adına bilimsel inceleme veya çeviri yapanlara, ya da Kurum görevlilerine, yalnız kendileri tarafından kullanılmak üzere (a) fıkrasındaki koşullarla kitap verilebilir.

Geziye çıkanlar aldıkları kitapları, kitaplığa geri vermek zorundadırlar.

Kitaplar her durumda alındı karşılığında verilir ve alınır.

Yazma eserler ve mikrofilmmler üzerinde yayın için çalışıldığı bildirildiği takdirde başkaları, bunlardan ancak yayınlamamak koşulu ile yararlandırılabilir.

Yasaklar

Madde 61 — Yazma kitaplarla içinde tablo, gravür gibi resimler bulunan ya da sağlanması güç kitaplar hiçbir suretle kitaplık dışına çıkarılamaz. Bu gibi eserlerin fotokopileri mevcutsa, ancak bunlar 60. maddedeki koşullarla verilebilir.

Türkçeye çevrilmiş olup da yayınlanmamış eserlerden yalnız bir nüsha olanlar yazmalar gibi kitaplıktan çıkarılamaz. Birden fazla nüshası olanlar yukarıdaki koşullarla ödünç verilebilir.

Kurum adına çeviri yapılmak veya fotokopileri çektirilmek dışında gazete, dergi, sözlük ve ansiklopediler hiçbir suretle kitaplık dışına çıkarılamaz.

Yukarıdaki koşullara uymayanlara başka kitap verilmez ve bu durum Kitaplık Müdürlüğü tarafından Kitaplık ve Arşiv Komisyonu Başkanlığına yazı ile bildirilir.

Okuyucuların Uyacakları Koşullar

Madde 62 — Okuyucular, okuma salonunda bulunan kitaplık görevlilerinin uyarılarına uymak zorundadırlar. Kitaplıkta sigara, kahve, çay ve diğer içecekleri içemezler, yüksek sesle konuşamaz ve konuşamazlar.

Okuyucular, okuma salonuna girmezden önce, palto ve benzeri üstlüklerini ve büyük çantalarını giriş yerinde bırakmak ve kimliklerini görevliye vererek giriş kartı almak zorundadırlar.

Okuyucular, aldıkları kitapları özenli kullanıp korumakla yükümlüdür. Kitapların sayfalarına not yazılamaz, satırların altı çizilemez. Sayfaları koparılamaz.

Bu kurallara uymayanlar varsa zararı ödemekle beraber, kendilerine bir daha kitaplığa giriş kartı verilmez.

Arşiv

Madde 63 — Türk Tarih Kurumu arşivi üç ana daldan oluşur:

- a) Kurum'un kendi öz varlığı ile ilgili dosya ve belgeleri kapsayan bölüm,
- b) Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi ile ilgili bölüm,
- c) Kurum'un çalışma alanına giren konularla ilgili bölüm.

Arşivden Yararlanma

Madde 64 — Arşivden yararlanmada, (a) ve (c) bölümleri için Genel Yönetmenlik, (b) bölümü için Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi Yürütme Kurulu Başkanlığından izin alınma koşulu ile kitaplıktan yararlanma hakkındaki esaslar uygulanır.

Yönetim Bağlılığı

Madde 65 — Arşiv Müdürlüğü, idari yönden Genel Yönetmen'e bağlı olmakla beraber, arşivin içeriği ve belge ve eşya satın alınması konularında duruma göre Kitaplık ve Arşiv Komisyonu ya da Atatürk ve Türk Devrimini Araştırma Merkezi Yürütme Kurulu Başkanlığının onayı gereklidir.

C) Basımevi Komisyonu

Madde 66 — Tüzüğün 20. maddesi gereğince, Kurum yayınlarını basmak ve Kurum'un bilimsel çalışmalarına destek olmak amacıyla Kurum'a gelir sağlamak için kurulmuş bulunan Basımevi'nin Kurum'un amaçlarına, Genel Kurul ve Yönetim Kurulu'nun kararlarına göre yönetilmesini Basımevi Komisyonu gözetir.

Basımevinin İşlevi

Madde 67 — Basımevi, ana ilke olarak öncelikle Türk Tarih Kurumu yayınlarını düzenli ve özenli olarak basmak, ayrıca Milli Eğitim ve Kültür Bakanlıklarının, üniversitelerin, bilim kurumlarının ve başka kuruluş ve kişilerin, baskı işlerini de yaparak Türk bilimine, kültürüne ve güzel sanatlarına yararlı olmakla yükümlüdür.

Sermaye

Madde 68 — Basımevinin döner sermayesi (200.000.000) lira olarak saptanmıştır. Döner sermaye bu tutara ulaşıncaya kadar Basımevi'nin her yıl kârından Kurum'a düşecek paydan Yönetim Kurulunca saptanacak miktarı mevcut sermayeye eklenir.

Görevler

Madde 69 — Basımevi Komisyonu, Yayın Komisyonu ile birlikte yıllık genel yayın programının gereği gibi uygulanmasını, Belleten, Belgeler ve diğer Kurum yayınlarının öncelikle basılmasını, özellikle Basımevi'nin kuruluş amacından saptırılmamasını sağlar.

Komisyon, ayrıca Basımevi Müdürünün yetkisi dışındaki iş sözleşmelerini, bankalardan alınacak kredi anlaşmalarını karara bağlamak üzere Kurum Yönetim Kurulu Başkanlığına sunar.

Komisyon, Başkanının çağırısıyla en az ayda bir toplanarak Basımevi Müdürlüğünce hazırlanan gündemindeki konuları görüşür ve karara bağlar.

Komisyon üyeleri, ayrıca gündeme alınmak koşulu ile görüşme konuları önerebilirler.

Müdür

Madde 70 — Basımevi Müdürü, Basımevi Komisyonunun önerisi üzerine Kurum Yönetim Kurulunca atanır.

Müdür, Basımevi'nin verimli ve düzenli çalışmasından Kurum Yönetim Kurulu'na karşı birinci derecede sorumludur.

Basımevi Müdürünün iş sözleşmesi yapma ve harcama yetkileri ve Basımevi kasasında bulundurulacak para miktarı, o yılın ekonomik ve parasal koşulları gözönünde tutularak Basımevi Komisyonu tarafından saptanır ve Kurum Yönetim Kurulunun onayı ile uygulanır.

Görevliler ve İşçiler

Madde 71 — Basımevi görevlileri ve idare âmirleri, Müdür'ün gerekli görmesi üzerine Basımevi Komisyonunun önerisi ile Kurum Yönetim Kurulunca atanır.

İşçiler ve bu nitelikteki bölüm şefleri, Basımevi Müdürlüğünce düzenlenen ve Basımevi Komisyonunun onayından geçerek Yönetim Kurulunca yıllık bütçe

tasarisına eklenen kadro cetvellerinde gösterilmek kosuluyla Basimevi Müdürü tarafından işe alınırlar ve gerektiğinde işten çıkarılabilirler.

Görevlilere ve işçilere verilecek ücret ve gündelikler de kadro cetvellerinde gösterilir. Basimevi Müdürü yıl içinde belirecek ihtiyaca göre sürekli veya geçici işçi alabilir ve gündeliğini saptayabilir. Bu işlemler ilk toplantısında Basimevi Komisyonunun onayına sunulur.

Basimevi'nde görevli olanlara Kurum'dan, Kurum görevlilerine Basimevi'nden ek görevli olarak ya da bir görevliye aynı yerden iki ödeme yapılamaz.

Kredi Anlaşmaları, Senetler ve Çeklerin İmzası

Madde 72 — Bankalardan alınacak kredilere ilişkin borç senetleri Kurum Yönetim Kurulu'nun onayı alınma kosulu ile, diğer senetler, çekler ve ödeme emirleri doğrudan Basimevi Komisyonu Başkanı veya üyelerinden biri ile Basimevi Müdürü ve Döner Sermaye Saymanı tarafından imza edilir.

Kârın Dağıtılması

Madde 73 — Her yıl sonunda bilanço ile belirlenecek kârdan yıllık brüt personel giderlerinin 12 de biri tutarındaki miktar "Kıdem Tazminatı Fonu"na alındıktan sonra geri kalan net kârın: % 17 si personele, 100 milyon liraya kadar olan kârın % 3 ü, 100 milyondan fazlası için % 2 si Basimevi Müdürüne prim olarak ödenir. Müdürün priminden eksiltilecek yüzdelere personelin % 17 oranındaki kârına eklenir.

Net kârın % 5 i yetiştirme fonuna, % 25 i ihtiyatlara ayrılır. Geri kalan % 50 si ise Kurum Başkanlığı emrine verilir.

Bu kârın dağıtımı, Basimevi bilançosunun kabulü tarihindeki parasal durumuna göre yukarıda belirtilen kalemlere eşit orantılı olarak Kurum Yönetim Kurulunca düzenlenir.

Yetiştirme Fonu

Madde 74 — Basimevi işçi ve bölüm şeflerinden üstün başarısı görülenlerin gerektiğinde yurtiçi ve yurtdışında açılacak kurs ve seminerlerde yetiştirilmeleri ya da bu amaçla görevlendirilecek uzmanların giderleri yetiştirme fonundan ödenir.

Personelin bu kurs ve seminerlere gönderilmesi ve ödemelerin yapılması için Kurum Yönetim Kurulu'nun kararı alınır.

Bu personele ödenecek iç ve dış yolluk ve gündelikler eşit miktar aylık ücret alan devlet memurlarına ödenenden daha fazla olamaz.

Yetiştirme fonundan veya fabrikalardan sağlanacak imkânlarla yurt dışına gönderilecek işçi ve şeflerden en az beş yıl Basimevi'ndeki işlerinden ayrılmayacaklarına dair bir yüklenme senedi alınır.

Kurum Yayınlarından Kâr Alınmaması

Madde 75 — Basimevi, Türk Tarih Kurumu'nun yayınlarından kâr almaz. Yayınların maliyet değeri piyasa rayicinden fazla olamaz.

Bilanço ve Hesapların Denetimi

Madde 76 — Basimevi, her zaman Basimevi Komisyonu ve Kurum Denetleme Kurulu'nun denetimine tâbidir. Ayrıca her ay alınan siparişler, yapılan işler, gelir

ve gider hesapları ve basılan kitaplar hakkında Basımevi Müdürü tarafından düzenlenecek rapor Basımevi Komisyonu Başkanlığı tarafından aylık toplantısından önce Kurum Yönetim Kurulu'na gönderilir.

VII. BÖLÜM — BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR VE KAZILAR

Bilimsel Araştırmalara Katkı

Madde 77 — Kurum Bilim Kolları tarafından incelenmesi, hazırlanması üyelere havale edilen ya da üyeler tarafından önerilip Kollarca uygun görülen konular için aşağıda belirtilen koşullarla araştırmacılara parasal katkıda bulunur:

Böyle bir katkının yapılmasını isteyen üye:

- a) Yapacağı araştırmanın konusunu ve gerekçesini,
- b) Bu araştırmanın konuyu ne bakımdan aydınlayacağını,
- c) Elindeki malzemenin niteliğini,
- d) Bu araştırma için gerekli olan araçların (kitap, mikrofilm, para vesaire) cins ve miktarını,
- e) Kurum'dan yapılmasını istediği katkının şekil, nitelik ve miktarını,
- f) Araştırmanın süresini,
- g) Araştırmanın yapılacağı yeri,
- h) Bu konu için başka bir yerin katkısı olup olmadığını bir yazı ile ilgili Bilim Kolu Başkanlığına bildirir.

Bilim Kolunda İnceleme

Madde 78 — İlgili Bilim Kolu, bu isteği inceler, gerekirse bir komisyon kurarak görüşünü alır. Ona göre kararını verir.

Katkının niteliği, katkı para ise kesin olarak miktarı ve ödeme biçimini de içeren Bilim Kolu kararı, katkının uygulanacağı yılın bütçesi hazırlanmadan önce Yönetim Kurulu Başkanlığına bildirilir.

Sonraki İşlemler

Madde 79 — Yönetim Kurulu, ilk toplantısında konuyu görüşerek karara bağlar ve Kurum katkısı istekleri hakkındaki öneri ve kararları bir rapor halinde o yılın bütçe tasarısına ekler. Katkı istekleri, Genel Kurul'ca kabul edilen katkı ödeneği oranında Yönetim Kurulu'nca karşılanır.

Araştırma Sonuçları

Madde 80 — Araştırmacı, yapılacak araştırmanın niteliğine göre en geç altı ayda bir aldığı sonuçları bir raporla Kurum Başkanlığına bildirmek zorundadır.

Araştırmacı, araştırmanın sona ermesinden başlayarak en çok iki yıl içinde sonucunu Kurum'a bildirir.

Araştırma sonucu, yayınlanabilecek olgunlukta ise Belleten veya Kurum yayınları arasında yayınlanır ve araştırmacıya ayrıca telif ücreti ödenir.

Araştırmanın sonucu Kurum tarafından üç yıl içinde yayınlanmadığı takdirde araştırmacı, eserini başka bir yerde yayınlatabilir.

Koşullara Uyulmaması

Madde 81 — Yukarıdaki maddelerde belirtilen koşullara uymayan araştırmacılara başka bir araştırma için Kurum herhangi bir katkıda bulunmaz.

Kazılar

Madde 82 — Arkeolojik kazılar, ilgili Bilim Kolu kararıyla yapılır. Kazı için “Eski Eserler Kanunu” gereğince Kurum adına hareket etmek üzere üyelerden biri, Yönetim Kurulu’nca “Kazı Kurulu Başkanı” olarak atanır.

Sözleşme Yapılması

Madde 83 — Kurum ile Kazı Kurulu Başkanı arasında, formülü ilgili Bilim Kolu’nca hazırlanıp Yönetim Kurulu’nca onaylanan ve Kazı Kurulu Başkanı’nın yetki ve sorumluluklarını belirten bir sözleşme imzalanır.

Kazı Kurulu

Madde 84 — Kazı Kurulu, kazı yerinin özelliğine göre meslekten yetmişmiş gerekli sayıda uzmanlardan oluşur.

Uzman üyeler, Kazı Kurulu Başkanı’nın önerisi, Bilim Kolu’nun onayı ve Yönetim Kurulu kararıyla seçilir ve atanır.

Tayın Hakkı

Madde 85 — Kurum adına yapılan kazılarda elde edilen malzemenin işleme ve yayın hakkı Kazı Kurulundur.

Bu kazılarda, ilk bilimsel yayın Kurum tarafından yapılmadan hiçbir yerde yayınlanamaz.

Kazı Sonuçları

Madde 86 — Kazı sonuçlarının her yıl veya iki yılda bir ön rapor halinde yayınlanması ve kazının sona ermesinden en geç beş yıl içinde son raporun yazılarak yayınlanmak üzere Bilim Kolu Başkanlığına verilmesi zorunludur.

Son raporlarını beş yıl sonunda vermeyen kazı kurullarının ödenekleri kesilir. Yönetim Kurulu, bu halde kazının devamını başka bir kurula devredebilir. Bu kazı kurullarına yeni kazılar için ödenek verilmez.

Sözleşmeye Aykırı Hareket

Madde 87 — Sözleşmeye aykırı hareket eden Kazı Kurulu başkanları ile üyelerini değiştirmek, ilgili Bilim Kolu’nun yetkisi içindedir. Bu karar, Yönetim Kurulu’nun onayı ile kesinleşir.

Yabancılarla İşbirliği

Madde 88 — Kurum, ilgili Bilim Kolu’nun önerisi ve Yönetim Kurulu kararıyla yabancı bilim kurumlarıyla işbirliği yapmak suretiyle de kazı ve araştırma yapabilir. Bu halde iki tarafın yetki ve sorumlulukları ve yapılacak yayınların şekli bir sözleşme ile saptanır.

VIII. BÖLÜM — KONGRE VE TOPLANTILAR

Tarih Kongresi

Madde 89 — Türk ve Türkiye tarihi üzerine yeni bilimsel buluşları görüşmek, tartışmak ve yaymak üzere her beş yılda bir Ankara'da bir kongre düzenlenir.

Hazırlıklar

Madde 90 — Kongrenin amacına uygun ve düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlamak üzere, kongreden bir yıl önceki Genel Kurul'ca üyelerden oluşan bir "Kongre Hazırlık Komitesi" seçilir.

Ayrıca Kurum Genel Sekreteri'nin başkanlığında Genel Yönetmen ve yeteri kadar uzmandan oluşan bir sekreteryâ kurulur.

Kurum Genel Sekreteri, Kongre Genel Sekreterliği görevini de yerine getirir.

Kongre Üyeleri

Madde 91 — Kurum üyeleri ile Türk ve Türkiye tarihi üzerinde çalışan ve adları hazırlık komitesince saptanan yerli ve yabancı öğretim üye ve yardımcılarıyla öğretmenler, Harp Tarihi uzmanları ve diğer ilgili kişiler kongre üyelerini oluştururlar.

Çağrı ve Bildiri Sunma

Madde 92 — Üyelere, kongrenin toplantısından en az altı ay önce çağrı yapılır ve kongreye bir bildiri ile katılacaklar ise bildiri özetlerini iki sayfayı geçmemek üzere toplantı tarihinden dört ay önce Kongre Genel Sekreterliğine göndermeleri bildirilir.

Bildirilerin İncelenmesi

Madde 93 — Üyelerin gönderdikleri bildiri özetleri kongrenin toplanacağı tarihten üç ay önce Kongre Hazırlık Komitesinde incelenerek kongreye sunulacak bildiriler bir ayırma tâbi tutulur ve durum bildiri sahibine de bildirilir.

Kongrenin Toplanması

Madde 94 — Kongrelerin, Kurum'un koruyucu başkanı olarak Cumhurbaşkanlığı tarafından açılması kendilerine arz edilir. Kurum Başkanı'nın iki kongre arasındaki gelişmeler üzerindeki söyleviden sonra Genel Sekreter, Kurum'un çalışmaları ve Kongre üzerinde bilgi sunar. Bundan sonra seksiyonlar kendilerine ayrılan yerlerde çalışmalarına başlarlar.

Seksiyon ve Oturumların Yönetimi

Madde 95 — Seksiyonlar ve oturumların yönetimi için Genel Sekreterlikçe bir başkan ve lüzumu kadar yazman seçilir.

Başkan, sunuşlar ve tartışmaların düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlar. Başkan, günlük çalışma programına göre, soruları bir süre ile sınırlandırabilir.

Kongre Sonuçları ve Bildirilerin Yayınlanması

Madde 96 — Kongre sona erdikten sonra sonuçlar ve bildirilerin tamamı en kısa zamanda Kurum'ca bastırılarak yayınlanır.

Yabancı Memleketlerdeki Bilimsel Toplantılar

Madde 97 — Yabancı memleketlerde yapılan Kurum amaçları ile ilgili bilimsel toplantılara katılma, delege gönderme konusunda ilgili Bilim Kolu veya Kolları, Kurum'un bütün üyelerini ilgilendiren hususlarda ise Genel Kurul karar verir. Genel Kurul üyelerinin oyları, gerekirse yazılı olarak alınabilir. İvedi halde Yönetim Kurulu, Genel Kurul'un ilk toplantısında onayına sunmak üzere delege seçebilir.

Bu kongre ve toplantılara delege olarak gönderilmesine karar verilen üyeler, hareketlerinden önce, sunacakları tebliğlerin bir nüshasını Kurum Başkanlığına verirler ve dönüşlerinde de, kongre hakkında ayrıntılı bir rapor sunarlar.

Konferanslar

Madde 98 — Atatürk yıllık konferansları dizisinden başka Türk tarihinde ünlü kişiler ve olayların yıldönümleri ve Yönetim Kurulu'nca belirlenecek öteki nedenlerle konferanslar düzenlenir.

Konferansları, genel olarak Kurum Başkanı veya Genel Sekreteri yönetir. Ancak Başkan, konusuna göre bir Kurum üyesini konferans başkanı olarak seçebilir.

Konferans Başkanı konferansçıyı dinleyicilere tanıttıktan sonra bilimsel kişiliği hakkında kısa bir konuşma yapar ve konferansçı konuşmasını bitirdikten sonra soru ve tartışmaları yönetir.

IX. BÖLÜM — İÇ YÖNETİM

Genel Yönetmen

Madde 99 — Kurum'un idari işlerini; Tüzük, Yönetmelik ve Yönetim Kurulu kararları dairesinde Başkan'dan alacağı emir ve direktiflere göre Genel Yönetmen yürütür.

Yönetim Birimleri

Madde 100 — Genel Yönetmen'in gözetimindeki yönetim birimleri her yıl bütçe tasarisına bağlı kadro cetvellerinde gösterilir.

Görevler

Madde 101 — Genel Yönetmen, Yönetim Kurulu'nun her toplantısında gözetiminden sorumlu olduğu işler hakkında yazılı veya sözlü bilgi verir ve gereken konuları Yönetim Kurulu'nun kararına sunar.

Yazışma Yetkisi

Madde 102 — Kurum dışı yazışmalarda imza yetkisi, duruma göre Başkan ve Genel Sekreter, ya da vekillerine aittir. Bu yetki belirli hallerde Genel Yönetmen'e devredilebilir.

X. BÖLÜM — BÜTÇE VE HESAP İŞLERİ

Bütçe

Madde 103 — Kurum ve Basımevi bütçelerinin hazırlanması, onanması ve uygulanması ile ilgili hesap işlemleri, bu konularda görevli ve sorumlu olanlara ilişkin işlemler Kurum Tüzüğündeki temel kurallar çerçevesinde bu Yönetmelik kurallarına uyularak yürütülür.

Sayman Üyenin Sorumluluğu

Madde 104 — Kurum ve Basımevi bütçesinin, yöntemine uygun olarak hazırlanmasından, ve uygulanmasından, Kurum'un gelir ve giderleriyle, varlıklarına, borçlarına ilişkin işlemlerin yürütülmesinden ve bu konularla ilgili kayıtlardan Yönetim Kurulu'na karşı Sayman Üye sorumludur.

Görevlilerin Sorumluluğu

Madde 105 — Saymanlık işleri ile ilgili bölümlerde ve görevlerde çalışan görevli ve hizmetlilerin çalışma alanları, iş bölümü yöntemine göre düzenlenir. Her görevli ve hizmetli görevlendirildiği alanın düzenli olarak yürütülmesinden ilk aşamada Saymanlık Müdürü'ne, Basımevi'nde döner sermaye saymanına, ikinci aşamada ise Sayman Üyeye karşı sorumludur

Görevli ve Sorumluların Aklanması

Madde 106 — Kurum ve Basımevi'nin saymanlık işleri ile ilgili görevli ve sorumluların aklanmaları, Genel Kurul'ca Yönetim Kurulu'nun aklanmasıyla kesinleşir.

Bu aklanma, Genel Kurul'dan sonra belli olan sorumlulukları, ortaya çıkan yeni belgelere göre yapılacak kovuşturmaları, genel hukuk düzeninin gerektirdiği başkaca sorumlulukları kaldırmaz.

Bütçe dönemi

Madde 107 — Kurum ve Basımevi'nin bütçe dönemi takvim yılıdır.

İta Âmiri

Madde 108 — Kurum ve Basımevi'nin birinci derecede ita âmiri Kurum Başkanıdır. Başkan, bu yetkisini Yönetim Kurulu'ndan alacağı bir kararla Asbaşkanlardan birine veya Genel Sekreter'e devredebilir.

Tahakkuk Memurları

Madde 109 — Kurum ve Basımevi'nin tahakkuk işleri Kurum'da Başkan, Basımevi'nde Müdür tarafından belirlenecek görevliler tarafından yürütülür.

Saymanlar

Madde 110 — Gelirleri tahsil etmek, para ve ayniyatı muhafaza giderleri yasalar, Tüzük, Yönetmelik ve Yönetim Kurulu kararlarına göre ödeme ve bu işlere ilişkin her türlü mali işlemleri yapmak saymanların görevidir.

Gelirlerin Muhafazası

Madde 111 — Kurum'un gelirleri ulusal bankalarda açılacak hesaplara yatırılır. Zorunlu harcamalar için (50.000) lira Kurum kasasında bulundurulur. Bankalardan, Kurum Başkanı ve Genel Sekreterin imzalayacağı bir sirküler ile para çekilir.

Yönetim Kurulu, gerektiğinde para çekmeye yetkili olanlar için ikinci bir sirküler düzenleyebilir.

Borç Alma ve Yatırımlar

Madde 112 — Borç alma ve yatırımlar için Yönetim Kurulu kararı alınır ve durum, ilk toplantısında Genel Kurul'un bilgisine sunulur.

XI. BÖLÜM — PERSONEL İŞLERİ

Çalıştırma Biçimi

Madde 113 — Kurum çalışanları; kadrolu görevliler, sözleşmeli personel, gündelikli görevliler ve hizmetliler eliyle yürütülür.

a) Kadrolu görevliler, bütçeye bağlı kadro çizelgesindeki hizmetleri yapmak üzere atananlardır.

b) Sözleşmeli personel, kadro çizelgesinde mevcut ve Yönetim Kurulu'nca sözleşmeli personel ile yürütülmesi uygun görülen hizmetlerle kadro çizelgesi dışında ancak özel bir meslek bilgisine veya uzmanlığa ihtiyaç gösteren işleri görmek üzere sözleşme ile çalıştırılan personeldir.

c) Gündelikli görevliler, belirli bir süre için belirli bir görevi yapmak üzere hizmete alınanlardır.

d) Hizmetliler, Kurum'un bedensel işlerini görmek üzere hizmete alınan personeldir.

Kurum, kadro unvanı ile bağlı olmaksızın görevli ve hizmetlileri uygun göreceği görevlerde çalıştırabilir.

İşe Alınma

Madde 114 — Türk Tarih Kurumu'na ve Basımevi'nin yönetim hizmetlerine alınacak görevlilerde aşağıdaki koşullar aranır :

- Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak,
- 18 yaşını bitirmiş ve askerliğini yapmış olmak,
- Alınacak görevin koşullarına uygun öğretim yapmış veya uzmanlık belgesi almış bulunmak,
- Yüz kırtarıcı bir suçtan hüküm giymemiş olmak,
- Görevini yapmasını zorlaştıracak hastalığı ve sakatlığı olmamak,
- Kamu haklarından yoksun olmamak,
- Atatürk ilkelerine bağlı olmak,
- Başka bir yerde hizmet bağlantısı bulunmamak.

Yabancıların İşe Alınması

Madde 115 — Özel uzmanlığı gerektiren görevlerde Yönetim Kurulu kararı ile yabancı uyruklular da sözleşmeli olarak çalıştırılabilirler.

Sınav

Madde 116 — Kurum'a alınacak görevlilerin bir yeterlik sınavından geçmesi zorunludur. Sınav komisyonları Yönetim Kurulu'nca seçilir.

Belgeler

Madde 117 — Sınavı kazanmış olanlar aşağıdaki belgeleri Kurum'a verirler:

- Nüfus cüzdanı örneği,
- Sağlık kurulu raporu,
- İyi hal belgesi
- Diploma örneği,
- Daha önce çalıştığı yerlerden alacağı iyi hizmet belgeleri,
- Mal bildirisi,
- Dört tane vesikalık fotoğraf.

İşe Alınma ve Atamada Yetki

Madde 118 — Kurum hizmetlerine alınacak görevliler, hizmetliler ve sözleşmeli personel hizmetin niteliği yönünden gerekiyorsa ilgili Komisyon Başkanı'nın görüşü alınmak suretiyle, genel olarak Genel Yönetmen'in önerisi üzerine Yönetim Kurulu'nca, Kurum Genel Yönetmeni doğrudan Yönetim Kurulu'nca atanır.

Adaylık

Madde 119 — Göreve atananlar üç aylık bir adaylık süresi geçirirler. Süre sonunda olumlu sicil alanlar göreve alınmış sayılırlar. Olumsuz sicil alanların işlerine son verilir. İşlerine son verilenler çalıştıkları günlerin ücreti dışında Kurum'dan herhangi bir hak isteğinde bulunamazlar. Yönetim Kurulu dilerse adaylık süresini üç ay daha uzatabilir.

Sözleşmenin İçeriği

Madde 120 — Sözleşmeli görevlilerle yapılacak sözleşmelerde şu bilgiler bulunur:

- a) Kurum'un ve sözleşme yapanın adı ve kimliği,
- b) Yapılacak iş,
- c) İşyerinin adresi,
- ç) Sözleşmenin süresi,
- d) Aylık ücret tutarı ve ödeme zamanı,
- e) Varsa tarafların ileri sürecekleri özel koşullar,
- f) Sözleşmenin yapıldığı tarih,
- g) Tarafların imzası.

İşten Ayrılma

Madde 121 — Görevliler ve hizmetliler bir ay önceden haber vermek suretiyle görevden ayrılabilirler.

Görevden ayrılmak isteyenler kısa bir sürede tamamlanacak işlerini tamamlamak, kendilerine verilmiş olan demirbaş, kitap, dosya vesaire gibi eşyayı tam ve eksiksiz teslim etmek zorundadırlar.

Görevden Çıkarılma

Madde 122 — Üstüste iki yıl olumsuz sicil alanlarla suç sayılan eylemlerde bulunanlar atanmalarındaki usule göre görevden çıkarılırlar.

Yaş Sınırı

Madde 123 — Görevlilerden 65, hizmetlilerden 55 yaşını dolduranların usulüne göre Kurum ile ilişkileri kesilir.

Çalışma Düzeni

Madde 124 — Görevliler ve hizmetliler atandıkları görevin gereği olan işlerle Genel Yönetmen'in ya da emirlerinde bulundukları üstlerin vereceği başka işleri yapmakla yükümlüdürler.

Çalışma Saatleri

Madde 125 — Haftalık çalışma süresi görevliler için 40, hizmetliler için 45 saattir. Bu süre haftanın beş gününe bölünerek ayarlanır. Cumartesi günleri yarım

gün açık kalması gerekirse, Kitaplık görevlileri bu görevi nöbetleşe yapmak zorundadırlar. Cumartesi günü çalışanlara, çalıştıkları süre kadar hafta içinde başka bir gün izin verilir.

Çalışanların Sorumlulukları

Madde 126 — Görevliler ve hizmetliler, Kurum'un çalışma düzenini bozacak davranışlarda bulunamazlar, çalışma saatlerinde görevleri başında bulunmaya, görevlerini en iyi biçimde yapmaya, bölüm şeflerine ve arkadaşlarına saygı ve sevgi ile davranmaya özen gösterirler.

Araç ve Gereçlerin Korunması

Madde 127 — Görevliler ve hizmetliler, Kurum'un kendilerine verdiği araç ve gereçleri titizlikle kullanır, elektrik ve gereçlerle telefonları gereksiz kullanmamaya dikkat ederler.

Davranış

Madde 128 — Görevliler ve hizmetliler görevleri dolayısıyla edindikleri bilgileri başkalarına açıklayamaz, Kurum'la ilgili sözlü ya da yazılı bildiri yapamaz. Kurum'a, karşı davranışlarda bulunamazlar.

Çıkar Sağlama Yasağı

Madde 129 — Görevliler ve hizmetliler, görevleri dolayısıyla hiç kimseden çıkar sağlayamazlar; Kurum'un belgelerini başkalarına veremezler, satamazlar, başkalarının kullanmasına sunamazlar, kendi çıkarları için kullanamazlar.

Yıllık Ücretli İzin

Madde 130 — Görevli ve hizmetlilerden altı ayını doldurup hizmeti bir yıldan az olanlara (10) iş günü, bir yılı doldurup on yıldan az olanlara (22) iş günü, on yılını doldurup otuz yıldan az olanlara (27) iş günü, otuz yılını dolduranlara (32) işgünü yıllık ücretli izin verilir.

Ücretli izin günlerinin hesabında, izin süresi içine giren yasal bayram, genel tatil ve hafta tatili günleri dikkate alınmaz. İzin, bugünler kadar uzatılır.

Yıllık ücretli izinlerin bir takvim yılı içinde kullanılması zorunludur. Bu izinler, zorunlu nedenlerle iki parçaya bölünerek verilebilir.

Mazeret İzni

Madde 131 — Zorunlu hallerde Genel Yönetmen ve Basımevi Müdürü üç günü geçmemek üzere mazeret izni verebilir. Bu süreyi geçen mazeret izinleri yıllık izne mahsup edilir.

Hastalık ve Doğumda İzin

Madde 132 — Hastalık ve doğum halinde verilecek izinler İş Kanunu hükümlerine bağlıdır. Görevli ve hizmetlilerin aylıkları hastalık zamanlarında da Kurum'ca ödenir. Ancak üç günden fazla hastalıklar için Sosyal Sigortalar'ca ödenen iş göremezlik ödeneğini görevli ve hizmetli Kurum veznesine yatırmak zorundadır. İyileşmesi olanaksız hastalığa yakalananlar İş Kanunu hükümleri içinde emekliye ayrılırlar.

Emeklilik

Madde 133 — Görevli ve hizmetlilerin emekliliği Sosyal Sigortalar Kanunu hükümlerine bağlı olarak işleme konur.

Aylık Ücret ve Ödenekler

Madde 134 — Kurum personeli için 15 derece kabul edilmiştir.

En düşük gösterge 400, en yüksek 1800 dür.

Dereceler, kademeler ve aylık ücret tutarlarının hesaplanmasına esas alınacak gösterge sayıları aşağıda gösterilmiştir:

Derece	Kademeler ve gösterge sayıları					
1	1650	1700	1750	1800		
2	1500	1550	1600	1650		
3	1350	1400	1450	1500	1550	1600
4	1210	1250	1290	1330	1370	1410
5	1090	1130	1170	1210	1250	1290
6	970	1010	1050	1090	1130	1170
7	870	900	930	960	990	1020
8	780	810	840	870	900	930
9	690	720	750	780	810	840
10	620	640	660	680	700	720
11	560	580	600	620	640	660
12	500	520	540	560	580	600
13	460	470	480	490	500	510
14	430	440	450	460	470	480
15	400	410	420	430	440	450

Aylık ücret tutarları, bulunulan derece ve kademedeki gösterge aylıklarının bütçe kanunu ile devlet memurları için kabul edilen katsayıyla çarpılması yoluyla bulunur.

Yukarıda gösterilen derecelere göre hizmetin gerektirdiği kadrolar, bütçe olanakları da gözönünde bulundurularak, Yönetim Kurulu'nun önerisi üzerine Genel Kurul'ca saptanır.

Görevli ve hizmetlilere genel ekonomik durum dikkate alınarak Yönetim Kurulu'nun önerisi üzerine Genel Kurul'ca aylıklarının yarısını geçmemek üzere, (geçim ödeneği) adıyla ayrıca bir ödeme yapılabilir.

Sözleşmeli Personele Ödenecek Ücret

Madde 135 — Sözleşmeli personele ödenecek ücret, Bakanlar Kurulu'nca kamu kuruluşlarında görevlendirilecek sözleşmeli personel için saptanacak miktarı geçmemek üzere için önemi, görevlinin öğrenim, dil bilgisi, uzmanlığı, daha önce başka yerlerde geçen hizmeti gözönüne alınarak Yönetim Kurulu'nca saptanır.

Geçici bir süre için gündelikle hizmete alınacaklara ödenecek gündelikler için niteliğine göre Genel Yönetmen'in önerisi üzerine Yönetim Kurulu'nca belirlenir.

Giriş ve Yükselme Dereceleri

Madde 136 — Göreve ilk kez alınacakların öğrenim durumlarına göre, girebilecekleri ve yükselebilecekleri derece ve kademeler için Devlet Memurları Kanunu'nun 36. maddesi hükümleri Kurum görevli ve hizmetlileri hakkında da uygulanır.

Geçmiş Hizmetlere Göre Saptanacak Ücret

Madde 137 — Yönetim Kurulu, yeni göreve alınanlardan, başka yerlerde çalışmış ve başarı göstermiş olanları bu çalışmalarını gözönüne alarak gerekli göreceği derece ve kademeye atamaya yetkilidir.

Üst Dereceye Yükselme

Madde 138 — Görevli ve hizmetlilerin bir üst dereceye yükselmeleri açık kadro bulunmasına, aynı derecede üç yıl başarılı hizmet görmüş olmalarına ve Yönetim Kurulu'nun onayına bağlıdır.

Kademe Yükselmesi

Madde 139 — Görevli ve hizmetlilerin her yıl bir üst kademe aylığını alabilmesi:

- a) Bulunduğu kademedeki en az bir yıl çalışmış olması,
- b) O yıl içinde olumlu sicil alması,
- c) Bulunduğu derecede ilerleyebilecek bir kademenin bulunması koşullarına bağlıdır.

Öğrenim Derecelerini Yükseltenler

Madde 140 — Kurum görevlisi ya da hizmetlisi iken öğrenimlerini bir üst dereceye çıkarmış olanlar, bu durumu diplomalarını vermek suretiyle belgeledikleri takdirde, ücretlerinde gelecek yılın ocak ayından geçerli olmak üzere bir derece artırım yapılır.

Doktora yapmış olup bir yabancı dili bildiği yapılacak sınav sonunda anlaşılanlar gerektiği takdirde Yönetim Kurulu kararı ile iki üst derece kadrosuna atanabilirler.

İkramiye

Madde 141 — Kurum personeline 31 Mart, 30 Haziran, 30 Eylül ve 31 Aralık tarihlerinde ödenmek üzere ücretlerinin bir katı oranında dört ikramiye ödenir.

Bir yıllık süreyi tamamlamamış olanlar, ikramiyelerini o yıl içindeki hizmet süreleriyle orantılı olarak alırlar.

Sözleşmeli ve gündelikli personele ikramiye ödenmesi, sözleşmelerinde belirtilmesine bağlıdır.

Öğle Yemeği Verilmesi

Madde 142 — Kurum'da çalışan bütün personele parasız öğle yemeği verilir.

Giyecek Yardımı

Madde 143 — Kurum hizmetlilerine yılda biri kışlık, öteki yazlık olmak üzere iki kat elbise ile iki çift ayakkabı, iki gömlek, bir kravat ve üç yılda bir palto verilir. Burada sözü edilen giyim eşyasını kullanma süresince ilgilinin görevde bulunmuş olması gerekir. Gününden önce Kurum'dan ayrılan, almış olduğu giyim eşyasını Kurum'a geri vermek zorundadır.

Tedavi Yardımı

Madde 144 — Kurum personelinin hastalıklarında tedavileri konusunda Sosyal Sigorta mevzuatı uygulanır.

Kıdem Tazminatı

Madde 145 — Kurum görevli ve hizmetlilerinden hizmetten ayrılanlara İş Kanunu'ndaki koşullarla kıdem tazminatı ödenir.

Fazla Çalışma

Madde 146 — Genel Yönetmen'in göstereceği gerek üzerine fazla çalışma yapanlara İş Kanunu hükümlerine göre fazla çalışma ücreti ödenir.

Para ve Mal Sorumluluğu

Madde 147 — Para ve mal sorumluluğu olanlarla saymanlık müdürleri ve yardımcılara her yıl bütçe yönetmeliğinde saptanacak miktarda mali sorumluluk ödeneği verilir.

Yolluklar

Madde 148 — Kurum ve Basımevi personeline görev gezilerinde her yıl bütçe yönetmeliğinde saptanacak miktarda yolluk ve gündelik ödenir.

Çeşitli Yardımlar

Madde 149 — Kurum personeline ödenecek evlenme, doğum, çocuk ve ölüm yardımları hakkında her yıl bütçe kanunlarıyla devlet memurları için saptanan eseslar uygulanır.

Yükselmelerde Ödeme

Madde 150 — Derece ve kademe yükselmeleri her yılın ocak ayı başında uygulanır. Kurum'da yeni görev almış olanların bu tarihteki hizmetleri 1 yılı doldurmuş ise, kendilerine yıllık kademe zamları tam olarak verilir. Hizmetleri 1 yıldan eksik olanlar o yıl kademe zammından faydalanamazlar.

Ay İçinde Göreve Başlayanlar

Madde 151 — Ay içinde göreve alınanlara çalıştığı günlere göre ücret ödenir. Ay içinde görevden ayrılanlar 15 gün çalışmışlarsa peşin verilen aylık geri alınmaz. 15 günden az çalışmışsa geri kalan ücret Kurum'ca geri alınır.

Borç Para Verilmesi

Madde 152 — Kurum ve Basımevi personeline, zorunlu ihtiyaçları halinde Kurum ve Basımevi'nde en az bir yıl çalışmış olmak kaydıyla ve iki görevlinin kefaleti ile en çok iki aylık tutarında borç para verilebilir. Bu paraya bankaların vadesiz

hesaplara uyguladığı oranda bir faiz uygulanır. Borç para, bir yıl içinde eşit taksitlerle ödenir.

Borç tamamen ödenmedikçe yeniden borç para verilmez.

Sicil Kartı

Madde 153 — Her görevli ve hizmetli için sıra numarası ile bir sicil dosyası açılır ve sicil kartı düzenlenir. Sicil dosyasında, görevli ve hizmetlinin göreve alınırken vermek zorunda bulunduğu belgelerle, hakkındaki yazışmalar bulunur. Sicil kartında fotoğraflı kimliği, yükselmeleri, ödülleri, cezaları ve gerekli öteki bilgiler yer alır. Siciller gizlidir. Sicil işlerine bakan görevlinin sorumluluğu altında saklanır.

Özlük İşleri

Madde 154 — Her görevli ve hizmetli özlük işlerine ait bütün bilgileri vermek ve değişiklikleri zamanında bildirmek zorundadır.

Kimlik Belgesi

Madde 155 — Görevli ve hizmetlilere, sicil ve sigorta sayısını ve kimliğini gösteren bir kimlik belgesi verilir. Görevli ve hizmetliler, Kurum'dan ayrıldıklarında kimlik belgelerini geri vermek zorunludur.

Yeterlik Çizelgesi

Madde 156 — Görevli ve hizmetliler için her yılın kasım ayı içinde bölüm şeflerince yeterlik çizelgeleri düzenlenerek Genel Yönetmenliğe veya Basımevi Müdürlüğüne verilir. Bu çizelgeler sorumlularca incelendikten sonra Yönetim Kurulu'na sunulur.

Yeterlik Çizelgesi Notu

Madde 157 — Yeterlik çizelgesinde şu konulara not verilir:

- a) Çalışkanlığı,
- b) Aldığı işi vaktinde ve en iyi biçimde yapma yeteneği,
- c) Vaktinde işine gelme ve vaktinde işinden ayrılma alışkanlığı,
- ç) Araştırmacılık yeteneği,
- d) Kurallara ve yönetmeliklere uyarlığı,
- e) Düzenliliği,
- f) Karakteri,
- g) Arkadaşlarına ve şeflerine karşı davranışı,
- h) Kurum'a olan bağlılığı,
- i) Sorumluluk duygusu,
- j) İzleme yeteneği.

Notların Değerlendirilmesi

Madde 158 — Yeterlik çizelgesindeki konuların not değerleri yüz üzerinden Genel Yönetmenlik veya Basımevi Müdürlüğü'nce saptanır. Yüzde 50 den az not alan görevlinin çizelgesi yetersiz sayılır.

Disiplin Cezaları

Madde 159 — Görevli ve hizmetlilere verilecek disiplin cezaları şunlardır:

- a) Uyarma,
- b) Kınama,
- c) Aylıktan para kesme,
- ç) İşten çıkarma,

Uyarma Cezası

Madde 160 — Uyarma cezası şu davranışlar için verilir:

- a) İş zamanı başkalarıyla kendi odasında veya başka yerlerde görüşmeyi alışkanlık durumuna getirmek,
- b) Çalışma arkadaşlarına karşı kaba, kırıcı davranışlarda bulunmak,
- c) Görevi başına zamanında gelmemek ve zamanından önce işinden ayrılmak,
- ç) Verilen emirleri vaktinde yerine getirmemek,
- d) Görevinin gerektirdiği titizliği göstermemek,
- e) İşinde düzensizlik göstermek,
- f) Ağırbaşlılıkla bağdaşmayan işler yapmak ve bunlara benzer davranışlarda bulunmak.

Uyarma cezası Genel Yönetmenlik veya Basımevi Müdürlüğü'nce yazılı olarak verilir. Birinci uyarma sicile geçmez. Aynı davranışlar tekrarlanır ve ikinci kez uyarma cezası verilirse bu uyarma sicile geçer.

Kınama Cezası

Madde 161 — Kınama cezası aşağıdaki davranışlar için verilir:

- a) Görevini savsaklamak,
- b) Kurum'un eşyasını iyi kullanmamak (zarar olursa ödettirilir).
- c) Üstlerine saygısızlık etmek,
- ç) Kurum içinde ve dışında onur kırıcı davranışta bulunmak,
- d) İzin süresi sonunda görevi başına dönmek.

Kınama cezası Genel Yönetmen veya Basımevi Müdürü'nün önerisi üzerine Yönetim Kurulu'nca verilir ve sicile geçer.

Aylıktan Para Kesme Cezası

Madde 162 — Aylıktan para kesme cezası verilecek davranışlar şunlardır:

- a) Görevine içkili gelmek,
- b) Bir ayda dört kez mazeretsiz geç gelmek,
- c) Görevinden erken çıkmak ya da izinsiz ayrılmak,
- ç) 129. maddeye aykırı hareket etmek,
- d) Türk Tarih Kurumu ile ilgili bildiride bulunmak,
- e) Verilen görevi yapmamak ve bunlara benzer davranışlarda bulunmak.

Cezaların Sonuçları

Madde 163 — Bir yıl içinde iki kınama, bir kınama ile bir kez aylıktan para kesme, ya da iki kez aylıktan para kesme cezası alanlara yıllık kademe yükselmesi uygulanamaz.

İşten Çıkarma Cezası

Madde 164 — İşten çıkarma aşağıdaki davranışlar için verilir:

- a) Kumar oynatmak,
- b) İçkili olmayı alışkanlık durumuna getirmek,
- c) Namus anlayışına aykırı davranışlarda bulunmak,
- ç) Konuşmalarında ve yazılarında Atatürk ilkelerine aykırı ve Kurum'un onurunu kırarak davranışlarda bulunmak,
- d) Görevine bir hafta süre ile gelmemek,
- e) Görevini yapma veya yapmama karşılığında çıkar sağlamak,
- f) Türk Tarih Kurumu belgelerini satmak, ya da başkalarının kullanmasına sunmak,
- g) Kendisinden yararlanma olanağı kalmamak ve buna benzer davranışlara düşmek.

İşten çıkarma cezası disiplin kurulunca incelenerek bir rapora bağlandıktan sonra Yönetim Kurulu'nca kararlaştırılır.

Disiplin Kurulu

Madde 165 — Disiplin Kurulu Türk Tarih Kurumu Genel Sekreterinin başkanlığında Genel Yönetmen – Basımevi personeli için Basımevi Müdürü – ve Personel ve İdari İşler Müdüründen oluşur. Gerekli hallerde bölüm şefleri de Kurul'a çağırılırlarsa da oylamaya katılamazlar.

Genel Yönetmen ve müdürler hakkında disiplin cezası, Asbaşkanlardan birinin başkanlığında Genel Sekreter ve Kurum Başkanlığınca belirlenecek bir Yönetim Kurulu üyesinden oluşacak Üst Disiplin Kurulu tarafından uygulanır.

Ödüllendirme

Madde 166 — Görevinde üstün başarı gösterenlere, Kurum'a yararlı hizmet görenlere Genel Yönetmen – Basımevi personeli için Basımevi Müdürü – nün önerisi ile Yönetim Kurulu'nca yazılı başarı belgesi verilmekle beraber kademe ilerlemesiyle de ödüllendirilebilirler.

XII. BÖLÜM — GEÇİCİ VE SON HÜKÜMLER

Geçici Madde — Bu yönetmeliğin yürürlüğe girdiği tarihte Kurum'da görevli kadrolu personel öğrenim durumları, Sosyal Sigorta Kurumlarından emekli olmayanların Kurum dışı ve içi hizmet süreleri ve almakta oldukları aylık ücret tutarlarına göre 134. maddedeki gösterge tablosunun derece ve kademelerine intibak ettirilirler.

İntibak Komisyonu, Yönetim Kurulu'nca oluşturulur ve 31 Aralık 1982 tarihine kadar görevini sona erdirir.

İntibak sonucu, önceki aylık ücretleri daha fazla olanların aradaki farkı, kademe ilerlemesi ve derece yükselmesi ile giderilinceye kadar kendilerine ayrı bir kalemde tazminat olarak ödenmeye devam edilir.

Yürürlükten Kaldırılan Yönetmelikler

Madde 167 — Bu Yönetmelik yürürlüğe girdiği tarihte:

- 1) Türk Tarih Kurumu İç Tüzüğü,
- 2) Türk Tarih Kurumu Üye Seçim Yönetmeliği,
- 3) Türk Tarih Kurumu Görevli ve Hizmetli Yönetmeliği,
- 4) Türk Tarih Kurumu Atatürk ve Türk Devrimi Araştırma Merkezi Yönetmeliği,
- 5) Türk Tarih Kurumu Basımevi Yönetmeliği,
- 6) Türk Tarih Kurumu Yayın ve Telif Hakları Yönetmeliği,
- 7) Türk Tarih Kurumu İlmi Araştırmalara Yardım Yönetmeliği,
- 8) Türk Tarih Kurumu Kitaplığı Yönetmeliği ve ek ve değişiklikleri yürürlükten kalkar.

Yürürlük

Madde 168 — Bu Yönetmeliğin VI. bölümünün Komisyonların kuruluşuna dair hükümleri ile IX. Bölümü, Genel Kurul'ca onaylandığı tarihte, diğer hükümleri 1 Ocak 1983 tarihinde yürürlüğe girer.

Yürütme

Madde 169 — Bu Yönetmelik hükümlerini Kurum Yönetim Kurulu yürütür.

Propriétaire: LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

BELLETEN

PERIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XLVII

No. 185

Janvier 1983

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE TURQUE D'HISTOIRE

1 9 8 4